

O'ZBEKISTON MADANIYATI VA SAN'ATI

ILMIY-USLUBIY, NAZARIY-AMALIY
ELEKTRON JURNALI

2025 1 (1)

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT
VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT VA MADANIYAT
INSTITUTI**

**O‘ZBEKISTON MADANIYATI
VA SAN’ATI**

ILMIY-USLUBIY, NAZARIY-AMALIY JURNALI

2025 1 (1)

Toshkent – 2025

“O‘zbekiston madaniyati va san’ati” ilmiy-uslubiy, nazariy-amaliy elektron jurnali

Bosh muharrir:
Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich
Tarix fanlari nomzodi,professor

Bosh muharrir o‘rinbosari:
Yakubov Baxtiyor Choriyevich
San’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),dotsent

Ma’sul kotib:
Xolmuminova Nigora Xankulovna

Texnik muharrir:
Nematov Shuxratjon muxtor o‘g‘li

Jamoatchilik kengashi

Ozodbek NAZARBEKOV
O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vaziri,
O‘zbekiston Respublikasi xalq artisti

Shuhratilla RIZAYEV
O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi Kinematografiya agentligi direktori, filologiya fanlari nomzodi, professor,
O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi

Sirojiddin SAYYID
O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi,
O‘zbekiston xalq shoiri

Otabek XASANOV
Respublika ma’naviyat va ma’rifat markazi direktori,
siyosiy fanlari doktori (DSc)

Umida TESHABOYEVA
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi direktori

Rustam ABDULLAYEV
O‘zbekiston Bastakorlar uyushmasi raisi,
O‘zbekiston Respublikasi san’at arbobi

Nodir KASIMOV
O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Yoshlar siyosati va ma’naviy tarbiyaviy ishlar boshqarmasi boshlig‘i

Tahrir hay’ati

Muhabbat TULYAXODJAYEVA
San’atshunoslik fanlari doktori, professor

Absalom UMAROV
Sotsiologiya fanlari doktori, professor

Abduxalil MAVRULOV
Tarix fanlari doktori, professor

Sarvinoz QODIROVA
San’atshunoslik fanlari doktori,professor

Sayyora TO‘YCHIYEVA
Falsafa fanlari doktori,professor

Temur RASHIDOV
San’atshunoslik fanlari nomzodi, professor

Go‘zalxon ISAKOVA
Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

O‘rozali TOSHMATOV
Professor

Go‘zal XALIKULOVA
San’atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

Sabohat HAYTMATOVA
San’atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

G‘ani XUDOYEV
San’atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Zulfiya MA‘RUFOVA
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Musallam ABDUJABBOROVA
Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Oybek DAVLATOV
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Ziyodulla ISOQOV
Tarix fanlari nomzodi, dotsent

Mirali MAXMUDOV
Pedagogika fanlari nomzodi,dotsent

Feruza ABDIRAHMONOVA
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Scientific-methodological, theoretical-practical electronic journal “Culture and Art of Uzbekistan”

Editor-in-Chief:
Sayfullayev Nodirbek Bakhtiyorovich
Candidate of Historical Sciences, Professor

Deputy Editor-in-Chief:
Yakubov Bakhtiyor Choriyevich
PhD in Art Studies, Associate Professor

Executive Secretary:
Xolmuminova Nigora Khankulovna

Technical Editor:
Nematov Shukhratjon Mukhtar o‘g‘li

Public Council

Ozodbek NAZARBEKOV
Minister of Culture of the Republic of Uzbekistan,
People’s Artist of the Republic of Uzbekistan

Shuhratilla RIZAYEV
Director of the Cinematography Agency under the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan,Candidate of Philological Sciences, Professor,
Honored Mentor of Youth in Uzbekistan

Sirojiddin SAYYID
Chairman of the Writers’ Union of Uzbekistan,
People’s Poet of Uzbekistan

Otabek KHASANOV
Director of the Republican Center for Spirituality and Enlightenment,
Doctor of Political Sciences (DSc)

Umida TESHABOYEVA
Director of the Alisher Navoi National Library of Uzbekistan under the Agency for Information and Mass Communicationsunder the Administration of the President of the Republic of Uzbekistan

Rustam ABDULLAYEV
Chairman of the Composers’ Union of Uzbekistan,
Honored Art Worker of the Republic of Uzbekistan

Nodir KASIMOV
Head of the Department for Youth Policy and Spiritual-Educational Affairs at the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan

Editorial Board

Muhabbat TULYAKHODJAYEVA
Doctor of Art Studies, Professor

Absalom UMAROV
Doctor of Sociology, Professor

Abduxalil MAVRULOV
Doctor of Historical Sciences, Professor

Sarvinoz QODIROVA
Doctor of Art Studies, Professor

Sayyora TOYCHIYEVA
Doctor of Philosophy, Professor

Temur RASHIDOV
Candidate of Art Studies, Professor

Guzalkhon ISAKOVA
Doctor of Philological Sciences (DSc), Associate Professor

Urozali TOSHMATOV
Professor

Guzal KHALIKULOVA
Candidate of Art Studies, Associate Professor

Sabohat KHAYTMATOVA
Candidate of Art Studies, Associate Professor

Ghani KHUDOYEV
PhD in Art Studies, Associate Professor

Zulfiya MA‘RUFOVA
PhD in Philology, Associate Professor

Musallam ABDUJABBOROVA
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Oybek DAVLATOV
PhD in Pedagogy, Associate Professor

Ziyodulla ISAKOV
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Mirali MAHMUDOV
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Feruza ABDURAKHMONOVA
PhD in Philology, Associate Professor

BOSH MAQOLA

Nodirbek
Sayfullayev

EZGU FIKR, EZGU SO‘Z, EZGU AMAL

9

I. TEATR VA KINO SAN‘ATI

Maryam Ashurova	<i>QO‘G‘IRCHOQ TEATRI REJISSYORLIK KASBINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI</i>	12
Temur Rashidov	<i>КУЛЬТУРА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ</i>	19
Feruza Fayziyeva	<i>KINODAGI BADIY IFODA VOSITALARINING O‘RNI VA AHAMIYATI</i>	22
Sayyid-Akmal Rasulov	<i>QO‘G‘IRCHOQ TEATRIDA REJISSYOR VA RASSOMNING IJODIY HAMKORLIGI</i>	29
Shomurod Yusupov	<i>QO‘G‘IRCHOQ TEATRIDA REJISSYOR VA RASSOMNING IJODIY HAMKORLIGI</i>	38
Venera Yusupova	<i>QO‘G‘IRCHOQ TEATRIDA JONLI VOKAL IJROSINING USLUBIY VA TEXNIK JIHATLARI</i>	44
Feruza Jalilova	<i>INNOVATIVE REQUIREMENTS FOR THE POSTAGE WORKSHOP</i>	49
Farrux Egamberdiyev	<i>TEATRLASHTIRILGAN KONSERTNI TASHKIL ETISHDA REJISSYORNING O‘RNI</i>	54
Kamola Khidirova	<i>IJODIY JARAYONDA G‘OYA VA INTUITSIYANING AHAMIYATI</i>	58
A‘zamjon Abduxalilov	<i>QO‘G‘IRCHOQ SAN‘ATINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI</i>	64
Aleksandr Kudryavtsev	<i>O‘ZBEKISTONNING HAVASKOR TEATR STUDIYALARI. TARIX VA ZAMONAVIYLIK</i>	74
Nilufar Ahmedova	<i>ZAMONAVIY BAYRAMLARDA G‘OYA MASALALARI</i>	85
Anvar Adilov	<i>MUSIQALI VIDEOKLIPLARDA OPERATORLIK SAN‘ATINING TEXNOLOGIK RIVOJLANISH YO‘LI. (2000 – 2025-yillar misolida)</i>	89
Doston Hojimatov	<i>KINO FILMLARDA REJISSYORLARNING METAFORA VA SIMVOLIZMGA SURREALISTIK YONDASHUVI</i>	93
Azizbek Muxamedov	<i>BUYUK BRITANIYANING ZAMONAVIY QO‘G‘IRCHOQLI ANIMATSIYASI</i>	98
Nargiza Gapparova	<i>TOVUSH VA RADIO TINGLOVCHINING TASAVVURI</i>	104
Ma‘mura Umarxodjaeva	<i>JAHONDAGI MUALLIFLIK QO‘G‘IRCHOQLARINING BADIY O‘ZIGA XOSLIGI</i>	112
Kamola Sulaymanova	<i>ANIMATSION FILM AN‘ANA VA NOVATORLIGINI O‘RGANISH MASALALARI</i>	123
Ilhom Masalimov	<i>KINO SAN‘ATIDA KASKADYORLIK, TARIXIY EVOLYUTSIYA VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR</i>	129

Robiya Rizayeva	<i>THE IMPORTANCE OF MAKEUP IN THEATRE ART</i>	136
Jasurbek Egamberdiyev	<i>AKTYORNING SAHNAVIY DIQQATINING TOMOSHABINGA TA'SIRI: ESTETIK VA PSIXOLOGIK JIHATLAR.</i>	140
Davirbek Abduraxmonov	<i>BADIIY ESTETIK FANTAZIYA VA INTUITIV BILISHNING TEATR REJISSURASIDA TUTGAN O'RNI</i>	145

II. MUSIQA, RAQS, TASVIRIY SAN'AT

Xayrulla Lutfullayev	<i>YOSHLARNI MAQOM IJROCHILIK SAN'ATIGA QIZIQTIRISH</i>	150
Sevar Malikova	<i>РОЛ МУЗЫКАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ПРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВКУСА ЧЕЛОВЕКА И РАЗВИТИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ЧУВСТВ</i>	157
O'rozali Toshmatov	<i>XALQ CHOLG'ULARI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI</i>	169
Beknazar Dustmurodov	<i>QASHQADARYO JADIDLARI HAQIDA SO'Z</i>	176
Jo'ra Shukurov	<i>ПРИНЦИПЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ХОРОВОГО ИСКУССТВА</i>	184
Dilmurod Islomov	<i>DOIRA CHOLG'USINING O'ZBEK MUSIQA MADANIYATIDAGI O'RNI</i>	191
Maxsuma Xodjimatoeva	<i>SAHNA SAN'ATIDA AYOLLAR SIYMOSI</i>	197
Sobir Madiyev	<i>ZAMONAVIY ESTRADA SAN'ATINING JANR XUSUSIYATLARI</i>	206
Sherzod Muhammadiyev	<i>MUSIQA MADANIYATI VA UNING HAYOTIMIZDAGI O'RNI</i>	216
Yusuf Vahidov	<i>DAMLI CHOLG'ULAR SOZANDASINING IJROCHILIK NAFASI XUSUSIYATLARI</i>	222
Olga Vasilchenko	<i>ОСОБЕННОСТИ ХОРОВОГО ИСКУССТВА И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ СОЦИУМА</i>	227
Maxfuza Xodjayeva	<i>FRANS SHUBERT VA UNING VOKAL LIRIKASI</i>	235
Umida Ibragimova	<i>TRAGIK MUSIQALI KOMEDIYADA NUTQIY XARAKTER YARATISH</i>	242
Barno Nurmanova	<i>XX ASR O'ZBEK DRAMATURGIYASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI</i>	255
Qudratilla Qobilqoriyev	<i>DOIRA IJROCHILIGIDA AN'ANAVIYLIK VA ZAMONAVIYLIKNI UYG'UNLASHTIRISH</i>	261
Eldor Xushvaqtoev	<i>ISTE'DOD VA IQTIDOR (Ta'lim jarayonida vokal ijrochiligining o'rni va ahamiyati)</i>	268
Nurillo Usmonov	<i>SA'NATDAGI HAMKORLIK MASALALARI</i>	273
Sardorbek Azatov	<i>O'ZBEK KOMPOZITORLIK IJODIYOTIGA BIR NAZAR</i>	277

Ilyos Nusurov	<i>MUSIQA YARATUVCHI SUN'YI INTELLEKTLAR</i>	282
Fayoz Turg'unboyev	<i>MUSIQALI TEATRDA PSIXOFIZIK HARAKATNING AHAMIYATI</i>	290
Samandar Sobirov	<i>TANBUR SOZI IJROCHILIGIDA O'ZIGA XOS MILLIY QOCHIRIMLAR</i>	294
Temur Sulaymanov	<i>SAHNAVY NUTQNING KINO VA TEATR SAN'ATIDA AHAMIYATI</i>	300
Bobur Xusanov	<i>SAN'AT, DAVR, TARAQQIYOT VA TOMOSHABIN</i>	304
Kamoliddin Salimov	<i>DOIRAMIZ DONG'I DUNYOLARNI TUTSIN</i>	309
Farrux Usmonov	<i>SUN'YI INTELLEKT VA MUSIQA: IJODIY ERKINLIKNING TRANSFORMATSIYASI</i>	314

III. MADANIYATSHUNOSLIK, SOTSIOLOGIYA, SIYOSATSHUNOSLIK

Viktor Alimasov	<i>MA'NAVIYAT NIMA: EKZISTENSIONAL-FALSAFIY MULOHAZALAR</i>	322
Ma'mur Umarov	<i>SAMARQANDLIK JADIDLAR HARAKATI</i>	329
Dilafruz Yusupaliyeva	<i>MADANIYAT MUASSASALARINING ZAMONAVIY RIVOJLANISHIDAGI MUAMMOLAR TAHLILI</i>	336
Munisa Mavkulova	<i>SHAXS MA'NAVY-MADANIY EHTIYOJLARI SHAKLLANISHIGA SALBIY TA'SIR ETUVCHI OB'JEKTIV VA SUB'JEKTIV OMILLAR</i>	344
Nasiba Abraykulova	<i>KANDINSKIY SAN'AT NAZARIYASI ASOSIDA O'ZBEK RAQSINING ESTETIK QADRIYATLARINI O'RGANISH: ICHKI REZONANS VA SHAKLNING MA'NAVIYATI</i>	351
To'rabek Fayziyev	<i>MADANIYAT MUASSASALARI TADBIRKORLIK FAOLIYATIDA MENEJMENTINING O'ZIGA XOSLIGI</i>	359
Vahobjon Rustamov	<i>MADANIY-OMMAVIY TADBIRLARNI TASHKIL ETISHDA REJISSURA SAN'ATI VA AKTYORLIK MAHORATI</i>	369
Dilaram Mamirova	<i>WAYS TO IMPROVE STUDENTS' PHYSICAL EDUCATION BY INTRODUCING DIGITAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES INTO THE SUBJECT OF PHYSICAL EDUCATION</i>	377
Saida Zakirova	<i>DUNYO XALQ RAQSLARI ORQALI MADANIYATLARARO MULOQOT</i>	385
Zebo Fazliyeva	<i>XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA O'ZBEK XALQ RAQSINING ASOSIY YO'NALISHLARI, HUDUDIIY MAKTABLAR</i>	389
Rahimjon Dusanov	<i>BIR AKTYOR TEATRIDA AKTYORNING IQTIDORI VA IJRO MAHORATINING AHAMIYATI</i>	402
Zuxra Arzibayeva	<i>YOSHLAR TARBIYASIDA MUSIQALI DRAMALARNING O'RNI</i>	408
Gulchehra Mufti-zade	<i>RAMZ VA BADIY OBRAZ</i>	414

Kamoliddin Umarov	<i>ZAMONAVIY IJTIMOIIY-MADANIY JARAYONLARDA O‘ZBEK TEATRINING O‘RNI</i>	420
Mohina Isroilova	<i>O‘ZBEKISTON DAVLAT DRAMA TEATRI: REJISSYORLIK IZLANISHLARI VA YECHIMLARI</i>	427
IV. FILOLOGIYA, TARIX, FALSAFA		
Rustam Abdullayev	<i>“BUXOROCHA” VA “MAVRIGI” QO‘SHIQ-RAQS TURKUMLARINING MADANIYATIMIZ TARIXIDA TUTGAN O‘RNI</i>	435
Zulfiya Marufova	<i>LUTFIY SHE‘RIYATIDA RANG BILDIRUVCHI LEKSEMALARINING LINGVOPOETIK TALQINI</i>	442
Ziyodulla Isokov	<i>XX BOSHLARIDA TURKISTONGA TEATR VA KINO SAN‘ATINING KIRIB KELISHI</i>	448
Xamdam Ismoilov	<i>YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA ILM-MA‘RIFAT VA MA‘NAVIYAT MASALALARI</i>	453
Shoira Asadova	<i>JAMIYAT TARAQQIYOTIDA AYOLLARNING O‘RNI: TARIX TIMSOLLARI VA ZAMON</i>	458
Zoya Arislanbayeva	<i>ОБРАЗОВАНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ</i>	466
Antonina Koshelova	<i>ПРИМЕНЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ВУЗОВ ИСКУССТВ И КУЛЬТУРЫ УЗБЕКИСТАНА</i>	474
Dilshod Mamajonov	<i>SOVET HOKIMYATI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDAGI SIYOSIY- MADANIY HARAKATLAR (1985-1991-YILLAR)</i>	479
Dilnoza Jumayeva	<i>JADID ADABIYOTINING VUJUDGA KELISH ASOSLARI</i>	487
Dilnavoz Xoliqova	<i>TURKIY XALQLAR OG‘ZAKI IJODIDAGI XIZR VA SHAYTON OBRAZLARINING ZAMONAVIY SHE‘RIYATDAGI TALQINI</i>	493
Sevara Mahmudova		
Dilfuza Abduxalikova	<i>РОЛЬ ПЕРЕДОВОЙ ЯЗЫКОВОЙ МОДЕЛИ (ЧАТ ЧАТ GPT) ЗА И ПРОТИВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА ПО ТЕМЕ: ЯЗЫКОВЫЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА НАУЧНОЙ РЕЧИ.</i>	503
Bekzod Davronov	<i>O‘ZBEKISTON MUSIQA MADANIYATI BIZNING FAXRIMIZDIR.</i>	508
Sadoqat Ermatova	<i>O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODIYOTIDA SO‘Z SAN‘ATINING O‘RNI</i>	515
Nargiza Palvanova	<i>SAN‘AT VA MADANIYAT YO‘NALISHI TALABALARIGA ADABIYOT FANINI O‘QITISHDA LINGVOPOETIK TAHLIL USULIDAN FOYDALANISH</i>	520
Maftuna To‘rayeva	<i>TEATRLASHTIRILGAN TOMOSHALARNING SAHNALASHTIRISHDA IFODAVIY VOSITALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI</i>	526
Mardonbek Yusupbayev	<i>ZAMONAVIY XORAZM QO‘SHIQCHILIK SAN‘ATIDA FOLKLORNING O‘RNI</i>	534

V. PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, KUTUBXONASHUNOSLIK

O'ktam Nosirov	JADIDCHILIK, KUTUBXONALAR VA MUTOLAA	538
Mirali Maxmudov	ZAMONAVIY AXBOROT-KUTUBXONA XIZMATI ETIKASI VA PSIXOLOGIYASI	547
Aziza Kurbanova	TA'LIMNI RAQAMLASHTIRISH JARAYONIDA KUTUBXONA-AXBOROT FAOLIYATI TA'LIMI	552
Muborak Xakimova	YANGI MA'NAVIY MAKONDA KUTUBXONALARNING IJTIMOIIY VAZIFALARI	558
Isaktay Djumanov	IRINA SOLOMONOVNA GRINBERGNING ILMIY-NAZARIY, AMALIY PEDAGOGIK FAOLIYATI	566
Maxsuda Tillashayhova	ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ СРЕДУ ИНСТИТУТА ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ	573
Saxobiddin Xudayberdiyev	MUSIQALI TEATR AKTYORLIGI SAN'ATI YO'NALISHI TALABALARINI O'QITISHDA SUN'IY INTELEKTDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI	581
Sultonov Bazar.	MODERN METHODS OF CHARACTER CREATION IN FILM ART	592
Robiya Tursunmetova	TALABALARDA MUSIQIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHDA IJODNING O'RNI XUSUSIDA	598
Dilyoraxon Kavilova	ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА И ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ С ПОМОЩЬЮ МУЛТИМЕДИИ	604
Gulandom Samigova	ZAMONAVIY TEATR SAN'ATINING RIVOJLANISH JARAYONLARI VA SHAXSNI TARBIYALASHDAGI ROLI	611
Asliddin Utayev	OLIIY TA'LIMDA MUSIQA PEDAGOGIKASI O'QITUVCHILARINING ILMIY IZLANISH FAOLIYATI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR	617
Gulshan Umarova	KUTUBXONALAR VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI: RAQAMLI KUTUBXONALARNING RIVOJLANISHI	623
Dilfuza Nurbabayeva	AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DAVRIDA KUTUBXONA MULOQOTI	627
Zebo Abduganiyeva	SUN'IY INTELEKT TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA OLIIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING MUSTAQIL TA'LIM JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH	641
Nozima Shamuratova		

Nodirbek Sayfullayev

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat
instituti rektori, professor*

EZGU FIKR, EZGU SO'Z, EZGU AMAL

Mustaqillik yillarida yurtimizda barcha sohalarda, xususan, ilm-fan, ta'lim, san'at va madaniyat sohasida ulkan islohotlar, yangilanishlar amalga oshirildi. Bu o'zgarishlar xalqimiz tafakkurida, hayot tarzida, milliy ong va dunyoqarashida chuqur iz qoldirdi. Ayniqsa, yoshlarimizning ma'naviy va intellektual salohiyatini yuksaltirish, ularni mustaqil fikrlovchi, yurtga sadoqatli, tashabbuskor va bilimli kadrlarga aylantirish borasida davlatimiz tomonidan qator imkoniyatlar yaratildi. Muhtaram prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2017-yil madaniyat va san'at sohasi rahbarlari bilan uchrashuvda shunday ta'kidlagan edi: "Bir haqiqatni hech qachon esimizdan chiqarmasligimiz kerak: mamlakatimizda madaniyat va san'at taraqqiy etmasa, jamiyat rivojlanmaydi. Xalqimizning rivojlanish darajasi, avvalo, milliy madaniyatimizga qarab baholanadi. Shu ma'noda, madaniyat – bu xalqimiz, jamiyatimiz qiyofasidir. Biz O'zbekistonning yangi qiyofasini yaratishga kirishgan ekanmiz, buni avvalo, milliy madaniyatimizni rivojlantirishimizdan boshlashimiz lozim". Darhaqiqat, yurtboshimiz aytganidek: "Adabiyot, san'at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi".

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti ham ushbu tub islohotlardan chetda qolmadi. Institutimizda yoshlarni rag'batlantirish, ularni san'at va madaniyat sohalariga qiziqtirish, ijod ahlini qo'llab-quvvatlash, ularning iste'dodlarini yuzaga chiqarish, ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilish, moddiy va ma'naviy jihatdan ko'maklashish yo'lida bir qator xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, institutimizda 2025-yil 19 ta ilmiy-amaliy konferensiya o'tkazish belgilangan bo'lib, joriy yilning iyun holatiga ko'ra shundan 9 tasi o'tkazildi (2 ta xalqaro, 7 ta respublika miqyosida). Shuningdek, institutdagi yosh tadqiqotchilar uchun tajribali, yuqori ilmiy salohiyatga ega ustozlar tomonidan 3 ta metodologik seminarlar tashkil etildi. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti huzuridagi

PhD.08.28.08.2020.San121.01 raqamli ilmiy kengash yo'lga qo'yilgan. Mazkur kengashda 2025-yilning bugungi sanasiga qadar 10 ga yaqin dissertatsiya himoyalari bo'lib o'tdi. Shuningdek, 2024-2025-o'quv yili mobaynida pedagoglarimiz 8 ta professor, 13 ta dotsent ilmiy unvoniga ega bo'ldilar.

Bundan tashqari, salohiyatli yoshlarimizning bilim olishi, malaka oshirishi va tajriba almashish maqsadida xorijiy davlatlarga yuborishda amaliy yordam ko'rsatish, ularning ta'lim olishiga sharoit yaratish bo'yicha ham ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, jahonning nufuzli top-1000 talik Oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kirgan Rossiya teatr san'ati instituti GITIS da malaka oshirish va talabalar almashinuvi dasturi doirasida 6 ta talaba tahsil oldi. GNESINlar nomidagi Rossiya musiqa akademiyasi rektori boshchiligida o'tkazilgan mahorat darslarida institutimizdan 6 nafar professor-o'qituvchilar, 100 dan ortiq talabalar ishtirok etishdi.

Institutda tizimli ravishda yosh iste'dodlarni topish va ularni ro'yobga chiqarishga katta e'tibor qaratib kelinmoqda. Xususan, bir qancha talabalarimiz davlat stipendiyasi laureatlari bo'lishdi. Ushbu o'quv yilida 1 nafar iqtidorli talaba O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat stipendiyasiga, 1 nafar Islom Karimov nomidagi davlat stipendiyasiga, 3 nafari Navoiy nomidagi davlat stipendiyasiga hamda 1 nafar talaba Zulfiya nomidagi davlat mukofotiga sazovor bo'lishdi.

Mazkur islohatlarning davomi sifatida, institutimiz huzurida "O'zbekiston madaniyati va san'ati" nomli ilmiy-uslubiy, nazariy-amaliy jurnal tashkil etildi. Ushbu jurnal – sohamizda olib borilayotgan islohotlar, san'at va madaniyatga oid yangiliklar, ilg'or g'oyalar, innovatsion yondashuvlar, tarixiy merosimiz, milliy qadriyatlarimiz, xalq og'zaki ijodi, zamonaviy madaniy jarayonlar va ilmiy izlanishlarni o'zida mujassamlashtiruvchi nufuzli platformaga aylanishi kutilmoqda.

Bugungi raqamli asrda ilm-fan va axborot olish manbalarining zamonaviy shakli – **elektron jurnallar** jamiyatimiz hayotida muhim o'rin egallamoqda. An'anaviy bosma nashrlardan farqli ravishda, elektron jurnallar keng auditoriyaga tezkor, qulay va interaktiv shaklda yetib boradi. Ular orqali eng so'nggi ilmiy yutuqlar, tadqiqotlar, ijtimoiy-siyosiy va madaniy yangiliklar bilan tanishish imkoniyati oshmoqda. Xususan, yosh tadqiqotchilar, talabalar, olimlar va soha

mutaxassislar uchun elektron jurnallar – bilim almashish, ilmiy maqolalarni chop etish, yangi g'oyalarni muhokama qilish, xalqaro tajriba bilan tanishishning eng qulay vositasiga aylangan.

Elektron jurnallar jamiyatda ilmiy-ma'rifiy savodxonlikni oshirish, ijtimoiy fikrni shakllantirish, dolzarb mavzular yuzasidan keng jamoatchilikning e'tiborini jalb etish, yosh avlodda tanqidiy tafakkur va analitik yondashuvni rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Shuningdek, ular ekologiya, san'at, texnologiya, ijtimoiy hayot, iqtisodiyot kabi turli sohalarda muhim mavzularni ko'tarib chiqib, jamiyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shadi.

Shu bois, "O'zbekiston madaniyati va san'ati" elektron jurnalining tashkil etilishi – nafaqat san'at va madaniyat sohasi vakillari, balki butun ilmiy hamjamiyat uchun katta ahamiyatga ega. Bu jurnal orqali, butun mamlakat miqyosida elektron nashrlar madaniyatining rivojlanishiga xizmat qiluvchi yangi bir sahifa ochildi, deyish mumkin.

"Yangi O'zbekiston" taraqqiyot strategiyasida belgilangan ustuvor vazifalar, Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev rahbarligida yoshlar uchun yaratilayotgan keng imkoniyatlar, yosh avlodning bilimli, tafakkurli va zamonaviy texnologiyalarni puxta egallagan mutaxassis bo'lib voyaga yetishini ta'minlash borasidagi islohotlar ayni jurnal orqali keng yoritiladi. Shu bilan birga, bu jurnal ilmfan, ta'lim va san'at sohasida faoliyat yuritayotgan ilmiy va amaliy mutaxassislar, tadqiqotchilar, talabalar hamda barcha san'at ixlosmandlari uchun mustahkam ilmiy-ma'rifiy minbar bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda elektron formatda faoliyat boshlagan "O'zbekiston madaniyati va san'ati" jurnalining ilk soni e'lon qilinar ekan, biz ushbu nashrning mustahkam ilmiy va ma'rifiy asosga ega bo'lishini, jamiyatimizda san'at va madaniyat sohasining nufuzini oshirishga munosib hissa qo'shishini, Yangi O'zbekistonda yangicha fikrlaydigan, yetuk salohiyatli kadrlarni yetishtirishida muvaffaqiyatlar tilab qolamiz.

I. TEATR VA KINO SAN'ATI

Maryam Ashurova

O'zDSMI "Qo'g'irchoq teatr san'ati" kafedrasi professori

QO'G'IRCHOQ TEATRI REJISSYORLIK KASBINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

*"Bolalar uchun qo'yiladigan spektakllar
kattalarnikiga qaraganda kuchliroq va yaxshiroq bo'lishi kerak".*

K.S.Stanislavskiy

Annotatsiya. Mazkur maqolada qo'g'irchoq teatri rejissyorlik kasbining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida fikr yuritiladi. Teatr rejissyori o'z kasbining mohir ustasi va bilimdoni. Maqolada rejissyorning ijodiy jarayonidagi uning to'qqizta xususiyatini nazariy hamda amaliy jihatdan yoritib, tahlil etib o'tilgan.

Kalit so'zlar: teatr, rassom, rejissura, ijod, xususiyat, pyesa, sahna, spektakl, qo'g'irchoq, san'at.

DIRECTING PROFESSION OF PUPPET THEATER SPECIFIC FEATURES

Abstract. This article discusses the specific features of the puppet theater director's profession. The theater director is a skilled master of his profession and a connoisseur. In the article, the director's nine characteristics in the creative process are explained and analyzed from a theoretical and practical point of view.

Keywords: theater, artist, directing, creation, feature, profession, scene, performance, puppet, art.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini har tomonlama isloh qilish borasida keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Bu borada yuqori madaniyatli o'z kasbining bilimdoni bo'lgan ijodkor yosh mutaxassislarni tarbiyalab voyaga yetkazish zamon talabidir. Qo'g'irchoq teatri san'atining ijod yo'lining ravnaq topib, rivojlanib borayotgan bir davrda unga iqtidorli, o'z kasbining mohir ustasi, har tomonlama yetuk bilimdon, mustaqil fikrlaydigan, yaratuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan mutaxassislarni tarbiyalashdek oliy majburiyat biz ustozlarning zimmasidadir.

Qo'g'irchoq teatri sahnasi uchun dramaturglarning yaratgan sahna asarlari, nechog'li yuqori darajada mukammal bo'lmasin, ijodkor aktyorlarning mahorati qanchalik yuksak bo'lsada, bastakor, musavvir, haykaltarosh, qo'g'irchoq ustalari yuqori malakali mutaxassislar bo'lgan taqdirda ham, qo'g'irchoq teatr sahnasida professional darajada spektaklni yaratish juda mushkul. Buning uchun teatr ijodkorlarni yagona bir ijodiy jamoaga birlashtiruvchi iqtidorli mutaxassis rahbar kerak bo'ladi. Albatta, bunday ijodkor rahbar teatr rejissyori hisoblanadi. Bu ijodkor teatrdagi barcha ijodiy guruhlarini bir maqsad va bir maslak sari birlashtiruvchi badiiy rahbar hisoblanadi. Shunday ekan, zamonaviy qo'g'irchoq teatri taqdirini, undagi ijod yo'lini belgilab beradigan ma'naviy yo'l boshchi hamda tashkilotchi bu teatr rejissyori, albatta. U teatr ijodkorlarini bir maqsad sari yo'naltiruvchi, teatr bilimdoni, sahna ustasi bo'lish bilan birga, spektakl yaratish jarayonida dramaturg, rassom-senograf, bastakor, qo'g'irchoq ustasi va aktyorlar bilan ijodiy hamkorlikda yaratuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan shaxs hisoblanadi. Teatr rejissyori yaxlit sahna asari, ya'ni spektaklni yaratibgina qolmay, balki u san'at turlarini turli yo'nalishlarini bilimdoni bo'lmog'i kerak. Demak, teatr rejissyori jamoada ham tashviqotchi, ham tashkilotchi, ham boshqaruvchi shaxs hisoblanadi. Rejissyor – bu (fransuzcha) so'z bo'lib, “boshqaraman” degan ma'noni bildiradi. Teatr san'atining namoyondalaridan biri V.I.Nemirovich-Danchenko rejissyorning uchta xususiyatini keltirib, shunday deydi. “Rejissyor-tashviqotchi, rejissyor-ko'zgu, rejissyor-tashkilotchi”, – deb ta'riflagan. Hozirgi kunga kelib, zamonaviy qo'g'irchoq teatr rejissyorning mavqei yanada oshib, bu kasb egasi barcha san'at jamoalarining ijodiy hamda g'oyaviy rahbari hisoblanadi. Zamonaviy qo'g'irchoq teatr jamoalarga ijodiy rahnamo rahbar bo'lishi uchun, rejissyor quyidagi ijodiy xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

1. Rejissyor teatrdagi rahnamo ijodkor rahbar.
2. Rejissyor ijodiy jamoada tanlash imkoniga ega bo'lgan bilimdon shaxs. U teatr uchun repertuar tanlash hamda ijodiy guruhni shakllantirish qobiliyatiga ega bo'lgan ijodkor.
3. Rejissyor-pedagog, psixolog va tushuntirib beruvchi, ya'ni pyesa ustidagi ish jarayoni tashkilotchisi.

4. Rejissyor – oyna, ya'ni ko'zgu.

5. Rejissyor – ko'rsatib beruvchi. Aktyor talqinidagi ijro sirlarini bilishi va ijodda undan foydalanish usullarini puxta egallagan bo'lishi kerak.

6. Rejissyor – spektakl tashkilotchisi. Spektakl yaratish jarayonida barcha ijodkorlarni bir maqsad va bir maslak sari yo'naltirish qobiliyatiga ega bo'lishi.

7. Rejissyor – ijodiy guruhning badiiy-g'oyaviy mahoratini oshirib, estetik didini tarbiyalash va uni hamfikrlik jamoaga aylantirish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxs.

8. Rejissyor – teatr repertuarini tanlash va shakllantirish borasida zamon ruhi bilan sug'orilgan turli janrdagi sara asarlarni sahnalashtirish qobiliyatiga ega bo'lishligi.

9. Rejissyor – o'z kasbining mohir ijodkor ustasi.

Taniqli rejissyor va san'at arbobi, professor Jo'ra Maxmudov professional rejissyorga ta'rif berib: "Rejissura san'ati o'z ichiga spektaklning turli unsurlarini uyg'unlashtirish orqali yagona yechimga ega badiiy sahna asari yarata olish bilan baholanadi", – deb ta'riflaydi. Demak, rejissyor birinchi qadamida o'zi tanlagan kasbiga fidoyi inson bo'lib, o'z ustida mukammal ishlab, kasbiy bilim va ko'nikma iqtidorini oshirib borishi kerak. Rejissyor, avvalo, o'zining mustaqil ijodiy fikriga ega bo'lishi darkor. Shu bilan birga u zamon talabiga javob beradigan, oliy toifali mutaxassis bo'lishi shart. Kelgusida professional mutaxassis rejissyor bo'laman degan yoshlar katta mas'uliyat borligini his qilishi kerak. Chunki u kelajakda katta bir ijodiy jamoani boshqaruvchi yo'l boshchiga aylanadi. Shuning uchun oliygohda ta'lim-tarbiya olayotgan yoshlar, oliy dargohda barcha o'qitiladigan fanlarni o'z vaqtida o'qib-o'rganib, o'zlashtirish jarayonida ulardan o'ta jiddiy munosabatda bo'lishlikni talab qilinadi. Yoshlar bilim olish, o'qish-o'rganish, malaka oshirish va ko'proq mustaqil ijod qilishga o'zida ko'nikma hosil qilishi kerak.

Oliygo'ha ta'lim olish faqat birgina mutaxassislik bo'yicha kasbiy mashg'ulotlarni o'zlashtirishdan iborat bo'lmay, balki keng miqyosdagi ilmiy-ijodiy, tarixiy, zamonaviy va klassik badiiy adabiyotlar bilan bir qatorda, tasviriy san'at namunalarini o'qib-o'rganishi, ularni tahlil qilishi va o'z navbatida ijodga ma'no-mazmun jihatidan maqsadli tadbiiq qilishni ham bilishi kerak. Ijodiy

repertuarda tarixiy, klassik, zamonaviy hamda jahon adabiyoti namoyondalarining asarlari bo'lib, ular turli xil janrlarni o'z ichiga mujassam etmog'i darkor. Ayniqsa, fantastik, turli-tuman qiziqarli voqealarga boy bo'lgan pyesalar bo'lmog'i lozim. Bunday jarayon ijodkorga, ayniqsa, rejissyor mutaxassisiga katta ilmiy hamda amaliy manba bo'lib xizmat qiladi. Kitob rejissyor olamini yanada kengroq anglashida, uning dunyoqarishini ijodiy shakllanishida, turli millat va elat vakillarining hayot tarzi, ularning urf-odatlarini, an'alarining o'ziga xosligi, yurish, turish, kiyinish madaniyati, sahna san'atidagi ijod yo'lining turli bosqichlarida kechgan jarayonlarni aniq dalillar bilan anglab, bilishida maktab vazifasini o'taydi. Kelgusida qo'g'irchoq teatr rejissyori ilmiy hamda badiiy adabiyotlardan o'qib o'rgangan, barcha turli-tuman ko'nikma holatlarni ijodga tadbiq etadi. Shuning uchun kitob barcha insonlarga, ayniqsa, ijodkor rejissyor mutaxassislariga ulkan va bebaho bilim manbai bo'lib xizmat qiladi. Donishmandlar: "Kitob – bilim manbai", – deb bekorga aytishmagan.

Shunday qilib, zamonaviy rejissyor soha bilimdoni, o'z kasbining mohir ustasi, o'zi yashayotgan jamiyatni ijtimoiy, iqtisodiy, hamda siyosiy hayotini yaxshi tushunib anglashi shu bilan birga, mustaqil ilg'or fikrga ega, zamonasining har tomonlama yetuk vatanparvar insoni bo'lishi shart. Shunda u ijod qilib kelgan teatrda, har doim turli janrdagi zamon talabiga hamohang uning yo'lboshchisi bo'lgan ajoyib asarlar sahna yuzini ko'radi. Bu esa yosh tomoshabinlarga bir olam zavq-shavq va shukuh beradi. Shu bilan birga ularga ma'naviy jihatdan ta'lim-tarbiya berib, dunyoni anglashida va kelajakda o'ziga to'g'ri yo'l tanlashida yo'lboshchi bo'lib xizmat qiladi. Bir so'z bilan aytganda, yosh avlodni Vatanga sadoqatli, mehrli, ma'naviy barkamol va har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalashda qo'g'irchoq teatri va uning rejissyorining o'rni beqiyosdir.

Rejissyor va pedagog Rustam Usmonov aytganidek: "Rejissyor uchun spektakl sahnaviy badiiy to'qimadir. Xuddi kompozitor simfoniya yozganidek, rassom rasm ishlaganidek, adabiyotshunos romanni tahlil qilganidek, rejissyor ham ishida asar g'oyasi va ma'nosiga javob bera oladigan rejasini amalga oshirish uchun spektakl jonli sahna asari bo'lishi uchun urinadi", – deb fikr bildirgan edi. Albatta, shuning uchun rejissyor tomonidan yaratilgan va sahnalashtirilgan har bir spektakl,

bevosita tomoshinbinlar qalbidan joy olishi kerak. Tomoshabin nima uchun teatr tomoshasini ko'rish uchun keladi?, – degan savolga, shunday javob berish kerak degan o'ydaman. Demak, tomoshabin teatrga, birinchidan, dam olib, hordiq chiqarishga, o'zining eng shinam va chiroyli kiyimlarini kiyib keladi. Ya'ni u o'zini ko'rsatib, boshqalarni ham ko'radi. Ikkinchidan, u o'ziga eng kerakli bo'lgan etik, estetik hamda hayoti uchun zarur bo'lgan boy ma'naviy ozuqa olish uchun ham teatrga vaqti-vaqti bilan tashrif buyuradi. Bunga misol, men qish kunlarning birida o'rtog'im bilan Tallin drama teatriga V.Shekspirning “Qiyiq qizning quyilishi” pyesasi asosida sahnalashtirilgan spektaklga bordik. Kiyim topshirish joyiga (gardirob) borib, qoyil qoldik. Spektaklga kelgan tomoshabinlar gardirobga ustki kiyimlarini topshirib, juda chiroyli kiyim bosh, oyoqlarida etikning o'rniga shinam tufli kiygan. Go'yoki hozir tashqarida bahordek. Qoyil dedim. Yana meni hayratga solgan jarayon, bu tomoshabinlarni spektaklni diqqat bilan ko'rishi hamda tanaffus (antrakt) paytida fayega chiqib, bir-birlari bilan tinch suhbat qurib, u yerga joylashtirilgan aktyor va spektakldan olingan rasmlarni tomosha qilishi edi. Spektakl tugagandan so'ng tomoshabinlar gardierobga kiyim olish uchun shoshilmadilar, ular uzoq vaqt aktyorlarning ijrosiga baho berib, olqishlashga muyassar bo'lishdi. Mana teatrni kuchi nimada ekan. Tomoshabinlarning e'zozli bunday xatti-harakati va ularni munosabatining debochasi teatr xodimlari va aktyorlarga bo'lgan hurmat-ehtirom, albatta. K.S.Stanislavskiy ta'biricha: “Teatr veshalkadan boshlanadi”, – degan ma'noli ta'rifi faqat teatr xodimlariga aytilgan emas, balki bu fikr tomoshabinlarga ham taalluqli ekaniga guvoh bo'ldim. Teatrning kuchi ham mana shunda ekanligiga yana bir bor inondim.

Teatr san'ati oliygohining “Rejissura kafedra”sida ko'p yillar yoshlarga ustozlik qilib kelgan hurmatli ustoz hamda rejissyor Ulug'bek Zufarov “Sahna talqini va tahlili” kitobida sahna san'atini tariflab shunday deydi: “Yana bir narsaga aminmanki, sahna san'ati hamisha sirli va sehrli bir ma'no bo'lib, odamlarni o'ziga chorlab, yuraklarida nafosatga muhabbat uyg'otib qolaverarkan”. Go'zallik dunyoni qutqaradi deganlaridek, teatr san'ati ham shu ezgi yo'lda xizmat qiladi. Qo'g'irchoq teatrining buyuk rejissyorlari Iso Yoqubov, Toxir Maxramov, Vladimir Iogelsen, Mixail Korolyov, Sergey Obrazsov kabi ijodkor shaxslar, qo'g'irchoq teatr san'ati

va uning rejissura maktabini yaratib, uni dunyoga tanitgan insonlar. Bugungi kunda Respublikamizda o'n ikkita professional davlat qo'g'irchoq teatrlari yosh tomoshabinlarga xizmat qilib kelmoqda. Teatrlarni boshqarib kelayotgan rejissyorlar O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining "Qo'g'irchoq teatr san'ati" bo'limida tahsil olgan mutaxassislardir. Bular: Fatxulla Xo'jayev, Valijon Shamshiyev, Shahodat Usmonova, Gulbahar Yusupova, Karomat Isomova, Roxila Abduraimova va boshqalar. Albatta, bugungi kunda bu san'at turining yanada ravnoq toptirib, rivojlantirib, uning yangidan yangi ijodiy qirralarni ochish kerak bo'ladi. Uning dunyo qo'g'irchoq teatrlari bilan ijodiy bellashuvi bo'lajak yosh rejissyor-mutaxassislarning kasbiy fidokorligiga bog'liq. Bu to'g'rida K.S.Stanislavskiy: "Katta salohiyatga ega bo'lgan turli kasb egalari bir saf bo'lib, katta kuch bilan tomoshabinga ta'sir ko'rsatadi va minglab insonlarni yuragini bir marom, bir xil urushga majbur qiladi", – deydi. Xo'sh, kim barcha insonlarni bir maqsad sari, bir maslak yo'lida birlashtirishi mumkin?. So'zsiz bu oliy toifadagi rejissyor mutaxassisi, albatta. Rejissyor – teatrning barcha harakatlantiruvchi kuchlarini bir maqsad va bir g'oya atrofida birlashtira oladigan ijodkor hisoblanadi. N.Danchenko aytganidek: "Rejissyor – tashviqotchi, rejissyor – ko'zgu, rejissyor – tashkilotchi", – degan ta'rifi hamda ilgari rejissyorga aytib o'tilgan beshta ijodiy xususiyat o'z isbotini topadi.

Demak, rejissyor mutaxassisining kasbi undan ko'p qirrali iqtidor va yuksak mahoratni talab qiladi. Shu bilan bir qatorda rejissyor barcha ijodiy turdosh kasblarning mazmun va mohiyatini aniq bilishi zarur. Biz bilamizki, teatr san'ati bu ikkilamchi san'atdir. Barcha teatr san'at turlari uchun, albatta, birlamchi dramaturgiya hisoblanadi. Dramaturg ijodining asosini teatr uchun yozgan turli janrdagi pyesalar tashkil qiladi. Dramaturg yozgan asarini ma'lum davr, zamon, makon va vaqt birligi bilan belgilaydi. Rejissyor profesional teatr sahnasida pyesani jonlantirib, uni spektaklga aylantiradi. Spektaklda esa turli xarakterli xususiyatlarga ega bo'lgan persanajlarning hayot tarzi, ularning maqsad-vazifalari va orzu-umidlariga erishish yo'lidagi kurash jarayoni, qarama-qarshiliklar va ularning yechimi ko'rsatiladi. Bu jarayonni ko'rsatish uchun barcha teatr unsurlarini ijodiy

ishga jalb qilib, ulardan to'g'ri foydalangan holda, sahna hayotini to'laqonli yaratishga olib keladi.

Qo'g'irchoq teatrida ish yurituvchi hamkor ijodkor-aktyorlar, musavvir-haykaltaroshlar, bastakor, qo'g'irchoqlar ustasi, texnologlar, chiroq muhandisi, sahna ustalarini birlashtirib, ularni ijodga yo'naltirish, albatta, rejissyor zimmasida. Qo'g'irchoq teatrida ish yurituvchi hamkor ijodkor-aktyorlar, musavvir-haykaltaroshlar, bastakor, qo'g'irchoqlar ustasi, texnologlar, chiroq muhandisi, sahna ustalarini birlashtirib, ularni ijodga yo'naltirish, albatta, rejissyor zimmasida. Shuning uchun qo'g'irchoq teatri rejissyorini: "Inson qalbining muhandisi", – deb atasak, xato qilmagan bo'lamiz.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Maxmudov J., Maxmudova X. *Rejissura asoslari*. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" nashriyoti. 2008.
2. Usmonov R. *Rejissura*. – Toshkent: "Fan" nashriyoti. 1997.
3. Zufarov U. *Sahna talqini va tahlili*. – Toshkent: "Musiqqa" nashriyoti. 2007.
4. Stanislavskiy K. *Aktyorni o'z ustida ishlashi*. – Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti. 2011.

Temur Rashidov

*O'ZDSMI "Estrada va ommaviy tomoshalar san'ati"
kafedrasi professori*

КУЛЬТУРА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация. В статье подчеркивается возрастающее значение этнической, национальной и региональной идентичности в процессе глобализации. На примере культуры Центральной Азии анализируются вопросы региональной идентичности и сохранения национальных традиций в многонациональной среде.

Ключевые слова: культура, Центральная Азия, национальная идентичность, региональная культура, глобализация, театральное искусство, традиции и инновации, культурный диалог.

CULTURE OF CENTRAL ASIA: ISSUES OF INTEGRATION AND NATIONAL HERITAGE

Abstract. The article explores the growing importance of ethnic, national, and regional identity in the context of globalization. Using the culture of Central Asia as a case study, it analyzes the preservation of national traditions within a multiethnic environment and highlights the role of modern theatre as a synthesis of traditional and innovative elements.

Keywords: culture, Central Asia, national identity, regional culture, globalization, theatrical art, traditions and innovations, cultural dialogue.

В условиях глобализации усиливается интерес к вопросам этнической, национальной и региональной идентичности. Это обострило внимание к таким понятиям, как национальная и региональная культура. Исследование этнических и региональных корней культуры, традиций и их взаимосвязей стало одной из ключевых задач современного искусствознания, позволяя лучше понять механизмы культурного взаимодействия на локальном и региональном уровнях.

Как известно, общее всегда складывается из множества особенностей. Каждое уникальное явление вносит свой вклад в общую картину, что хорошо прослеживается в процессах межкультурного обмена и в определении локальных черт национальной культуры.

Культура Центральной Азии – сложное и многослойное явление, вобравшее в себя богатство этнических, национальных, религиозных и ментальных традиций. Этот регион представляет интерес не только через объединяющие признаки, но и через яркие национальные особенности.

Интеграция культур в региональное и мировое культурное пространство определяется как глобализационными процессами, так и характером межкультурных связей внутри региона. С одной стороны, это расширяет культурные горизонты, с другой – ставит перед обществом задачу сохранения национальной идентичности как одного из главных условий успешной интеграции.

Идентичность сегодня – это не только сохранение уникальности искусства, но и признание равноправия всех культур, без разделения на «лучшие» и «худшие».

Исторический опыт Центральной Азии наглядно демонстрирует, как в условиях полиэтничности и обширного пространства формировалась и сохранялась поликультурная среда. Несмотря на общее культурное пространство, каждое явление искусства сохраняет свою национальную окраску, отражая живую традицию народов региона.

Сохранению этнической самобытности способствует социальная политика независимых государств Центральной Азии – Узбекистана, Казахстана, Туркменистана, Таджикистана и Кыргызстана, – направленная на укрепление идей толерантности и взаимного уважения.

Таким образом, национальные культуры региона становятся важным фактором сохранения устойчивости и гармонии в обществе, обогащая творческий и гуманитарный потенциал.

Культура Центральной Азии – это результат многовекового диалога и взаимодействия, объединяющий разнообразные творческие силы региона. Национальные культуры, входящие в эту общность, сохраняют свою

уникальность, отражая богатство эстетических, художественных и духовных традиций.

Сегодня на фоне роста самосознания каждой нации и активных процессов культурного обмена у деятелей искусства появляются широкие возможности для взаимного обогащения. При этом принадлежность к национальной культуре сохраняется, а новые стилистики, темы и формы выражения становятся инструментами расширения художественных границ.

Осваивая новые средства выразительности в изобразительном искусстве, кино, театре и музыке, художники воссоздают взаимосвязанный мир, соединяя в своём творчестве национальные черты с достижениями других культур, открывая путь к новым видам искусства.

Национальное своеобразие проявляется не только в выборе сюжетов (например, национальный быт, этнический типаж), но и в специфике художественного подхода, образной трактовке и стиле мышления. В этом контексте важным становится творческое осмысление народного наследия, которое придает искусству глубину и уникальность.

Современный центрально азиатский театр демонстрирует жанровое и тематическое разнообразие. Здесь сочетаются традиционные формы и новаторские поиски, что проявляется в синтезе речи, музыки, танца и актерского мастерства. В спектаклях оживают народные сюжеты, эпосы, традиционные песенные и инструментальные формы, что подчеркивает связь современного искусства с его духовными корнями.

Современный театр региона отличается яркостью образов, этнографическая насыщенность, богатство выразительных средств и стремление к диалогу. Особое внимание уделяется самобытности поэтики и стилистики, что укрепляет национальную идентичность театрального искусства.

В то же время театр сталкивается с проблемами формализма, подражательства и разного уровня исполнительского мастерства. Однако перспективы развития национального театра видятся в художественном осмыслении современной жизни через призму традиций, что позволяет обновлять форму без утраты глубины содержания.

Национальное в искусстве проявляется не только в этнической специфике, но и в художественной форме, образности и мировидении. Развитие национальной культуры приводит к кристаллизации собственных стилей и школ, а богатство традиций усиливает выразительность искусства, которое, выходя за пределы национальных рамок, становится частью мировой культуры.

Как отмечал Чингиз Айтматов, художник, игнорирующий изменения в духовной и материальной жизни народа, рискует замкнуться в провинциальности. Истинная задача искусства сегодня – так осмыслить национальное, чтобы оно стало органической частью мировой культуры.

Ценность искусства заключается в его способности отражать общечеловеческие темы через призму национального. Центрально азиатское культурное пространство, открытое для всех народов, органично сочетает традиции и новаторство. Оно утверждает идеи свободы духа, самоценности личности и творческой уникальности каждого художника.

Искусство – это действительность, пропущенная через сердце и сознание художника, в которой отражаются как опыт поколений, так и живое дыхание современности.

Список литературы

1. Айтматов Ч. *Это открытие – человек.* – Москва: 1972.
2. Ртвеладзе Э. *Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии.* – Ташкент: Университет мировой экономики и дипломатии. 2005. – с-320.
3. Хамидова М. *Художественная культура Узбекистана: современное состояние и перспективы развития.* – Алматы: 2003.
4. Маврулов А. *Культура Узбекистана на современном этапе: общее состояние, проблемы, тенденции развития: автореферат дис. докт. ист. наук.* – Ташкент: 1993. – с-57.

Feruza Fayziyeva

O'zDSMI "Kino, televideniye va radio rejissyorligi"
kafedrasi dotsenti

KINODAGI BADIY IFODA VOSITALARINING O'RNI VA AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Filmlarning mazmun mohiyatini yetkazishda rejissyor badiiyat mezonlaridan o'rinli foydalanishga harakat qiladi. Chunki kinoning badiiy ifoda vositalari yaratilgan ekran mahsulotining mazmun mohiyatini tomoshabinga teranroq yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Mazkur maqolada rejissyorlarning filmlarda foydalanadigan tasviriy ifoda vositalari ahamiyati borasida fikr yuritiladi.*

***Kalit so'zlar:** ssenariy, syomka, dramaturgiya, montaj, operator, rejissyor, janr, portret.*

THE IMPORTANCE OF ARTISTIC EXPRESSION IN CINEMA

***Abstract.** By conveying the meaningful essence of films, the director tries to use the criteria of art adequately. Because the means of artistic expression of cinema play an important role in deeper communication to the viewer of the meaningful essence of the created screen product. This article examines the importance of the means of visual expression used by directors in films.*

***Keywords:** script, filming, dramaturgy, editing, cameraman, director, chronicle, portrait.*

Kino va televideniyaning ifoda vositalari orqali badiiyat yaratish imkoni mavjud. Uning o'ziga xos spetsifik xususiyatidan kelib chiqqan holda kengayib, yangi imkoniyatlarini topishda izlanish olib borildi. Buning natijasida boshqa san'at turlarida bo'lgani kabi ekran san'atining ifoda tili taraqqiyoti jarayonida shakllanib, rivojlandi.

Ekran san'atining badiiy ifoda vositalari ishga solish orqali ijodiy guruh dolzarb mavzularni tanlash, shaxs ma'naviy, badiiy tafakkurini shakllantirish borasida izlanadi. Ana shu izlanishlar ijodiy an'analari va audiovizual san'atning o'ziga xos poetikasi, betakror ifoda uslublarning yuzaga kelishiga omil bo'ladi.

Buning samarasi ekran asarining mazmun-mohiyati va konsepsiyasida sezila boshladi. Ekran asarining o'ziga xos tasviriy ifoda vositasi orqali namoyon bo'luvchi badiiy tili, ramzi, timsoli, majoziy ma'no anglatuvchi tasvirlarni asar g'oyasi va mohiyatini ochishga xizmat qiluvchi kalit deyish mumkin. Chunki ular orqali asarning tag qatlamiga yashiringan ma'noni anglash mumkin. "Ekran san'atining "badiiy tili" syujetdagi biror ma'lumotni kadrlar orqali ifoda etadi." [1,17-b]. Uning ifodaviy tili va vositalari, kompozitsion yaxlitlikka erishishdagi ustuvor qonuniyatlarning o'rinli qo'llanilishi mukammal audiovizual asarlarning yaratilishiga xizmat qiladi. Har bir asarning asosini uning janridan qat'iy nazar, ma'lum bir g'oya tashkil etadi. Lekin uning janr xususiyatlari shu asarning mazmuni bilan belgilanadi. Ekran asarlarining mazmun-mohiyatidagi bosh g'oya inson omilini tadqiq etish, uning o'y-u xayollari, orzu-istaklari, tasavvur olamini badiiy ifodalashdan iborat. Buni mahoratli rejissyorlar kinoning badiiy ifoda yetkazishda o'ziga xos uslublardan o'rinli foydalanadi. Bu kabi uslubni jahon kinosida A.Tarkovskiy, A.Kurasava, F.Fellini, E.Kusturitsa, o'zbek kino ijodkorlaridan Sh.Abbosov, A.Hamroyev, Q.Kamolova, S.Nazarmuhamedov, Yo.To'ychiyev filmlarida ko'plab uchratish mumkin. Chunki majoziy ma'noga ega tasvirlar ekran asarining tag qatlamiga yashiringan g'oyani ochishiga, undagi mazmun-ma'noni anglashga xizmat qiladi. Bu esa o'ziga xos tarzda mualliflik kinosining unsurlari bo'lib, tajribali rejissyorlar o'rinli topilgan tasvir va predmetlar orqali tomoshabinga fikrini yetkazishga harakat qiladi. Binobarin, "Mualliflik kinosi" o'z qarashlariga ega ijodkorning erkin fikri va dunyoni cheksiz o'rganishining omilidir" [1,216-b]. Masalan, rejissyor Sh.Abbosovning yozuvchi Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani asosida yaratgan shu nomli badiiy filmi millatimizning 130 yillik tarixi mobaynida bosib o'tgan to'rt davrni qamraydi. Jumladan, chor Rossiyasi iste'losi, ozodlik ishtirokchilarining bosqinchilarga qarshi kurashi, qatag'on yillarining sovuq shamoli va respublika mustaqillikka erishguniga qadar bo'lgan paxta va o'zbeklar ishi bilan bog'liq voqealarini o'z ichiga olgan. "Tarixiy-biografik bu asar asli milliy material asosida yaratilgan. Rejissyor davr voqealarini yoritishda ramz, timsollardan o'rinli foydalangan. Harakatlarning ixchamligi,

kompozitsiyaning to'liqligi, aktyorlar ansambli to'g'ri tanlanganligi filmning muvaffaqiyatini ta'minlagan" [1,6-b]. Filmda rejissyor to'rtta avlod vakili – Jaloliddin, millat ozodligi uchun kurashgan Aqrab, ziyoli, o'qituvchi Dehqonboy va brigadir Dehqonqul fojealarini kinonovella sifatida aks ettirsada uning syujet tizimidagi voqealar mohiyatini to'liqroq ochish maqsadida badiiy ifoda vositalari imkoniyatlari va majoziy tasvirlarni o'rinli qo'llash orqali tarixiy jarayonni yoritishga intilgan. Film Jaloliddinning o'z dalasida mehnat qilayotgan kadrlaridan boshlanadi va u yerdan bir siqim tuproqni olib "Sen yerimsan, men dehqoningman, men mehnat qilay, sen serhosil bo'lg'in, hech qachon yov oyog'i ostida qolmagin, o'zingdan meni judo qilmagin, seni toptamoqchi bo'lgan dushmanlarning oyoqlari kuysin, ilohim, o'z yerimiz, o'z vatanimiz o'zimizga nasib etsin" deya yuziga fотиha tortadi. Bu bir siqim tuproq misolida rejissyor Jaloliddinning ona zaminimizga bo'lgan pok muhabbatini izohlaydi.

Filmdagi ikkinchi novella ozodlik harakati ishtirokchisi Aqrab obrazi bo'lib, u bosqinchilarga qarshi kurashga kiradi va millat sotqinlari tufayli o'limga mahkum qilinarkan, u so'nggi so'zida dushmandan: "Meni mana shu yerda ot, shunda bolalarim oldida qolaman, toki o'zbek qayerda tug'lsa o'sha yerda o'ladi, o'zbekning qabristoni qiblagohida bo'ladi, vatangadosi bo'lib o'lishni xohlamayman", – deydi. Aqrab, hatto so'nggi soniyalarda ham ona zaminini tashlab ketmaslikka harakat qiladi.

Uchinchi ziyoli, o'qituvchi Dehqonboy qatag'on qurboni bo'ladi. Rejissyor o'qituvchining fojeasini sovuq qish kunlarida yoritadi. Bunda ham o'ziga yarasha majoziy ma'noni uqish mumkin. Chunki aynan o'sha davrning sovuq shamoli tufayli aylangan qatag'on tegirmoni ko'pgina millatning navqiron ziyolilarining umriga zomin bo'lgan.

So'nggi avlod Dehqonqulning hayotini faqat daladagi mehnatda ko'radi. Turmush o'rtog'iga bee'tibor, farzandining o'qishi, orzu-istagiga, kelajagiga qarshi, uni ham faqat daladagi mehnatda ko'radi. Chunki unga dalasi ajdodidan meros, uni oilasidan, farzandi, onasidan ustun qo'yadi. Rejissyor dala misoli orqali millatning ona zaminiga bo'lgan mehriga ishora qiladi. Bir epizodda Dehqonqul shaharga

ketishi oldidan xotini bilan xayrlasharkan, u: “Sevgi nima o‘zi, oila qurdik, bola - chaqa orttirdik, shudir sevgi”, – deganda, og‘ir turmushdan qiynalgan xotini: “Sevgi – bu katta baxt, qani o‘sha baxt, tuyg‘ular, orzu-umidlar?”, – deydi. Rejissyor ana shu suhbatni yarim qorong‘u xonada, bir chekkadan nur tushayotgan kadr orqali tasvirga tushirgan. Bu tasvir orqali ham majoziy ma‘noni anglash mumkin. Filmda Dehqonqulning onasi Bolxin momo (akt.T.Yusupova) obrazi ham bor. Kinonovelladagi bir epizodda Bolxin momo paxta dalasida ishlayotgan paytida oldiga kelgan muxbirga paxta haqida gapirarkan: “Paxta ham nondek aziz, bolam. Nonni kichkina bo‘lagi non bo‘lgani, ushog‘ini terib olib yegandek, paxtani ham har bir tolasini uvol qilmasdan terib olish kerak”, – deydi. Muxbir momoni ismini so‘raganida: “Ismim Paxtaoy, kasbi-korim paxtakor”, – deb javob beradi. Chunki hayotini, imonini shu yer va paxta bilan uyg‘un holda ko‘radi. Filmning yakuni tog‘dan sharqirab oqib tushayotgan musaffo suv bilan yakunlanadi. Ya‘ni tiniq suv zaminni yomon illatlardan yuvayotganiga ishora qiladi. Rejissyor ana shu jihatlarni tasviriy ifoda vositalaridan o‘rinli foydalangan holda tomoshabinga yetkazishga harakat qiladi.

Rejissyor S.Nazarmuhamedovning “Yolg‘iz yodgorim” filmida ham ana shu kabi badiiy ifoda vositalari orqali majoziy ma‘no anglatuvchi tasvirlarni ko‘rish mumkin. Film ikki yoshning qishda yarim gullagan bog‘da qor bo‘roni o‘ynayotgan lavhadan boshlanadi. Bu tasvirlar orqali rejissyor ikki yoshning eng gullagan paytida qishning sovuq izg‘irini tufayli erta xazon bo‘lgan umriga qiyoslaydi. Yoki do‘stini rashk tufayli bilmay otib, o‘ldirib qo‘ygan Muzaffarning (akt.U.Muzaffarov) hayotini tasvirlayotganda narsalari betartib yoyilib yotgan, bir chekkadan qalampir shodasi osilgan xonani panorama qiladi.

Kinodagi badiiy ifoda vositalariga rakurs, yorug‘lik, musiqa, montaj kabi elemenlar kiradi. Masalan, rejissyor Yo.To‘ychiyevning “Chashma” badiiy filmining boshi turmushga chiqish arafasidagi qahramon qizning ko‘prikdan yurib kelish sahnasidan boshlanadi. Ko‘prik uni katta hayot yo‘liga yetaklovchi omil bo‘lib, u ko‘prikdan o‘tish vaqtida turli taqdirga ega insonlarga to‘qnash keladi. Shu kadr orqali rejissyor qahramon qiz bilan tanishtiradi. Kamera umumiy plandan o‘rta

planga kelarkan, ko'rinishidan o'z fikriga ega zamonaviy qiz ekanligi anglashiladi. Dastlab tomoshabinda nega ko'priktan ketyapti, – degan savol tug'ilishi mumkin. Lekin buning javobini filmni ko'rgan tomoshabin darrov tushunadi. Yo'lda uchragan yo'lovchilar qizning qo'lidagi tugun savollarga oydinlik kiritadi. Bularning barchasini Y.To'ychiyev birorta ham so'z gapirmay faqatgina kadrlar orqali tushuntiradi. Yana bir misol: rejissyor Sh.Abbosovning "Mahallada duv-duv gap" filmidagi kulminatsion nuqtadagi, ya'ni kelin qochib ketganligi bois to'yxonaga kuyovning o'zi yolg'iz kirib kelishi tufayli to'yning qoldirilish sahnasida Oyposhshaxonning (akt.M.Yoqubova) ko'z o'ngida to'y uchun qilingan mahsulotlar pulga aylanib, ketgan sarf-harajatlarning behuda kuyib ketishi mumkinligini anglab, dahshatga tushgan holatini esga olish o'rinli. Qahramonning ichki kechinmalarini namoyish etish uchun rejissyor tomonidan o'ziga xos usul qo'llanilgan. Bu kadrda ham ortiqcha gap-so'zga o'rin berilmagan. Hammasi tasvirning ifoda vositasi kino til orqali ifodalangan.

Endi rejissyor bu kadrlarni qaysi rakursda olishi xususida to'xtalish o'rinli. Chunki kameraning tasvirga olish ob'ektiga nisbatan joylashuvi rakurs bo'lib, u kadr kompozitsiyasida hal qiluvchi ahamiyatga ega hamda uning joylashuviga qarab kadrning mazmunini o'zgartirish mumkin. Tasvirga olish jarayonida tasvirga olish nuqtasi, kinokamera rakursi, kadr planlari, yorug'lik, rang o'zgarishlarini inobatga olinadi. Bu esa montaj jarayonida juda keng imoniyatlarni yaratadi. Binobarin syujetdagi voqeani turli rakurslardan, turli qahramonlar nuqtai nazaridan ko'rsatishi, u yoki bu qahramon tuyg'ulariga ko'proq urg'u berishi natijasida syujetni har xil qurish mumkin. Ekran asarini tasvirga olishda ijodkor o'ylagan maqsadiga erishish uchun bilim va fantaziyaga erk beradi. U film qahramonning ichki-kechinmalari, o'y-xayollari, orzu-intilishlari, tabiat manzaralari, turli predmet va hokazolarni o'rta, yirik, uzoq va ma'no-mazmun beruvchi umumiy planlardan unumli foydalanib va turli rakurslarda tasvirga oladi. Bunda operator syujetdagi voqeani qahramonlar nuqtai nazari, tuyg'ularini aks ettirishi va uning tuyg'ulariga urg'u berishi uchun to'g'ri tanlagan tasvirga olish nuqtasi, belgilagan rakursi orqali syujetni har xil montaj qilish mumkin.

Ssenariy muallifining mahorati asariga nom berayotganida va uning dialoglarni yozayotganda tagma'noli so'zlardan o'rinli foydalana bilishda ko'rinadi. Buni o'zbek ssenaristi va rejissyori Y.To'ychiyevning "Afg'on" filmi misolida ham ko'rish mumkin. Film yosh, navqiron o'g'lonlarimizning afg'on urushi tufayli qurbon bo'layotgan voqealarini qamraydi va muallif afg'on so'zini iztirob, dard ma'nosida keltiradi. Chunki undagi afg'on urushi dahshatlarining guvohi bo'lgan askar (akt.A.Rajabov) filmning boshidan oxirigacha bir og'iz ham gapirmaydi. Lekin uning yuzi-ko'zidan ichidan kechayotgan qayg'u, g'am va alamni o'qish mumkin. Shuningdek film davomida farzandi nobud bo'lgan ota faryodi (akt.F.Abdullayev), ko'zi ojiz (akt.G.Yo'ldosheva) ona iztiroblarini ham aks etadi.

Audiovizual san'at media olamga turli kontentlar taqdim qilayotganida uning mazmun mohiyati va kompozitsion tuzilishi dramaturgik qoidalarga rioya qilingandagina badiiy jihatdan mukammal ekran asari yaratilishiga xizmat qilishi, shubhasiz.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Akbarov H. *Sehrli yog'du*. – Toshkent: "G'afur G'ulom" nashriyoti. 1977. –17-b.
2. Tugushi S. «Авториское кино» как феномен культуры XX века. *Вестник МГУКИ*. 2014. – с- 216.
3. Nasirova A., Abbasov Sh. – Nasaf: 2009. – 6-b.
4. Abulqosimova X. *Kino san'ati asoslari*. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent: 2009. – 21- b.

Sayyid-Akmal Rasulov

*O'zDSMI "Kino, televideniya va radio rejissorligi"
kafedrasi dotsenti,
O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan
madaniyat xodimi*

TASVIRIY YECHIM: DRAMATURGIYANING PLASTIK OBRAZI

***Annotatsiya.** Maqola kino san'atida tasviriy yechimning o'rni haqida yoritilgan. Ekran asarlarida rassomning dramaturgiya qonuniyatlariga asoslanib ishlanishni nozik nuqtalari keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:** tasvir, rassom, asar, ekran, epizod, kayfiyat, rejissyor, film.*

PICTURAL SOLUTION: THE PLASTIC IMAGE OF DRAMATURGY

***Abstract.** The article examines the role of visual solutions in cinematography. The subtleties of the artist's creativity, based on the laws of dramaturgy, are presented in screen works.*

***Keywords:** image, artist, works of art, screen, episode, mood, director, movie.*

Ekran asari uchun dunyoga kelayotgan tasviriy yechim – rassom salohiyati orqali uyushtirilayotgan har bir holat tasviriy aksi dramaturgiyaning ruhi sifatida tasvirga singdirilib, tomoshabin ko'z o'ngida qayta tiklanadi. Tasvir tomoshabin hissiyotida emotsionallikka erishadi. Rassom aktyor kabi “yangi qiyofaga” kirib, asarning obrazli dunyosiga sho'ng'iydi – dramatik asarni vizual nuqtai nazardan tasviriy-kompozitsion tizimga aylantiradi. U rejissyor va operator hamkorligida eskizida uyushtirgan tasviriy rejissura vositasida tomoshabinni ham shu “dunyoga” olib kiradi. Natijada tasviriy ifoda tomoshabin ko'z o'ngida alohida shoironalik bilan to'lib toshadi, keng va murakkab ehtirosalar, fikr va hayotiy assotsiatsiyalar tizimiga kirib boradi – asarning estetik ta'sir darajasi ortadi.

Eskiz o'z tabiatida tugallangan badiiy obrazni mujassam etib, dramaturgiyani badiiy ifodalovchi kuchga ega rangtasvir yoki grafika san'atlarining teatr, kino va televideniye bilan aloqador ko'rinishi. Film yoki telespektakl tasviriy yechimi uchun

eskiz bajarayotganda rassom uning nur-soya, koloristik, konstruktiv tizimlarini dramaturgiya g'oyasi va rejissura yechimi bilan uzviylikka yo'naltiradi, bezakning funksional ahamiyatini "sozlaydi". Bu maqsadda bezakning barcha elementlarini o'zaro muayyan maqsadli munosabatga keltiradi, epizodlar mazmunini ifodalovchi kompozitsion yechimlar izlab, ularning optimal variantlarini saralaydi.

Barcha elementlarning yaxlit obraz yechimiga bo'ysindirilganligi, voqelikda "aktiv ishtiroki", dramaturgiya mazmun va mohiyatini ochishdagi qiymatiga urg'u bera olingan taqdirdagina rassom faoliyati tahsinga sazovor bo'ladi. Tasviriy yechim, uning barcha vositalari faqat shundagina voqelik boshidan to oxirigacha asar ruhi bilan sug'orilgan, dramaturgiya g'oyasiga daxldor bo'lishi, film yoki spektakl tasviriy shaklini qamrovchi obraz yaxlitligiga erishishi mumkin.

Bu prinsiplarning funksionalligida rejissyor, operator va rassom ittifoqining ahamiyati yuksak bo'lib, aynan shu hammualliflik dunyoga kelayotgan film yoki spektaklning san'at asari maqomiga erishishi omili hisoblanadi. Ekran asari badiiy-vizual obrazini hal qilish o'zagida voqelik muhitining kompozitsion, koloristik va nur-soya jihatlarini funksional uyushtirish muammosi yotadi. Bu muammo dramaturgiya, adabiy asos g'oyasi va rejissura yechimi bilan uzviy bo'lib, faqat shu uzviylik orqaligina yaxlit badiiy asar dunyoga keladi. Muhit fazoviy makoni dekoratsiya elementlari yordamida bo'laklarga bo'linib, amalga oshirilayotgan asar g'oyasi va rejissurasi mazmun-mohiyati nuqtai nazaridan muayyan yaxlitlikka keltiriladi.

Film yoki spektakl uchun yozilgan ssenariy ustida izlanib, rassom voqelik fazoviy muhiti – dekoratsiya, kostyum (aktyor), ashyoviy predmetlar majmuasini muayyan maqsadga yo'naltiradi – dramaturgiyani tasviriy-vizual obrazlarga "aylantiradi". Ssenariy plastik xatti-harakatga mo'ljallab yozilgan adabiyot, u faqat ekrandagina haqqoniy va to'laqonli badiiylik darajasiga ko'tariladi. Shuning uchun ekranlashtiruvchi rassom tomoshabin ko'z o'ngida adabiy asos voqeiy-dramatik mazmunini nigohiy obrazlarda tiklaydi – rassom intilishlari rejissyor faoliyatiga yaqinlashadi.

U rejissyor kabi har bir obrazni alohida va voqelik jarayoni muhitida, mizansahna qatnashchilari o'zaro munosabatida anglab yetadi. Obrazlar xarakterini

ochish uchun tasviriy va fazoviy-kompozitsion shakl izlaydi. Personajlar kostyumlarini yaratishda aktyorlar xarakteri va plastikasi hamda qahramonlar qiyofasini ochish yo'lidagi imkoniyatlarini hisobga oladi va rejissurani nigohan shakllantirishga intiladi.

Rassom bajargan eskiz va raskadrovkalar kompozitsiyalarida rejissyorlik ssenariysi, demakki rejissurani muayyan tasviriy tizimga soladi, film dramaturgiya va g'oyasiga xos tasviriy yechim uyushtirishga intiladi. Rejissyor, operator va rassomning o'zaro ijodiy hamkorligisiz to'laqonli badiiy asar dunyoga kelmaydi. Shu sabab teatr, kino va televideniya "tasviriy rejissura" tushunchasi shakllangan – u shu jamoa badiiy faoliyatining mahsuli.

Dramaturgiya – kino, yoki telerrassomning asar obrazli izlanishlari asosi. Bu izlanishlar dramaturgiya aytmoqchi mazmunning rassom salohiyati orqali yoritilgan plastik aksi. Film tasvirlar qatori tasvirlash shaklini aniqlashda asar janri birlamchi asos bo'lib xizmat qiladi. Eskizning kompozitsion, rang va nur-soya qurilmasi xususiyati orqali holatlar va kechinmalar ifodalanishi zarur. Bu intilishda rassom asar janrini chuqur his qila bilishi kerak.

Film yozilgan ssenariy asosan muhitning umumiy yechimini havola qilib, rassomga obyektlarni epizod ruhiga qarab turlicha ifodada tasvirlash ozodligini beradi. Bu o'rinda rassomning vazifasi – eskizda tabiat manzarasimi, shu manzara qo'ynida pavilyonda hayotiy-real yoki shartli-uslubiy qiyofada qurilgan dekoratsiyami, qat'iy nazar, uning yagona, eng qulay va ma'qul variantini taklif qilishdir. Bunday obyektlar eskizi tasvirga tushirish uchun mo'ljallangan muhitning asosi bo'lib xizmat qiladi. Rassom intilishlarida arsenalidagi tasvirlash va ifodalash vositalari omil sifatida, ssenariyda so'zlar orqali shakllangan fikrning tasvirda aks etishiga zamin yaratadi. Kadrda shunga xos tasviriy shakl, film janrini belgilovchi plastik obrazlar yuzaga chiqadi.

Dastgohli rangtasvirdan rassomlar teatrga olib kirgan "tasviriy rejissura" madaniyati an'analari ekran tasviri uchun izlanuvchi rassom o'zligining oydinlashuvi ozodligini mustahkamlab, shu bilan birga tasvirga o'z dunyosini olib kirishiga, "tabiatida insonlarning bo'lgani kabi tabiat "holatlarining" mushtarakligi mujassam bo'lgan "kayfiyatni" ifodalashiga" sharoit yaratadi.

Haqiqatdan ham, bu hol nafaqat qonuniy talab, balki u zarurat – anglanilayotgan o'zlikni namoyon etuvchi ehtiyojga aylanadi. Aynan shu sabab, rassomning shaxsi qanchalik salohiyatli bo'lsa, uning ichki olami shunchalik ahamiyatli bo'lib, u sahna yoki ekran asariga o'z dunyosini olib kirib, asarga qo'shgan ulushi shunchalik zalvorli, hammualliflik huquqi shunchalik sezilarli bo'ladi.

Tasvirning emotsional-ta'sirchanlikka erishishida yana rassom, rejissyor va operatoridan ularning hayotiy kuzatuvlari, borliqqa munosabatlari va unga badiiy baho bera olish qobiliyati, uni individual tafakkur etish va tasvirda individual o'ziga xos va mohirona aks ettira bilish salohiyati talab etiladi. Faqat shuning natijasidagina tasvirlar zanjirida so'zlar birligi orqali dunyoga kelgan turfa dramaturgik holatlar majmuasini ko'z orqali nigohan anglaniluvchi plastik obrazlar vositasida tomoshabin tafakkuri va hissiyotiga singdirilib, unda shu holatga mos kayfiyat uyg'otishga erishish mumkin. Shu komponentlar sintezi – mualliflar ichki olamining yuksakligi ahamiyatga erishib, ekran befarq, tomoshabinda loqaydlik va aks taassurotlar uyg'otuvchi, badiiylikka zid kadrlardan holi bo'ladi.

Aynan shu kabi xususiyatni Abdulla Qodiriy romani bo'yicha tasvirga muhrlangan "Mehrobdan chayon" film-seriali va "Alg'ul yoxud Mirzo Ulug'bek" videospektaklida uchratamiz.

Rejissyor M.Mahametov ekranlashtirgan "Mehrobdan chayon" videofilm-serial (ras. S.-A.Rasulov, op. R.Kamolov) uchun yozilgan ssenariy kinodagi kabi filmbop – original emas, telespektaklga romanda qo'llanilgan tasvirlash usuliga tayangan, pyesa shaklida yozilgan adabiy ssenariy. Ya'ni, romanning teleekranga adaptatsiyasi. Voqealar romanda belgilangan kompozitsion tartibda kechadi. Tasvirga tushirish jarayoni bir kamerali – kino usul bo'lsada, "Telespektakl" janridagi kabi improvizatsion xarakterda. Jarayon H.Sultonov adabiy ssenariy bo'yicha amalga oshirilgan.

Videofilm tasviriy qatoriga uning ifodali-ta'sirchanligini oshirish maqsadida davr koloritini belgilovchi muayyan elementlar – libos, ashyoviy predmetlar kiritishdan tashqari muhitni voqelik xususiyatiga mos davr, yil fasli, kun va tun

vaqti, ob-havo holatlarini uyushtirish kabi ular zimmasiga yuklatilgan talablarga ijodiy yondashildi.

Romandagi voqealarni bog'lovchi asosiy muhit Solih maxdum xonadoni edi. Rassom bu xonadon haqida tasavvurida shakllanib ulgurgan obrazni tabiatdan izladi. Tasavvurdagi shu obraz sobitligi sabab mahdum hovlisi uchun muhit topish qiyin kechdi. Aslida rassom o'zini "majburlab" to'xtalgan – Qo'qondagi Hamza Uy-muzeyi ham Solih maxdum uchun mos emasdi.

Romanda: "...maxdum masalasi bir oz mushkulroq edi: topish, tutish ma'lum, otasidan qolgani faqat ichki-tashqi hovli, mundan boshqa hech gap...".

Yana: "...Oyni etak bilan yopib bo'lmaydir. Maxdumning xasislikka o'xshash holatlari, albatta, bor edi. Maxdum topib-tutmagan yillarda bu ishni yo'qlikdan qiladir, desakda keyingi vaqtlarda ham shu odatni tark etmagani uchun tabiatida bir muncha xasislik bor ekan deymiz.

Ko'ylak-ishtonning aksar yetti-sakkiz joyidan yamog'i bo'ladi. Yetti qishdan beri guppi – chopon yangilangani ma'lum emas, faqat qish kelib ketgan sayin alak guppinig yangi o'zgaribkina turadir va astari yil sayin yangidan-yangi yamoqlar bilan boyiydir, shu guppi butun umrida birgina martaba va shunda ham maxdumdan beruxsat, ammo Nigor oyimning zo'ri bilan tog'oraga tushib cho'mildi...".

Yozuvchi muayyan maqsadni ko'zlab "shu otasidan qolgani faqat ichki-tashqi hovli, mundan boshqa hech gap", – deb Solih tabiatini sifatlaydi. Rassomning rejissyor bilan maqsadi, muallif o'quvchiga havola qilgan har bir jumla, har bir ibora, har bir so'zga e'tibor qaratib, roman tilini tahlil qilish emas, balki roman voqeligini tasviriy-ifodaviy vositalarga tayangan holda uning ekran talqinini amalga oshirish bo'ldi. Maqsad nafaqat davr ruhiyati, balki davr atmosferasi haqqoniy tasviriga erishish edi. Shu sabab rassomning ilk maqsadi romanga ergashib, voqelikka mos ichki-tashqi hovlini topishdan iborat bo'ldi.

M.Mahametov yozadi: "Har bir sahnani, olinayotgan lavhani kadrğa moslashtirish, tarixiy haqiqatning buzilmasligiga erishish lozim edi"[1]. Zero Qodiriy "O'tgan kunlar" romani uchun yozgan "So'z boshi"ni quyidagicha yakunlaydi:

“Moziyga qaytib ish ko‘rish xayrlik, deydilar. Shunga ko‘ra mavzuni moziydan, yaqin o‘tgan kunlardan, tariximizning eng kir, qora kunlari bo‘lgan keyingi “xon zamonlari”dan belguladim”.

Mana shu “tariximizning eng kir, qora kunlari”ning ekranda realistik aks etishi film muvaffaqiyatini belgilovchi omil edi. Jarayon ijodiy guruhdan har bir epizod muhiti haqqoniyligi va unda kechuvchi voqelik ruhiyatiga mos kayfiyatni tomoshabinda maksimal uyg‘ota oluvchi tasvir uyushtirishni talab etdi. Shu maqsadni amalga oshirishda rassomdan tasvirlar qatori holatini bo‘rttiruvchi koloristik va nur-soyali qiyofa, davr obrazini ifodalovchi liboslar tanlashga undadi. Liboslar kabi davrga, voqea ruhiga mos ashyoviy predmetlar tanlash, ularni shunga mos muhitda aniq va funksional joylashtirishni taqozo etdi. Operatoridan texnik vositalardan badiiy aniq foydalanib, topilgan ifodani tasvirda aniq va badiiy aks ettirish iqtidori talab etilardi. Zero o‘rta, ayniqsa yirik planlardagi har bir detal qiyofasidagi reallik voqelik hayotiy haqqoniyligiga ishontiruvchi omildir.

Solih maxdumning onasi Mohlar oyimni kuzatish epizodini hovlida, uydan chiqaverishda yoki xona ichida ham tasvirga tushirish mumkin. Lekin, “kuzatish” deyilganda ko‘proq ko‘cha eshigi ifodaliroq sezildi. Bu tasviriy obraz ayniqsa san‘at asarida muhim ahamiyatga ega element. Ko‘cha eshigi qiyofasini “kuzatish” so‘zining tasviriy ifodasi, uning obrazi sifatida qo‘llash o‘rinli.

Bolalik yillarni eslatuvchi, “ilon izi” aylanib borayotgan ko‘cha. Voqelik muhiti uchun tanlangan xonadonning pastak paxsa devori, ayrim shoxlarini devor ustidan ko‘chaga egib, xonadonning o‘tmishdagi fayzini ko‘z-ko‘z qilayotgan mevali daraxtlari, darvozaxonasi roman voqealari kechgan davr bo‘lmasada, XX asr boshlari yoki inqilob davri koloritini tiklardi. Bu o‘sha, tasavvurda muhrlangan, Otabek va Kumush, Anvar va Ra‘nolar davri obrazi edi. “Mohlar oyimni kuzatish” epizodini tasvirga tushirib bo‘lgandan so‘ng, tomoshaga chiqqan bir qariya rassomga yuzlanib,

1960-yillar oxirlarimidi, “O‘tgan kunlar”da qaynotasi Otabekni uyiga kiritmay, sahnani ham shu yerda olishgan edi. – Yaxshi topibsiz, baraka toping!

Haqiqatdan ham, aniq topilib muayyan qiyofaga sozlangan epizodlar muhitlari atmosferasi voqelik ruhiyati va qahramonlar holatlarining o‘zaro

mutanosibli natijasi – dramaturgiyaning tasviriy plastik aksini yaratishda omil bo'ladi. Bu rejissyor va rassom badiiy faoliyatining asosini tashkil etadi.

Rejissyor va rassom mehnatlarining yuzaga chiqishida operator topgan mizankadrlar kompozitsiyasi, tasvirga tushirish usuli, muhit va personajlar qiyofasini badiiy yoritish, kadrlar kompozitsiyasini ifodali uyushtirish mahorati muhim o'rin tutadi. Operator mahoratining aynan shu xususiyati uzoq yillar rejissyorlar diqqat markazida bo'lsada, 1990-2000-yillarga kelib, birkamerali tasvirga tushirish prinsipi sabab, filmda operator tutgan ahamiyat yanada yaqqol ko'zga tashlandi. Operator mahoratiga esa faqat u topgan kadrning ifodaliligi orqali baho beriladi.

Rejissyor D.Karimova (oper. A.Sulaymonov) X.Davronning "Alg'ul yoxud Mirzo Ulug'bek" dramasi bo'yicha ekranlashtirgan videospektakl tasviriy yechimini rassom (S.A.Rasulov) saroy tashqi yaltiroqligi va shu xashamat qobig'ida yashirin adolat va razolat, ziyo va riyo kontrastiga qurdi. Asar shoh Ulug'bek va o'g'li shahzoda Abdulatif oralaridagi qarama-qarshiliklar atrofidagi voqealar, buyuk ajdodimiz so'nggi kunlarining qanday kechgani haqida hikoya qiladi. Syujet o'zagi saltanatda yuzaga kelgan fojeali kunlarga asar qahramonlari – Shoh Mirzo Ulug'bek, valiaxd Abdullatif, Qozi Kalon, vaziru-fuzalolar, boshqa saroy a'yonlarining turlicha qarashlari qarama-qarshiligiga qurilgan bo'lib, konflikt ularning shu vaziyat yechimiga bo'lgan mantiqiy munosabatlarini tasvirlaydi.

Aytish kerakki Islom uslubidagi mahobatli va tantanavor me'moriy merosimiz jozibasini ideallashtirilgan obrazlarda televositalar yordamida ifodalashning tubdan yangi shaklini sinab ko'rish istagi rassom intilishlarida ustuvorlik qildi. U dizayn san'atiga murojaat etdi.

Asarning asosiy ob'ekti – salomxona planirovkasini uyushtirishda uslubiy qiyofali tik ravoq va ustunlar majmuasidan foydalanildi, ular muhitga Mirzo Ulug'bek daxosi ulug'vorligiga monand monumentallik kiritdi. Mirzo Ulug'bek tushib qolgan nochor ahvolni ifodalash maqsadida rassom dekoratsion qurilma tizimini uzviylikda uyushtirib, kompozitsiyadagi shu uzviylik salomxonani umumiy planlarda berk fazoviy makon – "oltin qafasga" aylantirdi. Mirzo Ulug'bekning

muammolar yechimini topa olmay ikkilangan, ruhi jismi bilan olishayotgan iztirobli onlarida serhasham, lekin, domsfat (tuzoq) muhit kontrast tuyg'ular uyg'otadi. Mirzo Ulug'bek qafasdagi sher misoli qabul qilinadi.

“Alg'ul...” faqat Mirzo Ulug'bek hayotining so'ngi kunlarini yorituvchi asar emas. Spektaklda qahramonning podishoh va allomaligi tafsili bayoni qatorida, uning oddiy inson, ota sifatidagi odamiylik xususiyatlari ham ochiladi. U oddiy inson kabi nochor yoki tetik, shod yoki mahzun bo'lishi, ehtiroslariga erk berishi mumkin – otaning ichki g'alayonlari tasviriy vositalar yordamida yanada bo'rttirib ifodalanadi. Uning tasvirda ifodalanishi maqsadida dramaning ekran versiyasiga qirq yil davlat tepasida turgan Mirzo Ulug'bekning bolalik yillarida bobosi Sohibqiron Amir Temur bilan o'tgan onlarini entikib, eslash sahnasi kiritilgan.

Asarda Mirzo Ulug'bekning ichki olami obrazi uning “Feruzasi” timsolida ifodalanadi. Bu kabi yana bir qator, rejissyor D.Karimova salohiyati xosilasi sifatida syujetga kiritilib, asar dramaturgiyasini sezilarli kuchaytirgan sahnalar adabiy asosda yo'q. Ular rejissyorning ichki olami mevasi, ular Mirzo Ulug'bekning ichki, ko'pchilikdan yashirin hayoti obrazi. Aynan shu epizodlar ekran asari badiiyligini oshirdi. Aynan shu epizodlar tomoshabinni hamdardlikka chaqirdi. Aynan shu epizodlar issiq kunda yengil erkalagan yoqimli nasim, mayin va salqin nafasdek zarur edi. Bu sahnalar asarga mahzunlik kiritdi, tomoshabinda hamdardlik uyg'otdi – o'ziga xos tasviriy rejissura uyushtirdi.

Keng darchalardan birining ochiq, girix tasvirli panjara tavaqasi orqali ko'rinib turgan ko'rkam bog'. Subhidam oldi osmon fonida majnuntolning egilgan kokillari aro ko'rinayotgan hilolning nozik “o'rog'i” va biri-biridan qizg'anishib, ko'zlari mo'ltillayotgan yulduzlar... . Xona markazida joylashtirilgan miz ustida bichimi naqsh-nigor bilan nafis bezalgan shamdonga qo'ndirilgan, shu'lasiga parvonalar parvona sham miltillab, jilolanadi. Nur va soya tulari bilan yasangan muhit sirtida aks etayotgan turfa xil ko'laga-yu, sharpalar bu yerga jon kiritadi... Bu ma'vo rassom ichki olami mevasi. Operator chu muhitni nur va soya vositasida jonlantiradi.

Mirzo Ulug'bek ko'zlari o'ychan, nigohida harirdan-harir parivash ro'yo, yo xulyomi zohir bo'lib, sabo nafasida nafis qo'shiq taraladi:

Meni shaydo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul,
Xoru rasvo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul...

Ekran uchun yaratilayotgan badiiy asar rassomi uning qahramonlaridan bir mo'yi kam bo'lmagan asosiy "peronaj"lardan. Zero, u har bir pesonaj bilan hamnafas – ular rassom vujudida yashaydi. Har bir qahramon qiyofasini tomoshabin aynan rassom nigohi – uning tasavvurlari orqali ko'radi, xarakterining nozik "isi"ni rassom hissiyotlari orqali tuyadi. Rassom intilishlari nafaqat asar voqealari sodir bo'luvchi muhitlar atmosferasi, voqelik atmosferasi, ruhini tomoshabin nigohiga havola qilish. Asar ruhiyatini hissiyotga boy tomoshabin muhit atmosferasi – voqelik muhiti konstruksiyasi, uning yoritilganlik holati, rang va tuslar boyligi va ifodaliligi, maishiy predmetlar olami, libos tabiati orqali anglab yetadi. Sabab – rassomning intilishlari negizi aynan shu. Bu orqali tomoshabin nafaqat rassom, balki dramaturg, rejissyor va operator salohiyatiga ham baho beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Березкин И. Типология декорационного искусства. Советские художники театра и кино. – Москва: «Искусство». 1982.
2. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. – Москва: «Прогресс». 1974.
3. Сборник статей. Художник и зрелище. – Москва: «Сов. художник». 1990.
4. Rasulov S. Kino va TVda badiiy bezak. – Toshkent: "Fan ziyosi" nashriyoti. 2019.
5. Muhamedov M., Fayziyeva F., Ablayeva V. Televideniya asoslari. – Toshkent: "Voriz" nashriyoti. 2009.
6. Jakson M., Tomarik J. "Behind the screen. Directors Craft (master the art of directing actors and the camera)". – USA, San Bernarfino C.A. 2016.

Shomurod Yusupov

*O'zDSMI "Qo'g'irchoq teatri san'ati" kafedrasi dotsenti
O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist*

QO'G'IRCHOQ TEATRIDA REJISSYOR VA RASSOMNING IJODIY HAMKORLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatrida rejissyor va rassomlarning ijodiy hamkorligi tahlil qilinadi. Rejissyor Sh.Yusupov va rassomlar O'zbekiston Respublikasi san'at arbobi V.Akudin, R.Kamoliddinov va M.Ro'zmetovanning sahnalashtirgan spektakllari o'rganilib, ularning teatr ssenografiyasi va rejissurasi rivojiga qo'shgan hissalarini ochib beriladi..

Kalit so'zlar: ssenografiya, dekoratsiya, niqob, libos, O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatri, epik asar, innovatsion texnologiya.

CREATIVE COOPERATION BETWEEN DIRECTOR AND ARTIST IN PUPPET THEATRE

Abstract. The article examines the creative collaboration between directors and artists of the Uzbek National Puppet Theatre. The productions of V.Akudin, R. Kamoliddinov and M. Ruzmetova are analyzed, highlighting their contribution to the development of stage design and directing.

Keywords: set design, scenery, mask, costume, Uzbek National puppet theater, epic work, innovative technology.

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligiga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 22-noyabrdagi "Teatrlarning jamiyat madaniy hayotidagi ahamiyatini yanada oshirish va ular faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-399-sonli qaroriga asosan, aholini, ayniqsa yoshlarning teatrlarga doimiy tashriflarini nazarda tutuvchi "Teatr – ibratxonadir" dasturini amalga oshirish belgilab berilgan. Mazkur qarorni amalga oshirish va yanada ko'proq san'at ixlosmandlarini qo'g'irchoq teatri san'atiga qiziqtirish masalasi qo'g'irchoq teatri rejissyor va rassomlari zimmasiga yangi vazifalar yuklaydi. Bular: qo'g'irchoq teatri san'atiga innovatsion rejissyorlik g'oyalarini olib kirish va

zamonaviy texnologiyalardan to'g'ri va oqilona foydalanish orqali spektakllarni ssenografik yechimlarni topishdan iboratdir.

Qadimgi marosim o'yinlarida teatr rassomchiligining ilk ko'rinishlari (niqob, libos va boshqalarda) namoyon bo'lgan. Gerodot, Ksenofont, Aristotel, Goratsiy, Avreliy va boshqalar yozib qoldirgan manbalarda keltirilishicha, birinchi teatr qo'g'irchoqlari Qadimgi Misrda miloddan avvalgi VII asrda paydo bo'lgan [1]. Ushbu manbalardan ma'lum bo'ladiki, teatr rassomchiligi dramaturgiya va tasviriy san'at bilan yonma-yon shakllanib, taraqqiy topgan.

Zamonaviy qo'g'irchoq teatri – bu rejissyor va rassomning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadigan sintetik san'at turidir. S.V.Obraztsov ta'kidlaganidek, “Qo'g'irchoq teatrida rassom spektaklning muallifi sifatida rejissyor bilan tengdir” [2]. Teatrda spektaklning stsenografiyasini to'g'ri yaratish birinchi o'rinda turadi, chunki u sahna muhitni to'ldiradi. Rassom qo'g'irchoq qahramonlar, sahna bezaklari, rekvizitlar, nur va yorug'lik, turli xil maxsus zamonaviy effektlar yordamida bir butun kompozitsiyani hosil qila olsagina, tomoshabin chindan ham ta'sirli tomoshaning guvohi bo'ladi.

O'zbekistonda qo'g'irchoq teatrining ildizlari qadimgi xalq an'analariga borib taqaladi va o'ziga xos xususiyatlari va an'anaviyligini asrlar osha yo'qolmay yetib kelishida usta qo'g'irchoqbozlar sulolalarining o'rni beqiyosdir. Ana shu o'zbek milliy an'anaviy qo'g'irchoq teatri an'analarini XX asrda tashkil etilgan professional Respublika qo'g'irchoq teatrida davom ettirilishi va rivojlanishi rassom Veneamin Akudin nomi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatri tarixida rassomning ijodiy faoliyati alohida hurmat va ehtiromga sazovordir. Rassom bu teatrda o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab ijod qila boshlagan. V.Akudin qo'g'irchoq teatrining o'ziga xos xususiyatlari-yu, sir-asrorlarini – teatrni tajribali, sahiy qalbli, qo'g'irchoq san'atini yaxshi tushungan va boshqargan F.Sheyn, V.Iogelsen, L.Xait, V.Gryaznova hamda I.Yoqubov singari teatrni beqiyos darajada yuksalishiga sababchi bo'lgan ijodkor va rejissyorlar bilan ishlash jarayonida o'rganadi.

Milliy an'analardan ilhomlangan V.Akudin zamonaviy elementlar va an'anaviy motivlarni uyg'unlashtirib, O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatri uchun ramziy sahna yechimlarini yaratadi.

1993-yilda iqtidorli rejissyor Sh.Yusupov Respublika qo'g'irchoq teatriga (hozirgi O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatri) badiiy rahbar etib tayinlanganidan so'ng, teatr bosh rassomi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi V.Akudin bilan hamkorlikka kirishadi va tez orada ijodiy hamfikrga aylangan ijodkorlar tandemida E.Speranskiy qalamiga mansub "Baxt izlagan Xasan" spektakli sahna yuzini ko'radi. Ushbu spektakl sharqona uslubda yaratilgan bo'lib, aktyorlar ochiq planda, maxsus liboslarda harakatlanishadi va planshet qo'g'irchoqlarini boshqarishadi. An'anaviy chizgilarga zamonaviylik ruhi singdirilib, sahnada mo'jizaviy ertak olami yaratiladi. Rejissyorning rassom, kompozitor (A.Ikromov) va aktyorlar jamoasi bilan mohirona ishlay olishi zamirida yaratilgan ushbu spektakl 1993-yil Andijon shahrida o'tkazilgan Respublika an'anaviy qo'g'irchoq teatrlari festivalida oliy o'rinni egallaydi.

Ikki zabardast ijodkor, rejissyor Sh.Yusupov va rassom V.Akudin navbatdagi X.Imonberdiyev asari asosida sahnalashtirgan "Alovuddinining sehrli chirog'i" spektakli ham mutaxassislar va tomoshabinlar e'tirofiga sazovor bo'ladi. Unda yorqin ranglarda tasvirlangan sharq bozori, jonli plandagi raqqosalar, simli qo'g'irchoqlar va uchar gilam, sehrli chiroq kabi bir-biridan g'aroyib sehrli buyumlar uyg'unligi tomoshabinni haqiqiy "Ming bir kecha" afsonalari olamiga olib kira olgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. Ushbu spektakl 1995-yil Toshkent shahrida bo'lib o'tgan Respublika an'anaviy qo'g'irchoq teatrlari festivalida 2-o'rinni egallaydi. Bundan tashqari, "Eng yaxshi rejissyorlik ishi", "Eng yaxshi rassomlik ishi", "Eng yaxshi kompozitorlik ishi" (A.Ikromov), "Eng yaxshi erkak va ayol obrazlari uchun maxsus sovrinlarga ham munosib ko'riladi.

Iste'dodi va professionallik darajasi yuqori bo'lgan bu ikki ijodkor hamkorligida yana "Miu nomli mushukcha"(Nguyen Din Txi), "Chodir xayol, "Qush tili"(A.Navoiy) kabi spektakllar yaratiladi.

Rejissyor Sh.Yusupov g'azal mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy hazratlarining qalamiga mansub “Qush tili” asari ustida ish boshlaganida, asarning chuqur g'oyaviyligi va mazmunan murakkabligi sababli shu kunga qadar qo'g'irchoq teatrida sahnalashtirgan boshqa asarlaridan farq qilishini va uni sahnaga olib chiqishda o'ziga xos shakl topish kerakligini tushunadi. Shu sababli 30 yillik boy ijodiy tajribasiga ega rassom V.Akudin bilan ijodiy izlanishlarini davom ettirib, birgalikda ushbu asar uchun niqob turidan foydalanish borasida bir to'xtamga kelishadi. Vetnam xalq ertagi asosida yaratilgan “Miu nomli mushukcha” spektakli uchun esa rassom yumshoq matoli qo'g'irchoqlar seriyasini yaratadi. Sahna bezaklaridan to rekvizitlargacha hammasida Vetnamning an'anaviy koloriti yaqqol ko'zga tashlanadi. Buni voqea sodir bo'layotgan zamon va makonni aniq va to'liq tasvirlanganidan bilsak bo'ladi. V.Akudin spektakllarda sahna harakati bilan uyg'unlashgan betakror vizual dunyo yarata olgan kam sonli ijodkorlardan biri bo'lganiga hech shubha yo'q.

Qo'g'irchoq teatrida spektakl sahnalashtirish murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Bu ijodkordan: ijodiy va keng dunyoqarash, iste'dod va professionallikni talab qiladi. Uning say-harakatlari tufayli qo'g'irchoq sahnada jonlanadi va tomoshabinlar oldida o'z sehrini namoyon etadi [8]. Shuni ta'kidlash kerakki, qo'g'irchoq teatri rassomi ijodiy ixtirochi ham bo'lishi kerak. V.Akudin yaratgan spektakllarda rassomning ishlari yorqinligi, ifodaliligi va chuqur ramziy ma'noga egaligi bilan ajralib turadi.

Rejissyor, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Sh.Yusupov iqtidorli rassom Rustam Kamoliddinov bilan 1996-yillarda ish boshlaydi. Keyinchalik Respublika qo'g'irchoq teatri (O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatri)ning yetakchi rassomlaridan biriga aylangan ushbu ijodkor “Issumbosi”(N.Normatov), “Bukri oshpaz”(A.Kolesnikov), “Frontga xat”(Irina va Yan Zlatopolskiylar) va “Qor malikasi” (E.Shvarts) kabi spektakllarida qo'g'irchoq harakatining dinamikasi va sahna bezagining uyg'unligi asosiy o'rinni egallaydi. Har bir detal, kostyumdan to yoritgichgacha rejissyor g'oyasini yetkazib berishga xizmat qiladi. K.S. Stanislavskiy ta'kidlaganidek: “Harakat va bezak pyesaning g'oyasini ochishga xizmat qilishi kerak” [3]. “Qor malikasi” spektaklida sovuq ranglar dramaturgiya

kuchayishini ta'minlasa, "Bukri oshpaz" spektaklida esa g'ayrioddiy qo'g'irchoq shakllari va minimalist sahna yechimi orqali absurd vaziyatlarga urg'u beriladi.

2008-yilda teatrdagi o'z ijodiy faoliyatini boshlagan yosh rassom Mo'tabar Ro'zmetova usta rassom, O'zbekiston Respublikasi san'at arbobi V.Akudin an'analarini davom ettirgan holda, spektakllarga yangi badiiy yechimlar olib kiradi. Uning rejissyori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Sh.Yusupov bilan ijodiy hamkorligi orqali yaratilgan "Yurt tumori To'maris" (T.Mirzo), "Shiroq" (Gulchexrabonu), "Alvongul" (S.Aksakov) kabi spektakllari kuchli individualligi va chuqur ramziy ma'noga egaligi bilan ajralib turadi. U yorug'lik va ranglar uyg'unligi orqali emotsional muhit yaratishni mahorat bilan amalga oshirgan.

"Yurt tumori-To'maris" spektaklidagi qo'g'irchoqlar gibrid uslubida yaratilganligi bilan boshqa qo'g'irchoq turlaridan ajralib turadi. Mazkur spektakldagi qo'g'irchoqlar rejissyorning to'g'ri yo'nalish bera olgani va rassomning aynan ixtirochiligi, izlanuvchanligi zahirida yaratilgan. Rassomning bu topilmasi, asarga o'ziga xos individuallik olib kirgan. Rassom spektakldagi qahramonlarning his-tuyg'ulari va holatini aks ettiradigan mimika va pozalarni to'g'ri yarata olgan. Qo'g'irchoqlarning xoreografiyasi va harakatiga ham faol ta'sir ko'rsatib, aktyorlarga jang sahnalarida erkin harakat qila olishlari uchun ham qulaylik yaratgan [7].

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda qo'g'irchoq teatrining muvaffaqiyatli rivojlanishi rejissyor va rassomlarning uyg'un hamkorligiga bog'liq. Rejissyor Sh.Yusupov va rassomlar V.Akudin, R.Kamoliddinov va M.Ro'zmetovalarning ijodiy ishlari K.S.Stanislavskiy, S.V.Obrastsov va V.S.Iogelsen ta'limotlarini amalda namoyon etadi: teatr san'atini barcha sahna elementlarining birgalikdagi ishlashisiz tasavvur etib bo'lmaydi. An'anaviy va zamonaviy teatrlar rejissyor va rassom o'rtasidagi hamkorlik uchun yangi ufqlar ochmoqda, bunda sahnadagi har bir element yagona maqsadga xizmat qilishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Baxtiyorova M. *O'zbekiston qo'g'irchoq teatri: an'ana va zamonaviylik*. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti. 2018. – 320-b.
2. Obraztsov S. *Mening kasbim*. – Toshkent: “Madaniyat va san'at” nashriyoti. 1971. – 412-b.
3. Stanislavskiy K. *Aktyorning o'z ustida ishlashi*. – Toshkent: “Madaniyat va san'at” nashriyoti. 1952. – 1-jild. – 384-b.
4. Ruzmetova M. *Sahnografiya – so'zsiz hikoya*. – Toshkent: “Madaniyat va san'at” nashriyoti. 2023. № 1. – 22-26-b.
5. Salimov A. *O'zbekistonda sahna bezagi san'ati*. – Toshkent: San'at akademiyasi, 2020. – 256-b.
6. *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2000-2005-yillar*.
7. Yusupova V. *Qo'g'irchoq teatrida rassomning o'rni*. ISSN 2181-063X *Scientific methodical journal*, vol:6 ISSUE 2 march. 2025. – 525-b.

Internet manbalar

1. <https://postupi.online/professiya/hudozhnik-teatra-kukol-hudozhnik-kukolnik/>
2. https://project.orenlib.ru/news/edustage/hudozhnik-teatra-kukol.html#label_1
3. https://britishdesign.ru/creativepro/khudozhnik_postanovshchik_teatr_a_kukol/

Venera Yusupova

O'zDSMI "Qo'g'irchoq teatri san'ati"
kafedrasi dotsenti

QO'G'IRCHOQ TEATRIDA JONLI VOKAL IJROSINING USLUBIY VA TEXNIK JIHATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada qo'g'irchoq teatridagi spektakllarda ijro sharoitlarining o'ziga xosligi tufayli jonli vokal ijrosining murakkabligi tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor jonli vokal ijrosini qiyinlashtiruvchi omillar tahliliga, shuningdek, personajning so'zdan qo'shiqqa tabiiy o'tishining badiiy ifoda vositasi sifatidagi metodologik ahamiyatiga qaratilgan.

Kalit so'zlar: qo'g'irchoq teatri, vokal, fonogramma, qo'g'irchoqbozlik, jonli nutq, sahnaviy ijro.

METHODOLOGICAL AND TECHNICAL ASPECTS OF LIVE VOCAL PERFORMANCE IN THE PUPPET THEATER

Abstract. This article analyzes the complexity of live vocal performance due to the unique performance conditions in puppet theater performances. The main focus is on analyzing the factors that make live vocal performance difficult, as well as the methodological significance of a character's natural transition from a word to a song as a means of artistic expression.

Keywords: puppet theater, vocals, soundtrack, puppetry, live speech, stage performance.

Qo'g'irchoq teatri doimo jonsiz predmetlar jonlanib, harakatga keladigan, tovush, musiqa hamda yorug'lik uyg'unligida tomoshabinlarni o'ziga ohangrabodek tortadigan sehirli olam bo'lib kelgan. Musiqa tuyg'ularni tomoshabinga yetkazishda kuchli vositalardan biri bo'lib, sahnadagi kayfiyatni belgilaydi, hissiy o'zgarishlarni ifodalaydi va voqeadagi muhim daqiqalarni urg'ulaydi [1]. Jonli qo'shiq ijrosi esa spektaklni emotsional ta'sirini oshirib, oddiy sahna ko'rinishini voqelikka aylantiradi. Qo'g'irchoq teatrida asosiy vosita ovoz va harakat bo'lganligi sababli, jonli ijro tomoshabinni mo'jiza dunyosiga yanada yaqinlashtiradi. Ayniqsa, bolalar

uchun mo'ljallangan spektakllarda samimiyat va hissiylik juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, "Qo'g'irchoq teatri – bu jonlangan obrazlar mo'jizasi". Qo'g'irchoqlar harakatga kelganida, aktyorning ovozi ularni jonlantiradi. Aynan jonli ovoz uning intonatsiyasi, nafas olish uslubi, titrashi orqali sahna va tomoshbinlar o'rtasida samimiy aloqa yuzaga keladi. Ayniqsa, bolalar ushbu samimiyatni darhol his qiladilar. Qo'g'irchoq teatrida qo'shiqlar deyarli har doim fonogramma orqali ijro etiladi. Fonogrammadan foydalanishning asosiy sababi esa qo'g'irchoqlarni boshqarishda jismoniy cheklovlarning mavjudligi. To'g'ri ovoz chiqarish tana erkinligini, tabiiy nafas olish holatini, diafragma va rezonatorlarning harakatchanligini talab qiladi [2]. Bu qo'llar yuqoriga ko'tarilgan holatida, qo'g'irchoq qahramonlariga e'tibor qaratish zarurati bilan bog'liq sharoitlarda deyarli imkonsizdir. Shuningdek, niqoblar, kostyumlar, aktyorning ekran yoki dekoratsiya ortida joylashishi akustikani pasaytiradi va ovozni uzatishni qiyinlashtiradi. Ayniqsa vokal partiyalarni ijro etishda bu jiddiy to'siq bo'ladi.

Jonli vokal ijrosi yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlikni talab qiladi: aktyor bir vaqtda qo'g'irchoqni boshqarishi, notani aniq topishi va qahramon xarakterini yo'qotmagan holda ovoz ifodasini saqlab qolishi kerak. Ko'pincha bitta aktyor bir spektaklda bir nechta qahramonlar obrazini yaratadi va ular nomidan gapiradi, kuylaydi, bu vokal ko'nikmalarni, konsentratsiyani va aktyorlik mahoratini talab qiladi. Yana bir muhim masala, texnik talablar: zal akustikasi, mikrofon sifati va ovoz sozlamalari. Barcha murakkabliklarga qaramasdan, jonli vokal spektaklni hayotiy, ta'sirchan va unutilmas qiladi [3].

Bugungi tezkor zamonda texnologiyalarning jamiyat hayotiga shu qadar chuqur kirib borishi har bir sohada bo'lgani kabi, qo'g'irchoq teatri san'ati sohasida ham izlanishlar va yangilanishlar amalga oshirishni, o'z tomoshabinlarini yo'qotib qo'ymaslik va ularni zamonga mos sahna asarlari yaratish orqali estetik didini oshirish va sotsiallashtirish uchun ilk tushunchalarini shakllantirish kabi vazifalar yuklamoqda. Bu borada yurtimizdagi barcha qo'g'irchoq teatrlari, xususan, O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatrida ham keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Eng avvalo, teatr texnik-bazasini yangilash va zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlash kabi xarakatlarni e'tirof etishimiz joizdir. Spektakllarning ta'sirchanligining bosh omili uni ijrochisi, ya'ni aktyor mahoratiga bog'liqligini

inobatga olib, teatrdagi aktyorlar uchun plastika va vokal darslarini tashkil e'tilganligi ham bu boradagi harakatlarning amaldagi natijasidir.

O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatrida bejizga plastika darslari bilan birgalikda vokal darslariga ham alohida urg'u berilmagan. Bizga ma'lumki, qo'g'irchoq teatri sahna san'atining o'ziga xos turi sifatida shartlilik va ifoda vositalarining o'zaro sintezidan tashkil topgan. Ovozni bu kontekstda nafaqat kommunikativ vosita, balki obrazga hayot bag'ishlaydigan muhim badiiy element sifatida ko'rishimiz mumkin. Biroq, amaliyotda vokal yo'nalishda jonli ijro, janrning o'ziga xosligi va texnik sharoitlar sababli jiddiy muammo bo'lib qolmoqda. Ana shu muammolarga yechim topish va yangi texnologiyalarni qo'llagan holda spektakllarni jonli vokal ijrosi orqali sayqallash, teatrning bugungi kundagi amalga oshirilishi kutilayotgan rejalaridan biridir.

O'zbek Milliy qo'g'irchoq teatri jamoasi 2024-yilning sentabr oyida o'zining 85-yubiley mavsumini S.Aksakov pyesasi asosida teatr bosh rejissyori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Shomurod Yusupov sahnalashtirgan "Alvongul" spektakli premyerasi bilan boshladi. E'tiborli jihati shundaki, yosh, iqtidorli kompozitor M.Teora bastalagan musiqalar asosida spektakl davomida rejissyor talqini bo'yicha, asar bosh qahramoni Nastinkani qalb nolalarini kuylovchi "ertakchi qizlar" M.Isakova va N.Usmanova qo'shiqlarni jonli ijroda kuylashadi. Aktyorlar ansamblining yuksak mahorati, zamonaviy texnologiyalar va qo'shiqlarning jonli ijrosi uyg'unligida yaratilgan spektakl mutaxassislar va tomoshabinlar qalbidan alohidan joy egalladi, desak mubolag'a bo'lmaydi. San'at oliygohini tugatib endigina katta sahnasiga qadam qo'ygan yosh aktrisalar uchun esa spektaklda jonli ijroda kuylashlari bejiz emas edi. Chunki 2024-yil O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti "Qo'g'irchoq teatri aktyorligi" yo'nalishi 4-bosqich talabalari Y.Shvartsning "Ikki zarang" ertagi asosida (rej. Olga Ostanina) sahnalashtirgan diplom spektaklini namoyish etishadi.

"Ikki zarang" spektakli —jonli musiqiy va vokal ijrosi hamda qo'g'irchoq teatrining o'zaro sintezlashuvi orqali yaratilgan san'at namunasidir. Spektaklda ishtirok etgan talabalar qatori M.Isakova va N.Usmanova uchun ham bu jarayon ilk sinov tajribasi bo'ldi. "Qo'g'irchoq teatri aktyorligi" yo'nalishi bitiruvchi kurs talabalarining jonli ijrosi spektaklga samimiyat va individual hissiyotlar olib kirdi. Jonli musiqa orqali ular sahnada nafaqat ijrochi, balki hamijodkor sifatida

qatnashdilar. Sababi, spektakl davomida yangragan musiqalarni shu kurs bitiruvchisi, yosh bastakor L. Kim bastalagan bo'lib, u yaratgan kuylarni fortepiano, fleyta, okuleli va skripka kabi musiqiy cholg'u asboblardan foydalanib, bir guruh iqtidorli musiqachilar ijro etishadi. Spektaklni tomoshaviyligini oshirgan yana bir jihat esa, tomosha davomida voqealar zanjirida ishlatilgan intershumlarni ham musiqachilar qo'g'irchoqlar va rekvizitlar harakatlariga hamohang tarzda ovozlashtirib turadilar.

Shuni ta'kidlash lozimki, "Alvongul" va "Ikki zarang" spektakllarida aktyorlar qo'shiqlarni jonli ijro etish jarayonida niqobda yoki shirma ortida turib, qo'llaridagi qo'g'irchoqni yuqoriga ko'targan noqulay holatda bo'lishmaydi, aniqrog'i ular "jonli plan"da, shirma oldida (avansenada) turib kuylashadi. Bundan ko'rish mumkinki, sahnada qo'g'irchoq orqali rol ijro etayotgan aktyorning bir vaqtning o'zida jonli qo'shiq kuylay olishi hozircha texnik jihatdan imkonsizligicha qolmoqda. Aktyor-qo'g'irchoqbozdan esa nafaqat vokal bo'yicha tayyorgarlikka, balki cheklangan sharoitlarda maxsus sahna nutqi uslublariga ham ega bo'lishi talab etiladi. "Tayanchli" nafas, artikulyatsiya va "ovoz-qo'g'irchoq" harakat koordinatsiyasini rivojlantirish metodik jihatdan muhimdir [7]. Bugun zamonaviy qo'g'irchoq teatrlari eksperimental-sintez spektakllar sahnalashtirish orqali, jajji tomoshabinlarni qo'g'irchoq teatri san'atiga bo'lgan qiziqishlarini yanada orttirish va ularni ruhiy-emotsional, ahloqiy va madaniy tushunchalarini shakllantirishga erishishni maqsad qilgandir. Ana shunday zamon talablariga mos spektakllarni yuksak saviyada ijro etish uchun esa har tomonlama yetuk, iqtidorli, shijoatli aktyorlarga talab ortib bormoqda. San'at oliygohlari ham shu talablar asosida o'z talabalariga sahna nutqi, plastika, raqs, vokal kabi aktyorlik mahoratini yanada mukammal egallashlariga xizmat qiladigan darslarga alohida e'tibor qaratyapti.

Jonli vokal ijrosiga erishishda qo'g'irchoq teatri duch keladigan yana bir muammo: gastrol safarlari yoki "ko'chma" spektakllarni (maktab sahnalari, kutubxonalar, ochiq joylar) ko'pincha akustik sharoitlar va texnik jihozlardan mahrum bo'lishidir. O.A. Knyazevaning qayd etishicha, bu sharoitlarda aktyorning ovozi "muhitning qarshiligiga duch keladi" va ifodaviy imkoniyatlar kamayadi [4]. Bundan tashqari, ijrochining "dublyor"iga almashtirilishi vokal darajadagi farqlarga olib keladi va bu sharoitda fonogramma badiiy yaxlitlikni saqlab qoladi. Bundan tashqari, teatrlarda hali to'liq bartaraf etilishi kerak bo'lgan, yuqorida ta'kidlangan

texnik muammolarni hal etish va spektaklda jonli musiqiy ijrodan foydalana olish uchun sharoitlar yaratilishi kerak.

Qo'g'irchoq teatri va musiqa – bu ijodiy uyg'unlikdir. Ayniqsa, jonli musiqa tomoshabinni qahramonlarning his-tuyg'ulari dunyosiga to'liq cho'ndiradi. Har bir nota, har bir kuylangan so'z – bu aktyorning ichki olami, his-tuyg'ulari va munosabatidir. Shuningdek, jonli ijro aktyorlarning ijodiy rivojlanishiga xizmat qiladi, ularni sahna san'atkorlari sifatida o'ziga ishonch hosil qilishlariga yordam beradi.

Jonli vokal ijrosi – bu nafaqat estetik qadriyat, balki metodologik topshiriq hamdir. Personajning nutqdan qo'shiqqa tabiiy o'tishi obrazga hayot bag'ishlaydi, hissiy ta'sirni kuchaytiradi. Tadqiqotchilar musiqiy-nutqiy o'tishlar qo'g'irchoq teatrida obrazni yaxlit idrok etishga xizmat qilishini va tasavvurni rivojlantirishini ta'kidlashadi. Qo'g'irchoq teatrida fonogrammadan foydalanish texnik, fiziologik va tashkiliy omillar bilan bog'liq. Biroq jonli vokal ijrosi aktyor-qo'g'irchoqbozlar uchun kasbiy mahoratni rivojlantirish yo'nalishida muhim bosqich bo'lib qoladi. Vokal tayyorgarlikni o'quv tizimiga integratsiya qilish, texnik vositalarni joriy etish (portativ mikrofonlar, individual ovoz sozlamalari) spektaklga jonli ovozni qaytarishga yordam beradi – bu esa sahna sehrini to'liq namoyon etishga xizmat qiladi

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Корабельникова Н. Театр кукол: история, теория, практика. – Москва: ГИТИС. 2018.*
2. *Сыромятникова, Т. Основы сценической речи. – СПб.: Планета музыки. 2014.*
3. *Мищенко И. Актёр и голос: техника речи и вокала. – Москва: Вузовский учебник. 2016.*
4. *Князева О. Акустические и речевые аспекты исполнения в театре кукол. Театр и образование. 2020. № 4 (92). – с- 33-39.*
5. *Гольдштейн В. Звук в театре: практика и техника. – Москва: АСТ. 2020.*
6. *Иванова Е. Музыкально-поэтическое слово в детском театре. – Казань: КГИК. 2019.*
7. *Кузьмина А. Методика сценической речи в кукольном театре. – Екатеринбург: УрГЭУ. 2021.*

Feruza Jalilova

Professor of the Department of Dramatic Theater and Film Art

INNOVATIVE REQUIREMENTS FOR THE POSTAGE WORKSHOP

Abstract: *This article provides a detailed overview of the main functions of a hairpiece and the key requirements it must meet.*

Keywords: *processing, hook, clamps, pencil, light source, lamp.*

PARIK YASASH USTAXONASI UCHUN INNOVATION TALABLAR

Annotatsiya: *Ushbu maqolada parik (soxta soch)ning asosiy funksiyalari va unga qo'yiladigan muhim talablar batafsil ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *ishlov berish, ilgak, qisqichlar, qalam, yorug'lik manbai, lampa.*

The postage workshop is ready to give the product its last form, improve quality, and provide aesthetic appearance with practitioner handicraft or industry workshop. This term is often used for decoration, sewing, leatherworking to give, shoemaking production, handicraft, and other items to be prepared in the fields.

Postage workshop main tasks:

1. To give the product's final processing – sewing, stitch and button reinforcement, leather or cloth their belongings smoothing, cleaning, and shaping;
2. Decoration and decorative elements – adding embroidery sewing, pattern working, painting, placing metal, or wood to the details;
3. Quality Control – preparing the product meticulously with checks and eliminate defects;
4. Makeup and polishing – leather and similar items are special substances with processing giving them increased strength and beauty;
5. Customization of customer orders – input size or design changes, fulfill special requirements to.

Postage workshop – where does it occur?

Tailoring factories – in the preparation of clothing and shoe products; leather and shoes production enterprises – for making charmdan bag, shoes, or bel; craft

centers – engraving, metal ornaments, pottery; jewelry workshops – polishing, finishing, and decorating jewelry.

Postage workshop must meet main technological, sanitary-hygienic, fire safety, and construction requirements in terms of aesthetics. The postage workshop must fully meet these technological requirements, with capacity planning and construction strength, durability, release equipment, comfortable and flexible placement, relocation, and replacement opportunities.

Postage in the workshop sanitary-hygienic aims to create normal conditions for workers and satisfy their hygienic and household needs. Workshop capacity planning involves special measures along with microclimate conditions, designated norms, natural and artificial lighting, and reduction of the work-related noise. The building needs internal walls, ceilings, and floors that are flat and easy to wet-clean and suitable.

Fire safety requirements include necessary constructive and capacity planning parameters, and fire safety equipment. These measures aim to prevent to occurrence, spread, and impact of fires. These risks increase when workers are in the building, valuable equipment is present, and safe evacuation must be ensured. Fire in hearths must be prevented with proper insulation and risk elimination. Fire endurance class requirements include selecting appropriate building capacity planning solutions (number of floors, fire barriers within building dimensions, evacuation corridors, exits, stairs, etc.); fire safety water pipelines; and heating and ventilation system installations.

Lighting systems, postmen's work quality, and labor fertility have a big impact. Hair color and understanding correct determination for (hair) painting and, especially, highlighting in the process) lighting source strong enough and widespread enough to be needed, that is, lighting level according to the building's parts, differences should be minimal. This requirement is necessary. Satisfy for the most natural. Also, ultraviolet rays kill many harmful microbes, and workers' ability to work and mood increase. Therefore, for sanitary-epidemiology stations, natural illumination is not possible, and postman enterprises do not have permission to use it.

Natural lighting mirror through done increased. Sanitation norms according to the mirror of holes area of buildings in general in the area: at least five organizations need to be able to be against the wall until the window is a distance of 7 meters, not to exceed the need. In this case, the post-workshop buildings mirror holes with paws (showcase type) built to the goal according to windows external on the side building straight away from the sun rays for protection to do for protection shields installation necessary. For this purpose, special blinds are also possibly used.

Natural lighting usually will not be enough. Artificial lighting, especially in autumn and winter, will be necessary. Artificial lighting demands are also natural lighting requirements, with one kind of need – goal: everyone works in a place with equal and enough lighting to provide. But this demand makes artificial lighting perform more difficultly. Lighting sources strong enough to be necessary, therefore, for them, frosted glass or other lighting flow distributors made from the material of the ceilings with protection to do what is necessary.

General lighting sources, luminescent lamps with equipment appropriate to the goal, are appropriate because their lighting flow is natural to illuminate very similarly. Luminescent lamps lighting in the process almost heat it; it doesn't come out. It's simple lighting from sources, an advantage maybe.

Postage workshop general: from the lighting outside, everyone works in place, local lighting is also in sight, and an eclipse is needed. Local lighting usually one how many from lamps consists of will be.

Workplace planning and placement require three main tasks to be done: choosing the workplace type and dimensions, designating workplace processes, and bringing the workshop work to order. Workplaces so selection they should have equipment, tools, devices, semi-finished products, ready products, comfortable placement, and operations in execution. Worker directions should be minimal.

In this process, furniture choice is also important. Postages for the items handed in at preparation table one or two work to the place suitable for arrival (according to 80 or 160 cm in length, 60 cm in width, and 70 cm in altitude), and small tools, raw material, and products for two or four stuck to the grave have to be 20 cm from the floor panel in height or foot support located to be needed. Table upper part cardi, vereteno, and tresbank forms for supports such as metal clamps

using reinforcement to be suitable for needs. The chair construction, sit-place height, and rope slope change opportunity provide need.

Postman's workplace-relevant technological operations to perform for necessary tools and equipment were set with provided and equipped to be usually this to the collection. The following were included: pliers, carabiner, scissors, brush or cardoon ribbon, metal comb, comb, sewing needles, various-sized hooks, clamps, electric clamp, centimeter ribbon, black oily pencil, erasers, simple naperstok and dovitye, urchuq, iron, razor, curlers, tresbank, struts, form fixers, forms, etc.

Preparation operations performer master's work in place, and the following are needed: motorized centrifugal washing machine, fiber, auxiliary materials for washing and painting for installation, natural hair painting for bathtubs, dryer wardrobe, snowmobile, iron, slippers, rubber gloves, thermostat, scales, gas or electricity plate, and buffers for brush or cotton.

In the workshop workplaces, products working on the release of technological schemes and building reasonable use into account are received without placement necessary.

Postage workshop neat and orderly preservation needs. Workshop and equipment, reasonable painting, and enough lighting work fertility also contribute to the increase in addiction. To reduce tension, for the purpose of the walls hungry light, a color painting recommendation is being done.

Workers labor productivity working in the release workshop microclimate is affected by many factors in terms of related air temperature, humidity, etc. In the workshops, air keeps the temperature at 18-24°C. Hold stand recommendation. Such the temperature provision for in-building ventilation device installation heat is needed. Release many that were in places (gas plates, dryer cabinets), hanging to be placed fans. Heat is needed and humidity release many chores (hair dyeing, fiber, auxiliary materials, drying) insulated in the building; execution recommendation is being done.

Normal human functioning releases activity for him/her surrounded by an understanding of things of great importance. Color is amazing; it's tiring or fatigue reduces, tone raises, or negative impact does. Exactly surrounding things and

environment to the color looking at heat, cold, peace, spaciousness, humidity, etc., feeling appearance will be.

Tools and equipment located in the background also play an important role. For example, take in the background necessary subject separation and find it always difficult. That's why work tables and the little ones need to be surface-hungry in color. Postage workshop interior for all the colors are also suitable. Absence understandable. General character recommendations: working release aesthetics, organization to do requirements, reasonable to do, and help individual solutions that provide in-mind holds.

Interiors in the process of registration, workplaces, and building lighting levels and features are important factors to take into account.

Various colored building walls – one kind does not illuminate: white color is the best for highlighting the coefficient, yes, and black has the lowest coefficient.

Light and color conditions, with one in-line worker to feel oneself in the shop noise, the level is also high impact. Production release specification permission is done. Noise from the level exceeds departing in the workshop workday during labor in its fertility. Very big changes are observed.

Postage workshop interior in the process of registration. Think about the greenery too. See need. Different kinds of plants in the building reduce the noise level, and good sanitary-hygienic conditions are created. Plants leaves from the environment carbon gas sucking takes and oxygen it releases. So decorative arts of importance outside, greenery in the workshop, the air harmful from particles, also great at cleaning. Work clothes are of too big importance. Work clothes are hygienic to the requirements, an answer to give, convenient, and beautiful to be needed.

Postage stamps work in clothes; the main details are open in color ropes and, of course, full in color, and two pocket aprons are in good condition.

References

1. Jalilova F. *Makeup*. – Tashkent: “Navruz” nashriyoti. 2015. – 219-p.
2. Stanislavsky K. *Selected Works, Volume 9*. – Moscow: Art. 1989.

Farrux Egamberdiyev

O'zDSMI "Teatr san'ati" fakulteti dekani,
dotsent

TEATRLASHTIRILGAN KONSERTNI TASHKIL ETISHDA REJISSYORNING O'RNI

Annotatsiya. Maqolada teatrlashtirilgan konsertni tashkil etishda rejissyorning asosiy vazifalari ko'rib chiqiladi. Rejissyorning badiiy va tashkiliy-muvofiqlashtiruvchi sifatidagi roli belgilanadi, konsert rejissyori faoliyatida g'oyadan yaxlit konsertni sahnalashtirishgacha bo'lgan bosqichlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: rejissura, teatrlashtirilgan konsert, sahna san'ati, badiiy bezak, postanovka, konsert dramaturgiyasi.

THE ROLE OF THE DIRECTOR IN ORGANIZING A THEATREIZED CONCERT

Abstract. The article considers the main tasks of the director in organizing a theatrical concert. The role of the director as an artistic and organizational coordinator is determined, the stages of the concert director's work from the idea to the staging of a complete concert are revealed.

Keywords: directing, theatrical concert, stage art, artistic decoration, production, concert dramaturgy.

Har qanday konsert tomoshasi, undagi "nomer"lar ma'lum bir qonuniyatlar asosida tashkil etiladi. Bu qonuniyatlar konsertni tashkil etish jarayonlarida, ya'ni amaliyotda vujudga kelgan. Afsuski, ushbu qonuniyatlarni hali kamdan-kam olimlar qog'ozga tushirishgan va tizimlashtirishgan. Mazkur maqolada biz konsertlarni tashkil etishda rejissuraning qay darajada muhim ekanligini mulohaza qilamiz.

Teatrlashtirilgan konsert sahna san'atining o'ziga xos shakli bo'lib, musiqiy, dramatik, xoreografik va vizual ifodalarni birlashtiradi. Ushbu sintezning markazida konsertning yaxlitligi va ifodaviyligi, professionallik va badiiy tasavvurga bog'liq bo'lgan rejissyor figurasi joylashgan. Konsertning o'ziga xos xususiyati yagona dramaturgiyaga asoslangan bo'lib, badiiy g'oyasi, shuningdek, teatrga xos ifoda vositalarining mavjudligidadir. Bunday tadbirni tashkil etishda markaziy shaxs

rejissyor hisoblanib, uning professional mahoratiga teatrlashtirilgan konsertning yaxlitligi va ifodaviyligi bog'liq bo'ladi.

Teatrlashtirilgan konsertning "konsepsiya"si muallifi rejissyor hisoblanadi. Shunday ekan, konsertning badiiy konsepsiyasini ishlab chiqish rejissyorning ustuvor vazifasidir. Bu bosqichda u:

- asosiy mavzu, g'oya, janr va uslubiy yo'nalishni belgilaydi;
- tadbirning maqsadi va vazifalarini shakllantiradi;
- dastlabki ssenariy rejasini tuzadi;
- ifoda etishning asosiy vositalarini tanlaydi: musiqa, xoreografiya, sahnografiya, yorug'lik, video va boshqalar.

Rejissyor sahnalashtiruvchi rassom va ssenariy muallifi bilan birgalikda sahnani vizual bezashni oylaydi: dekoratsiyalar, proyeksiyalar, yorug'lik yechimlaridan foydalanish; ijrochilarning joylashuvi va mizansenalarning o'zgarishini aniqlash; vokal, cholg'u va raqs nomerlari o'rtasidagi sahnaviy makonni oqilona taqsimlash kabi vazifalar ustida bosh qotiradi.

Konsertning tomoshabopligi ko'p jihatdan ifodali va funksional sahna yechimiga bog'liq. Rejissyor sahnalashtirish jarayonlarini butunligicha muvofiqlashtiradi. Ishtirokchilar bilan ssenariyni o'qib, muhokama qiladi, repetitsiyalar (mashg'ulotlar)ni tashkil etadi. Ularda nafaqat nomerlar, balki o'tish joylari, harakatlanish joylari, sahnalar ham ishlab chiqiladi. Xoreograflar, musiqa rahbarlari, stenograflar, yorituvchilar, videomuhandislar va kostyumerlar bilan o'zaro hamkorlik qiladi. Jarayonning yaxlit konsert g'oyasiga muvofiqligini kuzatib, repetitsiyalar davomida tuzatishlar kiritib boradi.

S.S.Klitin "Rejissyor konsert estradasida" nomli kitobida "Konsert estradasida adabiy materialga bo'lgan talablari jihatidan asosi dramaturgiya bo'lgan spektaklga yaqin turadi...", – deydi [4].

Teatrlashtirilgan konsert aniq dramaturgik asosga ega bo'lishi lozim. Rejissyor quyidagilarni amalga oshiradi:

- konsert dinamikasi va hissiy intensivligini hisobga olgan holda nomerlar ketma-ketligini qurish;
- konsert qismlarini konferans, video-roliklar, plastik etyudlar yordamida bog'lash;
- kulminatsiya nuqtalarini va yakuniy akkordni yaratish.

Rejissyor nafaqat umumiy badiiy bezakni, balki bevosita repetitsiya jarayonini ham boshqaradi. Ishtirokchilarga ijodiy g'oyalarini tushuntirish bilan bir qatorda, aktyorlik va vokal nomerlariga tuzatishlar kiritadi, ijrochilar ansamblini shakllantiradi, sahnada ijrochilarning etik-estetik ifodaviyligini shakllantiradi. Ijrochining ichki motivatsiyasi va portnyorlar bilan o'zaro hamkorligiga alohida e'tibor qaratadi.

Konsert dasturini montaj qilish kinematografik montajni eslatadi, bunda kadrlarning har bir "birikishi" muhimdir. Rejissyor konsertning vizual mazmunini nazorat qilish bilan bir qatorda senografik yechimni muvofiqlashtiradi, sahna, yorug'lik va videoproeksiya bezaklarini, ijrochilarning liboslarini, vizual elementlar umumiy konsepsiyaga mos kelishini nazorat qiladi. Konsertning barcha unsurlari yaxlit belgilangan g'oyaga bo'ysinishini belgilab beradi.

Ko'p hollarda teatrlashtirilgan konsertlarning xarakteri, konsert davomiyligi va undagi ishtirokchilar avvaldan aniq bo'ladi. Konsert afishalari, mavzusi, ijrochilar to'g'risidagi ma'lumotlar va reklama-roliklari orqali tomoshabinni konsert boshlanmasidan oldin unga tayyorlab boriladi. Ya'ni tomoshabin konsert tomoshasiga hali kirmay turib, unda ishtirok etadigan ijrochilar haqida ma'lumotga ega bo'ladi va shu bilan u konsert tomoshasiga tayyor holatda keladi.

Yakuniy bosqichda rejissyor repetitsiya jarayonini boshqaradi, texnik xizmatlar bilan o'zaro hamkorlik qiladi, sahna ishchilari, yoruvchi muxandislar, ovoz operatorlari, liboschilar, rekvizitorlar ishini nazorat qiladi. Nomerlar ustida ish olib borish bilan birga uni muallifning g'oyasiga muvofiqligini kuzatib boradi, sahnadagi harakat ritmi va temporitmini nazorat qiladi.

Teatrlashtirilgan konsertda rejissyorning qiyofasi – bu bosh g'oya va uning sahnada amalga oshirilishi, turli san'at turlari va sahnaviy obrazni yaratishdagi bog'lovchi bo'g'indir. Konsertning muvaffaqiyati va uning tomoshabinga ijobiy ta'siri ortida rejissyorning ijodiy yondashuvi, tashkilotchilik qobiliyati va yaxlit sahna asarini ko'rish qobiliyatiga bog'liq. Zamonaviy rejissyor nafaqat sahnalashtiruvchi, balki rassom, psixolog, dramaturg va muvofiqlashtiruvchi (koordinator) bo'lishi lozim.

Tadbir kuni rejissyor badiiy rahbar va muvofiqlashtirish vazifalarini bajaradi, asosiy va so'ngi repetitsiyani o'tkazadi, ishtirokchilardan konsert davomiyligi va texnik reglamentga rioya etilishlarini nazorat qilib turishlarini so'raydi. Barcha

nomerlar va nomerlar orasidagi zanjirni to'g'ri bajarilishini nazorat qiladi, fors-major vaziyatlarini tezkorlik bilan hal etadi.

Konsert tugagandan so'ng rejissyor quyidagilarni tahlil qiladi:

- konsertning badiiy va tashkiliy yakunlari;
- konsertning tomoshabinlar va tanqidchilar tomonidan idrok etilishi;
- barcha ishtirokchilarning o'zaro hamkorligi samaradorligi.

Bu bosqich kelgusidagi konsertlarni takomillashtirish va kasb mahoratini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Teatrlashtirilgan konsertning rejissyori nafaqat g'oya muallifi, balki butun jarayonning muvofiqlashtiruvchisidir. Konsertning asosiy g'oyasidan tortib, tomoshabinning olqishlarigacha rejissyor bashaqradi. Uning vazifalari badiiy fikrlash va tashkilotchilik ko'nikmalarini talab qiladigan keng ko'lamli vazifalarni qamrab oladi. Konsertning muvaffaqiyati asosan rejissyorning professionalligi va uning barcha ishtirokchilarni yagona ijodiy jamoaga birlashtirish qobiliyati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Барабанов И. Основы режиссуры массовых мероприятий. – Москва: ГИТИС, 2015.
2. Комиссаржевский Ф. Основы режиссуры. – Москва: Наука, 2010.
3. Бычков В. Теория и практика сценического искусства. СПб.: Питер, 2020.
4. Egamberdiyev F. Estrada san'ati metodologiyasi va texnologiyasi. – Toshkent: "Iste'dod" nashriyoti. 2020.
5. Клитин С. Режиссёр на концертной эстраде. «Искусство». – Москва. 1971 г.
6. Станиславский К. Актыorning o'z ustidagi ishi. – Москва: Искусство, 2008.
7. Матвеев И. Театрализованные концерты: драматургия и постановка. – Москва: Просвещение, 2017.

Kamola Khidirova

*Associate Professor of the department of " Sound Directing and Cinematographic skill" of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture.
e-mail: khidirovakamola30@gmail.com*

THE IMPORTANCE OF CONCEPT AND INTUITION IN THE CREATIVE PROCESS

Abstract. *This article explores the significance of concept and intuition in the artistic creative process, with a particular focus on cinematography. The author examines the influence of painting on the development of visual techniques in cinema and highlights the collaborative roles of the production designer, cinematographer, and director in bringing an artistic vision to life.*

Keywords: *concept, intuition, creative process, artistic imagination, visual art, cinematography, artistic vision, visual representation.*

IJODIY JARAYONDA G'OYA VA INTUITSIYANING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ijodiy jarayonda g'oya va intuitsiyaning ahamiyati, ayniqsa, kinematografiya sohasi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Maqolada tasviriy san'atning kino tasvir texnologiyalariga ko'rsatgan ta'siri o'rganiladi hamda filmda badiiy g'oyani ro'yobga chiqarishda rassom-dekurator, kinooperator va rejissyorning hamkorlikdagi roli alohida ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: *g'oya, intuitsiya, ijodiy jarayon, badiiy tasavvur, tasviriy san'at, kinematografiya, badiiy g'oya, vizual tasvir.*

Cinematic lighting, as a specific technique of cinematic imagery, has been present since the early days of cinema. Cinematography has its own distinctive visual laws and painterly tasks. The plot in a film develops frame by frame. The actions of actors are shown in close-ups, medium shots, and wide shots.

The person who paints with light on the cinema screen is the cinematographer. The pictorial influence on artistic cinematography is usually explained by the external similarity of the visual means of photography and painting. For many years, cinematography, in terms of artistic frame composition, followed the path of

mechanical imitation of painting, rather than overcoming and transforming the experience of painting through the specifics of cinematic expressive methods.

Painting has undoubtedly played a significant role in the transformation of cinematography into art, and this fact is as undeniable as the influence of theater and literary art on the development of cinematic forms. Painting cannot convey movement, and hence, action. Painting can evoke in us the idea of an action or event. In cinema, we have the category of time, it can show not only depicted positions but also action – visually represented. Cinematography is an art of immense potential. By its nature, cinematography is a visual art.

The concept is the next link in the dynamics of the creative process. Usually, a concept is a more or less defined plot. Art is intuition. Art is visual, and it is intuition. The artist creates an image – intuition, vision, contemplation, imagination, fantasy, figuration, representation. The foundation of creativity in any art form is the ability for artistic imagination. The concept of a work often appears unexpectedly, as if it summarizes the data of the preceding stage of the creative process.

Here is what K. Paustovsky says about this: "The concept, like lightning, arises in the consciousness of a person saturated with thoughts, feelings, and memories. All this accumulates gradually, slowly, until it reaches such a degree of tension that demands an inevitable discharge. Then the entire compressed and somewhat chaotic world gives birth to lightning – the concept". Many creative people tend to consider the sudden appearance of a concept as a miracle, something supernatural. Subjective aesthetics asserts that the concept is a purely intuitive category, isolated from the participation of logic.

Despite the suddenness of a concept's birth, it should be said that it is the product of the artist's preceding creative work, enriched by various types of information, observations, impressions, and reflections. Often, before a concept is turned into a visible form, an analytical study is conducted, selecting existing data stored in memory or reflected through visual means. The artist puts in considerable effort, intellect, and will, gathering materials, studying life.

All this imperceptibly and gradually leads him to the concretization of the concept [1]. In cinematography, after the concept, the work of writing a film script by the dramatist begins. This is where the paths of realizing the concept are

determined. During the filming period, the film crew – the director and cinematographer – strive for precision and expressiveness in character portrayal through unity of concept, completeness, and clarity of compositional structures. The concept of a film is realized on screen by the director, cinematographer, and artist in creative collaboration. Many creative people tend to consider the sudden appearance of a concept as a miracle, something supernatural. The concepts of the outstanding documentary film director Dziga Vertov. Dziga Vertov gained worldwide recognition as an outstanding director, creator of a new genre of poetic documentary film, and master of figurative journalism.

Vertov's name stands alongside the greatest screen artists – S. Eisenstein, V. Pudovkin, A. Dovzhenko. He is known by thousands of people in various countries as the author of bold, unconventional films: "Kino-Pravda", "Kino-Eye", "Stride, Soviet!", "A Sixth Part of the World", "The Eleventh Year", "Man with a Movie Camera". The innovative shooting and editing methods he introduced influenced the entire development of world documentary filmmaking[1]. Vertov was not only an innovative film director. He was also a theorist of cinematic art – a thinker, philosopher, and researcher of the essential properties of cinema, the creator of the theoretical foundations and poetics of the documentary film. He wrote dozens of serious works summarizing his creative experience and developed a comprehensive concept of documentary filmmaking. Many notes in his diaries are striking in their accuracy and depth.

Vertov's theoretical legacy is a contribution to the aesthetics of cinematic art. It is necessary for understanding the historical process of the development of cinema, while also retaining its relevance and scientific significance to this day. Dziga Vertov repeatedly spoke in the press about his concepts with theoretical justification of documentary film art.

A creative concept will remain just a concept if we do not have the conditions in which it can be realized.

The mere desire to realize a creative concept is not enough. One must clearly understand that in certain conditions the concept can be fully realized, in others partially and distorted, and in some conditions it cannot be realized at all. Can we say that this concept can be realized by any people? Any director, producer,

cinematographer, assistant, etc.? No, we cannot say that. Dziga Vertov's creativity is like an explosion. It is stunning. A moving camera, unexpected angles, sharp and bold editing. The artist's activity, his passion, his, so to speak, bias. Personal involvement in everything that happens. Life caught by surprise – and its interpretation. The sounds of production, recorded from life. "I sometimes could not imagine that these industrial sounds could be organized in such a way that they seemed beautiful," wrote Charlie Chaplin to Dziga Vertov. "I consider your 'Enthusiasm' one of the most exciting symphonies I have ever heard...".

But most importantly for him was always the work itself, the joy of creation, the beloved labor to which he gave all his strength, talent, and life. Intuition, which has significant importance in creative activity, especially at the stage of concept formation and its further development, has long been interpreted as a spontaneous force, as an action of the "subconscious." The nature of intuitive thinking and the conditions that influence it are still little and insufficiently studied. We know that "intuition is not an exclusive gift of talented writers and artists, but is inherent in all people." Nowadays, writers, artists, actors, musicians, cinematographers, including cinematographers, recognize the great importance of intuition in their work. Scientists consider intuition as one of the aspects of talent and giftedness. The foundation for a proper understanding of intuition is provided by I.M.Sechenov's theory of thinking and I.P.Pavlov's doctrine of higher nervous activity.

Undoubtedly, the cinematographic painting of Anatoly Golovnya in the film "Suvorov", Andrei Moskvin in "Ivan the Terrible", Daniil Demutsky in "Earth", "Tahir and Zuhra", "The Adventures of Nasreddin", Mikhail Krasnyansky in "Alisher Navoi", Khatam Fayziev in "You Are Not an Orphan", Dilshod Fathullin in "Tenderness", "Return with the Sun" marked a step forward in the development of the school of cinematographic mastery. The work of the director, cinematographer, and artist on the visual and decorative solution of the film largely determines the nature and character of the cinematic image.

To understand what exactly the artist does when creating a film, it is necessary to follow the entire process, to know what tasks he set for himself, what paths he

took to the final screen result, and what artistic means he used to realize the concept. And the concept is revealed in sketches, drawings, layouts. It is often born in heated discussions between the director, cinematographer, and artist. (And the artist can immediately, during the conversation, sketch many plastic options for the scene being discussed).

The analysis of sketches gives a considerable idea of the creative personality of the artist, his approach to the material, his artistic thinking. It is no coincidence that a discussion about a film artist often begins with a description of his sketch work, which in itself is very important. Here it is necessary to recall the films of S.Bondarchuk "War and Peace." The film's artist was nominated for the American Academy Award Oscar.

The question of the role of the artist in creating a film depends on the aesthetic dominant of the historical period during which the picture was created, and to a large extent on the nature of the relationship between the director, cinematographer, and artist. Particular attention should be paid to the sketch, which is most indicative as a stage of joint work of the director, cinematographer, and artist in developing the visual structure of the film. The joint work of director Sergei Eisenstein, cinematographers E.Tisse, A.Moskvina, and artist I.Shpinel on the film "Ivan the Terrible" confirmed the fruitfulness of the unification of efforts in the deliberation over the visual plasticity of the film.

The famous Uzbek film director Yu.Azamov told me about his long-standing concept of adapting the first Uzbek novel by Abdulla Qadiri, "Bygone Days". Although I was young, he invited me to his future film as the cinematographer. But I was busy shooting another film. The script of the film was written by the famous screenwriter S.Mukhamedov. The film was made, and for half a century now, Yu.Azamov's "Bygone Days" has remained one of the favorite films of moviegoers. The film is often shown on cinema and television screens throughout Central Asia.

Recently, a presentation of the book "Bygone Days" by Abdulla Qadiri in English and Uzbek Latin script took place. The project was organized with the support of the Karimov Foundation. Illustrations for the book were created by Babur Ismailov, and it should be particularly noted that the illustrations were worthy of a separate exhibition.

References.

1. Библиотека портал о дизайне и архитектуре [http: tehne.com](http://tehne.com) library.
2. Процесс разработки и проектирования авторской коллекции, Творческий замысел и его дальнейшее воплощение - Дизайн-проект женской коллекции одежды прет-а-порте (уличная мода) [https: studwood.net 1990227 tovarovedenie/protsess_razrabotki_proektirovaniya_avtorskoy_kollektsii](https://studwood.net/1990227/tovarovedenie/protsess_razrabotki_proektirovaniya_avtorskoy_kollektsii).
3. Khidirova K. Visual and expressive means of cinematography. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 2023. № 3(2). – p-134-144.
4. Sadikova N. Exploring innovative methods and the challenge of modular learning in sound design teaching/Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and, 2022.

A'zamjon Abduxalilov

O'zDSMI "Qo'g'irchoq teatri san'ati"
kafedrasi dotsenti

QO'G'IRCHOQ SAN'ATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola teatr san'atining ajralmas bir qismi bo'lgan qo'g'irchoq teatrining o'ziga xosliklari xususida. Undagi ijro uslubi, texnikasi va albatta, aktyor hamda qo'g'irchoq uyg'unligiga erishish, obraz yaratishdagi e'tiborli jihatlari borasida so'z boradi.

Kalit so'zlar: aktyor, qo'g'irchoq, shirma, teatr.

CHARACTERISTICS OF PUPPET ART

Abstract. This article is about the characteristics of puppet theater, which is an integral part of theatrical art. It discusses its performance style, technique, and, of course, the important aspects of achieving harmony between the actor and the puppet, creating an image.

Keywords: actor, puppet, screen, theater.

San'at turlari orasida eng qadimiy, hamma teatrlarning beshigi sanalgan qo'g'irchoq teatri, o'zining boy an'analariga, tarixiga ega bo'lgan betakror san'at turlaridan biridir. Uning ildizi xalqimizning folklori, urf-odati, udumlari va milliy an'analari bilan bog'liq holda, asrlar davomida ularni boyitib, sayqal berib rivojlantirib kelmoqda. Uning sahnasida bolalar ruhiyatiga mos va tasavvurida yorqin o'rin egallaydigan, beg'ubor orzular tomon yetaklaydigan sehrli ertaklar, quvnoq sarguzashtlardan iborat voqea va hodisalar makon topgan. Bu spektakllar aynan bolalar istaklariga mos turli sarguzasht va didaktik asarlar majmui bo'lib, asarlarni mazmunan va tarbiyaviy jihatdan rang-barang mavzularni qamrab olgani bilan ahamiyatli hamda shu maqsad va vazifalar doirasida shakllangan. O'zbekiston xalq artisti, davrimizning yetuk rejissyorlaridan Bahodir Yo'ldoshev ta'kidlaganidek: "Teatr tomoshabinni tarbiyalamaydi, tarbiyali tomoshabingina o'zi teatrga boradi. Teatrga tomoshabin spektakl ko'rgani emas, qahramonlarga hamdard bo'lgani keladi...".

Qo'g'irchoq teatri ildizlari qadimgi folklorga, an'anaviy xalq teatri san'ati oqimlariga borib taqaladi. Chelyabinsk qo'g'irchoq teatrining bosh rejissyori Volxovski ta'бири bilan aytganda: "Qo'g'irchoq teatrining ijod pozitsiyasi shundan iboratki, u tomoshabin bilan dolzarb vazifalari haqida, qo'g'irchoq va aktyorni mujassamlashtiruvchi yorqin teatr tilida, so'z va harakat, pantomima va aniq plastika orqali aloqada bo'ladi. Qo'g'irchoq teatri birinchi bo'lib bola qalbida go'zallikka, insonga, vatanga, tabiatga bo'lgan muhabbat uchqunini yoqadi" [1].

Qo'g'irchoq teatri san'ati boshqa teatr san'ati turlaridan, o'ziga xos obraz yaratish xususiyati bilan farq qiladi. Qo'g'irchoq teatri aktyori, rassom va qo'g'irchoq ustasi hamkorligida yaratgan san'at asariga, ya'ni qo'g'irchoqqa jon bag'ishlaydi. U o'zi tomoshabinga qo'g'irchoq orqali, shirma ortidan turib, o'zi ko'rmagan holda muhabbat izhor etadi. Ana shunda, qo'g'irchoq sahnasida mo'jiza yuz beradi. Oddiy predmet – material jonlanadi va u ham inson kabi yashayotganligiga, nafas olayotganiga, umuman borligiga tomoshabin ham ishonib qo'g'irchoq bilan yig'laydi, kuladi, qayg'uradi. Qo'g'irchoq teatri aktyorining o'qib-o'rganish jarayonidagi eng muhim vazifalaridan biri – qo'l plastikasini rivojlantirishdadir. Qo'g'irchoq teatri aktyorini o'qitish, ko'p jihatdan haykaltarosh – rassomlarni o'qitish jarayoniga o'xshab ketadi. Chunki, haykaltarosh – rassomlarni o'qitishning boshlang'ich bosqichida odam anatomiyasini, odam tana muvozanatini o'rganadilar. Naturaga qarab, insonning boshidan oyog'igacha, tana egilishini, boshni yonga, orqaga burishini chuqur kuzatadilar va shunga amal qilib, asar yaratishga aniqlik bilan harakat qiladilar.

Naturaga qarab tabiiy ranglarning birini ikkinchisidan aniq ajratib chizish, tabiat o'zi tanlagan farqlilik va mutanosiblikni topib yasash rassom – haykaltaroshlarni o'qitish jarayonining eng muhim bosqichlaridan biridir. Xuddi shunga o'xshab insonlarning tana plastikasini o'rganish uchun qo'g'irchoq teatri aktyori ham muzey va ko'rgazmalarni tomosha qilishi, hayvonot bog'idagi hayvonlarni, ulardagi o'ziga xoslikni, tabiatni har xil fasllarda ko'p kuzatishi va ko'rganlarini esda saqlab qolishi zarur. Rassomlar kabi aktyorlar ham o'z qo'g'irchoqlarining, avvalo, anatomiyasi va harakat texnikasini, plastik imkoniyatlarini bilishlari maqsadga muvofiqdir.

Qo'g'irchoqboz aktyor uchun faqat bugina emas, balki inson yoki jonzoatni bir holatdan ikkinchi holatga o'tishdagi plastik harakatini kuzatish va qo'g'irchoqda uni aks ettirish yo'llarini topishi lozim. Masalan, tik turish holatidan o'tirish holatiga, yurishdan yugurish holatiga, o'tirish holatidan yotish holatiga o'tish va hokazolar.

Albatta, buni muzey yoki ko'rgazmalarda ko'ra olmaymiz. Hayotda-chi? Hayot tarzimizda harakatlar bilan bir qatorda muloqotning imo-ishoralari ham mavjud. Ular o'z navbatida insonlarni harakatsiz ham biron bir fikrni hamrohiga tushuntira olishi uchun ishlatiladi. Mana shunday imo-ishoralar orqali hamrohimiz biz istagan xohishni tez ilg'ab oladi va shunga yarasha javob qaytaradi, yoki harakatni amalga oshiradi. Zero, hayotda bu imo-ishora, harakatlar biz uchun oddiy va ular shu darajada odatiy va tez bajariladiki, bunga ko'pincha ahamiyat ham bermaymiz. Masalan, qariyalarda bu kabi harakatlarni asta-sekinlik bilan bajarilishining guvohi bo'lamiz. Chunki, keksalik yoshida harakatlar susayishi, har qanday keskinlik xavfli ekani uchun ular ancha ehtiyotkor bo'lishadi. Bundan tashqari bajarilayotgan har bir mashqni inson xohish irodasi boshqarishini unutmaslik lozim. Bu haqda xorijlik mataxassis Leonard Petitni quyidagi tavsiyasida uchratamiz. "Xatti-harakatga oddiy ko'z bilan qarasak, biz undan unchalik ko'p bo'lmagan oddiy holatlarni topishimiz mumkin. Hammasi istak va xohish orqali boshlanib keyinchalik biror bir aktiv va to'g'ri yo'nalishga olib boradi. "Men xohlayman", bu o'z-o'zidan belgilangan oddiy harakatini keltirib chiqaradi. Aniq bildirilgan imo-ishora, oddiy va ajoyib imo-ishora bizning istaklarimizga ko'ra kelib chiqishi mumkin, bu hattoki bizning inson sifatida tashqi olamga qilgan birinchi imo-ishoramiz ham bo'lishi mumkin. Bola yolg'iz o'tirib, onasidan nimadadir, so'z bilan emas, balki tana orqali so'raydi. Bu imo-ishora: "Men qulaylikni xohlayman, men ovqatni xohlayman", – degan ma'noni bildiradi. Siz buni o'qiganingizda ko'z oldingizga ushbu imo-ishora keladi, chunki biz buni bilamiz va qachonlardir buni bajarganmiz. Agar bu imo-ishora hozir bajarsangiz, siz butun tanangiz orqali shu xohishni his eta boshlaysiz. Bu sizni harakatga olib keladi"[1,48-b].

Darhaqiqat, insonlardagi imo-ishora, xatti-harakatlardan tashqari, ko'zning va mimikaning alohida ular o'rnini to'ldiruvchi imkoniyatlari ham bor. Bir insonning boshqasi oddiy ko'z qarashlari orqali ham nima demoqchiligini anglashi mumkin. Xohish-istaklarimizni bu tariqa yetkazishni esa qo'g'irchoqlarda bajarishning iloji

yo'q. Ular mimika, ko'zlar orqali ma'noli qarash va bu orqali partnyorga biron bir xabarni yetkazishdan mosivodirlar. Ayni paytda qo'g'irchoqlarda shunday vazifalarni o'rnini to'ldirishi mumkin bo'lgan harakatlar mavjudki, biz sizlar bilan quyida shular haqida so'z yuritamiz. Mana shu jihatlarni inobatga olib ham, naturaga murojaat qilish va uni kuzatish kerak. Ba'zida ishning bu uslubi norozilik keltirib chiqaradi. Nima uchun inson harakatidan nusxa ko'chirish shart?. Axir qo'g'irchoqlar insondan farq qiladilarku, ba'zilar esa umuman hayvon ham emas. Ularning harakati ham inson harakatidek emas. Masalan, ba'zi qo'g'irchoqlar belidan egilmaydi, ularning qo'llari shunchalik kalta-ki, ular biror predmetni ushlay olmaydilar, ularning ko'zlari bitta, oyoqlari bitta yoki umuman bo'lmasligi mumkin. Ular hatto o'tira olmaydilar, yura olmaydilar. Shunday ekan nima uchun aynan insonlarga taqlid qilishlari kerak?. Sababi shundaki, yosh tomoshabinga yanada tushunarli bo'lishi uchun insonlar odatda hayvonlar, hashoratlar, fantastik jonzotlar xulq-atvorini o'z insoniy hayot tajribasidan kelib chiqib talqin qiladilar. Masalan, bu kabi holatlarni masallarda ko'proq kuzatamiz. Undagi har bir hayvon aniq bir inson xarakterini ifodalaydi. Tomoshabin ko'z oldida unga tanish boladan kimnidir eslatuvchi obraz namoyon bo'ladi. Bilamizki, qo'g'irchoq teatrida spetsifik jihatdan hayvonlar obrazi va plastikasidan tez-tez foydalaniladi. Shu bilan birga, hayvon – qo'g'irchoq uchun insonlar biomexanik harakat qonuniyati ishlatiladi. Ular ham o'tiradi, ikki oyoqlab yuradi, ovqatni qo'li bilan olib yeydi. Qo'llari bilan insonlar kabi har xil harakatlarni bajara oladi. Xullas, qo'g'irchoq teatriga kelib u yerda spektakl yoki estrada nomerlarini ko'rgan har bir tomoshabin o'ziga tanish yoki notanish obraz orqali inson xarakteri mujassamligini ko'radi. Bu esa, o'z navbatida o'sha obraz plastikasini, hissiy holatini to'g'ri bera olgan aktyor uchun katta yutuqdir.

Umuman jismoniy xatti-harakat qo'g'irchoq teatrida biroz boshqacha tushunchani shakllantiradi. Jumladan bu haqida M.Ashurova shunday yozadi: "Qo'g'irchoq teatrida aktyorning jismoniy harakati sun'iy shakl bilan psixik harakati o'rtasidagi vosita bo'ladi. Demak, bir vaqtning o'zida ikki harakat oqimi sodir bo'ladi. Ya'ni ularning biri yaratadi, ikkinchisi esa ifodalaydi. Bularning har ikkalasi, aktyorning sahnaviy xatti-harakati jarayonida birlashadi. Qo'g'irchoq teatrida sahna xatti-harakati qo'g'irchoq plastik harakatiga aylantirilib aktyorni,

jismoniy xatti-harakati bilan almashtiriladi. Shuning uchun qo'g'irchoq teatridagi plastik harakat aktyorning ichki harakati bilan tabiiy bog'liqligi kam bo'lganligi tufayli, jismoniy xatti-harakatga ega bo'lish boshqa teatrlardagidek sodir bo'lmaydi"[1].

Katta (dramatik) teatr aktyorlaridan farqli qo'g'irchoqboz o'zining ichki hayot boyligini, kechinmalarini, partnyorga bo'lgan munosabatini qo'llari orqali qo'g'irchoq harakatida ko'rsatishi lozim. Chunki, aktyor qo'llari u boshqarayotgan qo'g'irchoq orqali tashqi hayot, ya'ni tomoshabin bilan aloqaga kirishadi. Hayotda insonlar hatto o'ylab ham ko'rmagan harakatlar, qo'g'irchoqboz aktyor qo'li orqali mahorat bilan amalga oshiradi.

Faraz qiling, aktyor qo'lidagi qo'g'irchoq hech qanday harakatsiz turibdi. Boshi quyi egilgan. Endi u sekin asta boshini ko'taradi, bordi-yu qo'g'irchoqning ko'zlariga mexanika o'rnatilgan bo'lsa, ko'z o'ta sekin ochiladi va bosh ham shu sekinlik bilan harakatni to'ldiradi. U yon atrofni kuzatadi, yana boshi quyi egiladi. Mayus musiqa yangraydi. Bu, albatta, qo'g'irchoqni ayni paytda g'amgin holatidan tomoshabinga darak beradi. Yoki buning aksi, qo'g'irchoq yurish holatidan sakrash harakatiga o'tadi, bosh va tana harakatlarida keskinlik amalga oshiriladi, ko'zlar ham tez-tez ochilib yopiladi. Tabiiyki, musiqa tanlovi ham holatga muvofiq sho'x yangraydi. Bu qo'g'irchoqimizni ko'rgan tomoshabin, u orqali xursand bolakayni eslaydi. Albatta, qo'g'irchoq teatri aktyori kundalik faoliyatida bu kabi mashqlarni ko'plab bajaradi. Shunga o'xshash mashqlarni bajarish aktyor mahoratini o'stirish bilan birga, qo'g'irchoqni tomoshabin ko'z oldida tariqdek ishonchli harakatiga xizmat qiladi.

Qo'g'irchoq teatrining yana bir o'ziga xos, betakror jihati shunda-ki, unda aktyor qo'lga qo'g'irchoq olmay turib, yalong'och qo'llari bilan ham sahnaviy obraz yarata oladi. Qo'g'irchoqlarsiz, oddiy yalong'och qo'llar orqali obraz yaratish san'ati qadimgi Xitoy, Eron va bizning davrimizda ilk bor rus qo'g'irchoqbozi, yuksak mahorat egasi S.V.Obrazsov teatrlarida, shuningdek, fransuz aktyori Iv Jolielar tomonidan konsert nomerlarida foydalanilgan. Bu nomerlarda turli rangdagi qo'lqoplar va barmoqqa kiyiladigan sharchalardan foydalanilgan.

Bunday ishlash uslubi sekin-asta rivojlanib, o'ziga xos maktab va aniq tartib qoidalarga ega bo'ldi. Hozirda O'zbekiston davlat sa'at va madaniyat institutining

“Qo‘g‘irchoq teatri san’ati” kafedrası ustoz-murabbiylari ikkinchi kursning ikkinchi yarim yilligida, talabalarga qo‘l harakati va plastikasini o‘rgatish jarayonida, turli qiziqarli etyudlardan iborat “ekzersiz” tomosha nomerlari ustida ishlamoqdalar.

“Ekzersis deb qo‘llar orqali bajariladigan har xil mashqlar hamda yalang‘och qo‘llar orqali yaratilgan obrazlar yig‘indisiga aytiladi. Ya’ni bu xarakterli “obrazlar” kompozitsiyasi hisoblanadi”[1,46-b].

Qo‘g‘irchoq teatrining yana bir o‘ziga xos jihatlaridan bu musiqiy bezak tanlovidir. Ayni spetsifik yondoshuv bir qarashda e’tibor bermasa ham bo‘ladigandek. Ammo aynan musiqiy shovqin va bezaklar bu san’at turida o‘ta jiddiy munosabatni talab etadi. Qo‘g‘irchoq boshqarishning biz yuqorida aytib o‘tgan, hatto mashq va etyudlar bilan ishlash davrida musiqiy bezashga jiddiy munosabat professional kasbni egallashni ta’minlaydi. Deylik, oddiy egzersiz mashqlaridagi biron bir hasharot yoki mavjudotni yurishidagi har bir qadamiga to‘g‘ri musiqiy tovush tanlash, to‘g‘ridan to‘g‘ri uning xarakterini ochib berishga xizmat qiladi. Pianinaning o‘ng tomon klavishlaridan foydalanilsa, u personajning yovuz, yoki haybatli vahokazo xislatlaridan, chap tomonda joylashgan klaviaturalar esa hajm jihatdan kichik, yoki sho‘x xarakterdan darak berishini ko‘rishimiz mumkin. Aynan musiqa yengil ijro etilsa, yuqori kayfiyat va mungli, og‘ir yangrasa musibat, qayg‘u kabi berilgan shart-sharoitga oydinlik kiritishdek muhim vazifalarni hal etishda asosiy vosita hisoblanadi. Buni, albatta, oddiy mashqlarni boshlangan davridan e’tibor qaratib talabaga uqtirilsa, ish murakkablashib parcha va spektaklga o‘tilganda ishlash ko‘nikmasi yaxshi shakllanib ulguradi.

Aktyorlik mahoratini shakllantirishda eng asosiy to‘ldiruvchi Qo‘g‘irchoq boshqarish asoslari fani, uslubiy jihatdan aynan shu kabi o‘zlashtirishni bir necha bosqichlarga bo‘lib o‘rganadi. O‘qitishning bunday bosqichlaridan ilk jarayonida biz aytmqochi bo‘lgan oddiy qo‘llar orqali turli obraz yaratishdan to‘g‘irchoqlarning eng murakkab turlarigacha boshqarishning texnikasi o‘qitib, o‘rgatib boriladi. Albatta, o‘qitishning har bir simestiri qo‘g‘irchoqning ma’lum bir turini o‘rganish, boshqarishning texnikasini o‘zlashtirish bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘qitishning ilk bosqichida, qo‘g‘irchoqni qo‘lga olib, u bilan obraz yaratishgacha bo‘lgan jarayon hisoblanib, juda murakkablik kasb etadi. Mana shu jihatdan, qo‘g‘irchoq teatri aktyorining ishlash uslubi, katta (dramatik) yo‘nalishdagi

aktyorlarning obraz yaratish jarayonidan farq qiladi. Bu tarzda olib boriladigan ish uslubi bo'lajak qo'g'irchoq teatri aktyorlaridan o'ta mas'uliyatli bo'lishni, diqqat, boy tasavvur va albatta, kuchli mahoratni talab qiladi. Shunday qilib, qo'g'irchoq bilan harakat qilish vaqtida, avval, talabalar yuqorida aytib o'tilgan talabni o'zlashtirmoqlari zarur.

Qo'g'irchoq teatri aktyorlarini o'qitishda, mashqlarni o'zlashtirish barobarida o'z kechinmalarini jonsiz bo'lgan qo'g'irchoqda ifodalashning uslubi va yo'llarini topish talab etiladi. Bu o'rinda qo'g'irchoq teatri aktyorining qo'llari ayni kechinmalarni jonsiz predmetga ko'chirib o'tishi talab etiladi. Buning uchun aktyor qo'llari plastik harakatlarga boy bo'lishi, har ikkala qo'lni alohida-alohida bo'g'im va barmoqlari bilan turli mashqlar amalga oshira olmog'i lozim. Bu mashqlar qo'g'irchoq aktyorining qo'llari alohida mustaqil organizmday turli hayvonotlarni, hasharotlarni, shuningdek o'simliklarni aks ettira olishi uchun kerak. Qo'g'irchoq teatri sahnasi, shirmaning ilk bosqichida talaba – aktyorning qo'li ikki xil vazifani bajaradi:

1. Aks ettirish (qo'l orqali yaqin shakl topish).
2. Harakat qilish (topilgan shaklni jonlantirish).

Masalan, sahnada harakatda bo'lmagan, qo'l orqali aks ettirilgan kuchuk boshi. Mavjud statik holatda u aks ettirish vazifasini bajarayapti. Bunga o'xshash tasvirga misollarni istagancha ko'rsatish mumkin. Mana endi barmoqlar harakatga kelib, barmoqlar orasi ochilib yopiladi va kuchukning akkillayotganini ko'rsatadi. Uning og'zi qanchalik ko'p ochilib yopilsa, jahldor kuchukligi ma'lum bo'ladi. Bu harakatlarga endi tovush ham qo'shilsa, obraz yanada jonliroq chiqadi va tomoshabin ko'z oldida jonli qo'g'irchoqning shakliy ko'rinishi gavdalanadi. Xo'sh, tasvirning bu turi, tasviriy san'atning boshqa turlaridan nimasi bilan farq qiladi? – kabi savol bo'lishi mumkin. Farqi shundaki, rang tasvir yoki haykaltaroshlikda san'at asarini yaratuvchilari jonsiz materiallardan foydalanishadi. Bu yerda esa, tirik inson qo'llari. Bu qo'llar aks ettirish bilan birga harakat ham qilsa, kichik aktyorlarga aylanadi. Demak, qo'llarimizning o'zi ham ifodalovchi, ham aktyorlardir. Qo'lning tasvirlovchi xususiyatida barmoqlar orqali ma'lum bir predmetni ifodalovchi aktyor-haykaltaroshdir.

Qo'lga qo'g'irchoq olib rol ustida ish boshlashdan avval xoh professional aktyor bo'lsin, xoh havaskor, xoh talaba bo'lsin aktyorlik san'ati tabiati nimadan iborat ekanligini yaxshi anglab olishi kerak. Maryam Ashurovaning ushbu fikriga tayansak bo'ladi. "Qo'g'irchoq teatrida aktyorning jismoniy harakati sun'iy shakl bilan psixik harakati o'rtasidagi vosita bo'ladi. Demak, bir vaqtning o'zida ikki harakat oqimi sodir bo'ladi. Ya'ni ularning biri yaratadi, ikkinchisi esa ifodalaydi. Bularning har ikkalasi, aktyorning sahnaviy xatti-harakati jarayonida birlashadi. Qo'g'irchoq teatrida sahna xatti-harakati qo'g'irchoq plastik harakatiga aylantirilib aktyorni, jismoniy xatti-harakati bilan almashtiriladi. Shuning uchun qo'g'irchoq teatridagi plastik harakat aktyorning ichki harakati bilan tabiiy bog'liqligi kam bo'lganligi tufayli, jismoniy xatti-harakatga ega bo'lish boshqa teatrlardagidek sodir bo'lmaydi. Qo'g'irchoq teatrida aktyor jismoniy xatti-harakat qiladi, lekin uning bu xatti-harakati ichki kechinmani ifodalamaydi. Istak va xohishlar jonli tabiat qonuni asosida ijro etilmaydi, qo'g'irchoq san'atining qonuni bo'yicha ijro etiladi. Masalan, qo'g'irchoq personaji gul sovg'a qilmoqchi bo'lsa, uni boshqarayotgan aktyor qo'l va barmoqlari orqali gul sovg'a qilgan odamning harakatiga aloqasi bo'lmagan qandaydir harakatlar sodir etadi. Shu payt shirmada qo'g'irchoq gul sovg'a qilayotgan bo'ladi. Albatta, bu insonning fe'l-atvori qonuni bo'yicha emas, balki qo'g'irchoq san'atining talabi asosida sodir etiladi. Demak, qo'g'irchoq orqali xatti-harakat qilish – shu san'at turining asosini tashkil qiladi"[1,17-b].

Buning uchun esa, rejissyor yuqoridagiga o'xshagan etyudlardan foydalanib, qo'g'irchoq teatri aktyorining mahoratini yanada rivojlantirishga yordam berishi lozim. Bu kabi mashq va etyudlarni spektakldagi personajlar, ular bilan bo'lib o'tadigan voqealarni unutmagan holda o'ylab topilsa, tasavvur va fantaziyani boyishiga, qolaversa avvalo aktyorni o'z rolini o'zlashtirishiga amaliy yordam bo'lar edi. Ana shundagina aktyor har qanday qiyin va murakkab rolni ham bemalol ijro eta olishi mumkin. V.Shteyn shunday yozgan edi: "Qo'g'irchoqlar bilan bajariladigan mashq va etyud qo'g'irchoqboz aktyor uchun alifbodir. Bularni yaxshi o'rganmasdan turib, hech qachon katta va qiyin spektakl ustida ishlab bo'lmaydi"[1].

O'z navbatida, etyud ham dramaturgiya talablariga to'liq javob berishi kerak. Bunday trening, ya'ni etyudda ham tugun, kulminatsiya va albatta, yechim bo'lishi shart. Dastlabki bajariladigan etyudlar imkon qadar so'zsiz bo'lib, unda e'tibor

berilgan maqsadga erishish uchun qilinadigan jismoniy xatti-harakatlar ketma-ketligiga qaratilishi lozim. Odatda qo'g'irchoqni boshqarayotgan aktyorlarni tomoshabin ko'rmaydi. Chunki ular shirma orqasida bo'ladilar. Lekin, qo'g'irchoq teatri san'atida shunday teatrlar turi ham borki, masalan, Yaponiyada qo'g'irchoqbozlar qora mahsus kiyim kiyib, sahnada o'z qo'g'irchoqlari bilan birgalikda ishtirok etadilar. Tomoshabin aktyorlarni ko'rib tursa-da, ularni ilg'amaslikka rozi. Chunki, rang-barang kiyintirilgan va harakatlanayotgan qo'g'irchoqlar harakati o'ta professional darajada shunchalik o'ziga tortadiki, tomoshabin haqiqatdan ham, oz fursatdan so'ng, har bir qo'g'irchoqni uch kishi boshqarsa-da, aktyorlarni tamoman esdan chiqaradilar. Qo'g'irchoqbozning qo'g'irchoq boshqarishdagi, uni olib yurishdagi mahorati orqali tomoshabin spektaklda aktyor ishtirok etayotganini esdan chiqarishga beixtiyor rozi bo'ladi.

“Qo'g'irchoq teatri voqelikni lo'nda, ravon hamda qiziqarli ko'rsata bilish qobiliyatiga ega bo'lgan betakror san'at turidir. Uning repertuaridan ko'pincha satira, yumor va komediya janridagi asarlar joy oladi. Shuning uchun bu yo'nalishda talabalarni tarbiyalash birinchi qadamdan boshlanishi kerak. Nega qo'g'irchoq teatr sahnasida deyarli psixologik janrdagi (tragediya, drama, melodrama) asarlar qo'yilmaydi, degan savol tug'ilishi mumkin. Chunki qo'g'irchoq bu turdagi asarni sahnaga olib chiqib, uni mukammal yoritish imkoniyatiga ega emas. Qo'g'irchoq xarakterli xususiyatiga ko'ra, imkoniyati cheklangan bo'lib, u o'z chegara doirasida ijod qilishga mo'ljallangan tasviriy san'at asaridir. Zamonaviy qo'g'irchoq teatrlarida aktyorlar qo'g'irchoqlarning har xil tuzilishdagi turlaridan foydalanadilar. Bular qo'lqopli, simli, planshet, maska, soya teatri qo'g'irchoqlari va hokazo”[1,49-50-b].

Qo'g'irchoqlar bor-yo'g'i jonsiz predmetlardir, qachonki ularni aktyor qo'lga olib, harakatlantira boshlagandagina, vositadan personajga aylanadi. Qo'g'irchoq teatrining yana bir o'ziga xos talablaridan qo'g'irchoq sahnada uzoq vaqt harakatsiz qolishi yoki uzundan uzun manologlar o'qishi mumkin emas. Shu nuqtai nazardan repertuar tanlash jarayoni qo'g'irchoq teatrining xarakterli xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondoshmoq lozim. Bu san'at turining ko'p yillik ijodiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, bu jarayonni yuqoridagi kabi xolatlarni faqatgina maqsadli harakat dinamikasi hisobiga hal etish mumkin.

Qo'g'irchoq teatrining o'ziga xosligi yana shundaki, unda kichik tomoshabinni turli ertak qahramonlari, masxarabozlar eshik oldida kutib oladilar. Bu ertak personajlar ularga turli topshiriqlar berib, o'yin orqali tomosha oldidan bolalarni spektaklga psixologik tayyorlaydilar. Bu kabi jarayonlar bolalarni teatrning mo'jizaviy olamida his etish quvonchini beradi. Shuning uchun bir umrga xotirasida saqlanib qoluvchi bu sehrli makonni sevib qoladilar, unga tomon doim intilaveradilar. Ko'rinadiki, qo'g'irchoq teatri bolalarda nutqiy rivojlanishida, san'atga mehr, jismonan yetuk, aqlan va psixologik to'g'ri shakllanishlarida ko'mak, axloqiy tarbiya masalalariga yechim topishda hal qiluvchi ob'ektlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ikromov H. *Davr va teatr*. –Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2009.
2. Qodirov M. *An'anaviy teatr dramaturgiyasi*. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. 2006.
3. Qodirov M., Qodirova S. *Qo'g'irchoq teatri tarixi*. – Toshkent: “Talqin” nashriyoti. 2006.
4. Ashurova M. *Qo'g'irchoq teatr san'atining aktyorlik maktabi*. – Toshkent: “Kuro Print” nashriyoti. 2007.
5. *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*. – Toshkent: 2012.
6. Nosirova A. *Jonli so'z san'ati asoslari*. – Toshkent: 2003.
7. Sayfuddinov A. *Adabiy asar va ijrochilik mahorati*. – Toshkent: 1980.

Aleksandr Kudryavtsev

O'zDSMI "Kino, televidenie va radio rejissyorligi"
kafedra dotsenti

O'ZBEKISTONNING HAVASKOR TEATR STUDIYALARI. TARIX VA ZAMONAVIYLIK

Аннотация. В данной работе рассматриваются исторические условия формирования любительских театральных студий в Узбекистане, основные этапы их развития, современное состояние и роль среди молодежи. Также анализируется культурно-духовное значение любительских театров и их влияние на профессиональное искусство.

Ключевые слова: студия, любительские спектакли, театр, премьера, молодежь, спектакль.

AMATEUR THEATER STUDIOS OF UZBEKISTAN. HISTORY AND MODERNITY

Abstract. This paper examines the historical conditions formation of amateur theatre studios in Uzbekistan, the main stages of their development, current state and role among young people. The cultural and spiritual significance of amateur theatres and their influence on professional art are also analyzed.

Keywords: studio, amateur performance, theater, premiere, youth, performance.

Театр начинается с «Вешалки». Именно так. С заглавной и в кавычках. Но сначала немного истории. Точнее пред. Лет тридцать-сорок назад Ташкент натурально кипел. Театрально кипел. Одновременно в столице были почти полсотни самодеятельных театров и студий. Долгожитель-«Оптимист» Т.Малинко при ДК Авиастроителей и «Ковчег», он же позже «Ростки»- с Д.Булатовой. А ещё отпочковавшаяся от них «302-Бис» с В.Граковским, Ю.Петросовым, Д.Резепиным, Д.Мирбоязовой, Б.Закировым, О.Родовильским и др. Далее по списку: «Логос» С.Угланова, молодёжный театр «Лабиринт», театр-студия «Балаган» А.Оленева и детская студия

«Золотой ключик» при школе № 10 им. А.С.Пушкина п.р. Б.Панина. Прибавьте сюда ещё «Маятник» В.Бушлера в ТашГУ и школьный театр «Спектр» Г.Крюковой. Затем театр «А» Т.Кабулова и сразу два «Лица» - одноимённая юношеская студия Е.Лопатко и театр движения «ЛИК» Волобуева/Севастьяновой. Далее театр-студия «Дард» Н.Абдурахманова, театральная студия «Круг» И.Чудновской и много-много-много других. Почти в каждом ДК и во многих школах. Как данность почти при каждом профессиональном театре для борьбы с дефицитом кадров. Была даже студия для подростков детской колонии, которую вел неповторимый режиссёр-сказочник Г.Мустафин, студия КиноАктёра и студия Б.Шевченко в ДК Текстильщиков. А ведь были еще самодеятельные театральные коллективы из регионов – Навои, Фергана, Самарканд, Зарафшан.... А ещё ранее, в 70-х, в Ташкенте гремела драматическая студия «Товарищ» при Ташкентском Доме пионеров и Дворце культуры им.Ленина, где руководителем была О.К.Фиала. «В.Вержбицкий, И.Золотовицкий, А.Самойленко, Т.Бекмамбетов, Д.Файзиев, В. Лыков, М.Каминский, Г.Пачис и многие другие известные актёры и режиссёры - её воспитанники» [1]. В те же годы начали собирать залы студенческий театр эстрады и миниатюр «Стэмп» и «Лабарданс» (оба театра на базе ТашПИ) и театр-студия П.Клейнера. Но всплеск повального увлечений самодеятельным театром, конечно был в 90-е. Время тогда было такое. Когда на стыке двух социальных и экономических эпох (почти – тектонических плит) именно театр привлекал людей своей актуальностью, искренностью и свободомыслием. Про «Ильхом» я даже не говорю. Тогда просмотр спектаклей Марка Вайля был равносителен культурной самоидентификации любого читающего думающего ищущего ответы. Невероятные и теперь уже невозвратные аншлаги в гос.театры (и не только гос.) в 90-ых тому документальное подтверждение. Но это была лишь вершина театрального Олимпа. Профессиональная вершина. Для альпинистов со стажем-дипломом и количеством восхождений-спектаклей. И рядом с ними, имеющими свои оборудованные здания со штатом актёров с зарплатами и званиями, были

самодельные театры. Любительские. Свободные. Независимые. Самоорганизованные. Самоназванные. С постоянно перетекающими, как в сообщающихся сосудах, из студии в студии, самопровозглашенными служителями Мельпомены и Талии. Студии эти, где только не располагались. В лекционных залах исследовательских институтов и огромных фойе промышленных организаций, трестов и контор. В учебных кабинетах ПТУ и классах школ, если сдвинуть в угол столы или парты. В лучших случаях в мастерских профильных творческих ВУЗов, если кто-то из студийцев там учился. Но они были. Студии и актёры, режиссёры, композиторы, художники, драматурги и их многочисленные творческие коллеги. И были громкие и знаковые спектакли и аншлаги. И гастроли. И фестивали. Даже в рамках международного фестиваля молодежных театров «Саратон», организованного всё тем же неутомимым В.Бушлером осенью 1989 г. А теперь их, любительских, не осталось. Почти не осталось. Из более чем сотни самодельных и независимых студий девяностых сегодня... Хватит пальцев одной руки: театр движения «ЛИК» Л.Севастьяновой, «Шамс-и-Камар» К.Артыкова, студия С.Мелиева в арт-хаусе «Хамса», отчасти «FOCUS», театр марионеток «Silk Route Marionettes» и экспериментальная студия «Дийдор» п.р. Б.Юлдашева. (Знаете больше, тем более вэлком в комментарии). «Ильхом» здравствует, но уже в статусе театра, носящего имя своего создателя М.Я.Вайля. Да, время другое. Не театральное. Капитальное (от сущ. капитал - приносящие доход деньги, имущество, средства производства или другие ценные активы). То, что совсем недавно владело думами людей, заставляло одевать самое красивое, выстаивать очереди в кассе, идти и смотреть, а потом, вытирая тушь с потекших ресниц, и часами обсуждать на кухне, сегодня заменило ТВ и кино. Я уже не говорю про всеильный интернет. Никуда не нужно больше идти и что-то красивое одевать. И туши уже не нужно, слишком большой был бы расход в связи с последними событиями. Да и экономия средств на билеты-буфеты не на последнем месте. Зрелище само пришло к нам в дом, прямо во время поедания хлеба. И театр безнадёжно сдал свои позиции.

Не угнался за оперативными цифровыми технологиями и прогрессивными формами медиа. И отразилось это, прежде всего, на самодеятельности. Если профессиональные коллективы, пусть и поредевшие и потерявшие былой статус, и лоск, еще пока «живы», прежде всего, из-за бюджетных дотаций, то любители остались ни с чем. Но ведь есть же студенческие театры, организованные специальным постановлением при каждом институте, со своим ежегодным конкурсом с кучей номинаций, возразите вы. Это, конечно, неплохо. Но опять же форма их организации условно-добровольная, да и цикл существования актёрской и постановочной труппы ограничивается годами академической учебы в ВУЗе. Хорошо, если во главе таких форм организации досуг студентов стоит настоящий фанат театрального искусства, но чаще всего за это отвечает зав.отделом воспитания или самый безотказный куратор. У которых, как и у студентов, зачисленных в эти студии, кучи прямых своих забот. Но ведь есть же театральные студии при каждой школе искусств или частных школах, или даже при государственных театрах – драматические, вокальные или хореографические, кто-то продолжит, но уже неуверенным голосом... Да есть, но это не театральные студии, а скорее кружки. Есть же кружки по рисованию, по вокалу, по шахматам, почему бы не быть и театральным? И здесь основная цель - дать самые первые, зачаточные основы того или иного артистического навыка. И во главе угла у этих студий-кружков курсов опять же не сценическое творчество, а, сорри, за расхожесть - «занятный досуг подрастающего поколения». Про студии аниматоров и ивент-агентства, с которыми театральные студии роднятся только костюмами и гримом, я просто умолчу в полный рост их ростовых кукол. Как и о тех псевдо-театральных студиях, халтурящих по садикам и школам с вечными Колобками, Мойдодырами и Насреддинами. Увы, самодеятельного, любительского театра почти не осталось. Пора вешать старый сюртук на вешалку и переквалифицироваться в управдомы?

На «Вешалку»? Именно так. С заглавной и в кавычках. Потому что именно так называется театр-студия города Чирчика, вот уже пятый год

существующая на базе дворца культуры Химиков. Такое нетривиальное и колючее название выбрала ему Севара Азамова, его организатор и идейный вдохновитель. И получила «благословение» тогда и получает до сих пор поддержку своего очень чуткого, понимающего и творческого директора Филипповой Людмилы Владимировны. За что последней огромная человеческая и театральная благодарность. (Кстати про ДК Химиков. Именно на этой сцене сделал два своих самых первых спектакля М.Вайль - «Мой брат играет на кларнете» А.Алексина и «Ночь после выпускного» В. Тендрякова. В разное время здесь творили кукольная студия «Петрушка» и театр-студия «Што-с?», А если возвращаться ещё раньше, то в 1941 году в самом городе был открыт Чирчикский Городской Драматический Театр. «Основой его стала эвакуированная московская Арбузовская студия п.р. известного режиссёра В.Плучека. Именно в ней начинали З.Гердт, А.Галич, И.Кузнецова и др». [2]. Совпадение? Не думаю...). А что же еще оставалось делать Севаре после окончания ГИИК Узбекистан, где её педагогом была Заслуженный наставник молодёжи Узбекистана, профессор Хамида Махмудова? Ей, влюбившейся в 16 лет в театр с первого взгляда и навсегда ещё в РЭЦК на курсе легендарной Е.В.Лопатко. Либо уходить из профессии и заниматься собственным капиталом, даже переезжать со своей малой родины и обустраиваться там, где теплее-сытнее? Уверен, со своими профессиональными навыками, природным талантом и неуёмной энергией это получилось бы у Севары легко. Ну или открывать свой театр. Именно последнее она и сделала пять лет назад. (Хотя свои первые педагогические шаги на театральном поприще она сделала еще в Газалкенте в 2015-ом. Верный театральный Санчо Панса-Илья именно оттуда). И на объявление, наклеенное на фронтоне дворца культуры Химиков осенью 2020 года, откликнулось... лишь пятеро. Сегодня в составе «Вешалки» две полноценные труппы. Младшая, до 16-ти лет и старшая. Всего почти 50 человек. И полноценных и разных спектаклей уже к этому первому своему юбилею набралось немало: «Свадьба» М.Зощенко, «Красная шапочка» и «Кот в сапогах» Ш.Перро, «Юбилей» и «Женитьба» А.П.Чехова, «Буратино»

А.Толстого, «Любовь к трем апельсинам» К.Гоцци, «Клинический случай» Р.Куни и «Алиса в стране чудес» Л.Кэрролла. Про совместные акции, концерты и другие культурно-массовые и благотворительные я даже не говорю. В этом году, традиционно, к международному дню театра, «Вешалка» «выстрелила» и сразу двумя премьерами. Младшие во главе со вчерашним студийцем С.Азамовой и сегодняшним выпускником института искусств и культуры Узбекистана Ильёй Банецким представила 29-го марта «Того самого Мюнхгаузена» Г.Горина. Этот спектакль его итоговая, дипломная работа. Видел ранее его убедительные актёрские работы, теперь же оценил и его несомненный режиссёрский навык. Кстати о театральных династиях, педагог Ильи в институте всё та же неутомимая Хамида Махмудова! Задорный, в меру ироничный, но при этом очень детальный получился спектакль у младшей группы. В нём легендарный барон в исполнении Кирилла Маметова, прежде всего энергичный и неутомимый выдумщик, нежели грустный философ и усталый семьянин, как всегда принято играть его. И выстрел по летящим уткам через трубу камина, и находка в календаре 32-го мая, и рассказ и том, как он вытащил себя и лошадь из болота за волосы и многое другое, это, скорее всего, фантазийное озорство. Марте - Эльвине Аблягимовой, хочется же простого женского счастья виде законного брака, ей не всегда понятны откровения и сочинения своего мужа-чудака. Сын Феофил - Александр Барганов, вспыльчивый и заносчивый юноша, кровно и вполне заслуженно обиженный на невнимание отца. На отсутствие этого же внимания сетует и скандальная, и довольно глуповатая первая супруга Карла Фридриха Иеронима, баронесса Якобина от Арины Коваль. Алдияр Абзейтов убедительно и точно балансирует на грани сочувствия к другу – Мюнхгаузену, и своими прямыми обязанностями, как бургомистра. Пастор от Амира Бостанова гротескно труслив и упрям, а адвокат Рамкопф Артёма Лисятина комично косноязычен. Томас, верный слуга в исполнении Артёма Гавринова, исполнительен и в меру терпелив. Кроме вышеназванных студийцев в общих сценах это ещё Р.Умаркулов., Ф.Кулькин, А.Бикбаев, Э.Урманбекова,

Н.Адилова, М.Касимбекова, Л.Сафина, Д.Пан, А.Атауллаева и К.Хошимова. Непросто было юным актёрам справляться с поставленными режиссёром задачами, пьеса ведь совсем не детская. Как рассказал Илья Банецкий: «Она, прежде всего про противостояния свободного от предрассудков человека против мещанского общества». Были вопросы по отдельным мизансценам и акцентированным оценкам персонажей из-за волнения и от того появившейся предательской декламации. Но живые, горящие глаза, искренняя самоотдача, неподдельное чувство коллективной ответственности и сопричастности к чему-то очень важному, были у всех. Фантастическая заряженность – тот случай, когда желанием, страстью, энергией восполняется гигантская пропасть в театральном опыте. А ещё каждый здесь и актёр, и реквизитор, и монтировщик, и гримёр, и даже администратор. И подробная голосовая разминка-развучка и детальная сверка текста, мизансцен, световой и музыкальной партитур, реквизита и грима перед спектаклем тоже были. Давно я об этом не слышал, например, в профессиональных драматических театрах. У тех же самых Актёров Актёрычей, фальшивым баритоном сетующих на полупустые залы даже на премьере))) И успех был. Долгие и искренние аплодисменты зрителей юным актёрам «Вешалки», для большинства которых это был дебют, тому реальное подтверждение. Двенадцать из восемнадцати студийцев, если быть совсем точным, впервые вышли на сцену! Костюмы, декорации и грим 18-го века не стали помехой для начинающего режиссёра и молодых актёров. Как и непростой, многоплановый текст драматурга, аккуратно купированный и грамотно склеенный, ввиду возможностей труппы. И здесь, конечно, несомненная заслуга режиссёра И.Банецкого, который всё это выбрал, придумал, распределил, отрепетировал, и выпустил всего за три месяца своей преддипломной практики. А ещё, как педагог, конечно, воспитывал и прививал вкус.

Второй спектакль – это пронзительная военная драма Бориса Васильева «А завтра была война». Это уже работа самой Севары Азамовой. С повестью она познакомилась еще, будучи студенткой. И уже тогда она её поразила до

слёз. Когда решилась поставить эту вещь, про один из самых тревожных и тяжёлых периодов предвоенного недоверия, доносительства и репрессий, специально не стала смотреть многочисленные спектакли и фильмы по этой повести. И конечно, выбрала она её ещё потому, что герои Б.Васильева – ровесники студийцев. Нужно ли говорить, что сама повесть буквально потрясла и их. А потом, уже их премьерным спектаклем, всех в переполненном зале 6-го апреля. Взрослых, видевших такое в своей жизни. Молодых, даже не слышавших про те времена. Женщин, что плакали не раз за почти два часа спектакля. И мужчин, тоже не скрывавших слёз. Чирчикцев, кибрайцев и газалкенцев. Тех, кто уже не раз бывал на спектаклях «Вешалки» и сразу поднимавших руки, когда Севара Азамова попросила их это сделать перед началом спектакля. И даже ташкентцев, ферганцев и ангрэнцев, не испугавшихся ни изрядно разбитых дорог, ни весенней грозы. Абсолютно всех, кто не раз аплодировал молодым актёрам после каждой сцены, а в финале, не сговариваясь, в едином порыве, вставших с кресел и захлопавших так, как будто завтра ладони уже не нужны будут совсем. Потому что не смогли больше сдерживать себя от увиденного. От истории первой дружбы и любви, и первого предательства. От услышанных признаний и увиденных разочарований. От вселенского, необратимого горя – смерти близкого человека, который ещё вчера на комсомольской маёвке распевал с тобой песни у костра. И от робкой надежды, что будет лучше, должно быть. От обнажённой, искренней и от того еще более трогательной истории взросления учеников 9-го «Б». Для которых война будет только завтра. Той, в которой победили. В которой погибли многие из этого и других классов. И другой войны. С самими собой. Объявленной самими себе же. Бессрочной и бескомпромиссной войны. С соглашательством, трусостью и несправедливостью. С высокопарными идеалами и неосязаемым мещанством. Где, если вера - то в лозунги и установки тех, кому сверху виднее. Если любовь, то, прежде всего, к Родине. Если честь, то не как дворянский пережиток, а как социалистическое наследие. И если счастье - то коллективное добро, одно на всех, а не каждому. И если враг, то он, коварный, повсюду. Если профессия – то лётчик-чкаловец, или шахтёр-стахановец, или стрелок-

ворошиловец. Если справедливость, то... И сегодняшние зрители плакали от открытий тех давних девятиклассников. От их смелости и принципиальности, от настойчивости и беззащитности. Не могу не отметить и огромную литературную работу Севары, сумевшую сократить текст повести Б.Васильева, убрав часть действующих лиц и при этом совсем не потерять сути происходящего. Более того - выстроив необходимую непрерывность драматического действия для своего спектакля. Отдельно о речи студийцев. Севара Азамова, помимо того, что опытный режиссёр и педагог по актерскому мастерству, ещё и наикрутейший коуч по речи и публичным выступлениям. Она в 2022 года вошла в тройку лучших спикеров по версии Ассоциации спикеров СНГ. И поэтому реплики каждого, подчеркиваю, каждого, слышны даже на балконе амфитеатра. Монологи и диалоги выразительны, интонационно разнообразны и звучали без малейших запинок. И это на протяжении всего спектакля, напомню шедшего без малого два часа, без антракта. И зал слушал, слышал и сопереживал, ни издав, ни малейшего звука, настолько всё было убедительно сделано. И никто при этом из зрителей не устал, не отправился в буфет или покурить, так всё было туго сплетено и крепко сколочено постановщиками в единое неделимое, целое по мысли и чувствам. С.Азамову не испугали и многочисленные места действия повести. Она лаконично и точно обозначила ту эпоху простыми и понятными символами – непременный бюст + портрет одного из вождей-основателей, незаменимые столы - письменный и обеденный, и редкие сегодня венские стулья. Затем полный книг книжный шкаф, тоже такой редкий сегодня. И еще пишущая машинка (для стихов ли, для доносов?), школьные скамейки и такая же доска. Как цветовая доминанта красный, серпасто-молоткастый стяг. А ещё конечно музыка той эпохи: кипучая-могучая, никем непобедимая. В противовес ей минорный и тревожный режиссёрский контрапункт. И свет, часто тоже контровой, делающий мизансцены актёров заострёнными, почти графичными. И цвет, сначала ярко алый, как надежда, а потом кровавый, от которого не отмыться. И на авансцене, в луче пушки - они. В пересказе сегодняшних тинэйджеров – наши легендарно-безымянные предки. Взрослеющие прямо у нас на глазах. Прежде всего это Искра Полякова –

Сабина Юсупова и Виктория Люберецкая –Ульяна Козлова. А ещё амбициозная доносица-литературка Валентина Андроновна – Линияра Бостанова, всё понимающий, но, увы, робкий директор Николай Григорьевич – Линур Битляев, отец Вики, идеалист Леонид Сергеевич – Амир Атауллаев, мама Искры, вечный комиссар- Анне Горемыкина, нетипичный и от того интересный НКВДэшник Дегтярёв–Илья Банецкий. И конечно все одноклассники: Руслан Дмитриев, Рустам Саитмаликов, Даурен Жумакулов, Соня Кадыева, Александр Борганов, Мелие Алиева, Арианна Нисанбекова и Алина Тувальбаева. Все, кто по Б.Васильеву и С.Азамовой в тот вечер - «Жили по совести. Берегли друзей. И не ждали завтра»...

Уже возвращаясь поздним воскресным вечером в Ташкент с коллегой из института искусств и культуры Максимом Савочкиным (ещё один из педагогов С.Азамовой и И.Банецкого), оба, обоженные спектаклем, и от того невероятно счастливые, захлёб говорили о том, что эту работу студии «Вешалка» нужно показывать ещё и ещё, и ещё для зрителей. Но прежде всего для самих студийцев. Чтобы их бесспорная и убедительная состоятельность, как театральной студии, была подкреплена эмоциями от того, что всё они делают правильно, и всё они чувствуют верно. И даже желательно устроить им гастролы. Пусть пока небольшие, по городам и весям Узбекистана. Через министерство культуры, федерацию профсоюзов, через РосЗарубежЦентр, неважно. Может быть в рамках фестиваля студенческих спектакле «Ижодий парвоз» в ГИИКУз. Или на сценах других институтов, культурных центров, возможно даже военных училищ и частей. Чтобы этот спектакль остался в памяти зрителей живым потрясением от увиденного, а не школьной фотографией, с которой и начинался спектакль «А завтра была война». Тем более что в этом году 80 лет победе в той самой войне.

Я отнюдь не елействую в случае с «Вешалкой» и совсем не верю, что вернутся времена народного, самодеятельного театра и назавтра, как грибы после дождя, после указов, директив и положений везде отроются любительские студии. Не верю, что люди помчатся туда заниматься, или

более того, вкладываться по-меценатски. Никогда не поверю, что «свободные билетники» в профессиональный, народный, любительский - любой театр, будут на вес биткойна. И совсем не запаралелливается у меня пример Пенеужского театра Юозаса Мильтинса. Время другое. То самое, не театральное - капитальное. Но для меня пример вешающих обычную жизнь на обычную вешалку и приходящих в зал ДК Химиков для другой «Вешалки», показателен. Как и процент ежегодно поступающих в ГИИКУЗ (не говоря уже про РЭЦК) из Чирчика, тоже. Кроме названных С.Азамовой и И.Банецкого (который вообще из города Газалкента, что дальше от самого Чирчика ещё километров на 20), это ещё и Е.Москвичёв, Д.Шайманова, Т.Попова, С.Хамидова и много других - актёров и режиссёров, получивших свой первый «культурный код» именно здесь. Может быть, по словам моего театрального крёстного Камариддина Артыкова - «Настоящее творчество возникает и сохраняется, как не парадоксально, чаще всего на окраинах». Географических ли, культурных, решать уже нам самим. А значит всё не напрасно, всё имеет далёкий, глубокий, но нужный смысл. Часто не всегда осязаемый в бытореальности. Ведь по Альберту Камю: «...Если продолжать искренне любить то, что, в самом деле, достойно любви, и не растрчивать свою любовь по мелочам, по пустякам, по глупостям, можно понемногу сделать свою жизнь светлее и стать сильнее...» [3]. Спасибо им всем, находящим время, силы и возможности, а главное – желание что-то почувствовать самому и поделиться этим со зрителем. Делающих нашу жизнь точно светлее, а нас сильнее.

Список использованной литературы:

1. <https://www.kino-teatr.ru/kino/acter/w/sov/248190/bio/>
2. https://www.liveinternet.ru/users/lida_t/post507931035/
3. Камю А. «Записные книжки». – Россия, «ВАГРИУС». 2000 г. – с- 347

Nilufar Ahmedova

*O'zDSMI "Estrada va ommaviy tomoshalar san'ati"
kafedrasi dotsenti*

ZAMONAVIY BAYRAMLARDA G'OYA MASALALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy ommaviy tomosha va bayramlarni sahnalashtirishda g'oya masalalari, progressiv g'oyalarni targ'ib etish usullari va ularni tomoshabinga emotsional ta'siri to'g'risida fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *bayram, tomosha, g'oya, oliy maqsad, sahna, mahorat.*

IDEOLOGICAL ISSUES IN MODERN HOLIDAYS

Abstract. *This article discusses the issues of ideas, methods of promoting progressive ideas and their emotional impact on the audience in the staging of modern public spectacles and holidays.*

Keywords: *holiday, performance, idea, supreme purpose, scene, skill.*

Bayram hayotning davomi, muhim qismi, undagi eng yirik hodisa, voqea, sanalarni qayd etadi, ularni nishonlash uchun kerakli imkoniyatlar yaratadi. Bayram – orzu, mehnat, kurashning g'alabasi. U insoniyat bosib o'tgan yo'llarni chuqur anglashga, g'alabalaridan faxrlanishga, ertangi kunga yaxshi rejalar tuzib, kelajakka katta umid bog'lashga yordam beradi. Shu boisdan ham bayram arafasida kishilar bir-birini tabriklashadi, yutuqlar bilan qutlashadi, kelajak hayotlari uchun yaxshi istaklar bildirishadi, ishlariga muvaffaqiyatlar, omad, baxt tilashadi.

“Bayramlarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy ahamiyati shu bilan belgilanadiki, – deb yozadi professor E.V.Sokolov, – u muhim an'analarni qo'llab, insoniyat madaniyatining yutuqlarini mustahkamlaydi”[1]. Bayramlar, hayotning eng diqqatga sazovor elementlari, moddiy va madaniy sohalardagi eng yaxshi tomonlarining ko'rsatkichi hisoblanadi.

“Aynan bayram, – deydi professor A.I.Arnoldov, – dunyo madaniyatiga yig'ilgan eng qimmatli boyliklarni o'zida sintezlashtiradi”[1]. Shuning uchun

bayram insoniyat madaniyatining eng muhim shakllaridan biri bo'lishi bilan bir qatorda uni rivojlantirishdagi samarali vosita hisoblanadi.

O'zbekistonda ijtimoiy – madaniy hayotning taraqqiyoti natijasida, kishilarning zamonaviy ehtiyoji, davr talabi zaminida unutilgan bayramlar tiklanib, yangi zamonaviy bayramlar yuzaga kelmoqda. Bu bayramlarning barchasi progressiv g'oyalar bilan sug'orilgan.

Ommaviy bayramlar, xalq madaniyatining tarkibiy qismi bo'lib, insoniyat yaratgan eng yaxshi progressiv xalq an'analarini saqlaydi, rivojlantiradi, targ'ib qiladi. U ommani madaniyat namunalaridan bahramand bo'lishiga sharoit yaratibgina qolmay, uning madaniy hayot quruvchisiga aylanishiga ham ko'maklashadi, madaniy qiyofasi – xulq-atvori, odobi va ahloqining shakllanishida qulayliklar yaratadi.

Ommaviy bayramlarning tabiatini tahlil qilishda – sotsiologiya, pedagogika, psixologiya va san'atshunoslik jihatidan baho berish lozim. Ommaviy bayramning har bir tomoni o'ziga xos qiziqdir, lekin uning pedagogik aspekti o'zgacha diqqatni jalb qilib, hozirda tarbiya vositasi sifatida ishlatilmoqda.

Bayramlarda ma'naviy-ma'rifiy, estetik ta'sir qilish tarbiyaning asosiy mezonlaridan bo'lib, unda ezgulik, gumanizm, do'stlik, mehr-muhabbat, mehnatni e'zozlash, vatanparvarlik, tabiatni asrash kabi g'oyalar asosiy oliy maqsad sifatida shakllangan.

Ushbu ilmiy tadqiqodda biz zamonaviy bayram va tomoshalarda progressiv g'oyalarni targ'ib etish uslublarini ilmiy tahlil qilib ochib berishga harakat qildik.

Shuning uchun yurtimizda o'tkazilayotgan bayram va tomoshalar dramaturgiyasida, ssenariy yaratish jarayonida, g'oya va oliy maqsadni aniqlashda, emotsional ta'sir qiluvchi ta'sirchan vositalarni, badiiy materialni to'g'ri tanlay bilish, yo'naltira olish muhimdir. Bu ishni amalga oshirish ssenarist va rejissyorga bog'liqdir.

U har davlatni fazilatli yoki ideal, hamda fazilatsiz shahar, davlatlarga ajratgan. Farobiyning fikricha, barkamollikka erishgan jamiyatlarda erkinlik va teng huquqlilik hukm surishi kerak. Fazilatli shahar aholisi o'z hokimini saylash va

istagan paytda uni vakolatlaridan mahrum qilishga haqlidir. Fazilatli shahar hokimi o'z faoliyatida adolat, teng huquqlilik va umumning ravnaq prinsiplariga tayanadi. "Fozil odamlar shahri" asarida shunday dohiyona so'zlar bor: "Odamlarning uyushishidan o'zaro yordam orqali baxtga erishish maqsadi ko'zlangan shahar fazilatli shahar, baxtga erishish yo'lida odamlar bir-biriga yordam ko'rsatadigan jamiyat fazilatli jamiyatdir. Saodatga erishish yo'lida barcha shaharlari bir-biriga ko'maklashadigan xalq fazilatli xalqdir. Basharti, xalqlar saodatga erishish yo'lida bir-biriga yordam qo'lini cho'zsa, kurrai zamin fazilat kasb etajak"[1].

O'zbek xalqi barcha davrlarda donishmandlik, bilimga chanqoqlik, haqiqatning tagiga yetishga intilishni ardoqlab kelgan. Buyuk o'zbek shoiri, mutafakkiri, olimi va davlat arbobi Alisher Navoiy o'z asarlarida bilim, mehnatsevarlik va ijodni kuylagan. "Bilim va donishmandlik insonning fazilatidir", – deb yozadi u.

Har qanday xalq yoki millatning ma'naviyati muayyan qadriyatlarning muayyan tartibda, darajada va yo'sinda tizimli xoliga kelishidan tashkil topadi. "Yosh avlodni" ma'naviy, ahloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy, tarixiy an'analarga, urf-odatlari hamda umumbashariy qadriyatlariga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etiladi. Shaxsni tarbiyalash va uni har tomonlama kamol toptirishning ustuvorligi ta'minlanadi. Umumiy hamda pedagogik madaniyatni oshirish maqsadida, mamlakat aholisi orasidagi ma'rifiy ishlar takomillashtirilib boriladi.

Barcha xalqlarning ma'naviyati ham, ma'rifati ham asosan bir xil qadriyatlar tizimidan iborat. Bu tizim sirasiga ozodlik, tinchlik, xotirjamlik, lafz, e'tiqod, oriyat, farovonlik, kattalarga hurmat, hamkorlik, adolat, mehmondo'stlik singari qadriyatlar kiradi. Lekin, ayni bir xil qadriyatlardan tashkil topishiga qaramay, turli xalqlarning ma'naviyati ham, ma'rifati ham o'ziga xos bo'ladi. O'sha ayni bir xil qadriyatlar ma'naviyatda ham, ma'rifatda ham o'ziga xos yo'sinda bir-biriga bog'lanadi. Masalan, bir xalq ma'naviyatida mehmondo'stlik ustuvor bo'lsa, boshqa bir xalqda jasurlik ustuvor bo'lishi mumkin. Shuning uchun aytish mumkinki, barcha millatlarning ma'naviyati va ma'rifatida deyarli bir xil

qadriyatlarning jamlanishi, milliy ma'naviyat va ma'rifatlarning umuminsoniy asosini ifodalaydi va ularning har biridagi qadriyat turli darajada rivojlangani va o'zaro turli yo'sinda bog'lanishi milliylikni ifodalaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ijtimoiy hayot ravnaqida, axloqiy tamoyillar, axloqiy ong shakllari katta ahamiyatga ega. Ularda axloqiy talab nisbatan umumiy qo'yiladigan talab tarzida namoyon bo'lib, insonning axloqiy mohiyatini, uning hayoti mazmunini, insonlar bilan o'zaro aloqalardagi asosiy jihatlarni belgilab beradi. Natijada, axloqiy holda, ko'pgina axloqiy me'yorlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Axloqiy tamoyillarning eng qadimiy va eng muhimlaridan biri – insonparvarlikdir. U insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan g'oyalar, qarashlar va e'tiqodlar majmui, shaxs erki, qadr-qimmat, uning baxtli bo'lish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga yengilmas ishonchdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti. 2016. – 56-b.*
2. *Sayfullaev B., Mamatqosimov J. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti. 2012. – 388-b.*
3. *Ahmedov F. Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari. – Toshkent: "Aloqachi" nashriyoti. 2008. – 424-b.*

Anvar Adilov

*O'zDSMI "Ovoz rejissyoligi va operatorlik kafedrası"
katta o'qituvchisi,
e-mail: anvarjuraevich@mail.com*

MUSIQALI VIDEOKLIPLARDA OPERATORLIK SAN'ATINING TEXNOLOGIK RIVOJLANISH YO'LI.

(2000 – 2025-yillar misolida)

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada videoklipning badiiy mazmuniga qanday texnologik omillar ta'sir ko'rsatishi, shu bilan birga sun'iy intellektning an'anaviy san'atda videomahsulot qiyofasini shakllantirishga qanday hissa qo'shishini ko'rib chiqamiz.*

***Kalit so'zlar:** san'at, kino, rejissyorlik, artistlik, tasviriylik, mahorat, operator rassomi, effekt.*

THE PATH OF TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT OF OPERATOR'S ART IN MUSICAL VIDEOCLIPES.

(2000-2025 examples)

***Abstract.** In this article, we will look at how technological factors influence the artistic content of a video, as well as how artificial intelligence contributes to the formation of the image of a video product in traditional art.*

***Keywords:** art, cinema, directing, artistry, imagery, skill, art directors, cameraman.*

Musiqali videokliplarda operatorlik sohasi 21-asrning birinchi choragidan boshlab tubdan o'zgarishlar bilan qoplangan bo'lib, texnologik innovatsiyalar, global madaniy almashinuv va raqamli ta'lim metodlarining rivojlanishi bu san'atni yangi bosqichga olib chiqdi. 2000-yillardagi dastlabki raqamli video tahrirlash vositalaridan tortib, 2025-yilda sun'iy intellekt asosidagi avtomatlashtirilgan montajgacha bo'lgan yo'lda ushbu soha nafaqat texnik jihatdan, balki badiiy ifoda usullari va ijodiy yondashuvlari jihatidan ham kengaydi. Global platformalarning paydo bo'lishi, smartfonlar orqali professional darajadagi videolar yaratish

imkoniyati va virtual reallik kabi imkoniyatlar klip operatorligini zamonaviy madaniyatning ajralmas qismiga aylantirdi.

2000-2010-yillar: Raqamli inqilobning boshlanishi davrida Adobe Premiere Pro, Final Cut Pro va Sony Vegas kabi dasturiy ta'minotlar professional video tahrirlashni demokratiklashtirdi. Ushbu dasturlar yordamida studiya sharoitlaridan tashqarida ham yuqori sifatli montaj amalga oshirila boshladi. Ayniqsa, 2005-yilda YouTube platformasining joriy etilishi kontent yaratuvchilarga global auditoriyaga yetishish imkoniyatini berdi, bu esa videolar uchun talabni keskin oshirdi. 2000-yillarning o'rtalarida yuqori aniqlikdagi (HD) kameralarning ishlab chiqarilishi operatorlik san'atiga yangicha talablarni keltirib chiqardi. Aks ettirish dinamikasi, rang muvozanati va kadr kompozitsiyasiga bo'lgan e'tibor keskin oshdi. Professional operatorlar uchun Steadicam va dolly kabi qurilmalar majburiy asbobga aylandi.

iPhone 4 (2010) va keyingi avlod smartfonlarning paydo bo'lishi har qanday foydalanuvchini potentsial videomontajchi qildi. Instagram (2010), Vine (2013), TikTok (2016) kabi platformalar qisqa formatdagi kontentga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. 2016-yilga kelib, vertikal video formati standartga aylandi, bu esa kadrlashtirish uslublarini tubdan o'zgartirdi.

DRONE va 360-Gradusli Videolar

DJI Phantom seriyasi dronlarining (2013) paydo bo'lishi aerofotografiya va videografiyani ommalashtirdi. 360-gradusli kameralar (GoPro Odyssey, 2015) immersiv kontent yaratish imkoniyatlarini ochdi. Virtual reallik (VR) texnologiyalari bilan integratsiya qilingan videolar muzeylar va turizm sohasida yangi imkoniyatlar yaratdi.

2021–2025-yillar: Sun'iy intellekt va interaktivlik davri.

AI Asosidagi Avtomatik Montaj Tizimlari

2023-yilda Adobe Premiere Proga kiritilgan "Sensei" AI platformasi sahnalarni avtomatik tanlash, rang korreksiyasini optimallashtirish va hatto montaj ketma-ketligini taklif qilish qobiliyatini qo'shdi. NVIDIAning DLSS texnologiyasi

past sifatli materiallarni 8K resolushyonga “ko’tara oladigan” algoritmlarni ishlab chiqdi.

2025-yilda HTML5 va WebXR texnologiyalari asosida yaratilgan “branched narratives” (shoxlanuvchi syujetlar) formatlari Netflix va YouTube platformalarida keng qo’llanila boshladi. Tomoshabinlar syujet rivojiga ta’sir ko’rsatish imkoniyatiga ega bo’ldi, bu esa operatorlik san’atiga interfaol elementlarni integratsiya qilishni talab qiladi. 2024-yilda Sony tomonidan taqdim etilgan $\alpha 1R$ V kvant kamera fotonlarni individual ravishda qayd qilish qobiliyati bilan 20 stopdan ortiq dinamik diapazonga erishdi. Bu texnologiya kontrastli yorug’lik sharoitida ham to’liq detalli kadrlar olish imkonini berdi. 2017-yilda “O‘zbekkino” agentligi tomonidan boshlangan “Yosh Kinematografchilar” dasturi yosh operatorlarga RED Komodo va ARRI Alexa Mini kabi professional uskunalardan foydalanish imkoniyatini berdi. Xususan, Xiva va Buxoro kabi tarixiy shaharlarni aks ettirgan loyihalarda dronlar yordamida olingan kadrlar milliy merosni global tomoshabinlarga yetkazishda muhim rol o’ynadi. 2025-yilgi tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, EEG asosidagi interfeyslar operatorning hissiy holatini kadr tanlashiga integratsiya qilish imkoniyatini o’rganmoqda. Masalan, tomoshabinning yurak urish tezligiga moslashtiriladigan dinamik montaj tizimlari eksperimental loyihalar sifatida ishlab chiqilmoqda. Yirik studiyalar (Warner Bros., Pixar) 2024-yildan boshlab karbon izini kamaytirish maqsadida virtual ishlab chiqarish texnologiyalarini keng joriy qilmoqda. LED Volume yordamida sahna orqasini butunlay raqamli muhitga almashtirish resurslar sarfini 40% ga kamaytirdi. Deepfake texnologiyalarining keng tarqalishi mualliflik huquqi va haqiqiylikni tasdiqlash masalalarini keskinlashtirdi. 2025-yilda Yevropa Ittifoqi tomonidan qabul qilingan “AI Transparency Act” qonuni ijodkorlarni AI yordamida yaratilgan kontentni maxorat belgilari bilan ta’minlashni majburiy qildi.

Xulosa va tavsiyalar.

Klip operatorligi san’ati texnologik taraqqiyot bilan birga badiiy ifodaning yangi shakllarini izlashni talab qiladi. O‘zbekiston kontekstida bu sohani rivojlantirish uchun quyidagi choralar samarali bo’lishi mumkin:

1. Profesional uskunalarga kirishni kengaytirish bo'yicha davlat grant dasturlarini joriy etish;
2. Xalqaro festivallar va hamkorlik loyihalarini ko'paytirish;
3. Sun'iy intellekt va an'anaviy san'at uslublarini uyg'unlashtiruvchi eksperimental dasturlarni qo'llab-quvvatlash.

2025-yildan keyingi davrda kvant hisoblash va neyromorfik protsessorlar asosidagi yangi avlod tahrirlash vositalari kontent yaratish jarayonini tubdan o'zgartirishi kutilmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Adilov A. *"The importance of shooting styles when creating a feature film"*. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. 2022. № 2.13. – с-208-213.
2. Khidirova K. *"Visual and expressive means of cinematography"*. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. 2023. № 3.2. – с-134-141.
3. Shokirova G. *"Problems of skills of young filmmakers in uzbek cinematography"*. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. 2022. № 2.13. – с- 201-207.
4. Mirsaidova D. *"Zamonaviy ovoz ishlab chiqarishning asosiy yo'nalishlari"*. Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences. 2022. №3.2. – с-33-36
5. Сулейманова С. *«Авторская деятельность в развитии традиции анимационного кино»*. Oriental Art and Culture. 2024. №5.2. – с-426-430.

Doston Hojimatov

O'zDSMI "Kino, televideniye va radio rejissyorligi"
kafedrası mudiri

KINO FILMLARDA REJISSYORLARNING METAFORA VA SIMVOLIZMGA SURREALISTIK YONDASHUVI

Annotatsiya. Kino san'atida metafora va simvolizm tasviriy ifoda sifatida ham, dramatik kompozitsiya va syujet rivoji vositasi sifatida ham katta ahamiyatga ega. San'atning turli shakllarida metafora, aynan, kinematografiyada kuchli ifoda vositasi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: film, janr, Rejissyorlar qobilyati, metafora, simvolizm, surrealizm, san'at oqimlari, kino tili.

DIRECTOR'S SURREALISTIC APPROACH TO METAPHOR AND SYMBOLISM IN MOVIES

Abstract. Metaphor and symbolism in cinematographic art serve as essential components of both visual expressiveness and the development of dramatic composition and plot structure. Across various forms of art, and particularly in cinema, metaphor is regarded as one of the most powerful artistic devices.

Keywords: cinematography, genre, directorial craftsmanship, metaphor, symbolism, surrealism, artistic movements, cinematic language.

San'atning turli shakllarida metafora, aynan, kinematografiyada kuchli ifoda vositasi hisoblanadi. Kino rejissyorlar metaforani nafaqat tomoshabinga chuqurroq ma'no yetkazish, balki syujet va obrazlarni to'laqonlicha ochib berish uchun ham qo'llashadi. Metafora kino asarining falsafiy va estetik qatlamini boyitib, uni tomoshabin uchun yanada ta'sirchan qiladi. Ammo har bir kino rejissyorning metaforaga bo'lgan munosabatlari turlicha bo'ladi, ba'zilar uni markaziy ifoda vositasi sifatida ishlatadi, boshqalari esa ortiqcha ramziy ma'nolarni chetlab o'tadi. Umuman olganda filmlarda ramz va metaforani qo'llaydigan rejissyorlar soni sanoqli va bugungi kunda, albatta, bunday uslublarda ishlaydigan rejissyorlarning filmlari ko'pincha muvaffaqiyatga erishadi. Biz bilamizki, ma'no ko'chishi, ramziy

ifodalar odatda adabiy asarlarda ko'p uchraydi va bu asarni boyitishga yanada jozibador qilishga hissa qo'shadi. Biz bilgan yozuvchilar L.Talstoy G.Markez, Ch.Aymatov, H.Husayini, I.Sulton, T.Murod, E.A'zam, xullas bu ismlarni uzoq davom ettirish mumkin, aynan o'z asarlarida metafora, ramziy ifodalardan juda unumli foydalanishgan, shuning uchun bo'lsa kerak bu yozuchilarni asarlarini o'qigan odam birdaniga tushunib yetmasligi mumkin va uzoq mushohadalardan so'ng asl ma'nosi ochila boshlaydi. Yaqinda ijtimoiy tarmoqlarda taniqli blogger Otabek Mahkamovni Youtube kanaliga tayyorlagan video kontentiga ko'zim tushdi, elimiz suygan O'zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malik bilan suhbat ketyabdi, shunda Tohir aka Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub bir ruboiyni ikki misrasini tahlil qilib berdilar, hayron qoldim, shunaqangi so'zlar borki, bir so'z boshqa ma'noni keltrib chiqardi. Xullas, bunday misollar san'at va madaniyat olamida har bir jabhada uchraydi, xususan, kino olamida ham ana shunday ramzlarga va ma'no ko'chish orqali fikr berishlar talaygina va bu haqiqiy ijodkorlarga xos jihatlar.

Kino san'atida metafora va simvolizm tasviriyl ifoda sifatida ham, dramatik kompozitsiya va syujet rivoji vositasi sifatida ham katta ahamiyatga ega. Shu bois, ko'plab taniqli kino mutaxassislari bu haqda o'z fikr-mulohazalarini bildirganlar. Masalan, Lev Kuleshov o'z asarlarida vizual ifoda va ramziy obrazlarning film dramaturgiyasiga ta'siri haqida ko'p yozgan. Unga ko'ra, "Metafora – bu rejissyorning eng aqliy mashqlaridan biri bo'lib, u aqlli tomoshabin uchun qo'llaniladi [1]. Shuningdek, Sergey Eyzenshteyn ham kino metaforasi va montaj san'ati haqida o'zining mashhur kitoblarida fikr bildirgan. Uning ta'kidlashicha, "Metafora filmning ichki ritmini va dinamikasini yaratishda muhim ahamiyatga ega" [2].

Kino rejissyorlarning metaforaga va simvolizmga munosabati bu juda ahamiyatli jarayondir

Rejissyorlarning metaforadan foydalanish uslubi ularning estetik qarashlari va film orqali yetkazmoqchi bo'lgan ma'nosiga bog'liq. Ba'zi rejissyorlar kino tilini

faqatgina voqealar va suhbatlar orqali emas, balki ramziy obrazlar orqali ham boyitishadi.

Rejissyor Stenli Kubrik o'z filmlarida metaforalarni kuchli vizual ifoda sifatida ishlatadi. Masalan, “Yaltiroq” filmida mehmonxona (labirinti) inson ongi va qo'rquvining metaforasi sifatida tasvirlanadi. Qahramonlar ushbu labirint ichida o'z yo'llarini yo'qotgan sari, ularning psixologik holati ham izdan chiqadi. Bu filmda metafora tomoshabinga nafaqat qo'rquv hissini ulashish, balki inson ruhiyatining sirli jihatlarini ochib berish uchun xizmat qiladi.

Bunday rejissyorlardan yana biri Andrey Tarkovskiy metaforani nafaqat vizual, balki falsafiy ifoda vositasi sifatida ham qo'llaydi. “Stalker” filmida “Zona” insonning orzu-istaklari va umidlarining metaforasi sifatida namoyon bo'ladi. “Ko'zgu” filmida esa suv va akslar orqali o'tmish, xotiralar va vaqtning o'tkinchiligi tasvirlanadi. Tarkovskiy uchun metafora hayotni tushunish vositasi bo'lib, uning filmlari chuqur falsafiy qatlam hosil qiladi.

Yana bu ro'yxatni davom etiramiz va ayni vaqtda ijod qilayotgan Kristofer Nolan metaforani va simvolizmni g'oyaviy va vizual jihatdan kuchli tarzda ishlatadigan rejissyorlardan biri. “Ibtido” filmida tush va haqiqat o'rtasidagi chegaralar, xotiralar va manipulyatsiya masalalari chuqur ramzlar orqali ochib beriladi. Filmning oxirgi sahnasida to'xtamay aylangan charxpalak qahramonning haqiqat bilan bog'liqligi yoki undan uzilganligini bildiruvchi kuchli metaforadir.

Osiyo, Janubiy Koreya kinematografiyasining yirik vakillaridan biri bo'lgan Kim Ki-duk o'z filmlarida juda ko'p metaforik obrazlardan foydalanadi. Masalan, “Bahor, yoz, kuz, qish... va yana bahor” filmida tabiat fasllari inson hayotining turli bosqichlarini ifodalaydi. U o'z filmlarida metaforani so'zsiz, obrazlar orqali yetkazib, tomoshabinga chuqur hissiy ta'sir ko'rsatadi.

Kino filmlarda metaforalar orqali rejissyorlar o'z fikrini tomoshabinga bevosita ochiqqlamay, uni o'ylashga va his qilishiga imkon yaratadi. Bu metodning afzalligi shundaki, tomoshabin filmni chuqurroq anglaydi va har bir epizodga o'z talqinini bera oladi.

Masalan, Alfred Xitkok o'z filmlarida predmetli metaforalardan foydalangan. Uning filmlarida oynalar, kalitlar, qushlar kabilar tomoshabinni yashirin ma'nolar haqida o'ylashga undaydi.

Boshqa tomondan, postmodern kino oqimida metafora yanada murakkablashdi. Masalan, Devid Linch o'z filmlarida real va surreallikni o'zaro qorishgan holda tasvirlaydi, natijada uning filmlaridagi har bir jisim tomoshabinni o'z talqinini izlashga undaydi.

Kinemotografiyada tasviriy ifoda, tovush orqali murakkab g'oyalarni ifodalashning kuchli vositasidir. Bu borada esa, metafora va simvolizm filmda chuqur ma'no va falsafiy tushunish imkonini beradi. Bu usullar, aynan, surrealistik va avangard filmlarda keng qo'llaniladi. Bu misolimizni yanada boyitish uchun kino san'atida metafora va simvolizmning ahamiyatini tushunib yetgan, buyuk kino rejissyor Luis Bunuelning filmlari orqali yanada ahamiyatini oshiramiz. Biz bilamizki, XX asr boshlarida, san'atning turli jabhalarida ong osti tasavvurlarni san'atga olib kirishga intilgan yo'nalishlar juda rivojlangan. Bu nafaqat kino olamida, balkim tasviriy san'at, adabiyot, raqs, xullas, butun ijodiy salohiyatga ega bo'lgan san'at turlari tomoshabinni mushohadaga undaydigan yo'llarni qidirishgan. Kino san'atida bu uslubning eng yorqin namoyondalaridan biri Luis Bunuel bo'lib, u o'z filmlarida keskin metafora va simvolik tasvirlar orqali ijtimoiy va falsafiy g'oyalarni ilgari surgan.

Misol uchun, "Andaluz it" filmi surrealistik kinematografiyaning yorqin namunasi bo'lib, unda metafora va simvolizm asosiy o'rinni egallaydi. Film inson ongining cheklovlari, ijtimoiy me'yorlar va insoniy instinktlarning chegaralarini ochib berishga harakat qiladi. Xususan, odamning ko'zini ustara bilan kesish sahnasi inson ongi va idrok jarayonining parchalanishini ifodalaydi [3].

Rejissyor Bunuelning boshqa filmlarida ham simvolik yondashuv asosiy o'rinni egallaydi. Uning "Viridiana" 1961 filmi katolik axloqi va ijtimoiy tengsizlik muammolari tasvirlangan sahnalar orqali chuqur ramziylik kasb etadi. Filmda katolik cherkovi va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlar aniq ifodalangan.

Yana bir film “Unutilganlar” 1950 filmida esa ijtimoiy realizm va surrealistik elementlar uyg'unlashgan. Unda qashshoqlik va jamiyat tomonidan e'tiborsiz qoldirilgan insonlarning taqdiri metaforik tasvirlar orqali namoyon bo'ladi [3].

Metafora va simvolizm kino filmlarda chuqur ma'no yaratish, tomoshabinni o'ylashga undash va murakkab ijtimoiy hamda falsafiy mavzularni aks ettirishda muhim ro'l o'ynaydi. Aynan, Luis Bunuel, ijodi bu uslubning eng yorqin namunalarini taqdim etgan. Kino tomoshabinlar va san'atshunoslar uchun metafora va simvolizmni o'rganish nafaqat filmlar mohiyatini tushunib yetishga, balki uning falsafiy asoslarini chuqur anglashga ham yordam beradi.

Metafora va simvolizm kinematografiyada nafaqat estetik element, balki kuchli mantiqiy va hissiy vosita. U tomoshabinni filmning tashqi syujetidan ichki ma'nosiga yo'naltiradi va unda muayyan hissiyotlarni uyg'otadi. Har bir rejissyor metaforani o'zining uslubiga ko'ra qo'llaydi va shu orqali o'z ijodiy olamini yaratadi. Metafora filmning nafaqat vizual jozibasini oshiradi, balki uning falsafiy mazmunini ham chuqurlashtiradi.

Xulosa o'rnida, metafora va simvolizm rejissyor va tomoshabin o'rtasida suhbatni yanada ifodali va mazmunli qilish kalitidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Кулешов Л. Основы кинорежиссуры. – Москва: ВГИК. 1985. – с-112.
2. Эйзенштейн С. Монтаж. – Москва: Искусство. 1964. – с-89.
3. Соколова Н. История и теория кино. – Москва: «Кино санъати» нашриёти. 2021.

Azizbek Muxamedov

O'zDSMI "Ovoz rejissyorligi va operatorlik
mahorati" kafedrasi o'qituvchisi,
e-mail: Azizbek_8181@list.ru

BUYUK BRITANIYANING ZAMONAVIY QO'G'IRCHOQLI ANIMATSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buyuk Britaniyaning animatsiyasiga rivoj
qo'shgan rejissyor va multiplikator rassom Nikolas Park ijodi haqida ma'lumot
berilgan. Nik Parkning aynan qo'g'irchoqli animatsiyasi tahlil qilinib, sohaga
kiritilgan yangicha yondashuv yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: animatsiya, multiplikatsiya, qo'g'irchoq, serial, multiplikatsion
studiya, film, kadrma kadr suratga olish.

MODERN BRITISH PUPPET ANIMATION

Abstract. This article provides information about the work of Nicholas Park,
a director and animator who contributed to the development of British animation. It
analyzes Nick Park's stop-motion animation and highlights a new approach to this
field.

Keywords: animation, cartoon, doll, TV series, animation studio, film, stop
motion.

Nikolas Park Britaniyaning Bristol shahrida joylashgan **Aardman Animations** - multiplikatsion studiyasining mashhur rejissyor multiplikatori. Nik Park studiyaga 1985-yilda kelib, hozirgi kungacha ijod qilib kelmoqda. U suratga olgan "Uolles va Gromit" hamda "Tovuqxonadan qochish" nomli qo'g'irchoqli multiplikatsion filmlari nafaqat rejissyorni, balki **Aardman Animations** studiyasini ham butun dunyoga tanitgan.

"Uolles va Gromit" nomli qo'g'irchoqli uslubda olingan

multipliksiyon filmning ilk qismlari 1989 yildan suratga olinib boshlangan. Ushbu multserialda xayolparast tadqiqotchi muhandis Uolles va uning aqlli kuchuk do'sti Gromit haqida gapiriladi. 1989-yilda Nik Park multserialning "Oydagi piknik", 1993-yilda "Noto'g'ri shim" va 1995-yilda "Nolgacha olingan sochlar" qismlarini yaratgan.

Uolles qahramonida noyob kashfiyotlar g'oyalariga boy, beg'ubor soddadil olim obrazi ko'rsatilgan. Filmda qahramonning nozik tabiatini nafaqat uning xulq-atvori va kashfiyotlari, balki bastakor Yogan Sebastyan Baxning mumtoz musiqasiga shinavandaligi belgilab turgan. U o'zining qarashlariga va o'z fikriga ega, hamda ularda astoydil qat'iy turadi. Lekin filmdan ko'rishimiz mumkinki, ular har doim ham to'g'ri chiqavermaydi. Shuning uchun bizning qahramon turli xil kulguli, sarguzashtlarga boy va ba'zan xatarli holatlarga tushgan. Qahramonimiz baxtiga har doim uning Gromit ismli do'sti yonida. Gromit egasining nafaqat do'sti, balki olimning tadqiqotlarida ishtirok etuvchi assistent yordamchisi hamdir. Gromit kamgap, aqlli hamda, ko'pni ko'rgan, xushyor realist qahramon obrazidir. U doim o'z egasini qiyin vaziyatlardan qutqarib xo'jayinini yutuqlarga erishishiga sababchi bo'lgan, o'zi esa kamtarin holatda sahnadan chetga chiqqan. Shuning uchun ham bu aqlli it obrazi nafaqat Britaniyada, balki boshqa davlatlarda ham ko'plab tamoshabinlar qalbida alohida o'ringa ega. Uolles va Gromit multseriali hajviy ilmiy fantastik janrida suratga olingan sarguzashtli filmdir.

Uolles va Gromit filmining qo'g'irchoqlari ishlanishiga rassom va rejissyor Nik Park va uning qo'g'irchoqchi ustalari alohida e'tibor qaratishgan.

Ushbu filmning boshqa

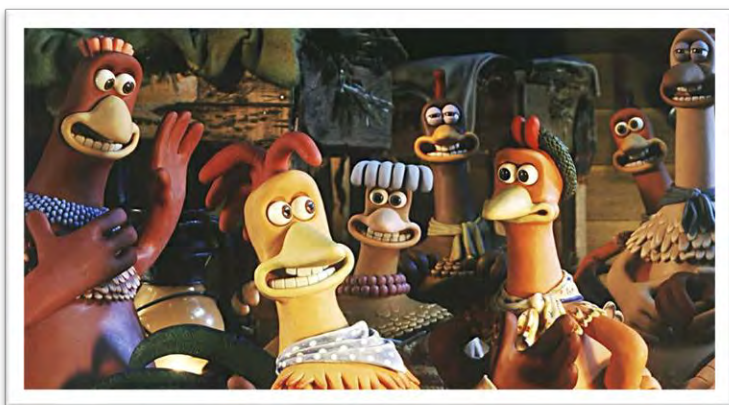
qo'g'irchoqli filmlardan farqli tomoni shundaki, ularning yuzidagi mimik o'zgarishlarini betakror ishlash maqsadida temir sharnirli karkas ustiga bosh qismini

plastilindan yasashgan va yuzidagi barcha mayda detallariga mehr berib sayqallab ishlashgan. Plastilinning elastik xususiyati sababli qo'g'irchoqboz animatorlar film qahramonlarini turli holatlarga keltirib, ijroni maksimal darajada grotesk ko'rinishga olib kelishga muvaffaq bo'lishgan.

90-yillar boshida "Chanal 4" Nikolas Parkga "Hayvonot olamida" nomli besh daqiqali filmlar turkumiga buyurtma bergan. Ushbu multiplikatsion film hayvonlar o'z yashash muhitida, o'zining hayoti haqida gapirishsada, ular zamonaviy insonlar hayotini aks ettirishgan. Undan tashqari rejissyor odamlardan hujjatli intervyu olib, oddiy turmush tarzini kechirayotgan o'z muammolari va baxtli onlari haqida gapirgan insonlarni ovozlarini olib, ularga mos ravishda qo'g'irchoqli hayvonlar mult-obrazlarini harakatlantirgan. Natijada ushbu film 1990- yilning eng qisqa filmlar ichida Oskar mukofotiga sazovor bo'lgan.

Nik Park 90-yillar oxirigacha **Aardman Animations** studiyasida animatsion reklama roliklarini suratga olgan.

2000-yilda Nik Park ilk to'liqmetrajli animatsion filmga qo'l urgan. Ushbu film "Tovuqxonadan qochish" deb nomlangan. Ushbu filmda Nikolas Park bor kuchini va yillar davomida to'plagan

mahoratini ishga soldi. Natijada film yana bir bor Oskar mukofotini qo'lga kiritgan. Avvalgi multiplikatsion filmlaridan farqli ravishda, bu film rejissyordan ulkan jamoani boshqarishni ko'plab qo'g'irchoqlar ishtirok etgan sahnalarni suratga olishni va uzoq muddatli ishlab chiqarish davrini talab etgan. 40 ta qo'g'irchoqboz animatorlar ikki yil davomida kuniga ikki soniyani suratga tushirgan. Avvalgi filmlaridan farqli tomonlaridan yana biri qo'g'irchoqlarning bosh qismlari plastilindan emas silikondan yasalgan.

Bezakchi rassomlar sahna maketlarini yasab, ularni suratga olish uchun rejissyorga ulkan angarni ijaraga olish taklifini berishgan. Natijada "Tovuqxonadan

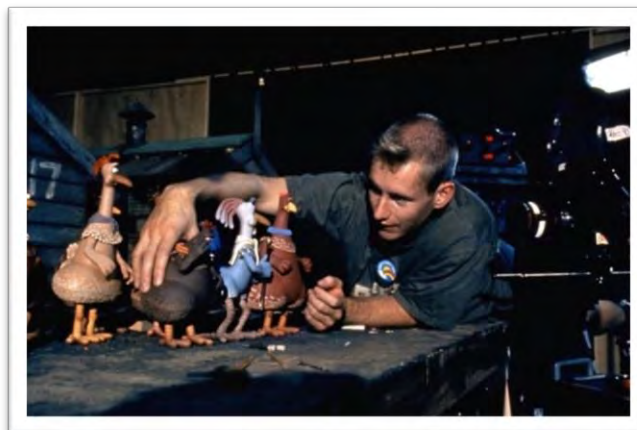
qochish” filmi studiyada emas uchuvchi samolyotlar turadigan bo’sh angarda suratga olingan. Rassomlar bu yerda erkin ishlashga va ijod qilishga muvaffaq bo’lishgan. Bezak maketlarni suratga olish uchun avtomatlashtirilgan kameralardan foydalanilgan. Kameralar sahnani suratga olishda yerda emas angar tomiga ilingan po’lat trosalar yordamida havoda harakatlangan. Natijada sahnalar ko’rinishi umumiy planlarga boy epik ko’rinishga ega bo’lgan. Bunday yondashuv Nik Park yollagan professional kinooperatorlar xayoliga kelgani bejiz emas. Sababi ushbu operatorlar odam qadami yetmaydigan o’rmonlar, toshli qoyalar, yoki sharshara ustidan o’tishda ushbu uslubni badiiy filmlarda qo’llashgan. Sahnalarning ko’rinish holati haqiqiy kino sahnaga o’xshash bo’lgan. Chiroq ustalari kun, yoki tun holatini qo’yishganida, yoki animatorlar ellikdan ziyod qo’g’irchoqli tovuqlarni bir sahnada harakatlantirishayotganida bularning barchasi 1 soniyaga 24 kadr holatida suratga olinayotganida kinofilmga nisbatan animatsion filmni yaratish naqadar qiyin ekanligi inson ko’z oldiga keladi.

“Tovuqxonadan qochish” animatsion filmida panjara ortida yashab, xo’jayiniga tuxum topshirishga majbur bo’lgan tovuqlarning og’ir va qayg’uli hayoti haqida gapirilgan. Filmning dramatik tusini kuchaytirish maqsadida rejissyor har bir tovuq

o’z tuxumiga mehr bilan qarashi va undan ajralishni istamasligini ko’rsatgan.

Kunlarning birida sirkdan qochgan xo’roz panjara ortidan tovuqxonaga uchib kelgach, tovuqlar ko’zida umid uchquni paydo bo’ladi va barcha narsa o’zgarib ketadi. Inson zulmidan to’ygan tovuqlar bu yerdan qochish payiga tushib,

chorasiz uy bekalaridan jangga shay qo'zg'olonchilarga aylanishadi. Natijada tovuqlar "Qahramon xo'roz" yordamida reja tuzishib, tovuqxona xo'jayiniga bildirmay uchish mexanizmini yasashga muvaffaq bo'lishadi. Lekin tovuqxona xo'jayini tovuqlar bir nimani uyushtirishayotganini payqagach, ularni pishirib tovuq go'shtini sotish fikriga keladi. Voqealar rivojida qahramonlarimiz qochishga ulgurishadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, "Qahramon xo'roz"ni taniqli Golivud aktyori Mel Gibson ovozlashtirgan. Prodyusserlardan biri esa Stiven Spilberg edi. Sahnalar ko'rinishlari emotsional to'liq bo'lishi uchun rejissyor aktyorni replika jumalari bilan cheklamagan. Aksincha, aktyorning his tuyg'ulariga suyangan holda, u yoki bu sahnada o'zgartirishlarni kiritishga qo'rqmagan. Natijada qo'g'irchoqlar biz taniydigan haqiqiy aktyor, yoki aktrisaga aylanishgan.

2005-yilda Nikolas Park navbatdagi "Uolles va Gromit" ning to'liqmetrajli filmni suratga oladi. Bu gal film qahramoni Uolles o'z kashfiyotining qurboniga aylangan. Kushanda quyonlarni o'z dalasidan chiqarib yuborish maqsadida qo'yonlar ongini insonnikiga aylantiradigan mashina kashf qilib, uni o'zida sinab ko'radi. Natijada Uoles bahaybat qo'yonga aylanadi. Shahardagi barcha ovchilar esa bahaybat quyon mo'ynasiga ega bo'lish uchun uni ov qila boshlaydi. Har doim Uollesga yordam beradigan uning do'sti Gromit bor. Bu yerda ham Gromit aql zakovatini ishlatib xo'jayinini muqarrar o'limdan qutqarib qoladi.

Film boshidan oxirigacha o'zida inglizlarning turmush tarzini, etiket, odob-axloq, muomala va bayramlarini ko'rsatgan. Ayrim qahramonlarda, hattoki Janubiy Britan talaffuzi aks ettirilgan. Natijada ushbu film boshqalardan ajralib tomoshabinga nafaqat g'ayritabiiy hikoyani, balki Britaniyaning estetik ko'rinishini havola qilgan.

Nik Park film sahnalarida qahramonlarni so'zlatayotganida atikulyatsiyaning mimik holatida, ular so'zlarni harfma harf talaffuz qilishlariga o'zgacha ahamiyat berganini ko'rishimiz mumkin. Ushbu holat Nik Park filmlariga xos uslub desak ham bo'ladi. Nik Park ishlashi usulining muhim jihatlaridan yana biri bu qahramonlarning ko'zlaridir. Ular noodatiy holda bosh qichmidan bo'rtib

chiqqanligi sababli ko'z bilan, qoshi va qovoqlarini uyishida tamoshabinga katta emotsional ta'sir kuchi seziladi. Qahramonlarning har bir dinamik harakatlari hamda so'z talaffuzlariga ularning ko'zlari urg'u bergan. Shu holatda tamoshabinning e'tiborini o'ziga qaratib, ushlab turadi.

Nik Park qo'g'irchoqli animatsiyaning yangicha zamonaviy uslubini kashf etgan holda Buyuk Britaniyaning animatsiya san'atiga ulkan hissa qo'shgan. **Aardman Animations** studiyasi rejissyor va rassomlari animatsion filmlarni ishlashda hozirda ham ushbu uslubni samarali qo'llab kelmoqda.[1]

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Richard Williams - The Animator's Survival Kit*
2. *Disney Animation: The Illusion Of Life by Frank Thomas, Ollie Johnson*
3. *Acting for Animators: 4th Edition 2nd Edition by Ed Hooks*
4. Хитрук Ф. «Профессия – аниматор». 2007, в двух томах.
5. Смолянов Г. «Кукольный персонаж на съемочной площадке». 1984.

Nargiza Gapparova

O'zDSMI "Ovoz rejissyoligi va operatorlik"
kafedrası o'qituvchisi,
e-mail:sadiqova@dsmi.uz

ЗВУК И ВООБРАЖЕНИЕ РАДИОСЛУШАТЕЛЯ

Аннотация. В статье описаны основы профессии звукорежиссера. Аспекты, которые необходимо учитывать в процессе обучения – это звучание и воображение радиослушателя, которые делают радиопередачи интересными, где находятся изображения и донесение новой информации до радиослушателя.

Ключевые слова: звук, радиопередача, звукорежиссер, радиослушатель, аудитория, воображение, восприятие, информация.

THE SOUND AND IMAGINATION OF THE RADIO LISTENER

Abstract. This article highlights such aspects in learning the basics of the profession of a sound engineer that should take place in the learning process -it is the sound and imagination of the radio listener that makes radio broadcasts interesting, where the images are, bringing new information to the radio listener.

Keywords: sound, radio transmission, sound engineer, radio listener, audience, imagination, perception, information.

Введение: Большинство исследований современности, прямо или косвенно относящиеся к теме средств массовой информации, посвящены проблемам повышения эффективности СМИ, увеличению роли СМИ в жизни общества, их влиянию на мировоззрение отдельного человека и целого социума. Однако почти никто не задумывается о том, что прежде чем что-либо усовершенствовать нужно сначала изучить это в мельчайших деталях, поняв все тенденции и закономерности данного явления.

Миллионы газетных полос ежедневно попадают в руки читателей. Волны сотен радиостанций пронизывают сегодня эфир, донося до слушателей новости из любого уголка нашей планеты. Тысячи телебашен, десятки

космических спутников делают нас свидетелями событий в разных странах мира. Значение печати, радио и телевидения в современном мире переоценить просто невозможно. Они превратились в мощный инструмент воздействия, охватывая своим влиянием беспрецедентное в истории число людей. Из вышесказанного становится ясно, просто необходимо знать все процессы, связывающие СМИ и их аудиторию, для того, чтобы понять закономерности формирования общественного мнения, идеологии.

Что делает доходчивой ту или иную радиопередачу? Ответ на этот вопрос имеет исключительное значение не только для её автора, но также для режиссёра и всех лиц, работающих в радиовещательной студии. Этот вопрос волнует их по двум причинам: во-первых, каждому из них важно знать, какой вклад лично он внес в успех данной передачи, а во-вторых, каждому из них важно понять, чем именно хороша эта передача.

Многолетний опыт работы в области вещания помогает радиоспециалистам, являющимся одновременно и первыми радиослушателями, распознавать даже самые незначительные достоинства и недостатки передач, которые просто выпадают из поля зрения начинающего режиссёра. Эта часть аудитории, состоящая из подлинных знатоков своего дела, всегда может оказать режиссёру неоценимую помощь своими советами и предложениями.

Основными элементами любой радиопередачи бесспорно являются идея, заключенная в её содержании, и методы подачи этой идеи, то есть форма передачи. Разумеется, одни темы более подходят для радиопрограммы, другие – менее. Но каким бы ни был выбор темы, передача должна быть построена таким образом, чтобы заинтересовать радиослушателей и поддерживать этот интерес до самого конца передачи.

Звуки воображение радиослушателя

Главное преимущество звука перед другими средствами связи заключается в его непосредственном воздействии на воображение радиослушателя. Один подросток заявил как-то, что радио ему нравится

больше, чем телевидение, «потому что в радиопередаче «сцена» всегда богаче». Конечно, это так, поскольку радиослушатель сам создаёт её в своем воображении. Это – волшебная сцена, которая порой кажется столь реальной, что вы прямо-таки осязаете её, а порой превращается в совершенную абстракцию.

На радио существует много способов зажечь воображение аудитории. Выбор любого способа подчиняется форме радиопередачи, которая в свою очередь зависит от состояния техники и от принятой методологии работы в студии. Вообще же радиопередача оценивается каждым радиослушателем сугубо индивидуально, нередко чисто интуитивно, независимо от формы и методов ее подготовки.

Что делает радиопередачи интересными?

При анализе качества передачи мы примем за отправной пункт «интерес», ибо единственным фактором, лежащим в основе успеха какой бы то, ни было радиопередачи, является способность её захватить внимание слушателей. Само собой разумеется, что часто этот интерес зависит от накопленного радиослушателями опыта. Обычно нам нравится больше то, с чем мы знакомы. То, чего мы не знаем, оставляет нас относительно равнодушными. Это положение справедливо даже для многих из тех, кто полагает, что «интересуется всем». Дело в том, что далеко не все действительно интересуются проблемами, суть которых невозможно объяснить, оперируя лишь хорошо знакомыми радиослушателям словами и понятиями. Всё это легко объяснимо: любое высказывание в пределах накопленного радиослушателем опыта вызывает в его воображении совершенно определённые образы. Когда мы кого-либо внимательно слушаем, то довольно скоро забываем такие несущественные свойства речи говорящего, как акцент, тембр голоса и т.д. При этом мы воспринимаем не просто течение слов, а самую их суть, смысл рассказываемого. Слова забываются почти тут же, как только они произнесены, смысл же сохраняется в памяти. Смысловые значения слов вместе с ассоциациями в представлении радиослушателя и

создают тот общий мысленный образ, который может быть или достаточно конкретным, или же, наоборот, абстрактным, а иногда – одновременно и тем и другим. И если серия таких образов особенно полно раскрывает ту или иную тему, то она несомненно привлекает к себе интерес аудитории.

Когда режиссёр и звукорежиссёр радио работают над выпуском передачи, они обязаны помнить не только о том, что должны сказать, но также кому и как передать содержание, главную идею данной радиопередачи. Речь идёт не просто об общем уровне развития радиослушателя, но и о том, каков его багаж знаний, что предположительно сохранил он из того, чему его обучали, каков его жизненный опыт, где он бывает, с кем встречается, какие переживания выпали на его долю и т. д.

В зависимости от аудитории, для которой радиопередачи предназначаются, они дифференцируются по своему характеру. Их стиль меняется в зависимости от того, в какое время суток они выпускаются в радиовещательной программе.

О внимательном отношении к аудитории должен помнить также и любитель звукозаписи. Одни радиопередачи подходят для воспроизведения в перерыве во время собрания членов клуба и совсем другие – для воспроизведения, например, во время легкого ужина в частном доме.

Итак, чрезвычайно важно знать, для какого именно круга радиослушателей выпускается данная передача. Если же звукорежиссёр радио не учтёт этот фактор, он совершит грубейшую ошибку, коль скоро его цель – установить тесный контакт с аудиторией радиослушателей и донести до неё определённую информацию.

Где находятся образы

Мы уже определили, что особое достоинство звука на радио заключается в его способности сразу апеллировать к воображению радиослушателей; что у действительно хорошей радиопередачи есть одно неоспоримое качество – возможность вызывать в воображении радиослушателей непрерывную серию ярких образов. Это не просто воображаемые зрительные

образы, способные замесить конкретную действительность, которой лишён глаз радиослушателя. Нет, под понятием «образы» мы подразумеваем нечто значительно большее... Тем не менее некоторые из недостатков, присущих радиовещанию, вызываются путаницей, возникающей иногда в представлении радиослушателей из-за отсутствия конкретного визуального материала.

В повседневной жизни мы воспринимаем детали обстановки различными путями. Принимая участие в беседе с несколькими лицами, мы никогда не сомневаемся в том, кто из них говорит в тот или иной момент. В этом нам помогает зрение в сочетании со способностью определять на слух направление, откуда поступает звук. Действительно, совсем нетрудно ориентироваться среди любого количества людей, так как наше ухо тотчас же установит, в каком направлении находится говорящий, а глаз увидит его.

Лишённые возможности пользоваться своим зрением, мы уже не столь легко ориентируемся, а число голосов, которые мы ещё можем сравнительно легко выделить в толпе, — очень ограничено. При стереофонической радиопередаче, в которой участвует не более шести исполнителей, размещённых вокруг микрофонов и мало передвигающихся по «сцене», радиослушатели ещё представляют себе, где примерно находится каждый из них. Если же в радиопередаче участвует большее число актёров или если они часто меняют положение перед микрофонами, то картина их поведения на сцене становится для слушателей уже малопонятной. Тогда воображение перестаёт работать, и голоса, раздающиеся в радиопередаче, не ассоциируются уже с определёнными персонажами. Вместо того чтобы наглядно представлять себе группу совершенно конкретных лиц, мы просто регистрируем звучание через громкоговоритель какой-то обезличенной речи, раздающейся из разных точек пространства.

В монофонической радиопередаче звуковая картина ещё больше ограничена. Здесь на радиосцене допустимо одновременное появление максимум трёх или четырёх главных действующих лиц, и голоса персонажей должны сильно отличаться друг от друга. Конечно, и другие голоса также

могут появляться и исчезать в передаче, если их звучание не имеет значение для развития действия радиопостановки.

Как только кто-то из персонажей замолкает, радиослушатели тотчас его «теряют». Стоит участника передачи исключить из диалога лишь на несколько строк микрофонного текста – и он как бы превращается в невидимку, а когда он после этого снова заговорит, его возвращение в гущу событий воспримется слушателями как совершенная неожиданность, как будто он неизвестно откуда выпрыгнул на сцену радиотеатра.

Любая художественная радиопередача, включающая многоголосные сцены, звучит для радиослушателя очень расплывчато. Радиопередачи типа дискуссии за круглым столом в составе даже шести участников – плохая затея, если необходимо, чтобы радиослушатель хорошо разбирался, кто выступает в данный момент и кто – в следующий. Возможно, ему удастся правильно определить голоса двух или трёх участников, но не больше. Исключительным случаем можно считать открытые выступления, транслируемые по радио. В них могут принять участие многие, но здесь имя и фамилия каждого участника объявляются непосредственно перед его выступлением. (Это рекомендуется делать даже тогда, когда один и тот же человек выступает во время дискуссии несколько раз.)

Конечно, часто бывает не так уж важно, если радиослушатель и не определит по голосу, кто именно выступает у микрофона. Но режиссёр и звукорежиссёр обязаны всегда хорошо представлять цель передачи и стремиться к её достижению.

Другая трудность, с которой приходится сталкиваться в радиовещании, заключается в выяснении слушателями того места, где развёртываются события радиопьесы. Место действия должно быть известно радиослушателю как можно раньше, а информация о нем должна быть подтверждена характерной «атмосферой», звуковыми эффектами, соответствующими репликами в микрофонном тексте и т.д.

Однако нередко можно обойтись и без мелких, не относящихся к пьесе деталей, лишь обременяющих внимание радиослушателей. Во время беседы по телевидению глаза телезрителя прикованы к изображению на экране телевизора, но они ведь не устремлены в одну точку. Они могут перейти с лица радиопередачи. Речь идёт не просто об общем уровне развития радиослушателя, но и о том, каков его багаж знаний, что предположительно сохранил он из того, чему его обучали в школе, каков его жизненный опыт, где он бывает, с кем встречается, какие переживания выпали на его долю и т. д. Они могут перейти с лица, выступающего на часы, стоящие за ним; телезритель может заинтересоваться рисунком обоев на стене, причудливой тенью от стоящей на столе лампы и т. д. В радиовещании тот же выступающий становится как бы частью атмосферы, царящей в жилой комнате слушателя.

Заключение. Все эти особенности и другие сильные и слабые стороны радиовещания необходимо учитывать при выборе формы подачи по радио той или иной темы. В то время как в радиопьесе, например, важно постоянно напоминать слушателям о месте действия, в обычной радиобеседе окружающая обстановка уже не имеет большого значения.

Совершенно очевидно, что никакими средствами нельзя добиться, чтобы во время одной и той же передачи перед мысленным взором каждого слушателя в отдельности возникал один и тот же (и только один) зрительный образ. Поэтому разумнее всего отказаться от таких тем, которые требуют точных визуальных деталей, или от таких ситуаций в пьесе, когда приходится в диалоге объяснять то, что надо только видеть собственными глазами. Словом, отказаться от текстов, в значительной степени зависящих от визуальной информации.

Эмоциональная связь между экраном телевизора и зрителем может быть очень сильной. Телевидение, как, впрочем, и кино, поддерживает со зрителями прямую связь. В радиовещании такая связь создается косвенно, но тем не менее, умело используя в этих целях возможность сильного, активного

воздействия на воображение радиослушателей, можно достигнуть результатов не менее эффективных.

Список литературы

1. Adilov A. *“The importance of shooting styles when creating a feature film”*. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. 2022. № 2.5. – с-208-213.
2. Khidirova K. *“Visual and expressive means of cinematography”*. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. 2023. № 3.2 – с-134-141.
3. Shokirova G. *“Problems of skills of young filmmakers in uzbek cinematography”*. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры. 2022. № 2.13. –с-201-207.
4. Mirsaidova D. *“Zamonaviy ovoz ishlab chiqarishning asosiy yo'nalishlari”*. Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences. 2022. № 2.5. – 33-36-b.
5. Сулейманова К. *«Авторская деятельность в развитии традиции анимационного кино»*. Oriental Art and Culture. 2024. № 5.2. – с-426-430.
6. Ганнарова Н. *«Внедрение инновационных педагогических технологий в образовательный процесс»*, «Uzscience international journal of multidisciplinary research» Volume 1, Issue 9, December 2023
7. Ганнарова Н. *«Important aspects of the work of sound designers in the creation of sound and visual image»* Международный научно практический журнал «Экономика и социум» 06. 121. 2024

Ma'mura Umarxodjaeva

O'zDSMI "Qo'g'irchoq teatri san'ati"
kafedrasi o'qituvchisi
e-mail: mamuraumarxodjayeva@gmail.com
Tel: 97-740-16-06

JAHONDAGI MUALLIFLIK QO'G'IRCHOQLARINING BADIY O'ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon qo'g'irchoq san'atidagi mualliflik qo'g'irchoqlarining badiiy o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Turli mamlakatlar misolida mualliflik qo'g'irchoqlarining shakl, mazmun va ifodaviy imkoniyatlari, ularning an'anaviy va zamonaviy tendensiyalar bilan uyg'unligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: mualliflik qo'g'irchoqlari, qo'g'irchoq san'ati, badiiy ifoda, milliy uslub, estetika, zamonaviy tendensiyalar, individual yaratilish

ARTISTIC PERSONALITY OF AUTHOR DOLLS AROUND THE WORLD

Abstract. This article explores the artistic characteristics of authorial (art) dolls in global puppet art. It examines the form, content, and expressive potential of authorial dolls through examples from different countries, highlighting the synthesis of traditional and contemporary trends.

Keywords: authorial dolls, puppet art, artistic expression, national style, aesthetics, contemporary trends, individual creativity

Dastlab qo'g'irchoqlar qo'lga kiyilib, barmoqlar yordamida harakatga keltirilgan yoki bo'lmasa dastasidan ushlab o'ynatilgan. O'zbekistonda bunday qo'g'irchoq turi "chodiri jamol" deb atalgan bo'lib, uning qahramoni Polvon Kachaldir. Bu kabi qahramonlar dunyo qo'g'irchoq teatrida keng uchraydi. Jumladan, Eronda Pahlavon Kachal, Xitoyda Sun U Kun, Rossiyada Petrushka, Angliyada Panch, Italiyada Pulchinella, Fransiyada Polishinel va boshqalar uchraydi. Ularning xulq-atvori bir-biriga o'xshab ketadi.

Har bir qo'g'irchoq teatri o'ziga xos va mos milliy xarakterga ega. Zamonlar o'tib, jamiyatlar taraqqiy etgan sayin qo'g'irchoq teatrining shakli, qo'g'irchoqlarni yasash va harakatga keltirish usullari ham o'zgarib, murakkablashib boravergan. Ayniqsa, sharq mamlakatlarida, jumladan, Bengaliyada "Putulnechch" degan dastali qo'g'irchoqlar rasm bo'lgan. Xususan, bu tur Xitoyda ham keng tarqalgan. Yava orolida esa sim bilan boshqariladigan qo'g'irchoq teatri rasm bo'lgan. XX asr boshlarida mazkur shakl Rossiyada qabul qilingan, so'ngra boshqa mamlakatlarga tarqalgan.

Osiyoda an'anaviy qo'g'irchoq sahnalari g'arb tadqiqotchilari tomonidan o'rganilgan. Bu borada ilk maqolalar XIX asrning ikkinchi yarmidan chop etila boshlangan. Bu ilmiy ishlarning samarali davomi sifatida XX asrda qo'g'irchoq teatri mohiyatining "tashqi" ta'riflariga sharq olimlarining "ichidan" yoritib beruvchi manbalari ham qo'shilgan. Keyingi yillarda chet el olimlarining sharq qo'g'irchoq san'ati masalalariga oid tadqiqotlari ko'paygan. Biroq, qo'g'irchoqlarni yasash texnologiyasiga oid tadqiqotlar soni kam hisoblanadi. Soyalar teatri hisoblangan Indoneziya, Turkiya, Xitoyda yassi qo'g'irchoqlar tomoshasi yaxshi tadqiq qilingan. Bu borada Malayziya, Tailand, Kambodja mamlakatlaridan materiallar to'plangan bo'lsa-da tadqiqotlar hali davom etmoqda. Hindistonda ham bu masalani yorituvchi monografiyalar yozilgan.

Xitoy qo'g'irchoq teatrining asoslari ham diniy marosimlar va afsonalarda olingan bo'lib, ushbu jarayonlarda qo'g'irchoqlar eng samarali ishtirokchilar bo'lgan. Ko'plab Xitoy rivoyatlari davrlar osha yetib kelgan marionetkali qo'g'irchoqlar teatrlariga ta'rif berishganida, uning salmog'ini soyali teatrlar salmog'i bilan tenglashtirishgan. O'sha vaqtlarda mohir qo'g'irchoqboz ustalarning somon va laklangan yog'ochdan yasagan qo'g'irchoqlariga hatto raqsga tushish imkoniyatini beruvchi moslamalar ham o'rnatilgan. Marionetkali va soyali teatrlar bilan bir qatorda, asrlar mobaynida Xitoyda qo'l qo'g'irchoqlari ham yasalgan. Qo'l qo'g'irchoqlardan biri Kvo qo'g'irchoq'i kalbosh qilib yasalgan bo'lib, u asosan vazir va boshqa amaldorlar ustidan kulgan, hatto, o'z kaltagi bilan savalab turgan [1]. Bu qo'g'irchoq rangli matoga o'ranib olib, xalq sayillarida tomosha ko'rsatib

yurgan. Qo'g'irchoqda ikkita tuynuk bo'lib, pastdagi tuynukdan ip o'tkazilib, oyoqlarini harakatga keltirishga yordam bergan. Yuqoridagi tuynuk esa keng to'rtburchakli bo'lib, uning boshidan biroz balandda joylashgan. U ham qo'g'irchoqning harakatlanishiga yordam bergan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar Xitoy qo'g'irchoq teatri turlaridan qo'lqopli qo'g'irchoqlar bo'lib, aslida juda kichik hajmda yasalgan hamda inson tanasining o'zi aks ettirilgan. Bunda ularning ko'zlarining yumilishi, og'zining qimirlashi va qo'llarning harakatlanish imkoniyatlari hisobga olingan. Xitoy qo'lqopli qo'g'irchoqlari qo'lining ishlash mexanikasi boshqa xalqlar qo'g'irchoqlarinikidan farq qilgan. Ular bir qo'li bilan buyumlarni ushlash imkoniyati ham bo'lgan. Buning uchun qo'g'irchoqning barmoqlari yig'ilgan holda, mushtga o'xshatib yasalgan. Keyin bu mushtni ichida kichik teshikcha ochilgan va kerakli buyumlar shu teshikchadan o'tkazilib qo'yilgan. Bunga qilich, yelpig'ich, nayza, tayoq kabi buyumlarni ko'rsatish mumkin. Xitoyda qo'lqopli qo'g'irchoqlar boshqa qo'g'irchoqlardan farqli o'laroq, oyoqlari bilan birga yasalgan. Bu qo'g'irchoqlarning yuz ko'rinishi va liboslari aynan musiqali drama aktyorlarniki kabi yasalgan. Shu bois, uni yasaydigan ustalar nafaqat texniksozlik balki rassom ham bo'lishlari talab qilingan. Ushbu qo'g'irchoqlar ishtirokida afsonalar, tarixiy janglar va boshqalar ko'rsatilgan. Eng mashhur Xitoy afsonalaridan "Uch qirollik", "G'arbgga sayohat" kabi sahna asarlari qo'yilgan. Xitoy qo'lqopli qo'g'irchoq qahramonlariga aktyorlarning o'zlari ovoz berganlar, ular yashiringan holda chodir ichida bo'lganlar. Bu teatr Xitoyda "budaysi", "szyuyliszi", "danzisi" va boshqa nomlar bilan atalgan. Bugungi kunda bu qo'lqopli qo'g'irchoq teatri kamayib, yo'qolib bormoqda.

Xitoy va Yaponiyaning tarixiy o'tmishi bir-biri bilan bog'liq bo'lgani kabi madaniyat va san'atdagi sohalari ham o'xshashdir. Xitoy qo'g'irchoq teatri o'z navbatida Yaponiya qo'g'irchoq teatriga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Yaponiyada qo'g'irchoqlar odamlar tomonidan boshqariladigan "Ninguo sukai" hamda bugungi kun marionetkalari "Ito sukai"larga ajralgan qo'g'irchoq teatrlari mashhurdir. "Ninguo sukai" teatridagi qo'g'irchoqlar, kishining bo'y-bastining uchdan ikki

qismiga yoki to'rtidan uch qismiga teng bo'lgan. Ular juda ustalik bilan yasalgan bo'lib, bosh qismi sharnur tufayli har tomonga aylangan, shuningdek, qo'g'irchoqning yuzi, ko'zi, qoshlari va og'zining yuqori qismi, tirsak, yelka oldi bo'g'imlari, bilagi hamda barmoqlari harakatlanish xususiyatiga ega bo'lgan. Tomoshalar vaqtida ashulachilar va matn o'quvchilar sahna ko'rinishni bayon etishlari asnosida, qo'g'irchoqlar, boshlariga qora yoping'ich yopgan, past, tizza bo'yidagi yog'ochli to'siq ortidan turib boshqarayotgan qo'g'irchoqbozlar ustalariga hech nima yopmagan va to'siqsiz ijro etishgan.

Yapon teatri "Ninguo sukai" allaqachon xalq yarmakalari tomoshalaridan ajralib chiqqan bo'lib, jonli aktyorlar teatriga aylangan [2]. Qo'g'irchoqlarni yuqori mexanizmlash sababli u insonga taqlid qilishga intiladi va ushbu qo'g'irchoq bu ko'rinishda umuman o'ziga xos ifodali va to'laqonli sahna harakatlarini namoyon qilishi bugungi kun yapon qo'g'irchoqlarini yarmarka qo'g'irchoqlari bilan birorta ham umumiyligi qolmagan. Yapon qo'g'irchoq teatri, inson va qo'g'irchoq teatri orasidagi o'ziga xos teatr yaratgan. Ayniqsa, Uotura Bunrakuken nomi bilan mashhur qo'g'irchoqlari 1/2-2/3 o'lchovida odam bo'yi barobaridan yasalgan va har bir qo'g'irchoqni 3 nafar aktyor boshqargan. Eng tajribali aktyor qo'g'irchoqning bosh qismini, ya'ni ko'zi, qoshi, og'zi, qovoqlarini hamda o'ng qo'lini boshqargan. Ikkinchi aktyor esa qo'g'irchoqning chap qo'lini harakatlantirgan. Uchinchi aktyor uning oyog'ini boshqargan [3].

Operator aktyorlarning o'zi esa boshdan-oyoq qop-qora kiyimda bo'lishgan. Tomosha boshlanganidan keyin bir necha soniya o'tib, tomoshabinlar bu aktyorlarni umuman his qilmay, ko'rmay qolishgan. Ularning asosiy diqqati qo'g'irchoqlarning harakatiga qaratilgan. Ba'zi vaziyatlarda birinchi aktyor yuzini yopmasdan chiqishi mumkin bo'lgan. Qo'g'irchoqlar yapon madaniyatiga xos qilib yasalgan. Chiroyli tabassum va shirinsuhanlik, o'zaro hurmat bilan salomlashishi, ta'zim qilishi, qadimiy an'analarga moslangan.

Yaponiya teatrlari asosan planshet qo'g'irchoq turlaridan foydalanadi. Biroq, bu teatrlarda ipli qo'g'irchoqlar ham o'ynaladi. "Bunkari" qo'g'irchoq teatrlarida qo'g'irchoqlar mukammal tarzda ishlangan. Ularning bo'yi 100-130 smni tashkil

qiladi, ularning og'zi, ko'zi, qoshi, ishlaydigan qilib mexanizmlashtirilgan. Qo'llari, barmoqlari va oyoqlari yengil harakat qiladigan qilib o'rnatilgan. Qo'g'irchoqlarning tana qismi judayam sodda qilib ishlangan. Qo'g'irchoq mahkamlangan yelka qismi, keyinchalik qo'llar va oyoqlarni o'zida aks ettirilgan. Oyoqlar asosan erkak qo'g'irchoqlarni bildiruvchi qahramonlarda bo'ladi. Ayollar kiyimi, ya'ni an'anaviy kimono kiyimi uzun bo'lganligi uchun oyoq yasalmaydi. Qo'g'irchoqlarning bosh qismi nafis va bejirim qilib yasalgan bo'lib, libos, sochlar, parik kabi yordamchi vositalar ham kiydirilgan. Pariklar tabiiy sochlardan tayyorlangan va har bir spektakl oldidan yaxshilab tekshirilgan. Yaponiyada an'anaviy qo'g'irchoq teatrdan farqli o'laroq boshqa qo'g'irchoq turlari bilan o'zgacha yo'nalishlarda ijod qilib kelayotgan teatrlar ham mavjud. Marionetka qo'g'irchoq turi bilan ishlovchi "Takeda innguodza" va qo'lda boshqariladigan qo'g'irchoqlar bilan ijod qiluvchi "Gaysi soqqyo ningyo gekidze" qo'g'irchoq teatrlari bunga misol bo'ladi. Bu teatrlarda an'anaviy p'esalardan tashqari afsona, ertak va raqslarni sahnalashtirilgan. Biroq, noan'anaviy yo'nalishda ijod qiluvchi, eng katta va yangi qo'g'irchoq teatri bu "Puk" teatri sanaladi. Bu teatrdan asosan xorijlik va mahalliy yapon dramaturglarining asarlari, ertak va milliy folklor tomoshalari sahnalashtirilgan. Qo'g'irchoqlarining qo'lqopli, trostli, ipli va boshqa turlaridan foydalanilgan. Keyinchalik bu teatr vakillari qo'g'irchoq filmlarini suratga olisha boshlagan.

Xitoy qo'g'irchoq teatri ta'sirida shakllangan yana bir teatr bu V'etnam teatri bo'lib, uning o'ziga xos tomoni shundaki, undagi tomoshalar quruqlikda emas, suv sathida namoyish etiladi. Qadimgi Xitoyda bu teatrdan dengiz xudolari va ruhlari, toshbaqa, ajdarholar bilan bog'liq ko'rinishlar asosida sahna asarlari yaratilgan. Hozirgi vetnam qo'g'irchoq teatri esa vetnam xalqining kundalik turmushi bilan bog'liq bo'lgan voqea-hodisalar sahnaga olib chiqiladi. Qo'g'irchoqlar yog'ochdan yasalgan bo'lib, ko'pincha ularga libos kiydirilmagan. Libos faqatgina suvda o'chmaydigan bo'yoqlar yordamida chizilgan yoki qoplangan shaklda tasvirlangan. Bo'yoq ustidan lak surtilgan. Qo'g'irchoqlarning boshqaruv uslubi o'zgacha bo'lib, uzoqdan turib boshqarilgan. Qo'g'irchoqlar suv ostidan o'tgan bambuk tayog'iga

qotirilgan bo'ladi. Bu tayoqning ikkinchi tomoni qo'g'irchoqbozning qo'lida bo'lgan. Qo'g'irchoqboz tomoshabinlarga uzoqroq joyda to'qilgan chodir ortida, tizzasigacha suvda turgan xolda qo'lidagi bambuk tayog'ini qimirlatib qo'g'irchoqni harakatlantirgan. Qo'g'irchoqlar haykalga o'xshab qotib qolmasligi uchun ularga iplar ham o'rnatilgan. Bu iplar bambuk tayoq ichidan o'tgan bo'lib, qo'g'irchoqboz uni tortganda, qo'g'irchoq boshini egib ta'zim qilishi, qo'lini silkitishi, suv ostiga sho'ng'ishi va qayta suv yuziga qalqib chiqishi mumkin bo'lgan. Vetnam qo'g'irchoq teatri tomoshalari "mua zoy niok", ya'ni "suvda raqs tushmoq" deb nomlangan. Unda bir aktyor tomoshasini e'lon qilib bong ura, boshqasi qahramonlarga ovoz berganlar. Qo'g'irchoqlar ichida Teu nomli qahramonni vetnam xalqi alohida ehtirom bilan tomosha qilganlar. Chunki bu qo'g'irchoq boshqa qo'g'irchoqlarga qaraganda hajm jihatidan biroz katta bo'lib, uning yuz ifodasi kulib turgan yoqimtoy kishinikiga o'xshagan. Teu juda hazilkash, tomosha boshlovchisi, qiziqarli hikoya va rivoyatlar so'zlaydigan qahramondir. Aslida necha yillardan beri Vetnam qo'g'irchoq teatri bu tomosha qo'yish usulini sir saqlab kelgan. Yangi kelgan aktyorni ishga olishdan oldin qasam ichtirilgan. Tomosha vaqtida turli pirotexnik vositalardan foydalanishgan. Bu esa qo'g'irchoqdagi bo'yoqlarni yorqinlashib ko'rinishiga yordam bergan. Ularning yorqin jilosi odatda kechgi vaqtlarda tovlangan.

Hindlarda marionetka va soya teatri keng tarqalgan bo'lib, soyalar teatridagi qo'g'irchoqlar bo'yvol terisidan yasalgan. Bu qo'g'irchoqlar juda qadimiy bo'lib, afsona va rivoyatlardagi mashhur qahramonlar obrazida bo'lgan.

Qadimgi Yevropaning Yunoniston va Rim hududiga qo'g'irchoqlar asosan sharqdan kirib borgan. "Rimdagi xalq qo'g'irchoq teatri qadimgi Rim komediyasi Atelloni qo'ya boshlaganlar. Bunda asosiy qahramon oddiygina va kichkinagina shaharda yashovchi Atello qo'g'irchoq'idir. "Atellan" komediyasining markazidagi komik figura Makkus badbashara, hazilkash personaj edi. Uning bo'yi kichkina, beli bukri, qorni esa chiqqan, bukri tomoni bilan bir xil bo'lgan. Boshining ko'rinishi ham badbashara, burni uzun tumshuqqa o'xshaydi. U harakatlari va so'zlari bilan tomoshabinlarni kuldirgan" [4].

Pulchinella nomi bilan mashhur italyan qo'g'irchoq'i XV-XVI asrlarda xalq orasida ko'rina boshlagan. Italiya qo'g'irchoqlarini uch guruhga ajratish mumkin:

1. Ko'chalarda qo'yiladigan qo'g'irchoqlar.
2. Doska yonida o'ynatiluvchi qo'g'irchoqlar.
3. Qo'lqopli qo'g'irchoqlar.

"XVI asrda yashagan milanlik mashhur vrach va matematik Kardani shunday yozgan: "Men ikkita sitsiliyalikni ikkita yog'och figurani o'ynatishlarini ko'rib hayron qolganman". Davomidan tushuntiradi: "Ular birgina ip bilan boshqarilardi. Ip ularni orasidan o'tib yuqoriga tortilgan edi. Ipning bir uchi yog'och ustunga, ikkinchisi qo'g'irchoqbozning oyog'iga bog'langan. Qo'g'irchoqbozning oyoq harakatlari qo'g'irchoqning boshini qimirlatishga, qo'lini siltashga, oyog'i bilan yurishga majbur qilardi. Shu narsaga amin bo'lish kerakki, qo'g'irchoqning har bir harakati musiqa bilan mos tushishi kerak". Kardanining eshitishicha, o'yinga tushuvchi qo'g'irchoqlarni xalq "magatelli" deb ataganlar. Hozirgi kunda bu so'z ishlatilmaydi. Bugungi kunda qo'g'irchoqbozlar bu qo'g'irchoqlarni "doska qo'g'irchoqlari" deb atashadi. Bu ibora fransuzcha "lya-plyanshet" – "doska" so'zidan olingan. Doska qo'g'irchoq teatri an'analari xuddi Italiyadagi kabidir. Pulchinellaning tashqi ko'rinishi: qo'pol, qorindor, burni uzun, orqasida ikkita bukrisi bor bo'lib, u yana o'g'ri, yolg'onchi, qo'rqqoq, mehnatkash, janjalkash hisoblanadi.

Qo'g'irchoq teatri to'rtburchak bo'lib, hamma tarafidan mato bilan o'ralgan yashikni eslatadi. Qo'g'irchoqbozning yonida yordamchisi bo'lgan, u voqealarni tushuntirib turgan. Ikkinchi yordamchi uning musiqachisi bo'lgan. Pulchinello o'zining yashigi bilan butun Yevropani aylanib, tomosha qo'yib yurgan.

Italiyada qo'g'irchoq turlarining eng mashhuri bu marionetka teatridir. Yuqoridan turib iplar yordamida qo'g'irchoqlar o'ynatilgan bo'lib, qo'g'irchoqlarning bu turi Italiyaga XVII-XVIII asrlarda kirib kelgan. Dastlabki davrda bu teatrdan asosan opera qo'shiqlariga, balet raqqosalariga, dramatik aktyorlarga taqlid qilgan holda faoliyat olib borishgan. Ular bu ishni nihoyatda mohirlik bilan boshqarishgan, tomoshani ko'rgani kelgan tomoshabinlar soni

kundan kunga ortib boravergan. Shuningdek, bu teatr aktyorlari yaxshigina musiqachi ham bo'lishgan. Italiya qo'g'irchoqlari italyan xalqining qadimiy qahramonlarining hayotini sahnada aks ettirganlar.

Fransiya qo'g'irchoqlaridan biri Polishinel bo'lib, uning muallifi Jan Brioshe, haqiqiy ismi Djovanni Briochi edi. Eng qadimgi rasmlardan yoki muzeylar orqali ma'lum bo'lgan Polishinelning qo'lpaypoq qo'g'irchoqlari XVIII asrda keng tarqalgan. O'sha vaqtdagi "Polishinelning orqasi va oldida ikkita o'rkach o'sib chiqqan, oq parik kiygan, boshida uchburchak shlayapa bo'lgan. Po'stinining yenglaridan xalqalarday manjetlar chiqib turardi. Momiq aylana yoqa bo'ynini o'rab turadi" [5].

Chexiya qo'g'irchoq teatrining ham o'ziga xos tarixi bor. Bu teatr oddiy xalqning o'z tilini mukammal egallashiga yordam bergan teatr hisoblanadi. Chunki, bu teatrdan milliylikning uyg'onishi uchun spektakllar faqat chex tilida o'ynalgan. Dastlabki tomoshalarga "Don Juan", "Doktor Faust" kabi asarlarni misol tariqasida keltirish mumkin. Chexlarning an'anaviy qo'g'irchoq qahramoni bu Kashparek qo'g'irchoq'i hisoblanadi [6]. Bu qahramon chex xalqi bilan muloqot qilgan holda, ya'ni dialog shaklida ijro qiladi. Qolgan qo'g'irchoq qahramonlari singari Kashparek ham yovuzlikka va adolatsizlikka qarshi kurashadi va yomonlarni jazolaydi.

Rossiyaning havaskor qo'g'irchoqlarini biz asosan rus teatri mualliflaridan biri K.S.Stanislavskiyning tadqiqotlaridan bilamiz. Rus havaskorlik qo'g'irchoq spektakllarining tarixi ham xuddi Yevropadagi kabi XVIII asrning so'nggi choragi – XIX asrning boshlaridan boshlangan. O'sha davr "uy teatrlaridagi qo'g'irchoqlarni 3 ta tipga ajratish mumkin:

1. Bolalar qo'g'irchoq spektakli bo'lib, deyarli kattalar ishtirokisiz amalga oshirilgan. Kattalar ishtiroki bunda asosan tomoshabinlar bo'lgan. Bu spektakl o'yin bolaning to'la erkinligini namoyish etgan.

2. Bolalar uchun spektakl bo'lib, kattalarni ham qoniqtirgan. Kattalar roli bunda faollashgan. Uy qo'g'irchoq sahnalari tarbiya va ta'lim maqsadida foydalanilgan. Spektakl bolalar va kattalarni tarbiyalash va dunyoqarashini

o'zgartirish ahamiyatiga ega bo'lgan. Bolalar ko'proq tomoshabin, kattalar esa ishtirokchilar va pesa mualliflari bo'lishgan.

3. Kattalar uchun namoyish etilgan uy teatrlarida estetik konsepsiya, adabiyot va dramaturgiya namoyon bo'lgan va shakllangan. Unda siyosat, ijtimoiy hayotdagi masalalar asosiy mavzu sifatida olingan.

XIX asr oxirida rus xalq qo'g'irchoqlari orasida Petrushka qo'g'irchog'i alohida ajralib turadi. Bu vaqtda rus qo'g'irchoq teatri ham ikki xil texnikani xuddi qoidadek bilishgan: ipdagi qo'g'irchoqlar teatri ("marionetok" atamasi bilan atalgan) va qo'lpopli qo'g'irchoqlar teatri, rus qo'g'irchog'i Petrushka nomi bilan atalgan teatri. Bu vaqtda rus teatri asosan ko'cha va uy sahnalarida qo'yilgan. Manbalarda keltirilishicha, XIX asr oxirida petrushkachilar "sharmanshik"lar bilan aralashib turgan. Ertalabdan kechgacha qo'g'irchoqbozlar joydan-joyga ko'chib yurishgan. Kun bo'yi Petrushkaning sarguzashtlari tarixi haqida takroran tomoshalar qo'yilgan. Har bir tomosha 20-30 daqiqa davom etgan. Aktyor yelkasida taxlangan ikkiga ajraladigan pardasini, qo'g'irchoqlar solingan sandig'ini olib yurgan. Musiqachi esa og'irligi 30 kilogrammgacha keladigan sharmanka musiqa asbobini ko'tarib yurgan.

Yevropada yasalgan qo'g'irchoqlar ham turlicha. Tarixiy manbalarda "Pushenellenkelder" atamasining ma'nosi "qo'g'irchoq yer to'lasini" degan nomni keltirib chiqargan. Chunki chindan ham ular eski uylarning yerto'lalarida spektakl qo'yishgan edi. Belgiya aholisi uni "pulchinella yerto'lasini" deb atashgan. "Kursilar qatori oddiy taxta, orqa devordan zinapoyadan tushilgan. Yerto'la past bo'lib oxirgi o'rinda o'tirganlarning boshi devorga tegib turgan. Birinchi o'rindagi stullar deyarli oldida bo'lib, unga asosan bolalar o'tirib tomosha qilishgan. Sahna yarim metr balandroq bo'lib, polning kengligi 18 metr, balandligi bir metr qilib qurilgan. Uni oddiy parda to'sib turgan. Yonida kalta, kichkina eshik bo'lib, chap tarafidagi eshikda shunday yozuv bitilgan: "Uni kim oyog'i bilan itarib tepib tursa (qandaydir belgi)", o'ng tarafda "sahnaga narsalar otish, tupurish man etiladi" [7].

XIX asr oxirida Yevropaning kambag'allar mahallalarida ko'plab qo'g'irchoq teatrlari faoliyat olib borganlar. Biroq, ularni topish qiyin bo'lgan. Ularni asosan

shahar markazlaridan izlash befoyda bo'lgan. Hamma jihozlar bitta xonada bo'lgan. Xona xo'jayini ovqat pishirgan, spektakllar tugagach, hamma yotib uxlagan. Bir necha o'rindiqlar stullar vazifasini bajargan. Stullar orasida yotib uxlaydigan joylar ham bo'lgan. Sahna orti devorlariga qo'g'irchoqlar osib qo'yilgan. Faqat belgilangan qo'g'irchoqlar uchun turli xil rol o'ynash mumkin, xolos. Eski qo'g'irchoqlar yog'ochdan qilingan. Ushbu qo'g'irchoqlarning ko'rinishi qadimiy yunon qo'g'irchoqlari eskizidan olingan bo'lib, ko'zi, sochi, og'zi va soqoli yog'ochning o'ziga chizib qo'yilgan.

Buyuk Britaniyadagi qo'g'irchoqlar orasida Panch ko'p mashhur bo'lgan. U omadli va taqdiriga ishonadigan ustasi farang bo'lib, el orasida shovqin ko'taradigan va quvnoqligi bilan barchani o'z e'tiboriga tortgan. Vaqt o'tib bu xarakter qonxo'r, qo'pol va o'z manfaati yo'lida barcha ishdan tap tortmaydigan odamga aylanib borgan. Biroq, ingliz tomoshabinlari Panchni o'z obraziga qaytarishni talab qilishgan. Xalq o'z qahramonini yaxshi ko'rgan. Panch aqlli bo'lib, o'z navbatida ayyor, raqiblari ustidan doimo g'alaba qozonib kelgan. Panch obrazi Angliya siyosiy maydonini ham hajv qilib kelgan.

Amerika qo'g'irchoq teatri XX asrning 20-yillarida tashkil topgan bo'lib, 30-40 yillarida amerikalik qo'g'irchoqboz Frenk Peris nomi mashhur bo'lgan. U qora libosda va kalta marionetkani o'ynatgan. U qora pardaning maxsus ilgichlaridagi 5-6 nomerga mo'ljallangan qo'g'irchoqlar bilan navbatma-navbat ishlagan. Amerika qo'g'irchoq teatrining o'ziga xos xususiyatlar quyidagilardan iborat:

birinchidan, davlat teatri yo'qligi. Ular davlatdan yordam olishmagan;

ikkinchidan, doimiy zal va imoratning yo'qligi. Har xil manzillarda sayohat qilib, tomoshalar qo'yishgan;

uchinchidan, jamoaning tarkibi kamligi, ya'ni ular 2-3 yoki bitta aktyordan iborat bo'lgan;

to'rtinchidan, ular asosan televidenie orqali namoyishlarni ilk bora olib chiqishgan.

Hozirda AQShda bir necha mayda qo'g'irchoqbozlar jamoasi faoliyat olib borishmoqda. Ular juda qulay va jamiyatning xohlagan buyurtmasini bajara oladi.

Qo'g'irchoqbozlik o'zining vujudga kelishi va rivojlanishiga ko'ra g'ayrioddiy hodisa emas, balki xalq hayotini obrazli, muayyan aks ettiradigan va jamiyat qonunlariga, taraqqiyotiga hamohang belgilanadigan faoliyatdir. Har bir millat tarixida qo'g'irchoq teatri o'zining ibtidosini diniy afsonalardan olgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Соломоник И. Традиционный театр кукол Востока. – Москва: Наука, 1983. – с-21-22.*
2. *Mamatqulov B. Qo'g'irchoq yasash texnologiyasining rivojlanish bosqichlari, “Qo'g'irchoq teatri san'ati: yangi davr va transformatsiya” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: 2023. –77-82-b.*
3. *Azizova Z. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda qo'g'irchoq teatri vositasida axloqiy estetik sifatlarni shakllantirish. – Toshkent: 2010. – 11-12-14-b.*
4. *httr//www.5 ballov.ru*

Kamola Sulaymanova

*O'zDSMI "Ovoz rejissorligi va operatorlik mahorati"
kafedrası o'qituvchisi,
mustaqil izlanuvchi PhD,
e-mail: kamolamahmudova1@gmail.com*

ANIMATIONS FILM AN'ANA VA NOVATORLIGINI O'RGANISH MASALALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada animatsiya san'atining tarixi, nazariy va amaliy asoslari hamda uning an'anaviy va innovatsion yo'nalishlari tahlil etilgan. Animatsiya – jonsiz jismlarni jonlantirish orqali badiiy ifoda imkoniyatlarini yaratib beruvchi ekran san'ati turi sifatida ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *animatsiya, multiplikatsiya, an'ana, vizual ifoda, qo'g'irchoq teatri, innovatsiya, CGI texnologiyasi.*

ISSUES IN EXPLORING TRADITION AND INNOVATION IN ANIMATED FILMS

Abstract. *This article analyzes the history, theoretical and practical foundations of animation art, as well as its traditional and innovative directions. Animation is considered as a type of screen art that creates opportunities for artistic expression by animating inanimate objects.*

Keywords: *animation, cartoon, tradition, visual expression, puppet theatre, innovation, CGI technology.*

Animatsiya san'ati nafaqat texnik jarayon, balki estetik, falsafiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan murakkab badiiy ifoda turidir. U jonsiz jismlarga harakat berish orqali hayotning illyuziyasini yaratish, inson hissiyoti va ruhiy holatini vizual vositalar bilan ifodalash imkonini beradi. Shu jihatdan u kino san'atining eng dinamik va innovatsion shakllaridan biri hisoblanadi.

Biroq, globallashuv jarayonida animatsiya san'atining texnik va janriy imkoniyatlari tez sur'atda rivojlanayotgan bir paytda, uning milliy an'analarga asoslangan, madaniy meros bilan chambarchas bog'liq xususiyatlari ma'lum darajada soyada qolib ketmoqda. Ana shu o'rinda asosiy muammo paydo bo'ladi:

qanday qilib animatsion filmlarda an'anaviy uslublar va zamonaviy texnologiyalarni uyg'un holda saqlab qolish mumkin? Bu savol nafaqat rejissyorlar va animatorlar, balki animatsiya nazariyasi bilan shug'ullanuvchi olimlar oldida ham dolzarb vazifa sifatida turibdi.

Mazkur maqolada aynan shu muammo, animatsiyada an'ana va novatorlik uyg'unligini ta'minlash masalasiga e'tibor qaratiladi. Ilmiy tahlillar orqali animatsiya san'atining tarixi, uning rivojlanish bosqichlari, klassik va zamonaviy texnologiyalar, shuningdek, milliy vizual ifoda shakllari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik o'rganiladi. Bu orqali nafaqat animatsiyaning ilmiy-nazariy asoslari, balki uning badiiy ifodadorlik imkoniyatlari ham yoritiladi.

Animatsiya san'ati boshqa ekran san'ati turlaridan ikki muhim parametri harakatning illyuziyasini yaratish hamda jonsiz jismni jonlantirish bilan ajralib turadi. Dunyo olimlari aynan shu jarayon, ya'ni jismlarni "jonlantirish" usullarini hamda animator kasbini mohiyatini har taraflama o'rganib, uning san'at sifatidagi ahamiyati, psixologik ta'siri va texnologiyalar bilan bog'liq taraqqiyotini chuqur tadqiq qilish bilan birgalikda "animatograf" termini mohiyati kelib chiqmoqda. Animatsiya esa har safar yangi uslublar, yangi texnik imkoniyatlar bilan boyib borib, bizga turli-tuman janrlar va vizual tajribalarni taqdim etayotgani bilan ham e'tiborli.

Kino san'atining rivojlanishi, ayniqsa multiplikatsiyaning paydo bo'lishi va avvalgi metodlarning qo'llanilishi, san'at tarixida muhim bo'lgan qadamlarni tashkil etadi. Multiplikatsiyaning ilk namunalari, kadrma-kadr suratga olish va boshqa tryuklarning qo'llanilishi orqali, kino san'ati yangi imkoniyatlarga ega bo'ldi. Emil Kol va Styuart Blekton kabi rejissyorlarning ijodiy yondashuvlari va ularning yangi texnologiyalarni qo'llash orqali multiplikatsiya sohasiga qo'shgan hissalar bu turning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Jorj Sadul "Vseobshaya istoriya kino" kitobida multiplikatsiyaning paydo bo'lishi haqida to'xtalib, multiplikatsiyaning paydo bo'lishi va avvalgi metodlar, masalan, kadrma-kadr suratga olish va boshqa tryuklarning qo'llanilishi haqida fikr yuritgan [1, 484-b]. Emil Kol va Styuart Blekton kabi rejissyorlarning ijodiy yondashuvlari va ularning davr uchun yangi bo'lgan texnologiyalarni qo'llash orqali multiplikatsiya sohasiga qo'shgan hissalar

ta'kidlanadi. Shuningdek, multiplikatsiyaning avvalgi namunalari va ularning ta'siri haqida ham bahs qilinadi. Multiplikatsiyaning ilk namunalari, masalan, “Гостиница с привидениями” kabi filmlar tomoshabinlarning diqqatini tortish va yangi ijodiy usullarning qo'llanilishi bilan ajralib turgan. Kadrma-kadr suratga olish usuli, multiplikatsiyaning asosiy metodlaridan biri sifatida bu janrning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Emil Kolning ilk xarakterli multqahramonlari va Styuart Blektonning kadr ketma-ketligi bo'yicha suratga olingan “Магическое вечное перо” kabi ishlari multiplikatsiyaning yangi imkoniyatlarini namoyish etdi.

Zamonaviy kino san'atining rivojlanishi hamda multiplikatsiyaning ilk namunalari sifatida tilga olinadigan muhim shaxslardan biri Emil Reynodir. Multiplikatsiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishida katta hissa qo'shgan ijodkor haqida S.Asenin “Волшебники экрана” [2, 82-b] kitobida yuritilgan ekan, Jo'rgi Sadulning munosabatiga to'xtalib o'tadi. Unda Emil Reynoning 1892-yildan boshlab Muzey Grevenda uzatilgan “Optik teatr”da rangli harakatlangan rasmlarni ekranga proeksiya qilib ko'rsatgani keltirilgan. Har bir seans davomida bir necha lentalar namoyish etilib, ularning ko'rsatilishi 10-15 daqiqa davom etgan. Sadulning ta'kidlashicha, Reyno zamonaviy multiplikatsiyaga xos bo'lgan texnik usullardan, masalan, dekoratsiyalardan alohida harakatlangan shakllarni chizish, harakatning ketma-ket fazalarini qog'ozda tasvirlash, tryuklar va harakatning siklligi kabi usullardan foydalangan. Reynoning “Optik teatri” multiplikatsion filmning prototipi bo'lgan, ammo u hali kinoplyonkaga olinmagan va zamonaviy kinoapparatlarni bilmagan. Sadul multiplikatsiyaning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan ijodkorlarning hissasini baholab, uning rivojlanishidagi keyingi qadam kinotexnikaning yaratilishi va takomillashtirilishi, kadrma-kadr suratga olish usulining qo'llanilishi bilan belgiladi. Shunday ekan, Emil Reyno, Emil Kol va Styuart Blektonning kashfiyotlari zamonaviy multiplikatsiya san'atining asosini tashkil etsada, ammo bu san'atning ildizlari chuqurroq, uning tarixi ancha ilgari boshlangan.

I.P.Ivanov-Vano “Очерк истории развития мультипликации” kitobida quyidagicha fikr bildirgan: “Animatsiya san'ati insoniyat tarixida juda uzoq vaqtdan

beri mavjud bo'lib, u insoniyat ijodiy faoliyatining bir ko'rinishi bo'lgan. Bu ibtidoiy davrlardagi tosh o'ymakorligi yordamida yaratilgan harakatdagi tasvirlar, keyinchalik xitoy soya teatrlari animatsiya san'atning dastlabki ko'rinishlari hisoblanadi" [3, 3-b]. Rassomlar ham muayyan voqeani ifoda etuvchi tasvirlar yaratish orqali nafaqat tabiiy olamni, balki epik qahramonlarning sarguzashtlarini ham kengaytirib, ularning ichki dunyosini va kechinmalarini ifodalashga harakat qilganlar. Bu kabi tasvirlar o'z navbatida mavzularni chuqurlashtirib, insoniy qadriyatlar ulug'langan hikoyalar yaratishga imkon bergan. Masalan, Qadimgi Yunon yoki Hindiston mifologiyasidagi qahramonlarning sarguzashtlari va ularning ruhiy kechinmalari murakkab va ko'p qatlamli tarzda tasvirlangan. Bu tasvirlar orqali tomoshabin qahramonlarning ichki dunyosiga kirib, ularning his-tuyg'ularini, maqsad va intilishlarini tushunishi mumkin bo'lgan.

Dastlab animatsiya tomosha san'atiga aylanish jarayonlari teatr sahnalarida namoyish etilgan qo'g'irchoq teatri bilan bog'liq bo'lib, teatr paydo bo'lishi esa Gerodot, Ksenofont, Arastu va boshqa olimlarning malumoti bo'yicha V-VI-asrlarga borib taqaladi. Qo'g'irchoq teatri tabiatni ilohiylashtirish kabi marosimlarda namoyish etilgan. Sharqda qo'g'irchoq teatrining barcha shakllari mavjud bo'lgan. O'zbekistonda qo'g'irchoq teatri o'tmishda taraqqiy etgan bo'lib, uning "Fonus xayol", "Chodir xayol", "Chodir jamol" kabi turlari faoliyat ko'rsatib kelgan. Shundan soya teatri ("Fonus xayol") keng tarqalgan. Shuningdek, Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonida berilgan va boshqa ma'lumotlarga qaraganda, "Fonus xayol" XIV-XVI asrlarda keng taraqqiy etgan. Qo'g'irchoqlar charm yoki taxtadan yassi qilib ishlangan, kiyimchalar tikilgan yoki rang bilan belgilangan. Qo'g'irchoqlar dastcho'plarga o'rnatilgan. Qo'g'irchoqlarni harakatlantirish va ularning bo'g'inlariga bog'langan iplarini tortish orqali ular jonlangan. Tomoshalar kechqurun va tunda bino ichida ko'rsatilgan. Ular yupqa oq parda ortida, unga juda yaqin masofada harakatlantirilgan. Qo'g'irchoqlarning ortidan sha'm o'rnatilgan yoki zig'ir yog'i quyilgan bir necha fonuslar yoritib turgan [4,40-b]. Natijada qo'g'irchoqlarning aksi pardaga tushgan. Fonus xayol tomoshalarida qahramonlik dostonlarining syujetlari aks ettirilgan va u ko'pincha

saroylarda ko'rsatilgan. Har qanday jonsiz jismlarni harakatga keltirib, tomoshabinga hissiy va ma'naviy ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatlar animatsiyaga oddiy tasvirlar ketma ketligi sifatida emas, balki mazkur tasvirlar ortida ko'plab emotsional hamda ma'naviy mazmun joylash imkonini beradi. Animatsiya tarixining ilk ko'rinishlarida qadimiy g'orda chizilgan rasmlar yoki qo'lyozmalardagi tasvirlarda turli pozitsiyada chizilgan naqshlarda harakat illyuziyasini tasvirlash ko'zlangan. Ushbu maqsad yo'lida olimlar turli tasvirga olish kinoapparatlarini kashf etdi. Multiplikatsiyaning rivojlanishi va uning zamonaviy shakllari, kinotexnikaning ajoyib imkoniyatlari bilan birga san'atning yangi qirralarini ochdi.

Animatsiya san'ati rivojlanishi bir asrdan ortiq tarixga ega bo'lib, bugungi kunga qadar yangi shakllar namoyon bo'lmoqda. Bir asr davomida soha kengayib, bu davrda maxsus effekt, stop moushn, animatsion xarakter, mualliflik animatsiya, eksperimental animatsiya, chizma animatsiya hamda turli badiiy ifoda vositalari taraqqiy etdi. O'tgan asrning yarmida televidenie orqali multiplikatsion novella hamda animatsion shoular ommabop bo'lib, 1960-yillar ijodkorlarga jamoaviy ishlab chiqarishdan chiqib, o'zlarining shaxsiy dunyoqarashlarini o'rganish, 1970-yillarda esa ichki monolog va metaforik hikoyachilik rivojlandi, inson tuyg'ulari va jamiyatdagi muammolarni chuqurroq tadqiq qilishga kirishildi, 1980-yillarda asosan ijtimoiy mavzularga, 1990-yillarda esa texnologik rivojlanish animatorlarga raqamli vositalardan foydalangan holda innovatsion asarlar yaratish imkonini berdi. Ushbu davr "ikkinchi yangi to'lqin" sifatida tanildi. Ushbu jarayonlar ta'sirida o'zbek animatsion kinosi an'analari shakllanib o'ziga xos uslub va mavzularda milliy multfilmlar yaratildi.

Ushbu tadqiqotda animatsiya san'atining an'anaviy va novatorlik aspektlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ilmiy asosda tahlil qilindi. Tadqiqot maqsadi va vazifalariga muvofiq holda, animatsiyada jonlantirish jarayonining tarixiy ildizlari va zamonaviy texnologik yechimlari o'rtasidagi uyg'unlik namoyon qilindi.

Animatsion filmlar orqali milliy an'analarni saqlash, madaniy qadriyatlarni vizual ifoda etish va ilmiy asoslangan rejissura modelini shakllantirish masalalari

o'rganildi. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, animator faoliyati faqat texnik mahorat emas, balki chuqur badiiy tafakkur va inson psixologiyasini anglashni talab etadigan jarayondir. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1) Animatsiya ta'lim tizimida an'anaviy vizual ifodalarni texnologik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish; 2) Milliy folklor va tarixiy meros asosida yangi animatsion ssenariylar yaratish; 3) Animatorlarning nazariy va amaliy salohiyatini oshirish maqsadida ilmiy-amaliy seminarlar tashkil etish.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Садул Ж. Всеобщая история кино. Том 1. Общая редакция и вступительная статья проф. С.И.Юткевича государственное издательство «Искусство». – Москва: 1958. – с-484.
2. Асенин С. Волшебники экрана. Эстетические проблемы современной мультиплакаты. 1974. – с-8-82.
3. Иванов В. Очерк истории развития мультиплакаты (до Второй мировой войны). – Москва. 1967. – с-3.
4. Qodirov M. Xalq qo'g'irchoq teatri. – Toshkent: 1972. – 40-b.

Ilhom Masalimov

O'zDSMI "Kino, televideniye va radio rejissyorligi"
kafedrasi o'qituvchisi

KINO SAN'ATIDA KASKADYORLIK, TARIXIY EVOLYUTSIYA VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

Annotatsiya. Maqola kino san'atida kaskadyorlikning rolini, uning tarixiy evolyutsiyasi va zamonaviy tendensiyalarini kompleks tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda kaskadyorlikning paydo bo'lishi, dastlabki jarayonlardan zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashuvigacha bo'lgan yo'l o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kaskadyor, aktyorlik mahorati, kaskadyorlik, kino, aktyor, zamonaviy texnologiyalar, interaktiv simulyatsiyalar, ishlashni baholash.

"HISTORICAL EVOLUTION AND MODERN TRENDS IN THE ART OF CINEMA".

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the role of stunt performance in cinema, examining its historical evolution from early practical stunts to modern integration with advanced technologies. The study traces the development of stunt work from its origins to contemporary hybrid techniques, highlighting key transformations in the field.

Keywords: stunt performer, acting mastery, stunt work, sinema, actor, modern technologies, online platforms, interactive simulations.

Kino san'ati tomoshabinlarga nafaqat badiiy tasvir, balki hayratlanarli fizik qobiliyatlar va ekstremal sahnalar bilan ham taassurot qoldiradi. Kaskadyorlar – bu kinoning "ko'rinmas qahramonlari" bo'lib ularning jasorati va mahoratisiz filmdagi portlashlar, balanddan sakrashlar, janglar va avariyalarni haqiqiy qilib ko'rsatadi. Kaskadyorlik – kino sanoatining eng jasur va jiddiy kasblaridan biri bo'lib, uning tarixi kinoning o'zi bilan teng keladi. Darhaqiqat kaskadyorlar deganda xavfli tryuklar, ekstremal voqeliklarga boy harakatlarni bajaruvchi insonlar ko'z oldimizda gavdalanadi. Filmlarda murakkab epizodlarda ularning bajargan tryuklarini ko'rib benihoya hayratlanamiz. Ba'zan bunday murakkab tryuklarni kaskadyorlar bajarsa ba'zan esa aktyorlarning o'zlari bajarishganiga guvoh bo'lamiz. Kaskadyorlar tomonidan ishlangan epizodlarda voqeliklar

tomoshabinni kuchli hayajonga solmay qo'ymaydi. Ayniqsa zamonaviy kinematografiyada kaskadyorlik ishlarisiz filmlarni tassavur qilish qiyin bo'lib qolmoqda.

Kino san'ati tarixi va rivojlanish bosqichlariga yuzlansak dramaturgiya, aktyorlik mahorati, operatorlik san'ati, montaj va grafika san'ati kino san'atida tomoshabin ehtiyoji, sog'lom raqobat, texnologiyalar bilan bog'liq ekanligini ko'ramiz. Aynan shu tendensiyalar asnosida kaskadyorlik mahorati ham o'zining rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi. Kaskadyorlik san'ati kinoning paydo bo'lishi bilan janrlar rang-barangligi paydo bo'lishi bilan rivojlana boshladi. Ovozsiz filmlarda janrlar paydo bo'la boshlagan aktyorlik mahoratida jismoniy harakat ya'ni plastika ustunlik qila boshladi. Film voqealarida qahramonlar epchil harakatlar, pantamimo elementlaridan tez-tez foydalana boshladilar va bu raqobat tezlashib akrobatika elementlari ham filmlarga kirib keldi. Ilk murakkab tyruk sifatida 1903-yilda Amerika kinoijodkorlari tomonidan tasvirga olingan "Poyezddagi katta talonchilik" filmida poyezddan sakrash sahnalari birinchi haqiqiy kaskadyorlik namunalaridan biri bo'ldi. Tez orada boshqa filmlarda ham murakkab tryuklar, akrobatika elementlari filmlarda ishlatila boshlandi. Ularning eng yorqin namayondalari sifatida 1920-yillar ovozsiz filmlar davrida Charli Chaplin va Baster Kiton o'zlarining akrobatik ko'nikmalari bilan tomoshabinlarni hayratda qoldirishgan. Charli Chaplin o'zining filmlarida sirk elementlar hamda pantomima elamentlaridan ustalik bilan foydalandi va filmlarida sodda tryuklardan tortib murakkab tryuklargacha bajardi. Charlie Chaplin ovozsiz kino davrining eng buyuk komik aktyorlaridan biri bo'lib, o'zining fizik komediyasi va aql bovar qilmaydigan jasorati bilan tarixga kirdi. U hech qachon professional kaskadyor yordamisiz, barcha xavfli sahnalarni o'zi bajardi. Chaplin filmlarida tomoshabinni yanayam hayratga solish ularni hayajonda ushlab turish uchun ko'p izlanishlar olib bordi, yangidan yangi tryuklarni bajarish uchun nafaqat jismoniy harkatlar balki tasvirchi va dekoratorlar bilan hamkorlikda murakkab tryuklarni ishlab chiqdi va filmlarida ustalik bilan foydalandi. Chaplin filmlarini jang sahnalarisiz tassavur qilish qiyin. Jang sahnalari yumorga asoslangan bo'lsada o'ziga xos xareografiyasi va stilistikasiga ega edi. Bu stilistika pantomima san'ati bilan qorishgan edi. U o'zining "Oltin vasvasasi", "Bolakay", "Buyuk diktator", "Bekorchilar sinfi",

“Yangi davlat” kabi ko‘plab filmlarida aynan mana shu kichik tryuklar va pantomima elementlarini ustalik bilan namoyish qila oldi. Aynan filmlarda jang sahnalarini ishlatish borasida ilk qadamlarni janob Charli Chaplin boshlab bergan desak xato bo‘lmaydi shu o‘rinda Chaplin bajargan bir necha murakkab tryuklarni eslab o‘tamiz. “Yangi davlat” (1936) – Konveyrdagi aqldan ozish sahnasi Chaplin konveyer liniyasida ishlayotganda mexanik qurilmalar bilan kurashadi, xavfli jihati: ushbu sahnalarda u haqiqiy mexanik moslamalar orasida aylanib, qo‘l-oyoqlarini qisqichlarga tushirish xavfi bor edi Chaplin bu sahnani 30 marta takrorlagan! “Sirk” filmi (1928) – Arslon qafasidagi epizodda Chaplin haqiqiy arslon qafasiga tushib qoladi (arslon hayotiy, lekin tishlari olib tashlangan). Tarixiy faktlarda keltirilishicha ushbu epizod suratga olish jarayonlarida Chaplin aslida qattiq stressga uchragan, lekin buni hech kimga aytmagan va rol jonli chiqishi uchun bor imkoniyatini ishga solgan.

Chaplin bilan deyarli bir davrda Baster Kiton ham ovozsiz filmlarda murakkab tryuklarni bajarish borasida katta yangiliklar amalga oshirdi. Chaplindan farqli ravishda Baster Kiton o‘z filmlarida ko‘proq akrobatika va gimnastika elementlarini ustalik bilan ishlata oldi va shu orqali tomoshabinlarni yanayam hayratga soldi. Baster Kiton amalga oshirgan akrobatik tryuklar bo‘lg‘usi kaskadyorlar va aktyorlarni ilhomlantirdi hamda kinematografiya tarixida murakkab akrobatik tryuklar tarixini boshlab berdi. Shu tariqa ilk bor kaskadyorlik guruhlarini tashkil etila boshlandi. Dastavval kaskadyorlar tarkibini asosan akrobatlar va sport gimnastikasi ustalari to‘ldira boshladi, keyinchalik esa chavandozlar, sirk artistlari va jang san’ati bilan shug‘illanuvchi shaxslar kaskadyorlar safida paydo bo‘ldi. Ilk kaskadyorlik gildiyasi Gollivudda 1930-yilda tashkil etildi va kinostudiyalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘ydi. 1930-50-yillar davomida kino san’ati rivojlanishi bilan bir qatorda kaskadyorlik ham tezlik bilan rivojlanib bordi. Filmlar janri va tryuklarining murakkabligiga qarab professional kaskadyorlar shakllana boshladi. Kaskadyorlik texnikasi va xavfsizlik usullari yillar davomida sezilarli o‘zgarishlarga uchradi. Bular eng muhim sabablar maxsus qurilmalar yo‘qligi sababli jiddiy jarohatlar tez-tez sodir bo‘ldi. Kaskadyorlar sekin asta xavfsizlik muamolarini texnik jihozlar bilan hal eta boshlashdi. Texnika xavfsizligi va zamonaviy texnikalardan foydalanib ular

yanayam tomoshaviy tryuklar qila olishi hamda shaxsiy daxlsizliklarini saqlab qolishlarni o'rganib olishdi. Dastavval 1930-1960-yillar davomida kaskadyorlar asosan vestren janridagi filmlarda ko'proq ko'zga tashlanar aynan mana shu janrlar jang sahnalari, portlashlar, otlardan yiqilishlar va balandlikdan sakrashlarga boy filmlar hisoblanar edi. Ushbu filmlarda jang sahnalari yanayam jonli chiqishi uchun kaskadyorlar tryuklarni xavsizlik darajalariga unchalik ahamiyat berishmas va juda kop jiddiy jarohatlar olishar edi. Bu muammolar texnologiyalar rivojlanishi bilan sekin asta yechila boshladi. Texnologik yangilanishlar davri. Simlar, yumshoq matolar, portlovchi moddalar xavfsizligi yaxshilandi. Kundan kun kaskadyorlik nafaqat xavfli sahnalarni jonlantirish, balki tomoshabinlarni ekranlarga bog'lab qo'yishning muhim vositasi hisoblandi. Texnologiyalar rivojlanishiga qaramay, inson jasorati va mahoratini almashtirib bo'lmaydi. Ba'zi rejissyorlar kompyuter grafikasiga ustunlik bersada, tomoshabinlar haqiqiy kaskadyorlar talab qilishda davom etishdi. 1960-yillar kino sanoatida kaskadyorlikning o'sishi va professionalizatsiyasi davri bo'ldi. Bu yillarda Gollivud, Bollivud va Yevropa kinolarida kaskadyorlik yangi texnikalar bilan boyidi, jangovar va triller janrlari rivojlandi. Kaskadyorlik elementlari 1970- yillardan boshlab jang sahnalariga boy jangari filmlar tomoshabinlar qalbiga kirib kela boshladi. Jangari filmlarda kaskadyorlikning ahamiyati kuchayib bordi. Kaskadyorlik jangari filmlarga boshqacha hayot bag'ishlaydi. Bu bir vaqtning o'zida Gollivud, Hindiston va Xitoy kino ijodkorlarida aralashuv shaklida rivojlana boshladi. Gollivud va Hind filmlari balandlikdan sakrash, mototsikl va vertolyot ustidagi janglari bilan mashhur bo'lgan bo'lsa Xitoy filmlarida jang sahnalari ustunlik qildi. Kaskadyorlik maktablari Gollivud, Hindiston va Xitoyda professional kaskadyorlar tayyorlaydigan markazlar rivojlana boshladi. 1980-90-yillarga kelib jangari filmlar va kaskadyorlik ishlariga boy filmlar dunyo pratkatlarini ko'proq zabt eta boshlashdi. Birgina misol "Indiana Jones" filmidagi murakkab tryuklar epizodlari tomoshabinlarda katta taassurot qoldirdi va ularni film epizodlariga voqelikka bo'lgan ishonchlarni orttirib yubordi.

1990-yillar boshlariga kelib kaskadyorlik bilan bir qatorda maxsus effektlar rivojlana bordi. Bu vaziyat kaskadyorlar ishini bir muddat yengillashtirdi. Endi kaskadyorlar ochiq maydonda emas katta-katta yashil pavilionlarda tryuklarni

bajarishi kifoya bo'ldi, qolgan ishlarni esa maxsus effekt ustalari grafikalar orqali bajariladigan bo'ldi. Bu holatlar kaskadyorlik ishlarida ayrim jarayonlarni cheklab qo'ygan bo'lsada jang sahnalari kaskadyorlariga ta'sir o'tkaza olmadi. Tomoshabin aktyorlar ijrosida tabiiy jang sahnalarni ko'rishga intilishlari so'nmadi. "Terminator" va "Matritsa" kabi filmlarda maxsus effektlar bilan real kaskadyorlik ishlarini yorqin uyg'unligi yangi tendensiyanı yaratdi. Jangari filmlar tomoshabinlarni hayratda qoldirish uchun kaskadyorlarning ekstremal mahoratiga tayanadi. Bu janrda avtomobil to'qnashuvlari, portlashlar, balandlikdan sakrashlar va jang san'atining ajoyib namunalari ko'p uchraydi. Keling, jangari filmlarda kaskadyorlikning eng diqqatga sazovor jihatlarini ko'rib chiqaylik. Jangari filmlarning yana bir muhim jihati avtomobillar bilan tryuklardir. Mashhur misollar: "Aqldan ozgan Maks" (2015) filmida barcha avariya sahnalari real sharoitda suratga olingan. Kaskadyorlar 150 km/soat tezlikda harakatlanuvchi transport vositalarida ishlashgan. Ko'priklar orasida sakrash kabi ekstremal sahnalar "Bolakay drayver" (2017) aniq haydovchilik mahorati va sinxronizatsiya talab qilgan qochish sahnalari. Ushbu filmlardagi avtotryuklar tomoshabinni shunchaki lol qoldirmay qo'ymaydi.

Jahon kinematografiyasida kaskadyorlik rivojlanishi bilan bir vaqtda sovet kaskadyorlik maktablari ham shakllana boshlagan edi. 1938-yilda "Mosfilm"da Sergey Eyzenshteynning "Aleksandr Nevskiy" filmini suratga olish uchun Gleb Rojdestvenskiy boshchiligida bir guruh kaskadyorlar tuzildi. Ular 5 metr balandlikdan sakrash, qilichbozlik va sakrash imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak edi. 1940-yillarning oxirida kaskadyorlar sovet kinosida keng qo'llanila boshlandi. Buning sababi Iosif Stalinning navbatdagi G'arb filmini tomosha qilayotganda xitob qilishi edi: "Nega bizning rejissyorlarimiz bunday filmlarni suratga olishmaydi!?". E'tiroz uchun: "Bu g'oyasiz film!" Stalin javob berdi: Lekin qanday jasur odamlar!". Shunday qilib, "Jasur odamlar" (1948) filmi paydo bo'ldi va otlar bilan bajariladigan kaskadyorlik ishlariga e'tibor kuchaytirildi. 1965-yilda Mosfilmda Sergey Bondarchukning "Urush va tinchlik" (1965-1967) filmini suratga olish uchun alohida otliq polki tuzildi. Bu vaqtga kelib, SSSRda otliq qo'shinlar endi mavjud emas edi va chaqiriluvchilar xizmat qilishlari mumkin bo'lgan muntazam harbiy qismni tashkil etishga qaror qilindi. 1968-yilda Yuriy

Ozerovning “Ozodlik” (1968-1971) dostonini suratga olish uchun yaratilgan maxsus tank kompaniyasi ham kinopolk tarkibiga kirdi. 1970-yillarning oxiriga kelib polk 150 dan ortiq filmlarda ishtirok etdi va har bir filmdan keyin uning arsenali to'ldirildi. Sovet kino tarixida ham kaskadyorlik maktablari yaxshi shakllandi, juda ko'plab filmlarda kaskadyorlik ishlari amalga oshirildi. 1980-yillarning oxiri va 1990-yillarning boshlarida mustaqil kaskadyorlik maktablari va guruhlar paydo bo'ldi. Yurtimizda kino tarixida ham kaskadyorlik ishlarni o'ziga xos tarixiga ega. Yurtimiz kaskadyorlik san'ati tarixini kelgusi maqolada batafsil yoritamiz.

Buguni kun va texnologiyalar. Haqiqiy kaskadyor favqulodda vaziyatlarda omon qolish uchun barcha zarur bilimlarga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassisdir. Xavfsizlik elementlaridan foydalanish, kaskadyor direktorning aniq hisob-kitoblari va ijrochining o'zini takroriy mashg'ulotlarda to'plangan tajriba xavflarni minimal darajaga tushiradi. Bugungi kunda ham tomoshabinlar haqiqiy jonli tryuklarni talab qilmoqda. Jangari filmlar kaskadyorlarning jasorati, jismoniy mahorati va texnologiyalarning uyg'unligi hisobiga muvaffaqiyat qozonmoqda. Diqqatga sazovor fakt: “Uddalab bo'lmas topshiriq” (2015) filmidagi A380 samolyotiga osilish sahna uchun Tom Kruz 1 yil davomida maxsus treningdan o'tgan. Bu sahna 8 marta takrorlangan. Gollivud kaskadyorligi bugun ham kinoning eng hayajonli jihatlaridan biri bo'lib qolmoqda. Professional kaskadyorlar har bir yangi film bilan o'z mahoratining yangi chegaralarini ochib bormoqda. Kaskadyorlik zamonaviy kinematografiyaning ajralmas qismi bo'lib, tomoshabinlarga hayratlanarli va hayajonli tajriba taqdim etadi. Texnologiyalarining rivojlanishiga qaramay, haqiqiy kaskadyorlik talabi ortib bormoqda. Bugungi kun texnologiyalarida kaskadyorlik mahorati tendensiyalari zamonaviy texnologiya, dronlar va maxsus kamerlar yordamida kaskadyorlik ishlarini amalga oshirish, aniqroq qilib suratga olish kabilarni keltirib chiqarmoqda. Dronlar va kameratexnika: Aniqroq burchaklardan suratga olish imkoniyatini yaratmoqda. Xavfsizlik: Portlashlar oldidan kaskadyorlar maxsus kiyim va termobarik himoya vositalaridan foydalanadilar. Yangi himoya vositalari termokiyimlar, smart-materiallar, avtomatik yumshoq tizimlar kaskadyorlarning xavfsizligini yana ham ta'minlab bermoqda. Gollivud – kaskadyorlik san'atining

dunyo bo'yicha markazi hisoblanadi. Bu yerda har yili yuzlab professional kaskadyorlar blokbasterlarda, superqahramonlar filmlarida va jangovar trillerlarda o'z mahoratini namoyish etadi. Keling, zamonaviy Gollivud kaskadyorligining asosiy jihatlarini ko'rib chiqaylik: Tomoshabinlar haqiqiy tryuklarni afzal ko'radi. Kompyuter grafikasi ba'zan sun'iy ko'rinadi, shuning uchun Gollivud rejissyorlari haqiqiy kaskadyorlik ishlarni aralashtirishga intiladi. Kaskadyorlik nafaqat xavfli sahnalarni jonlantirish, balki tomoshabinlarni ekranlarga bog'lab qo'yishning muhim vositasi hisoblanadi. Texnologiyalar rivojlanishiga qaramay, inson jasorati va mahoratini almashtirib bo'lmaydi, aynan mana shu jihatlarni Gollivud avzal biladi.

Kaskadyorlik – bu nafaqat ekran qahramonlarining jasorati, balki yuzlab mutaxassislarning qon-teri va jasurligi. Texnologiya rivojlangan sari, kaskadyorlik san'ati yangi darajalarga ko'tarilmoqda. Zero “Kino – bu yolg'on, lekin kaskadyorlik – undagi yagona haqiqati” degan edi rejissyor Kristofer Nolan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Kox I. *Sahna qilichbozligi*. – Sank-Peterburg. 2008.
2. www.proyektri.ru “Постановщик трюков”
<https://proektoria.online/catalog/professions/postanovshhik-tryukov>
3. “100 Years of Stunts” – Discovery Channel hujjatli filmi.

Robiya Rizayeva

*Researcher of State Institute of
Art and Culture of Uzbekistan*

THE IMPORTANCE OF MAKEUP IN THEATRE ART

Abstract. *The history of makeup art is theoretically analyzed, and the unique features of working with makeup are studied. Practical guidelines for makeup art are developed, and the scientific and practical aspects of modern trends in creating artistic images on stage are highlighted.*

Keywords: *makeup, art, actor, stage, play, cosmetics.*

TEATR SAN'ATIDA GRIMNING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Grim san'ati tarixi nazariy jihatdan tahlil qilinib, grim bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatlari o'rganiladi. Grim san'ati bo'yicha amaliy ko'rsatmalar ishlab chiqilgan, sahnada badiiy obraz yaratishning zamonaviy yo'nalishlarining ilmiy-amaliy jihatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *grim, san'at, aktyor, sahna, spektakl, kosmetika.*

The word “makeup” is derived from the French “grime” and the Italian “grumo”, meaning to alter the appearance of a person’s face. In theatre art, it involves transforming the actor's appearance to align with the character being portrayed. The artistic features of a work, play, or script, as well as the behavior, appearance, and personality of the characters, determine the diversity of makeup, depending on the creative goals of the actor and director.

Makeup is one of the means of expressing the artistic vision of the playwright, screenwriter, director, actor, and artist. If the character portrayed by the actor is complex and responsible, the makeup should be simple, consisting of a few details and strokes, and must reflect the character's traits. Finding these essential nuances requires serious exploration, a process that begins with reading the play and continues during role preparation.

Makeup art can, in a way, be compared to the work of a portrait artist. However, while a portrait artist captures a human face on a flat surface like canvas

or paper, a makeup artist works with a living, three-dimensional face that embodies a specific role.

The makeup process seeks the character's spiritual essence through their external appearance. This helps reveal the character's inner nature. Experience shows that an actor's face, which may seem insignificant when first seen in the mirror, can, through makeup, convey the character's personality to the audience. The importance of makeup in creating an artistic image has been emphasized multiple times by K.S. Stanislavsky in his book *My Life in Art*: "We reached the final dress rehearsal, but I still felt stuck between two chairs". He was working on the role of Satan. "By chance, I received a gift from Apollo". The comical expression given by the makeup transformed me. Something unclear became clear, the unattainable was achieved, and what I doubted, I now believed. Something inside me broke free, overflowed, and finally matured. Like a bud touched by chance, it began to bloom, its young petals unfolding in the sunlight. Thus, the success of the makeup, achieved through paint, led the bud to blossom. The role began to spread its wings under the spotlight".

The subtle discovery in makeup brought great creative joy to Stanislavsky. Another accidental invention, the makeup innovation, is described during the preparation for the role of Obnovlensky in Fedotov's play *The Som*: 1 "Just like with Satan, the makeup invention happened by chance. The hairdresser, rushing to attach my beard, accidentally glued the right side higher than the left. This expression gave my face a sly, deceitful, and roguish look. Everyone understood from my expression that my character was not to be trusted, as he was a fraud". Thus, makeup plays a crucial role in creating an artistic image and shaping its external appearance to reflect its inner world.

The formation and development of makeup art are closely linked to K.S. Stanislavsky and V.I. Nemirovich-Danchenko, founders of the Moscow Art Theatre. This theatre introduced new stylistic principles in stage art, grounded in great creativity and lifelike truth. Clear characters were created through the actors' physical and emotional actions and makeup. Stanislavsky, while working on the role

of Stonville in Molière's *George Dandin*, accidentally achieved through makeup a character interpretation that had long eluded him.

Actors realized that makeup is one of the components of a performance and is interconnected with their creative tasks. The work of artists like V.I. Kachalov, F.I. Chaliapin, M.I. Moskvina, M.M. Tarkhanov B.V. Shchukin, N.K. Chernasov, and N.K. Simonov exemplifies the mastery of makeup application.

Stage masters such as B.V. Platonov, D.A. Orlov, and P.S. Molchanov, who contributed significantly to theatre and makeup art, created classical and contemporary characters and established schools of skill and makeup for young actors. Thus, actor creativity, theatre, and cinema art are unimaginable without makeup.

1.2. Masters of Makeup Art in Uzbekistan.

The organization and development of theatre involve inseparable artistic elements, one of which is makeup art. Makeup has worked in harmony with theatre since its inception. The contributions of certain individuals in the development and advancement of makeup art are unparalleled. Notably, the founders of Uzbek theatre, such as M. Uyghur, M. Mukhamedov, and A. Ardobus, were skilled specialists in makeup art. Their legacy serves as a significant school for future artists. Among them is Surat Jalilov, a cultural worker who contributed to the formation of makeup in Uzbek theatres, cinema, and television.

Surat Jalilov was born on February 29, 1932, in the Degrez neighborhood of Tashkent, into a family of artists. His father was a famous actor and one of the pioneers of Uzbek theatre. The characters he created on stage and in cinema remain bright pages in the history of Uzbek theatre. A wise saying goes: "Your days are the pages of your deeds. Decorate them with good and beautiful actions". This applies perfectly to artists, and O. Jalilov's every day was adorned with such actions. His children are the fruits of these adorned deeds.

From a young age, Jalilov was drawn to the theatre, especially the stage of the National Academic Theatre, where he spent time alongside his father. A noble person strives for beauty and perfection. Jalilov's life was marked by continuous

creation and renewal. At 14, he became an apprentice to the makeup master V.P. Luchikhina at the Hamza Uzbek State Academic Theatre, learning the intricacies of the craft. His mentor taught him the importance of thoroughly studying the work, the characters' biographies, and their historical context before applying makeup. Jalilov mastered the techniques of using makeup to create characters and achieve artistic integrity, learning from his teacher, directors' interpretations, and the work of great actors. Gradually, he began working independently, sketching and creating character appearances, discovering the secrets of reflecting a character's inner world through external features.

By the 1960s, Jalilov had established himself as a specialist in his field. He shared his knowledge with talented individuals in regional theatres, becoming a mentor in makeup art. At the Academic Theatre, he collaborated closely with playwrights and creators, developing unique makeup designs for characters in works such as I. Sultan's *Alisher Navoi*, Shakespeare's "*Othello*", "*Qutlugh qon*", and "*Yurak sirlari*". He also worked with renowned directors like M. Uyghur, B. Yuldashev, and R. Hamrayev, contributing to the makeup designs for productions such as Turob Tula's *Nodira*.

In conclusion, it is essential to emphasize that makeup art has been an inseparable part of theatre for centuries, serving as a vital link in the development of theatrical art.

References

1. *Mirziyoyev Sh. Critical analysis, strict discipline, and personal responsibility should be the daily rule of every leader. – Tashkent: Uzbekistan. 2017. – 104-p.*
2. *Abdusamatov H. History and artistic interpretation. – Tashkent: "Ghafur Ghulom" Publishing House of Literature and Art. 1995. – 184-p.*
3. *Jalilova F. Makeup. – Tashkent: Navruz, 2015. – 219-p.*
4. *Stanislavsky K. Selected Works, Volume 9. – Moscow: Art. 1989.*

Jasurbek Egamberdiyev

*O'zDSMI "Dramatik teatr va kino aktyorligi"
kafedrasi 1-bosqich magistranti*

AKTYORNING SAHNAVIY DIQQATINING TOMOSHABINGA TA'SIRI: ESTETIK VA PSIXOLOGIK JIHATLAR.

***Annotatsiya.** Maskur ilmiy maqola san'atning "Aktyorlik mahorati" talab qilinadigan turlarida sahnaviy diqqatning tomoshabinga ta'siri, tahlilga olingan bo'lib, maqolada ustoz professorlarning hamda Stanislavskiy sistemasiga muvofiq fikr va tavsiyalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilgan.*

***Kalit so'zlar:** aktyorlik, teatr, spektakl, san'at, diqqat, sahnaviy diqqat, ijro, rol.*

THE EFFECT OF AN ACTOR'S STAGE FOCUS ON THE AUDIENCE: AESTHETIC AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS.

***Abstract.** the scientific article analyzes the influence of stage attention on the audience in the types of art that require "Acting Mastery", the article analyzes the opinions and recommendations of professors and Stanislavsky's system from the scientific-theoretical point of view.*

***Keywords:** acting skill, theater, performance, art, attention, stage attention, performance, role.*

San'at bu insonlarni ruhini davolay olish, uni oziqlantira olish hamda tarbiyalay olish kabi ko'plab hayotiy muhim me'zonlarni o'z ichiga oluvchi gulshandir. San'at har xil turlari bilan bir biridan farq qilsada asliy mohiyati har doim bir xil bo'lgan. U inson tomonidan yaratiladigan ijod na'munasidir. San'atning eng qadimiy ota turlaridan biri bu "Teatr san'ati" hisoblanadi. Teatr san'ati o'z ichiga faoliyat yurutuvchi shaxslarning mutaxassisliklarini o'z ichiga oladi misol uchun aktyorlik, rejissyorlik, dramaturgiya va boshqalar. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Teatr – bu ibratxonadir" so'zlari ham aynan teatr san'atining insonlar hayotida muhim o'rin kasb etishining yaqqol namunasi. Behbudiyning fikricha, ma'rifat uchun faqat maktab kifoya qilmaydi. Millatga o'z aksini ko'rsatib beruvchi tom ma'nodagi oyna kerak bo'ladi, toki u oyna orqali o'z qabohatini ham, o'z malohatini ham ko'ra bilishi kerak. Uning aynan mana shu jumalari haqiqattan ham teatr bu

ibratxonaligini uning muxlisi esa ibrat tashuvchisi ekanligini ta'kidlaydi. Teatr sahnasining tomoshabin uchun oyna sifatida aks etishida teatrdagi faoliyat yurutuvchi barchaning birdek hissasi bor, albatta, lekin ulardan tom ma'nodagi sahna qiroli deb aktyorlarni aytishimiz mumkin.

Ma'lumki, har bir kasb aniq individual qonun va qoidalar majmuidan tashkil topadi. Shu bilan birga, ijod bilan bog'liq bir qator kasblar ham mavjud. Biroq ayrim kishilarning aktyorlik uchun o'qish shart emas, tabiatan tug'ma iste'dod bo'lsa kifoya degan fikrlari mavjud edi. Aktyor uchun tug'ma iste'dod talab etilishi to'g'ri, chunki har qanday iste'dodni charxlash, sayqallash zarur. Bu borada aktyorlik kasbiga oid maxsus bilim va ko'nikmalar muhim rol o'ynaydi. Zero, aktyorlik kasbini egallash uchun san'at maktablarida mutaxassislik sirlarini o'rganish zaruriy ehtiyoj hisoblanadi"[1].

Aktyorlik kasbining eng muhim omillaridan (*elementlaridan*) biri bu – aktyor diqqatidir. Diqqat deganda ko'p narsani tushuna olish mumkin, lekin aktyorlik san'atida “Diqqat – bu jarayondir”[2]. Aktyor sahnaga chiqar ekan uning chegaralangan devorlari orasidan tasavvur dunyosi orqali chiqib butun dunyo bo'ylab sayohat qilishi, koinotlarni zabt etishi mumkin, lekin diqqati bo'lmasa uning tasavvur doirasi fikrlay olish qobiliyati hamda mahorati ana shu sahnaning devorlari orasida qolib ketadi va tomoshabin beixtiyor uning har bir xatti-harakatiga ishonmaslikni hamda ibratxonaning ibratidan bahramand bo'la olmay qolishi mumkin. Demak aktyorlikning eng muhim oltin qonunlaridan biri – bu diqqatdir. Inson umrining oxirigacha fikrlaydi. Fikr yuritish uchun esa diqqatli bo'lishi va ana shu diqqat miyaga impuls yuborishi, yuborilgan impuls esa ongimizni harakatga keltirishi va fikrlashga undashi kerak. Diqqat orqali kishi o'zining kimligini, xarakterini, umumiy qilib aytganda o'zligini ko'ra boshlaydi. Tasavvur qiling, sizning qandaydir muammoyingiz bor va kun davomida ishingiz bilan, o'qishingiz bilan, sport bilan va ko'plab boshqa ishlar bilan shug'ullanishingiz mumkin, lekin aynan ana shu muammoyingiz sizni xotirangizni bir daqiqa bo'lsin tark etmaydi va doim u muammodan qutilish yo'lini izlaysiz. Ichki faoliyat, miya faoliyati to'xtamaydi va ana shu ichki faoliyatga jarayon, ya'ni diqqat deya olamiz. Uni batafsilroq quyidagicha izohlash mumkin.

Diqqat jarayonida bir vaqtning o'zida to'rtta harakatni bajaramiz:

1. Diqqat manbasini ko'zdan qochirmaslikka harakat qilamiz.
2. O'sha manbani o'zmizga tortishga harakat qilamiz.
3. O'zimiz ana shu manba tomon intilamiz.
4. Uning ichiga chuqurroq kirishga, uning tubiga sho'ng'ishga urinamiz.

Aynan mana shu 4 omil bilan biz sahnaviy diqqatning takommilashuviga erishamiz. Albatta, bu omillar inson ruhiyati va sezuvchanlik tuyg'ulari bilan yuzaga chiqishi va tomoshabin tomonidan qabul qilinishi kerak. Diqqat jarayonida xatti-harakat to'xtaydi sahnadagi aktyorning ruhiy faoliyati ishlay boshlaydi. Ruhiy faoliyat yurakni, yurak esa fikrni qo'zg'aydi. Fikr doirasida yurakdan chiqqan har bir so'z o'z ma'nosiga va vazifasiga ega bo'lgan holda sahnaviy xatti-harakat paydo bo'ladi. Albatta, aktyorning sahnadagi harakati mantiqan to'g'ri bajarilishi kerak, aks holda ishonuvchanlik va tomoshabin e'tiboridan chetda qoluvchi ikkilamchi jarayonlar sodir bo'lishni boshlaydi.

Aktyorning sahnaviy diqqatining mohiyati

Aktyorning sahnaviy diqqati – uning sahnadagi harakatlari, mimikasi, ovozi va hissiyotlari orqali tomoshabinlar bilan bog'lanish qobiliyati. Bu diqqat, aktyorning o'z roliga to'liq kirishishi va tomoshabinlarni o'ziga jalb etishi uchun zarurdir. Aktyor sahnada o'zini qanday tutishi, uning tomoshabinlar bilan muloqotini belgilaydi. Sahnaviy diqqat, shuningdek, aktyorning o'z hissiyotlarini va fikrlarini tomoshabinlarga yetkazish imkonini beradi.

Tomoshabinlar bilan muloqot

Aktyor sahnada o'z rolini ijro etayotganda, tomoshabinlar bilan bevosita muloqotda bo'ladi. Bu muloqot, aktyorning harakatlari va hissiyotlari orqali amalga oshiriladi. Tomoshabinlar, aktyorning sahnadagi harakatlarini, ichki va tashqi kechinmasini, qahramonning hayotiga bo'lgan munosabatini, eng asosiysi u bilan bog'liq Jarayonni kuzatib, uning his-tuyg'ularini his qilishadi. Aktyor, o'zining sahnaviy diqqatini to'g'ri yo'naltirsa, tomoshabinlar uning ijrosiga chuqur kirishib, voqealarga ko'proq qiziqish bilan qarashadi. Aktyor sahnaviy diqqat doirasini doim rivojlantirishga urinishi kerak. Diqqat bor ekan aktyor sahnada yashay oladi va o'z oliy maqsadini tomoshabinga yetkaza oladi. Aktyorlik mahorati fanini o'qitish va yosh aktyorlarni tarbiyalashda ham aynan sahnaviy diqqat elementiga bo'lgan

e'tibor judayam kuchli. Aktyor diqqati orqali fikrlaydi va sahnada harakat qiladi. Diqqatsiz aktyor kerakli bo'lgan timsolni (obrazni) yarata olmaydi va unga kerakli bo'lgan ruhiyat va jonni bera olmaydi.

Psixologik ta'sir

Aktyorning sahnaviy diqqatining tomoshabinlarga ta'siri psixologik jihatdan ham muhimdir. Aktyor sahnada o'z hissiyotlarini ifoda etganida, tomoshabinlar bu hissiyotlarni o'zlarida his qilishlari mumkin. Bu jarayon, empatiya deb ataladi va tomoshabinlarning aktyorga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Aktyor, o'zining sahnaviy diqqatini to'g'ri yo'naltirsa, tomoshabinlar uning his-tuyg'ularini o'zlarida aks ettirishlari mumkin.

Estetik ta'sir

Sahna san'ati, estetik jihatdan ham tomoshabinlarga ta'sir etadi. Aktyor sahnadagi harakatlari, ovozi va mimikasi orqali tomoshabinlarga estetik zavq bag'ishlaydi. Aktyorning sahnaviy diqqatini to'g'ri yo'naltirishi, sahna ko'rinishining go'zalligini oshiradi va tomoshabinlarni o'ziga jalb etadi. Bu jarayon, sahna san'atining estetik jihatlarini yanada boyitadi.

Sahna – bu faqat so'zlarni aytish va harakat qilish joyi emas, balki aktyorning butun vujudi bilan atrof-muhitni his qilishi, unga ijodiy munosabatda bo'lishi va bu orqali tomoshabinga chinakam hissiyotlarni yetkazishi kerak bo'lgan makondir. Diqqat aktyorning hissiy kechinmalarini jonlantirish va uni tomoshabinga ishonarli tarzda yetkazishning kalitidir.

Xulosa qilib aytganda, aktyor sahnada yashar ekan uning har bir harakati tomoshabin bilan chambarchas bog'liqdir. Aktyor diqqatini to'g'ri yo'naltirish, psixo-fizik ichki va tashqi holati orqali tomoshabinlar bilan bevosita muloqotda bo'lib, ularning hissiyotlarini va fikrlarini o'ziga jalb etadi. Psixologik va estetik jihatdan, aktyorning sahnaviy diqqati tomoshabinlarga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, sahna san'atida aktyorning roli va uning sahnaviy diqqatini to'g'ri yo'naltirish, tomoshabinlar bilan muvaffaqiyatli muloqot qilishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Abdullayeva M., Madrimov Q. Dramatik teatr rejissyorligi. – Toshkent: "Fan ziyosi" nashriyoti. 2022. – 138-b.*

2. Chexov M. "Aktyor texnikasi" – AQSH-1946. Tarjimon: Maxmudov J. –6-b.
3. Akhmedova Z. Value of school of theater in scientific and creative works of students. *Paradigmata poznání*. 2015. № 2. – 45-47-p.
4. Махмудова Х. Актуальные проблемы подготовки кадров в сфере культуры и искусства. *International scientific review*. 2020. № LXXIV. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-podgotovki-kadrov-v-sfere-kultury-i-iskusstva>. дата обращения: 07.01.2025.
5. Madrimov Q. O'zbek rejissurasi va aktyorlik maktablari. *Interpretation and researches*. – Toshkent: 2023. № 15. – 1-b.
6. Karayeva F. Rejissyor va aktyor hamkorligi. *Interpretation and researches*. – Toshkent: 2024. № 19. – 18-22-b.
7. Abdullayeva M. Rejissyorlik tahlil. *Oriental Art and Culture*. – Toshkent: 2024. № 6. – 463-468-b.
8. Dadamirzayev O. Problems of Training Qualified Personnel in the Art of Cinema, Television and Radio. *Texas Journal of Multidisciplinary Studies*. – Toshkent: 2023. – 57-58-p.
9. Utaev A. Animatsiya rejissurasi: aktyorlik mahoratining o'rni. *Oriental Art and Culture*. – Toshkent: 2022. № 2. – 708-711-b.
10. Utayev A. Aktyorlik mahorati va uning o'ziga xos texnikalari. *Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi*. 2025. № 2. – 375-382-b.
11. Dadamirzayev O. Nasriy asarlarga rejissyorlik yondashuv. *Oriental Art and Culture*. 2023. № 6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nasriy-asarlarga-rejissyorlik-yondashuv>. дата обращения: 07.01.2025.
12. Qobilov X. XX asr o'zbek musiqali teatr rejissurasida yangi talqin nafasi. *Oriental Art and Culture*. – Toshkent: 2024. – № 5. – 661-666-b.
13. Ахмедова З. Новые технологии в развитии театрального искусства. *International scientific review*. 2020. № LXXIV. – с-47-48.

Davirbek Abduraxmonov

*O'zDSMI "Dramatik teatr rejissorligi"
kafedrasi 1-bosqich magistranti*

BADIIY ESTETIK FANTAZIYA VA INTUITIV BILISHNING TEATR REJISSURASIDA TUTGAN O'RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqola teatr rejissurasida badiiy estetik fantaziya va intuitiv bilishning roli va ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada fantaziya va intuitiv bilishning teatr ijodiy jarayonidagi o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *teatr, estetik fantaziya, intuitiv bilish, dramaturgiya, vizual elementlar, texnologiyalar, virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR).*

THE PLACE OF ARTISTIC AESTHETIC FANTASY AND INTUITIVE KNOWLEDGE IN THEATER DIRECTION

Abstract. *This article is devoted to the study of the role and significance of artistic aesthetic fantasy and intuitive cognition in theatrical directing. The article analyzes the interrelationship between fantasy and intuitive cognition in the theatrical creative process.*

Keywords: *theater, aesthetic fantasy, intuitive cognition, dramaturgy, visual elements, technologies, virtual reality (VR), augmented reality (AR).*

Teatr san'ati insoniyat madaniyatining ajralmas qismidir. U jamiyatning turli davrlarida o'zining estetik, ijtimoiy va axloqiy vazifalarini ado etib kelgan. Teatr rejissurasi esa sahna san'atining markaziy qismi bo'lib, unda badiiy estetik fantaziya va intuitiv bilish muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada teatr rejissurasida estetik fantaziya va intuitiv bilishning ahamiyati, ularning teatr ijodiy jarayonlaridagi o'rni va ta'siri tahlil qilinadi.

Badiiy estetik fantaziya ijodkorning ichki dunyosidagi tasavvur va his-tuyg'ularni birlashtiruvchi muhim omildir. Bu tushuncha tasviriy san'at, adabiyot, kino va teatr kabi sohalarda katta ahamiyatga ega. Teatr rejissurasida fantaziya rejissyorning voqelikni yangicha ko'rib chiqish qobiliyatini ifoda etadi. U tasviriy

usullar, yorug'lik, musiqa va aktyorlik orqali tomoshabinni yangi olamga olib kiradi. Shu tariqa, fantaziya orqali rejissyor tomoshabin ongida o'ziga xos estetik tajriba yaratadi. Konstantin Stanislavskiy "Aktyorning ish daftari" asarida: "Badiiy fantaziyaning ijodiy jarayonning asosi, – deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, Rejissyor o'z tasavvur kuchi bilan voqelikni qayta yarata olishi kerak", Jerzy Grotowski esa "Minimalizm" orqali tomoshabinni rejissyor va aktyorlarning fantaziyasiga bo'lgan qiziqishini oshirishga undaydi. Teatr rejissurasida fantaziya rejissyorning voqelikni yangicha ko'rib chiqish qobiliyatini ifoda etadi. U tasviriy usullar, yorug'lik, musiqa va aktyorlik orqali tomoshabinni yangi olamga olib kiradi. Shu tariqa, fantaziya orqali rejissyor tomoshabin ongida o'ziga xos estetik tajriba yaratadi.

Intuitiv bilish murakkab ijodiy jarayonlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan qobiliyatdir. U ongning mantiqiy tahlildan chetda qoladigan va o'ziga xos ichki sezgi orqali qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Teatr rejissurasida intuitiv bilish rejissyorning dramaturgik materialni tushunishi, aktyorlar bilan ishlashi va sahnani tashkil etishda sezilarli rol o'ynaydi. Psixolog Lev Vygotskiy o'zining "Yuqori ruhiy funksiyalar rivojlanishi" asarida intuitiv bilishning inson ongidagi noaniq, ammo chuqur jarayonlarni anglashda muhimligini ta'kidlaydi. Bu qobiliyat sahna asarining muvaffaqiyatli chiqishiga xizmat qiladi, chunki intuitiv qarorlar odatda sahnadagi garmoniya va ritmni ta'minlaydi.

Badiiy fantaziya va intuitiv bilish teatr rejissurasida bir-birini to'ldiruvchi jarayonlardir. Fantaziya orqali rejissyor dramaturgik materialga yangi qirralarni kiritadi, intuitiv bilish esa ushbu qirralarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlaydi. Masalan, rejissyor o'z intuitiv sezgilari orqali aktyorlarning ijro uslubini baholaydi va sahna ko'rinishlarini moslashtiradi. Shu bilan birga, u o'z fantaziyasi yordamida tomoshabinga ta'sir qiladigan muhitni yaratadi.

Teatr rejissurasida estetik fantaziya va intuitiv bilishni muvaffaqiyatli qo'llash uchun bir qancha usullar mavjud:

- **Dramaturgik materialni o'rganish:** Rejissyor asarning mazmuni va mohiyatini chuqur tahlil qilib, fantaziya va intuitiv qarorlar uchun zamin yaratadi.

- **Eksperimentlar:** sahna asarini tayyorlash jarayonida turli usullar va yondashuvlarni sinab ko'rish intuitiv qarorlarni rivojlantiradi.

- **Aktyorlar bilan ijodiy hamkorlik:** rejissyor va aktyorlar o'rtasidagi ijodiy muloqot intuitiv qarorlarni boyitadi va fantaziyaning amalga oshirishda yordam beradi.

- **Vizual elementlar va texnologiyalar:** yorug'lik, dekoratsiya, kostyum va boshqa elementlar orqali rejissyorning fantaziyasi sahnada jonlanadi.

Zamonaviy teatrda texnologik yutuqlar estetik fantaziyaning yanada boyitishga xizmat qilmoqda. Masalan, quyidagilar bunga misol bo'la oladi:

- **Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR):** ushbu texnologiyalar orqali tomoshabinlar sahnadagi voqealarga interaktiv tarzda ishtirok etishi mumkin. Masalan, 3D vizualizatsiya orqali spektakl voqealari realizm darajasini oshiradi. Londondagi "National Theatre" tomonidan "The Seven Ages of Man" spektaklida VR texnologiyasi tomoshabinga yangi estetik tajriba taqdim etdi.

- **Mapping texnologiyasi:** sahna dekoratsiyalariga loyiha yoritgichlar yordamida dinamik tasvirlarni yoritish orqali o'zgaruvchan sahna muhitlari yaratiladi. Bu, ayniqsa, fantaziya va mavhum olamlarni aks ettirishda samarali bo'ladi. Misol uchun, "The Lion King" spektaklida yorug'lik va animatsiya orqali afsonaviy muhit yaratilgan.

- **Robotika va mexanik qurilmalar:** sahnada harakatlanadigan platformalar va mexanik qo'llar orqali murakkab sahna harakatlarini amalga oshirish imkoniyati yaratilmoqda. National Theatre tomonidan "War Horse" spektaklida qo'llangan mexanik otlar bunga misoldir.

- **Yorug'lik va ovoz texnologiyalari:** Zamonaviy yorug'lik tizimlari va ovoz effektlari orqali tomoshabinlarning emotsional tajribasini kuchaytirish mumkin.

Umumiy olganda bugungi kunda teatr san'atida texnologik yutuqlar va yangi ijodiy yondashuvlar muhim rol o'ynaydi. Biroq, rejissuraning asosi sifatida estetik fantaziya va intuitiv bilish o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Masalan, virtual reallik va interaktiv texnologiyalar orqali sahnada yangi olamlar yaratish mumkin.

Masalan, “Punchdrunk” teatr truppasining “Sleep No More” spektakli immersiv teatrning yorqin namunasi. Bu spektaklda tomoshabinlar maskalarda bo‘lib, sahna voqealarini erkin kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Lekin bu jarayonlarda ham rejissyorning fantaziyasi va intuitiv qobiliyatlari asosiy o‘rinni egallaydi. Shu bilan birga, zamonaviy teatrda psixologik va ijtimoiy masalalarni yoritishda intuitiv yondashuv katta ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, badiiy estetik fantaziya va intuitiv bilish teatr rejissurasida muhim ahamiyatga ega elementlardir. Ular rejissyorning ijodiy qarorlarini shakllantirishda va tomoshabin ongiga ta’sir o‘tkazuvchi muhitni yaratishda yordam beradi. Teatrning rivojlanishida va uning dolzarbligini saqlab qolishda ushbu omillar muhim rol o‘ynaydi. Buning uchun esa rejissor, avvalo, o‘z kuzatuvchanligini tarbiyalalashi lozim. O‘zbekiston san’at arbobi, professor Jo‘ra Mahmudov “Rejissura asoslari” kitobida takidlaganidek: “Rejissyorning kuzatuvi anchayin murakkab jarayonda kechadi. Ko‘rish orqali kuzatish xuddi tasvirlashning kuzatuvi kabi kechishi kerak. Chunki u sahnada manzaralarning jonli oqimini jonli aks etdirishi zarur bo‘ladi. Uning ustiga jonli harakat oqimining barcha manzara va ko‘rinishlari bir-birini to‘ldirishi, bir-biriga mos kelishi zarur. Shuningdek rejissyor uchun eshitish orqali kuzatish ham kerak bo‘ladi. Agar dramaturg uchun odamlarning gapini eshitish, nimalar to‘g‘risida bahslashayotganiga diqqatini qaratish lozim bo‘lsa, rejissyor bularga qo‘shimcha ravishda ularni qanday gapirishi, ohangi, talaffuziga ham diqqatini qaratishi zarur. Bularga qo‘shimcha rejissyor turli ovoz va talaffuzlarda gapirayotgan ijrochilar tovushidan orkestr ham tashkil eta olishi kerak. Musiqiy qobiliyati bo‘lmagan odam ham rejissyor bo‘la olmaydi. Va nihoyat haykaltarosh kabi rejissyorda ham nafis, ifodaviylik hissiyotlari rivojlangan bo‘lishi lozim”. Yuqorida aytib o‘tganlarimizdan xulosa qiladigan bo‘lsak, rejissyorning beshta sezgi a’zolari hamisha faol ishlashi borliqni faol kuzatish va o‘rganishdan to‘xtamasligi kerak ekan. Shundagina rejissorning tasavvuri, estetik fantaziyasi hamda intuitiv bilishi yuqori darajaga yetadi. Bu orqali esa to‘laqaonli kompozitsion asar yaratishi mumkin bo‘ladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Stanislavskiy K. Aktyorning ish daftari. – Moskva: Iskustvo, 1989.*
2. *Meyerhold V. Rejissura san'ati asoslari. – Moskva: GITIS, 1974.*
3. *Shatskiy L. Teatr va zamonaviy texnologiyalar. – Moskva: Novaya Drama, 2020.*
4. *Ushakov V. Texnologiyalar teatrda: Innovatsiyalar va imkoniyatlar. – Moskva: Eksmo, 2019.*
5. *Mahmudov J. Rejissura asoslari. – Toshkent: 2008.*
6. *Ubuy.uz sayti, <https://www.ubuy.uz/ru/product/y4jj9plc-mind-in-society-the-development-of-higher-psychological-processes>,*
7. *YouTube, <https://mu-pro.ru/articles/3d-mapping/vse-chto-nuzhno-znat-o-3d-mapping-tehnologiya-primenenie-i-preimushchestva>,
<https://youtube.com/watch?v=edt2R9mqBw4&si=gomOVtF8XUEA83Im>,
<https://youtube.com/watch?v=ewOAsUWQJvo&si=qj0MQuLPew-iZVKD>,
https://youtube.com/watch?v=3kz6I5bpxI0&si=Xe2SS3VXfdHq_DrQ.*
8. *Facebook.com, <https://www.facebook.com/share/v/1AsnEzn2oa/>.*

II. MUSIQA, RAQS, TASVIRIY SAN'AT

Xayrulla Lutfullayev

*O'zDSMI "Milliy qo'shiqchilik" kafedrasi professori
O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi Xalq artisti*

YOSHLARNI MAQOM IJROCHILIK SAN'ATIGA QIZIQTIRISH

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada yosh avlodni maqom ijrochilik san'atiga qiziqtirishning ahamiyati, usullari va zamonaviy sharoitdagi dolzarb masalalari yoritilgan. Maqom – o'zbek xalqining boy madaniy merosi sifatida nafaqat musiqa san'ati namunasi, balki yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda, milliy qadriyatlarga hurmat ruhini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.*

***Kalit so'zlar:** maqom san'ati, ijrochilik, milliy qadriyat, musiqa ta'limi, ma'naviy tarbiya, estetik did, innovatsion metodlar, madaniy meros.*

INTERESTING YOUNG PEOPLE IN THE PERFORMANCE OF MAQAM

***Abstract.** This article explores the importance of engaging the younger generation in the art of maqom performance, including methods and current issues in the modern context. Maqom, as a rich cultural heritage of the Uzbek people, is not only an example of musical art but also a vital factor in fostering the spiritual growth of youth and cultivating respect for national values.*

***Keywords:** maqom art, performance, national values, music education, spiritual upbringing, aesthetic taste, innovative methods, cultural heritage.*

O'zbekiston musiqa madaniyati taraqqiyotida maqom san'ati alohida o'rin tutadi. Bu janr asrlar davomida shakllangan, murakkab musiqiy-falsafiy tizim bo'lib, o'zining estetik qadriyatlari, kompozitsion tuzilmasi va ijro talablari bilan ajralib turadi. Maqomlar xalqning ijtimoiy-tarixiy ongini, ma'naviy dunyoqarashini, axloqiy-me'yoriy tushunchalarini musiqiy shaklda ifodalashning eng yuksak namunalaridan biridir. Bugungi kunda globallashuv, texnologik yangilanishlar va ommaviy madaniyat ta'sirida yosh avlodning musiqa didi, san'atga munosabati va estetik qiziqishlari sezilarli darajada o'zgarib bormoqda. Aynan shunday sharoitda milliy musiqa merosini, xususan, maqom san'atini yoshlar orasida keng targ'ib etish,

ularning ijodiy salohiyatini yuksaltirishda muhim vazifalardan biri sifatida maydonga chiqmoqda.

Maqom ijrochilik san'ati yoshlar tarbiyasida estetik dunyoqarashni shakllantirish, musiqiy kompetensiyalarni rivojlantirish, milliy identitetni mustahkamlash kabi muhim pedagogik va madaniy funksiyalarni bajaradi. Shu boisdan, maqom ijrochiligi faqat musiqiy ifoda vositasi emas, balki didaktik va ijtimoiy-tarbiyaviy resurs sifatida ham ko'rib chiqilishi lozim. Ta'lim jarayonida maqomni o'rgatish orqali o'quvchilarda nafaqat musiqiy eshituv, ritm va intonatsiya kabi nazariy bilimlar shakllanadi, balki ularning badiiy-estetik tafakkuri, ma'naviy-axloqiy ong darajasi ham yuksaladi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada yoshlarni maqom ijrochilik san'atiga qiziqtirishning zamonaviy pedagogik yondashuvlari, innovatsion metodlari va ijtimoiy-madaniy muhit bilan integratsiyalashuv masalalari o'rganiladi. Bundan tashqari, maqomni targ'ib qilishning institutlararo hamkorlikdagi mexanizmlari, madaniyat va ta'lim tizimidagi o'rnini mustahkamlash yo'llari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Yoshlarni maqom ijrochilik san'atiga qiziqtirish bugungi kunda musiqiy-pedagogik faoliyatning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu jarayonda bir nechta muhim omillar tizimli tahlil qilinishi zarur. Mazkur jarayonni samarali tashkil etishda pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar, interfaol o'qitish usullari, kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va madaniy identitetni shakllantirish mexanizmlari asosiy metodologik yo'nalishlar sifatida namoyon bo'ladi.

Birinchidan, maqom san'atining musiqiy-tarixiy asoslari va kompozitsion strukturasini chuqur o'rganish orqali yoshlar ongida bu san'at turiga nisbatan ilmiy-estetik munosabat shakllantiriladi. Maqom – bu o'ziga xos modal tizim, ya'ni shuba va g'ijjaklar asosida shakllangan murakkab lad-melodik tuzilma bo'lib, uni to'laqonli anglash uchun yosh avlodga musiqiy eshituvni rivojlantirish va intonatsion tafakkurni shakllantirishga qaratilgan dars mashg'ulotlari olib borilishi lozim.

Ikkinchidan, ta'lim jarayonida integrativ yondashuvni joriy etish, ya'ni maqomni faqat musiqiy ijro emas, balki adabiyot, tarix, falsafa, san'atshunoslik kabi

fanlar bilan bog'liq holda tahlil qilish orqali yoshlarning kross-madaniy tafakkuri rivojlantiriladi. Bu esa o'z navbatida metaforik idrok, assotsiativ tafakkur, kontseptual tushunchalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, maqomni o'rganishga qaratilgan o'quv dasturlari va metodik vositalar takomillashtirilishi lozim. Jumladan, differensial yondashuv asosida turli yosh guruhlari uchun moslashtirilgan maqom o'rgatish modul kurslari ishlab chiqilishi, bunda ko'rgazmali vositalar, interaktiv platformalar, audio-vizual materiallar, virtual realitet texnologiyalaridan foydalanish taklif etiladi. Ayniqsa, raqamli ta'lim resurslari yordamida maqom namunalarini tinglash, ularni tahlil qilish, takror ijro etish orqali yoshlarning ijro kompetentligini bosqichma-bosqich rivojlantirish mumkin.

To'rtinchidan, yoshlarni maqom ijrochiligiga jalb etishda ijtimoiy-madaniy muhitning, xususan, madaniyat markazlari, bolalar musiqa va san'at maktablari, xalq ijodiyoti uyushmalari, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning roli nihoyatda muhimdir. Maqom san'atini ommalashtirish, yosh iste'dod egalarini aniqlash, ularni qo'llab-quvvatlash uchun konkurslar, ijodiy festivallar, ustoz-shogird an'analari asosida tashkil etilgan maxsus loyihalar samarali natija beradi.

Beshinchidan, maqom ijrochiligi orqali yoshlar nafaqat ijro mahoratini egallaydi, balki madaniy merosga sadoqat, milliy g'urur, estetik sezuvchanlik, shaxsiy tafakkur mustaqilligi kabi ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarni ham shakllantiradi. Bu jihatlar zamonaviy ta'limda kasbiy tayyorgarlik, fuqarolik tarbiyasi va ijtimoiy integratsiyaning ajralmas qismi sifatida qaralmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, yoshlarni maqom ijrochilik san'atiga qiziqtirish masalasi ko'p qirrali, tizimli yondashuvni talab etadigan dolzarb ilmiy-amaliy muammodir. Uni hal etish uchun esa ta'lim, madaniyat va jamiyatning barcha bo'g'inlari o'rtasida samarali hamkorlik tizimi shakllantirilishi zarur.

Adabiyotlar tahlili:

Yoshlarni maqom ijrochilik san'atiga qiziqtirish masalasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar va nazariy manbalar asosida shuni ta'kidlash lozimki, bu yo'nalishda bir qancha olimlar, musiqashunoslar va pedagoglar tomonidan boy ilmiy meros yaratilgan. Ularning ishlari maqom san'atining tarixi, estetik-falsafiy

mohiyati, ta'limdagi o'rni hamda yosh avlodni ushbu qadimiy san'atga jalb etish usullari bo'yicha muhim ma'lumotlar beradi.

Xususan, A. Sodiqov [6; 256-b], M. Tojiyev [4; 212-b], X. Mirzayev [3; 198-b] singari o'zbek musiqashunoslari o'z tadqiqotlarida maqom san'atining tarixiy ildizlari, janr xususiyatlari, lad-melodik tizimi va ijro uslublari haqida batafsil ma'lumot berganlar. Ularning izlanishlarida maqomning didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlari alohida urg'u bilan yoritiladi. Jumladan, A. Sodiqov [6; 256-b] maqomni "xalqning ruhiy dunyosini aks ettiruvchi musiqiy timsol" sifatida talqin qiladi va bu janrni yosh avlodda ma'naviy kamolot shakllantirish vositasi deb hisoblaydi.

T. Jalilov [2; 45-51-b] va R. Yo'ldoshev [5; 168-b] singari amaliyotchi pedagoglar o'z maqolalarida musiqa ta'limi jarayonida maqomni o'rgatishning metodik asoslarini yoritganlar. Ular yoshlar orasida maqomga bo'lgan qiziqishni oshirishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, interfaol metodlar, sahnaviy mashg'ulotlar va ustoz-shogird an'alarining samaradorligini asoslaydilar.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maqom san'atini asrash, rivojlantirish va targ'ib qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni [1] (2017-yil) hamda "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish"ga oid qarorlari mazkur yo'nalishdagi davlat siyosatining mustahkam huquqiy asosini yaratdi. Bu hujjatlar asosida ko'plab madaniy-ma'rifiy loyiha va tashabbuslar yo'lga qo'yilgan, yoshlarning milliy musiqaga bo'lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiluvchi dasturlar ishlab chiqilgan.

Bundan tashqari, maqomga bag'ishlangan o'quv qo'llanmalar, metodik tavsiyalar va musiqa darsliklari (masalan, "O'zbekiston maqom san'ati", "Shashmaqom asoslari", "Maqom nazariyasi") ta'lim muassasalarida qo'llanilmoqda. Ammo ular zamonaviy interaktiv vositalar, vizual texnologiyalar va yoshlar psixologiyasiga mos yondashuvlar bilan to'liq boyitilmaganligi sababli, bu borada yanada chuqurroq izlanishlar va innovatsion yondashuvlar zarurdir. Mavjud adabiyotlar va tadqiqotlar maqom san'atining nazariy va amaliy asoslarini ochib beradi, biroq yoshlarni ushbu san'atga qiziqtirish mexanizmlarini modern pedagogika va psixologiya nuqtai nazaridan chuqurroq o'rganish va tajribaga tatbiq etish hozirgi kunning dolzarb masalasi bo'lib qolmoqda.

Yoshlarni maqom ijrochilik san'atiga qiziqtirish masalasi nafaqat musiqa ta'limining, balki umuman milliy madaniyatni asrash va rivojlantirish siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Bugungi kunda jamiyatimizda kechayotgan modernizatsiya jarayonlari, globallashuv sharoitida shakllanayotgan ommaviy madaniyatning agressiv oqimi, axborot texnologiyalarining tez sur'atlarda taraqqiy etishi yosh avlod dunyoqarashida ma'lum o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Bu o'zgarishlar natijasida an'anaviy san'at turlariga, xususan, maqom ijrochiligiga bo'lgan e'tibor va qiziqish sezilarli darajada pasayib bormoqda. Shu bois maqom san'atini zamonaviy yondashuvlar asosida yoshlar ongiga singdirish, ularni ushbu betakror musiqiy merosga mehr uyg'otish – dolzarb ijtimoiy va pedagogik muammo sifatida qaralmoqda.

Maqom – bu oddiy musiqiy janr emas, balki o'z ichiga xalqning tarixiy xotirasi, estetik didi, falsafiy dunyoqarashi, axloqiy tamoyillarini mujassamlashtirgan madaniy koddir. Uni yosh avlodga singdirish esa faqatgina nazariy bilim berish bilan emas, balki kompetensiyaviy yondashuv, tajribaviy o'rgatish, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari asosida amalga oshirilishi lozim. Bugungi kunda interfaol metodlar – kognitiv rivojlantiruvchi mashg'ulotlar, ijodiy ustaxonalar, ustoz-shogird tizimi, musobaqa va festival shaklidagi ko'rgazmali chiqishlar yoshlar uchun samarali pedagogik platforma bo'lib xizmat qilmoqda. Bu metodlar orqali ular maqomni nafaqat eshitish, balki his qilish, anglash, tahlil qilish va ijro etish bosqichlarida o'z kompetentligini namoyon qila oladi.

Maqom ijrochiligida yoshlarni faollashtirishda affektiv-emotsional omillarning roli ham beqiyosdir. Maqomlar o'zining chuqur lirizmi, ruhiy-falsafiy ifodasi bilan o'quvchining hissiy-estetik idrokini rivojlantiradi. Shu sababli, yoshlar bilan ishlovchi musiqa o'qituvchilari nafaqat kasbiy bilimga ega bo'lishlari, balki psixopedagogik yondashuvlarni ham egallagan bo'lishlari zarur. Bu holatda senzitiv yondashuv, ya'ni yoshlarning yoshga oid psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ish yuritish ayni muddao bo'ladi.

Shuningdek, maqomni ommalashtirishda ijtimoiy-madaniy kontekstning o'zni ham katta ahamiyat kasb etadi. Maqom san'atini ta'lim muassasalari bilan cheklab qo'ymasdan, uni keng jamoatchilik, oilaviy tarbiya, mahalla, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar darajasida ham faol targ'ib etish lozim.

Kulturologik integratsiya, ya'ni san'at va madaniyat yo'nalishidagi barcha subyektlarning birgalikdagi faoliyati orqali maqomni milliy brend sifatida shakllantirish mumkin. Bu esa yoshlar ongida o'zligiga, milliy merosga, estetik qadriyatlarga bo'lgan ijobiy munosabatni mustahkamlaydi.

Bundan tashqari, maqom ijrochiligi bo'yicha ixtisoslashgan ta'lim muassasalarida yoshlar uchun talent identifikatsiyasi (iste'dodli yoshlarni aniqlash), kasbiy yo'naltirish va mentoring tizimlarini kengaytirish zarur. Ustoz-shogird maktabi bu borada nafaqat an'anaviy, balki innovatsion yondashuvlar asosida yangicha mazmun kasb etishi kerak. Misol uchun, raqamli platformalar, onlayn maqom darslari, virtual konserlar, AR/VR texnologiyalari orqali maqomni jonli va zamonaviy shaklda yoshlarga yetkazish mumkin. Yoshlarni maqom ijrochilik san'atiga qiziqtirish bugungi davrning nafaqat musiqiy-ma'naviy, balki pedagogik, ijtimoiy va madaniy strategiyasidir. Bu strategiyani amalga oshirishda tizimli yondashuv, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, ijtimoiy sheriklik va maqsadli targ'ibot ishlari uyg'unlashgan holda olib borilishi kerak. Shundagina yoshlar maqomni qadrlaydigan, uni ijro etishga intiladigan, milliy musiqiy merosni o'z hayotining ajralmas qismi sifatida ko'radigan avlod sifatida shakllanadi.

Milliy madaniyat – bu xalqning ruhi, yuragi, ma'naviyati. Maqom esa o'sha yurakning urishlari, ruhning satrlarga singgan kuyidir. Uning har bir ohangi, har bir nag'masida ming yillik tarix, falsafa va estetik tuyg'ular mujassam. Yosh avlodni ana shu bebaho merosga oshno etish, uni qalbiga yaqinlashtirish – bu nafaqat san'atkorning, balki har bir ziyolining, har bir ustozning, har bir ota-onaning muqaddas burchidir.

Bugungi kunda yoshlar ko'z o'ngida millionlab tovushlar, yangi texnologiyalar, virtual olamlar chulg'agan, lekin qalb ehtiyoji doimo chinakam estetik zavqni, ichki mushohadani, yurakka yaqin musiqani izlaydi. Maqom esa aynan shunday ichki dunyoni tozalovchi, fikrni teranlashtiruvchi, qalbni poklovchi san'atdir. Uni yoshlar ongiga singdirish uchun esa biz zamonaviy usullar, zamonga hamohang texnologiyalar, ammo mohiyatiga sodiq pedagogik yondashuvlardan foydalanmog'imiz lozim.

Maqomni o'rgatish – bu kuy o'rgatish emas, bu qadriyatni tanitishdir. Bu orqali biz yoshda estetik idrok, musiqiy did, madaniy ong, milliy g'urur, eng

muhammadi, o'zligini anglash tuyg'usini uyg'otamiz. Bu tuyg'u esa uni mustahkam shaxs, vatanparvar fuqaroga aylantiradi. Ayniqsa, ustoz-shogird an'anasi, amaliy mashg'ulotlar, raqamli ta'lim vositalari va madaniy muhitdagi uyg'un harakat orqali yoshni maqomga oshno qilish mumkin.

Demak, yoshlarni maqom san'atiga qiziqtirish – bu musiqiy jarayon emas, balki ma'naviy taraqqiyot strategiyasidir. Har bir o'quvchi, har bir yosh musiqachi – bu millat madaniyatining ertangi davomchisi. Agar biz ularning qalbiga maqomni singdira olsak, ularning hayotida musiqiy madaniyat, qalbida esa o'zlik va milliy g'urur doimiy yo'ldosh bo'lib qoladi. Chunki maqomni anglagan yurak – bu o'z xalqini, tarixini, madaniyatini chuqur his etadigan yurakdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maqom san'atini asrash, rivojlantirish va targ'ib qilish chora-tadbirlari to'g'risida”gi farmoni. Elektron manba – URL: <https://lex.uz/docs/3334083>. Murojaat qilingan sana: 10.04.2025.
2. Jalilov T. Musiqa o'qitishda ustoz-shogird an'anasining pedagogik ahamiyati. *Pedagogika jurnali*. 2019. № 3. – 45–51-b.
3. Mirzayev X. Maqom va ijro an'analari. – Toshkent: “Ma'naviyat” nashriyoti. 2007. – 198-b.
4. Tojiyev M. Maqom kompozitsiyasi va lad-melodik tuzilishi. – Toshkent: “San'at” nashriyoti. 2005. – 212-b.
5. Yo'ldoshev R. Musiqa ta'limida an'anaviy janrlarni o'rgatish metodikasi. – Toshkent: “Tafakkur” nashriyoti. 2014. – 168-b.
6. Sodiqov A. O'zbek maqom san'ati tarixi. – Toshkent: “Fan” nashriyoti. 1990. – 256-b.

Sevar Malikova

*кандидат педагогических наук,
профессор кафедры “Вокал” ГИИКУз*

РОЛ МУЗЫКАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВКУСА ЧЕЛОВЕКА И РАЗВИТИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ЧУВСТВ

Аннотация. В данной статье подчеркивается практическое значение наследия для современной музыкальной педагогики, отражены творческий, социально-философский и педагогический вклад трудов философов, многогранное влияние формирования личности, музыкального вкуса и духовного мировоззрения не только в формальном изучении, но и в процессе наслаждения и вдохновения классикой.

Ключевые слова: наследие восточных мыслителей, культурное достояние, фундаментальный, духовность, ценность, социально-философское, педагогическое, суфизм.

THE ROLE OF MUSICAL THINKING IN THE FORMATION OF MORAL AND AESTHETIC TASTE OF A PERSON AND THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL FEELINGS

Abstract. This article emphasizes the practical significance of heritage for modern music pedagogy, reflecting the creative, socio-philosophical, and pedagogical contribution of philosophers' works, and the multifaceted influence of personality formation, musical taste, and spiritual worldview not only in formal study but also in the process of enjoying and being inspired by classics.

Keywords: heritage of eastern thinkers, cultural heritage, fundamental, spirituality, value, socio-philosophical, pedagogical, sufism.

Данная статья посвящена формированию музыкального вкуса молодежи посредством узбекской национальной классической музыки и философского анализа произведений мыслителей Средней Азии в формировании музыкальной жизни, духовного мира, музыкального мышления молодежи.

Музыкальное мышление всегда было идеей и вдохновением для научных открытий. Благодаря музыке социализируются человеческие ощущения, проясняются мысли, активизируется восприятие бытия. Творческое и философское наследие таких выдающихся мыслителей, как Ал-Фараби и Ибн Сина, поэтов-гуманистов Джами, Навои, Бабур, социолога Кавкаби, а также суфийских авторитетов – Имама Газали, Калобادي и Имама ал-Бухари – представляет собой несравнимую по глубине ценност. Их труды оказали многоуровневое воздействие на развитие личности, формирование эстетического восприятия музыки и укрепление духовного мироощущения. Эти мыслители не только обогатили культурное и научное пространство Востока, но и заложили мощные основания для интеграции музыкального искусства в систему нравственного и интеллектуального воспитания человека, где музыка становится не просто звуковым искусством, а проводником к самопознанию и гармонии с окружающим миром. Наследие восточных мыслителей не просто культурное достояние, а фундаментальная часть духовности. Подчеркивая практическую ценность этого наследия для современной педагогики, важно направлять молодых музыкантов не только формально изучать это богатство, но и получать удовольствие и вдохновение от классики.

А.И.Сохибов в своей статье подчеркивает убеждения О.Матёкубова следующим образом: “Музыка воплощает различные человеческие настроения (восторг, радость, удовольствие, грусть и т. д.). Кроме того, музыка отражает силу воли человека (решимость, устремленность, вдумчивость, сдержанность и т. д.) и его характер. Эти выразительные и изобразительные возможности музыки высоко ценились, комментировались и научно изучались греческими учеными Пифагором, Платоном и Аристотелем, а также восточными мыслителями, такими как Фараби, Ибн Сина, Джами, Навои, Бабур, Кавкаби, и суфийскими деятелями, такими как Имам Газали, Калабоди, Бухари и другими учеными”[1,с-66-73]. Высказанная мысль подчёркивает, что музыка – это не просто средство передачи эмоций, но и отражение внутреннего состояния личности. Особенно это проявляется в исполнении

на ударных инструментах, где каждый ритмический жест и динамическое изменение становятся способом выражения характера, настроения и воли музыканта. Таким образом, процесс обучения игре на ударных должен включать не только техническую подготовку, но и воспитание художественного мышления, эмоциональной чуткости и индивидуальной выразительности. Это позволяет исполнителю глубже проникать в смысл произведения и передавать его слушателю не только через ритм, но и через личностное переживание.

Музыка обладает уникальной способностью глубоко воздействовать на эмоциональную и интеллектуальную сферу человека. Эта сила объясняется её процессуальной природой, органично соотносящейся с внутренними психическими ритмами и состояниями личности. Художественное содержание музыкальных произведений проявляется в виде обобщённых идей, которые раскрываются через развитие, противопоставление и взаимодействие музыкальных образов. Особое место среди них занимают вокальные произведения, в частности песни, которые наиболее ярко отражают эмоциональные переживания и внутренний мир человека, тем самым находясь в тесной связи с сущностной природой музыкального искусства.

Музыкальное содержание объединяет в себе личностные, этнокультурные и универсальные ценности, выражая духовные установки, ритмическую организацию жизни, а также социальные и исторические идеи, присущие определённому народу или эпохе [1,с-66-70].

Среди выдающихся деятелей музыкально-теоретической мысли периода Тимуридов особое место занимает Абдурахмон Джами – автор трактата «Risolayi musiqiy». Это произведение имеет строго научный характер и делится на две основные части: *Ilmiy taklif* (наука о музыкальной структуре и построении) и *Ilmiy iyoqo* (учение о ритме и метрической системе) [2,с-68-70]. Работы Джами в области теории музыки заложили фундаментальные основы для дальнейшего развития музыкальной науки в культурном пространстве Востока.

Первая часть произведения традиционно охватывает такие вопросы, как происхождение музыки, значение слова «музыка», обязанности деятелей

искусства. По словам Джами, изучение компонентов музыки необходимо для создания «более прекрасного и утонченного искусства». Излагая свои идеи, автор опирается на опыт своих предшественников, в том числе Абу Насра ал-Фараби, а также своих современников.

Большое внимание музыкальному искусству уделялось при дворе преемника Амира Темура Шахруха Мирзы в Герате и особенно при дворе его сына Улугбека в Самарканде. В годы правления Мирзо Улугбека Самарканд превратился в один из центров научной и культурной жизни. Он всегда был покровителем поэтов и музыкантов. Во времена правления Амира Темура и Тимуридов на музыкальное творчество и исполнение также оказали сильное влияние написание музыкальных трактатов. Ряд трактатов этого периода свидетельствуют о высоком уровне развития музыкознания. В частности, можно отметить ценную информацию о системе важнейших музыкальных символов и всех особенностях, связанных с музыкой изучаемого периода. Например, в трактате «Qonuni-ilmi va amaliy musiqiy» (О науке права и практической музыки) Зайнулобиддин Хусайни впервые дает научное описание народного инструмента дутор и упоминает о его широком использовании среди женщин.

К XV веку в Герате особое внимание уделялось развитию литературы и искусства, архитектуры, живописи, национальной музыкальной мысли. Расцвет культурной жизни в Герате напрямую связан с именем Алишера Навои. Поскольку он был другом и премьер-министром короля Султана Хусейна Бойкаро, он поощрял поэтов, музыкантов, художников и других творческих людей. Алишер Навои хорошо понимал, что музыка оказывает огромное социальное воздействие на духовную жизнь народа. Поэтому он подчеркивает, что музыка должна быть осмысленной, влиятельной и тесно связанной с людьми и их духовной жизнью. Навои сравнивает любовь и красоту с формированием музыкального мышления. Творчество Навои было сформировано необыкновенным музыкальным складом ума, поэт хорошо знал и любил народные песни. В своем трактате «Mezon ul-avzon» он ввел ряд новых мер

размеров, которые использовали поэтами Средней Азии при создании народных песен.

Труды мыслителей Средней Азии по формированию музыкального мышления включены в разделы, посвященные музыкальной жизни народа. Несомненно, что влияние народной музыкальной культуры было огромным в формировании средневековых музыкантов, которые были создателями и исполнителями великолепных мелодий, богатого и развитого музыкального искусства, которое было популяризировано в пределах дворцов и городов. Строгие правила творчества возникли в результате непосредственной связи формирования народного музыкального мышления с духовной жизнью.

Обсуждение результатов исследования. Развитие традиционного музыкально-исполнительского искусства совпало с расцветом науки и бурным развитием художественной культуры. Совершенно невозможно отделить науку и искусство друг от друга. Музыкальное мышление всегда было вдохновителем научных открытий. Благодаря музыке социализируются человеческие ощущения, проясняются мысли, активизируется восприятие бытия. Музыка воплощает различные человеческие настроения. Выразительный и образный потенциал музыкального искусства на протяжении веков вызывал особый интерес у мыслителей Востока. Мировоззренческая и философская сущность музыки рассматривалась ими не только как эстетическая категория, но и как средство формирования нравственных, интеллектуальных и духовных качеств личности. Мыслители Средней Азии – такие как Ал-Фараби, Ибн Сина, Джами, Навои, Бабур, Кавкаби – а также представители суфийской традиции, включая Имама Газали, Калобادي и Имама ал-Бухари, уделяли особое внимание аналитике музыкального восприятия и его влиянию на внутренний мир человека.

Их труды не только раскрывали философские аспекты музыки, но и подчёркивали её социальную, этическую и педагогическую значимость. Через призму их размышлений музыка рассматривалась как средство постижения гармонии между разумом и чувствами, инструмент духовного самосовершенствования и культурной идентичности. Это наследие по сей день

остаётся актуальным в контексте современных исследований музыкальной педагогики и эстетики[1,с-69].

Захириддин Мухаммад Бабур, потомок Тимуридов, внес значительный вклад в развитие музыкального искусства. Сведения, содержащиеся в самой «Бабурнаме», свидетельствуют о том, что в XV-XVI веках в Моварауннахре и Хорасане существовала большая художественная культура – высокая поэзия, юмор, музыкально-танцевальное искусство, масхарабозы, различные полевые представления.

В 1519 году на собрании, проведенном в духе «*maqomxonlik*» в Bog'ı Vafo, Бабур отметил искусное сочинение Mullo Yoraka. Бабур положительно оценивает мелодию композитора, созданную им «*muhammas*» для макома «*Panjgoh*», отмечая, что она «*yaxshi naqsh bog'labdur*». Поэтому Бабур очень хорошо знал искусство макома и глубоко его понимал. Из его слов мы узнаем, что ранее он регулярно занимался музыкой, несмотря на вынужденные отсутствие из-за военных походов, вдохновился нахшем (мелодия) Mullo Yoraka, взялся за инструмент и связал «*savt*» к макому «*chorgoh*».

Из этих сведений, мы узнаем, что Бабур был не только музыкантом, но и искусным композитором. Ранее Mullo Yoraka сочинил свою *naqsh* и сыграл ее для Бабура. В этот период Бабур сочинил собственную мелодию, сделав ее таким образом, что она стала очень популярной в его время. Исходя из этого, можно представить, насколько велик был музыкальный талант Бабура. В то же время Бабур специализировался и на теории музыки. Каллиграф, скопировавший «Бабурнама», писал: «Цар был также сведущ в музыкальной науке». Некоторые источники указывают на то, что Бабур написал произведение «*Risolai musiqa*». Однако пока эта работа не найдена. Талантливые деятели классической культуры разных национальностей сыграли исключительно важную роль в сохранении и развитии этой культуры. Следует также отметить, что благодаря деятельности и усилиям Бабур-шаха и бабуритов лучшие поэты, музыканты и певцы, танцоры, масхарабозы, борцы и зарифы, прибывшие в Индию из Моварауннахра и Хорасана, продемонстрировали свое искусство, установили творческие связи с местной культурой, языком и

музыкой способствовали широкому распространению многих старых и новых мелодий, песен, пес и представляли в этой стране.

Жизнетворная философия музыкальной культуры эпохи Амира Темура и Темуридов, ее высокие художественные достижения оказали благотворное влияние на развитие музыкальной мысли последующих эпох.

Необычайная сила музыкальной мысли влияет на сознание и эмоции человека обусловлена ее процессуальной природой, находящейся в гармонии с психическими процессами. Музыкальное мышление формируется на основе развитого музыкального восприятия и эмоциональной отклика на звуковую реальность. Оно опирается на систему звуковых, художественно-образных и интонационных представлений, являясь особой формой интеллектуального освоения музыкального материала. Этот тип мышления представляет собой процесс осмысления структуры, выразительных средств и художественной логики произведений, принадлежащих к музыкальной культуре.

Формирование музыкального мышления тесно связано с уровнем развития музыкальных способностей индивида, а также с культурной средой, в которой он воспитывается и существует. В этом контексте особенно важно отметить отличия между музыкальными традициями Востока и Запада. Восточная культура тяготеет к интонационной тонкости, духовной направленности и импровизации, в то время как западная традиция акцентирует внимание на композиционной строгости, гармонической структуре и формальной логике построения музыкального произведения. Произведения классической музыкальной традиции, как правило, несут в себе обобщённую художественную концепцию, раскрывающуюся через взаимодействие музыкальных образов. Эти образы вступают во взаимосвязь посредством сопоставления, напряжённости и развития, формируя тем самым целостное содержание произведения. В зависимости от характера этих взаимоотношений музыка может приобретать лирическую, эпическую или драматическую направленность.

Музыкальное искусство представляет собой синтез индивидуальных, этнических и универсальных культурных ценностей. Оно отражает в

художественной форме идеи, переживания и ритмы, присущие определённому народу, социальной группе или историческому периоду. Содержание музыки способно передавать духовную энергию, коллективные настроения и жизненные идеалы – будь то радость, скорбь, борьба или стремление к свободе.

Как форма культурной деятельности, музыкальная культура неизменно откликается на духовные и образовательные потребности своей эпохи, при этом оставаясь универсальным элементом в различных сферах жизни человека. Музыкальное мышление выполняет важную функцию в развитии нравственного сознания, эстетического вкуса, эмоциональной отзывчивости и мировоззренческой глубины. Оно влияет не только на личностную сферу, но и на социальное пространство, сопровождая человека в его повседневности, праздниках, ритуалах, торжествах, спортивных событиях, официальных церемониях и даже в трудовой деятельности.

Музыкальные произведения, в зависимости от их назначения и содержания, классифицируются по стилям, видам и жанрам. Жанровое разнообразие охватывает как религиозные формы (алла, зикр, марсия), так и военные (сарбозча, марш), светские и бытовые жанры (валс, месса и др.). Эти формы группируются по типологии: духовная, молодёжная, фолклорная, популярная, военная и камерная музыка.

Кроме того, стилистическое богатство проявляется в исторических, этнических и региональных особенностях музыкального языка. Произведения, принадлежащие к определённой культурной традиции или эпохе, объединяют в себе мелодические, ритмические и формообразующие элементы, отражающие единую художественную мысль и выразительную систему времени.

Процесс формирования музыкального мышления и стоящего за ним мировоззрения происходит в основном в три этапа: создание, исполнение и восприятие. На каждом этапе существования музыкального произведения его содержание и форма претерпевают изменения, приобретая новые черты. В момент художественного замысла идея и форма возникают синхронно в сознании композитора, являясь результатом интуитивного и интеллектуального

творчества. В процессе интерпретации исполнитель придаёт произведению индивидуальные особенности, отражая в нём собственное восприятие мира, эстетическое мышление, уровень художественного воображения и накопленный исполнительский опыт.

Слушатель, в свою очередь, воспринимает музыку сквозь призму своего эмоционального состояния, личных предпочтений и жизненного контекста. Таким образом, каждый акт взаимодействия с музыкальным произведением – будь то сочинение, исполнение или восприятие – включает в себя элементы творческого преобразования. Это подчёркивает активную, творческую природу музыкальной деятельности на всех уровнях её реализации.

Устное музыкальное творчество народов мусулманского Востока Средней Азии IX-XII вв. формировалось на основе достанов – систем поэзии и музыкальной практики. В результате постоянного взаимодействия и коммуникативных процессов в музыке народов Средней Азии, Ирана и арабов возникли общие для этих народов вокальные и инструментальные жанры. Знаменитые композиторы, певцы и музыканты Ибрагим Мавсуми, Исхак Мавсуми, Зиярб, Мансур Залзал, ибн Сурайдж и другие сыграли важную роль в создании теории и исполнительских стилей музыкальной культуры Средней Азии. Музыкально-эстетические и научно-теоретические учения, основанные на греческой теории музыки и музыкальных традициях народов Средней Азии, первоначально формировались в рамках других дисциплин (ал-Кинди, ал-Фараби, Ибн Сина), а позднее как самостоятельная дисциплина (Урмави). Исхак Мавсуми и ал-Кинди были первыми, кто изобрел музыкальное (буквенное) письмо на Востоке. Урмави адаптировал это письмо к системе Парда. В частности, Ал-Фараби в своем «Katta musiqa kitobi», Сафиуддина Урмави в музыкальном трактате, Абдулкадира Мароги в трактате «Jami al-alxon fi-ilm al-musiqiyu», Ахмади в произведении «Sozlar munozarasi», Зайнуллабиддин Хусайни в трактате «Risoi dar bayoni qonuni va amaliy musiqiyu» и Амули в своем трактате «Musiqiy risola» не только изучали музыкальные инструменты, но и затрагивали вопросы их исследования и давали информацию о музыкальных инструментах своего времени.

Формирование музыкального мировоззрения происходило на основе собственных традиций и обычаев.

а) Лапар, терма, ялла, различные виды песен в народной музыке (обрядовые, бытовые, трудовые, игровые, танцевальные, лирические, поучительные)

б) В устной традиции среднеазиатской профессиональной музыки существуют такие жанры, как «doston», «maqom», «cholg'u yo'llari», «katta ashula».

В наследии узбекской музыкальной культуры можно выделить четыре основных местных стиля. Это: Бухарско-Самаркандский музыкальный стиль, Хорезмский музыкальный стиль, Фергано-Ташкентский музыкальный стиль, Сурхандаринско-Кашкадаринский музыкальный стиль.

Историческая музыка при изучении становления музыкальной мысли опирается на данные музыкально-теоретического анализа, а теоретическая музыка, в свою очередь, применяет исторический подход к изучаемым явлениям, чтобы обеспечить полноту и научность своих выводов. Глубокая, неразрывная связь теории и историчности является одним из основных условий музыкальной культуры.

Наука о музыке, изучающая систему законов и правил формирования музыкального мировоззрения и мышления народов Средней Азии и Востока, была сформирована в VIII-IX веках такими учёными, как Юнус ал-Котиб и Халил ибн Ахмад. Обсуждение было сосредоточено (Ilmi ta'rif, ilmi iyqo va ilmi advor) на теории, истории, творчестве и исполнении музыки с использованием сочетания научного определения, научной интерпретации и научного подхода.

В заключение необходимо отметить, что в формировании музыкального мышления музыковедение в основном включает три методических направления:

1. Научно-рационалистическое направление, основанное на обобщении музыкальных традиций на основе греческой логики.

2. Практико-эмпирическое направление, направленное на практическое освоение определенного творческого стиля, школы, направления музыки.

3. Это религиозно-духовное направление, посвященное изучению духовной сущности и воспитательного значения формирования музыкального мышления с точки зрения Корана, хадисов, столпов шариата и идей суфизма.

В третьем направлении изучения формирования музыкальных мировоззрений научную музыку часто называют «небом». В эпоху Тимуридов сложилось педагогическое направление, сочетавшее научно-рационалистические и практически-эмпирические методы. Основоположниками этого направления являются Абдулкадир Мароги, Абдурахман Джами, Зайнулобиддин ал-Хусайни, Кавкаби и другие. Несмотря на то что музыкальные формы отражают духовные и образовательные запросы конкретного исторического периода, они сохраняют универсальность и охватывают широкий спектр сфер человеческой жизни. Музыка играет важную роль в формировании моральных ориентиров и эстетического восприятия личности, способствует развитию эмоциональной отзывчивости, музыкального мышления и раскрытию творческого потенциала.

Уникальная сила влияния музыки на внутренний мир человека объясняется её процессуальной природой, которая находит отклик в психологических механизмах восприятия. В музыкальных произведениях идеи передаются в обобщённой художественной форме, развиваясь через взаимодействие выразительных образов – их сопоставление, контраст и динамическое развитие. Эти процессы лежат в основе формирования и совершенствования музыкального мышления.

Таким образом, на всех этапах – от создания до исполнения и восприятия – музыкальная деятельность носит ярко выраженный творческий характер, способствуя углублённому постижению искусства и духовному обогащению личности.

Список литературы

1. Сохибов А. Проблемы формирования музыкальной культуры у студентов при изучении истории музыки. *Просвещение и познание*. 2021. – с- 66-73.

2. Матёкубов О. Традиции и новаторство в музыкальной культуре Востока. – Ташкент: Музыка. 2015. – с-68–70.
3. Абу Наср ибн Мухаммад ал-Фараби. Большая книга о музыке. Перевод с араб. Дакеевой С. – Москва: Наука. 2007. –с-469.
4. Abu Homid G'azzoliy. Kimiyoi saodat. Turkiy. 2 tomlik. – Toshkent: “Adolat” nashriyoti. – Toshkent: 2005. – 121-22-b.
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. – Toshkent: “Fan” nashriyoti. 2002. – 10-357-b.
6. Абсалямова Н. Культуре тюрков жит в веках. Казахстанская правда. –2002. № 020. –с-1- 4.
7. Беляев В. Очерки по истории музыки народов СССР: музыкальная культура Киргизии, Казахстана, Туркменистана, Таджикистана и Узбекистана. Вып. 1 / В.М. Беляев. – Москва: Музгиз, 1962. – с-300.
8. Джамии А. Трактат о музыке. Под редакцией М. Раджабова. – Душанбе: Ирфон, 1994. – с-195.
9. Есенулы А. Кюй – послание Всевышнего. – Алматы: 1997. –с-38 – 39.
10. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: “Yulduzcha” nashriyoti. 1989. – 367-b.
11. Ибн-Сина. Книга знания. Математические главы. – Москва: Наука, 1986. – с-248.
12. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: “Istiqlol” nashriyoti. 1994. – 171-b.
13. Омар Хайям. Рубайят. – Москва: Эксмо, 2005. – с-234.
14. Фахриддин ар-Рази. Собрание наук. Дхаме ул-улум ва мазмоъ ул-фунун. – Москва: Изд-во восточной литературы. 1995. – с-184.
15. Fitrat A. O'zbek xalq musiqasi va uning tarixi. – Toshkent: “Fan” nashriyoti. 1993. – 124-b.
16. Xayrullayev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti. 1971.

O'rozali Toshmatov

O'zDSMI "Cholg'u ijrochiligi"
kafedrası professori,

Xalqaro ertakchilik san'ati qo'mitasining a'zosi,
YUNESKOning Nomoddiy madaniy meros masalalari bo'yicha xalqaro eksperti,
II darajali "Sog'lom avlod uchun" ordeni sohibi

XALQ CHOLG'ULARI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston hududida o'zbek xalq cholg'ulari nomi ostida foydalanilayotgan musiqa cholg'ularining milliy musiqa madaniyatimizdagi o'rni va ularni yanada takomillashtirish masalalari muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: rekonstruksiya, milliy cholg'u, xalq cholg'ulari, torli cholg'u, damli cholg'u, kamonli cholg'u, qardosh xalqlar cholg'ulari, qoraqalpoq xalq cholg'ulari.

FOLK INSTRUMENTS AND ISSUES OF THEIR IMPROVEMENT

Abstract. This article discusses issues related to the use of musical instruments called Uzbek folk instruments, their role and place in the national musical culture, as well as their further celebration.

Keywords: reconstruction, national instrument, folk instruments, string instruments, wind instruments, bowed instruments, musical instruments of related peoples, Karakalpak folk instruments.

Musiqa hech qanday chegarani tan olmaganidek, musiqa cholg'ulari ham bir hududda yaratilgan bo'lsa ham, qo'shni hududlarga juda tez tarqalib, takomillashish xususiyatiga ega. Musiqa cholg'ularini tadqiq qilish davomida shunga amin bo'ldimki, hech bir musiqa cholg'usi bitta xalq, yoki millatga tegishli emas ekan. O'zbek musiqa madaniyati hozirgi kunda o'zbek milliy cholg'ulari va ularning takomillashtirilgan va rekonstruksiya qilingan cholg'ularining soni 38 tani tashkil etar ekan. Shu cholg'ulardan birortasi ham faqat O'zbekiston hududida uchraydi, deb aytilish mumkin emas ekan. Chunki, shu nomdagi yoki boshqacharoq

nomlanishdagi shunga o'xshash musiqa cholg'usi boshqa davlat, millat va xalqlarda uchrashini ko'rib, men shunday xulosaga keldim. Ayniqsa, qadimiy, ya'ni ko'hna cholg'ularning bir-biriga o'xshashligi, musiqa cholg'ularining millat, irq va chegara bilmasligini yana bir bor isbotlaydi.

Biroq bir hududda yaratilgan musiqa cholg'usi boshqa joyda o'z hayotini davom ettirish uchun o'sha millat, xalqning mentaliteti, musiqa madaniyatiga moslashishi va o'zgarishi kuzatiladi. Shuning uchun ham ayrim musiqa cholg'ulari bir qator xalqlardagina, yana boshqasi esa dunyoning deyarli barcha xalqlarida uchraydi. Masalan, changqo'biz cholg'usi (yoki changqo'bizsimon cholg'ular) dunyoning deyarli hamma qismida, turlicha ko'rinishlarda va nomlarda uchraydi. Mbira deb nomlanadigan cholg'u esa faqat Afrika qit'asining o'rta qismi va janubida yashaydigan xalqlarda uchraydi.

Ba'zi cholg'ular uzoq davr ma'lum bir xalqning sevimli cholg'usi bo'lib, keyinchalik esa umuman unutilib ketishi ham mumkin. Masalan, ud va qonun cholg'ulari o'rta asrlarda bizning hududimizda juda mashhur bo'lgan va hatto olimlarning tadqiqotlarida eng keng tarqalgan va sevimli cholg'u sifatida e'tirof etilgan. Biroq, keyingi ikki yuz yillikda bu cholg'ular unutilgan edi. O'tgan asrning so'nggi choragida mamlakatimizga qayta olib kelingan bu musiqa cholg'ulari tez orada ommalashdi va yana sevimli cholg'ularimizga aylandi. Taxminan shu vaqtlarda musiqa madaniyatimizga kirib kelgan turklarning "soz" cholg'usi qonun va uddan ham kengroq ommalashishga ulgurdi. Ya'ni undan ansambllar, orkestrlar va hatto to'ylarda xizmat qiladigan guruhlarda ham juda keng foydalanila boshlandi. Biroq, hozirgi kunga kelib, bu cholg'udan deyarli foydalanilmayapti.

Hozirda Qoraqalpog'iston jirovlari chaladigan qo'biz cholg'usi mamlakatimiz hududida juda keng tarqalgan. O'tgan asrda Fitrat tomonidan bitilgan risolada g'ijjak cholg'usi bilan solishtirilib, tovushi yoqimlilik va milliy kuylarni ifodalashdagi imkoniyatlari bilan g'ijjakdan afzal ko'rilgan. Lekin, keyingi 70-80-yil davomida u barcha hududlarda iste'moldan chiqarilib, unutilgan.

O'tgan asrning o'rtalarida A.Petrosyansning rahbarligida amalga oshirilgan o'zbek xalq cholg'ularini qayta ishlash va takomillashtirish tajribasi bizning

hududimizga foydalaniladigan musiqa cholg'ularida jahon xalqlari, xususan, Yevropa klassik musiqasi namunalarini ijro etish imkonini bergan bo'lsada, hali-hanuz xalqimiz (oddiy xalq) tomonidan umuman qabul qilinmagan musiqa cholg'ularini ham dunyoga keltirdi. Har qanday xalq cholg'usi milliy musiqa cholg'usiga aylanishi uchun o'sha millatning musiqasini to'la qonli ijro etish imkonini berishi kerak. Aks holda, uni millat qabul qila olmaydi. Biz yuqorida qayd etgan musiqa cholg'ularining qisimatini ham ana shu qoida belgilamoqda. Undan tashqari, bizning mutaxassislarimizda xuddi allomalarimizni qardosh xalqlar bilan talashganday, musiqa cholg'ularini ham seniki-meniki qilish odati bor. Aslida esa bizning eng sevimli cholg'ularimiz sifatida e'tirof etiladigan qashqar rubobi, afg'on rubobi, tanbur, dutor, nay, g'ijjak, chang, doyra, karnay, surnay, nog'ora va boshqa cholg'ularimizning nomlanishining o'zidan aslida bu cholg'ular qayerdan kelib qolganligini bilish mumkin. Shuning uchun ham biz musiqa cholg'ularini "milliy cholg'u", "an'anaviy cholg'u" degan atamalardan qochgan holda "xalq cholg'ulari" degan umumiy nom bilan atashimiz to'g'ri bo'ladi.

Endi, hozirda ko'p ovozli ijroda qo'llanilayotgan musiqa cholg'ularimizning qay biri musiqa madaniyatimizda o'z o'rnini topa olganligi va qay biri zo'rma-zo'raki sun'iy ravishda o'rgatilib va oddiy tinglovchilar qabul qila olmayotganligini tahlil qilishga o'tamiz.

Tahlilni hozirgi kunda o'zbek xalq cholg'ulari orkestrining ta'lim muassasalarida o'qitilayotgan partiturasini va undagi nomlari bor-u, o'zi yo'q cholg'ulardan boshlaymiz.

1. Damli cholg'ular guruhida 4 ta cholg'uning nomi yoziladi. Ulardan, nay pikkolo, nay va qo'shmay mavjud. Lekin, surnay nomi men talabalik davrimdan boshlab to shu kungacha partiturada ko'rsatib kelinadi, biroq o'zi ishlatilmaydi. Boisi, surnayning tovush temбри juda baland va aksariyat notalar aniq hosil qilinmaydi.

2. Urma jarangli torli cholg'ular guruhiga changlar yoziladi. Biroq, shu changlarning oilasi sifatida yaratilgan va cholg'ushunoslik fani ma'lumotlarida uchraydigan chang pikkolo, chang tenor, bas va kontrabas changlarni deyarli hech

kim ko'rmagan. Prima changi ham 1900-yilda dungan millatiga mansub sayyor sozandaning cholg'usini takomillashtirish natijasida hosil qilingan cholg'u. Bu cholg'uning nisbatan mukammal, yaxshi soz beradigan variantlari turli halqlarda uchraydi va ularning tovushi juda mayin va yoqimli. Balki, ana shu cholg'ularni o'rganish asosida chang cholg'usini yanada takomillashtirish kerakdir. Yana bir varianti, uyg'urlar foydalanadigan changni o'rganib, ma'qul bo'lsa undan andaza olib qo'yaqolish kerak. Axir, qashqar rubobi andazasini ulardan olib, ularning rubobidan ham jarangdorroq cholg'u yasalganku!

3. Tirnab chalinadigan va mezrobli cholg'ular guruhi qashqar rubobi oilasidan boshlanadi. Bu oila uchun 5 ta ruboblar ishlab chiqilgan (prima rubobi, messo soprano rubobi, alt rubobi, qashqar rubobi), shundan 2 tasi orkestrda ishlatiladi. Bular, prima rubobi va qashqar rubob. Qolgan 3 turdagi ruboblar umuman unutilib bo'lingan. Prima rubobini milliy ijrochilikdagi imkoniyatlari o'ta chegaralanganligi uchun na yakka cholg'u, na milliy ansambl tarkibida ishlatilganini ko'rmaganmiz. Vaholanki, bu cholg'u bolalar musiqa maktabidan boshlab to oliy ta'lim muassasalarigacha o'qitiladi. Hozirda O'zbekistonning professional orkestrlarida ham bu cholg'udan voz kechishgan, lekin o'qitish hali davom etmoqda.

4. Navbatdagi cholg'u afg'on rubobi. Afg'on rubobining hozirgi rekonstruksiya qilingan variantini an'anaviy afg'on rubobi bilan solishtirsangiz, uning tovushi an'anaviy afg'on rubobi bilan, dutor bas cholg'usining oralig'idagi tembrni beradi. Uning diapazonini kengaytirish maqsadida avval birinchi tor diapazonini bir yarim oktavaga keltirishdi, tajriba davom ettirilib yana qo'shimcha pardalar qo'shildi. Bu cholg'u repertuaridagi asarlar qashqar rubobi va dutor bas repertuari aralashmasidan iborat. Ya'ni goh qashqar rubobi, goh dutor bas bo'lgisi keladi va aksariyat holatlarda ijro faqat birinchi torda bo'ladi. Aslida esa, an'anaviy afg'on rubobida uchinchi, ikkinchi va birinchi torlardan unumli foydalanish evaziga cholg'uning asl tarovati namoyon bo'lishiga va birinchi torda faqat 2 yoki 3 pozitsiyadan baland notalar chalish shart emasligiga e'tibor qaratsak, bu cholg'u o'z mohiyatini yo'qotganligini, buning ustiga hech qachon birinchi va ikkinchi, uchinchi

torlari soz bo'lmashligini kuzatishimiz mumkin. Yaxshiyamki, uning oilasi yaratilmagan ekan.

Endi navbat dutor oilasiga. Bu oilaga jami 6 ta cholg'u kiritilgan. Bulardan faqat tenor nomi bilan ataladigan dutorga tegilmagan va uning asosida qolgan 5 ta cholg'u ishlab chiqilgan. Alt dutori an'anaviy dutorga nisbatan kichikroq bo'lganligi uchun bolalar musiqa maktablarida o'qitilsa samara berishi mumkindir-ku, biroq hamma darajadagi tanlovlarda dutorchilar uchta (prima, alt va tenor) dutoralrida asar ijro etishlari talab etiladi. Prima dutori balalayka va domra cholg'ulariga taqlid xolos. Unda biror o'zbek musiqasini maromiga yetkazib chalib bo'lmaydi. Faqat klassik yoki Yevropa kompozitorlari asarlarini chalish uchun zarur bo'lgan cholg'uning o'zi nima keragi bor, degan savol tug'iladi. Bu borada an'anaviy dutorning o'zini qoldirgan holda kichik dutor nomi bilan undan bir oktava yuqori sado beradigan ipak torli dutorlar ishlab chiqilgani ma'qul emasmikin. Bu oiladagi dutor bas va dutor kontrabas cholg'ulari ham shunday ahvolda. Ularning qorinlari shunchalik kattaki, cholg'uni tutib turish va chalishda katta qiyinchiliklar tug'diradi. Bundan tashqari, bu cholg'ularda nola, qochirimlardan foydalanib kuy chalish imkoniyati o'ta chegaralangan. Chunki torlarning juda tarangligi va barmoq bilan bosishdagi katta kuch talab etilishi ularda hosil qilinadigan tovushlarning cho'zimini ta'minlay olmaydi va oqibatda tovush tebranishi juda qisqa bo'lib qoladi. Bu cholg'ular faqat orkestrda chalish uchun va uning diapazonini kengaytirish uchun kerak bo'ladigan bo'lsa, ularni yoki qayta rekonstruksiya qilish, yoki boshqa orkestrlarda ishlatiladigan cholg'ular (masalan uyg'urlar ishlatayotgan 3 torli bas rubob yoki ruslarning domra yoki balalayka basini ishlatib qo'ya qolgan ma'qul. Bundan tashqari bu cholg'ularda musiqiy ta'lim muassasalarida asosiy cholg'u sifatida o'qitishni tugatish kerak. Zarur bo'lsa, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalarida orkestr cholg'ularini o'rganish fanini kiritib, qo'shimcha cholg'u sifatida o'rganilsa, yetarli bo'ladi.

5. Navbatdagi guruh urma zarbli cholg'ular. Bu guruhga kiritiladigan orkestr cholg'ularining ko'lamini kengaytirish zarur, deb hisoblaymiz va bu cholg'ular yuqorida tavsiya etilgan uslubda qo'shimcha cholg'u sifatida o'rganilsa

yetarli bo'ladi. Doimiy partiturada keltiriladigan doyra, nog'ora, safoil cholg'ulari qatoriga zang, qayroq, ot tuyog'i, yog'och kaltak va hokazo urma cholg'ular o'rganilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

6. Kamonli torli cholg'ular guruhidagi g'ijjak va uning oilasida ham ko'rib chiqish lozim bo'lgan qator muammolar mavjud. Avvalo, g'ijjak cholg'usining takomillashgan prima va alt g'ijjaklaridagi soz va tembr masalasi. Ularda kamonni ushlashning o'zi juda noqulay. Chunki, kamonni bunday tutib turish skripkadan olingan. Skripka iyakka tiralib, yelka barobar turganda kamonni bunday tutish qulay, biroq, cholg'uning torlari taxminan kindik darajasida bo'lganda yaxshisi an'anaviy g'ijjakni chalishdagi kamonni tutishdan foydalanilgani ma'qul. Guruhdagi bas g'ijjak va kontrabas g'ijjaklarning o'zini shaxsan men faqat rasmlarda ko'rganman. Biroq to hozirgi kungacha partituralarda bu nomlar saqlanib qolgan. Ba'zan ularning o'rniga qo'biz bas va qo'biz kontrabaslar ishlatiladi. Bu juda yaxshi. Balki, prima va alt g'ijjaklari o'rniga qo'biz oilasidan to'liq foydalanilsa, qalay bo'larkin. Axir qo'biz cholg'usini bizning ajdodlarimiz chalishganku! Ularning zamonaviy oilasini qozoqlar kiritgan bo'lsa, nima bo'libdi?! Axir biz shunday qilsak, qozoq birodarlarimiz e'tiroz bildirishmasa kerak.

Bundan tashqari, yana bir variant bor. Ya'ni so'nggi yillarda qayta tiklangan va ayrim ta'lim muassasalarida qo'llanilayotgan, qolaversa, an'anaviy maqom ansambllarida ham tajribadan o'tkazilayotgan g'ijjaki Boburiy va uning oilasidan to'liq foydalanilsa qalay bo'ladi? Fikrimizcha, mutaxassislar bu cholg'u oilasida yaratilayotgan cholg'ularni yaxshilab o'rganib chiqib, o'z takliflarini berishi orqali ularni yanada takomillashtirish mumkin.

Yana bir masala, shu paytgacha Qoraqalpog'istonda faoliyat olib borayotgan professional xalq cholg'ulari orkestrlari ham, talabalar orkestrlari ham o'zbek xalq cholg'ulari partiturasini bo'yicha faoliyat olib borgan. O'zbekiston davlat konservatoriyasining Nukus filiali o'z faoliyatini boshlagan paytda bizning hamkasbimiz Hikmat Rajabov u yerga ishga taklif etildilar va u yerda orkestr sinfini olib borish topshirildi. Ular bilan suhbat jarayonida nima uchun qoraqalpoq xalq cholg'ulari bo'la turib, ular orkestr tarkibiga kiritilmagan va qoraqalpoq xalq

cholg'ulari orkestri tashkil etilmagan, degan mavzuda suhbatlashdik. Shundan keyin, Qoraqalpog'istonning otaxon kompozitori Najmiddin Muxametdinov qo'biz va orkestr uchun maxsus asar yozib berdilar. Shundan keyin qoraqalpoq xalq cholg'ulari – uch torli an'anaviy g'ijjak, olamo'ynoq dutori, bulaman, qo'biz va uning rekonstruksiya qilingan variantlarini orkestr tarkibiga kiritish bo'yicha tajribalarni boshladik.

Bu ishlar uzoq va mashaqqatli mehnat natijasidagina erishiladigan marraga yetishish yo'lidagi harakatlardir. Maqsadimiz o'zbek musiqa madaniyatidagi musiqa cholg'ularini yanada takomillashtirish va shu bilan birga ushbu cholg'ularni haqiqiy “milliy cholg'ular”ga aylantirish, toki ularni oddiy xalq ham sevib tinglasin va bolalarimiz ushbu cholg'ularni chin dildan o'rgansin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Toshmatov O', Turatov S. *Ko'hna cholg'ular ijrochiligi*. – Toshkent: 2015.
2. Toshmatov O', Beknazarov X. *Cholg'ushunoslik. Darslik*. – Toshkent: 2018.
3. Madraimov A. *G'ijjaki Boburiy*. – Toshkent: 2023.

Beknazar Dustmurodov

*O'zDSMI "Milliy qo'shiqchilik"
kafedrasi professori*

QASHQADARYO JADIDLARI HAQIDA SO'Z

Annotatsiya. Maqolada Qashqadaryoda faoliyat olib borgan jadidlar, xususan, Mahmudxo'ja Behbudi, Ro'zimurod baxshi va Zinat otinning faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Jadidchilik g'oyalarining xalq og'zaki ijodi orqali tarqalishi va sho'ro hukumatining qatag'on siyosatiga qarshi kurashish holatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, Behbudi, jadidchilik, Ro'zimurod baxshi, Zinat otin, termalar, baxshichilik, Qarshi qal'asi.

SPEECH ABOUT THE JADIDS OF KASHKADARYA

Abstract. This article analyzes the activities of Jadid movement representatives in the Kashkadarya region, particularly Mahmudkhoja Behbudi, Rozimurod Bakhshi, and Zinat Otin. It highlights the spread of enlightenment ideas through oral folk traditions and terms, and the resistance against Soviet repression as preserved in historical memories.

Keywords: Kashkadarya, Behbudi, Jadidism, Rozimurod bakhshi, Zinat otin, terms, Bakhshi tradition, Karshi fortress.

Nega aynan Qashqadaryo jadidlari haqida to'xtalib o'tishimning sabablarini ham izohlashga harakat qilaman. O'ylab qaralsa, aynan jadidlar otasi Mahmudxo'ja Behbudi hazratlari nega aynan Qarshida qatl etildi? Bu savolning ob'ektiv, sub'ektiv sabablariga ham to'xtalib o'tishni istardim. Savolga javob berishdan ilgari 1920-yildagi Qarshi shahrining ko'rinishini tasavvuringizda jonlantirmoqchiman.

Qashqadaryolik manbashunos adiba Sharofat Ashurovaning ilmiy izlanishlariga qaraganda, uning "Nasaf muqannasi" (2023-yil. Toshkent. "Fan va texnologiyalar" nashriyoti) asarida yozilishicha Qarshi shahrining salohiyati Samarqand, Buxoro, Xivanikidanda yuqori bo'lganini tasavvur etamiz. Ya'ni Amir Temur hazratlari tomonidan 1365-1366-yillar orasidagi qishda tiklagan Qarshi qal'asini o'tgan 6 asr davomida biror istilochi qo'lga kirita olmagan. Tasavvur

qiling, Qarshi shahri 3 qavat devor bilan o'ralgan bo'lib, 40 gektarlik qal'a, manbalarga ko'ra devorning balandligi 8 metr, asosi 6 metr, ustki qismi 4 metr bo'lgani aniqlangan.

Nega aynan Qarshi qal'asining o'lchamlarigacha keltirdim. Boisiki, Amir Temur hazratlaridan so'ng biror bosqinchi bu shaharni qo'lga kirita olmagan. Shu boisdan ham mustahkam qal'a ichi va tashqisida 46 ta madrasa faoliyat yuritgan bo'lib, bu ilm maskanlarida Mahmudxo'ja Behbudiyning 300 dan ortiq jadid shogirdlari faoliyat olib borgan. Bu mustahkam qal'a jadidlarning tajriba maktabi vazifasini ham o'tagan. Mahmudxo'ja Behbudi ham bu shahardagi shogirdlari orqali o'z g'oyalari takomil toptirgani bejiz emas. Hazrat chet el safariga ketish oldidan Qarshiga yo'l olgan bir paytda, yo'lda g'anamlari tomonidan qamoqqa olinib, shu shaharda qatl etilishi, qashqadaryoliklarning yanada nafratini junbushga keltirdi. Mahmudxo'ja Behbudi qatilidan so'ng bir muddat ham g'alayonlar to'xtamagan, tinimsiz kurashlardan ham siyosiy o'yinlar o'ylab topgan sho'rolar 1926-yilda Qarshi shahrini Behbudi shahri deb e'lon qildi. Bu e'tirof qashqadaryoliklarni oz bo'lsa-da, tinchlantirdi. Biroq sho'rolar bu yerda ham o'z manfaatlarini olg'a surdi. Kimki, Behbudiyning shogirdiman, jadidman deydigan bo'lsa, boshqa bir jinoyatni uning bo'yniga qo'yib, ularni qatl etish urfga aylandi.

Qolaversa, atorofdagi barcha sho'rolardan zulm ko'rganlar shu qadar mustahkam qal'aga ega bo'lgan joyga, ya'ni Qarshi qal'asiga kelib jon saqlagan. Dastlabki yillar, sho'rolar Samarqand, Buxoro, Xiva, vodiyni butkul istilo qildi, biroq Qarshiga tegmadi. Boisiki, asrlar davomida qarshiliklarning qitiq patiga tekkanlar omonlik topmagan, 6 asrdiki ularning qal'asini bosqin qilmoqqa biror g'animning imkoni bo'lmagan. Shu bois 46 madrasasi bo'lgan Qarshida Mahmudxo'ja Behbudi tajriba maktabining g'oyalari, hatto atrofagi qishloqlardagi ziyolilar orasida ham keng tarqalgan. Jumladan, Qamashi tumani, Chim qishlog'ida yashagan jadid Ro'zimurod baxshining aytib qoldirgan termalari, uning o'ziga xos ma'rifatparvarlik qarashlariga e'tiboringizni qaratmoqchiman.

Aslida chimlik Mirzaboy xonadonida birgina Ro'zimurod baxshi emas, uning onasi Zinat otin, jiyani Ashir so'fi, tog'alari Ali baxshining ortidan qancha

ergashganlar bo'lgan. Bu haqida Ashir so'fi (1903-2000) xotiralaridan foydalanamiz.

Ashir so'fi Zinat baxshi (1888-1954) ning kuyovi va shogirdi, Ro'zimurod baxshi (1902-1925) ning jiyan.

Ro'zimurod oqin – (1902-1925) chimlik Mirzaboy xonadonida tavallud topgan. Bu xonadon o'z davrida xalqqa ma'rifat tarqatishda oldingi o'rinlarda turgan. Chimlik Iskandar, Samandar, Xudayqul sarbonlarning davomchilari bo'lgan qarindoshlari hamda enasi Zinat otin, Ali baxshi, Ashir so'fi safida ijodiy ruh bilan tarbiyalangan. U chavondozlik bilan bir qatorda 15-16 yoshlaridayoq “Go'ro'g'li” turkumidagi o'nlab dostonlarni yod bilgan, 23 yoshiga qadar Qashqadaryo, Surxandaryo, Samarqand baxshilari orasida dovruq qozongan, bir vaqtda dutor va do'mbirada doston, termalar ijro etgan. U ayollarga va o'z onasi Zinat otinga bag'ishlab shunday termalar aytadi:

Bu dunyo sinovdir biling, ey do'st,
Mardi maydon oqlar ona sutini,
Joyi kelsa shuni biling, ey do'st,
Mard ayol ham chiqarar elning otini.
Gar uylansang so'ra yorning zotini,
Kim oshdiga qo'ymagil zo'rroyodini,
Ko'p narsaga amin bo'ldim, ey do'st,
Zo'r ayol ham chiqarar elning otini.
Xotiningni bovrasang el bo'ladi,
Ayolingni xo'rlasang qul bo'ladi,
Qul ayollar tug'ar asli-qullarni,
Zo'r ayol ham chiqarar ulning otini.
Nomus-or, barcha fazilat ayoldandir,
U muqarrar xonadoning jannatidir,
Qo'rg'oningda aqli donish ayol bo'lsa,
Xonadonga Ollohning himmatidir.

Dono ayol qaritmaydi erini,
Dangasasi urning berar sho'rini,
Bu dunyo o'tkinchidir yoronlar,
Mard ayol ham elga berar borini.
Dono xotin bir erkakka davlatdir...

Sho'rolar kirib kelishi bilan ko'plab chimliklar Tojikiston, Afg'oniston taraflarga ko'chib keta boshlaydi. Chunki sho'rolar avval fuqarolarning mol-hollariga daxl qilgan. Keyinchalik yer-suvlarni ham tortib ola boshlagan. Tirik ko'krak odamlarga tuhmat uyushtirilib, chaquv qilinib, "depsan" degan harakatlar avj olganki, sho'rolarning siyosiy o'yinlariga dosh bera olmagan. Avval quloqlashtirib, so'ngra qatag'onlar boshlanib ketganini marhum Ashir so'fi shunday hikoya qilib qoldirgan:

Eng avval Mirzaboy xonadonining katta o'g'li Jo'ra tog'amizning o'rimga kelib turgan g'allazori tortib olinib, yer egalarini xalq dushmani deya ro'yxatga kiritgan bir pallada, xonadon sohiblari sho'rolarga qarshilik ko'rsata boshladilar. Ularning haq talab so'zlarini sho'ro degan dajjol vakillari bir chaqaga ham olmadilar. Hatto ular yer egasi sho'ro vakilini haqorat qildi, og'asi Ro'zimurod oqinning termalaridan ruh olib, siyosatga qarshi tap tortmay gapirdi, uni qatag'on qilib, bu boyquloq aka-ukalarni sovuq o'lkalarga, yoki otiqqa hukm qilmoq kerak, deya Jo'rabek tog'amning qo'llarini ortiga bog'lab, qamoqqa olib ketish uchun hujum qilgan paytda, tog'amizning qon bosimi oshib ketgancha, o'rimga kelib, chayqalib turgan g'allazorida burnidan qon ketib, o'lib qoldi. Atrofdagi yer-suvi yetarli xonadonlarning ham boshiga shu kulfatlar yog'ilardi. Shundan so'ng yer-suvidan ayrilgan barcha qishloqdoshlar uy-joylarni tashlab ketmoqqa tushdilar. Ro'zimurod tog'amiz, akasi o'lib, boshiga kulfat yog'ilib turgan bo'lsa ham, yurti tashlab ketganlarning kosasi oqarmaydi, mard odam xalqdan ayrilmaydi, g'animlarga qarshi kurashing, bo'linganni bo'ri yeydi. Ona yurt bizga Allohdan in'om etilgan ne'mat, tortiq qilingan himmat, bizga berilgan bebaho davlatdir, deya hayqirib termalar aytardi:

G'anim degani bu ham sinovdir, biling,

Ayyorlarning ayyorligiga o'zin yem qiling,
Chimni tashlab ketmang, xarob bo'lar elatim,
G'animlardan asraylik, bahodirlik qiling.
Ey, yoronlar, eshiting gar so'zimni,
O'zga yurtlarda sarg'aytma yuzingni,
Ketganlar, ajdodlar ruhidan ayro,
Vatangado qilmagil o'g'il-qizingni...

Akamning bir necha do'mbirasi bor edi, – deydi Ro'yob Mirzaboy (1917-2008) qizi, – uyimizda mudom baxshi-oqinlar mehmonda bo'lardi. Ular akamning yangi termalarini jo'r bo'lib ham aytardilar. G'uzor bozoridan bir bo'taloqni sotib, uning puliga akam qip-qizil, yaltirab turgan, juda katta dutor ham olib kelgandi. Baxshilar do'mbiralarni dutorga mos qilgancha akamning termalariga jo'r bo'lib, terma aytardilar. Akam dutorda, boshqalari esa do'mbirada, shunchalar mast bo'lib kuylashardilarki, tuni bilan mehmonxonamiz bayramxona bo'lib ketardi. Har kuni atrofdagi qishloqlardan xonadonimizga qancha baxshilar mehmon bo'lib kelishardi. O'sha kuni, hatto Samarqand, Surxandaryolardan baxshilar kelishdi. Jo'r bo'lib aytgan termalarining ozginasi xotiramda saqlanib qolgan:

Erisin tog'larning qori erisin,
Yer ostida dushmanning tani chirisin,
Bermon qarang yaronlar, yakkani bo'ri yeydi,
Birlashaylik, g'animning sho'ri qurisin...

Bu terma o'sha davrdagi baxshilarning shioriga aylanib ketgan ekan. Sho'rolar kelishi bilan baxshi-shoirlarning yig'ini shu terma bilan boshlanib, shu terma bilan yakunlanarkan. Bola bo'lsam ham yaxshi eslayman shu kuni ham qo'y so'yildi, enam Zinat otinning quvonchi ichiga sig'masdi, kelganlarni rosa mehmon qildilar, baxshilar tonggacha doston ijro etishdi. Ertalab akam kelgan mehmonlarni kuzatib, mehmonxonaga kirar ekan, “menga hech kim halaqit qilmasin, dam olay, kechda Hayit cho'ponning to'yiga borsam, tonggacha uyqu yo'q, ovqat ham olib kirmasin”, dedilar.

Ayni lahzada darvozamiz sharaqlab ochildi. Egnilarida nos rangidagi liboslar, boshlarida shapkalarini eslayman, ularning vahm bilan kirib kelishidan qo'rqib ketib, "aka, akajon", deya baqirib yubordim. Ular kutib ham o'tirmay, to'g'ri mehmonxonaga qarab kirib ketdilar. Bir pasdan so'ng ko'ylakchan, bosh yalang akamni qo'llarini orqasiga qilganicha, sudraganday tashqariga olib chiqdilar. Men hamon baqirib yig'lardim. Akam ularni zo'rlik bilan itarib, boshini burib qaragancha:

Egach qo'rqma, bular adashganlar, qaytib kelaman, yig'lama.., – derdilar. Kimsalar akamni oldilariga solgancha, haydab ketdilar. Bu holni ko'rgan qo'ni-qo'shnilar enam Zinat baxshiga xabar berganlar. Enam akamning ortidan Odambormas degan to'qaygacha chopib borib, og'zi qoplanib, yiqilib qolgan ekan, odamlar bexush holda yotgan enamni uyga olib keldilar. Bir pasdan so'ng o'ziga kelib, ko'kraklariga mushtlab, baqirib yig'lardi:

Unga zabon men berdim,

Tillarimdan so'yinglar..,

– deya enam hayqirardi. Shundan so'ng sargardonlik kunlarimiz boshlandi. Avval Jo'ra akam g'allazorida boshiga qon quyilib o'lgan bo'lsa, otam Mirzaboyning ham yerlarini, so'ngra mol-hollarini tortib olishdi.

Akam enamning kasbini davom ettirib, baxshichilikda ovozasini keng tarqalgan, hatto xonadonlariga Surxandaryo, Samarqand tomonlardan ham baxshilar kelib, u ijodkor bilan bahs qilib, dostonlar kuylashardi. Akam sho'rolarga qarshi termalar aytgani uchun qamoqqa qatag'onga olib ketilgancha, Toshkentdagi Jar degan joyda otilganini enam Ro'yob Mirzaboy qizi yig'lab so'ylardilar. Enam Zinat otin Ro'zimurod baxshini ortidan Qarshiga izlab borgan, tergov bergan, savodi bo'lgani bois arizalar kiritib, o'g'lini oqlashga harakat qilgan. Zinat otin qattiq turib olgani bois Qarshi shahrida akamning bo'yniga jinoyatni qo'yib, otib yuborishga haddilari sig'magan. Chunki ona-bola, har ikkisi ham savodxon bo'lgani bois, o'z huquqini talab qilgan, tortishgan, surishgan, hatto sho'ro qozilarining ham eltak-teltagini chiqargan. Tergovda jinoyatlarini isbotlay olmagan sho'ro vakillari, g'animsiyosatdonlari, hatto Ro'zimurod akamni "Ro'zi chayon", enamni "Zinat ayg'ir" deb

ham atagan. Sho'rolarning keltirgan dalillari puchga chiqib, jinoyati bu yerda isbotini topmagan. So'ngra akam Toshkentga jo'natilgandan so'ng ham enam tinchimagan. Chunki u odam yollab, Toshkentga vakil yuborib, otiqqa hukm qilinganini bilgach, akamning g'amida kuyib-chatnab, ko'plab termalar aytardilar:

Tort qo'lingni bolamdan,
Chim yurtidan so'ylayotir,
Yuragiga ishq ekdim,
Masiqib kuylayotir...

Aslida enam Zinat otin Shahrisabz madrasasida tahsil ham olgan, Ro'zimurodni baxshichilik san'atiga qiziqtirgani uchun o'zini ko'p ayblab:

Unga zabon men berdim,
Tillarimdan so'yingilar,
Yurtim omon qolsa bas,
Ko'zlarimni o'yinglar.., deya hayqirib, o'g'lini yo'qlagan.

Hali Qashqadaryo qishloqlarida yuzlab Ro'zimurod, Zinat baxshiga o'xshash jadidlarning izini topish mumkin. Chunki Mahmudxo'ja Behbudiyning tajriba maktabiga aylangan Nasaf yurti qadimdan ham ijodkorlarga boy bo'lganini, birgina oiladan 3 nafar ma'rifatparvarning zulm ko'rishi so'zlarimning isbotidir.

Maqola boshida aytgan so'zimga qaytaman. Unda shunchalar mustahkam Qarshi qal'asi qani dersiz? Sho'rolar butkul mamlakatni qo'lga kiritgach, nafas rostlab, eng oxirida barcha shahar qishloqlardagi to'plar, zambaraklar, devorteshar qurollarni har qadamga terib, shaharning g'alvirini chiqargan. Ularga qarshi kurashgani uchun ham mahalliy xalqning atigi uchdan biri tirik qolgan. Manbalarga ko'ra o'sha bosqin kunlarda Qarshida kuniga 450-500 odam qatl etilgan. Aksariyat ularning katta qismiga jadid, behbudiychi tamg'asi bosilgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. Milliy madaniyatimiz – bebaho boyligimiz. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti. 2001. – 40-b.

2. Usmonova R. *O'zbek musiqa merosi: An'anaviy uzviylik va zamonaviylik muammolari*. – Toshkent: “Fan” nashriyoti. 2015. – 176-b.
3. G'aniyeva M. *Komiljon Otaniyozov va Farg'ona ashula maktabi*. “Musiqa va san'at” jurnali. 2020. № 1. – 23–28-b.
4. Yusupova D. *Milliy musiqa va identitet: zamonaviy qarashlar*. O'zbekiston san'ati jurnali. 2018. № 4. – 12–17-b.
5. Saidova S. *O'zbek an'anaviy ashula san'ati va uning hududiy maktablari*. – Toshkent: “San'at” nashriyoti. 2017. – 120-b.
6. Nurmonov A. *Ustoz-shogird an'anasi va og'zaki musiqa merosi uzviyligi*. “Sharq san'ati” jurnali. 2019. № 2. – 45–52-b.
7. Abdullaeva M. *Musiqiy pedagogika va milliy tarbiya tizimi*. – Toshkent: “O'qituvchi” nashriyoti. 2014. – 96-b.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi PQ-3404-son qarori “Maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”.
9. Maxmudho'ja Behbudiy izdoshlari. “Ganjina” nashriyoti. 2024.
10. Ashurova Sh. *Nasaf muqannasi*. – Toshkent: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti. 2023.

Jo'ra Shukurov

Заслуженный деятель искусств РУ,
профессор кафедры «Национальное пение» ГИИКУз

ПРИНЦИПЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ХОРОВОГО ИСКУССТВА

Аннотация. В данной статье речь ведётся о произведениях, созданных на основе народного музыкального наследия для хора “a’cappella” и о циклах ряда крупных хоровых произведений в последствии появившиеся на основе этих произведений, о национальном хоровом искусстве развивающейся в нашей стране.

Ключевые слова: хор, оркестр, поэзия, мелодия, дух, чувство, музыкальное наследие, композитор.

PRINCIPLES OF NATIONAL CHORAL ART

Abstract. This article discusses works created based on folk musical heritage for “a’cappella” choir, as well as a series of large choral cycles that later emerged from these compositions, and the development of national choral art in our country.

Keywords: choir, orchestra, poetry, melody, spirit, feeling, musical heritage, composer.

Издавню известно, что поэт и композитор относятся друг к другу как сотрудник и единомышленник. Один из них выражает свои естественные ощущения, мысли посредством искусства слова, другой из них выражает языком мелодий. Тот факт, что глубокая содержательность и впечатлительность стихотворения заставляет читателя, также завораживающая музыка даёт наслаждение, духовную силу и пищу человеку. Это говорит о том, что поэзия и музыка издавна нераздельны друг с другом. Приличная поэзия придаёт крылья музыке, в свою очередь приятная мелодия поможет завораживать сердца. Чарующая мелодия своим волшебством как прелестное стихотворение воспевают самые сокровенные чувства. Подобная приятная мелодия имеет национальный дух, а также выражает общечеловеческие чувства.

В данной статье речь ведётся о песне, которая является основной частью музыкальной культуры нашего народа. Надо сказать, что основу музыкального наследия нашего народа составляет одноголосное, унисонное пение, в нашей стране не характерно было коллективное многоголосное исполнение. Этот вид музыкального искусство появился в нашей стране в 30-40 годах XX-века и постепенно развивался. Необходимо отметить, что коллективное исполнительство применялось у нас не только на практике, оно превратилось в традицию нашего народа. Песни радения мусульманских сектантов, свадебные песни «Ёр-ёр» исполняемы женщинами, весёлые и задорные весенние и игорные песни детей «Бойчечак» («Подснежник»), «Ок теракми – кук терак» («Ты вибирай белый или зелёный тополь»), свадебные песни парней «Ёр, ёр, ёроне» и ряд другие песни этому могут быть примером. Однако они исполнялись не в многоголосие, а в одноголосном, т.е. унисонном варианте. Многоголосные хоровые песни начали исполнять прежде всего на музыкально - драматических и комедийных спектаклях, в массовых сценах, затем в операх «Буран» Сергея Василенко и Мухтара Ашрафи, «Лейли и Меджнун» Талибджана Садыкова и Рейнгольда Глиэра и других, которые были обработаны на основе народных песен. В 1952 году при Узбекской государственной филармонии формируется новый творческий коллектив, хоровая капелла, которой суждено было сыграть огромную роль в музыкальной жизни Республики. Её организатором, художественным руководителем и главным дирижёром был назначен известный в республике музыкант-хормейстер, доцент кафедры хорового дирижирования Ташкентской государственной консерватории Сергей Александрович Валенков, а хормейстером, выпускник дирижёрско-хорового факультета Ташкентской государственной консерватории Абдукаххор Султанов. Теперь хоровые произведения без сопровождения, т.е. “a’capella” непосредственно было связано с коллективом хоровой капеллы. Однако для творческого процесса этого коллектива необходимы были ряды произведений. Для осуществления этой цели, руководство коллектива хоровой капеллы обращается с просьбой к известному композитору, автору гимна Узбекистана Мутал Бурханову, чтобы он сочинил что-либо свежее для этого нового

исполнительского коллектива. Так в 1952 году появились на свет прекрасные хоровые миниатюры композитора – «Хоры без сопровождения» (обработки шести народных песен).

В основе “Хоров” народные песни разные по национальной принадлежности (узбекских, таджикских, казахских, уйгурских и каракалпакские) по времени их возникновения (среди них и старинные, и современные), по эмоционально-образному содержанию (тут любовная тоска и упоение свободным трудом, воспевание девичьей красоты и счастья, взаимной любви и радость обновления жизни - пишет Н.Янов - Яновская в своей монографии о Бурханове (Н.С.Янов-Яновская Монография 87 страница. «Бурхановские Хоры были первыми в узбекской хоровой литературе и как показало время, они остались лучшими» - писала доктор искусствоведения, профессор Н.С.Вызго в своей книге. (цит. Соч.,Т.II.с.80). Время показало, добавляем мы сегодня, что они «остались лучшими» и по прошествии следующих двадцати лет. (Н.С.Яновская. Муталь Бурханов Монография. 87 страница).

Создавая свои «Хоры», М.Бурханов, возможно и не подозревал, что пишет этапное сочинение для узбекской композиторской школы.

В 1954 году эти произведения были изданы в«Уздавнашр»ом, как отдельная книга. После того, как эти произведения были исполнены и были испытаны коллективом хоровой капеллы, только тогда некоторые композиторы, как Икром Акбаров, Сабир Бабаев, а затем Мардон Насимов и другие, тоже начали создавать свои произведения в этом направлении. Необходимо отметить, что кто бы ни был автором этих произведений, они были близки к стилю обработанных произведений М.Бурханова. Поэтому, сегодня композитора Муталья Бурханова можно по праву считать основателем узбекского хорового искусства в жанре “a’capella”. Однако основанием коллектива хоровой капеллы и созданием композиторами ряда хоровых произведений для данного коллектива нельзя сказать, что проблема многоголосного национального хорового искусства была решена. Этому может служить причиной отсутствия образованных кадров в области хорового исполнительство с одной стороны, а с другой стороны в коллективе работали

непрофессионалы. Основная проблема в исполнении связана с произношением букв отражением тонов в мелодии. Дело в том, что в Европе музыкальные произведения исполняются в темперированном строе, а узбекские народные песни в основном исполняются в не темперированном, т.е. на естественном натуральном строе. В этом отношении можно привести следующие слова великого поэта-мыслителя Алишера Навои: «Слова людей должны быть действенными: они должны действовать на самые сокровенные чувства человека».

Всем известно, что лады в узбекских национальных музыкальных инструментах как танбур и дутар разделены с помощью узелков, сделанных из кишек, потому что при надобности их место расположение можно было изменить. Когда исполняют маком “Бузрук” лад меняется, на основании изменения места расположения кишечных узелков, это также повторяется, когда исполняют маком “Рост” и т. п. Отсюда вывод, лады узбекского народного музыкального наследия не помещаются на темперированных строях. С сожалением нужно констатировать, что дети раннего возраста привыкают слушать музыку основанную на темперированном строе, затем мы требуем от них исполнения национальной музыки и песни на естественном натуральном строе. Это обстоятельство требует от нас подумать о решении вышесказанной проблемы.

Для того, чтобы решить данную проблему, связанную с хоровым искусством руководства республики мы приходим к выводу о создании национального профессионального хорового коллектива. Так, в 1960 году при Государственном комитете радио и телевидения Республики был организован новый коллектив хора, у которого состав артистов был набран из национальных кадров, которые могли бы исполнять музыкальное наследие в оригинально-народном духе. К данному коллективу художественным руководителем и главным дирижёром был назначен талантливый хормейстер Батыр Умиджанов, успешно окончивший факультет “Хорового дирижирования” Ташкентской государственной консерватории, который прошёл путь от артиста хора до должности хормейстера в государственной хоровой капелле, под руководством С.Валенкова. Этот коллектив начал

активно пропагандировать по радио и телевидению национальные хоровые произведения, и внес свой активный вклад в формирование и популяризацию данного нового вида искусства. Искусственный дирижёр, известный композитор, Народный артист Узбекистана Б.Умиджанов стал не только художественным руководителем и главным дирижёром этого коллектива, но и создателем его репертуара. Он уподобил песни коллективного исполнения не только узбекского народа, но и таджикского, азербайджанского, казахского, киргизского, уйгурского, татарского и много других восточных народов многоголосному хоровому исполнению, и на их основе создал свои оригинальные произведения. Основной целью коллектива и его руководителя Б.Умиджанова являлось оригинальное исполнение народного музыкального наследия, обогатив его многоголосием. В короткое время коллектив и его руководитель со славным трудом добились огромных творческих достижений. За концертную деятельность и пропаганду национальной хоровой культуры коллектив хора в 1982 году был удостоен почётного звание “Заслуженный исполнительный коллектив Республики”. Художественному руководителю и главному дирижёру коллектива Б.Умиджанову было присвоено высокое звание “Народный артист Узбекистана”. В течении 33 лет Б.Умиджанов руководил коллективом, а затем руководство над коллективом передал своему ученику, деятелю искусств Республики Узбекистан Журе Шукурову. В годы независимости авторитет коллектива ещё больше возрос. Коллектив активно участвует во всех правительственных торжественных мероприятиях как “Мустакиллик(Независимость)”, “Навруз”(Восточный новый год), разные юбилейные торжество и юбилеи исторических городов, фестивалей разного направления, спортивных мероприятий, спартакиад, Универсиад, различных фестивалей, выдающихся личностей и т.д., и т.п.

На 90-летнем юбилейном концерте памяти композитора Мардона Насимова, выступая на сцене, деятель искусств Республики Узбекистан, профессор, музыковед Ахмед Хамидджаббаров сказал следующее:

Композитор Мутал Барханов своими хоровыми произведениями заложил основу для развития хорового искусства Узбекистана. На этом фундаменте, композитор Батыр Умиджанов возвёл величественный замок. И

этот замок был украшен и обогащён народными музыкальными орнаментами дирижёр-хормейстером Жура Шукуровым.

Кроме этого коллектив представил своим слушателям ряд крупных произведений знаменитого композитора Мустафо Бафоева, как хоровая симфония “Состояние Алишера Навои” на словах А.Навои, поэму-кантату “Аллома”(Учёный) на словах Народного поэта Узбекистана Жамала Камала, ряд ораторий “Слёзы Роксаны” на словах Хамида Алимжана, “Зардуштийлар маросими”(Ритуалы огнепоклонников) и другие, крупные циклы для хора без сопровождения композитора Бахруллы Лутфуллаева, как “Сарахбори Дугох и 6 тарона”(из макома “Дугох” Бухарского Шашмакома), “Разлука”, хоровая симфония ”Берег души” (на словах Народного поэта Узбекистана Сирожиддина Саид) Дилором Омонуллаевой, триптихи “Чёрноглазая”(Слова З.Бобура) и “Любовные черты”(слова А.Навои) композитора Фарход Алимова, оратории “Абдухолик Гиждувоний”, “Почтенный Бахоутдин Накшбанд”(Художественный руководитель и главный дирижёр Дилбар Маликова) композитора Хабибулла Рахимова, 7-ми частьная кантата “Увайсийман” композитора Ойдин Абдуллаевой и много-много другое. Это свидетельствует о том, что коллектив остаётся верным своей выбранной традиции национального хорового исполнения. Надо отметить, что с 1997 года коллектив активно участвует в концертных программах открытия Международного фестиваля “Шарк тароналари” которое проводится раз в два года в городе Самарканде. Особенно на открытии фестиваля в 2003 и 2005 годах коллективом был исполнен цикл “Мавриги” без сопровождения в обработке Ж.Шукурова и “Сарахбори дугох” из Бухарского Шашмакома совместно с коллективом ансамбля макомистов имени Юнус Ражаби.

В 2017 году под руководством Деятеля искусств Республики Узбекистан, профессора Жура Шукурова коллектив исполнил ораторию “Етти пир” (Сем мудрецов”) известного композитора, деятеля искусств Республики Узбекистан, лауреата государственной премии имени Абдулла Кадири, профессора Мустафо Бафоева на стихах Шодмона Сулаймона, а также в 2019 году на 60-летнем юбилейном концерте ансамбля “Маком” имени Юнуса Раджаби с хоровым произведением без сопровождения “Сегох” на

словах поэта Хуршида, обработанных композитором Б.Умиджановым, что лишний раз доказывает успешное продолжение коллективом своей творческой деятельности. Музыкальная общественность и специалисты неоднократно отмечают, что и на сегодняшний день коллектив во главе Гульнары Маликовой усвершенствует свое исполнительское мастерство.

Список литературы

1. ПФ-4947 от 7 февраля 2017 года
2. Указ Президента Республики Узбекистан № ПК-3022 от 31 мая 2017 года
- Газета “Народное слова” от 1 июня 2017 г.
3. Егоров А. Основы хорового письма. – Ленинград: “Искусство”, 1939. с-171.
4. Чесноков П. Хор и управление им. – Москва: Музгиз. 1952. с-224.
5. Дмитриевский Г. Хороведение и управление. – Москва: Музгиз. 1957. с-106.
6. Ушкарёв А. Основы хорового письма. – Москва: Изд. Музыка. 1986. с-171.
7. Ручевская Е. Слова и музыка. Музгиз. Л.1960.
8. Вызго Н., Соч Т. II. – с-80.
9. Shukurov J. Jamoa ijrochiligi va uslubiylati. – Toshkent: “Yangi nashr” nashriyoti. 2012. – 146-b.
10. Jomonov R. Uch ne'mat sohibi. – Toshkent: 2014.
11. Янов-Яновская Н., Бурханов М. Монография. – Ташкент: 2001. – с-87.
12. Shukurov J. Badiiy jamoalar bilan ishlash uslubiylati. – Toshkent: “Turon-Iqbol” nashriyoti. 2019. – 215-b.

Dilmurod Islomov

*O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist,
O'zDSMI "Cholg'u ijrochiligi"
kafedrasi professori*

DOIRA CHOLG'USINING O'ZBEK MUSIQA MADANIYATIDAGI O'RNI

***Annotatsiya.** Doira cholg'usi o'zbek milliy musiqasida ritm beruvchi asosiy cholg'u hisoblanadi. Doira usuli orqali musiqiy asarning tempi, ritmi ma'lum bo'ladi. Mazkur maqolada doira cholg'usining o'zbek musiqasidagi o'rni hamda ushbu cholg'uga doir tarixiy ma'lumotlar berib o'tilgan.*

***Kalit so'zlar:** musiqa madaniyati, doira ijrochiligi, ijrochilik uslublari, ustoz-shogird tizimi, musiqiy meros.*

THE PLACE OF THE DOIRA INSTRUMENT IN UZBEKISTAN MUSICAL CULTURE

***Abstract.** Doira is the main rhythmic instrument in Uzbek national music. The tempo and rhythm of a musical piece are determined by the rhythm of the doira. The article provides information about the role of the doira instrument in Uzbek music and historical information about this instrument.*

***Keywords:** musical culture, doira performance, performance styles, teacher-student system, musical heritage.*

Doira xalqimizning ma'naviy boyligi, undagi ijrochilik uslublari esa asrlar osha shakllanib, rivojlanib kelgan urma zarbli cholg'u turi hisoblanadi. O'rta asrlar kitob bezaklarida (miniatyuralarida) turli cholg'ularda ijro etayotgan sozandalarga jo'r bo'lib ijro qilayotgan doirachilarni ko'rishimiz mumkin.

Doira – aniq tovush balandligiga ega bo'lmagan urma zarbli cholg'ulardan biri. Uning asosi tut, o'rik, yong'oq, tok daraxtlarining yog'ochidan aylana shaklida, yoki bo'laklarga bo'lib yasaladi. Bugungi kunda akatsiya, klyon daraxtlaridan ham xomashyo sifatida foydalanilmoqda. Doira gardishining diametri avvallari 39 sm. dan, 42 sm. gacha kattalikda yasalgan bo'lsa, hozirda esa uning diametri 36-38 sm. ni tashkil etadi. Uning bir tomoniga teri qoplanadi. Gardishning teriga tutashgan

ichki tomoni tovushni bo'g'masligi uchun biroz yo'nilgan bo'lishi lozim. Doira cholg'usi uchun asosan, buzoq, tuya, toychoq terilaridan foydalaniladi. Bunda avvaldan ishlov berilgan va ivitilgan teri gardishga maxsus yelim (sirach) yordamida yopishtiriladi. Doira gardishning ichki tomoniga 50 tadan 75 tagacha maxsus metall halqachalar (shing'iroqlar) o'rnatiladi. Cholg'u silkitib ijro qilinganda ushbu halqachalar yoqimli tovush hosil qiladi. Doirani quruq joyda saqlash tavsiya etiladi. Sababi, unga qoplangan teri namlik ta'sirida bo'shashib, o'zining jarangdor tovushini yo'qotadi. Bu holatda, doirani oftobda, olovda yoki maxsus proyektorlarda ehtiyotkorlik bilan toblab, quritish zarur. Doira cholg'usi qadimdan xalqimizning madaniy hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Tarixga nazar tashlasak, xoh u harbiy yurishlar bo'lsin, xoh xonlar saroyidagi bazmlar, to'y-tomoshalar, bayramlar, turli tantana va marosimlar bo'lsin, ularning hech biri doira ishtirokisiz o'tmagan. Bu davrlarda doiraning asosiy vazifasi raqsga melodik cholg'ular va ovozga jo'r bo'lishdan iborat bo'lgan. Odatda ansambllarda bir yoki bir necha doirachilar qatnashishgan.

Doira cholg'usi XX asrning o'rtalarigacha cholg'u yasovchi ustalar tomonidan butun yog'ochni egib, dumaloq shaklga keltirish orqali yasalgan. Shu bois bu doiralar ijrochilar orasida "egma doira" nomini olgan. Doira yasovchi ustalar vazifasiga ko'ra, ikki alohida yo'nalishga ajratiladi. Bular gardish yasovchi va teri qoplovchi ustalar. Ular bu vazifani alohida tarzda kasb sifatida rivojlantirgan desak, adashmagan bo'lamiz.

Keyinchalik texnika va texnologiyalar rivojlanishi natijasida doirani zavod va fabrikalarda maxsus dastgohlar (stanoklar) da yasash imkoniyati yaratildi. Yana bir jihatga e'tibor qaratadigan bo'lsak, XX asrning o'rtalariga kelib, yurtimizda doira ijrochiligini o'rganishga bo'lgan qiziqish yuqori darajaga ko'tarildi. Ko'plab yoshlar aynan doira cholg'usiga mehr qo'ydi. Sababi, o'sha davrga kelib o'zbek doira san'atida o'ziga xos ijrochilik maktablari shakllana boshladi. Barcha tantanalar, to'y-tomoshalarda doirachilar ansambl bo'lib o'z mahoratlarini namoyish eta boshladilar. Shu bois doira ijrochiligini o'rganish va bu cholg'uga bo'lgan ehtiyoj yanada ortdi. Shundan kelib chiqib doiralarni zavod va fabrikalarda ishlab chiqarish

yo'lga qo'yildi. Ularda tayyorlangan doira gardishlari bir necha bo'laklarga bo'lingan yog'ochlarni bir-biriga dumaloq shaklda yelimplash uslubida yasalgan. Teriga ishlov berish va qoplashda ham farq bor. Fabrika va zavodlarda yasalgan doiralarga asosan sun'iy ishlov berilgan teridan foydalaniladi. Ammo sun'iy teri qo'lda ishlov berilgan terichalik pishiq sifatga ega bo'lmaydi. Boisi, teriga ishlov berishda kimyoviy vositalar qo'shiladi. Bu holat terining chidamlilik darajasini pasaytiradi va tez orada ishdan chiqadi, yoriladi. Asosiysi, doira ustalari tomonidan qo'lda ishlov berilgan (oshlangan) terilardek kuchli, yorqin sadoga ega emas. Fabrika va zavodlarda yasaladigan doiralar terisining ichki qismiga mohir rassomlar, xattotlar tomonidan turli xil miniatyuralar tasviri tushiriladi. Shuningdek, gardishning old (yuz) qismiga ustalar tomonidan sadafdan naqshli geometrik shakllar bilan bezak beriladi. Bu ko'rinishdagi doiralar asosan, havaskor ijrochilar uchun mo'ljallangan. Shu bilan birga hunarmandchilik san'atining bir ko'rinishi sifatida ham namoyon bo'ladi. Maxsus doira yasovchi ustalar tomonidan yasalgan doiralar professional ijrochilikda qo'llaniladi. Doiralar ijrochining yoshi, gavda tuzilishiga qarab turli o'lchamda va og'irlikda yasaladi. Doiralarning vaznidagi farqlanishga e'tibor qaratidagan bo'lsak, ustalar tomonidan yasaladigan standart doiralarning vazni 2000 (ikki ming) grammdan 3000 (uch ming) gramm oralig'ida bo'lsa, fabrika va zavodlarda yasaladigan doiralar 1000 (ming) grammdan 1500 (bir yarim ming) gramm og'irlikda tayyorlanadi.

Markaziy Osiyo xalqlari musiqa madaniyatida ko'plab doirasimon cholg'ularni uchratishimiz mumkin. Masalan, turk doirasi 2 xil ko'rinishda bo'ladi. Bular: gardish atrofida halqalar joylashgan doira va gardishiga faqat teri tortilgan doira. Ikkinchi ko'rinishi o'zbek doiralari yaqindir. Biroq uning gardishi ichida milliy doiramiz singari temir halqachalari yo'q. Turklarning birinchi ko'rinishdagi bubenlari esa slovyan, Kavkaz xalqlarida, shamanlar ijodida keng tarqalgan.

Jo'rnavoz va yakka zarbli soz sifatida ommalashgan doira o'zining rivojlanib kelayotgan milliy ohanglarga boy zarb va usullari bilan xalqning hurmat-e'tiborini qozongan.

Ma'lumki, doira va barcha zarbli cholg'ular ijrochiligi vujudga kelishi va ravnaqi jarayonida Markaziy Osiyo miqyosida har bir vohada o'ziga xos mahalliy ijrochilik uslublari shakllangan. Mazkur uslublarda har bir vohaning o'ziga xos xususiyatlari, ahamiyatga molik tomonlari hamon o'z mohiyatini saqlab kelmoqda. Bularga Xorazm doira ijrochiligi, Buxoro-Samarqand, Farg'ona vodiysi hamda Toshkent doira ijrochiligini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Musiqaga oid manbalardan ma'lum bo'lishicha, qadimdan barcha vohalar musiqiy dastalarining ijro faoliyatida doira doim ishtirok etgan. Odatda bir doirada chalish keng ommalashgan, lekin ayrim hollarda ikki, uch doira ham chalinganligi ma'lum. Biroq, barcha ma'lumotlarda birdek, doira yakkanavozligi to'g'risida so'z yuritilmagan. Ushbu holat XX asrning dastlabki yillariga ham taalluqlidir. Ammo, doira cholg'usining butun ijroviy xususiyatlari yakkanavozlik, raqsga jo'r bo'lish jarayonida to'la namoyon bo'ladi.

Markaziy Osiyo hududida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida olingan ma'lumotlarda oldingi zamonlarda doiraga asosan ayollar jo'r bo'lganligi haqida so'z yuritdik. Ularning doira usullariga mos qo'shiq aytish va raqsga tushishi o'sha davrlarda shakllanib, asrlar osha rivojlanib, takomillashib kelmoqda.

Farg'ona vodiysi, Toshkent va boshqa hududlarda qaror topgan nikoh to'yi marosimida esa ayollar kelinni kuyovnikiga uzatib borish jarayonida mungli "Yor-yor" qo'shig'ini raqsbop doira usuliga bog'lab aytganlar. Hozirda ko'proq badiiy farahbaxshlik tusini olayotgan bu an'ana mazmunida o'tmishda yangi (Sharqda doim muqaddas hisoblangan) oila hayotiga "qadam" qo'yayotgan kelinni ko'zga ko'rinmas yovuz ins-jinslardan muhofaza qilish ham ko'zda tutilgan edi [10; 23-b.].

Doira cholg'usida yakka ijrochilik rivojlanishida raqs san'atining ta'siri katta bo'lganligini e'tirof etish lozim. Mazkur jarayon raqslarga xos harakat, lutf, joziba, imo-ishoralar kabi xalqimizning o'ziga xos go'zal an'analarini doira usullarida to'la ifodalash bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, bu holat xilma-xil, rang-barang usullar majmuasini tuzish va ularni mohirona chalish bilan chegaralanib qolmay, balki milliy raqs san'ati sirlarini ham tushuntirish, tinglovchilariga yetkazib berish, yurakdan his etishni talab qiladi.

Ohang va vazn jihatdan tarkib topgan xilma-xil murakkab raqslar majmuasida bir usuldan ikkinchi usulga o'tishning tabiiy va mantiqiy asoslangan yo'lini topish doira ijrochisining mahoratiga bevosita bog'liqdir. Bundan tashqari, yangi-yangi raqslarni (doira jo'rligida) yaratish, ularni o'zlashtirish kabi bir qator tadbirlarda doirachi g'oyat muhim rol o'ynaydi. Zero raqsni erkin rivojlantirishning asosiy mezonlaridan biri usullar majmuasidir. Buning isbotini biz atoqli sozanda, baletmeyster Usta Olim Komilov va taniqli raqqosa Tamaraxonim doira raqslarini ilk bora ijro etib, ulkan olqishlarga sazovor bo'lganliklarida ko'ramiz.

Usta Olim Komilovning boy merosi avlodlar uchun katta maktab vazifasini o'tamoqda. Mashhur doirachilar To'ychi Inog'omov, G'ofur Azimov, Raxim Isaxo'jayev, Anver Barayev, Dadaxo'ja Sottixo'jayevlar ustaning an'analarini davom ettirganlar.

Ularning yetuk shogirdlari ham o'z navbatida bugungi kunda yangi avlodga doira chalish sirlarini o'rgatish bilan bir qatorda ularni yuksak saviyali, nafosatli qilib tarbiyalash, dunyoqarashini boyitishda xizmat qilishmoqda. O'quvchi-yoshlarni milliy xalq san'atidan bilim olishlari uchun Respublikamiz tuman, shaharlaridagi maktablar, ijodiyot markazlarida doira to'garaklari tashkil etilgan.

Doira to'garaklariga o'quvchilarni qabul qilish ishiga alohida e'tiborni qaratish lozim. Musiqaviy xotira, eshitish va qaytarish, usul eshitish qobiliyati mustahkam o'quvchilar to'garakka jalb etiladilar. Mashg'ulotning birinchi kunidan boshlab, har bir o'quvchi o'zining shaxsiy doirasiga ega bo'lishi shart.

Doira musiqasi ilgari nota yozuviga ega bo'lmagan, shu sababli og'zaki ravishda avlodlardan-avlodlarga o'tib kelgan.

Bugungi kunda o'zbek an'anaviy musiqasiga e'tibor yanada kuchaydi. Milliy qadriyatlar, urf-odatlar va marosimlarning tiklanishi musiqa sohasida ancha o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Qadimiy milliy musiqamizdagi boy badiiy tasviriy vositalar bilan bir qatorda, yangi janr va turlarini o'zlashtirish natijasida o'zbek musiqa san'ati yana ham yuksak darajaga ko'tarildi. Shu boisdan respublika miqyosida ko'plab ko'rik-tanlovlar tashkil qilinmoqda. Bu esa yosh ijrochilarning o'z san'atlarini namoyish etishlarida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Akbarov I. *Doiraning zarblari. O'zbekcha usullar to'plami.* – Toshkent: 1952.
2. Islomov D. *Maxsus cholg'u.* – Toshkent: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti. 2015.
3. Islomov D. *Doira san'ati darg'alari.* – Toshkent: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti. 2019.
4. Islomov D. *Moziydan sado.* – Toshkent: “Ekstremum press” nashriyoti. 2015.
5. Vizgo T. *Музыкальные инструменты Среднее Азии.* – Москва: 1980.
6. Qobilqoriyev Q. *Doira cholg'usining o'zbek milliy musiqa madaniyatidagi o'rni. Magistrlik dissertatsiyasi.* – Toshkent: 2020. – 116-b.
7. Ugli K. *Development of performance skills of future music teachers using percussion instruments. European International Journal of Pedagogics.* – Toshkent: № 06. – c-53-56.
8. Qobilqoriyev Q. *Doira ijrochiligi rivojida ta'lim bosqichlari o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary.* 2022.
9. Qobilqoriyev Q. *Musiqiy ta'lim jarayonida doira ijrochiligini rivojlantirish. Общество и инновации.* – Toshkent: 2022. № 2. – 447-451-b.
10. Turg'unova N. *Farg'ona vodiysi yallachilik san'ati. Diss. San.fan.fal.dok.* – Namangan: 2016. – 23-b.

Maxsuma Xodjimato

O'zDSMI "Sahna nutqi" kafedrasi professori

SAHNA SAN'ATIDA AYOLLAR SIYMOSI

Annotatsiya. Mazkur maqolada teatrga umrini baxshida etayotgan, turli xil obrazlari bilan tomoshabinlar qalbidan o'rin olgan aktrisa Muqaddas Xoliqovaning san'atdagi hayoti, ijro etgan rollari tahlili va ijodiy faoliyati haqida so'z boradi. Maqolada aktrisaning tabiatiga xos bo'lgan hozirjavoblik, hazil, o'tkir so'zlilik, sinchkovlik uning ijrosidagi rollarning rang-barangligi keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: aktyor, sahna nutqi, sahna, ijodkor, san'at, rol, g'oya, ijro.

WOMEN'S FIGURES IN THE STAGE ART

Abstract. This article discusses the life of the actress Muqaddas Kholikova, who has dedicated her life to the theater and won the hearts of the audience with her various images, her life in art, an analysis of the roles she has played, and her creative work. The article extensively covers the actress's inherent responsiveness, humor, sharp speech, and meticulousness, as well as the variety of roles she has played.

Keywords: actor, stage speech, stage, creator, art, role, idea, performance.

Dramaturg fikrini izhor qiladigan ham, rejissyor talqiniga jon kiritadigan ham, tomoshabin bilan yuzma-yuz muloqotda bo'lib, unga zavq-shavq bag'ishlaydigan, o'ylashga, fikr yuritishga majbur qiladigan ham aktyordir. Darhaqiqat, teatr san'ati pirlari "sahna qiroli" hisoblagan aktyorlar zimmasiga ulkan vazifa yuklagan.

Har bir sahna asari ulkan mehnat evaziga yuzaga keladi. Dramaturg aytmoqchi bo'lgan so'z, rejissyor olib chiqayotgan g'oya, aktyorlar ijrosi, teatr rassomining dekoratsiyadagi sahnaviy yechimi, chiroq va musiqa bezaklari, grim va liboslar spektakl mavzu va g'oyasini ochib berishda muhim vosita sanaladi. Shuningdek, pyesa, uslub va janr borasidagi tanlov spektakl asosini tashkil qiladi. Har bitta yangi spektakl namoyishi aktyorlar uchun tomoshabinlar oldidagi katta imtihondir.

O'zbek teatrining tarixi uzoq o'tmishga ega. U qadimiy teatr, an'anaviy qiziqchi va masxarabozlarning tomosha san'ati va XX asrning boshlaridan shakllanish jarayonini o'tab, professional davlat teatri darajasiga ko'tarilgan milliy madaniyatimizni o'z ichiga oladi [1,13-b].

O'zbek teatrining shakllanishida sahna san'atining darg'alari yaratgan obrazlari hali-hanuz xalqimiz e'tirofida. Shunisi diqqatga sazovorki, keyinchalik yirik teatr aktyorlaridan A.Hidoyatov, O.Jalilov, F.Umarov, L.Nazrullayev, S.Olimov, S.Tabibullayev, M.Qoriyeva, S.Eshonto'rayeva, Z.Hidoyatova, T.Sultonova, Z.Sadriyeva, Sh.Ma'zumova, X.Islomov, SH.Qayumov, G'. Isomov, H.Latipov, M.Miroqilov, M.Kuznetsova, X.Xo'jayeva, SH.Burhonov, O.Xo'jayev, N.Rahimov, A.Turdiyevlar truppaning o'ttizinchi-elliginchi yillardagi yetakchi ijrochilari bo'lib qoladilar. Bu borada teatrda ko'plab spektakllar sahnalashtirilishi umum o'zbek teatrining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shib keldi.

Shunisi qiziqarlilik, milliy teatr san'ati taraqqiy etib kelgan ellik yil davomida eng yaxshi artistlar sifatida Sh.Burhonov, N.Rahimov, S.Eshonto'rayeva, I.Boltayeva, Z.Sadriyeva, G'.A'zamov, Yo.Ahmedov, T.Yusupova, R.Ibrohimova, Y.Abdullayeva, T.Azizov, E.Malikboyevalar shakllangan bo'lsa, keyingi o'n yilliklarda D.Ismoilova, H.Nurmatov, G.Jamilova, Yo.Sa'diyev, E.Komilov, M.Do'stmatov, Sh.Safayeva, G.Ibrohimbekovalar teatr olamiga yangi havo olib kirishdi. Mana shu yetuk san'atkorlarning ishongan shogirdi, izdoshi sifatida 1981-yildan Muqaddas Xoliqova jamoa safiga qabul qilindi. Ustozlar e'tiborini qozongan narsa undagi shijoat, ishonch va qat'iyat deb aytsa bo'ladi.

“Aktyorning haqiqiy ijodkor ekanligi, layoqati, qobiliyati va mahoratida ayon bo'ladi” [2,31-b]. Haqiqatan, aktrisa Shukur Burhonov, Sora Eshonto'rayeva hamda Nabi Rahimovdek darg'alar suhbatidan o'tib, teatrda o'ziga xos bir ijodkor, noodatiy ampuadagi aktrisa sifatida o'zgarish yasadi. M.Xoliqova o'ynagan rollari orqali elga tanilib, o'zidagi mehnatsevarlik, halollik va odamiylik fazilatlarini o'z hissasini qo'shdi va teatr san'ati an'alariga sodiq qola bildi.

Aktrisaning “Boy ila xizmatchi” spektaklidagi Poshsha oyim obrazi, teatr sahnasidagi ilk roli yosh qizning ustozlari oldidagi birinchi imtihoni sifatida yaxshi baholarda qabul qilindi. M.Xoliqovanning bu obraz ustida qanday ish olib

borganligini bilish uchun, albatta, uning ish jarayonlariga nazar tashlash kerak. Spektakl dramaturgiyasining puxtaligi aktrisaga katta yordam bergan, rol muvaffaqiyatini to'la-to'kis ta'minlagan

Shu o'rinda mashhur adabiyotshunos, O'zbekiston fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Hafiz Abdusamatovning quyidagi so'zlariga e'tibor qaratsak: "Sahna ko'lamining kengligi, rang-barangligi bilan qahramon qiyofasini chuqur va jonliroq ifodalashda drama katta rol o'ynaydi. Drama sahna, artistlar ijrosi orqali insonlar qalbiga kuchli ta'sir etadi. U jamiyat hayotining ham aks etishida ularning ijtimoiy-estetik fikrlarini uyg'otib, mustahkamlashda alohida o'rin egallaydi. Chunki tomoshabinlar sahnadagi voqealarga hayotiydek munosabatda bo'ladilar" [3,236-b].

Maqsadlari yo'lidagi intilish unga yanada mas'uliyat bilan ishlashiga kichik rollarni ham maromiga yetkazishiga yordam berdi.

Muqaddas Xoliqovanning bolalik yillari mashaqqatli o'tgan, sog'ligi tufayli og'ir kechgan davrdir. Lekin aynan mana shu davrning hosilasi o'laroq, uning hayotiy orzusi bo'lib kelajakda aktrisa bo'lish istagi tug'ildi. Ammo minglab buni orzu qilgan yoshlardan farqli o'laroq, Muqaddasning maqsadi amalga oshdi va unga keng hayot yo'li ochildi. Buning qanday kechganini keyingi bo'limlarda, albatta, bayon qilib o'tamiz. U bolalikdan teatrga bo'lgan beg'ubor mehri tufayli kasbiga juda jiddiy qaraydi. Repetitsiya jarayonida unga berilgan roldagi personaj va uning ijrosi bilan bog'liq har bir ijodiy omilga doimiy ravishda nihoyatda ehtiyotkorlik bilan yondashadi. Ustozlari Sora Eshonto'rayeva, Ikroma Boltayevalarning o'gitlariga amal qilib, kirishgan rolda yashashga harakat qiladi. Aktyorning rolga kirishish jarayonida, ayniqsa, matnga e'tibori birinchi darajadagi vazifa ekanligi yaqqol ko'rinib turadi. Matndagi har bir so'z tushunarli, ayni paytda, sahnadan ancha nari masofadagi, tomosha zalining oxirgi qatorlari va balkonda o'tirgan tomoshabinga ham eshitaladigan tarzda aytilishi lozimligini o'zigagina emas, sahnadagi hamkor aktyorlarga ham qat'iy talab qilib qo'yadi. Aytish mumkinki, bu ham ustozlar o'gitlarining yangi zamonga ko'chgan harakatidir.

Muqaddas Xoliqova hech bir mubolag'asiz ko'p qirrali va iste'dodli aktrisa. Qirq uch yil davomida u teatr sahnasida, kino va televideniya ijro etgan yuzdan ortiq rollari borki, ularning har biri bir olam. Uning tabiatiga xos bo'lgan

hozirjavoblik, hazil, o'tkir so'zlilik, sinchkovlik uning ijrosidagi rollarning tabiiy bo'lib yaralishiga xizmat qildi. Aktrisa ijrosidagi turli qiyofadagi rollar uning ichki olami bilan boyitilgan. Hazil-mutoyiba va improvizatsiyasi, hozirjavobligi uning rollarini o'ziga xos tarzda bezagan. Tabiiyki, rol ijro etish uslubi bilan u o'z vaqtida ijodiy guruh, teatr jamoasi va mutaxassislar e'tiboriga tushgan.

Muqaddas Xoliqovaning ijodini teatr mutaxassislari belgilab qo'ygan yo'nalishlarning birortasiga ham uzil-kesil biriktirib bo'lmaydi. Garchi Muqaddas Xoliqova o'z faoliyatini komik va xarakterli aktrisa sifatida boshlagan bo'lsa-da, keyinchalik barcha yo'nalishlarning eng yaxshi xususiyatlarini o'zlashtirgan holda o'z uslubiga singdirish yo'lidan bordi. Aktrisaning noyob iste'dodi bosqichma-bosqich tajriba, an'anaga sodiqlik, tinimsiz mehnati evaziga pishib yetildi.

O'zbek va jahon teatr san'ati tarixidan bizga ma'lumki, Respublikamizdagi teatr sahnalarida ko'plab tarixiy ayollar siymolari aks etgan spektakllar mavjud. Jumladan "Yorqinoy", "Zebiniso", "Antigona", "Xalima", "Nodirabegim", "To'maris", "Uvaysiy" kabi yana ko'plab spektakllarni sanab o'tish joizki, ushbu tarixiy ayollar obrazlari yorqin ifoda etilganligi bois keyinchalik yirik tarixiy shaxslar, shonli sarkardalar hayotiga bag'ishlangan spektakllardagi begoyimlar, malikalar siymolarini yaratishda ibratli maktab bo'lib, sahna san'atining boyishiga hissa qo'shdi desak mubolag'a bo'lmaydi. O'zbek milliy akademik drama teatrida sahnalashtirilgan "Jalolliddin Manguberdi" nomli spektakl ham teatrning navbatdagi tarixiy spektakllaridan hisoblanadi.

"Har bir tarixiy davrning o'z teatri, o'z aktyorlari, o'z tomoshabinlari bo'ladi. Davr o'tishi bilan uning teatri va artistlarining ijodiy nafasi, talqin usullari, ijro ranglari o'zgaradi" [5,24-b].

"Teatrda maza qilib o'ynaydigan rollarimdan biri Nazar Eshonqul asari asosida rejissyor Asqar Xolmo'minov sahnalashtirgan "Jaloliddin Manguberdi" spektaklidagi Turkon xotun rolini alohida aytishim mumkin", – deydi aktrisa M.Xoliqova.

Rejissyor A.Xolmo'minovga asar har tomonlama ma'qul tushib, asarning ba'zi joylarini pyesa muallifi bilan ko'rib chiqadi. Buni Milliy akademik drama teatri uchun yozilgan g'oyaviy pyesa deyish mumkin. She'riy dramada yozilgan asar tili ravon, tarixiy faktlar bilan tomoshabinni qiziqtiradi. Pyesa voqealarida uzoq

davom etgan shafqatsiz jang taqdiri dushman foydasiga hal bo'layotgan mash'um damlar. Yerda qilichlar, dubulg'alar va qalqonlar siniqlari, ko'kda hamon buriqsib turgan qora tutunlar... Yondirilgan uylar, yakson etilgan istehkomlar. Otlarning zorli kishnashlari, yaradorlarning og'ir ingrashlari, xotinlar, bolalarning faryodlari. So'nggi olishuv lavhalari. Daryoda qon oqmoqda, sohilda yong'in borliqni o'z qa'riga tortmoqda. To'rga tushgan sherday o'kirib Jaloliddin keladi. Qo'lida qilich, chap yelkasi va qo'lidan tirqirab qon oqmoqda. Spektaklning voqealari, xatti-harakatlari oxirgi daqiqalargacha tomoshabinni qiziqtirib ushlab turadi, dinamikaning sekinlik bilan o'sib borishi, jangchilarning mag'lubiyati tasvirlanadi.

Dramada tasvirlangan qahramonlik xislatiga ega bo'lgan insonlar vatanni himoya qilish uchun jangga otlanib, jon olib, jon berib kurashadilar. Bular Jaloliddin yetakchiligidagi lashkarboshilar va suvoriylardir. Ularning qismati va jasorati doimo tomoshabinda g'urur hissini uyg'otadi. Chingizxon va uning o'g'illarining xatti-harakatlari, bosqinchilarga xos g'ayriinsoniy jihatlarini ko'rib nafratlanasan.

Ijodiy kollektiv bu tarixiy asarga qo'l urish jarayonida Jaloliddinning oddiy insonlarga yaqinligini ochiq tasvirlashni maqsad qiladi. Tabiiyki, Jaloliddin Manguberdi Kavkazga u yerlarni bosib olish uchun bormagan. Mo'g'ul bosqinchilariga qarshi birlashib kurashish, qo'lni-qo'lga berish maqsadini xatlar, elchilar orqali Ozarbayjon, Gurjiston va boshqa qo'shni mamlakatlar boshliqlariga izhor etgan. Jumladan, bosqinchilar tez orada Kavkazga ham, ularning qo'shnilariga ham tig' tortib kelishi muqarrarligini uqtirgan. Qay podsholar buni anglagan, qay birlari (uzoqni ko'rolmaydiganlari) birlashmoqni rad etgan. Bu ham yetmaganday, o'zlariga uzatilib turgan do'stlik qo'lini kesish yo'lini tutishgan. Birlashmaslik halokat ekanligiga qattiq ishongan sulton Jaloliddin muammoni to'g'ri tushunganlarga tayangan holda kuchlarni birlashtirish yo'lini qat'iy davom ettirgan.

Asarning g'oyaviy va badiiy ahamiyati keng tomoshabinlarga zamon bilan hamnafas darajada qabul qilishga o'rgatadi.

Aktyorlardan unumli foydalangan rejissyor, faqat tarixiy davrning qiyin vaziyatlaridan kelib chiqqan holda ichki his-tuyg'ular bilan Chingizxon obrazini ijro etishga kirishadi. Chunki, rejissyor o'z xohishiga ko'ra rol taqsimlashni zimmasiga oladi. Ushbu tarixiy asarda teatr aktyorlaridan Sulton Muhammad – Behzod Muhammadkarimov, Sulton Jaloliddin – Ahror Alijonov, Chingizxon –

Avazxo'ja Qodirov, Temur Malik – Tolib Mo'minov, Turkon xotun – Muqaddas Xoliqova, O'zluqshoh – Ixtiyor Otajonov va boshqa qator aktyorlar guruhi faol ishtirok etgan.

Aktrisa Muqaddas Xoliqova “rolni o'ynaydigan kunim hamma narsani esimdan chiqarib shu rol bilan yashay boshlayman. Balkim, bu gaplarim ba'zilarga erish tuyular, lekin, men kun davomida o'sha obraz ruhiyatida yuraman. Obrazga kirishish qiyin, ertalabdan tayyorgarlik ko'ra boshlayman. Hattoki, o'sha kungi barcha tadbirlarimga ham ko'z yumaman” – deydi. Tabiiyki, mas'uliyati kuchli ijodkor doim ishiga jon kuydiradi. Ustozlar o'g'itlari unga doim yo'l ko'rsatadi. Tarixiy asarning yuki og'ir, vazifasi talay, shuning uchun kichik rolning yuki katta bo'ladi. Rejissyor asardagi sahna dekoratsiyalari, kiyim-kechaklar, qurol-aslahalar, o'sha zamonda foydalanilgan anjomlarga jiddiy e'tibor beradi. Chunki maqsadni amalga oshishida tomoshabinni uzoq o'tmishga bir zum sayohat qildirish. Bu esa tomoshabinlarni yana ham o'ziga jalb etishda zo'r omil bo'ladi. Dramaturg o'ziga bo'lgan ishonch va e'tiborni oqladi. Chunki, teatr jamoasiga qahramon yaratishda o'sha zamon ruhi bilan harakat qilishlari, intilishlari qo'l keldi.

Muqaddas Xoliqova ijrosidagi Turkon xotun tashqi ko'rinishidagi salobati, hashamatli liboslari, zebigardonlari bilan o'ziga bo'lgan ishonchi ila shahdam qadam tashlashida, ko'z qarashlarida ifoda etilgan. Xorazmshohning xazinasi ana o'shal yerda, onasi Turkon xotun boshliq zavjalari, bola-chaqalari, harami ham ushbu devona topmas qal'aga yashiringan. Muqaddas Xoliqovanning Turkon xotuni boshidan qancha og'ir qismatli kunlarni o'tkazsa ham taslim bo'lmaydigan, ichi to'la hasrat bo'lsa ham ovoqidagi dadillik unga g'urur beradigan ayol. Taslim bo'lish unga emasligini har bir so'zida bayon etib, sezdirib turadi.

“Rolim aytarli katta bo'lmasada, ushbu spektakl orqali bir misol keltirmoqchiman. Spektakl boshlanishidan 2 soat oldin teatrga boraman. Sahnaga chiqib, aylanib yuraman. Asar tarixiy mavzuda. Biz, XXI asr odamlarimiz. So'zlarimiz ham, o'ylarimiz ham o'ta zamonaviy va shirasiz. Zamonaviy, ammo qo'pol gapiramiz. Men sahnada aylanib yurib, o'zimni, tilimni o'sha zamonga moslayman. Dekoratsiyalar bilan “gaplashaman”, qaysi sahnada qayerdan chiqaman, spektaklning qayerida nima qilinadi, qaysi dialogni kim bilan aytaman, kimga qanday replika aytaman, hammasini o'ylab chiqaman. Ushbu an'ana menga

ustoz aktyorlardan qolgan. Hozir esa, ko'pchilik aktyorlar spektaklga yarim soat qolganda shoshib kelib sahnaga chiqib ketishadi. Bu, albatta, san'atkorning o'z kasbiga, qolaversa tomoshabinga, spektaklga bo'lgan munosabati qandayligini ko'rsatadi. Bundan jahlim chiqadi".

Tarixiy asarlarda rol o'ynash Muqaddas Xoliqova uchun yangilik emas. Biz uning ijodiga nazar tashlar ekanmiz, u hali ancha yoshligidan, institutni endi bitirgan chog'laridanoq o'tmish hayotimiz aks etgan asarlarda turli obrazlarni yaratgan. Masalan, Maqsud Yunusovning ko'p qismli "Bobur" videofilmida Temuriy malika Fotima sulton begim rolini ijro etgan. "Navoiy" videofilmida Kaniza, nisbatan asrimizga yaqinroq "Kecha va kunduz"da Joriya rollarini ijro etgan. Galdan-galga rejissyor bilan ishlash, partnyorlar xatti-harakatlari, katta aktyorlarning studiya va pavilyonlarda o'zlarini tutishlari, ishga munosabatlarini obdan kuzatgan, muharrirlarning talabchanliklariga ko'nikmalar hosil qilgan, bosqichma-bosqich o'rganib boravergan. Bu videofilmlarning hammasi juda ham muvaffaqiyatli chiqqan, shov-shuvlarga sabab bo'lgan. Oradan o'ttiz yillar o'tsa ham ushbu videofilmlar MTRK kanallarida hamon namoyish qilinar ekan, albatta, Muqaddas Xoliqovanning – bu yutuqlarda ham jamoaviy ham shaxsiy hissasi bor ekanini ta'kidlab o'tish joiz. Yosh aktrisa atrofini o'rab turgan gigant san'atkorlar – Yoqub Ahmedov, Zikir Muhammadjonov, Rixsi Ibrohimova, Tesha Mo'minov, Rixsivoy Avazov, Muhammadali Abduqunduzov, Oydin Norboyeva va boshqa ustoz aktyorlar madadkorligida o'ziga topshirilgan rolni rejissyor talabidan ham ziyodroq qilib o'ynab berdi. Maqsud Yunusovday talabchan rejissyordan yaxshi baho olish har qanday aktyor uchun ham sharaf edi.

Keyin qadrdon sahnasida taqdim etilgan "Yulduzli tunlar" spektaklida malika Bayda, "Mirzo Ulug'bek" dramasi qo'yilganda esa Gavharshod begim rolini ijro etdi. Bu tarixiy, aytish mumkinki, saltanat taqdirida muhim rol o'ynagan kuchli, irodasi mustahkam, temir xarakterli ayol obrazini yaratish ham oson kechmagan. Tarixni, temuriyzodalar taqdirlarini o'rganish, qiyoslash, davrni tushunish, saroy ichidagi turli fitnalar, ziddiyatlar va manfaatlar to'qnashuvlarini sinchiklab tahlil qilish singari bir necha bosqich jarayonlardan o'tish kerak bo'lgan. Shu jihatdan, Turkon xotun obrazini ochib berish Muqaddas Xoliqova uchun o'zi ko'p bora "yashab ko'rgan" o'tmishga yana bir sayohat bo'lgan deb aytishimiz mumkin.

Lekin, Turkon xotun bilan Gavharshodbegim o'rtasida uch asrlik, Gavharshodbegim bilan Xonzoda begim oralarida yana bir-bir yarim asrlik uzoq muddat bor. Turkon xotun zamonida Chingiziylar endigina bostirib kelayotgan bo'lsa, Gavharshodbegim davrida mo'g'ullarning o'zlari musulmonlashib, mahalliy aholiga aralashib ketib ulgurgan edi. Biroq, sahroyilar odati-yu urflari ham turkiylarga singib bo'lgan zamonlar edi. Mana shu kabi juda ko'plab detallarni inobatga olish, yangi rollarni mana shular yordamida "bezash" ham lozim edi. Muqaddas Xoliqova yaratgan rollar xilma-xilligida mana shu mashaqqatli, mayda ko'rinsa ham, natijasi yoqimli izlanishlar yotadi. Kasbga mehr qo'yish deganda mana shunaqa o'qib-o'rganishlar nazarda tutiladi, avvalo.

Haqiqatdan ishga mehr qo'yish, kasbini sevishi aktyor uchun muhim masala hisoblanadi. Muqaddas Xoliqovadagi shijoat uni har jihatdan tobladi, pishitdi desak adashmaymiz. Shundan ko'rinib turibdiki, aktrisa pyesa matnidan tashqari tarixiy manbalar, xususan, xorazmshohlar sulolasi, Jaloliddinning tarixi, davr ruhi, o'sha zamonning ijtimoiy ahvoli, kundalik hayot, odat va munosabatlar, rasm-rusum va aqidalarni mumkin qadar o'rganish va o'zlashtirishga ham harakat qildi.

Spektakl boshlanishidan bir necha soat avval kelib o'z personaji holatiga kirib, uni to'liq his qilishga harakat qilish teatr darg'alari bo'lgan aktyorlarning barchasida "qonun" ko'rinishidagi odatga aylangan edi. Hozirda uni kimdir davom ettirayapti, kimdir yo'q. Bularning barchasi tomoshabinga bo'lgan hurmat, san'atga bo'lgan fidoiylilik, kasbga qiyosan mehr-muhabbat belgisidir.

Rejissyor mazkur asarni va uning qahramonlari rolini ijro etuvchi aktyorlarni tanlashda jiddiy bosh qotirgan, reallikka yaqin chamalagan, adashmagani ko'rinib turibdi. U aktyorlar mahoratiga ishongan va buni ular uddalay olishdi. Asqar Xolmo'minov rejissurasining o'ziga xos jihatlarini "Jaloliddin Manguberdi" spektakliga mutaxassislar tomonidan berilgan yuksak e'tirofdan ham bilish mumkin.

Buyuk ajdodlarimizning matonatli va jasoratli vakilalari sanalgan yuqorida nomlari zikr etilgan ayollar siymolari xalqimizga, yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishda, umumbashariy qadriyatlarga hurmat bilan qarashga, ularning ma'naviy va ma'rifiy qarashlarini boyitishda katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Tursunov T. *XX asr o'zbek teatri tarixi. Darslik monografiyai.* – Toshkent: “ART PRESS” nashriyoti. 2010. – 13-b.
2. Mahmudov J., Mahmudova H. *Rejissura asoslari. “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti.* 2008. –31-b.
3. Abdusamatov H. *Sahna Temurnomasi.* – Toshkent: 1984. – 236-b.
4. Navruzovna I. *A perfect interpretation of the king and the poet on the musical theater stage. European Journal of Arts.* 2023. № 4. – c-20-23.
5. Tursunov T. *Turg'un Azizov.* – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. 2004. –24-b.
6. Abdusamatov H. *Teatr – tanqid ko'zgusida.* – Toshkent: “Shams” ijodiy ishlab chiqarish birlashmasi. 1993.
7. Tursunov T. *O'zbek teatri tarixidan o'quv dasturi.* – Toshkent: 2002.
8. Ibragimova U. *Tarixiy shaxs obrazini yaratishda til va nutqning ahamiyati. Journal of Culture and Art.* – Toshkent: № 2. –53-59-b.
9. Tursunov T. *Sahna va zamon.* – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. 2007.

Sobir Madiyev

O'zDSMI prorektori,
dotsent

ZAMONAVIY ESTRADA SAN'ATINING JANR XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillikdan keyin o'zbek estradasi yangi bosqichga ko'tarilib, jahon estradasining turli yo'nalishlari (pop, rok, rep va h.k.) kirib kelgani, estrada qo'shiqchiligida ichki va tashqi ta'sirlar, qo'shiq matni va musiqaning uyg'unligi, obraz yaratishda ijrochining roli, rok yo'nalishining ham o'zbek estradasidagi ta'siri xususida fikrlar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: estrada, pop, rok, musiqa, milliy, ohang, kuy, san'at.

GENRE FEATURES IN MODERN POP ART

Abstract. This article discusses the fact that after independence, Uzbek pop music has reached a new level, with the introduction of various trends in world pop music (pop, rock, rap, etc.), internal and external influences in pop singing, the importance of harmony between lyrics and music, the role of the performer in creating an image, and the influence of rock on Uzbek pop music.

Keywords: pop music, pop, rock, music, national, melody, tune, art.

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so'ng estrada qo'shiqchiligimiz yanada rivojlana boshladi. O'tgan yillarda xonandalar asosan milliy ohanglar bilan yo'g'rilgan qo'shiqlarni ijro etishgan bo'lsa, hozirda chet ellarda shakllangan va rivojlangan estradaning turli yo'nalishlari ham mamlakatimizga shiddat bilan kirib keldi. Tez orada pop, rok, rep yo'nalishlarida ijod qiladigan qo'shiqchilar paydo bo'ldi.

Bugungi kunda respublikamizda estradaning "pop" yo'nalishi ko'proq ommalashganligi ko'zga tashlanadi. O'zbek estradasida ijod qilayotgan ko'plab san'atkorlarimiz aynan pop yo'nalishida ijod qilishadi. Shu o'rinda "pop" so'zi atamasining ma'no, mazmuni ko'pchilikni qiziqtiradi. Pop – so'zi ingliz tilidan olingan bo'lib (pop music, popular music) "ommabop", "barchaga teng" ma'nolarini anglatadi. XX asrning 50-yillarida tashkil topgan ushbu tushuncha, estrada janridagi

barcha ko'ngilochar uslublarni qamrab oladi. Pop yo'nalishi kashf qilingan yillari unga rok musiqasining bir turi deya qarashgan. Keyinchalik pop musiqiy, tijoriy ko'ngilochar yo'nalishga aylanib, unga "shlyager" termini kirib keldi. Ayni damda nafaqat o'zbek estradasi ijod qilayotgan san'atkorlar, balki jahonning aksariyat xonandalari ham shu yo'nalishda ijod qilishadi. Buning sababi esa, yuqorida aytilganidek, pop musiqasining ommabopligidadir. Ushbu yo'nalishda ijod qilish san'atkor uchun bir muncha yengillik tug'diradi. Bugungi kunga qadar pop yo'nalishining aniq chegaralanib qo'yilgan ko'rinishi, ijro yo'nalishlari mavjud emas. Ma'lumki, har bir san'at turi izlanishlar, rivojlanishlar, yangilanishlar zahirida shakllanib yorqin va yoqimli bo'lib boraveradi. Pop yo'nalishiga ham xohlagancha tus berish, ohanglarini jilolantirish, pardoqlash boshqa yo'nalishlar bilan umumlashtirish va uyg'unlashtirish mumkin. Qolaversa, ana shunday uyg'unliklar zahirida ham yangi-yangi yo'nalishlar kashf etilib boriladi. Pop musiqasiga yozilgan matn odatda bir muncha sodda, tushunarli bo'lgan.

Bugungi kunda o'zbek estrada san'atida so'zni qadri, qiymati, mazmun-mohiyati va mavqeyi tushib borayotganligi kishini tashvishga soladi. Ba'zi "san'atkor" va "shoir" ham qayerdandir, kimdandir o'g'irlangan musiqaga g'ayrioddiy so'zlarni majburan singdirishga, hatto milliyligimizga salbiy ta'sirini ko'rsatadigan qo'pol so'zlardan foydalanayotganligi kishini tashvishga soladi. Bugungi kunga kelib "iste'dodli" ijodkorlar ya'ni musiqani ham so'zni ham o'zi yozadigan, o'zi ijro etadigan san'atkorlarning soni ko'payib bormoqda. Bu ham o'zbek musiqasi, she'riyati, ijrochilik san'atiga o'zining jiddiy salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Bunday bemaza, ma'lum bir g'oya va fikrni tinglovchilarga baxsh etmagan musiqa va ohanglarni pop yo'nalishining to'liq talablariga javob beradi deb bo'lmaydi. Aslida pop musiqa va qo'shiqlari tinglovchining dardini quvonchini yoqimli, ta'sirli, ehtirosli tarzda nomoyon etishi lozim.

O'zbek estradasi qo'shiqchiligi janrlariga e'tibor qaratilsa, pop yo'nalishi bilan birga rok yo'nalishining ham san'atimiz va madaniyatimizga ta'sir o'tkazib kelayotganligi ko'zga tashlanadi. Rok - ya'ni davr estrada musiqamizda G'arbdan kirib kelgan va kirib kelayotgan yo'nalishlar orasida ikkinchi o'rinda turadi deyish

mumkin. Rok musiqasi allaqachon G'arbni zabt etib shiddat bilan O'rta Osiyo mamalakatlari san'atiga ham o'z ta'sirini o'tkazib ulgurdi. G'arbning eng mashhur musiqiy telekanallaridan biri MTV kanalidan efirga uzatilayotgan musiqalarning aksariyatini rok musiqasi tashkil etadi.

Aslida "rok" atamasi ingliz tilidan olingan bo'lib – "qimirlash", "titrash" kabi ma'nolarni anglatadi. Rok 1920-1930-yillarda vujudga kelgan negrlar raqs janri bo'lib, ritm and blyuz hamda keyinchalik shakllangan "rok n roll" yo'nalishlaridan paydo bo'lgan. Maxsus urg'ulardan tashkil topgan yo'nalish bo'lgan rokda maishiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mavzular ko'tarilgan.

1989-yili tashkil topgan "Bolalar" guruhi 1995-1996-yilga qadar asosan pop yo'nalishi va keyinchaik rok yo'nalishida o'z ijodini davom ettirib kelmoqda. O'sha yillari yaratilgan "Esingdami seni, qish kunlari", "Malikam", "Ajoyib kun", "Vatan", "Alo-alo" kabi kompozitsiyalar bunga misol bo'la oladi. Masalan "Esingdami seni, qish kunlari" nomli qo'shig'ining matni juda ham ommabop, sodda yozilgan:

Esingdami seni, qish kunlari,
Sovuq shamollar ichida qolardik.
Shu kundan biz tanishdik,
Shu kunni eslar edik.

Qo'shiq musiqaning ritmi ham raqsbop bo'lib, matnga hamohang yaratilgan. Matnga musiqa yozishda guruhning fortepiano, damli va zarbli cholg'ularidan keng foydalanganligi, Tohir Sodiqovning jozibali ohanglarda ijro yo'nalishini topa olganligi qo'shiqning tez ommalashishiga sabab bo'ldi. Ma'lumki, rokda ijod qilish uchun birinchi navbatda yo'g'on ovoz, gitara va zarbli asboblarning mohir cholg'uchilari kerak bo'ladi. Quvonarlisi, "Bolalar" guruhida bunday imkoniyatlar yetarli edi. Shunga qaramay, rok yo'nalishida ijodini davom ettira boshlagan guruh harakatlarini tinglovchi tezda hazm qilishi qiyin bo'ldi. To'g'rirog'i, yangi yo'nalish tinglovchiga bir qadar erish tuyuldi. Ammo, keyinchalik bu yo'nalishsiz Tohir Sodiqov solistligidagi "Bolalar" guruhini tasavvur qila olmaydigan bo'lib qoldilar. Ushbu guruh ketma-ket "Unutganim yo'q", "Aqldan ozgan", "Oyijon" kabi

kompozitsiyalarini yaratdi. Bu qo'shiqlarda ham o'zaro uyg'unlik, so'z, musiqa va ijro hamohangligi tufayli tinglovchi qalbidan tez o'rin egalladi. Qolaversa, Tohir Sodiqov tomonidan aynan rok yo'nalishida ijro qilingan ko'pgina qo'shiqlar hali-hamon o'z mavqeyini yo'qotgani yo'q.

Jahon estradasiga e'tibor qaratilsa, bu yo'nalishga juda ko'plab guruhlar murojaat qilganligiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, "Green day", "Aerosmit", "Rasmus", "Linkin park", "Ramshteen" guruhlar rok musiqasining eng og'ir uslubi hisoblangan hard-rokda samarali ijod qilib kelishmoqda. "Hard-rok" (hard-rock) so'zi "qattiq", "og'ir" ma'nolarini anglatadi. Hard-rok bu rok musiqasining zamonaviy yo'nalishlaridan biri bo'lib, ritmning tezda o'zgarishi, zarbli cholg'ular jo'rliги va gitara ohanglarida vujudga keladi.

Mamlakatimizda ham rok musiqasiga tez-tez murojaat qilib turadigan san'atkorlarimiz, guruhlarimiz ko'pchilikni tashkil etadi. Ularga Ravshan Sobirov, Zafar, Xusan Sodiqov, Amira, Nilufar, "Asr", "Bayram", "Faryod", "Setora", "Ummon", "Durdona" guruh va xonandalarni misol tariqasida ko'rsatish mumkin. Mazkur xonandalar orasida rok yo'nalishida eng sermahsul ijod qilgan xonandalardan biri Ravshan Sobirov hisoblanadi. Uning "Sevar edim", "Nega", "Xayr maktab", "Sen yig'lama", "Askar" kabi o'nlab qo'shiqlari aynan rok musiqasi asosida yaratilgan. Jumladan "Sevar edim" nomli uning dastlabki kompozitsiyasida gitara cholg'usidan unumli va mahorat bilan foydalana olingan. Undan tashqari, rok musiqada an'anaviy hisoblanadigan 4/4 taktli forma, shu ritm asosida gitara sadosining jo'rliги hamda ijrochining ovozi u bilan bir maromda ketishi kabi tizimdan foydalanilganligi e'tiborga loyiq.

Mamlakatimizda havaskorlik rok guruhlar o'rtasida doimiy ravishda festivallar o'tkazib kelinadi. Ular orasida Toshkent shahrida birinchi bor o'tkazilgan "Gul farzandlari" nomli festivalni misol qilib keltirish mumkin. Ular orasida doimiy ishtirokchi sifatida "Глобальное потепление", "Мал", "Цикл кребса" guruhlarini keltirish joiz. Ushbu festival o'tkazila boshlangan 1998-yilda qatnashchilar soni 15 nafarni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda keskin ko'payib borganligi kuzatiladi. Ushbu festival Yakkasaroy hokimiyati, "Kamolot" tuman bo'limi,

“O‘zbekdavlat sirkisi” kabi tashkilotlar tomonidan qo‘llab- quvvatlanib Toshkent shahridagi “Bobur” bog‘ida o‘tkazilib kelingan. Ushbu bog‘ning “Arena” nomli sahnasida o‘tkazilib kelingan festival ishtirokchilarining barchasi o‘zbek estrada qo‘shiqchiligida o‘z mahoratlarini yetarlicha, san’at darajasida ko‘rsata oldilar deyish bir muncha mushkul. Sababi, yuqorida keltirib o‘tilgan hamjihatlik, to‘g‘rirog‘i so‘z, musiqa va ijro uyg‘unligining yetarli darajada omuxatlanmaganligi bilan izohlanadi.

Bugungi estrada san’ati qo‘shiqchiligida rokdan tashqari rep yo‘nalishi ham ma’lum darajada rivojlanganligini ham kuzatishimiz mumkin. Rep yo‘nalishi odatda o‘zgarmas ritm asosiga quriladi va qo‘shiqning yakuniga qadar bir maromda davom etadi.

Rep (rap) so‘zi inglizchadan tarjima qilinganda, “keskin gapirish”, “baqirmoq”, “qichqirmoq” ma’nolarini anglatadi. Zamonaviy dolzarb mavzu bayon qilingan matn hamda o‘zgarmas ritm ham repga xos sifatlar hisoblanadi. Bu yo‘nalish negr folklori asosida vujudga kelgan bo‘lib, bugungi kun o‘zbek estrada qo‘shiqchiligiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazdi va ijrochilari topilib qoldi. Ayniqsa 1990-yillarda “Xit Sharq SN”, “Alladin”, “Hayot” kabi rep yo‘nalishida ijod qiluvchi guruhlar faolit olib borishdi. Ushbu guruh ijodini keng omma (ba’zi bir yoshlarni aytmaganda) deyarli qabul qilishmadi. Qo‘shiqlardagi hayqiriq, turli xatti-harakatlar, ijodiy uyg‘unlikning yo‘qligi, so‘z, musiqa va ijroning (ijro deyish ham haqiqatdan yiroq), to‘g‘rirog‘i, so‘zni hayqiriq ovozda gapirib berish ko‘pchilik tinglovchilar xarakteriga zid tushdi. Bu esa ushbu guruhlarining ko‘pchiligi qanday tez tashkil etilgan bo‘lsa, shunday tezlikda tarqalib ketishiga sabab bo‘ldi

2003-yilda esa xonanda Samandar “Jayhun” guruhi bilan birgalikda “Gabarjuba” [2] deb nomlangan rep yo‘nalishiga oid qo‘shig‘ini kuylaydi. Ushbu qo‘shiqda musiqadagi popga yaqinlik, repning qonun-qoidalaridan bir oz chekinish, raqsboqlik, so‘zlardagi mantiqiylik sezilardi.

2004-2005-yillari rep yo‘nalishiga kirib kelgan Shohruhxon boshqa ijodkorlarga nisbattan samarali ijod qiladi. Uning “Har kun” nomli kompozitsiyasi yosh estrada tinglovchilarini o‘ziga tortdi. Ushbu qo‘shiqda ilgari surilgan inson

umri zavoli bo'lgan narkotik moddalarga bo'lgan nafrat, uning domiga tushgan inson aslo qutila olmasligi haqidagi fikrlar barchani birday mulohazaga chorlaydi. Ammo uning ham ba'zi qo'shiqlari axloq doirasidan chiqib ketadi.

Bugungi kun o'zbek estrada qo'shiqchiligidagi rep musiqasida pop an'analari yoki pop musiqasidan foydalangan holda asarlar ham yaratilmoqda. Jumladan, xonanda Davron Ergashevning "Zolotoy" nomli kompozitsiyasida ham shunga yaqinlik seziladi. Ushbu qo'shiq asosi rep bo'lsa ham, popga oid ritmlarning o'zgarishi va turli bezaklar ishlatilganligini anglash mumkin.

Undan tashqari, Lolaning "Netayin", Yodgor Mirzajonovning "Go'zalim", "Setora" guruhining "Yo'q dema", "Zero" ning "Yo'q problem", Nilufarning "Sho'xidan bo'sin" kabi qo'shiqlari garchi pop an'alarida yaratilgan bo'lsa ham repga oid matnlar o'rin olgan.

Yuqorida keltirilganidek, bugungi kunimiz zamonaviy estrada qo'shiqchiligidagi rep musiqasidan pop yo'nalishida ham foydalanilib kelinmoqda.

Pop, qisman rok yo'nalishida ijod qiladigan ijrochilar sahnalardan tashqari turli xalq marosimlarida ishtirok etsalar, rep faqat sahnada ijro etiladi. Unda mujassam bo'lgan repperona g'oya zamonaviy xorij musiqa psixologiyasidan sharq, xususan, o'zbek tinglovchisi tafakkuriga moslab, tabiiy tarzda singdirilmas ekan, uning vaqtinchalik faoliyati yana ham qisqaradi. Rep davri o'zbek estrada qo'shiqchilik san'atida mavhum oqim bo'lganligi uchun jiddiy tinglovchilar orasida o'z o'rnini topolmayapti. Uning estetik, kengroq qilib aytadigan bo'lsak, ma'naviy ta'siri milliy musiqa va uning haqiqiy durdonalari bilan hali tanishib, bahra olib ulgurmagan yoshlar ruhiyatini badiiy jihatdan nomukammal, mavhum mazmun bilan chalg'itmasligi kerak. Sharqona estetik vazifa ular uchun ham ijod mahsuli bo'lishi lozim.

Bunday asarlar ijodkorlari yangi topilma qilayotganlar kabi, sharq va g'arb ijodkorlaridan ko'chirma qilishi bilan birga shu ijod prinsiplarini o'zlari darajasidagi fikrlovchi san'atkorlarga ham singdira boshladilar. Chunonchi, rep yo'nalishi ijodkorlari yaratayotgan qo'shiqlar shou-biznes talablariga moslashtirilib, xalq badiiy tafakkuri qobig'idan chiqishi, oddiy holatga aylanib bormoqda. Bu borada

ayrim taniqli estrada qo'shiqchilarining fikrlarida ham noaniqlik mavjud. Xususan, "...maqomlarni maromiga yetkazib ijro etadigan san'atkorlar nega uch-to'rt kun konsert bera olmayapti-yu, kecha chiqqan repper uch kun konsert beradi? Chiptalar yetmay qoladi. Shou-biznesni to'g'ri qabul qilish kerak. Qanaqa usuldan kuylashdan qat'iy nazar ommaning nazariga tushish oson ish emas"[3]. Taniqli estrada xonandasi Ravshan Komilov tomonidan "Darakchi" gazetasiga bildirilgan ushbu fikr butun vujudi bilan milliy estrada taraqqiyoti uchun xizmat qilib kelayotgan san'atkor tafakkurining o'zgarishi, vaqtinchalik ko'ngil xushlikni doimiy ma'naviy ozuqaga tenglashtirilishi.... bu ham kamlik qilgandek: "...nega endi xorijning texnikasini olib kelib, o'zimizda mahsulot bo'lib chiqarilayotganini faxr bilan aytishadi-yu, san'atkor xorij estradasidan foydalansa, xuddi gunoh ish qilib qo'ygandek qarashadi?" [4]. Bu jumlarlar zahirida nima yotibdi? "Xorij estradasidan" foydalanish lozim, hatto kerak. Ammo, uning qaysi oqimlari yoki jihatlarini olish – bu milliy mentalitetimiz, ma'naviy talablarimiz asosida kechishi shart. Taniqli xonandaning "jonsiz" predmetni jonli idrok sohibi – inson yaratadigan ma'naviy boylikdan ajrata olmasligi, ajablanarli hol, albatta.

Biz rep uslubida ijod qilayotgan yoshlarning yo'li to'silishi yoki ushbu yo'nalishiga barham berilishi kerak, degan fikrdan yiroqdamiz. Shuning bilan birgalikda ularning badiiy ko'rinishi faqat chipta sotib, odam yig'ishdan iborat, xalq badiiy tafakkuridan yiroq bo'lgan chet andozani milliy musiqiy talablarga zid qo'yib, sharm-hayo, ibo, qolaversa, qo'shiq aytish san'atini o'zlashtirmasdan kuylashni tasavvur qilish juda qiyin.

Qanday qilib sharq xalqlari orasida o'zining murakkab ijrosi, mazmun mohiyati va estetik jihatlarini bilan klassik darajaga ko'tarilgan maqom janrini chiptali rep konsertiga, ya'ni chiptasi topilmagan vaqtinchalik hayajon bilan almashtirish mumkin. O'zbek maqomlarida xalq urf-odati, hayot tarzi bilan bog'liq bo'lgan barcha xususiyatlar mavjud ekanligi va unda eng yuksak badiiy tafakkur mahsuli mujassamlashganligini unutmasligimiz zarur.

Rep yo'nalishidagi "qo'shiq", "raqs" va ularga jo'navozlik qiluvchi cholg'ular sadosidagi ayrim tovushlar badiiy nuqtayi nazardan repning spetsifik

xususiyatiga mos kelsada, asar sifatida bajaradigan vazifasi estetik nuqtayi nazardan uzoq, mazmunsiz, behayo tomosha qobig'ida shakllanmoqda.

O'zbek estrada qo'shiqchiligi san'atiga G'arbdan kirib kelgan pop, rok, rep yo'nalishidan tashqari pop-rok uslubi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bu uslub yetakchilikda boshqalaridan bir qadar oldinroqda turadi. Sababi o'zbek estradasida ijod qilayotgan xonandalarning deyarli barchasi bu uslubga juda ko'p murojaat qiladilar. Yana shunday xonandalar borki, ular faqat pop-folk uslubida ijod qilishadi.

Pop-folk etnik yo'nalish tarkibiga kiruvchi yirik uslub hisoblanib, har bir mamlakatda o'ziga xos rivojlanadi. Sababi, pop-folk o'z nomi bilan folklor musiqasining pop bilan uyg'unlashgan tizimi tarkibiga kiradi. Har bir xalq o'z an'analarga, folkloriga ega bo'lib, bu uslub millatning ana shu jihatlarini dunyoga ko'z-ko'z qilishga, ularni hurmat va e'tiborini qozonish hamda shou-biznes investitsiyasini mamlakatga olib kirishi uchun xizmat qiladi.

Toshkent-Farg'ona yo'lida "Nola", Ozodbek Nazarbekov, Gulsanam Mamazoitova, Ravshan Komilov, Samandar, Ozoda Nursaidova, Alisher Turdiyev kabi san'atkorlar ijod etishsa, Xorazm uslubida Feruza Jumaniyozova, Og'abek Sobirov kabilar faoliyat olib borishmoqda.

Mahmud Nomozov, Hosila Rahimova, Adham Soliyev va "Surxon" guruhi kabilar Surxondaryo-Qashqadaryo musiqiy uslubida ijod qilishmoqda. Xorazm yo'lida ijod qiluvchi Feruza Jumaniyozovanning shu uslubga mansub juda ko'p qo'shiqlari mavjud. Uning "Galmadi" nomli kompozitsiyasini o'zbek pop-folkining haqiqiy namunasi deyish mumkin.

Shu bilan birga, pop-folk uslubi bilan g'arbga intilayotgan Shahzoda, Rayhona hamda Sevara Nazarxonlarni alohida ko'rsatib o'tish joiz. Mazkur xonandalarning ko'plab qo'shiqlarida o'zbek folklori an'analarning sezilarli o'rni bor. Jumladan, Sevara Nazarxon ijodida bu holat yaqqol ko'zga tashlanadi. U so'nggi yillarda milliy qo'shiqchilik an'alarimizni zamonaviylashtirib g'arbga tanitdi va mamlakatimiz san'ati haqida ularda iliq taassurot uyg'ota oldi. Qo'shiqlarining sifatiga alohida, jiddiy e'tibor berib kelayotgan Sevara Nazarxon o'zining barcha yakkaxon konsert dasturlarida jonli ravishda qo'shiq kuylab, xalq

olqishiga sazovor bo'ldi. Sevara Nazarxonning yarata olgan katta loyihalaridan biri bu maqomlarimizni ham zamonaviy yo'lda mahorat bilan ijro etganligidadir.

Estrada qo'shiqchiligimizda pop-folk uslubidan tashqari yana shunday yo'nalish borki, u bir ma'lum vaqtlarda dunyo musiqasi industriyasining asosiy qismi ya'ni jaz yo'nalishi hisoblanib kelingan. Jaz AQShning janubida yashovchi qora tanli kishilar istiqomat qiluvchi yerlarda vujudga kelgan. U G'arbiy Afrika va Yevropa musiqasi an'analari sintezidan tashkil topgan. Jaz boshqa yo'nalishlardan badihaviyligi bilan ajralib turadi. Ushbu musiqada yetakchilikni saksafon o'z qo'liga oladi. Jaz-band, ya'ni jaz orkestrida saksafon to'rt yoki oltitani tashkil etadi. Undan tashqari, orkestr safiga ikki-to'rtta truba, ikki-uchta trombon, kontrabas yoki truba, banjo, govay gitarasi, bir necha skripka, fortepiano va turli zarbli cholg'ulardan foydalanilgan. Jaz nomi shunday orkestrni birinchi marotaba Amerikada tashkil qilgan va uning rahbari bo'lgan qora tanli Djazbo Broun nomiga qo'yilganligi haqida turli taxminlar mavjud.

Jaz mamlakatimizda o'ziga xos tarixga ega. 50-yillarda mashhur jazmen Glen Millerning Toshkentdagi konsertini keksa avlod vakillari yaxshi eslashadi. Ammo jazning eng ommabop bo'lgan davri 60-70-yillarga to'g'ri keladi. Jaz faqat poytaxtda emas, balki, respublikamizning barcha viloyatlarida ham keng tarqalib boradi.

Jaz musiqasining kirib kelishi ham, bir tomondan, zamon talabi va estetik ehtiyojga javob bo'lsa, ikkinchi tomondan, jaz uslubidagi serqochirimlik, ritm "injiq"ligi o'zbek musiqasiga xos sifatlardan biri bo'lgani uchun estrada xonandalari buni tez ilg'ab oldilar.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Toshpo'lat Matkarimov ham ayni kunlarda ko'proq an'anaviy yo'nalishda, xalqona ruhda yozilgan she'rlarni qo'shiq qilib aytayotganligi hech kimga sir emas. Uning "Oq tulpor" (M. Yusuf), "O'lanchi yigit" (B. Isroil), "Sanamjon", "Oy qiz" (T. Sulaymon) "Kumushbibi" (S. Hakim) kabi qo'shiqlari yuqoridagi so'zlarimiz isbotidir.

Xulosa o'rnida aytish kerakki, uch ming yillik tarixga ega davlatchiligimiz bosib o'tgan yo'lda ma'naviy omillarga ham alohida e'tibor berganligi ko'zga

tashlanadi. O'zbek xalqi hech qachon, xoh xursandchilik, xushnudlik davridami, xoh tashvishli, qayg'uli kunlarimi doimo qo'shiq madaniyatiga e'tibor qaratib kelgan. Bir so'z bilan aytganda, o'zbek milliy madaniyatining asosini qo'shiq, musiqa tashkil etgan. Bunga o'zbek milliy madaniyati tarixi ishonarli guvohlik beradi. Kuy va qo'shiq faqat insonlar jamoasiga emas, balki tabiatning boshqa jonzorlariga ham eng tez ta'sir qiladigan san'at turidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Umarov M. *Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi*. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. 2009.
2. Abdusamatov H. *Drama nazariyasi*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 2000.
3. Ibrohimov O. *O'zbek xalq musiqasi. 1 jild*. – Toshkent: “Ibn Sino” nashriyoti. 1994.
4. Qodirov M. *hO'zbek xalq tomosha san'ati*. – Toshkent: “O'qituvchi” nashriyoti. 1981.
5. Hamidova SH. *Estrada janrlari*. – Toshkent: O'zDSI. 2009.
6. Bekov O., Mullajonov D. *Milliy estrada san'ati. O'zbekiston san'ati 1991–2001-yillar*. – Toshkent: Sharq nashriyoti matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2001.
7. Ibrohimov O. *O'zbek xalq musiqasi. 1 jild*. – Toshkent: “Ibn Sino” nashriyoti. 1994.
8. Meliyev S. *Musiqa va ma'naviyat. O'zbeknavo: ustozlar, yuduzlar, shogirdlar*. – Toshkent: “CHo'lpon” nashriyoti. 2000.
9. Jabborov A. *Musiqiy drama va komediya janrlari O'zbekiston kompazitorlarining ijodiyotida*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1999.

Sherzod Muhammadiyev

O'zDSMI "Musiqali teatr san'ati"
kafedrasi dotsenti

MUSIQA MADANIYATI VA UNING HAYOTIMIZDAGI O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek musiqa tarixi, milliy musiqiy madaniyatimizga bo'lgan e'tibor, xalqimiz hayotida musiqaning o'rni, uning barkamol avlod tarbiyasidagi ahamiyati, milliy musiqa san'atimizni ilmiy ravishda o'rganish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: musiqa, madaniyat, taraqqiyot, musiqiy meros, ma'naviyat, mafkura, maqom.

MUSIC CULTURE AND ITS PLACE IN OUR LIVES

Abstract. This article talks about the history of Uzbek music, attention to our national musical culture, the place of music in the life of our people, its importance in raising a mature generation, scientific study of our national musical art.

Keywords: music, culture, development, musical heritage, spirituality, ideology, status.

O'zbek xalqining musiqa madaniyati uzoq tarixga ega bo'lib, yurtimiz madaniyati va tarixining ajralmas qismi hisoblanadi. Tarixiy taraqqiyot davomida xalq mumtoz musiqasi, an'anaviy kasbiy musiqa, xalq bastakorlik yo'llari, shuningdek, folklor-havaskorlik musiqiy merosi singari shaklan va usluban bir-biriga yaqin ijrochilik ko'rinishlari bir-birini to'ldirib keldi. Ushbu musiqiy merosimiz bugungi kunimizda ham ma'naviy madaniyatimizning bir bo'lgi sifatida namoyon bo'lmoqda. Mustaqillik sharofati bilan milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga, urf-odatlarimizga, tarixan qadrli an'alarimizga bo'lgan e'tibor, ularni yangidan isloh etish jarayoni ustuvor yo'nalish kasb etdi. Milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, ma'naviy boyligimizga bo'lgan e'tibor davlat miqyosiga ko'tarildi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ota-bobolarimizdan, ajdodlarimizdan qolgan ma'naviy boyliklarni, jumladan, musiqiy madaniyatni asrash avaylab, tiklash, qolaversa, Yangi O'zbekiston hamohang qadam tashlashi borasida talaygina ishlar

qilib kelinmoqda. Bu borada ajdodlarimiz bizlarga meros qilib qoldirib ketgan ulkan ma'naviy boyligimiz asosiy omil bo'lmoqda.

Tarixdan ma'lumki, ma'naviyatimizning asosiy bo'g'ini bo'lgan musiqa madaniyatimiz, an'anaviy qo'shiqlarimiz, maqom ijrolari hamisha xalqimizning kundalik hayotida ma'naviy ozuqa sifatida e'tirof etib kelingan. Xalqning og'ir kunlarida musiqadan najot izlagan, hursandchilik kunlarida ham qo'shiq va musiqa ularga hamroh bo'lgan. Zero, bugungi muborak mustaqillikka erishgan kunimizda, o'zligimizni anglab borayotgan bir davrda ulkan ma'naviyatimizning bir bo'lagi bo'lgan, ota-bobolarimizdan meros bo'lib kelgan milliy musiqiy madaniyatimizga suyanish, an'anaviy qo'shiqlarimizga murojaat qilish tabiiy holdir. Bularning barchasi barkamol avlod tarbiyasida, yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

An'anaviy musiqa va qo'shiqlarimiz odamlarni hamisha iymonga, mehr-oqibatga, odamiylikka chorlab kelgan. Bugungi kunda ham shu dolzarbligini yo'qotmagan holda mustaqillikka, mehnatkashlar ongini shakllantirish yo'lida, barkamol avlod tarbiyasida vosita sifatida asosiy omillardan bo'lib qolaveradi.

Ashula, musiqa, raqs, folklor ijrochiligi san'ati milliy musiqa san'atining xalq hayoti va ijodi bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'lgan va rivojlanib kelgan qadimiy san'at turlaridan hisoblanadi. Ayniqsa, xalqimizning an'anaviy ruhdagi qo'shiqlari o'lmas meros bo'lib, barcha davrlardagidek bugun ham "labbay" deb javob bermoqda. Lekin shu bilan bir qatorda faqat tarixga sajda qilmay, bugungi kunning ruhiga mos tarzda qo'shiqlar yaratish milliy mafkuramizni rivojlantirishda bosh omillardan bo'lmish musiqiy san'at bilan shug'ullanayotgan barcha mutaxassis va san'atkorlarga muhim vazifa qilib qo'yilishi tabiiydir. Mamlakatimiz tamomila yangi jamiyat, yangi turmush va yangi hayotni boshlab yubordi. Odamlarimiz qalbi, tafakkuri va tasavvurida o'zgarishlar paydo bo'ldi.

Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, ma'naviyat masalasi millat tarixi, axloqiy va diniy qadriyatlar, madaniy meros, an'ana va rasm-rusumlar, milliy mafkura, vatanparvarlik va insonparvarlik, milliy o'zlikni anglash singari juda ko'p omillarni o'z ichiga oladi va pirovardida, inson shaxsini belgilashda asosiy mezon vazifasini bajaradi.

Ushbu tamoyillardan kelib chiqib, ma'naviy jabhalarning barcha yo'nalishlari o'zlarining maqsad va vazifalarini belgilab olishlari zarur bo'ladi. Ayniqsa, bu jabhada musiqiy madaniyatning ma'naviy hayotdagi o'ziga xos o'rnini baholash, uning ta'sirchanlik kuchini mustaqillik mafkurasi tomon yo'naltirish bosh mezon ekanligini anglash muhimdir. Madaniy hayotda bugungi kunda shu tamoyilga ko'ra siljishlar kuzatilmoqda. Ijodkorlarning fikri-zikri ana shu tamoyillar yo'liga yo'naltirilgan desak, xato qilmagan bo'lamiz.

Musiqiy madaniyat o'zining serqirraligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, o'zining chuqur ildizlari qadimgi davrlarga yetib boradi. O'zbek xalqining boy musiqa merosi hozirgi kundalik hayotimizdan ham chetda qolayotgani yo'q. U xalq ijodining yuksak namunalari, folklor ijrochiligi, kuy tuzilishi, mazmunan rivojlangan cholg'u va ashula asarlari, dostonlar ijrochiligi hamda murakkab ijrochilik turkumi atalmish maqom musiqasini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, xalq musiqiy madaniyatida o'zlarining barcha davrlarda sezilarli hissalarini qo'shib kelayotgan xalq bastakorlarining ijodi ham salmoqli o'rin tutadi.

Tarixga nazar tashlasak, XIX asr oxirlariga kelib o'zbek musiqiy madaniyatida o'zgarishlar davri boshlandi. Bu jabhani ikki tomonlama qarash bilan o'rganmoq zarur bo'ladi. Nota yozuvining kirib kelishi, o'lkamizda milliy musiqa san'atimizni ilmiy ravishda o'rganish, folklor va etnografiya sohasidagi rivojlanishga sezilarli ta'sir etdi. Jahon musiqiy madaniyatining durdonalari sanalmish fortepiano so'zi, opera va balet, simfonik ijro, jahon klassik musiqiy so'zlarining kirib kelishi musiqiy madaniyatimizning har tomonlama serqirra rivojiga salmoqli hissa qo'shdi. Natijada, o'zbek xalq musiqalari, qo'shiqlari, maqomlari joy olgan 20 jildidan ortiq kitoblar dunyo yuzini ko'rdi.

So'nggi 130 yil ichida musiqiy madaniyatimiz murakkab, keskin ziddiyatlarga, ijobiy va salbiy ko'rinishlarga to'la tarixiy davrni boshidan kechirdi. Ana shu holatlarga qaramay, o'tgan davrlar mobaynida ilm-fan, san'at, jumladan, musiqiy madaniyat sohasida faxrlanishga arzigulik ishlar amalga oshirilganligini e'tirof etish zarur. Yaqqol misol sifatida musiqa ijodiyoti, ijrochiligi, musiqa ilmi, ta'limi singari sohalarni olish mumkin.

Hozirgi zamon o'zbek musiqa ijodiyoti serjabha va ko'lami keng, usluban boy va rang-barang, rivojlangan va shiddatli jarayon sifatida gavdalanadi. Zotan,

musiqiy madaniyatimiz juda qadim, betakror va noyob an'analarga ega bo'lgan holda, zamon zayli bilan yangidan yangi yo'nalish, shakl, janr, uslublar bilan yanada boyib bormoqda. Demakki, asrlar osha bizgacha yetib kelgan ardoqli navobaxsh merosimiz singari bir qator ijodkorlar yaratgan ko'rkam musiqiy an'analar madaniy-ma'naviy hayotimizda avlodlar mulkiga aylandi. Har qanday san'at turi har xil vositalar orqali hayotiy voqelikni aks ettirishga qodir ekan, so'nggi yuz yillik mobaynida O'zbekiston musiqasining rivojlanishi nechog'lik murakkab va o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarda kechganini yaqqol tasavvur qilish mumkin. Xususan, 20-yillardan e'tiboran kompozitorlikka xos ifoda vositalarining izchil joriy etila boshlanishi musiqiy madaniyatimizda musiqa ijodkorligining yangi tizimi barpo etilishidan dalolat berdi.

Tabiiyki, tez orada o'zbek xalq ijodiyoti, an'anaviy bastakorlik hamda havaskorlik singari o'zaro chambarchas bog'liq qatlamlar bilan uzviy ravishda milliy qadriyatlarimizga "noan'anaviy" kompozitorlik ijodkorligi muhim tarmoq sifatida qo'shildi. Umumbashariy madaniy taraqqiyotga mos ravishda mazkur jabha o'lkamizda tarixan juda qisqa muddat ichida uzil-kesil shakllanib, samarali rivoj topganini alohida e'tirof etish lozim.

G'arbiy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari tajribasidan unumli foydalanibgina qolmay, o'zgacha yaratuvchanlik qonun-qoidalarini o'zlashtirish, uni o'zbek xalq musiqasining boy imkoniyatlari bilan mohirona payvand qilish maqsadida ilg'or kompozitorlarimiz nafaqat Markaziy Osiyo, balki Sharq mintaqasi doirasida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldilar.

Yangicha musiqiy uslubda noyob zamonaviy asar yaratish, jahon xalqlari musiqasi rivojlanishini hisobga olib, tobora yangidan-yangi ijodiy ufqlarni ochib berish bilan tavsiflanuvchi baynalminal jarayonga O'zbekiston o'z munosib ulushi bilan dadil kira oldi. Kasbiy ulg'ayish bosqichlarini tezkorlik bilan o'tab, har tomonlama yetuklik pallasiga ko'tarilishi bilan "O'zbek kompozitorlik maktabi" dunyo musiqa madaniyatida o'ziga munosib o'rinni egallashga intildi.

Musiqiy madaniyatimizning yangi yo'nalishi bo'lgan o'zbek simfonik musiqasi o'tgan asrning 70-80-yillarida peshqadam safga chiqib olganini eslab o'taylik. Bu o'rinda respublikamizda, qo'shni va qator xorijiy mamlakatlarda o'tkazilgan nufuzli madaniy tadbirlar, konsert, ko'rik-tanlov hamda festivallarda

katta muvaffaqiyat bilan ijro etilgan o'zbekona poemalar, syuitalar, uvertyuralar, fantaziyalar, cholg'u orkestri konsertlari va simfoniyalar xalqaro musiqa jamoatchiligi diqqat-e'tiborini qayta-qayta o'ziga jalb qilgan.

Bugungi kunda o'zbek musiqa san'ati nafaqat asl an'anaviy ko'rinishlarida, balki kompozitorlik yo'nalishlarida ham xalqaro miqyosda tobora kengroq tan olinmoqda. Bu ma'noda sof cholg'u musiqasi, xususan, uning ancha murakkab sanalmish simfonik ijodiyoti alohida e'tiborga molik. Endilikda respublikamiz kompozitorligi shunchaki xilma-xil musiqa janrlarida yozish va izlanish tajribalaridan iborat bo'lmay, balki noyob an'alariga, mumtoz namunalar xazinasiga ega sarmahsul oqimdir. Uning asosini turli yillarda xalqchil kuy ohanglar zaminida yaratilgan noyob va betakror asarlar tashkil etadi. Zero, har qanday andozada bastalangan musiqaning milliylik, badiiy barkamollik, o'ziga xoslik, mazmundorlik, ta'sirchanlik kabi fazilatlar hamisha qadrlidir. Yuksak kasb mahorati, teran bilimdonlik, nozik did bilan ko'hna milliy an'analarga tayanib yaratilgan asarlarning umri boqiyiligini birgina o'zbek simfonik musiqasi misolida yaqqol ko'rish mumkin.

O'rta asrlarda faqat mumtoz ijodkorlik qatlamida "O'n ikki maqom"dek muhtasham tizim, uning negizida shakllanib bizgacha yetib kelgan Buxoro va Xorazm maqom turkumlari, Farg'ona-Toshkent yo'lidagi maqomlari, an'anaviy ijrochilik va surnay yo'llari, xalq bastakorlik ijodkorligi, musiqiy dostonchilik san'ati musiqiy madaniyatimizning sarchashmalari sifatida xalqimizni o'z sehridan bahramand qilib kelmoqda.

Milliy cholg'ularimizning toifalari ko'pligi, turfa yakka va jo'rnavozlik ijro an'alarining o'ziga xosligi bo'yicha milliy musiqa san'atimizga dunyo uzra teng keladiganini topish qiyin. Ana shunday xalqchil va ustozona qatlamlar orqali bizgacha yetib kelgan musiqiy madaniyatimiz tufayli tarixan juda qisqa muddatlarda O'zbekistonda yanada yangicha, ko'p ovozli milliy kompozitorlik ijodiyoti uzil-kesil shakllandi, o'z qiyofasiga ega bo'ldi, jadal ravnaq topdi. Bunda xalq musiqamiz, ayniqsa, maqomchilik an'analari faqat hayotbaxshlikni taxminlabgina qolmay, balki mahsuldor zamin bo'lib xizmat qildi.

Istiqlol tufayli musiqiy madaniyatimiz eski siyosiy-mafkuraviy tazyiqlardan xolos bo'ldi. Shu bilan birga, u ko'hna mumtoz an'alarimizning to'la tiklanishiga,

ayniqsa, Yangi O'zbekiston yosh avlodini bilimdon, savodxon, ma'naviy barkamol darajada tarbiyalashga misli ko'rilmagan imkoniyat yaratdi. Xususan, biz aynan mustaqillik davrida ko'hna maqom ijrochiligi va an'anaviy ijodkorlikda yuzaga kelgan yangicha ijodiy salohiyatning tiklanishini kuzatishga muyassar bo'lmoqdamiz.

Xulosa qilib aytganda, musiqiy madaniyatimizning xalq ma'naviy hayotidagi o'rni beqiyosdir. Musiqiy madaniyat xalq ma'naviy dunyosining ajralmas qismi bo'lib, uning ma'naviy ehtiyojini barcha davrlarda qondirgan va har doim hamdard bo'lgan, beminnat xizmat qilgan. Zero, bugungi mustaqillik davrimizda ham o'zining ma'naviy burchini muqaddas bilib, xalqimizga xizmat qilmoqda. Shuning uchun ham musiqa madaniyatimiz bugungi kunning ulkan ijod maydoniga aylandi. Zero, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek: "Bizning ikki o'q ildizimiz bor. Biri – iqtisodiyotimiz bo'lsa, ikkinchisi – ma'naviyatimiz. Ma'naviyati boy yurtning iqtisodi baquvvat bo'ladi".

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yarbekov E. *Sahna nazariyasi. Oriental Art and Culture*. 2021. – 584-590-b.
2. Usnatov R. *Musiqali dramaning ayrim muammolari. Inter education global study*. 2025. – 518-522-b.
3. Rasulov, U. *Musiqali dramada dramaturg, bastakor va rejissyor ijodiy hamkorligi: ular ijodida mavzu va janrning mutanosibligi masalasi. Oriental Art and Culture*. 2025. – 572-577-b.
4. Xushvaqtov E. *To'ti Yusupova ijodida milliy qahramonlik timsoli. Interpretation and researches*. 2025. – 1-15-b.
5. Xusanov B. *Musiqali teatr aktyorlarini tarbiyalashda adabiy parchalarning ahamiyati. Interpretation and researches*. 2023. – 1-15-b.
6. Farmonov F. *Modern types of pedagogy. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*. 2021. – 33-34-b.
7. Qudratov O. *Ta'lim va teatr. Interpretation and researches*. 2023.

Yusuf Vahidov

O'zDSMI "Cholg'u ijrochiligi" kafedrasi dotsenti

DAMLI CHOLG'ULAR SOZANDASINING IJROCHILIK NAFASI XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Bugungi kunda professional sozandalarni tarbiyalar ekanmiz, ularning ijro mahorati shakllanishi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni berish oldimizda turgan muhim vazifalardan biridir. Ushbu maqolada damli cholg'ular sozandasining ijrochilik nafasi xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:** damli cholg'ular, ijrochilik nafasi, nafas turi, mahorat, o'quv jarayoni.*

FEATURES OF PERFORMING BREATHING OF A WIND INSTRUMENT MUSICIAN

***Abstract.** Today, when we train professional musicians, providing them with the knowledge and skills necessary for the formation of performing skills is one of the important tasks facing us. This article provides information about the peculiarities of performing breathing of a wind instrument musician.*

***Keywords:** wind instruments, performing breathing, type of breathing, skill, learning process.*

Ijro va pedagogik amaliyot shuni ko'rsatadiki, ijrochilik nafasining noto'g'ri shakllanishi tufayli sozandalar yuqori darajadagi ijro mahoratiga erisha olmaydilar. Ijrochilik nafasini shakllantirish damli cholg'ularda ijrochilikni o'rganish amaliyotida muhim o'rin tutishi kerak. Damli cholg'ularni chalishning o'ziga xos xususiyatlari ijrochidan nafaqat nafasning ravon bo'lishini, balki uning lablar, til, eshitish va boshqa komponentlar bilan o'zaro to'g'ri faoliyatini ham talab qiladi, ularsiz musiqiy asarni mukammal ijro etish qiyin kechadi. Damli cholg'ular ijrochiligini dastlabki o'rganishning muhim nuqtasi – bu to'g'ri, ratsional nafas olishni o'rganish zaruratidir. Bundan tashqari talaba barcha nafas olish a'zolarining

faoliyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lishi lozim. Aynan shu maqsadda talabaga nafas olishning anatomik va fiziologik asoslarini yaxshi o'zlashtirish tavsiya etiladi.

Nafas olish jarayonida a'zolarining murakkab tizimi ishtirok etadi va ularni uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Nafas yo'llari (yuqori qismi - og'iz va burun teshiklaridan to ovoz paylarigacha; pastki qismi – tomoq). Nafas apparatining ushbu umumiy qismi o'pkani tashqi muhit bilan bog'lab turadi.

2. O'pka (qon tomirlar bilan zich o'ralgan, yuqori elastiklikka ega bo'lgan ko'p sonli mayda, nozik pufakchalardan iborat). O'pkani majoziy ma'noda bo'sh tanasi va shoxlari bo'lgan zich o'sgan daraxt bilan taqqoslanadi. Uning yirik shoxlari bronxlarga, barglari esa o'pka pufakchalariga qiyoslanadi. O'pkaning harakatlari nafas olish paytida kengayishi va nafas chiqarish vaqtida torayishidan iborat bo'lib, ikkala holatda ham o'pka ko'krak qafasi devorlarining harakatiga passiv ravishda bog'liq bo'ladi.

3. Ko'krak qafasining suyak-mushak tizimi (qovurg'alar va nafas olish mushaklari, birinchi navbatda, diafragma, shuningdek, tashqi va ichki qovurg'alararo mushaklar). Diafragma nafas olish mexanizmida faol rol o'ynaydi.

Talaba anatomiya va fiziologiya asosida nafas olish bilan tanishgandan keyingina uni damli cholg'ularda ijro etish amaliyotida qo'llaniladigan nafas turlari bilan tanishtirish mumkin [1].

Talaba nafas olishning uch turi mavjudligini bilishi kerak:

1. Ko'krak nafasi (qovurg'a).
2. Qorin nafasi (diafragmal).
3. Aralash nafas(ko'krak-qorin).

Nafas olishning birinchi turida ko'krak qafasi ishtirok etadi va qovurg'alararo mushaklar qisqaradi. Diafragmaning faoliyati ahamiyatsiz. Ko'krak nafasining o'ziga xos xususiyati shundaki, nafas olayotganda elkalar ko'tariladi.

Qorin nafasi turi diafragma va pastki qovurg'alarning faoliyati bilan amalga oshiriladi. Nafas olayotganda diafragma faol ravishda pastga tushadi, bu esa ko'krak qafasi hajmini vertikal yo'nalishda oshirish imkonini beradi. Nafas olishning qorin turining o'ziga xosligi uning o'pka havosining kichik hajmi bilan engil va erkin nafas olishdir.

Nafas olishning aralash turining afzalligi shundaki, ijrochi ko'krak qafasining nafas olish mushaklari faoliyatini o'z xohishiga ko'ra turli yo'llar bilan o'zgartirishi mumkin. Nafas olishning bu turi eng oqilona bo'lib, u sozandaga nafas olish tezligi va kuchini mustaqil tartibga solish imkonini beradi, uni asarning badiiy g'oyasiga bo'ysundiradi.

Intonatsiyaning tozaligi, tovushning barqarorligi va ifodaliligi to'g'ri nafas olish mahoratiga bog'liq, shuning uchun damli cholg'u asboblarni chalishni o'rganishning dastlabki kunlaridanoq to'g'ri nafas olish mahoratini jiddiy egallash kerak.

Endi dastlabki mashg'ulot paytida ijrochilik nafasini sozlash masalasiga to'xtalamiz. Nafas olish jarayonida diafragma qisqarib, ichki a'zolari faol ravishda bosadi va pastga tushadi. Pastki va o'rta qovurg'alar tinch holatda nafas olishdan ko'ra sezilarli darajada ko'tariladi, qorinning yuqori qismi esa old tomondan emas, balki yon tomondan ham cho'ziladi, pastki qismi esa biroz ko'tariladi yoki tortiladi. Ko'krak qafasining kengayishi vertikal va gorizontal ravishda sodir bo'ladi. Eng chuqur nafas olish bilan o'mrov suyaklari ham biroz ko'tariladi, lekin ko'krakning yuqori qismini ko'tarish bilan emas, balki uning to'liq kengayishi tufayli sodir bo'ladi. Nafas olish jarayonida o'pkaning havo bilan maksimal to'ldirilishi xuddi shunday amalga oshiriladi[1]. Havo o'pkada ushlanganda, nafas oluvchi mushaklar va ularning antagonistlari - nafas chiqaruvchilarning muvozanati yuzaga keladi. Keyin mushaklarning bu ichki muvozanati buziladi va havo qo'llab-quvvatlashni his qilganda og'iz bo'shlig'iga juda sekin va bir xil oqimda kiradi. Nafas chiqarish barcha qorin mushaklarining asta-sekin qisqarishi bilan amalga oshiriladi, shundan so'ng qovurg'alararo mushaklar ta'sirida o'rta va pastki qovurg'alar tushiriladi. Diafragma bu vaqtda ichki a'zolarga tayangan holda, asta-sekin bo'shashib, tabiiy gumbaz holatini egallaydi. Damli cholg'ularni chalish jarayonida nafas olish va chiqarish shu tarzda amalga oshirilishi lozim.

Xonandalar orasida chuqur haqiqatni ifodalovchi bir so'z bor: "Qo'shiqchilik san'ati nafas maktabidir". Bu so'zlar damli cholg'ular sozandalariga nisbatan ham qo'llanilishi mumkin.

Professor Botir Matyoqubov ijrochilik nafasi borasida shunday fikrlarni keltirib o'tgan: "Ijrochilik nafasi ongli ravishda og'iz burchaklari orqali olinadi

(uzluksiz nafasdan tashqari) va olinishida tez, chiqarilishida esa tejamkorlik bilan asta sekin sarflanadi. Ijrochilik nafasini og'iz orqali olgan paytda u til chekkalariga tegib o'tsa yoki tomoqni qisgan holda olinsa, shovqinli xissillagan tovush hosil bo'ladi va u barchaga xalaqit beradi. Bunday kamchilikdan juda ehtiyot bo'lish zarur" [1].

To'g'ri nafas olish masalasi, asosan, sozandaning nafas olishga xos bo'lgan moslashuvchanlikni qo'llay olish, talabga ko'ra nafas olish turini o'zgartirish qobiliyatiga bog'liq.

Nafas olishning asosiy qiyinchiligi – bu ikki nuqtani birlashtirish zarurati, ya'ni tez, qisqa nafas olish va uzoq, bir maromda nafas chiqarish. Ko'krak qafasining qovurg'alari teng darajada harakatchan va elastik emas. Ko'krak qafasining pastki qismi yuqori qismiga qaraganda harakatchanroq va erkinroqdir. Asar ijrosi uchun kerakli bo'lgan nafas olish vaqtining qanchalik qisqa bo'lsa, ko'krak qafasining yuqori qismi va harakatlanuvchi qovurg'alar kamroq ishtirok etishi kerak. Bu holda nafas olish ko'krak qafasining pastki qismi va diafragmaning faol ishtirokida amalga oshiriladi. Va aksincha, nafas olish uchun ajratilgan vaqt qancha ko'p bo'lsa va nafas chiqarish davomiyligiga ehtiyoj qanchalik katta bo'lsa, ko'krak qafasining yuqori qismlari nafas olishda shunchalik ko'p ishtirok eta oladi. Damli cholg'ular ijrochiligini o'rganayotgan talaba uchun bu jihatlarni o'zlashtirib olish juda muhim. Albatta, bir urinishda bunga erishib bo'lmaydi. Bir qancha tinimsiz va maqsadli mashqlar samarali natija beradi. Binobarin, ijro davomida nafas o'zgarishsiz qolmaydi, u doimo chuqurligiga ko'ra o'zgarib turadi. Qisqa musiqiy iboralarni chalishda kamroq chuqur, tez nafas olish kerak bo'ladi. Uzoq musiqiy iboralarda esa chuqur nafas olish zarur. Ijro davomida nafas olish tezligi doimo nafas olish o'zgarishi uchun ajratilgan vaqtga to'g'ri kelishi kerak, pauza qanchalik kichik bo'lsa, nafas olish tezroq sodir bo'ladi. Tovushlarning davomiyligiga zarar etkazmasdan tez qisqa nafas olish kerak va sozanda nafas olishni engillashtirish uchun alohida tovushlarni o'tkazib yubormasligi lozim.

Nafas olishning ikkinchi bosqichi, ya'ni nafas chiqarishni amalga oshirishda sozandaga yanada katta talablar qo'yiladi. Nafas chiqarish juda tekis oqimda, silliq, zarbalarsiz sodir bo'lishi juda muhimdir. Bundan tashqari, u yuqori moslashuvchan bo'lishi, ya'ni har xil intensivlik yoki tezlik qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Busiz

turli dinamik harakatlarning to'g'ri bajarilishini ta'minlash mushkul. Musiqachining nafas chiqarishi havoning kichik bir qismi o'pkada qoladigan tarzda amalga oshirilishi kerak. Amalda bu sozandaning nafas "tayanchi"ni yaratish qobiliyatiga, yoki nafas chiqarishda ko'krak qafasini eng baland (nafas olish) holatida ushlab turish qobiliyatiga bog'liq.

Har qanday sozanda o'z cholg'usida musiqiy asarni ijro etar ekan, jarayonga professional tarzda yondashishga intiladi. Professionallik esa ham nazariy, ham amaliy jihatdan bilim va tajribani talab etadi. Nazariy jihatdan "qurollangan" amaliyot esa hamisha o'z sohibini muvaffaqiyatlarga etaklaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Nigmatov R. *Goboy cholg'u ijrochiligi*. – Toshkent: "Musika" nashriyoti, 2016.
2. Мелкомини В. *Значение ансамблевой подготовки в обучении музыканта исполнителя на духовых инструментах*. – Ташкент, 2008.
3. Matyakubov B. *Damli va zarbli cholg'ularda chalishni o'rgatish uslubi*. – Toshkent, 2009.

Olga Vasilchenko

И.о.профессора, кандидат педагогических наук ГИИКУз

ОСОБЕННОСТИ ХОРОВОГО ИСКУССТВА И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ СОЦИУМА

Аннотация. В данной статье рассматривается значение узбекского вокально-хорового искусства как основа в повышении духовного уровня народа. Так как оно является одним из ведущих факторов социального развития Нового Узбекистана.

Ключевые слова: вокально-хоровое искусство, хоровое пение, эстетический вкус, художественный вкус.

FEATURES OF CHORAL ART AND ITS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Abstract. This article examines the importance of Uzbek vocal and choral art as the basis for raising the spiritual level of the people. Since it is one of the leading factors in the social development of the New Uzbekistan.

Keywords: vocal and choral art, choral singing, aesthetic taste, artistic taste.

Социокультурное формирование личности – это процесс приобщения личности к культурным ценностям человеческого общества в соответствии с природными склонностями личности и конкретными социальными условиями, при которых естественные задатки могут быть реализованы. Внимание к творчеству молодежи является важнейшим показателем духовной культуры общества. Следовательно, музыкально-художественное творчество студентов следует рассматривать как национальное достояние, как социально значимый фактор в повышении духовной культуры общества [6].

Концепция "Новый Узбекистан – просвещенное общество" в рамках пятого направления Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы направлена на развитие культуры и искусства, с особым акцентом на воспитание молодежи в духе здоровых убеждений [1]. В этом контексте

руководитель нашего государства обращает большое внимание не только на национальное искусство, но и на академическое направление, включая вокально-хоровое искусство. Искусство, независимо от направления, играет важную роль в формировании эстетического восприятия и чувств молодежи через исполнение и анализ музыкальных произведений. Это способствует более яркому развитию их природных способностей, а также духовному и моральному воспитанию.

Вокально-хоровое искусство играет важнейшую роль в формировании культурного и социального развития молодежи. Этот вид искусства не только развивает музыкальные способности и эстетическое восприятие, но и способствует воспитанию коллективизма, дисциплины и ответственности. Хоровое пение является уникальным видом творчества, который объединяет людей, независимо от их социального статуса, национальности или религиозных убеждений, создавая условия для межкультурного понимания и толерантности.

Вокально-хоровое искусство помогает молодежи развивать музыкальный слух, ритмическое чувство и вокальные навыки, что является основой для формирования полноценного художественно-творческого мировоззрения. А так же исполнение произведений различных музыкальных стилей и эпох расширяет кругозор молодежи, позволяя им ценить и понимать красоту музыки. Хоровое пение требует тесного взаимодействия между участниками коллектива, что способствует развитию навыков командной работы и ответственности за общий результат. Исполнение произведений из разных культур и традиций способствует формированию уважения к культурному разнообразию и толерантности.

Актуальность данной темы заключается в том, что в музыке независимого Узбекистана традиции массового исполнения, наряду с профессиональным искусством, а также любительское пение как форма коллективного исполнения, объединяющая молодежь, помогает развивать их способности, учит мыслить, воспринимать магию многоголосия, звуковую палитру природы и стремиться к достижению целей в духе дружбы и сотрудничества. Это явление очевидно для всех нас, и с учетом этого, развитие данного вида

искусства, внедрение инновационных новшеств, соответствующих современным требованиям, совершенствование исполнительской техники, создание репертуара, подходящего для разных возрастных групп исполнителей, подростков и молодежных коллективов, сегодня является крайне актуальной задачей. В эпоху глобализации мы наблюдаем, как в различных сферах заимствуются инновационные достижения зарубежных стран, и новшества также проникают в систему образования.

Таким образом, вокально-хоровое искусство занимает важное место в культурной жизни нового Узбекистана, способствуя всестороннему развитию молодежи и укреплению национальной культуры. Поддержка и развитие этого вида искусства являются приоритетными задачами, направленными на формирование гармоничного и культурно богатого общества. Эти новшества, а также зарубежный опыт в области музыкального образования, крайне важны для будущего развития искусства хорового исполнительства.

«Хоровое пение занимает важное место в развитии социума благодаря своему многостороннему влиянию на личност и общество» [7]. Рассмотрим основные аспекты этого влияния. Особенно выше сказанные мысли ярко выражаются в следующих аспектах, как социальная интеграция, культурное развитие, доступ к искусству, личностное развитие, культурное развитие, образовательная функция, социальная активность.

Исследование передовых научно-педагогических практик, включая профессиональную подготовку и переподготовку специалистов в области музыкального искусства, показывает, что применение интеграционного подхода оказывает безусловно положительное влияние на качество образовательного процесса. Формирование эстетического вкуса и расширение кругозора молодежи являются ключевыми аспектами их культурного развития. Эти понятия взаимосвязаны и в педагогике искусства отражают философские категории, такие как «количество и качество», «форма и содержание», «возможность и действительность», «случайность и необходимость», «общее и частное» и другие.

Таким образом, кругозор можно рассматривать как внешнюю, формальную сторону формирования музыкально-эстетической культуры

личности, уровень осознания данного процесса. В свою очередь, вкус представляет собой его внутреннюю сущность, отражая содержательную глубину и степень духовной зрелости человека. Несмотря на различие этих понятий, они неразрывно связаны и формируют единое духовно-интеллектуальное пространство личности.

Даже в процессе эстетического восприятия окружающей действительности проявляется интегративный подход к освоению музыкального искусства. Это связано с тем, что идею прекрасного нельзя воспринимать исключительно как атрибут, присущий произведениям искусства, созданным человеком. Эстетическое отношение должно распространяться на всю окружающую реальность, различные виды деятельности и даже внутренний мир самого человека. Именно эстетический компонент делает культуру целной и гармоничной.

«Эстетический вкус по своей сущности выступает как своеобразный регулятор эстетической деятельности и эстетического восприятия мира человеком... Вкус выступает... как критерий совершенства или несовершенства... Вкус представляет собой систему эстетических симпатий и предпочтений, а также антипатий и конкретизирует, «расшифровывает» эстетические потребности» [2].

Однако, следует уточнить различия между вкусом художественным и вкусом эстетическим. «...Искусство, являясь одной из разновидностей эстетической действительности, не относится к числу только и исключительно эстетических явлений. В искусстве критерий красоты произведения не исчерпывает его познавательного, нравственного, коммуникативного, функционального значения» [4].

Несомненно, процесс восприятия и наблюдения музыки способствует формированию художественного вкуса и способности к оценке произведений. Однако сама оценка и вкус не являются основополагающими в этом вопросе. Ориентируясь только на них, сложно обосновать значимость музыки в образовательной системе и определит границы её применения как учебного предмета. Формирование художественного вкуса и способности к оценке должно происходить естественным образом в процессе взаимодействия с

музыкой, но не превращаться в заранее заданную цель, служащую основой для учебных программ. Это касается как преподавателей, так и студентов.

Интегративный подход способен значительно смягчит возникающие противоречия в сознании молодежи, помогая им найти баланс между различными аспектами их музыкального восприятия. Музыкальный кругозор отражает духовно-интеллектуальное состояние личности, формируясь под воздействием знаний, потребностей, интересов и мировоззрения, что подтверждает его неразрывную связь с эстетической культурой.

Применение интеграции в образовательном процессе может происходить на нескольких уровнях. На семантическом уровне это выражается в использовании знаковой системы, применяемой не только в музыке, но и в других сферах искусства, науки, философии, экономики и религии. Чаще всего музыкальные образы осознаются через ассоциации, литературные параллели, теоретические понятия или аналитические методы. Однако вербализация музыкального образа не всегда возможна, особенно если студент испытывает языковые ограничения или психологические барьеры, такие как страх перед оценкой со стороны окружающих. В таких случаях альтернативными методами изучения музыки могут стать графические, пластические или моторные способы выражения.

Художественный образ не поддается полной символизации или строгой структуризации, поскольку он воспринимается на эмоциональном уровне. Здесь уместно говорить об интуитивном методе постижения музыки, который основан не столько на логических рассуждениях, сколько на непосредственном опыте восприятия.

Одним из важнейших методов развития музыкального кругозора является творческий метод. Даже обычное слушание музыки представляет собой творческий процесс, так как включает в себя такие категории, как воображение, вдохновение, поиск и постижение истины. Также важную роль играет проблемно-поисковая методика, способствующая активному вовлечению молодежи в музыкальную деятельность.

Каждый аспект развивает многосторонние функции человека как:

Командная работа: хоровое пение требует слаженной работы всех участников, что развивает навыки сотрудничества, взаимопомощи и ответственности. Участники хоровых коллективов учатся слушать друг друга и координировать свои действия, что способствует укреплению социальных связей.

Инклюзивность: хоровое пение часто объединяет людей разных возрастов, социальных слоёв и культурных групп. Это способствует преодолению барьеров и стереотипов, укрепляя социальное единство и взаимопонимание.

Культурное развитие, сохранение и распространение культурного наследия: Через исполнение народных песен и произведений классической музыки происходит передача культурных традиций от поколения к поколению. Хоровые коллективы играют важную роль в сохранении национальной идентичности и культурного многообразия.

Доступ к искусству: хоровое пение делает музыкальное искусство доступным для широкой аудитории. Концерты хоровых коллективов часто проводятся в различных общественных местах, таких как парки, церкви и культурные центры, что позволяет большому числу людей приобщиться к искусству.

Личностное развитие, эмоциональное благополучие: участие в хоровом пении способствует улучшению эмоционального состояния, снижению уровня стресса и развитию чувства удовлетворения. Совместное музицирование создает чувство общности и поддержки.

Развитие когнитивных способностей: пение в хоре стимулирует работу мозга, улучшая память, внимание и концентрацию. Участники хоровых коллективов развивают музыкальный слух и вокальные навыки, что положительно сказывается на их общем интеллектуальном развитии.

Образовательная функция, музыкальное образование: участие в хоровом коллективе часто становится важной частью музыкального образования. Хоровое пение помогает осваивать музыкальную грамоту, развивает голос и музыкальные навыки.

Общее развитие: занятия хоровым пением способствуют развитию дисциплины, организованности и терпения. Эти качества важны не только в музыкальной, но и в любой другой профессиональной и личной деятельности.

Социальная активность, общественная деятельность: Хоровые коллективы часто участвуют в общественных мероприятиях, благотворительных акциях и культурных проектах. Это способствует активному участию граждан в жизни общества и укреплению гражданской ответственности.

Межкультурный диалог – не зная иностранных языков, имеется возможность приблизиться к культурному наследию тех или иных народов с помощью музыкальной деятельности в частности хорового пения.

Значение творчества известных хормейстеров и хоровых коллективов трудно переоценить. Их работа способствует развитию музыкального искусства, воспитанию новых поколений исполнителей и укреплению культурных традиций [8]. Данный вид искусства воспитывает многогранные навыки не только у представителей музыкальной культуры но и их слушателях.

Хоровое пение обладает рядом особенностей, которые делают его уникальной формой музыкального искусства и благодаря его многофункциональности во все времена она остаётся актуальной [3].

Вокально-хоровое искусство играет важную роль в формировании художественно-творческого мировоззрения молодежи в новом Узбекистане. Это искусство оказывает многогранное влияние на личность и общество. Его основными аспектами являются как развитие художественного вкуса, культурное наследие, социальная интеграция, психологическое развитие, креативность и самовыражение а так же образование и профессиональное развитие [5].

Занятия вокально-хоровым искусством помогают молодежи развивать чувство прекрасного, понимать и ценить музыку, что способствует формированию эстетического вкуса.

Через исполнение народных песен и хоровых произведений происходит приобщение к национальной культуре и традициям. Это укрепляет национальную идентичность и патриотизм. Изучение проблемы особенности

хорового искусства и его вклад в развитие человечества является важным аспектом профессиональной подготовки студентов. Наконец, ключевыми компонентами творческой деятельности в исполнительской практике являются эмоциональная выразительность, интуитивные процессы, вдохновение, динамичность творчества и элемент художественного риска. Все это играет важную роль в формировании художественно-творческой деятельности будущих специалистов.

Список литературы

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida* 'gi PF-60-son Farmoni.
2. Гродзенская Г. *Воспитательная работа на уроках пения*. – Москва, 1953.
3. Jumayeva X. *From the history of Uzbek choral music*. – Toshkent, 2000.
4. Киященко Н., Лейзеров К. *Эстетическое творчество*. – Москва, 1984.
5. Лукин И. *Социальная типология эстетического эстетического вкуса . Восприятие музыки*. – Москва, 1989.
6. Миннегулов Р. *Музыкальное воспитание в системе развития духовного потенциала учащейся молодежи: состояние, тенденции, рекомендации. Диссертация*. – Казань, 2006.
7. Шамахмудова Б. *Хоровая культура Узбекистана в научной и редакторской деятельности т.б. Гафурбекова. Проблемы современной науки и образования*. – Toshkent. 2021.
8. Sharafiyeva N. *Choral studies. Gulom Publishing House of Literature and Art*. – Toshkent. 1987.

Maxfuza Xodjayeva

O'zDSMI "Vokal" kafedrasi dotsenti
e-mail: m_xalilovna@mail.ru

FRANS SHUBERT VA UNING VOKAL LIRIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqola XVIII-XIX asr jahon musiqasining buyuk kompozitorlaridan biri bo'lgan F.Shubertning vokal ijodiga murojaat qilish orqali romantizm davri musiqasi, uning kelib chiqish negizlarini yoritishga qaratilgan. Kompozitorning ijodi tahlili asosida xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: romantizm, ballada, vokal lirika, vokal turkumlar, romantizm asoschisi, qo'shiq janri, musiqa ifoda vositalari.

FRANZ SCHUBERT AND HIS VOCAL LYRICS

Abstract. This article aims to explore the origins and features of Romantic-era music by examining the vocal works of Franz Schubert, one of the greatest composers of the 18th–19th centuries. Conclusions are drawn based on the analysis of the composer's work.

Keywords: romanticism, ballad, vocal lyricism, vocal cycles, founder of romanticism, song genre, means of musical expression.

Demokratik tabiati turli obrazlar va g'oyalarni namoyon etish, tinglovchilar qalbida aks-sado topish imkonini beradigan musiqa san'ati, xususan, vokal musiqasi asrlar davomida kompozitorlar va ijrochilar e'tiborini tortib keladi. "... biz tushunamizki, hatto eng mukammal texnik vosita ham inson nafasi, uning ruhiy hayajoni, tirik ovozning go'zalligini, bir so'z bilan aytganda, haqiqiy san'atning o'rnini bosolmaydi. Haqiqiy san'atni, musiqani faqat Ilohiy tuhfa ega inson yarata oladi" [1]. Ana shunday "Ilohiy tuhfa" ga ega insonlardan biri kompozitor Frans Shubert va uning vokal lirikasi, musiqa va so'zning nozik bog'liqligi, go'zal, yorqin va oson esda qoladigan kuylari, ifodali fortepiano partiyasi bilan tinglovchilarni sal kam ikki asrdan beri mahliyo qilib kelmoqda.

Ushbu maqolada F. Shubertning mashhur qo'shiq va vokal turkumlari shakllanishi xususiyatlari, vokal asarlarining ayrim o'ziga xos jihatlariga e'tibor

qaratishga harakat qilindi. Shubert ijodini, xususan, uning vokal asarlarini o'rganish avstro-nemis qo'shiq an'anasining shakllanishi, romantizm davri vokal janrlarining rivojlanish mantig'ini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Avstro-nemis kamer vokal lirikasi asoschilaridan biri sifatida tan olingan Frans Shubert (1797-1828, Vena) ijodining katta qismini 600 dan ortiq bo'lgan qo'shiqlari tashkil etadi. Uning bu sohadagi merosining eng yuksak nuqtasi "Go'zal suv tegirmonchisi" [1] va "Qishki yo'l" vokal turkumlaridir. Bu asarlarda F.Shubert o'zidan keyingi romantik kompozitorlar – R.Shuman, I.Brams, R. Vagner, G.Maler, G.Volflar yaratgan musiqiy topilmalarni buyuk iste'dodi bilan oldindan ko'ra olgan.

Romantizm – XVIII asr oxiri XIX asrning birinchi yarmida Yevropa ma'naviy madaniyatidagi g'oyaviy va badiiy yo'nalish bo'lib, u klassitsizm o'rniga keladi. Romantizm dunyoqarashiga ijtimoiy qadriyatlarning qayta baholanishi, o'tmish ideallariga bo'lgan umidsizlik xos bo'lib, bu yo'nalish o'z e'tiborini o'zgaruvchan dunyodagi inson taqdiriga qaratgan. Romantizmning asosiy xususiyatlari: inson shaxsiga, uning individualligiga va ichki dunyosiga alohida e'tibor berish; o'ta favqulod holatga tushgan, kuchli, isyonkor, ruhi ozod, atrofdagi dunyo bilan murosaga kela olmaydigan, uni ko'pchilik tushunmaydigan shaxsni tasvirlash; tuyg'ular, tabiat va insonning tabiiy holatini ulug'lash; aql va tartibni ulug'lashni inkor etish. "Ikki dunyo" – orzular, ideallar dunyosi va haqiqatdagi dunyo mavjudligi, ularning o'rtasidagi nomutanosiblik romantik ijodkorlarni umidsizlik, tushkunlik va "jahon g'amginligi" holatiga olib keladi. Shu bilan birga xalq og'zaki ijodi va folklorga murojaat qilish, tarixiy o'tmishga bo'lgan qiziqish, tarixiy ongni izlash ham romantizmning xususiyatlaridandir. "Romantizm madaniyat hodisasi sifatida nihoyatda rang-barang bo'lib, u o'zini rassomlik, adabiyot, musiqa va teatr sohalaridagi alohida yo'nalish sifatida namoyon qilgan" [2]. Bu to'liq darajada Frans Shubert ijodiga ham taalluqlidir.

Frans Shubert musiqiy romantizmning ilk asoschilaridan biri bo'ldi va uning betakror ijodi klassik musiqa tarixida yangi bir davrni boshlab berdi. Aynan shu buyuk kompozitorning ijodida obrazlilik, kompozitsion tafakkur, melodika, garmoniya va faktura sohalarida yangi romantik uslubni avvalgi davrlardan ajratib turuvchi sifat jihatidan muhim bo'lgan o'zgarishlar ro'y beradi.

Shubert ijodiga ma'noviy talqin berish orqali romantik dunyoqarashning mohiyatini chuqurroq anglash, romantik musiqaning obrazli olamiga yaqinlashish mumkin. Shubert o'z musiqasi haqida shunday degan: "Mening asarlarim musiqa haqidagi tushuncham va og'rig'imdan kelib chiqqan; faqatgina darddan yuzaga kelgan asarlarim dunyoga kamroq shodlik olib kelganga o'xshaydi" [3, 66-b].

Shubert qo'shiq janrini ijod etishning asosiy obyekti sifatida tanlashi bejiz emas. Bu janrda kompozitorning individual uslubi eng to'liq va bevosita ifoda topadi. Avvalgi davrlarda kompozitorlik ijodining chetida turgan qo'shiq romantiklarning, xususan, Shubertning eng sevimli janrlaridan biriga aylandi. Qo'shiq poeziya bilan chambarchas bog'liq bo'lib, aynan shu janrda kompozitorning musiqiy romantik obrazlar doirasi shakllandi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, F. Shubert qo'shiqni ilk bor klassik janr darajasiga olib chiqqan kompozitor bo'ldi. Uning ijodida butun XIX asr orqali o'tgan asosiy obrazli motiv-ohanglar shakllandi. Ularda romantik adabiyot va estetikaning eng muhim g'oyalari, mavzulari va syujetlari musiqiy ifodada hayotga tatbiq etildi.

Shubert qo'shiqlaridagi eng yangi bir jihat –bu musiqa va poeziyaning avvalgidan ham yaqinroq uyg'unlashuvidir. Ularda musiqa she'riy matn bilan teng huquqli, hatto ustuvor tarkibiy qismga aylanadi. Bu musiqiy obrazlar mohiyatining o'sishi va ularning individuallashuvi bilan bog'liq. Shubert qo'shiqlarida vokal ohang she'riyat deklamatsiyasiga mos keladi, ko'p hollarda rechitativ elementlarni o'z ichiga oladi va bir vaqtning o'zida yaxlit musiqiy umumlashmani ifodalaydi.

F. Shubert vokal asarlarida fortepiano partiyasining ahamiyati ortib boradi. Ko'pgina qo'shiqlarda u faqatgina jo'rlik, melodiyaga garmonik yordam berish funksiyasi bilan cheklanmaydi, balki musiqiy obrazlarni shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. Shubertning ko'plab qo'shiqlari – bu ovoz va fortepiano o'rtasidagi haqiqiy duetlar bo'lib, ular bir-birini to'ldirib, ichki jihatdan boy, ko'p qirrali musiqiy siymolarni yaratadi.

Janr va mavzu jihatidan Shubert qo'shiqlari boy va xilma-xil manzarani namoyon etadi. Kompozitorning bir satrli oddiy shaklda, sodda fortepiano jo'rligida aytiladigan "Yovvoyi atirgul", "Shveysar qo'shig'i", "Barkarola" qo'shiqlari o'zining nozik, mayin, beg'ubor ohangi bilan ajralib turadi.

ДИКАЯ РОЗА 15 *HEIDENRÖSLEIN

Перевод Д. Услова

Lieblieh [Грациозно] (♩:60) 19 августа 1815 г.

1. Мадьячок ро-зу у-ви-дал, ро-зу в чи-стом по-ле, и ней он близ-ко
1. *Sah ein Knab ein Rös-lein stehn, Rös-lein auf der Hei-den, war so jung und*

мо-де-жал, а ро-мат е-е ви-вал, лю-бо-вал-ся вво-лю.
mor-gen-schön, lief er schnell, es nah zu sehn, sah's mit vie-len Freu-den.

Kompozitor nemis folklor an'anasiga xos bo'lgan balladalar [1] yo'nalishida "Baliqchi", "Xudo va bayadera" (I. Gyote she'ri) qo'shiqlarini yozadi. Shubert qo'shiqlarining eng ko'zga ko'ringan xususiyati – bu uning ajoyib melodik mahoratidir. Uning qo'shiq ohanglari doimo oson kuylanadi, juda chiroyli yangraydi. "Baliqchi" qo'shig'ini ham ohangning uzluksiz ravishda go'yoki "bir nafasda" oqayotgan oqimga o'xshatish mumkin.

56

*РЫБАК 12 *DER FISCHER

Перевод В. Коломийцева

Mäßig [Умеренно] (♩:60) 5 июля 1815 г.

1. Взды-мал-ся вал, шу-мел при-бой, ры-
2. Что-ло-вишь ты де-тей мо-их, ру-
1. *Das Was - zer rauscht! das Was - zer schwall, ein*
2. *Sie sang zu ihm, sie sprach zu ihm: was*

-бак у волн си-дел; спо-кой но он, стра-
-сал-ка пе-ла так, лу-нав-ством злым что
Fi-scher saß dar-an, sah nach dem An-gei
lockst du mei-ne Brut mit Men-schen-witz und

Shubertning ijodida ballada tarzidagi qo'shiqlar unchalik ko'p emas va "O'rmon podshohi" uning bu yangi romantik musiqa janridagi mukammal asaridir. Kompozitor fortepiano partiyasidagi bir kuy orqali butun asarni bog'lab turuvchi uzluksiz rivojlov shaklida yozgan "O'rmon podshohi" (I.Gyote she'riga) balladasini vokalchi uchun ham, ularga jo'rnavozlik qiluvchi fortepiano uchun ham ijro etishda eng murakkab epik asar hisoblanadi. Masalan, bu asarning butun drammatizmni yetkazib berish uchun pianist tez sur'atda shiddat bilan oktavalar va murakkab akkordlarni takrorlashiga to'g'ri keladi:

"O'rmon podshohi" balladasidan fragment

78

First system lyrics (Russian):
-рит, он зо-ло-то, пер-лы и ра-дось су-
-тец? Ме-ня зо-вет он, су-лит мне ве-
nicht, was Er-len-kö-nig mir lei-se ver-

Second system lyrics (Russian):
-лит"
-нец!"
-spricht?"
"О, сын мой,*) о-
"Не бой-ся, ни-ко-
"Sei ru-hig, blei-be

Third system lyrics (Russian):
-слы-шадся ты: то ве-тер, про-снуд-шись, ко-лых-нул ли-
-го нет кру-гом: су-хой лист-вой шур-шит бу-ре-
ru-hig, mein Kind; in dūr-ren Blät-tern sām-selt der

"O'rmon podshohi" balladasini Shubert 18 yoshida yozgan bo'lishiga qaramay, kompozitor bu asar ustida ko'p yil ish olib boradi va uni faqatgina 1821-yilda nashr etishga jazm qiladi. Frans Shubertning "O'rmon shohi" balladasini kamer-vokal lirika janridagi haqiqiy shoh asardir. Bugungi kunda asar ushbu janrda yaratilgan eng ulug' ijod namunasi sifatida e'tirof etilgan. Jahon miqyosidagi vokalchilar ushbu Shubert asarini o'z repertuarida bo'lishini faxr deb bilishadi,

chunki aynan shu asar ijrosida xonandaning iste'dodi va mahorati yaqqol namoyon bo'ladi.

Tabiatiga nisbatan muhabbat, uning qudrati va go'zalligiga bo'lgan havas – Shubertning diniy qo'shiqlarining ham asosiy mazmunini tashkil etadi (“Abadiy zotga”, F.G.Klopshtok she'ri; “Hamma qudratni o'z ichiga olgan”, I. L. Pirker so'zi). Tabiat mavzusi ko'p hollarda falsafiy deb atash mumkin bo'lgan qo'shiqlar bilan bog'liq (“Xronos arobachi” va “Chegaralar”...).

Shubert vokal ijodida sevgi-muhabbat lirikasi asosiy o'rinni egallagan bo'lib, qo'shiqlarida uning rang-barang ko'rinishlarini tarannum etadi. I.Gyotening so'zlariga “Jahldor muhabbat”, “Maxfiy”, “Yorimning yaqinligi”, “Zuleyxa”, A.Platenning so'zlariga “Meni sevmasliging”, “Sevgi yolg'on gapirdi”, U.Shekspirning matnlariga yozilgan “Tonggi serenada” va “Silviyaga” qo'shiqlari shular jumlasidandir.

Ulug' nemis kompozitori Frans Shubertning vokal lirikasiga murojaat asosida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Frans Shubert musiqa tarixida romantizm davrining asosiy figurasi hisoblanadi. Aynan uning ijodida romantik uslubning ifoda usullarini belgilab beruvchi sifat jihatidan yangi bo'lgan o'zgarishlar yuz berdi. Bular tasviriylilik, ijodiy tafakkur, ohang, garmoniya va musiqa tuzilishi shakllarida namoyon bo'ladi.

2. Shubert musiqasida ohang ustunlik qiladi. U jahonda eng buyuk melodistlardan biri hisoblanadi. Uning asarlarida kolorit va rang-baranglik muhim ahamiyat kasb etgan, biroq ular mustaqil maqsad emas, balki ma'lum mazmunni ochib berish vositasi sifatida xizmat qilgan.

3. Kompozitor ifodaga boy yangi turdagi vokal ohangini yaratadi va XIX asr musiqasida qo'shiq janri yetakchi yo'nalishga aylanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Mirziyeyev Sh. "Sharq taronalari" XIX Xalqaro musiqiy festivalining tantanali ochilish marosimidagi chiqishidan. 27 avgust 2019.*
2. *Магафурова Л. Музыкальный романтизм в истории культуры Европы XIX века. Международный студенческий научный вестник. 2017. № 5.*
3. *Шуберт Ф. Источник: Дениель Хоуп, «Когда можно аплодировать?». 2010.*
4. *Шуберт Ф. Экспромти. Аллегretto. Музыкальные моменты. Для фортепиано. 2020.*
5. *Белоусова С. Романтизм: Ф.Шуберт, Р.Шуман, Ф.Шопен. 2009.*

Umida Ibragimova

O'zDSMI "Sahna nutqi" kafedrasi dotsenti

TRAGIK MUSIQALI KOMEDIYADA NUTQIY XARAKTER YARATISH

Annotatsiya. Sahna nutqi teatr san'atining ajralmas qismi va aktyorlik mahoratining asosiy ifoda vositasi sanaladi. Mazkur maqolada tragik musiqali komediyadagi nutqiy xarakter yaratish masalalari, aktyorlar ijrosi haqida so'z boradi. "O'lding aziz bo'lding" sahna asarining tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sahna, teatr, aktyor, ijro, spektakl, san'at, rejissyor, musiqa, ariya, nutqiy xarakter, mahorat, qahramon, komediya, tragediya.

CREATING A SPEAKING CHARACTER IN A TRAGIC MUSICAL COMEDY

Abstract. Stage speech is an integral part of theatrical art and the main means of expressing acting skills. This article discusses the issues of creating a speech character in a tragic musical comedy, the performance of actors. The analysis of the stage play "You Died, Beloved" is widely covered.

Keywords: stage, theater, actor, performance, performance, art, director, music, aria, speech character, skill, hero, comedy, tragedy.

Sahna nutqi teatr san'atining ajralmas qismi va aktyorlik mahoratining asosiy ifoda vositasi sanalar ekan, u doimo san'atkorning diqqat markazida bo'lishi, ijro jarayonining eng muhim obyekti sifatida ijodiy izlanishlar silsilasining barcha chig'iriqlarida toblanishi, musaffo va sof holga keltirilishi lozim.

2000-yilda Muqimiy nomidagi O'zbekiston davlat akademik musiqali teatrida rejissyor Bahodir Nazarov dramaturg Xursand Xoliqov qalamiga mansub "O'lding, aziz bo'lding" komediyasini sahnalashtiradi.

"Inson xarakterini ifodalashda qahramonning ichki dunyosiga kirib borilmasa, na ishonarli obraz va na milliy qahramon dunyoga keladi. Hozirgi kunda sahna asarlari mavzusining siyqalashib ketishi haqida ham ochiq aytish kerak. Ba'zan dramaturglarimiz hayotiy muvozanatni ko'rsatish o'rniga sxematik hayotni

taqdim etadilar. Qahramonlar nutqi masalasida ham o'ylab ko'rish kerak. Nutq qahramon xarakterini ifodalovchi vosita. Ba'zi vaqtlarda aynan nutq dabdala, yuzaki bo'lib qolmoqda. Jonli tildan yiroq, inson xususiyatini ochishdagi sun'iylik, balandparvoz gaplar zamonaviy qahramon mohiyatiga to'g'ri kelmaydi", deb yozadi S.Qodirova [1, 162-b.].

Rejissyor bu asarni sahnalashtirishdan maqsadi bugungi kunda jamiyatda, oilada sodir bo'layotgan noxush holatlarning olidini olish, shuningdek, nafs balosiga yo'liqib, o'zida insoniylikni yo'qotgan va tuban illatlar girdobiga kirgan insonlarning oxir oqibatda qanday fojeali holatlarga yuz tutishini ko'rsatish bo'ladi. Spektaklning mavzusi atrofdagilarni borida qadrlash haqida. Hammaga ham o'lgach aziz bo'lish nasib etavermaydi. Chunki oila yangi ekilgan chinor bo'lsa, uni qanday parvarish qilish otaning zimmasidagi mas'uliyatdir. Farzandga berilgan tarbiyaga qarab natija topishi muqarrar ekanligi spektaklning oliy g'oyasi va yechimiga aylandi.

Rejissyor "O'lding, aziz bo'lding" nomli tragik komediyani bastakor Farhod Olimov hamkorligida musiqali dramaga aylantiradi. Spektaklni sahnalashtirish jarayonida sahnadagi voqealarning zamonaviy ruhiyatini ochib beradi. Asarda tomoshabin gohida kuladi, gohida esa yig'laydi. Shuning uchun ham rejissyor tragik komediya janrini qo'llashga harakat qiladi. B.Nazarov o'zbek musiqali teatr san'atida yetakchi va kam sonli rejissyorlardan sanaladi. Uning mahorati xalq dardini xalqona tilda, samimiy gapira olganidadir. Rejissyor spektakllarida tomoshabinga o'zi haqida, o'zining tilida so'zlab, voqelikka ko'zgu tutadi.

B.Nazarov spektakllaridagi asosiy motivlarni, o'lmas mavzu va g'oyalarni ustalik bilan tanlay oladi. Spektakllarida syujetlarni ixcham va mazmunli shaklda sahnaga olib chiqadi. B.Nazarovning yutug'i o'zbek xalqi, mentaliteti, oddiy insonlar yashash sharoiti, ularning muammolarini yaxshi bilgani holda sahna asarlari qo'yadi. Xususan, ayni "O'lding, aziz bo'lding" spektaklida ham qahramon oddiy o'zbek kishisi, uning tushib qolgan vaziyati ham siz-u bizga begona emas. B.Nazarov ko'p yillik tajribasiga tayanib, kuchli aktyorlar jamoasini tuzishga kirishadi. Spektaklni sahnalashtirish jarayonida Bahodir Nazarov ijodiy jamoa

imkoniyatlarini o'rganib chiqadi. Xususan, Mavlon cholni Nasriddin Rustamov, Avaz cholni Tursunboy Pirjonov, Odina kampirni Malika Qayumova, Sultonni Turg'un Beknazarov, Dostonni Umid Shodmonov, Bo'stonni Otabek Xaqberdiev, vakilni Dilmurod Uzoqovga topshiradi. Aktyorlar ijrosidagi o'ziga xoslik mazkur spektakl qimmatini yanada oshirgan.

Spektakl voqeasiga ko'ra, Mavlon ota yaqinlari bilan hazillashib, farzandlariga o'zining o'limi haqidagi yolg'on telegrammani jo'natadi. Anchadan buyon yo'qlamayotgan farzandlarini bemehr deb o'ylagan ota uchun bolalarining hissiyotlarini ko'rish qiziq edi. "Agar o'lsam, meni aziz qilisharmikan?", degan maqsadda g'alati hazilni o'ylab topadi. Yana "...farzandlarim oqibatsiz, ular mening o'lganimni eshitib ham kelishmasa kerak", deya ikkilanadi. Ammo xabar yetib borishi bilan farzandlari ota hovliga etib keladi. Oqibatsiz farzadlarning maqsadi meros bo'ladi.

Dramaturg rejissyorning taklif va mulohazalari asosida yangi sahnalar, voqealar yozib berdi. Spektakldagi Avaz cholning kampiri Odina bilan suhbatlari, o'z o'limi haqidagi telegrammani yuborish uchun ularni ko'ndirish sahnasi, Mavlon chol hazil bilan emas, chindan farzandlarining mehrini istab, ularni sinash sahnasi kiritilishi rejissyor va dramaturgning hamfikrlikda tug'ilgan ijodiy topilmalari edi. Natijada, pyesada dramaturg ko'targan, otaning farzandlari bilan hazillashib, ularni qo'rqitib ko'rish maqsadi o'rniga spektaklda rejissyor yechimiga ko'ra, mehrga zor otaning bolalariga bergan noto'g'ri tarbiyaning qurboniga aylanishi oliy maqsad sifatida maydonga chiqdi.

Pyesada birrov ko'rinish beruvchi otaning do'sti Avaz chol va xotini Odina spektakl voqealarining boshdan-oyoq ishtirokchilariga aylanadi. Bu qahramonlar voqealar rivojini ta'minlovchi asosiy liniyalardir. Asardagi Mavlon cholning o'limi borasidagi ruhiyat, Avaz va Odinaning xatti-harakatlari, yurish-turishlari hamda dialoglari qayta ishlab chiqilgan. Masalan, Odina pyesada cholning telegramma haqidagi fikrini eshitib, chiqib ketganicha sahnada qaytib ko'rinmaydi. Avaz chol ham do'stidan bir bor xabar oladi-yu, shu bilan ishtiroki tugaydi. Spektaklda esa ular yetakchi xatti-harakat chizig'ini tashkil etuvchi asos, cholning o'lish sirini biluvchi

va uni yashirib turuvchi hamda asarning dinamik o'sishini harakatga keltiruvchi asosiy personajlarga aylantiriladi.

“Komediya aktyorlar spektakli bo'ldi. Aktyor uchun improvizatsiya qilishga, erkin harakatga imkoniyat tug'ildi” [2, 176-b.], deya “Afandining besh xotini” spektakli haqida yozgan S.Qodirovaning mulohazalarini “O'lding aziz bo'lding” spektakliga ham burish mumkin. Ayni komediya spektakli ham aktyorlarga katta imkoniyat taqdim etdi.

Spektakl davomida voqeani do'sti Mavlon chol – Nasriddin Rustamovga so'zlab berish sahnasi Avaz chol – Tursunboy Pirjonovdan katta mahorat, ya'ni sezdirib qo'ymaslikni talab etadi. Bu esa spektakldagi asosiy qahramonlardan birining qiziqarli xatti-harakatlar tizimi bilan boyitishiga asos bo'ladi. Shu o'rinda, ayni ko'rinish ham spektaklning tomoshaviyligini oshirgan. Aktyor T.Pirjonov obrazining nutqi ustida alohida ishlaganini ta'kidlash lozim. Berilgan shart-sharoitda aktyor voqeaga bo'lgan munosabatini nutqiy tasnifda ochib beradi. Misol uchun, bu uslubni Lutfixonim Sarimsoqova, Hamza Umarov, Razzoq Hamraev, Farog'at Rahmatova, Zaynab Sadriyeva, Farziddin Fayozov, Fayzulla Ahmedov, Rahim Pirmuhammedovda kuzatish mumkin edi. Bunda nutq ustida ishlaganda, albatta tinish belgilarining o'rni bor. Sababi, dialoglar bilan ishlayotganda urg'u oladigan so'zlar munosabatda aniq ifodalanishi kerak bo'ladi. Shunda so'roq gaplar, undov gaplar, fikrni oxirgi nuqtaga yetkazish, so'zni so'zga bog'lash, fikrni to'xtatmasdan yana ikkinchi bir fikrga o'tish katta ahamiyat kasb etadi. Shu jarayonlarni puxta egallagan aktyor o'z rolini tomoshabinga aniq va lo'nda qilib yetkazishga muvaffaq bo'ladi. Bunday jarayonlar Sahna nutqi fanining “Badiiy o'qish” bo'limida ko'proq o'zlashtiriladi. Bu esa saviyali, uquvli va aqlli aktyorni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi.

Mavlon cholning farzandlari Sulton, Doston, Bo'ston, Gulistonlar ham yorqin xarakter, bir-biriga o'xshamagan vaziyat va shart-sharoit egalari sifatida boyitilgan. Ular buguni va kelajagi haqida partituralar aniqlashtirilgan holda birinchi planga chiqarilgan. Ayni epizodda asarning tragik-komediya janriga mansub xususiyatlari ochilgan va o'z isbotini topgan. Bunga o'g'li Doston – Umid

Shodmonovning marsiyachi ayol bilan bo'lib o'tgan suhbatning kiritilishi, Sulton Mavlonovich – Turg'un Beknazarovning qo'ng'irog'i asosida yuborilgan vakil obrazining boyitilishi, yangi ijroviy talqinning topilishi, uning til va nutq jihatdan o'ziga xos topilmalarini misol keltirish mumkin.

Avaz chol: Ma'rakang tadbir bo'lib ketdi, jo'ra. Bekor o'lib qolding-da, ey... Agar o'lmaganingda-chi, mana bu tadbirlarni ko'rib, yuraging yorilib o'larding. Astag'firulloh, astag'firulloh...

Mavlon chol: Nima uchun meni o'limim, a'zamda sen o'zingni nafaqangni o'ylab o'tiribsan-a. Karnay, surnayga balo bormi? Tezroq kela qolishsa edi.

Avaz chol: Anavi bitta "chala"ni yuborishibdi. Yo tovba, gapiga zo'rg'a tushunasan.

Ayni mana shu sahnada ikki do'stning dialogi bo'laklarga bo'linib, ishlanganini ko'rish mumkin. Tomoshabin Avaz chol qahramonini oddiy va samimiy ko'radi. Uning so'zlari sodda, tabiiyligi sababli ularda kulgu uyg'otadi. Mavlon chol Nasriddin Rustamov talqinida ikki xil xarakter, ikki xatti-harakat yarata olgan. U so'zlarni yamlab yubormaydi. Ochiq ohanglar orqali tomoshabinga etib boradi.

Asardagi fojiaiy holatlar esa farzandlar o'rtasida bo'lib o'tadigan otasi haqidagi suhbat orqali ochib berilgan. Ular shunday bo'lishi kerak edi, degan haqiqat bilan yashagani bois ota o'limini oddiy hol sifatida qabul qiladi. Katta o'g'il Sulton – Turg'un Beknazarov otasining dafn marosimini ko'ngildagidek o'tkazish maqsadida vakil xizmatidan foydalanmoqchi bo'ladi. Sahnada – "ta'ziyaxona"da otasidan ayrilgan o'g'il emas, katta tashkilotning rahbari sifatida harakat qiladi. O'z sha'niga mos ravishda ko'mish marosimini tadbirga, tantanaga aylantirishga intiladi.

O'rtancha o'g'li Doston – Umid Shodmonov esa ota o'limiga achinish o'rniga, dafn marosimiga marsiyachi ayolni taklif etishi uning otasi o'limini spektakl tomoshasiga aylantirmoqchi bo'layotganini ko'rsatib beradi. Ustiga ustak u odamlar va mahalla-ko'y ko'rishi uchun xo'jako'rsinga ish qilayotgani ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Kichik o'g'il, chala shoir Bo'ston – Otabek Haqberdiev esa "...otam meni uylantirmay u dunyoga ketishga nima haqqi bor edi", deya o'lgan otaga da'vo qiladi. Bu o'z burchini unutgan nobakor o'g'illarni cholning yolg'iz qizi Guliston – Mehri Bekjonovagina ayblay oladi. Akalarining bemehrligi, bee'tiborligi, yelkasidagi vazifa, mas'uliyatdan qochib shaharning yengil-yelpi hayotiga ko'nikib qolgan, bir so'z bilan aytganda, nomard o'g'illarning yuzlarini ochib tashlaydi. Bu ko'rinishda farzandlarning noahilligi, xudbinligi, aslida kim ekanligini unutgan munofiqona munosabatlari orqali rejissyor markaziy voqealar rivojini hal etadi. Urush-janjal avjiga chiqib, farzandlar bir-birlari bilan yoqa bo'g'ishish darajasiga yetganida barcha voqealarni kuzatib, gap-so'zlarni eshitib yotgan "marhum" chiday olmay, ularning oldiga chiqadi.

Otaning tirik ekani hech qaysi farzandni xursand qilmagan sahna esa spektaklning kulminatsion nuqtasi edi. "Otajon, Xudoga shukur, tirik ekansiz!", deyish o'rniga uni bu yaramas ishi uchun ayblab, ta'na-dashnom qilar ekan, "...bundan ko'ra o'lganingiz yaxshi edi", deyishdan ham toymagan farzandlar haqidagi mazkur spektakl hanuz teatrning tashrif qog'oziga aylangan.

Spektaklda o'lgach aziz bo'lish hammaga ham nasib etavermasligi, o'lgandan so'ng aziz bo'lish uchun tirikligida mehr-oqibat ko'rsatish zarurligi tushuntiriladi. Inson bolasi yosh nihol bo'lib, u mehr bilan olib borilgan tarbiya tufayligina kelajakda rohat va farog'at manbaiga aylanishini afsus bilan tan oladi. Xalqda "...yaxshi farzand gullagan bog'-u rog'dir, yomon farzand ko'ngildagi qora dog'dir", degan maqol bor. Dramaturg Xoliq Xursandov, rejissyor Bahodir Nazarov ayni asar orqali shu haqda eslatib qo'ymoqchi bo'ladi.

"Teatr san'atining markazida asar g'oyasini xatti-harakatda ifodalaydigan, sahnaning sultoni aktyor turadi. Ajoyib pyesani mahoratli rejissyor sahnalashtirsa ham, ijro sust bo'lsa, badiiy yaxlitlikka erishib bo'lmaydi. Sababi, spektaklning ta'sir kuchi ham, rejissyorlik topilmasi ham, avvalo, aktyor mahorati tufayli yechimga ega bo'ladi" [3, 117-b.].

Muallif va rejissyorning mavzu tanlashdagi oliy maqsadi va g'oyasi bir-biriga mos tushishi spektakl muvaffaqiyatining asosi hisoblanadi Demak, "O'lding, aziz

bo'lding" spektaklini sahnalashtirishdan oliy maqsad farzand tarbiyasiga to'g'ri yondashish haqida bo'lib, uning oliy g'oyasi insonlarga o'zaro mehrli bo'lish kerakligini uqtiradi. Ko'rinib turibdiki, Mavlon cholning hayotida aynan shu mehr yetishmaydi. Buning sababi noto'g'ri tarbiya ekanligini esa u spektakl yakunida tushunib yetadi.

Asardagi oliy g'oyaning sahnaviy badiiy yechimini topish uchun rassom Ahmadjon O'rinov ham katta mehnat qilgan. Rassom ijodiy guruhga spektakl ssenografiyasini ramziy, daraxtlar timsolida yaratish taklifini kiritadi. Chindan ham sahnada har xil yosh, turli shakldagi daraxtlarni ko'rish mumkin. Sahnaning o'ng tarafida chinor, u qing'ir-qiyshiq o'sgan. Yillar sinoviga bardosh beraverib uning tanasida kovaklar hosil bo'lgan. Shunga qaramay, hovliga soya solish niyatida shox-shabballari sahnaning markaziga qarab chizilgan. Bu Mavlon chol, u barpo etgan oila va ular yashagan hayot tarzining bir timsolidir. Chinorning qing'ir-qiyshiqligi Mavlon cholning xato va kamchiliklari, undagi kovaklar esa farzand tarbiyasida yo'l qo'ygan bo'shliqni anglatadi. Sahnaning to'rt chetida qad ko'targan to'rt daraxt Mavlon cholning farzandlari timsoli bo'lib, ularni sahnada paydo bo'ladigan beshik ramziy rishta bilan bog'lab turadi. To'rt farzand katta bo'lgan beshik ota hovlisi timsolida o'ziga bog'lab turadi.

Inson qadriyatlari, ma'naviy olamining ulug' kashfiyotlaridan biri, milliyligimizning faxri bo'lgan beshik bugun YUNESKO tomonidan xalqimizning bashariyatning rivojlanishida qo'shgan yangiligi, buyuk kashfiyoti sifatida tan olinganligi ayni haqiqat. Dunyo xalqlari beshikni mo'jiza deya e'tirof etayotgan bir paytda, Mavlon cholning o'g'illari ham unga har xil bo'hton va yolg'onlarni yog'dirib, o'z qadriyatlarini unutgan va undan voz kechgan.

Spektakl finalida chol bu rishtani o'z qo'li bilan uzib tashlaydi. Chunki farzandlari qadriyatlarga qo'shib ota-onasidan ham kechganligini tushunib yetadi. Sahnada paydo bo'lgan beshikni quchoqlab yig'lar ekan, o'tgan umriga achinib, afsuslanib, o'z umrini sarhisob qilib, bema'no, bemaqsad o'tgan, o'z qadriyatidan voz kechgan farzanlarning otasiga aylanib qolganligiga chiday olmay jon beradi.

Spektaklning bosh voqeasi sifatida beshikning tobutga aylanganligi va uning yonida ayoli Odina va do'sti Avazning bosh egib turganini ko'ramiz. Bundan esa otaning so'nggi manzilga kuzatish marosimi farzandlar ishtirokisiz o'tganini tushunish mumkin. Rassom bu sahnaviy echim orqali rejissyorning bemehrlik, noto'g'ri tarbiyaning ahvoli voy degan, mulohazasini shaklan ochib beradi. Rassom ijodiy jamoaning fikr-u mulohazalarini sahna ssenografiyasi orqali muvofiqlashtirib berishga erishgan, deyish mumkin.

Mavlon chol obrazini Nasriddin Rustamov mohirona ijro etgan. N.Rustamov talqinida Mavlon chol to'laqonli badiiy yaxlit tarzda sahnaga ko'chdi. Aktyor spektakldagi vaziyatni his etishga, undagi noqulay holatlardan ham tabiiylik bilan chiqib, har bir ko'rinishni hayotiy gavdalandirishga intiladi. Ammo asardagi tragik vaziyatlarning emotsional talqinida xuddi o'zini ayayotganday ko'rinadi.

Malika Qayumova ijrosidagi Odina kampir esa na eri, na bolalari tomon bo'la olmay arosatda qolgan bir munisadir. U sahnada ikki o't orasida qovrilib yurgan, ammo o'z burchini, o'z vazifalarini sidqidildan, a'lo darajada uddalagan vafodor ayol sifatida namoyon bo'ladi. Aktrisa o'zining keng diapozonli ovozi, kuchli emotsional holatlarga tusha olish qobiliyatidan unumli foydalanayotgani shundoqqina ko'rinib turadi. Bu esa cholning spektakl jarayonida dinamik o'sishi va rivojiga salbiy ta'sir qilgan.

Sulton O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Turg'un Beknazarov ijrosida mansab, obro'-e'tibor quli sifatida sahnada namoyon bo'ladi. Bu o'tkinchi shon-shuhra uning ko'zlarini shu darajada ko'r, quloqlarini kar qilib qo'yganki, hatto otasining o'limi ham unga hech qanday ta'sir o'tkazmaydi. U yig'lashni o'ziga or deb biladi, ammo bunga majbur bo'lganligi uchun yolg'on yig'isini hech kimdan yashirmaydi. Aksincha, uni maynavozchilikka aylantirib yuboradi. Aktyor holatni shu qadar xotirjam va beparvolik bilan ijro etadiki, uni ko'rib tomoshabinlar o'rtasida kulgi uyg'onadi. U nafsning quliga aylanib, o'zidan boshqalarni tan olmaydigan xudbin o'g'il timsolini yaratishda uni o'ziga xos yondashuvi bilan uddalay oldi.

Sahnada soʻzning qadri, vazifasi, yuki hayotdagidan koʻra bir necha marotaba ortishini, uni tomoshabinga aniq va tushunarli etkazib berish nechogʻli ahamiyatli ekanligini his qilgan aktyor sahnaviy taʼsirchan nutq masalasiga eng ustuvor jihatlardan biri, “soʻz-sahna sanʼatining qon tomiri” ekanligiga amal qilib yondashadi. Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan artist T.Beknazarov soʻz ustida ishlash jarayonida asar gʻoyaviy mazmunini, voqea-hodisalar rivojidagi mantiqiy izchillikni, personajining xarakterini ochishda, uning yukini oydinlashtirib, badiiy asar matnini oʻrganib, oʻzlashtirgan. Matndagi har bir soʻzning nima uchun aytilayotganini, muayyan soʻz zamirida yashirin fikrlarni topib, urgʻu berib, har bir jumlaning yoki tugallangan boʻlakning tag maʼnosi va maqsadini aniq belgilashiga ahamiyat qaratgan. Aktyor T.Beknazarov soʻz ustida ishlashda badiiy soʻz mukammalligiga erishgan, deyish mumkin. U sahnada pauzalarda fikrlaydi.

Aktyor matn bilan ishlashda sahna nutqining talablarini bajarmasa, ijroda notabiiylik vujudga keladi. Bundan tashqari, matnda dialog nutqni oʻstirish, badiiy asarning gʻoyaviy mazmunini chuqur tushunish, obrazlar tizimini oʻrganish, umuman yozuvchining hayotga boʻlgan munosabatini aktyor anglashi kerak.

Umid Shodmonov ijrosidagi cholning yana bir oʻgʻli Doston ham pastkashlikda akasidan ortiq emas. Hamma ishlarini yuzaki bajaradigan, hatto, oʻz hayotini ham xoʻjakoʻrsinga qurgan kimsa sifatida koʻzga tashlanadi. Shuning uchun ham otasining oʻlimi haqidagi xabarni eshitishi bilan oʻz “burchi”ni ado etish maqsadida, aniqrogʻi, odamlarning koʻziga yaxshi koʻrinish uchun umuman begona boʻlgan marsiyachi ayollarni janozaga taklif etishdek pastkashlikka boradi. Bu esa uning bemehrlikning, beoqibatlikning eng tuban darajasiga yetib borganligidan dalolat beradi. Aktyor oʻz qilayotgan ishlarini, shov-shuvli pastkashliklarini har doim toʻgʻri deb biluvchi, aslida oʻta tuban oʻgʻil timsolini uddaburonlik bilan talqin eta olgan.

Cholning uchinchi oʻgʻli Boʻstonni ijro qilgan aktyor Otabek Haqberdiev akalaridan sira qolishmaydi. U erka, faqat oʻzim boʻlay qabilida ish tutuvchi kimsa sifatida sahnada gavdalanadi. Boʻston roli teatr aktyori Otabek Xudoyberdievga ishonib topshirilgan. Chindan ham aktyor mazkur ijrosi orqali oʻzining ijro

texnikasi va yangicha yondashuvini ko'rsatib bera oldi. Teatr tili bilan aytganda, aktyor sifatida ochilgan. Demakki, rolni kutilgandan ham a'lo darajada uddalagan. Chindan ham aktyor ijrosini mukammal bo'lmasa-da, "yaxshi" deya baholash o'rinli. Chunki u Bo'ston rolini sodda bir yigit sifatida talqin etar ekan, tragik-komediya janrining barcha talab va maqsadlariga mos ravishda harakatlanadi. Shu bois ham uning ijrosida tabiiylik mohirona tarzda qo'llanilgan.

Hech narsa yoqmaydigan, hech kimni yoqtirmaydigan noshud shoir Bo'ston-Otabek Xaqberdiev esa o'zining baxtsizligida, omadsizligida, 30 ga kirib hali ham uylanmay yurganida otasining aybdor ekanligini ta'kidlaydi.

Matnda dialog nutqni o'stirish, badiiy asarning g'oyaviy mazmunini chuqur tushunish, obrazlar tizimini o'rganish, umuman, yozuvchining hayotga bo'lgan munosabatini aktyor anglashi kerak. O.Xaqberdievning nutqida musiqiylik bor. U ariyalar kuylaganda ovozidagi shira, yoqimli ijro tomoshabinni beixtiyor o'ziga maftun qilib qo'yadi.

Cholning yolg'iz qizi Guliston roli O'zbekiston xalq artisti Mehri Bekjonova tomonidan ijro etilgan. Uning talqini orqali qizlar ota-onasiga mehribon bo'ladi, degan naql o'z isbotini topganday bo'ladi. U aka-ukalarining suhbatidan ta'sirlanib, ularning nohaq ekanliklarini isbotlashga harakat qiladi. Ota-onasiga qo'lidan kelganicha mehr ulashishga intiladi. Ammo qiz bola palaxmon toshi, uydan chiqqan qiz chig'iriqdan tashqarida, degan maqollar ham Guliston rolining shakl va mohiyatini ifodalaydi.

Dilmurod Uzoqov talqinida vakil obrazi ijrochining mahorati tufayli yorqinlik kasb etgan. Aktyor kichkina, deyarli yuksiz personajiga o'ziga xos xarakter topa olgan. Natijada uning qahramoni ham voqealar rivojining asosiy ishtirokchilaridan biriga aylanib qoladi. Aktyor vakilning yurish-turishi, xatti-harakatlari, fe'l-atvorini yanada boyitadi. Aktyorning nutqiga ham o'ziga xos yondashadi. Ya'ni o'zbek tilini buzib gapirish orqali qahramonning kimligi va qanday ekanligi haqida tomoshabinlarga ma'lumot beradi. Ayniqsa, aktyorning ijodiy topilmasi, uning qahramonni yumorga boy tarzda talqin etganligidir. Shu boisdan ham bu ijroni spektaklning yutuqlaridan biri deya e'tirof etsa arziydi.

Aktyor bilan suhbat jarayonida D.Uzoqov soʻzga alohida ahamiyat berishini taʼkidlab: “Men asarni olganimdan keyin, albatta uning ustida alohida eʼtibor bilan ishlayman. Sababi, sizni sahnada ijro paytida tomoshabin birinchi soʻzni tugʻilish jarayonidan boshlab yo qabul qiladi yoki qabul qilmaydi. Soʻzni shunchaki yodlab olmayman, men matnni tahlil qilib chiqaman. Oʻzim topilmalar topishga harakat qilaman. Bu peysada obrazimning soʻzi yigirma foiz, qolgan sakson foizini oʻzim topganman” [4], deydi.

Sahna nutqi mutaxassisi, Oʻzbekiston xalq artisti, professor Nazira Aliyeva “Sanʼat – mening hayotim” monografiyasida shunday taʼkidlaydi: “Oʻsha paytlarda to soʻz toʻla-toʻkis oʻzlashtirilmaguncha sirayam mezansenaga oʻtilmas edi. Chunki mezansenaga chiqqanda, aktyor koʻproq oʻz harakatlari, ularni aniq bir maqsadga, obrazning mohiyatini asarning gʻoyasini toʻgʻri ochishga yoʻnaltirish haqida oʻylaydi, xullas, soʻz va uning tub mohiyati nutqning sermazmun va jozibadorligi haqida oʻylashga vaqti va imkoniyati qolmaydi” [5, 194-b.].

Bahodir Nazarov rejissyor sifatida aktyorlar bilan asar ustida ishlaganda ravon nutqda gapirishiga chorlab, ularni tragikomediya janrida charxlab, asarni muvaffaqiyatli topshiradi. Spektakl oradan yigirma yildan ortiqroq davr oʻtgan boʻlishiga qaramay, bugungi kunda ham teatr repertuaridan oʻrin olib kelmoqda. Boisi, u bugun ham oʻz dolzarbligini yoʻqotmagan.

Farzandlarni toʻgʻri tarbiyalash, ular orasidagi mehr-oqibatni yuksaltirish har bir ota-onaning vazifasi ekanligini, agar bu borada ozgina xatoga yoʻl qoʻyilsa ham bu kichik eʼtiborsizlik kelajakda katta fojealarga sabab boʻlishini tomoshabinlarga bot-bot eslatib turadi. Axir hamma zamonlarda boʻlgani kabi hozir ham bunday muammolar hayotimizda uchrab turibdi. Demak, spektakl ularni ogohlikka chaqirishi va yuzlariga oyna tutishda davom etmogʻi shart.

Spektakl muvaffaqiyatida bastakor Farhod Olimovning tajribasi, ariya, duet va xorlarda yaqqol koʻzga tashlanadi. Ularning barchasi voqealar, muhit va qahramonlar holatiga shu darajada ustalik bilan tanlanganki, spektaklning taʼsirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Albatta, uning yuksak eʼtirofga ega boʻlishida musiqalarga mos tarzda qahramon dardu alami, quvoch va shodligi,

xullas, ichki kechinmalarini ta'sirchan so'zlar bilan xalqona tilda qog'ozga tushirgan O'zbekiston xalq shoiri Narziyning ham hissasi kattadir. Aynan mana shu muvaffaqiyat, shunday go'zal ijodiy asarni tomosha qila turib, teatrlarga, ayniqsa, musiqali teatrlarga professional shoirlarni jalb etish kerakdir degan fikr tug'iladi.

Spektakl sahnaga olib chiqilgach mutaxassislar tomonidan asar ayni kundagi muammolarni aks ettirayotgani, unda ko'tarilgan g'oya bugungi kun uchun g'oyat dolzarbligi ta'kidlanadi.

Muhokamada bir pardali pyesaning janri ham mavhum, muallif "hazil" deya belgilagan asarning ayrim personajlari (vakil, ona, uning farzandlari Sulton, Doston, Bo'ston, Guliston) asar yakuniga qadar yechimini topmagani badiiy kengash a'zolarini e'tirozlariga sabab bo'ldi. Spektakl sahnaga olib chiqilgach, mutaxassislar tomonidan asar ayni kundagi muammolarni aks ettirayotgani, unda ko'tarilgan g'oya bugungi kun uchun g'oyat dolzarbligi ta'kidlanadi.

Spektakl Surxandaryo viloyat musiqali teatrida ham rejissyor M.Ravshanov tomonidan sahnalashtirilgan. Sahna asari haqida teatrshunos Sarvinoz Qodirova taqriz yozgan edi. "Bu asar nimasi bilan teatr jamoalarini o'ziga jalb etadi? Asarda Mavlon ismli qariya turib-turib farzandlarining mehr-oqibatsizligidan ezilib, bir tadbirga bel bog'laydi. To'g'ri, uning birovdan kam joyi yo'q, uch o'g'li va bir qizi bor. Biroq yoshi o'tinqiragan otaga ularning diydori afzalroq" [6]. Viloyat teatrida ham spektakl muvaffaqiyatli sahnalashtirildi. Rejissyor spektakl janrini musiqali fars deb belgiladi. Unda jamiyatimizga ommaviy madaniyat ta'sirida kirib kelayotgan mehrsizlik, oqibatsizlik, ko'z-ko'zgagina oqibat ko'rsatish kabi illatlar qoralanadi. Aktyorlar jamoasi tomonidan barcha rollar mahorat bilan ijro etilgan. "Spektakl ruhiyatiga marsiyachi ayol – G.Ravshanova va uning ikki raqqosa hamrohi sahnasi juda o'rinli tushgan. Aktrisa G.Ravshanova qo'lida doira, yalla usulida ikki qizini o'ynatib, Mavlon otani xotirlab xirgoyi qiladi" [6, 5-b.]. Bir so'z bilan aytganda, viloyat teatrida ham spektakl katta kuch va tajriba bilan sahnalashtirildi.

Yildan-yilga teatr repertuari shakl, g'oya va janr jihatidan rang-barang spektakllar bilan boyib borish asnosida sahnada yangi, yosh iqtidorli ijrochilar ham

o'zlarini professional san'atkorlar bilan hamkorlikdagi ijrolarini namoyish etmoqdalar. Spektakllarning barchasi ijro mahoratidagi yangiliklar, birinchi planga olib chiqilgan mavzu va uning yangicha talqini bilan boshqalardan farq qilar ekan, tomoshabin hamda teatr o'rtasidagi uzilmas rishtani tobora mustahkamlanishiga ham zamin yaratmoqda. Bunga esa teatr jamoasidagi har bir ijodkorning tinimsiz izlanishlari va mehnatlari sabab bo'lmoqda. Tomoshabinlar hukmiga havola etilayotgan har bir asar badiiy yuksakligi va ijroviy mukammalligi bilan yanada qimmatlidir.

“O'lding, aziz bo'lding” spektakli tragikomediya janri talablariga to'liq mos keladi. Shu bilan birga, voqealar tizimi, ularning yechimi, tartibi va ketma-ketligi haqidagi ilk taxminlarini ham bayon etadi. Spektakl rejissyor va dramaturgning qariyb bir oylik ijodiy hamkorlikdagi ishlarining in'ikosidir. Ular bir oy davomida sahnada repititsiyalarda birgalikda, hamfikrlikda ishladi.

Xulosa o'rnida, sahnada qahramon xarakterini yaratishning asosiy vositalari so'z, jest, harakat, grimm va libosdir. Bu vositalar bir-biri bilan uzviy bog'liq. Ayniqsa, aktyor ijrosida so'z va harakat uyg'unligi chuqur o'rganiladigan dolzarb masaladir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qodirova S. *Teatrda hayot aksi*. – Toshkent: “San'at” nashriyoti. 2011, – 162-b.
2. Qodirova S. *Komediya san'ati tarixi*. – Toshkent: “San'at” nashriyoti. 2008, – 176-b.
3. Umarov M. *Mannon Uyg'ur estetikasi*. – Toshkent: “Musiqqa” nashriyoti. 2007, – 117-b.
4. Uzoqov D. *bilan bo'lgan suhbatdan*. 2024.
5. Aliyeva N. *San'at – mening hayotim*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1978, – 194-b.
6. Qodirova S. *Bir asar talqini*. 2001. “Teatr” jurnali. 4-son, – 4-bet.

Barno Nurmanova

*O'zDSMI "Musiqali teatr san'ati" kafedrasi dotsenti v.b.,
san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail: layli.shirin00@mail.ru*

XX ASR O'ZBEK DRAMATURGIYASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr o'zbek dramaturgiyasining shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida professional teatr san'atining rivojlanishi, jadidlar harakatining milliy teatr va dramaturgiya shakllanishidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: dramaturgiya, teatr, "usuli jadid", ma'rifatparvarlik, sahna, gazeta, jurnal, matbuot.

DISTINCTIVE FEATURES OF THE 20TH CENTURY UZBEK DRAMATURGY

Abstract. This article highlights the formation and distinctive features of the 20th century Uzbek dramaturgy. The article analyzes the development of professional theatrical art in the Turkestan region in the late 19th and early 20th centuries, and the significance of the Jadid movement in the formation of national theater and dramaturgy.

Keywords: dramaturgy, theater, "usuli jadid", enlightenment, stage, newspaper, journal, press.

Milliy teatr san'ati har bir xalqning ma'naviy boyligini, badiiy tafakkurini va ijtimoiy hayotini aks ettiradigan muhim madaniy hodisa hisoblanadi. O'zbek xalqi ham boy teatr an'alariga ega bo'lib, ayniqsa XX asrda milliy dramaturgiyaning shakllanishi va rivojlanishi millat ma'naviy hayotida muhim o'rin tutdi. O'zbek teatr san'ati tarixini o'rganish, uning shakllanish bosqichlari, rivojlanish tendensiyalari va o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish bugungi kun san'atshunosligining dolzarb masalalaridan biridir.

Milliy teatr san'ati tarixi va rivojlanish jarayonlarini tadqiq qilganlar XIX asrning 80-yillarida Ahmad Donish Russiyaga tashriflari chog'ida ularning teatrlarida sahnalashtirilgan spektakllarni tomosha qilgan va ko'rganlarini qog'ozga tushirib borganligiga to'xtaladi. Bugungi kunda Ahmad Donishning 16 ta qo'lyozmalari O'zFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda. Ahmad Donish bilan bir vaqtda yashab, ijod qilganlardan biri Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatdir. U yevropacha shakldagi teatr haqida “Uning xalq uchun ibrat ekanini, ayol-u erlar uchun bab-baravar – axloq-u odobdan, iffat-u, yasan-tusandan, ko'ngli g'arazdan xoli hurmatdan, tenglikdan dars oladigan, bizning masxarabozlarimiz san'atidan farqli o'laroq, real hayot – o'tmish odamlari hayoti va tarixini badiiy obrazlarda jonlantiradigan, nihoyatda kerak va zarur san'at ekanini bayon etadi” [1, 29-30-b.].

Professional rus teatri haqidagi o'zlarining ko'rgan bilganlarini ilk bora jamoatchilikka e'lon qilgan Ahmad Donish va Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatdan so'ng ularning maslakdoshlari Turkistonda ham yevropacha shakldagi professional teatr uchun bo'lgan ilk qadamlarini qo'ydilar. Ular boshlagan ishni XX asrning boshida jadidlar harakatini qo'llagan ziyolilar davom ettirdilar.

Ilmiy tadqiqot olib borgan olimlar o'zbek teatr san'atining naqadar boy ekanligini, XIX asr oxiri XX asrning boshlarida rivojlana boshlagan Yevropacha shakldagi teatrning millat ma'naviyatini yuksaltirish yo'lidagi xizmatlari beqiyos bo'lganligini tadqiqotchilar o'z tadqiqotlarida isbotlaganlar.

Yangi shakldagi o'zbek teatr san'ati Turkiston o'lkasida taraqqiy etishidan avval, Tatariston hamda Ozarbayjon o'lkalarida rivojlana boshladi. Keyinroq bundan ilhomlangan o'zbek ziyolilari o'zlarida teatr tashkil qilishga bo'lgan shijoatni topadilar.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida O'rta Osiyo ziyolilari orasida “jadid” atamasi paydo bo'la boshladi. “Jadid” so'zi “yangi davr” yangi usul ma'nolarini anglatadi” [2, 3-b.]. Jadid ma'rifatparvarlari mamlakat aholisini savodli qilish maqsadida yurtida bir qator islohotlarni olib boradilar. Rossiya chorizmi XIX asrning 80-yillarida Turkiston hududida o'zlarining binolarini qurilishini boshlab yubordi. Bu

haqda “Mannon Uyg‘ur estetikasi” nomli kitobida shunday deyiladi: “Yevropacha shakldagi yangi o‘zbek teatrlarining Turkiston o‘lkasida XX asr boshida paydo bo‘lishiga, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab yirik shaharlarda ruslar tomonidan qurila boshlagan va o‘lka madaniy hayotida yangilik bo‘lgan klublar, sahnalar hamda teatr binolari moddiy sharoit yaratdi” [3, 3-b.]. Bu o‘zgarishlar jadidlar asos solgan vaqtli matbuot o‘z nashrlarida milliy dramaturgiya namunalarini e‘lon qilishib ulgurgan va bu asarlarni sahnalashtirish ishlari ham boshlab yuborilgan edi.

Jadidlar harakati Turkiston o‘lkasida keng tarqala boshladi. Ularning maqsadli harakatlari tufayli yangi usuldagi maktablar, gazeta va jurnallar, xalq uylarini namoyish qiladigan teatr truppalari, kutubxona, gimnaziya, musiqa maktablari, badiiy havaskorlik jamoalari keng ommalashdi. Jadidlar harakati asoschisi hisoblangan Ismoilbek Gaspirinskiyning g‘oyasini qo‘llagan Mahmudho‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Hoji Muin Shukrullo, Shohidiy, Quadratulla, Abdulla Badriy, Abdulla Qodiriy, G‘ulom Zafariy, Abdulhamid Cho‘lpon, Xurshid, Fayzulla Xo‘jayev, Mannon Uyg‘ur kabi ziyolilar jamiyat va xalq ma‘naviyati yuksalishi yo‘lida xizmat qilishga kirishdi. Ularning maqsadli harakatga kelishiga XIX asrning 80-yillaridagi Rossiya musulmonlari ahvolini tahlil qilgan va uni o‘zgartirish uchun maktab va madrasa ta‘limini isloh etgan Ismoilbek Gaspiraliyning “usuli jadid” yoki “usuli savtiya” maktabi hal qiluvchi g‘oya rolini o‘ynadi. Bu yangi g‘oya Ismoilbekning “Tarjimon” gazetasi orqali keng tarqaldi. Turkistondagi XX asrning boshida kechgan og‘ir ijtimoiy-siyosiy vaziyat, jadidlar harakatining paydo bo‘lishiga va avj olishiga sabab bo‘ladi. Ismoilbek Gaspirali faoliyati haqida xususan Ma‘mur Umarov o‘z tadqiqotida shunday deydi: “Sharqu G‘arbning tarix va madaniyatini chuqur bilgan, arab, fors tillari bilan bir qatorda rus, ingliz, nemis, fransuz tillarida ham erkin so‘zlasha olgan Gaspirali o‘z g‘oyasining amaliy isbotini axtarib, 1884 - yili Bog‘chasaroyda maktab ochgan. Unga “usuli jadid” deb nom bergan” [3, 16-b.].

Turkiston o'lkasida matbuotning dastlabki qadamlari 1906-yildan boshlandi. Munavvarqori boshchiligida va ziyolilarning muharrirligida “Taraqqiy”, “Xurshid”, “Tujjor”, “Osiyo” (1908), “Shuhrat” (1907), “Samarqand”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoi Farg‘ona”, “Oyna”, “Al-isloh” gazetalari nashr etildi.

Mahmudxo‘ja Behbudi millat ma’naviyatini yuksaltirish yo‘lida, 27 bobdan iborat “Nizom” tuzib, 1908-yilda Samarqandda kutubxona ochadi, 1911-yilda esa ayollar gimnaziyasini tashkil etadi. Dunyo kezgan jadid ziyolilari bu islohotlarni yoshlarni ilmi qilish yo‘lidagi zarurat deb bildilar. Shiddat bilan tarqalayotgan jadidlar tashabbusi bilan 41 moddani qamrab olgan “Jamiyati Imdodiya” ya’ni “Hayriya jamiyati” tashkil etiladi. 1910-yildan boshlab A.Avloniy bu jamiyatga rais, Munavvarqori esa o‘rinbosar vazifasiga saylanadi.

Turkistonda tashkil etilgan Yevropa shaklidagi yangi o‘zbek teatri o‘z tarixini 1911-yildan e’tiboran Abdurauf Fitratning “Munozara”, Abdurauf Samadov (Shoxidiy)ning “Mahramlar”, Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” kabi asarlari havaskorlik darajasida boshlagan ilk o‘zbek dramaturgiyasi namunalari edi. Teatrshunos olim Muhsin Qodirov dramaturgiya masalasiga yuzlanar ekan, “Dramaturgiya deganda, biz faqat muallifi ma’lum bo‘lgan yozma pyesalarnigina tushunib kelganimiz. Holbuki, O‘zbekistonda shahar madaniyati bilan bog‘liq holda to‘rt ming yildan buyon yashab kelayotgan teatr mavjud bo‘lib, o‘ziga xos dramaturgiyaga tayanib faoliyat ko‘rsatgan. O‘zbek teatrshunosligida u an’anaviy teatr deb ataldi. An’anaviy teatr dramaturgiyasi ko‘pincha og‘zaki shakllarda namoyon bo‘lib kelgan” [4, 3-b.], deydi. Demak, yurtimizda teatr san’ati qadimdan rivojlanib, og‘zaki tarzda, asrlar osha milliy qadriyatlarini o‘zida saqlab, o‘zining tomoshalari orqali xalqqa yetkazib kelgan. XX asrga kelib, bu an’ana jadidlar tomonidan yozma dramaturgiya namunalari tarzida amalga oshirilgan.

Yevropa shaklidagi teatr san’atiga qiziqish jadidlar davrida yuksakka ko‘tarilishiga sabab, Ahmad Donish va Zokirjon Furqatlar ruslar teatri tomoshalarini izohlagani tufayli sodir bo‘lgan, degan fikrga qo‘shilish lozim. Chunki Turkistonda yangi shakldagi teatrni ochish uchun jadidlar uch yil tayyorgarlik ishlari olib borgan. Nihoyat, 1914-yilga kelib, Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush yohud

o'qimagan bolaning holi" nomli milliy fojiasi 1914-yil 15-yanvarda Samarqandda, fevralda esa, Toshkentdagi "Turon" teatri truppasi tomonidan ommaga namoyish etiladi. Spektakl namoyishidan so'ng shunday mazmunda maqola yoziladi: "Padarkush" fojiasi ila "Aldadik va aldandik" voqeasi sahnaga qo'yildi. "Padarkush"(ning) nihoyatda yaxshi amalga qo'yilg'oni hozir bo'lg'on har kishining (tomoshabinlarning) roziligidan ma'lum edi. Xalq nihoyatda ko'p kelib, bilet etishmagani va joy yo'qligi uchun uch-to'rt yuz kishi qaytib ketdi. Ibratxonaning borliq o'rni 320 nafarga kifoya qilar edi. Yana ellik nafar o'rin hozirlangan bo'lsa ham kifoya etmadi" [5, 7-b].

XX asr o'zbek dramaturgiyasi milliy ma'naviyatimiz tarixida muhim o'rin tutadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida yuz bergan ma'rifiy uyg'onish, jadidlar harakati va milliy ziyolilarning faoliyati natijasida shakllangan o'zbek teatri va dramaturgiyasi xalqimizning ma'naviy hayotida tub burilish yasadi. Ahmad Donish va Zokirjon Furqat kabi ma'rifatparvarlar tomonidan ifodalangan Yevropa teatri haqidagi qarashlar o'zbek ziyolilarini yangi shakldagi teatr san'atini yaratishga ilhomlantirdi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori, Mannon Uyg'ur kabi jadid ziyolilarining sa'y-harakatlari tufayli o'lkada yangi usuldagi maktablar, gazeta va jurnallar bilan bir qatorda milliy teatr san'ati ham rivojlandi. 1914-yilda sahnalashtirilgan "Padarkush" fojiasi o'zbek milliy dramaturgiyasining ilk namunasi sifatida katta ahamiyat kasb etdi va xalq orasida keng qiziqish uyg'otdi.

O'zbek teatri faqat san'at hodisasi emas, balki ijtimoiy-ma'rifiy harakat sifatida ham shakllanib, millat ma'naviyatini yuksaltirish, xalqni savodli qilish va jamiyatdagi muammolarni sahnada aks ettirish vazifasini bajargan. An'anaviy og'zaki teatr dramaturgiyasidan yozma professional dramaturgiyaga o'tish jarayonida o'zbek teatri o'zining milliy qadriyatlarini saqlab qolgan holda zamonaviy shakllarga ega bo'ldi. Jadidlar yaratgan milliy dramaturgiya namunalari bugungi kunda ham o'zining badiiy va ma'rifiy ahamiyatini yo'qotmagan. Milliy teatrimiz tarixi va rivojlanish jarayonlarini o'rganish orqali biz ma'naviy

merosimizni chuqurroq anglash, milliy qadriyatlarimizni asrash va kelajak avlodlarga etkazish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Tursunov T. XX asr o'zbek teatri tarixi. – Toshkent: “Art press” nashriyoti. 2010. – 29-30-b.*
2. *Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati mavzuyidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. –Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2016.*
3. *Umarov M. Mannon Uyg'ur estetikasi. – Toshkent: “Musiqqa” nashriyoti. 2007.*
4. *Qodirov M. An'anaviy teatr dramaturgiyasi. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. 2006.*
5. *Turdiyev Sh. Fidoyilar. – Toshkent: “Fan” nashriyoti. 1990. – 7-b.*

Qudratilla Qobilqoriyev

O'zDSMI "Cholg'u ijrochiligi" kafedrası
katta o'qituvchisi

DOIRA IJROCHILIGIDA AN'ANAVIYLIK VA ZAMONAVIYLIKNI UYG'UNLASHTIRISH

***Annotatsiya.** Bugungi kunda doira ijrochiligi o'ziga xos an'analarni saqlab qolgan holda zamon talabi asosida rivojlanib bormoqda. Ularni zamon ruhiga mos tarzda yoshlarga etkazishda ustozlarning xizmatlari beqiyos. Mazkur maqolada doira ijrochiligida an'anaviylik va zamonaviylikni uyg'unlashtirish masalalari haqida so'z yuritilgan.*

***Kalit so'zlar:** doira ijrochiligi, ijrochilik uslublari, kreativ yondashuv, ustoz-shogird an'anasi, musiqiy meros.*

COMBINATION OF TRADITIONALITY AND MODERNITY IN DOIRA PERFORMANCE

***Abstract.** Today, the performance of the circle is developing on the demand of the times while maintaining a unique tradition. The merits of the teachers are incomparable in communicating them to young people in a way that suits the spirit of the Times. This article deals with issues of harmonization of tradition and modernity in the performance of the circle.*

***Keywords:** doira performance, performance styles, creative approach, mentor-student tradition, musical heritage.*

Doira cholg'usi milliy musiqa madaniyatimizning barcha yo'nalishlarida, jumladan, karnay-surnay jo'rligida, mumtoz musiqamizda, xalq cholg'ulari ansambllari, orkestr jamoasi tarkibida, yakka va guruhli raqs ijrolarida asosiy vazifani bajarib kelmoqda. O'zbekiston xalq artisti, Mehnat qahramoni Usta Olim Komilov davridan shakllana boshlagan o'zbek doira ijrochilik maktabi bugungi kunga kelib yurtimizning barcha hududlariga yetib bordi.

Doira ijrochiligidan saboq beruvchi barcha ta'lim muassasalarida ustozlar yaratgan asarlar, ular qoldirgan musiqiy meros asosida ta'lim berib kelinmoqda.

Hozirda ustozlar ijro etgan doira usullarini saqlab qolgan holda zamon ruhiga mos yangi asarlar, doira ijrochiligida o'ziga xos yangi topilmalar ijod etib kelinmoqda. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, avvallari doira musiqa amaliyotida faqat usul berish vazifasini bajargan. XX asrning 70-80-yillariga kelib, doira cholg'usi kuy-qo'shiqlarda qochirimlar bilan ijro qilina boshlandi. O'sha davrda bu jihatning doirachilar orasida ommalashishida Qahramon Dadayev, Dilmurod Islomovlarning alohida o'rni bor. Aynan ular birinchilardan bo'lib, xonanda, hofizlar ijrosiga doirada usul berish barobarida, o'sha davr doirachilaridan farqli o'laroq, musiqiy asar davomida o'ziga xos improvizatsiyalar, qochirimlar, rezlar bilan asarni bezab, doira ijrochiligining yangi qirralarini ochib berdilar. Bu holat hozirda yanada rivojlandi. Estrada xonandalarining zamonaviy qo'shiqlarida ham doiraning yakka ijrolarini kuzatish mumkin. Hozirda Ma'rufjon Azimov, Abbos Qosimov, Dilshod Yo'ldoshev kabi mohir doirachilar bu ishni davom ettirib kelishmoqda.

Bugungi kunga kelib, doira cholg'usi yakka ijrodan tashqari ansambl ko'rinishida ham qo'llanib kelinmoqda. Doira ijrochiligining bu ko'rinishi ayniqsa, doira ixlosmandlari tomonidan yaxshi qabul qilinmoqda. Xalqimizning yaxshi kunlari, to'y-tantanalarida, shuningdek, davlat tadbirlari, milliy bayramlarimizda doirachilar guruhlar o'zlarining bir-biriga o'xshamagan chiqishlari bilan tomoshabinlar olqishlariga sazovor bo'lib kelmoqdalar.

Yurtimizning har bir hududida doirachilar ansambllari tashkil etilgan bo'lib, ular muntazam ravishda o'zlarining hisobot konsert dasturlarini namoyish etib kelmoqdalar. Bu ham doira ijrochiligidagi an'anaviylik va zamonaviylikni o'zida mujassam etgan yana bir jihatlardan biri hisoblanadi. Ularda ustozlar ijro etgan usullar asosida yaratilgan an'anaviy doira darsliklari, doira raqslari bilan bir qatorda zamonaviy shou ko'rinishidagi chiqishlar, doira cholg'usini musiqa uyg'unligida, dunyo xalqlari urma zarbli cholg'ulari bilan hamohang tarzda ijro etish urfga kirdi. Bu jihatlar doira cholg'usining xalqimiz orasida tomoshabopligini oshirishga, shu bilan bir qatorda doirachilarni izlanishga, soha rivoji uchun yangiliklar qilishga undamoqda. Bundan tashqari, ustozlar boshlagan ijrochilik yo'llari, ustoz-shogird

tizimi va undagi an'analarni kelajak avlodga etkazish maqsadida doirachilar o'rtasida ko'rik-tanlov va festivallar o'tkazish o'ziga xos an'anaga aylandi.

Mazkur san'at anjumanlari o'zida doira ijrochiligining an'anaviyligi va zamonaviy jihatlarini uyg'unlashtirgan. Xususan, 1991-yildan buyon o'tkazib kelinayotgan "Zarb" Respublika doirachilar ko'rik-tanlovi misolida oladigan bo'lsak, bu tanlovning majburiy asari sifatida Usta Olim Komilov ijod etgan "Qo'sh qars" doira darsligi kiritilgan. Bu jihat doira ijrochiligidagi an'anaviylikni saqlab qolish va ustozlar yaratib ketgan doira darsliklarining umrboqiyiligiga xizmat qilsa, tanlovning keyingi erkin ijro shartida doirachilar ustozlari yordamida tayyorlab kelgan zamonaviy doira usullarini sahnada namoyish etishlari mumkin. Bu jarayonda doira ijrochiligining yangicha ko'rinishlari zamonaviy talqinda namoyon bo'ladi. Mazkur ko'rik-tanlov va festivallarning muntazam o'tkazib kelinayotgani yosh ijrochilarga bo'lgan e'tibor va ularni yuzaga chiqarish va doira cholg'usining yanada ravnaq topishida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, professor Dilmurod Islomov bu ko'rik-tanlovni o'tkazish bilan bog'liq xotiralarini eslab shunday degandi: "1991-yilgacha ustozlar ijro etgan usullar yoshlarimizning ham, o'zimizning ham yodimizdan chiqib bo'lgandi. Ana shu yo'qolib borayotgan oltin merosni saqlab qolish maqsadida 1991-yilda O'rta Osiyo doirachilari o'rtasida "Zarb-91" ko'rik-tanlovini o'tkazdim. Ustozimiz O'zbekiston xalq artisti, Mehnat qahramoni Usta Olim Komilov yaratgan "Qo'sh qars" doira darsligi shartli asar etib belgilandi. Ana shu tanlov ortidan buyuklarimizdan qolgan merosni qayta tiklab olishga erishdik. Tanlovda ishtirok etish istagida bo'lgan ko'plab doirachilar men bilan hamkorlik qilib, qadimiy doira usullarimizni o'rgandilar. Shuningdek, ushbu doira darsligini magnit tasmasiga yozib, barcha hududlardagi hamkasblarimiz, shogirdlarimizga tarqatdim. Natija yomon bo'lmadi. "Zarb" ko'rik-tanlovi ishtirokchilarining doiralarni zavq-shavq bilan chalishlarini ko'rib, beixtiyor ustozlarimizga munosib avlodlar yetishib kelayotganligini anglayman" [1].

1991-yili ilk marotaba o'tkazilgan ushbu ko'rik-tanlovda Ma'rufjon Azimov o'z mahoratini har tomonlama namoyon qilib, tanlov g'olibligini qo'lga kiritdi.

Ushbu ko'rik-tanlovdan so'ng Ma'rufjon Azimov ustozlar nazariga tushdi. O'z ustida muntazam ravishda ishlab, yetuk doirachi sifatida xalq e'tiborini qozondi. San'atkorlar orasida "shapalog'i shirin doirachi" iborasi mavjud. Hozirda ushbu ibora qo'llanilganda beixtiyor ko'z oldimizda Ma'rufjon Azimov va ularning ijrolari gavdalanadi. Ustozning ijro paytidagi yuksak mahorati, doirada tovush hosil qilishdagi aniqlik, yuqori ijro texnikasi hamda usullarni ijro etishdagi o'ziga xos musiqiy did o'zaro birlashib, tinglovchini o'ziga rom etadi. Ma'rufjon Azimovning boshqa ijrochilarda uchramaydigan shirali ijrolari, faqat o'zlarigagina xos bo'lgan ijro uslublari, ustozlarimizdan bizgacha yetib kelgan doira usullari va qochirimlariga mohirona jilo berib, ularni hozirgi zamon talabidan kelib chiqqan holda yangicha talqinda ijro etib, doira san'ati ixlosmandlariga taqdim etib kelmoqda. Yana bir muhim jihat, ustoz san'atkor yurtimizdagi ko'plab yosh doirachilarni o'z ortidan ergashtirgan, ular havas qiladigan, har jihatdan o'rnak bo'lib kelayotgan suyuqlik ustozlardan hisoblanadi.

Ma'rufjon Azimov doira ijrochiligining barcha yo'nalishlarini puxta egallagan mohir ijrochi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Doira ijrochiligidagi an'anaviylikni saqlagan holda zamon bilan hamnafas tarzda ijod qilib kelayotgan, doira ijrochiligining barcha yo'nalishlarini mukammal egallagan sozandalardandir. Hozirda doira cholg'usi ishtirok etgan deyarli barcha kuy-qo'shiqlarda Ma'rufjon Azimovning ijrolarini tinglashimiz mumkin. Ustoz san'atkor doira san'ati va undagi ijrochilikni xalqimiz orasida keng targ'ib qilish maqsadida birinchilardan bo'lib, faqat doirachilardan iborat ansambl tashkil etdi. Ushbu ansamblning o'ziga xosligi shundaki, unda doira cholg'usi zamonaviy musiqa uyg'unligida ijro etiladi. Mazkur cholg'uning ijro imkoniyatlarini ochib berish maqsadida kuy orasidagi doira ijrosida yakka holda va ansambl bo'lib o'ziga xos savol-javob tarzidagi qochirimlar qo'llaniladi. Xalqimiz orasida yaxshi qabul qilingan bu uslub hozirda doirachilar orasida ommalashdi. Ijodiy izlanishlar natijasida Ma'rufjon Azimov rahbarligidagi doirachilar ansambli faoliyati davomida ijod etgan musiqiy asarlar va doira usullarini musiqiy albom ko'rinishida doira san'ati ixlosmandlariga taqdim etib kelmoqdalar. Shu bilan bir qatorda ustozlar boshchiligida ansamblning hisobot

konsert dasturlarini namoyish etib, doira san'ati rivojida o'z hissalarini qo'shmoqdalar.

Hozirgi kunda barcha sohalardagi yangiliklarni keng ommaga taqdim etishda ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlarning o'rni katta. Ushbu jihatlarni inobatga olgan holda doira san'ati va uning o'ziga xosliklari, mazkur soha rivoji yo'lida xizmat qilayotgan ustozlar va shogirdlar faoliyatini yoritish, ularni doira san'ati ixlosmandlariga etkazish maqsadida "Navo" telekanalida "Zarb zavqi" nomli ko'rsatuv yo'lga qo'yildi. Hozirda bu ko'rsatuv orqali doira san'atidagi ijodiy yangiliklar, bu soha rivoji yo'lida amalga oshirilayotgan ishlar, doirachilarning o'ziga xos chiqishlari xalqimizga namoyish etib kelinmoqda. Bu ham o'z navbatida xalqimiz orasida iste'dodlarni yuzaga chiqarishda, doira ijrochiligini keng targ'ib qilishda va doira ijrochiligidagi an'analarning bardavom bo'lishida muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda O'zbekiston doirachilar jamoat birlashmasining rasmiy sahifalari ish boshladi. Ularda mazkur tashkilot tomonidan amalga oshirilayotgan ishlar, doira ijrochiligi tarixi, hozirgi kundagi holat, kelajakda bu soha rivoji yo'lida amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar, ustoz doirachilar hayoti va ijodiy faoliyati, doira san'atiga oid ma'lumotlar joylab borilmoqda.

Dastlab doirada faqat milliy usullarimiz ijro qilingan bo'lsa, bora-bora uning ijro dasturi bastakor va kompozitorlar asarlari bilan boyitildi. Doira cholg'usi kompozitorlik ijodiyotiga xos turli janrdagi asarlarda qo'llanila boshlandi. Ular doira jo'rligiga moslashtirilgan maxsus asarlar yaratdilar. Mazkur asarlar doira cholg'usining imkoniyatlari, unda ijro etiluvchi usullarning jozibasini musiqa uyg'unligida tinglovchilarga etkazishga xizmat qilmoqda.

So'nggi yigirma yillikda o'zbek doira san'ati va ijrochiligi yanada rivojlandi. Ijro texnikasi o'sib, yangicha qochirimlar ommalasha boshladi. Shuningdek, o'ziga xos ijro yo'llari paydo bo'ldi.

Ana shunday ijro yo'llaridan biri "teskari zarb" hisoblanadi. Mazkur ijro yo'lini ommalashtirishda O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Abbas Qosimovning xizmatlari katta. Bundan tashqari, ustoz san'atkor o'zbek doira san'ati dovrug'ini butun dunyoga tanitib kelmoqda. Abbas Qosimov yoshligidan

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist To'ychi Inog'omov qo'lida, keyinchalik aka-uka Dilmurod, Xolmurod, Elmurod Islomovlardan doira ijrochiligini o'zlashtirdi.

Yillar o'tib, Abbos Qosimovni "teskari zarb" ijro yo'li qiziqтира boshladi va uni o'rganish maqsadida Ma'murjon Vahobovga shogird tushdi. 1999-yilda karnay, surnay, doira va nog'ora kabi milliy cholg'ularimizdan iborat "Abbos" guruhini tuzdi. O'zbek milliy kuylari va dunyo xalqlari musiqalarini karnay-surnay ansambli ijrosida zamonaviy talqinda, sayqal berib ijro etishni yo'lga qo'ydi. Musiqiy asar orasida doira solosi (qochirim)ga keng o'rin berildi. 2020-yilda Abbos Qosimov xorijlik sozanda do'stlari bilan birgalikda "Xalqlar do'stligi" san'at saroyida "Zarb shou" nomli konsert dasturini taqdim etdi. Dunyoning turli davlatlaridan tashrif buyurgan san'at ustalari o'z san'atlarini namoyish etdilar. Faqat urma zarbli cholg'u ijrochilari ishtirokida bo'lib o'tgan mazkur konsert dasturi Markaziy Osiyo miqyosida ilk bor o'tkazilganini alohida e'tirof etish joiz. Mazkur konsert dasturida Abbos Qosimov Eriel Hayatt (Kanada), Tara Pandeya (AQSH), Rakuy Denziger (AQSH), Jimmi Sazerlend (AQSH), Elbi Roblexo (AQSH), Abubakar Silla (Afrika), Efe Tashpinarli (Turkiya), Natiq Shirinov (Ozarbayjon) Sirojiddin Jo'rayev (Tojikiston) kabi mohir ijrochilar bilan kutilmagan chiqishlarni namoyish etishdi.

Doira san'atidagi mavjud yutuqlar bilan bir qatorda ijrochilikda uchrayotgan kamchiliklarga ham to'xtalish joiz. Xususan, ayrim hollarda doira cholg'usida asarlarning belgilangan sur'atdan ortiq tezlikda ijro qilinmoqda. Asar tempining me'yordan yuqori bo'lishi, ijrodagi aniqlik va usullarning tomoshabinga tushunarli tarzda etib borishiga to'sqinlik qiladi. Ijro mahorati sozandaning texnikasi bilan emas, balki asardagi usullarni bir tekis, dona-dona ijro qilish bilan belgilanadi.

Yana bir jihat hozirda texnika rivoji doira ijrochiligiga ham ta'sirini o'tkazmoqda. Doiraga ovoz kuchaytiruvchi moslama (mikrofon)lar ulab ijro etish anchagina ommalashdi. Bu jihat har doim ham o'zini oqlayotgani yo'q. Sababi, doiraga mikrofon ulab ijro qilingandagi tovushning balandligi, bu jarayonda doiraning haddan tashqari qizdirilgan bo'lishi tinglovchini charchatadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, doira ijrochiligini rivojlantirishda an'analar bardavomligini saqlab, zamon bilan hamnafas ijod qilish, bu orqali doira ijrochiligidagi yangi ijodiy topilmalarni, undagi o'ziga xos jihatlarni bugungi kun talablari asosida tomoshabinlarga taqdim etish muhim omil sanaladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Islomov D. "Moziydan sado" monografiya. – Toshkent: "Ekstremum press" nashriyoti. 2019. – 140-b.*
2. *Ugli K. Development Of Performance Skills Of Future Music Teachers Using Percussion Instruments. European International Journal of Pedagogics. – Toshkent: 2023. № 06. – c.53-56.*
3. *Кобилкориев К. Musiqiy ta'lim jarayonida doira ijrochiligini rivojlantirish. Общество и инновации. – Toshkent: 2022. № 2. – c-447-451.*
4. *Qobilqoriyev Q. Doira cholg'usining o'zbek milliy musiqa madaniyatidagi o'rni. Magistrlik dissertatsiyasi. – Toshkent: 2020. – 116-b.*
5. *Qobilqoriyev Q. Bo'lajak musiqa o'qituvchilarining doira ijrochiligi malakalarini takomillashtirish. Miasto Przyszłości Kielce. – Polsha: 2024. – 926-928-b.*

Eldor Xushvaqto'v

O'zDSMI "Musiqali teatr san'ati" kafedrası
dotsent v.b

ISTE'DOD VA IQTIDOR (Ta'lim jarayonida vokal ijrochiligining o'rni va ahamiyati)

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida vokal ijrochiligining o'rni va ahamiyatini, pedagogik metodlarini, ijrochi shaxsini shakllantirishdagi roli va uning badiiy didini rivojlantirishdagi ahamiyatini muhokama qiladi.

Kalit so'zlar: vokal ijrochiligi, ta'lim jarayoni, pedagogik metodlar, ijro mahorati, estetik did, jamoaviy ruh, nutq madaniyati, ritm sezgisi.

TALENT AND ABILITY (The role and importance of vocal performance in the educational process)

Annotation. The article discusses the role and importance of vocal performance in the educational process, its pedagogical methods, its role in the formation of the performer's personality, and its significance in the development of artistic taste.

Keywords: vocal performance, educational process, pedagogical methods, performance skills, aesthetic taste, collective spirit, speech culture, sense of rhythm.

Iste'dod va iqtidor – insonning jismoniy va ma'naviy salohiyatlari bilan bog'liq murakkab tushunchalar bo'lib, ularning har biri shaxsning muayyan sohadagi muvaffaqiyati va qobiliyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday salohiyatlar, bir tomondan, insonning yashash muhiti va ta'lim olish jarayoni bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, uning tabiiy qobiliyatlari va mehnati orqali ham shakllanadi. Ammo, iste'dod va iqtidor orasidagi farqlar ularning aniq ahamiyati va qo'llanishida o'z aksini topadi.

Iste'dod – insonning tabiatidagi o'zgacha qobiliyatlari va salohiyatlariga aytiladi. Bu tabiiy va mavjud bo'lgan salohiyatlar insonning ayrim sohalarda boshqalardan farqlanishini ta'minlaydi. Iste'dod ko'pincha bolalik yoshida namoyon bo'lib, ular shaxsning kasbiy va ijodiy faoliyatida yuqori natijalarga erishish uchun kerakli asosni tashkil etadi.

Iqtidor – insonning amaliy sohadagi salohiyati va mustaqil ravishda ishlash qobiliyatini bildirib, shu bilan birga mehnat va ta'lim orqali rivojlantiriladi. Iqtidor, shuningdek, shaxsning o'z xobbilarini maqsadga aylantirish va ularda muvaffaqiyatli bo'lish qobiliyatini ta'minlaydi. Iste'doddan farqli o'laroq, iqtidor insonning o'zining mehnati va bilimlari orqali shakllanadi va muvaffaqiyat uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Vokal ijrochiligi bugungi kunda keng tarqalgan san'at turi bo'lib, asl xalq san'ati turlaridan hisoblanadi. Vokal ijrochiligi nafaqat ijrochini, balki tinglovchilarni ham ma'naviy saviyasini, badiiy didini oshirishga xizmat qiladi. Vokal ijrochiligi an'analari qadim davrlarga borib taqaladi. Unda xalqimizning boy tarixiy merosi tarixiy qo'shiq bilan bog'langan va o'z aksini topgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Vokal ijrochiligi ta'lim jarayonining ajralmas bir qismi bo'lib, nafaqat musiqiy san'at, balki talabalarning nutq madaniyati, zehn va xotira rivojlanishi uchun ham katta ahamiyatga ega. Vokal ijrochiligi – bu talabalarga musiqa, teatr va boshqa san'at turlarida o'zlarini ifoda etish imkonini beradigan san'at shaklidir. Pedagoglar uchun vokal ijrochiligi bo'yicha ta'lim berish, talabalarni nafaqat musiqiy iste'dodlarini rivojlantirishga yordam beradi, balki ular bilan ruhiy va hissiy bog'lanishni o'rnatishda ham muhim rol o'ynaydi. Vokal ijrochiligi ta'lim jarayonida o'quvchilarning estetik dunyoqarashini kengaytiradi, musiqa va san'atni anglash darajasini oshiradi. Bu talabalarda o'z-o'zini anglash va o'z hissiyotlarini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Talabalar vokal mashqlarini bajarish davomida musiqaning texnik jihatlarini o'rganishadi. Musiqa orqali o'z ruhiy holatlarini aks ettiradilar. Bu esa ularning o'z-o'zini ifoda etishiga va ichki dunyosini anglashiga imkon yaratadi.

Ammo shu o'rinda yana bir narsani aytib o'tish joizki, bugungi kunda ta'lim jarayonida vokal ijrochiligini o'qitish va talabalarga o'rgatish jarayonidagi muammolar yuzaga chiqib qolmoqda. Talabalarning estetik, g'oyaviy va badiiy tarbiyasi muvaffaqiyat bilan amalga oshirilishida, ularning har jihatdan etuk shaxs bo'lib etishishlarida badiiy havaskorlikka va qo'shiqchilikka asos bo'lgan vokal

ijrochiligi fanining ahamiyati juda katta rol o'ynaydi. Oliy o'quv yurtlarida vokal ijrochiligi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarni tarbiyalashda birinchi navbatda o'quv metodik qo'llanmalar bilan ta'minlanganligi, shuning bilan birgalikda repertuardagi qo'shiqlar talabaning imkoniyatidan kelib chiqqan holda tanlangan bo'lishi lozim. Bu jarayon vokal ijrochiligi oldida turgan yuksak vazifalardan biridir.

Vokal ijrosini o'zlashtirishda xatolarni aniqlash va ulardan himoyalash vokal qobiliyatingizni yaxshilashga yordam beradi:

1. Vokalchilar nafas olishda xato qilishlari mumkin, masalan, nafasni diafragma bilan emas, balki ko'krak bilan olish. Bu holat ovoz sifatiga ta'sir qiladi va ovozning barqarorligini yo'qotadi. To'g'ri nafas olish uchun diafragmani faol ishlatish muhim.

2. **Ovozni ortiqcha kuchlantirish:** Ozgina ovoz bilan qiynalish yoki ortiqcha ovoz bilan harakat qilish, ovoz barqarorligini yo'qotishga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ovozni tabiiy va qulay holatda ishlatish kerak.

3. Vokal texnikasini o'zlashtirishda sabr va matonat talab qilinadi. Yuqori notalarda kuylash uchun yordamchi texnikalarni (masalan, mo'yhik, ovozni yotqizish) o'rganish kerak.

4. Yangiliklarga ishtiyoqsiz qarash, musiqa janrlari va vokal uslublari bo'yicha ham taraqqiy etishni to'xtatishga olib kelishi mumkin. Umumiy ovozni yaxshilash uchun turli janrlarda sinab ko'rish va ijro qilish muhim.

5. Vokalchilar ovozlari uchun muhim bo'lgan engil mashqlar va ovozni himoya qilish amallariga e'tiborsiz bo'lishlari mumkin, bu esa ovozning siqilishi va uzilishlariga sabab bo'lishi mumkin.

Vokal ijrosini yaxshi o'rganish va muvaffaqiyatga erishish uchun mutaxassis pedagoglar bilan muntazam ishlash, texnikalarga e'tibor berish va to'g'ri mashq qilish muhim.

Ta'lim jarayonida yoshlarga vokal yo'nalishida darslarni muntazam olib borish, ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish va haqiqiy san'atkor sifatida voyaga etishlariga zamin yaratadi. Bu jarayonda talabalar nafaqat o'zbek bastakorlarining, balki rus, qardosh va xorijiy xalqlarning boy musiqiy merosi bilan

tanishish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqadiki, talabalar dastlabki bosqichlarda vokal ko'nikmalarini mustahkamlab boradilar. Yuqori kurslarda esa ular vokal mashqlari va bastakorlarning asarlarini chuqur o'rganadilar.

Bu jarayonda talabalarda vokal san'atining nozik jihatlarini egallash, ularning iqtidorini yuzaga chiqarish, kelgusida iste'dodli xonanda sifatida shakllanishlarida ustozlarning roli beqiyosdir. Shu bois, vokal o'qituvchilarining zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi. Vokal san'atida nazariy bilimlarni chuqur egallash alohida ahamiyatga ega. Qo'shiqning matni ijrochiga ravshan va tushunarli bo'lsa, talaba uni tez o'zlashtirib, musiqa bilan uyg'un holda ijro eta oladi. Bu esa nafaqat ijrochining o'ziga, balki tinglovchilarga ham estetik zavq ulashadi.

Shu sababli, vokal pedagogidan katta tajriba va chuqur bilim talab qilinadi. Har qanday asarni o'rgatishdan avval uning muallifi, yaratilgan davri, kimga bag'ishlangani va asarning mavzusi haqida to'liq axborot berilishi lozim. Shuningdek, qo'shiqning tarbiyaviy mazmuni ham tushuntirilishi kerak.

Bu jarayonda talabalar ovozi to'g'ri yo'naltirish, ularning emotsional ifodasi va musiqaga sezgirligini har tomonlama rivojlantirish muhim sanaladi. Ayniqsa, vokal mashg'ulotlari orqali talabalarning iste'dodi to'la namoyon bo'lishi uchun keng imkoniyat yaratiladi.

Shu bilan birga, ta'lim jarayonida ayrim kamchiliklar va o'z echimini kutayotgan masalalar mavjud. Jumladan, musiqa nazariyasi fanining chuqur o'rgatilishi zarurdir. Darslarda ko'rgazmali vositalar va musiqiy namunalardan foydalanish, belgilangan maqsadlarga erishishda samarali natijalar beradi. Agar bu jarayonlar to'g'ri yo'lga qo'yilsa, har bir talabada yurtga bo'lgan sadoqat, g'urur va vatanparvarlik hissi yanada kuchayadi. Bu esa ularning ijodkorlik salohiyatini oshirib, yangi yutuqlarga ilhomlantiradi. Vokal ijrochiligini o'rgatish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish uchun pedagoglar va ta'lim muassasalari metodik yondashuvlarni yangilash, texnologiyalarni to'g'ri qo'llash, talabalar bilan individual ish olib borish va motivatsiyani oshirish zarur. Bu omillar

birgalikda talabalarga samarali va sifatli vokal ta'lim olish imkoniyatini taqdim etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Rashid U. Teatr san'ati turlari. Interpretation and researches. 2024. – 116-119-b.*
2. *Xusanov B. Musiqali teatr aktyorlarini tarbiyalashda adabiy parchalarning ahamiyati. Interpretation and researches. 2023. – 1-15-b.*
3. *Qudratov O. Musiqali teatr Gul Toji, Arshinmolchi. Oriental Art and Culture. 2024. – 274-278-b.*
4. *Nazarov B. Rejissor kadrlar tayyorlashdagi ayrim muammo va echimlar. Oriental Art and Culture. 2024. – 88-92-b.*
5. *Nusurov I. Milliy klassik spektakllarda zamonaviy texnologiyalar. Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. 2025. – 503-511-b.*
6. *Muhammadiyev S. Yaxlit sahnaviy asar. Sahnalashtirish ishlari. Oriental Art and Culture. 2025. – 264-267-b.*
7. *Turg'unboyev F. Aktyorlik mahoratida hatti-harakat shakllari. Oriental Art and Culture. 2024. – 420-425-b.*
8. *Фармонов, Ф. Maxmudjon G'ofurov san'atining mo'jizalari. Oriental Art and Culture. 2022. – 935-939-b.*

Nurillo Usmonov

O'zDSMI o'quv teatri direktori

SA'NATDAGI HAMKORLIK MASALALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti vakillari tomonidan Rossiya Federatsiyasining Moskva shahridagi Rossiya davlat teatr san'ati institutiza tashrif tafsilotlari, u yerda talabalar tomonidan sahnalashtirilgan diplom spektakli namoyishi haqida fikr yuritildi.

Kalit so'zlar: sahna, aktyor, o'quv teatri, spektakl, chiroq ustasi, grim, repetitsiya, opera.

ISSUES OF COOPERATION IN ART

Annotation. In this article, representatives of the State Institute of Arts and culture of Uzbekistan reflected on the details of the visit to the Russian state Institute of theater arts in Moscow, Russia, where the presentation of a diploma performance staged by students took place.

Keywords: stage, actor, educational theater, performance, lighting technician, makeup, rehearsal, opera.

Teatr – bu sahna san'ati turi bo'lib, unda aktyorlar asarni yozma yoki improvizatsiya shaklida jonlantirib, tomoshabinlar oldida jonli ijro qiladilar. Teatr inson tuyg'ulari, hissiyotlari, muammolari va hayotiy voqealarini sahna orqali ifoda etadi. Teatr bo'yicha xalqaro hamkorlik bu juda muhim va qiziq sohadir. U turli millatlar va madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash, ijodiy tajriba almashish va san'at orqali dunyoqarashni kengaytirishda katta rol o'ynaydi. Teatr orqali mamlakatlar o'z madaniyatini boshqalarga tanishtiradi. Bu diplomatik munosabatlar uchun ham foydali – san'at har doim qalblarga yo'l topa oladi.

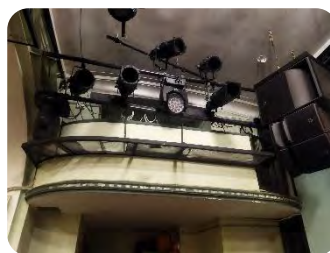
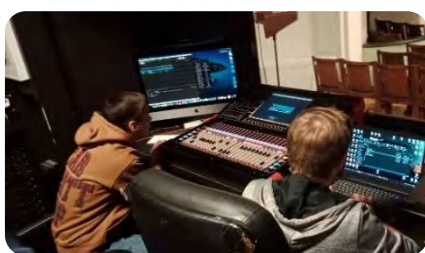
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti tomonidan Rossiya Federatsiyasining Moskva shahridagi Rossiya davlat teatr san'ati institutining o'quv teatr faoliyatini o'rganish, spektakl, repetitsiya va namoyishlarda ishtirok etish va xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish maqsadida belgilangan tartibda xizmat safariga

borildi. Rossiya davlat teatr san'ati institutining o'quv teatri tarixiy sahnasi faoliyati bilan tanishar ekanmiz, u yerda opera yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar tomonidan sahnalashtirilgan diplom spektaklini tomosha qildik.

O'quv teatr direktori Yelena Lazareyevna bizni o'quv teatr faoliyati bilan yaqindan tanishtirdi. U yerdagi muhit o'ziga xosligi bilan ajralib turardi. Xodimlarning muomala madaniyati, ish vaqtida maxsus kiyimda yurishlari e'tiborni jalb qildi.

Teatrda garderoab, libosxona, ovoz operatorlari xonasi, chiroq ustasi xonasi, grimm xonalari, bufet hamda rekvizit xonalari bilan tanishib, teatr sahnasi ost qismida orkestr chuquri, harakatlanuvchi shtangeyt va safitlar mavjudligini ko'rdik. Tomoshalar zali 180 ta tomoshabinga mo'ljallangan.

26-noyabr kuni o'quv jarayoni bilan tanishish uchun Rossiya davlat teatr institutiga bordik. U yerda bizni institut prorektori Irina Yuriyevna kutib oldi va institutning

barcha o'quv jarayoni bilan birma-bir tanishtirdi.

GITIS teatr sahnasi – yosh ijodkorlar uchun haqiqiy sinov maydoni, ya'ni bu institutning asosiy amaliy maydoni bo'lib, talabalar o'quv jarayoni davomida o'z ijodiy ishlarini shu yerda namoyish etadilar. Unda turli janrlardagi spektakllar: drama, musiqa, balet, pantomimo va improvizatsiya namoyish etiladi. Sahnada ko'plab tajriba spektakllari, diplom ishlari va ustozlar rahbarligida qo'yilgan teatr asarlari namoyish qilinadi.

Sahna texnik jihatdan jihozlangan bo'lib, unda zamonaviy chiroq va ovoz tizimi, turli sahna dekoratsiyalari uchun harakatchan platforma va mexanizmlar, proyeksiya va multimediani qo'llash imkoniyati, kichik sahna (eksperimental teatr)

va katta sahna (massiv sahna asarlari uchun) mavjud. Bundan tashqari talabalar uchun imkoniyatlar judayam keng. Amaliy tajriba sifatida talabalar 1-2 kurslardan boshlab sahnada ishtirok etadilar. Diplom spektakllari bitiruvchilar uchun

tayyorlanadigan to'liq spektakl namoyishi bo'lib o'tadi. Mashhur rejissyorlar bilan talabalar professional ustozlar bilan qo'shma spektakllar ustida ishlash imkoniga ega. Festivallar va namoyishlar talabalar spektakllari ichki va xalqaro

teatr festivallarida namoyish etiladi.

GITIS teatr sahnasi Moskva aholisi va mehmonlari uchun ham ochiq bo'ladi. Masalan, GITISning Opera rejissurasi fakulteti talabalari tayyorlagan "Karmen" operasi sahnalashtirilib, MDH va Yevropa teatr forumlarida namoyish etilgan. Biz tashrif chog'ida "Божьи коровки возвращаются на землю" spektakli premyerasida qatnashdik. Bu zamonaviy rus dramaturgi Vasiliy Sigarevning mashhur pyesasi asosida sahnalashtirilgan asar bo'lib, jamiyatning chetga surilgan qatlamlari hayotini realistik va ta'sirchan tarzda tasvirlaydi.

Spektaklning voqealari shahar chetidagi qabristonga tutashgan uyda yashovchi marginallar – giyohvandlar, fohishalar, o'g'rilar va boshqa jamiyatning chetga surilgan insonlari hayoti atrofida rivojlanadi. Ular o'z yashash joyini "tiriklar va o'liklar" deb ataydilar. Shunga qaramay, bu muhitda ham umid, muhabbat va insoniylikka ishonch saqlanib qolgan.

GITISda bu pyesa Vasiliy Kokovin rejissyorligida sahnalashtirilgan. Spektakldagi sahna dizayni va kostyumlar orqali muhitning og'irligi va personajlarning ichki holati yorqin ifodalangan. Aktyorlar tomonidan ijro etilgan rollar tomoshabinlarda kuchli hissiyot uyg'otadi. "Божьи коровки возвращаются на землю" spektakli jamiyatning chetga surilgan qatlamlari hayotini ochiq va realistik tarzda ko'rsatib, insonning hatto eng og'ir sharoitlarda ham umid va muhabbatga bo'lgan ehtiyojini ta'kidlaydi. Bu asar tomoshabinni mulohaza qilishga undaydi va jamiyatdagi muammolarga boshqacha nazar bilan qarashga chorlaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti o'quv teatrida ham u erda o'rgangan tajribalarni teatr faoliyatini rivojlantirish uchun qo'llashni oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Театральный фестиваль стран СНГ: ГИТИС, Мастер-Класс. Министерство культуры Российской Федерации. 2024.*
2. *Казакевич Ксения Владимировна. ГИТИС, веб-сайт old.gitis.net*
3. *Navruzova I. Perfect interpretation of the king and the poet on the musical theater stage. European Journal of Arts. 2023. № 4. – с.20-23.*
4. *Ходжиматова М. Литература и искусство художественного слова в воспитании гармонично развитого поколения. Молодой ученый. 2017. № 2. – с.642-645.*

Sardorbek Azatov

O'zDSMI, "Vokal" kafedrası o'qituvchisi

O'ZBEK KOMPOZITORLIK IJODIYOTIGA BIR NAZAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada musiqa san'atining muhim qatlami bo'lmish kompozitorlik ijodiyoti haqida so'z boradi. O'zbekiston musiqa madaniyatida kompozitorlik ijodiyotining kirib kelish jarayonlari, kompozitorlik san'atiga hissa qo'shgan bastakorlar ijodi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kompozitor, musiqa, san'at, opera, balet, simfoniya, kamer – cholg'u, polimonodiya.

A LOOK AT UZBEKISTAN COMPOSITION CREATIVITY

Annotation: This article discusses the creative work of composers, an important layer of musical art. It provides information about the processes of the introduction of creative work into the musical culture of Uzbekistan, and the work of composers who contributed to the art of composition.

Keywords: composer, music, art, opera, ballet, symphony, chamber music, polymonody.

O'zbek xalq musiqa san'ati o'zining milliy jarayonlarida o'ziga xos va mukammal darajada shakllangan betakror xalq va mumtoz musiqa merosiga ega. XX asrga kelib, bu ijtimoiy hayot so'qmoqlarida va musiqa madaniyatimizda yangi yo'nalish joriy etila boshlandi. Bu ana shu g'arb musiqa madaniyatining negizida musiqa ijodiyotini kamol toptirish edi. Qayd etish joizki, har qanday musiqa xalq madaniyatining rivojiga xizmat qilsa, albatta amaliyotda o'z ijobatini topadi. XX asrga kelib O'zbekistonda ham evropacha tafakkur oqimining ta'siri sezila boshlandi va zamonaviy musiqaning kompozitorlik ijodiyoti ko'rinishida amaliyotda qaror topa boshladi.

Kompozitor – (lotincha compositor – tuzuvchi, ijod etuvchi) – 1) ko'p ovoqli musiqa asarlari muallifi, musiqa ijodkori. "Kompozitor" atamasi XVI asrga kelib Italiyada keng tarqalgan. Kompozitorlik kasbi ijodkordan musiqiy-ijodiy

qobiliyat bilan birga puxta bilim ham talab etadi. Kompozitor nota yozuvi yordamida musiqa asarlarini ijod etadi, yangi, individual badiiy mazmunni ifodalashga harakat qiladi. Shu jihati bilan an'anaviylik mezoniga tayanib monodiya tizimida ijod etuvchi bastakordan farq qiladi.

Barchamizga ma'lumki, O'zbek musiqasining ijodiyoti yillar davomida turli janrlar bilan boyib kelgan. XX asrga kelib, bastakorlik an'analarga xos va jahon musiqa ijodiyoti namunalari mos kompozitorlik ijodiyoti kirib keldi. Bu albatta o'zining yangidan-yangi janrlari, ularni yaratish va ijro etish qonuniyatlari bilan bog'liqdir.

Kompozitorlik ijodiyoti bilan birga o'zbek musiqasiga evropa musiqiy an'alarida mavjud bo'lgan opera, balet, simfoniya, kamer musiqa, cholg'u musiqa kabi bir qator janrlarda ijod etish an'anasi kirib keldi. O'tgan asr davomida bu an'ana o'zbek musiqiy hayotida o'z o'rnini topdi. O'zbek kompozitorlik maktabi shakllandi, yetuk kompozitorlar tarbiyalanib, samarali ijod etdilar. Olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan musiqiy asarlar yaratdilar.

Mana shu jarayon yurtimizda badiiy havaskorlik jamoalarning tashkil topishi, maxsus musiqa o'quv maskanlarining ochilishi, professional teatrlarning bunyodga kelishi va o'zbek musiqali drama, opera va baletlarining yaratilishi bilan bog'liqdir.

O'zbek musiqa sahifalariga kirib kelgan kompozitorlik ijodiyoti boshlanish davrlarida, O'zbekistonda faoliyat olib borgan rus musiqa san'ati namoyandalari va kompozitorlarining ijodini alohida qayd etish joizdir. Asosan XX asming 20-40-yillarida faoliyat olib borgan mutaxassislar musiqa ijodiyotining yangi yo'nalishini amaliyotga olib kirdilar. Musiqiy folklorni o'rgandilar va uning asosida kompozitorlik janrlarida asarlar yaratish dunyosiga olib kirdilar.

Bu jarayon ham o'ziga xos shakllanish va rivojlanish bosqichlarini o'taganini qayd etish lozimdir. Chunki bu an'ana, avvalo, rus musiqashunos va kompozitorlari tomonidan boshlab berildi, so'ngra milliy an'analarni saqlash maqsadida bastakorlar bilan kompozitorlarning hamkorlik davri ham o'z mevasini berdi. 1930-yillarning oxiridan o'zbek kompozitorlik ijodiyoti o'zini ko'rsata boshladi va tez orada kompozitorlarning yangi avlodi tarbiyalandi. Eng muhimi kompozitorlikning barcha

janrlarida o'zbekona ohanglarga ega bo'lgan milliy ruhdagi asarlar yaratilib, jahon sahnalarida o'zini namoyon etib kelmoqda.

Shuni alohida ta'kidlashimiz kerakki, O'zbekistonda kasbona musiqaning paydo bo'lish tarixini bilish, kompozitorlar ijodida xalq musiqasidan foydalanish uslublarini o'rganish nihoyatda muhimdir. O'zbek musiqasi tarixida 1920 – yillardan keyin musiqamiz ko'lami yanada kengaydi, yangi shakl va janrlar paydo bo'la boshladi. Xususan, xor, kantata, syuita, opera, balet va simfoniya kabi kompozitorlik ijodiga mansub asarlar ham yaratila boshlandi. Bu jarayonda xalq musiqalarimizni notada namoyon qilishga katta ahamiyat berildi. Ana shu ishlarni amalga oshirish uchun Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona kabi shaharlarda xalq konservatoriyalari, musiqa texnikumlari va musiqa maktablari ochildi. 1928-yilda Samarqand shahrida musiqa va xoreografiya ilmiy tadqiqot instituti tashkil topdi. Bu dargohlarda milliy kadrlar tayyorlashda rus mutaxassisleri, kompozitorlarning hissalariga katta bo'ldi. Ayniqsa V.A.Uspenskiy, S.N.Vasilenko, Y.Y.Romonovskaya, N.I.Mironovlarning xizmatlari ulkan edi. Ana shu davrlarda Tolibjon Sodiqov, Mutavakkil Burxonov, Muxtor Ashrafiy, Manas Leviyev, Sulaymon Yudakov, Doni Zokirov, Ilyos Akbarov, Sharif Ramazonov kabi milliy kompozitorlar va musiqashunoslar avlodi etishib chiqdi. Natijada xalq musiqa merosimizni o'rganish, notaga yozib to'plash, etnografik ansambllar tuzib xalqimiz orasida ularni keng targ'ibot qilib, yanada rivojlantirish va shu bilan birga zamonaviy janrlarda yangi asarlar yaratish ishlari avj oldi. Ayniqsa Toshkent Davlat Konservatoriyasi va O'zbekiston Davlat Filarmoniyasining ochilishi hamda Toshkent shahar va jumhuriyat viloyatlarida qator musiqali drama teatrlarining tashkil topishi natijasida milliy musiqamiz ko'lami yanada kengaydi. O'ttizinchi yillar oxirida rus kompozitorlari N.Roslovets va F.Tal o'zbek san'atkorlari yordamida "Paxta", "Shohida", "Gulandom" kabi birinchi o'zbek baletlarini, M.Ashrafiy va S.Vasilenko esa "Bo'ron", R.Glier va T.Sodiqovlar "Layli va Majnun" operalarini yaratdilar. Shu yillari o'zbek musiqa folklori asosida A.Kozlovskiy va G.Mushel ilk simfonik asarlar yaratdilar. Urush yillari vatanparvarlik va do'stlik ruhida qator musiqali dramalar, operalar, vokal va

simfonik asarlar yaratildi. Urushdan keyingi yillarda milliy uslubga hamohang asarlar ko'plab yaratildi. O'zbekiston simfonik orkestrlari "Bahor" raqs ansambllari tashkil topdi. Bu davrda estrada janri ham keng rivojlandi. Bu janrda O'zbekiston xalq artisti Botir Zokirov unutilmas iz qoldirdi. O'tgan davrlarda bolalar musiqasiga ham e'tibor kuchaydi. Mutavakkil Burxonov, Doni Zokirov, Manas Leviyev, Fattoh Nazarov, G'ofur Qodirov, Sharif Ramozonov, Mardon Nasimov, Yefim Shvarts kabi kompozitorlar qator xush ohang qo'shiqlar va kantatalar yaratdilar. Sobir Boboyev esa "Yoriltosh" operasini yaratdi.

1934-yilda O'zbekiston radiosi va 1938-yilda O'zbekiston kompozitorlar uyushmasi tashkil topib, o'z faoliyatlarini boshladilar. Ayniqsa bastakorlarning yangi avlodi: Hamza, To'xtasin Jalilov, Yunus Rajabiy, Imomjon Ikromov, Komiljon Jabborov, Saidjon Kalonov, Muxtoson Murtazoyev, Muhammadjon Mirzayev, Fahriddin Sodiqov, Nabijon Hasanov kabi namoyandalari o'zlarining yangi uslubdagi yaratgan asarlari bilan bu soha rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

1940-va undan keyingi davrlar musiqa ijodiyotining keskin rivojlanishi bilan bog'liqdir. 40-yillarda o'zbek kompozitorlarining shakllanishi va ularning kompozitorlik sohasida mustaqil asarlar yaratishning ilk davriga aylandi. 30-yillar ko'proq milliy kompozitorlarning rus kompozitorlari bilan hamkorlikdagi ijodi bilan xarakterlansa, 40-yillarda bu jarayonning mustaqil faoliyat boshlaganini ko'ramiz. M.Ashrafiy, S.Yudakov, M.Burhonov, M.Leviyev, I.Hamrayev, Sh.Ramazonov, D.Zokirov, X.Izomov kabi milliy kompozitorlar etishib chiqdilar [2, 5-b.].

O'zbek musiqa ijodiyotining XX asr 50-80-yillari davrida, kompozitorlik ijodiyoti va ijrochilik amaliyoti keskin rivoj topadi. Yirik sahnaviy asarlar – opera, balet va musiqali drama va komediyalar, vokal-simfonik (romans, syuita, kantata va oratoriya) musiqa, simfonik musiqa (simfonik syuita, simfonik poema va simfonik uvertyuralar), kamer-cholg'u musiqalari janrlarida skripka, violonchel, truba, fleyta, ovoz uchun konsertlar. Kamer-cholg'u musiqasi janrlarida yakka va ansambllar (torli kvartet) o'zbek kompozitorlik ijodida jahon andozalariga mos namunalari yaratildi.

Bugungi kunda kompozitorlarning keksa avlodiga qo'shilib Nadim Norxo'jaev, Komil Kenjayev, Avaz Mansurov, Shermat Yormatov, Muhammad Otajonov, Dilorom Omonullaeva va boshqa kompozitorlar, bolalar hamda yoshlar uchun zamonaviy asarlar yaratmoqdalar.

Mustaqil O'zbekiston o'z tanlagan yo'lidan dadil qadamlar bilan olg'a yurgani sari milliy kompozitorlik ijodiyoti rivojida muayyan ijobiy o'zgarishlar ham ko'rina boshladi.

Shunisi quvonarliki, so'nggi yillarda o'zbek kompozitorlarining ijodiy yutuqlari nafaqat respublikamiz yoki Markaziy Osiyo mintaqasida, balki jahon musiqa maydonida ham tobora tanilib bormoqda. Bu borada o'lkamizda, shuningdek, yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlarda o'tkazilgan nufuzli madaniy-musiqiy tadbirlarni, ko'rik-tanlovlarni hamda festivallarni misol qilishimiz maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston kompozitorlik san'ati milliy san'atimizning katta qatlamlaridan biri sanaladi. U shakllanish pallalaridan mardonavor o'tib, ayni paytda o'z yetukligida yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Uning yutuqlari qator-qator badiiy barkamol asarlarda namoyon bo'lib, xalqimizning ma'naviy mulkiga aylanib bormoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Bafojev M. Ruboiyot va kompozitorlik ijodiyoti. – Toshkent: 2008.*
2. *Jabborov A., Begmatov S., Azamova M. O'zbek musiqasi tarixi. – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti. 2018.*
3. *To'plam. Musiqa ijod masalalari. II kitob. – Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti. 2002.*
4. *O'zbekiston san'ati. 1991-2001 yillar. – Toshkent: "Sharq" nashriyoti. 2001.*
5. *www.arxiv.uz*

Ilyos Nusurov

O'zDSMI "Musiqali teatr san'ati"
kafedrasi o'qituvchisi

MUSIQA YARATUVCHI SUN'IY INTELLEKTLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada, shiddatkor zamonda tezlik bilan o'sib borayotgan sun'iy intellekt haqida, sun'iy intellektning musiqa sohasida tutayotgan o'rni haqida fikr yuritib ko'rdik. Musiqa savodi bilan bog'liq bo'lgan har qanday inson bilsa zarar qilmaydigan dasturlarni sanab o'tdik va ularning farqlari, avfzallik tomonlarini ko'rib chiqdik.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, musiqa, soundtrekt, generator, versiya, instrument, janr, tahrirlash.

ARTIFICIAL INTELLIGENCES THAT CREATE MUSIC

Abstract. In this article, we discussed the rapidly growing artificial intelligence in a fast-paced world, the role of artificial intelligence in music. We have listed programs that are not harmful to anyone who knows about music literacy, and we have considered their differences and advantages.

Keywords: artificial intelligence, music, soundtrack, generator, version, instrument, genre, editing.

Insoniyat yillar mobaynida o'z mehnati va irodasi bilan katta yutuqlarga, rivojlanishga erishdi. O'z tafakkuri va izlanishlari ortidan ilm-fan, tibbiyot, arxitektura, huquqshunoslik, matematika, fizika, kimyo va bir qancha dunyoviy fanlar o'z yechimini topdi. Bu yutuqlar inson zakovatining eng oliy ko'rinishidir. Yaratgan insonga tortiq etgan eng katta marhamati bu yaratuvchanlik. Inson yer yuzida aql zakovati, tafakkuri bilan katta yaratilishlarni qila oldi.

Odamlar rivojlangan sari ular bilan ijtimoiy va maishiy yashash ham rivojlandi. Kiyim-kechak, uylar, oziq-ovqat, gigienik vositalar, madaniy hayot, mashinalar, telefon, qurol aslaha, bu singari ko'plab misollarni sanashimiz mumkin. Bu rivojlanish bosqichida biz insonlarni o'ziga qulaylik yaratish uchun aql zakovatlarini ishga solishayotganini ko'rishimiz mumkin.

XX asrga kelib elektr energiya, telefon, televizor, kompyuter, internetni yaralishi yangi dunyoni kashf etdi, desak bo'ladi. XXI asr esa kompyuter texnologiyasi va haqiqiy sun'iy intellektlar davri bo'ldi desak, adashmagan bo'lamiz. Hozirda sun'iy intellekt har bir jabhaga shiddat bilan kirib borayotganini ko'rib boryapmiz. Agar siz qayergadir shoshayotgan bo'lsangiz ko'chaga chiqib mashina to'xtatishga hojat yo'q yoki biror yegulik tanovul qilmoqchi bo'lsangiz, dastur orqali barcha ishingizni bitirishingiz mumkin. Katta zavodlar ham sun'iy intellektning yutuqlari bilan ishlab kelmoqda. Bunga o'xshash misollarni ko'p keltirishimiz mumkin. Keling, oldin sun'iy intellekt o'zi nima? Uning vazifasi nimalardan iborat? Shu haqida fikr yuritsak.

Sun'iy intellekt bu – inglizcha “Artificial Intelligence”, ya'ni inson intellektiga taqlid qiladigan mashinalar yaratuvchi fan va texnologiya sohasi. Sun'iy intellekt tezkor hisoblash jarayonida algoritmlar yaratish va qo'llash orqali insonning aql-idrokiga taqlid qilishga asoslanadi. Sodda qilib aytganda, sun'iy intellekt kompyuterni odam kabi o'ylab, yechim topishga yo'naltiradigan texnologiyadir.

“Sun'iy intellect” atamasi 1955-yilda Jon Makkarti tomonidan kiritilgan. 1956-yilda Makkarti va boshqalar sun'iy intellekt bo'yicha tadqiqot konferensiyasini tashkil etishdi. Ushbu konferensiyada sun'iy intellekt dasturi chuqur o'rganishlardan keyin yechim va tahlillar qilish kabi ko'p ixtirolarni amalga oshirish mumkinligini isbotlashdi. 1990-yillarga kelib, sun'iy intellekt taraqqiyotida yangi sahifalar ochila boshladi. Sun'iy intellekt yordamida kompyuter o'yinlari revolyutsiyasi yangi bosqichlarga erishdi. 1997-yilda Deep Blue nomli IBM kompyuteri shaxmat bo'yicha jahon chempioni Garri Kasparovni yenggan tarixdagi ilk kompyuter bo'ldi.

Bugungi kunda odamlar va sun'iy intellekt darajasini solishtiradigan bo'lsak, ma'lumotlarni o'rganish hajmi, ushbu ma'lumotlarni o'zlashtirishi, o'rganishlardan keyingi amaliy ishlar uchun murakkab qarorlarni qabul qilish odamlardan ko'ra sun'iy intellektda ancha ustundir. Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni sinchkov tahlil qilish va ular asosida qarorlar qabul qilishga qodir.

Hozirgi kunga kelib, sun'iy intellekt nafaqat boshqa kasblarda balki musiqa, kino va san'atning boshqa turlari, badiiy sohalarda tobora ko'proq tatbiq etilmoqda. Biz esa sun'iy intellekt taklif etayotgan musiqa va dasturlar haqida so'z yuritsak.

Sun'iy intellekt tomonidan san'atsevarlarga taqdim etilayotgan yana bir ajoyib imkoniyat shundaki, u havaskor musiqachilarga ham ijodiy jarayonlarini yaxshilashga katta ko'mak beradi. Ko'pgina ekspertlar, tadqiqotchilar, musiqachilar va ovoz yozish kompaniyalari sun'iy intellekt mahsulotini musiqaga integratsiya qilishning yangi usullarini izlamoqda. Ba'zi dasturchilar turli bastakorlar uslubidan andoza olgan holda asarlar yaratish ustida ishlasa, boshqalar esa musiqalarni aranjirofka qiluvchi dasturlari uchun musiqa bezovchi tovushlarni yaratishda foydalanishmoqda.

Ushbu vositalarning yana bir ajoyib jihati shundaki, ularning aksariyatidan bepul foydalanish mumkin, ya'ni har kim ularga kira olishi va mavjud texnologiyalardan foydalanishi mumkin.

Quyida sun'iy intellekt yordamida qo'shiq va musiqa yozuvchi dasturlarni ko'rib chiqamiz:

1. UDIO. Udio musiqa trektini yaratishda sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalangan holda ajoyib musiqiy dastur sifatida ajralib turadi. Udioda musiqa yaratish jarayoni juda sodda va foydalanuvchilarga o'zlarini qiziqtirgan janrlaridan kelib chiqqan holda musiqa yaratadi. Platformada musiqa asboblarining har xil turi mavjud, bu esa xohlagan musiqangizni tasvirlash imkonini beradi. Platformaga matn kiritasiz, u sizga yuqori sifatli musiqiy kompozitsiyaga aylantirib, foydalanuvchilarga manzur bo'luvchi qulay dizaynni namoyish etadi. Udioning yaratilishi va rivojlanishida Google Deep Mindning tadqiqotchilari, jumladan Devid Ding, Konor Durkan, Charli Nash, Yaroslav Ganin va Endryu Sancheslarning mehnatlari katta. Udio platformasini yaratishdan ko'zlagan maqsad, san'atsevarlarning barchalari dasturdan foydalana olishida edi. Hayotda hamma go'zal ashula ayta olmasligi mumkin, lekin dastur hech qanday tayyorgarliklarsiz orzularga yetkazadi.

2. HYDRA II. “Right sify” kompanyasi yaqinda musiqa va ovoz effektlarini yaratishda inqilob qildi desak adashmagan bo‘lamiz. Kompaniya musiqa modelini Hydra II deb nomlab ommaga taqdim etdi. O‘zidan oldingi versiyaning musiqa zaxiralariga va yangilangan musiqiy xotirasiga asoslanib Hydra II bir milliondan ortiq qo‘shiqlar to‘plamini yarata oladi. Hattoki yaratilgan musiqa mualliflik huquqi bilan patentlanishi mumkin. Hydra II ning musiqa xotirasi butun dunyo bo‘ylab yig‘ilgan 800 dan ortiq asboblarga ega va 50 dan ortiq tillarda mavjud. Platforma yuqori sifatdagi musiqa va axloqiy normalarga javob bera olishi bilan boshqa raqobatchilaridan farq qiladi. YouTube, Instagram, Facebook va boshqa ijtimoiy tarmoqlarda kontet yaratuvchi blogerlar foydalanishi uchun juda oson shaklda yaratilgan.

3. AIVA. Har doim e‘tiborni tortadigan yana bir ta’sirchan platforma AIVA bo‘lib, u 2016-yilda ishlab chiqilgan. Sun’iy intellekt doimiy ravishda reklamalar, video o‘yinlar, filmlar va boshqalar uchun saundtreklarni yaratish uchun takomillashtirib kelinmoqda. AIVAning birinchi nashri “Opus one for Piano Solo” deb nomlangan albom chiqargan hamda video o‘yin uchun musiqa bastalagan. Sun’iy intellekt foydalanuvchilarga musiqani noldan ishlab chiqish imkonini beradi va mavjud qo‘shiqlarning yangi talqinlarini yaratishga yordam beradi. Foydalanuvchilar ijod namunasini litsenziyalash jarayonlaridan tashvishlanmasa ham bo‘laveradi, sababi platforma buni o‘z majburiyatiga oladi. AIVA yordamida siz sevgan uslubingizni tanlab, ko‘plab janrlarda musiqalarni osongina yaratishingiz mumkin. Sun’iy intellekt bor bo‘lgan yoki eski bo‘lgan musiqalarni ham takomillashtirib sizga turli xil variantlarni taqdim eta oladi. AIVAdan foydalanish mutlaqo bepul.

4. SOUNDFUL. Soundful sun’iy intellektida video va podkastlaringiz uchun bir tugmani bosish orqali fon musiqalarni bepul yaratasisiz. Musiqa yaratish jarayoni juda oddiy, janrni tanlang, ma’lumotlarni sozlang va treklaringizni yarating. Sizning didingizga mos keladigan trekni topmaguningizcha takrorlang. Eng muhimi, noyob musiqalar tayyorlashingiz mumkin. Soundful sun’iy intellekti ustida ishlagan ovoz muhandis va prodyuserlar, yaratilgan har bir musiqalarni notalar bilan aniqlikda

o'rgatadi. Aynan musiqa nazariyasi mukammallashtirilgani sababli Soundfulning taronalari hech qachon qayta takrorlamaydi. Foydalanuvchilar turli janrdagi 50 dan ortiq shablonlardan foydalanishlari mumkin.

5. ECRETT. Ecret music platforma xotirasida yuz soatlik turli janrdagi qo'shiqlar jamlanmasi mavjud bo'lib, siz bu taronalardan qiziqishingizdan kelib chiqqan holda ko'plab variantlarni topishingiz mumkin bo'ladi. Ecret musicda besh marotaba musiqa yaratganingizdan keyin sodda interfeysi sizni hissiyotlaringiz va qiziquvchi janrlaringizni hisobga oladi. Katta musiqiy tanlovlar qila olish imkonini borligi uchun ham havaskor va professionallar uchun birdek manzur bo'ladi. Ecret music generatori har qanday video yoki o'yinlar uchun musiqa yaratish va litsenziyalash bilan bog'liq muammolarning oldini oladi. Ecret music generatoridan foydalanish uchun "Musika yaratish" tugmasini bosishdan oldin musiqa kayfiyati, qiziqishlaringiz, va janringizdan kamida bittadan variantni umumlashtirasiz. Keyin generator sizning tanlovingiz asosida musiqa yaratadi va siz bir xil sozlamalardan foydalanganda ham har safar turli xil musikalarni eshitishingiz mumkin bo'ladi. Ecret music bilan musiqa yaratganingizdan so'ng uni sevimlilar, yuklash tarixi, video yuklash bilan boshqarishingiz mumkin. Ecret musicning asosiy afzalliklaridan ba'zilari; obuna bo'lishdan oldin sinov versiyasida ishlata olasiz. Platformadan foydalanish pullik.

6. SOUNDRAW. Musika bastalovchi platformalardan yana biri Soundraw bo'lib, u boshqa dasturlardan farqli tomoni musiqiy instrumentlarni ishlatish osonligida. Soundrawda musiqiy instrumentlarni o'zingiz qo'lda yig'ishingiz mumkin. Siz tanlagan har qanday instrumentlardan foydalangan holda, didingizga yaqin musiqa bastalay oladi. Bularning barchasi sizga osonlik bilan yangi musiqa yaratish hamda sozlash imkonini beradi.

Platformada musiqa asarini improvizatsiya qilish va sozlash imkonini beruvchi moslashtirish funksiyasi mavjud. Foydalanuvchilar generatoridan foydalanishlari bepul bo'lsada, lekin yuklab olishingiz uchun obuna bo'lishingiz kerak bo'ladi.

7. BOOMY. Boomy musiqa yaratuvchi to'siqlari juda kam bo'lgan generatoridir. Bir necha soniya ichida original qo'shiqlarni yaratish imkonini beradi.

Keyin siz ushbu qo'shiqlarni turli xizmatlarda, YouTube va TikTok kabi platformalarda daromad olishingiz mumkin. Bir nechta filtrlarni o'rnatganingizdan keyin qo'shiq yaratish tugmasini bosganingizdan so'ng, sun'iy intellekt bir necha soniya ichida to'liq qo'shiq yozib chiqaradi. Tayyor taronani uni rad etish yoki saqlash imkoniyatiga ega bo'lasiz. Qiziq tomoni shundaki, siz Boomydan o'z akkauntingizni ochsangiz, siz yaratgan barcha musiqalar sizning egalik huquqingizga o'tadi.

8. **LOUDLY'S.** 70 mingdan ortiq xit taronalardan tanlangan musiqiy bezaklar Loudly's platformasining imkoniyati bilan birlashib o'z uyg'unligini taqdim etadi. Loudly'sning boshqa tarmoqlaridan farqli jihatida tayyor musiqaning saviyasi mazmun jihatidan anchagina baland kompozitsiyalarni ko'rishingiz mumkin. Generatoridan foydalanish oson, janr va variantlarni tanlang, bir necha soniya ichida sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan qo'shiqlarni tinglang. O'zingizga yoqqanlarini tanlang va darhol yuklab oling. Dasturdan foydalanish bepul.

9. **“WAVTOOL'S”.** WavTool's dasturida matn kiritasiz, sun'iy intellekt esa takliflar beradi va musiqa yaratishni iloji boricha mukammal qilish yo'lida sizga yo'l ko'rsatadi. Sun'iy intellekt sizga jarayon bo'yicha hisobot, tavsiyalar berishi va musiqangizni eng yaxshi tarzda ijro etishi uchun bevosita o'zgartirishlar kiritib boradi. Ishni boshlash oson, jarayonni boshlash uchun ritm yaratish, akkordlarni taklif qilasiz va tayyor taronani olasiz.

10. **AMADEUS CODI.** Eng yaxshi sun'iy intellektlar ro'yxatini tugatuvchi Amadeus kodi bo'lib, undan har qanday musiqa ixlosmandlari foydalanishi mumkin. IOS asosidagi ilova bir necha daqiqada yangi ohanglar yaratish imkonini beradi. Amadeus Code dunyodagi eng mashhur qo'shiqlarning akkordlarini o'z ichiga olgan sun'iy intellekt arxiv to'plamiga tayanadi. Platformadan musiqa kompozitsiyalarining yangi tuzilmalarini yaratish uchun foydalanishingiz mumkin. Sun'iy intellekt musiqa generatori yangi qo'shiqlarni yaratishi yoki ilgari yaratilgan qo'shiqlarni yangilangan variantini ham qayta ishlab yarata oladi. Eski taronalarni yangi musiqiy ovoz plagenlaridan foydalangan holda bezaklar bilan to'ldiradi. Siz tahrirlangan audio va media fayllarni plagen xotirasida ishlab

chiqasiz, agarda musiqani o'zingizga saqlab olmoqchi bo'lsangiz barcha qo'shiqlarni sotib olishingiz kerak bo'ladi.

Xulosamizni baham ko'radigan bo'lsak, zamonamizda tobora rivojlanib borayotgan musiqa yaratuvchi sun'iy intellekt dasturlari musiqani yaratishda, ishlab chiqarish va iste'mol qilishda inqilob yasamoqda desak adashmagan bo'lamiz. Ushbu innovatsion texnologiyalar havaskor va professional musiqachilarga o'zlarining ijodiy jarayonlarini yaxshilash va yuqori sifatli musiqalarni osonlik bilan yaratish imkoniyatini bermokda. Bu qulayliklar rivojlanib boraversa, kelajakda musiqa bastalovchi va ovoz yozuvchi studiyalar, umuman inson aqliy mehnati bilan ishlovchi studiyalarni bozordan chiqarib yuborishi mumkin. Bu dasturlar bilan ishlovchi kompaniyalar esa, "sun'iy intellektning musiqa sanoatiga integratsiyalashuvi inson ijodini yo'qotish emas, balki uni kuchaytirishdan iborat, bu esa musiqachilarga o'z ijod namunasini yangi yo'nalishlarini kashf qilish imkonini beradi", deb ta'kidlashmoqda.

Algoritmardan foydalanish orqali sun'iy intellekt vositasi yangi kompozitsiyalarni yaratishi, audio treklarni o'zlashtirishi va hatto tez fursatda fikr-mulohaza va takliflarni taqdim etishi mumkin. Matn asosida musiqa yaratadiganlardan tortib, professional musiqa yaratuvchilargacha, sun'iy intellekt tavsiya etadigan musiqa generatorlarining ishlash mexanizmi juda oson. Sun'iy intellekt texnologiyasi rivojlanishda davom etar ekan, uning musiqadagi ilovalari yanada kengayadi va musiqa yaratish uchun yanada murakkab va foydalanuvchilarga qulay echimlarni taklif etaveradi. Siz yangi tovushlar bilan tajriba o'tkazmoqchi bo'lgan havaskormisiz yoki ish jarayonini soddalashtirishni maqsad qilgan professionalmisiz, sun'iy intellekt musiqa generatorlari musiqiy loyihalaringizni bezash uchun bebaho resurslarni taqdim qilaveradi. Biz sanab o'tgan barcha dasturdan foydalanish uchun ingliz tilini bilishingiz talab etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yarbekov E. *Speech in Actor's Mastership. Eastern European Scientific Journal.* 2017. № 6.
2. Farmonov F. *Modern types of pedagogy. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities.* 2021. № 11(12). – p-33-34.
3. Qudratov O. *Musiqali teatr gultoji, arshinmolchi. Oriental Art and Culture.* 2024. № 5(5). – 274-278-b.
4. Muhammadiyev S. *Janr va ijro uslubiylati. Interpretation and researches.* 2023. № 1(15).
5. Usnatov R. *Interpretations of National Classical Literature on Stage. Journal of intellectual prperty and human rights.* 2024. № 11(3). – p-172-175.
6. Unite. *AI Sun 'iy intellekt* <https://search.app/wk2oC4KC79yoGf897>

Fayoz Turg'unboyev

O'zDSMI fakulteti "Musiqali teatr san'ati"
kafedrasi o'qituvchisi

MUSIQALI TEATRDA PSIXOFIZIK HARAKATNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada musiqali teatr aktyorining sahnaviy ijrosi jarayonida psixofizik harakatlarning ahamiyati yoritiladi. Aktyorning kuylovchilik mahorati va sahnaviy plastika ustida ishlashi orqali spektakl ta'sirchanligini oshirish masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: musiqali teatr, aktyorlik san'ati, psixofizik harakat, ariya, duet, dramatik ijro, vokal texnikasi, mizansahna.

THE IMPORTANCE OF PSYCHOPHYSICAL MOVEMENT IN MUSICAL THEATER

Abstract. This article explores the significance of psychophysical actions in the stage performance of musical theater actors. The issues of enhancing the impact of a performance through the actor's vocal mastery and stage plasticity are analyzed.

Keywords: musical theater, acting art, psychophysical action, aria, duet, dramatic performance, vocal technique, mise-en-scène.

Musiqali teatr san'ati dramatik teatrga nisbatan murakkabroq strukturalarga ega bo'lib, unda aktyor nafaqat dramatik aktyorlik mahoratini, balki vokal ijro qobiliyatini ham namoyon etishi lozim. Sahna san'atining bu turi aktyordan butunlay o'ziga xos yondashuvni talab qiladi, chunki u musiqiy va dramatik ifodaning uyg'unligi asosida tomoshabinga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, musiqali teatr aktyorlari psixofizik harakat tamoyillarini chuqur o'zlashtirishlari lozim.

Psixofizik harakat – bu aktyorning ichki kechinmalari va tashqi harakatlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikdir. Ushbu tushuncha teatr nazariyotida mashhur bo'lgan rus rejissyori Konstantin Stanislavskiy tomonidan kiritilgan bo'lib, u aktyorning hissiyotlari va jismoniy harakatlari bir-biriga bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Insonning

tashqi harakatlari uning ruhiy kechinmalarini ifodalaydi va aksincha, ma'lum jismoniy holatlar insonning ichki holatiga ta'sir o'tkazishi mumkin.

Musiqali teatrda psixofizik harakat ayniqsa muhimdir, chunki u aktyor ijrosining tabiiyligini ta'minlaydi. Vokal va dramatik ifodaning uyg'unligi tomoshabinni sahnadagi voqea ichiga olib kirishga xizmat qiladi. Agar aktyor nafaqat yaxshi kuylab, balki dramatik vaziyatga mos ravishda harakat qila olsa, spektakl yanada ta'sirchan bo'ladi. Bu esa tomoshabinni hissiy jihatdan bog'lash imkonini yaratadi. Shunday qilib, maqolaning asosiy maqsadi – musiqali teatrda psixofizik harakatning o'rni va uning dramatik teatr bilan farqlarini tahlil qilishdir.

Musiqali teatr aktyorining ijrosi dramatik teatr aktyoridan sezilarli darajada farq qiladi. Dramatik spektakllarda aktyor asosan suhbat, monolog va dialoglar orqali o'z obrazini ochib bersa, musiqali teatrda bu jarayon ariya va duetlar orqali amalga oshiriladi. Ya'ni, aktyorning his-tuyg'ulari nafaqat jismoniy harakat va yuz ifodalari orqali, balki ovoz, ritm va musiqa vositasida ham ifodalanadi. Bu esa aktyor uchun qo'shimcha talablar qo'yadi.

Musiqali teatrda aktyorning asosiy vazifasi nafaqat mukammal kuylash, balki xarakter yaratish, voqeani dramatik jihatdan ochib berish va tomoshabinga jonli his-tuyg'ularni yetkazishdir. Shuning uchun aktyor vokal texnikasi bilan bir qatorda, harakat va plastika ustida ham ishlashi shart. Musiqali teatr aktyorining harakatlari aniq, ifodali va obrazning umumiy holatiga mos keladigan darajada bo'lishi zarur.

Ayniqsa, musiqali sahnalarda aktyorning harakatlari vokal frazalari bilan uyg'unlashishi lozim. Ariyalar, duetlar va ansambllar jarayonida aktyorning harakatlari, mizansahnalari va sahnadagi joylashuvi dramatik voqelikni to'liq aks ettirishga xizmat qiladi. Misol uchun, teatr sahnasida sevgi sahnasini kuylayotgan aktyor faqatgina vokal texnikaga tayanib qolsa, bu tomoshabin uchun samimiy ta'sir o'tkazmasligi mumkin. Agar u bunday jarayonda his-tuyg'ularini harakati bilan ifoda etsa va obrazning ruhiy dunyosiga chuqur kirsa, sahna tabiiy va ishonarli chiqadi.

Dramatik teatrda aktyor ijrosi, asosan, so'z va jismoniy harakatlarga asoslangan bo'lsa, musiqali teatrda ijroning eng asosiy elementi – ovoz va ritmga

bog'liq. Biroq bu ovozning harakat bilan uyg'unlashishini kamaytirmaydi, aksincha, talabni yanada kuchaytiradi.

Musiqali teatr aktyori doimo jonli orkestr bilan ishlaydi, bu esa uning harakatlarini nafaqat dramatik vaziyatga, balki musiqa tempiga moslashtirishni talab qiladi. Dramatik teatr aktyorlari esa bunday cheklovlarga duch kelmaydi, chunki ularning sahnaviy harakatlari musiqiy ritmga bog'liq emas.

Musiqali teatrda aktyorning ovozi ham uning jismoniy holatiga moslashishi kerak. Agar u jismoniy jihatdan haddan tashqari faol harakat qilsa, ovoz sifati yomonlashishi mumkin. Buning aksi ham bo'lishi mumkin – agar aktyor faqat vokal texnikaga e'tibor qaratib, sahnaviy harakatlarga e'tibor bermasa, ijro samimiy va jonli chiqmaydi.

Bundan tashqari, dramatik teatrda aktyorning ichki kechinmalari tashqi harakatlar orqali yetkazilsa, musiqali teatrda bu jarayon vokal bilan to'ldiriladi. Masalan, dramatik spektaklda qahramonning og'ir ruhiy kechinmalari uning yurish-turishi, nigohi, tana harakatlari orqali ifodalanishi mumkin. Musiqali teatrda esa bunday jarayon ovozning tembr o'zgarishi, ritmik o'zgarishlar va musiqa orqali kuchaytiriladi.

Musiqali teatr aktyorlari uchun psixofizik harakatning eng muhim vazifalaridan biri – sahnadagi dramatik vaziyatni jonlantirishdir. Agar aktyor kuylash paytida obrazga mos harakat qilmasa, sahna tabiiy chiqmaydi va tomoshabinning qiziqishi susayishi mumkin.

Bundan tashqari, musiqali teatrda aktyorning sahnadagi joylashuvi ham muhim ahamiyatga ega. Mizansahna orqali obrazning ichki dunyosi ifodalanadi. Masalan, qahramonning yolg'izlik hissi bo'lsa, u sahnaning markazidan chekkaroqqa joylashishi yoki egilgan holatda turishi mumkin. Agar bu dramatik holat vokal bilan uyg'unlashmasa, sahna ishonarsiz chiqadi.

Shuningdek, aktyor nafasni to'g'ri taqsimlashni o'zlashtirishi kerak. Dramatik teatrda nafas olish jarayoni cheklanmagan bo'lsa, musiqali teatrda bu jarayon aniq tartibga solingan. Chunki har bir frazaning o'z ritmik tuzilishi bor va aktyor nafas olishni shu tempga moslashtirishi shart.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, musiqali teatr aktyori uchun psixofizik harakat nafaqat ijroni tabiiylashtirish, balki tomoshabinga yetkazilayotgan hissiyotlarni chuqurlashtirishga xizmat qiladi. U sahnaviy ifodaning asosiy elementlaridan biri bo'lib, aktyorning vokal ijrosi bilan dramatik harakatlarini uyg'unlashtiradi. Dramatik teatr bilan solishtirganda, musiqali teatrda psixofizik harakat yanada muhim ahamiyat kasb etadi, chunki aktyorning harakati nafaqat dramatik vaziyatga, balki musiqa ritmiga ham moslashishi lozim. Shu sababli musiqali teatr aktyorlari uchun sahnaviy plastika, vokal texnika va dramatik ifoda usullari uzviy bog'liq holda rivojlantirilishi zarur.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Muhammadova G. Xonandaning aktyorlik mahorati. – Toshkent: 2009.*
2. *Mahmudov J., Mahmudova X. Aktyorlik mahorati. – Toshkent: 2014.*

Samandar Sobirov

O'zDSMI "Milliy qo'shiqchilik" kafedrasi o'qituvchisi

TANBUR SOZI IJROCHILIGIDA O'ZIGA XOS MILLIY QOCHIRIMLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada tanbur sozining kelib chiqishi hamda ijrochilik uslublari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: tanbur, noxun, uslublari, Darvesh Ali Changiy, Fayzullo Karomatov, Ota Jalol, Turg'un Alimatov.

UNIQUE NATIONAL SONG PERFORMED BY SOZI TANBUR

Abstract. This article talks about the origin of the tanbur and its performance methods.

Keywords: tanbur, nohun, styles, Darvesh Ali Changi, Faizullah Karomatov, Ota Jalal, Turghun Alimatov.

Ma'lumki, o'zbek xalq musiqa san'ati o'zining qadimiyligi, an'analar boyligi va sarmazmunligi bilan ma'naviyatimiz sarhadlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, musiqani ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish va tadqiq etish, O'rta Osiyo olimlarining olamshumul ishlaridan hisoblanadi. Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Safuddin Urmaviy, Zaynulobiddin Husayniy, Najmiddin Kavkabi Buxoriy, Abdurahmon Jomiy, Darvesh Ali Changiy, Abdurauf Fitratlarning yaratgan musiqa risolalari bunga misol bo'la oladi.

Tarixiy manbalarda bu haqda alohida bo'limlar va risolalar bitilgan. Amaliyotda, Sharq xalqlari ijrochilik an'analarida, musiqa cholg'ulari juda ko'p va rang-barang tarzda shakllanib, rivojlangan. O'zbek xalqining tanbur, dutor, g'ijjak, nay, chang, qonun, ud, rubob, surnay, karnay, nog'ora, doira kabi musiqiy cholg'ular shakllangan. Ayniqsa tanbur sozi qadimdan keng rivojlanib o'zbek milliy musiqa san'atida katta ahamiyatga ega bo'lgan va hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan holda ustozlar tomonidan mahorat bilan shogirdlarga o'rgatilib kelinmoqda. Natijada, tanbur respublikamizning turli mintaqalarida (unchalik keng miqyosda

bo'Imasa-da) deyarli ustoz sozanda va xonandalar faoliyatida ishlatiladigan bo'lib qoldi.

Tanbur – manbalarda yozilishicha, yunoncha ikki so'zdan iborat bo'lib, “tan” – “yurak”, “dil”; “bur” – “tirnovchi”, “qitiqllovchi”, ya'ni “dilni qitiqllovchi” degan ma'nolarni angalatadi. Tanbur – uzun va yo'g'on dastasiga qalin pardalar bilan bog'langan hamda yupqa yog'och qoplamali noksimon kosoxonasi ustidagi maxsus xarrakdan o'tgan uch-to'rt tori noxun bilan chertib chalinadigan cholg'u hisoblanadi. Farobiyning musiqa risolasida Xuroson tanburining parda tuzilishi keltirilgan. O'zbek, tojik, uyg'ur va boshqa xalqlarda professional soz sifatida keng tarqalgan. Noksimon o'yma kosasi yo'g'on va uzun dastasi bilan birga yaxlit tut yog'ochdan yasaladi; umumiy uzunligi 110-130 sm. Kosasining qopqog'i, ko'pincha yupqa yog'och taxtachadan qilinadi, unda rezonator teshikchalari bor. Pay ipi bilan bog'langan 16-19 pardasi bo'lib, oltinchisi, odatda, ijro etiladigan asarning ladtonallik xususiyatiga ko'ra yuqori yoki pastga surib qo'yiladi. Kosa qapqog'ida cho'pdan yana 4 ta xas pardasi bo'ladi. Tanburning 3 ta toridan birinchisi (yuqoridan) asosiy, 2 tasi yordamchidir; birinchisi va uchunchisi unisonga, ikkinchi ularga nisbatan kvarta, ba'zida kvinta yoki sekunda past sozlanadi. Tanbur qo'lning ko'rsatkich barmog'iga kiyiladigan noxun bilan turli uslubda (torlarni yuqoridan va pastdan urib) chalinadi. Tanbur O'zbekistonda boshqa torli chertma sozlardan farqli o'laroq, diatonik tovushqatorga ega. Tanburning torlari uzun va ingichka, pardalari yo'g'on (diametri 3 mm gacha) bo'lganligidan torni turlicha kuch bilan bosib, tovush balandligini yarim tongacha o'zgartirish mumkin. Tanbur sozining qadimiy turlaridagi torlar XVI asrga qadar ipakdan bo'lganligini XVII asr musiqashunos olimi Darvesh Ali Changiy o'z risolasida bayon etgan. “Uning ta'kidlashicha, mohir ijrochilar tanbur tovushining yanada jozibador bo'lishi uchun kumush va mis simlardan foydalanishgan. Mazkur cholg'u keyinchalik bizning davrimizdagi kabi ko'rinishga kelgan”.

Tanbur chizig'i – Xorazm tanbur chizig'i XIX asrning 2-yarmida Xorazmda yuzaga kelgan nota yozuvi Tabalatura turi. Shoir va sozanda, bastakor Komil Xorazmiy joriy qilgan. Tanburning 17 ta pardasi va pchiq simga mo'ljallab

chizilgan 18 gorizontal chiziqlarga joylashtirilgan nuqtalardan iborat. Chiziq ustiga qo'yilgan nuqtalar kuy ijrosi jarayonida tanburning muayyan pardasida noxunning tepadan pastga, chiziq ostidagi nuqtalar pastdan tepaga chertilishini bildiradi. Vertikal chiziqlar pardalar yo'nalishini ko'rsatadi. Tanbur chizig'idagi notalar asosan nimchorak va ba'zan chorak notalar cho'zimiga teng. Chiziqlarning osti ustiga nuqtalar qo'yilib, ularning ustma-ust yoki yonma-yon joylashishi tanbur zarblari ("yakka zarb", "qo'sh zarb") ga ishora deb bilinadi. Pauza (jimlik) alomati, sukun (o) bilan ifodalanadi. Doira usullari uzun-qisqa zarblarni anglatuvchi bo'g'inlar vositasida ko'rsatiladi: "gul", "taq", "taqa", "taqqa", va h.k. Kuy bo'laklari ("xona", "bozgo'y", "hang"), to'xtovlar yoyli chiziq ishorasi yordamida belgilab yuboriladi. Tanbur chizig'ida she'riy matnlar ham berilgan. Ular to'liq yoki lavha tarzida kuy yo'lini anglatuvchi nuqtalardan alohida, bir chekkada yoziladi. Unga qarab ashulachilar g'azalning qolgan qismlarini esga solib oladilar. Tanbur notasi arab yozuviga o'xshab, o'ngdan chapga o'qiladi. Komil Xorazmiy tanbur chizig'i yordamida Xorazm maqomlaridan Rostning boshlang'ich qismini, uning o'g'li Muhammad Rasul Mirzo mazkur maqomning qolgan qismlarini hamda Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq maqomlarining XIX asr oxirida ma'lum bo'lgan cholg'u (chertim) va ashula yo'llarini (aytim) yo'llarini yozib olgan.

Tanbur o'z ovoziining tasviriy imkoniyatlari, jumladan, yumshoq hamda yoqimli ta'sirchan tembri bilan ulkan hofizlar asosiy jo'rnavoz sozi darajasiga ko'tarilgandi Ayni vaqtda, tanburning maqom ijrochiligida doira bilan birga ishlatiladigan doimiy etakchi soz sifatida tan olinishiga ham undagi musiqiy-tasviriy imkoniyatlarning ko'p qirravayligi asos bo'lgandi.

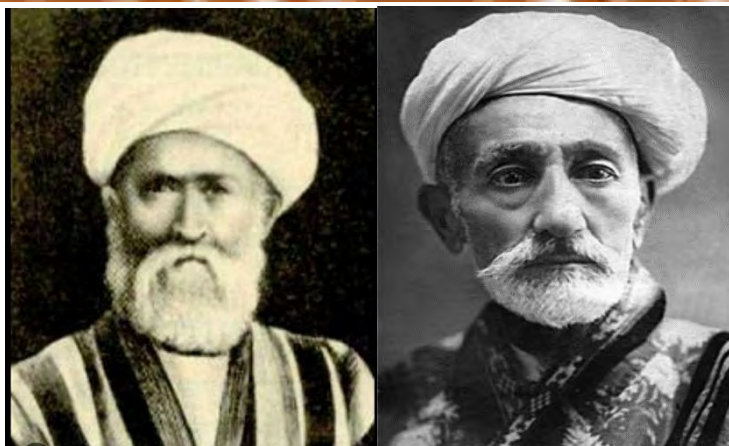
Yirik musiqashunos Fayzullo Karomatlining ta'kidlashicha; "Buxoro yaqin kunlargacha tanburning chortor (to'rt simli soz) aniqrog'i, uch asosiy simidan birinchisi qo'sha panjtor (besh simli soz), ya'ni uch asosiy simdan birinchi va uchinchilari qo'sha va shashtor (olti simli soz) yoki aniqrog'i, birinchisi uchlangan va uchinchisi qo'sha torli soz turlari ham mavjud bo'lgan.

Tanburning pardalaridagi baland-pastlik darajasini ikki xil (bas va skripka) kalitlarida ko'rsatish mumkin. Notalar skripka kalitida yozilganiga nisbatan

tanburda bir oktava past eshtiladi. Shashmaqomda tanbur turlicha – Buzruk, Segoh, Iroq maqomlarida kvartaga, Rost maqomida kvintaga, Navo maqomida esa butun parda (katta sekunda) ga sozlanadi.

Hoji Abdulaziz Abdurasulov – xonanda, sozanda, bastakor, O'zbekiston xalq artisti. Tanbur ijrochiligida va Shashmaqomining cholg'u yo'llarini Hoji Rahimberdidan, hofizlik san'ati sirlarini hamda Nasr sho'balarini Samarqandlik Borux hofiz, keyinchalik Ota Jaloldan o'rgangan. U “Gulizoringa turk, Bozurgoniy” ga Zebo pari, “Bebokcha” va “Ushshoq” yo'llariga Navo avjlarini bog'lab, ularning ta'sirchanlik kuchini orttirgan. Hoji Abdulaziz mohir sozanda sifatida ham tanilgan bo'lib, maqom yo'llarini tanbur va dutorda ijro etgan.

Tanbur sozi ijrochiligida o'z uslubiga ega bo'lgan buyuk ustozlardan biri Ota Jalol Nosirov edi. Ular o'zlarining iste'dodlari va musiqaga bo'lgan ulkan mehri bilan barcha ustozlar ko'nglidan joy oldi. U Buxoroning eng nufuzli maqom ustozlaridan bo'lib yetishdi. Amir Muzaffarxon, Abdulaxadxon, Olimxon saroyi qoshidagi shashmaqomchilar guruhiga rahbarlik qildi. Ota Jalol tanburni temir noxun bilan emas, balki tirnoqlarini maxsus o'stirib chaladigan sozandalar qatoriga kirgan. Uning ijro uslubi hamda talqinida qaror topgan Shashmaqom andozasi o'z davrida eng mumtoz namuna sifatida e'tirof etilgan. 1923-yilda V.A.Uspenskiy tomonidan Buxoro Shashmaqomi notaga olinishida ham keksa ustoz eng asosiy tayanch vazifasini bajargan. Uspenskiy Shashmaqom mushkilot va nasrlarni notaga ko'chirishda Ota G'iyos Abdug'ani, Abdurahmon Tanburiy (Umarov), Domla Halim Ibodov, Ma'rufjon Toshpo'latov kabi bir qator atoqli sozandalar ijrolariga asoslangan. Biroq butun jarayonga ko'z-quloq bo'lib turish Ota Jalol zimmasiga yuklangan edi. Yozilgan kuylarning nechog'liq to'liq va mukammal ekanligi to'g'risida aynan Ota Jalol rahbarligidagi hay'at hukm chiqargan. Shunga ko'ra, V.Uspenskiy yozuvidagi matnlar Ota Jalol talqinidagi Buxoro Shashmaqomi deyilishiga to'la asos bor.

Ota G'iyos Abdug'aniyev
Buxoro ijrochilik maktabining
yorqin namoyondasi, mashhur
tanburchi, va musiqashunos.
Faoliyati davomida
“Shashmaqomning” mushkilot
bo'limiga tegishli aksariyat

kuylar ijrochiligini mukammal egallagan. Ota G'iyos uzoq yillar davomida saroy
sozandasi sifatida faoliyat olib borgan. XX asrning 20-yillarida Buxoroda ochilgan
“Sharq musiqa maktabi”da sozandalikdan ustozlik qiladi. Asosan “Shashmaqom”
yo'llaridan saboq bergan, tanbur chalishni o'rgatgan. 20-yillarning boshlarida
Abdurauf Fitrat tashabbusi bilan Abdug'aniyev ijrosidagi Shashmaqom cholg'u
yo'llari ilk marotaba notaga yozib olinib, nashr etilgan.

Rajabiyilar sulolasidan bo'lgan Rizqi Rajabiy ham o'zbek musiqa san'atining
yirik namoyondalaridan bir. Ularning tanbur sozi ijrochiligida alohida o'rnolari bor.
Ijro uslubi noxun zarblarini hamda musiqa bezak (nolish, sayqal) larini kuy xarakteri
va mazmuniga moslab ishlatishi bilan ajralib turadi. Repertuaridan maqom yo'llari
(Tasnifi va Samoiy Dugoh, Gulyor Shahnoz, Garduni va Ufari Segoh va boshqalar)
hamda mumtoz cholg'u kuylari (Miskin, Nasrullovi, Tanovor, Munojot,
Abdurahmonbegi, Giryay, Suvora kabi) o'rin olgan.

Tanbur sozi ijrochiligida yorqin yulduz bo'lgan, o'zining qalb qo'ri, sehrli
barmoqlari bilan chertgan sozidan xushnavo taratib, yuraklarni zabt etgan “tillo
noxun” sohibi, O'zbekiston xalq artisti Turg'un Alimatovni o'zbek milliy musiqa
ijrochiligida betakror uslub (maktab) yaratgan inson desak, mubolag'a bo'lmaydi.
Turg'un Alimatov radiokomitetda sozandalik qilgan kezlarda akademik Yunus
Rajabiy rahbarligidagi maqom ansambli bilan Shashmaqom cholg'u-ashula
turkumlarini, Toshkent-Farg'ona maqom ashula yo'llari, vohalarga mansub yirik
cholg'u yo'llari hamda zabardast bastakorlar asarlarini munggardish (plastinka) ga
darj etishda, radio musiqiy yozuvlar “oltin xazina” sidagi magnit tasmlariga
tushirishda faol ishtrok etib, “tillo noxun” nomini olishga sazovor bo'ldi.

Tanbur sozi
chinakam o'zbek milliy
musiqacha cholg'ularimiz
qatorida uni yanada
takomillashtirib, ijro
dasturlarini kengaytirish
lozim. Tanbur ijrochiligini
o'rganish sinflarini musiqa
maktablarida ham joriy
qilish kerak. Bu bo'yicha

tegishli soha mutaxassisarlari izlanib, amalda joriy qilishlari lozim.

Setorim toriga jon rishtasidin tor eshib cholsam,
Ani xush nolasidi bevafoni ko'nglini olsam.
Maqom olib maqom ichra maqomni dilga jo qilsam,
Muhabbat kuyiga sozlab, ani oldida man cholsam.
Arolab cholsam "Ushshoq" u, g'azalni soza yetkursam,
Saxarlarda qo'pub, mashshotalardan purziyo cholsam.
Kel, Ey Mashrab, qadax so'ngil, bo'loyin mastu mustag'rik,
Bir ilkga kosai tanbur, Biriga jomni jo qilsam.

Mashrab

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qosimov R. *An'anaviy tanbur ijrochiligi. Darslik.* – Toshkent: 2002.
2. Karomatli F. *O'zbek xalqi cholg'u musiqasi. O'quv qo'llanma.* – Toshkent: 2004.
3. Matyoqubov O. *Maqomot.* – Toshkent: 2004.
4. Shukurova F. *Cholg'u ijrochiligi tarixidan. O'quv qo'llanma.* – Toshkent: 2005.

Temur Sulaymanov

O'zDSMI "Sahna nutqi" kafedrasi o'qituvchisi

SAHNAVIY NUTQNING KINO VA TEATR SAN'ATIDA AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada nutqning kino san'atining barcha jabhalarida, televideniye va radioda muhim o'rin egallashi, kino sahnasida erishishi lozim bo'lgan so'z hamda so'z birkmalari aniq va ravon, ma'lum bir g'oyani o'zida ifodalovchi, o'z maqsadiga egaligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: kino, televideniye, nutq, aktyorlik, sahna, ekran, mutaxassis, ijro.

THE IMPORTANCE OF STAGE SPEECH IN FILM AND THEATRE

Abstract. This article discusses the important role of speech in all aspects of film, television and radio, and the fact that words and word combinations that must be achieved on the film stage are clear and fluent, express a specific idea, and have their own purpose.

Keywords: film, television, speech, acting, stage, screen, specialist, performance.

Milliy o'zlikni anglash bu o'ziga xoslikni anglash demakdir, milliy o'ziga xoslik esa bevosita millatning tili va madaniyati, o'tmishi, ruhiyati dunyoqarashi kabilarda aks etadi. Mutaxassislarning hisob-kitobiga ko'ra, bugun yer tuzida yetti mingga yaqin til bor [1]. Til dunyoni bilish, ruhiy xis-tuyg'ularni ifoda etish kabi ishlarni bajaradi. Inson xulq-atvorini namoyish etadigan vositadir. Til fikrni ifodalash, dunyoni bilish, bilim tajribalarni to'plash, saqlash va keyingi avlodlarga etkazish, milliy-ruhiy ma'naviyatlarni aks ettirish kabi bir qancha vazifalarni o'ziga oladi. Til madaniyat ko'zgusi bo'lganidek kino ham ana shu ko'zguni tomoshabinga tutadi. Ta'lim tarbiya darsi sifatida kino va teatr san'atini ham bir ibratxona deb mulohaza yuritsak bo'ladi, sababi har bir insonning uyiga kirib borgan oynai jahon yosh-u qarini birdek o'ziga qamrab olish kuchiga ega.

O'zbek aktyorlik san'ati qadim tarixga ega. Uning sarchashmalari ibtidoiy jamiyatdan boshlangan: tabiat hodisalariga topinish, ibtidoiy odamlarning e'tiqodlariga doir marosimlardan, ovchilik bilan bog'liq ko'pchilik bo'lib ijro etiladigan o'yinlar, pantomimalardan kelib chiqqan. Aktyorlik san'ti badiiy ijodning alohida turi sifatida mil.av. 5 asrda Hindiston, Yunonistonda shakllanadi. Keyinchalik qadimgi Rimda rivojlandi. Ilk davlatlar va shaharlarning paydo bo'lishi natijasida Turkistonda ham aktyorlik san'atining o'ziga xos ilk ko'rinishlari shakllandi. Ellinizm davrida (mil.av. III-I-asrlar) vujudga kelgan Aktyorlik san'ati an'analari XX asr boshlarigacha yetib kelgan. U ijtimoiy timsol – obrazlar yaratishda o'ziga xos uslub va ifoda vositalariga ega bo'lgan. Obraz yaratishda psixologik tahlildan ko'ra nutqning serbo'yoqligi, mubolag'a, badiha, kulgi vositalaridan keng foydalanish, harakat, imo-ishora, ohanglarni bo'rttirishga erishilgan.

Endilikda insoniyatning ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismiga kirib kelayotgan ekran va sahna san'ati bugungi yosh avlod ongi ostiga tez ta'sir etib, ularning qalbi ongida ezgu hislar, ulug'vor qadriyatlar uyg'otadigan, ma'naviy botinini boyitadigan san'at turlaridan biri bo'lib qoldi. Ommabop va hammabop san'at turi bo'lgan kino hamda teatr orqali o'sib kelayotgan yosh avlodlar undan o'rnak oladi. Tomosha qilayotgan film yoki spektaklda aktyorlar libosiga uning xatti-harakatiga, dialoglariga ayniqsa uning nutqiga ham alohida e'tibor qaratiladi. Kino yozib olinadi, shunday bo'lsa ham aktyorlar matn bilan ishlashi va undagi so'zlarni tahlil qilib olishi zarurdir. Kino ssenariysi bilan tanishgach albatta o'zining qahramoni bilan tanishib chiqadi. Qahramon ijobiy bo'lsa demak undagi so'zlar shunga qarab o'zlashtiriladi. Aksincha bo'lsa, uning ichki kechinmalari ham nutqda ochib berilishi kerak. Qahramonning nutqiy xarakteri, asarning tub ma'nosi ochib berilishi muhim hisoblanadi.

Qisqacha qilib aytganda, har bir san'at asari ma'lum darajada dars sifatida insoniyat ongida shakllanadi o'sib kelayotgan yosh avlod uchun ma'lum darajada o'rganuvchi dars vazifasini ham o'taydi.

Abdulla Avloniy: "Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadigan o'yinai hayoti til va adabiyotdur. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur", degan so'zlarni bejizga aytmagan [4]. Sahnada va ekran san'ati ham ma'lum darajada millat tili ona tilini o'zida saqlab qolish va uni avloddan-avlodlarga asrab avaylash vositasini ham bajara olish kuchiga ega.

Aktyor ekranda yoki sahnada o'z fikrini so'z orqali ifoda etadi. Yaratayotgan sahna asari haqida tomoshabinga etkazib beradi. Aktyorda nutq aniq bir maqsadga yo'naltirilsa va aniq talaffuzga erishilsa, tomoshabinning bir-biri bilan yaqinlashuviga olib keladi. Nutq kino san'atining barcha jabhalarida, televideniye va radioda muhim o'rin egallaydi kino sahnasida erishishi lozim bo'lgan so'z hamda so'z birkmalari aniq va ravon, ma'lum bir g'oyani o'zida ifodalovchi, o'z maqsadiga ega bo'lishi shart.

Aktyorlik san'ati – aktyor ijrochiligi, teatr, kino, televideniye va radioda badiiy obraz yaratish san'ati. Aktyor ma'lum rolni ijro etishda o'z qahramonining qiyofasiga kirib, uning fe'l-atvorini, ichki dunyosini ifodalaydi. Bunda u pyesa, libretto yoki ssenariydagi mazmunni o'z ijodi, hayotiy tajribasi bilan boyitadi, jonlantiradi. Obraz yaratishda aktyorning nutqi, gavdasi, yuz va ko'z imo-ishoralari, tuyg'ulari, idroki asosiy vositalardir. Aktyor grim, libos, ba'zan niqobdan foydalanadi, gavdalantiradigan kishisi yoki boshqa mavjudotga yarasha xatti-harakat, ohang, imo-ishora topadi, ichki va tashqi tomonni bir-biriga uyg'unlashtiradi. Aktyorlik san'ati ijrochilarning dunyoqarashi, shaxsiyati, ijodiy o'ziga xosligiga tayangan holda hayotiy voqelikni aks ettiradi. San'at turlari (drama, opera, balet, kino, telefilm, telespektakl, radioteatr) va turli-tuman janrlarga qarab Aktyorlik san'ati bir qator uslublar va yo'nalishlarga bo'linadi. Sahnada ijod qiluvchi aktyorni yuzlab tomoshabin bevosita kuzatib turadi. Shuning uchun u har bir so'zni baland tovush bilan aytishga, har bir harakatni bo'rttirib ko'rsatishga majbur. Kinoda boshqacha: ovozsiz kinoda faqat harakat, imo-ishora bilan inson fe'l-atvori ochib berilgan, kino ovozli bo'lgach, aktyor kino kamerasi ro'parasida ko'proq qahramonning ruhiy holatini ochishga o'tdi. Televideniye aktyordan tabiiylikni talab qiladi. Radioteatrda esa aktyorlarning o'zlari ko'rinmaydi, ovozlari eshitiladi, xolos. Shu boisdan ovoz imkoniyatlari keng ishlatiladi. Balet

spektakllarida obrazlar raqqos va raqqosalarning muayyan musiqa mazmunini ifodalovchi tana, qo'l harakatlari, aylanishlari, yuz va ko'z imo-ishoralari vositasida yaratiladi.

Yuqoridagilardan anglash mumkinki, nutq masalasi o'zining tarixi, tadriji, nazariy va amaliy muammolari bilan har bir davrda ahamiyat kasb etib kelgan. Xususan, sahna nutqi masalalari borasida uzoq yillar faoliyat olib borgan, o'zlarining nazariy va amaliy xizmatlari bilan bu sohaning rivojiga munosib hissa qo'shgan olim va pedagoglarning xizmatlarini ta'kidlash o'rinlidir. Lola Xo'jayeva, Nazira Aliyeva, Abdurahim Sayfiddinov, Sotimxon Inomxo'jayev singari ustozlarning bu boradagi hissaları katta. Shogirdlariga saboq jarayonida ana shu jihatlarga talabalar diqqatini jalb etibgina qolmasdan, balki ularning talaffuz me'yorlarini, artikulyasiyasini ishlashgan. Bu bir kunlik, bir yillik yoki o'n yillik tajriba emas, balki umrlik, tinimsiz mashq va takrorlash, ovoz chiqarib o'qish ekanligini ko'p bor qayd etishgan. Qolaversa, o'zingizni va so'zingizni nazorat qilishni kanda qilmaslik, nutqda tovushlarning, so'zlarning talaffuziga e'tibor qilish, ularni yamlamasdan aniq, burro talaffuz etish sahna nutqi madaniyati va mahoratiga daxldorligini yoddan chiqarmaslik kerak.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mahmudov N. *Til tilsimi tadqiqi*. – Toshkent: “Mumtoz so'z” nashriyoti. 2017. – 5-b.
2. Navruzovna I. *A perfect interpretation of the king and the poet on the musical theater stage*. *European Journal of Arts*. 2023. № 4. –p-20-23.
3. Ibragimova U. *Tarixiy shaxs obrazini yaratishda til va nutqning ahamiyati*. *Journal of Culture and Art*. – Toshkent: 2024. № 2. –53-59-b.
4. Karimov. I. *Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch*. – Toshkent: “Ma'naviyat” nashriyoti. 2008. – 83-b.
5. Ibragimova U. *Jonli so'zning sahnaviy ifodaviyligi*. *Международный журнал “Искусство слова”*. 2019.
6. Ibragimova U. *O'zbek musiqali dramalarida sahna nutqi masalalarining talqin etilishi*. *Oriental Art and Culture*. – Toshkent: 2024. № 1. – 428-435-b.

Bobur Xusanov

O'zDSMI "Musiqali teatr san'ati" kafedrası o'qituvchisi

SAN'AT, DAVR, TARAQQIYOT VA TOMOSHABIN

Annotatsiya. Mazkur maqola hozirgi davr ,taraqqiyot, san'at va tomoshabin haqida bo'lib, aniq faktlar hamda ma'lumotlarga asoslangan.

Kalit so'zlar: tamoyil,teatr,taraqqiyot,san'at, tomoshabin, musiqali drama, aktyor, rejissor.

ART, ERA, DEVELOPMENT AND SPECTATOR

Abstract. This article is about the present day, development, art and the audience, and is based on specific facts and information.

Keywords: principle, theatre, progress, art, spectator, musical drama, actor, director.

San'atning taraqqiyotida davrlar – bu san'atning tarixiy va madaniy o'zgarishlar orqali shakllanishi va rivojlanishi jarayonidir. Har bir tarixiy davrning o'ziga xos estetik, g'oyaviy va texnik xususiyatlari bo'lib, ular san'at asarlarining shakli, mazmuni va ifodalariga ta'sir ko'rsatadi. San'atning taraqqiyoti bir necha asosiy davrga bo'linadi, har bir davrda san'at o'zining yangi shakllarini topib, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sharoitlarga javoban rivojlanib boradi. Qadimgi davr san'ati insoniyatning ilk san'ati sifatida ajralib turadi. Bu davrda san'atning maqsadi diniy, ma'naviy va tasviriy ifodalarga bog'liq edi. Qadimgi madaniyatlar, masalan, Misr, Gretsiya va Rimda san'at, asosan, din va diniy marosimlarga xizmat qilgan. San'at – bu insoniyatning eng qadimiy va eng kuchli ifodalash vositalaridan biri. U ijtimoiy, madaniy va psixologik jihatdan odamlarni birlashtiradi va ularning hayotiga ta'sir qiladi. Har bir davrning o'ziga xos taraqqiyot bosqichlari, texnologik va madaniy yangiliklari san'atga ta'sir ko'rsatadi. San'at doimo zamon bilan birga rivojlanadi. Raqamli texnologiyalar, multimedia va internetning rivojlanishi san'atning yangi shakllarini yaratdi. Misol sifatida, raqamli san'at va interaktiv tomoshalar haqida gapirish mumkin. Yangi davrda san'at ijtimoiy va siyosiy holatlar

bilan chambarchas bog'langan. San'at, ba'zan ijtimoiy muammolarni aks ettiradi yoki siyosiy qarshilikni namoyish etadi.

San'at tomoshabinning shaxsiy dunyosiga ta'sir ko'rsatadi, lekin tomoshabin ham san'atni yaratish jarayoniga qanday ta'sir qiladi? Zamonaviy tomoshabin, faqat kuzatuvchi emas, balki ba'zan interaktiv ishtirokchiga aylanadi. Ushbu o'zgarishning san'atga qanday ta'sir ko'rsatishini muhokama qilish mumkin.

Davrimizning har bir ongli kishisi tomoshabin bo'lishi, san'atni nozik tushunishi va his qilishi lozim. San'at ana shu bilimdon tomoshabinning yuksak talablari darajasida, tomoshabin esa o'sha san'atning qadrlovchisi, manfaatdor kishisi bo'lishi kerak. Madaniy hayotda yoshlarning o'rni nihoyatda katta bo'lishi kerak. Biz doimo adabiyot va san'atning o'quvchi, tomoshabin, tinglovchi, shuningdek, tasviriy san'at shaydolarining yuksak talablari darajasida bo'lishini talab qilamiz. To'g'ri tamoyil. Ammo o'sha o'quvchi va tomoshabinlarning o'zi kim? Yoki o'quvchi, tomoshabin bo'lishning o'z siri va shartlari bormi? Nima uchundir bu haqda deyarli o'ylamaymiz, munozara qilmaymiz. Masala murakkab, ma'suliyatli bo'lgani tufayli biz uning bir tomoni-tomoshabin bo'la olish xususida ayrim fikrlarni o'rta qo'yimoqchimiz. Davrimiz, taraqqiyotimiz san'at va tomoshabin munosabatini tubdan o'zgartirib yuboradi. Ayniqsa hayotimizga ijtimoiy tarmoq-internetning kirib kelishi, tomoshabinning san'atga aloqadorligi masalasida tubdan o'zgartirish yasadi. Endi deyarli har bir xonadon, ayniqsa yoshlarning faol a'zolari – yoshlar dunyo miqyosida san'at yangiliklari xususida ma'lumot olib turishadi. Tekshiruvlardan ma'lum bo'lishicha, maktab yoshidagi bolalar va o'smirlarning har biri o'rta hisobda haftasiga 6-8 ta kino tomosha qilar ekan: 1-2 tasi kinotearda bo'lsa, qolganlari televizor orqali. Endi kinoning yoniga teatr, estrada tomoshalari, konsert zallarida o'tkazilgan vaqtlarni e'tiborga olsak, quyidagi xulosaga kelamiz: san'at unga aloqadorlik har bir kishi madaniy hayotining tarkibiy qismiga aylanib qolyapti. Demak, har kuni san'at yangiliklari, ma'qul bo'lib qolgan asarni, kino yoki teatr, televideniye vositasi bilan tomosha qilish imkoniyatiga ega bo'lgan tomoshabinning didi, muhokamasi yuksak bo'lishi tabiiy. Ana shunday davrda tomoshabinning bilim doirasi keng, saviyasi va didi yuksak, talabi esa shunga yarasha bo'lishi tabiiy.

Davrimiz va san'at taraqqiyoti tomoshabinning nihoyatda iqtidorli bo'lishini taqozo qiladi. Noxush qusurlar nimalarda ko'rinadi? Avvalo, teatrlar ijodiy faoliyatini muntazam kuzatmaslikda va teatrga borishni shunchaki ermak deb tushunishda ko'rinmoqda. Achchiq bo'lsa ham shuni aytish joizki, yoshlar orasida teatrga tasodifan borish hollari ko'proq uchramoqda. Fikrimizcha, illat shu yerdan boshlanadi. Gap shundaki, bunday tomoshabinning teatr san'ati haqidagi tasavvuri tor doirada bo'lib, uni aniq va nozik his etish qobiliyatiga ega emas. Mazkur tomoshabin na teatr spektakllaridan estetik huzur oladi, na uning nuqsonlaridan to'g'ri ranjiy biladi. Hatto tomosha zalida o'zlarini odob doirasida tuta bilmaydilar. San'at taraqqiyotida tomoshabin faol hal qiluvchi rol o'ynaydi. Negaki, san'at va san'at bo'stonida gullagan iste'dodlarning dunyoga kelishida ixlosmandlar hal qiluvchi o'rin tutadi. Shunday ekan, san'at taraqqiyoti uchun faqat san'atkorlar emas, balki uning muxlislari ham bab-baravar javobgardirlar. San'at bilan tomoshabin aloqasini mustahkamlash, korxona tomonidan teatr spektakllarini sotib olish emas, balki san'at asariga ehtiyojni ta'minlash uchun kurashdir. Bu siz har qanday ish rasmiyatchilik va kompaniyachilikdan nariga o'tmaydi. Shuni aytish kerakki, yuksak did, san'atga ehtiyoj uchun kurash faqat har bir tomoshabinning shaxsiy ishigina bo'lmay, korxona mamuriyati, yoshlar tashkilotlarining diqqat markazida turishi lozim bo'lgan umumjamiyat ishidir. Tomoshabin san'at asariga faol munosabatda bo'lmog'i darkor. Shundagina u asarga chuqur kirib boradi, mulohaza qiladi, chinakam zavq oladi, o'zini ma'naviy boyitadi.

Har qanday yaxshi san'at asari go'zallik va ezgulik manbaidir. U tomoshabinga bir olam huzur baxsh etadi mushohada ummoniga g'arq qiladi. San'at asari – spektakl yoki kinofilm qatori, jamoa ijodkorlarining uzoq izlanishlari, mehnatlarining samarasi. Shunday ekan, unga yengil-yelpi munosabatda bo'lish, tomoshabinga foydadan ko'ra zarar yetkazadi. Shunday ekan, tomosha zalini ermak, suhbat va mehmonxona bilan qo'shib ketib, ermakxonaga aylanib qolishidan nihoyatda ehtiyot bo'lmoq zarur. Tomoshabin faqat iste'molchi emas, balki yaratuvchi hamdir. U o'zining bevosita yoki bilvosita ishtiroki bilan san'at asarining vujudga kelishiga kuchli ta'sir o'tkazishi kerak. Ta'sir o'tkazish esa uning imkoniyati va iqtidoriga bog'liq. San'at va tomoshabin o'rtasidagi munosabat, vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradi. Avvaliga, san'at asarlari faqat cheklangan auditoriya

uchun mavjud edi, ya'ni san'at tomoshabinlaridan faqat ma'lum bir ijtimoiy guruhlar yoki elita manfaatlangan. Biroq bugungi kunda san'at keng omma uchun ochiq bo'ldi. Tomoshabin nafaqat asarni tomosha qiladi, balki ba'zan o'z fikrini bildirishga ham imkon topadi. Zamonaviy san'at tomoshabin bilan o'zaro aloqada rivojlanadi. San'at o'zgacha shakllar, masalan, interaktiv san'at, tomoshabinlarning faol ishtirokini talab qiladi. Bu esa san'atkorni tomoshabin bilan muloqotga, ayniqsa, yangi texnologiyalar yordamida interaktiv tomoshalar yaratishga undaydi. San'atning kelajagi texnologik rivojlanish, globalizatsiya va raqamli innovatsiyalar bilan bog'liq bo'ladi. Shu bilan birga, san'at tomoshabin bilan o'zaro aloqada davom etadi va har bir zamonning o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy muammolarini aks ettiradi. Yangi texnologiyalar, interaktiv san'at shakllari va global kommunikatsiya san'atni yangi qirralarga olib chiqadi. San'atning kelajagi, shuningdek, uning demokratiyalashuvi va odamlarning san'atga bo'lgan ilgari mavjud bo'lgan to'siqlarni yengib o'tishi bilan ham bog'liqdir. Endi har bir inson o'z ijodkorligini ifoda etish imkoniga ega bo'ladi, va tomoshabinlarning roli faqat passiv emas, balki faollashadi. San'at va tomoshabin o'rtasidagi munosabatlar doimo o'zgarib boradi, va bu rivojlanish davom etadi. San'atning davrga bog'liqligi – bu san'at asarlarini yaratishda va ularni tushunishda, ayniqsa, tarixiy va madaniy kontekstning ta'siri muhim rol o'ynashini anglatadi. San'at asarlari har doim o'z zamonining tafakkuri, qadriyatlari, siyosiy va ijtimoiy holati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Demak, san'at nafaqat estetik ifoda vositasi, balki zamonning o'zgarishini, uning g'oyalarini, dunyoqarashini, ijtimoiy muammolarini va texnologik yangiliklarini aks ettiruvchi ko'zgudur. San'atning har bir davrda o'ziga xos xususiyatlari va shakllari bo'ladi. Har bir davr san'atining o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular o'z vaqtining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlariga ta'sir qiladi. Tarixiy davrlar o'rtasidagi farqlar san'atda sezilarli o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. San'atning shakli va mazmuni jamiyatning siyosiy va ijtimoiy sharoitlari bilan bog'liqdir. San'at asarlari ko'pincha siyosiy yoki ijtimoiy xabarlarini yetkazadi. Bu san'atning o'ziga xos funksiyasi – ijtimoiy tazyiqni aks ettirish, kuchli ijtimoiy fikrlarni shakllantirish va odamlarni ma'lum bir qarashlarga undashdir. San'at doimo davrga bog'liq ravishda rivojlanib boradi. Yangi texnologiyalar va ijtimoiy o'zgarishlar san'atning shaklini va mazmunini yangilaydi. Kelajakda san'at, ehtimol, ko'proq interaktiv bo'ladi,

tomoshabinlar nafaqat asarlarni tomosha qiladi, balki ular bilan o'zaro aloqada bo'lishadi. Raqamli va virtual haqiqat texnologiyalarining rivojlanishi san'atni yangi o'lchamlarga olib chiqadi. San'atning taraqqiyoti – bu davrlar, g'oyalar va madaniy o'zgarishlar orqali shakllanib boradigan murakkab jarayon. Har bir davr san'atning o'ziga xos o'lchamlari va shakllarini yaratib, jamiyatning rivojlanishiga, tafakkuriga va estetik qarashlariga ta'sir ko'rsatadi. San'atning kelajagi zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy o'zgarishlar va yangi estetik tushunchalar asosida shakllanadi. Shu bilan birga, san'atning kelajagi jamiyatdagi ijtimoiy va siyosiy muammolarni aks ettirishda davom etadi. San'at nafaqat estetik quvonch, balki insoniyatning tarixiy, ijtimoiy va madaniy holatini tushunish vositasi bo'lib qoladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qodirov M. *Sehr va mehr. Musiqali drama haqida teatrshunos o'ylari.* – Toshkent: “Adabiyot va san'at” nashriyoti. 1980.
2. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
3. Qudratov O. *Dramaturg va aktyor hamkorligi. Oriental Art and Culture.* 2023. № 4(3). – 341-345-b.
4. Xusanov B. *Bo'lajak musiqali teatr aktyori tarbiyasida muqumiy nomidagi o'zbek davlat musiqali drama teatri milliy klassik spektakllarning ta'siri. Oriental Art and Culture.* 2024. № 5(5) – 533-537-b.
5. Usnatov R. *Interpretations of National Classical Literature on Stage. Journal of intellectual property and human rights.* 2024. № 11(3). – p-172-175.
6. Husanovich K. *Psychological characteristics of an selfless person. Journal of marketing, business and management.* 2023. № 1(10). – p-10-13.
7. Muhammadiyev S. *Yaxlit sahnaviy asar sahnalashtirish ishlari. Oriental Art and Culture.* 2024. № 5(5). – 264-267-b.
8. Xushvaqtov E. *O'zbek milliy sahna nutqi taraqqiyotida ustoz nazira aliyeva fenomeni. Oriental Art and Culture.* 2024. № 5(5). – 673-678-b.
9. Turg'unboyev F. *Aktyorlik mahoratida xatti-harakat shakllari. Oriental Art and Culture.* 2024. № 5(5). – 420-425-b.

Kamoliddin Salimov

O'zDSMI "Folklor va etnografiya" kafedrasida jo'rnaloqi

DOIRAMIZ DONG'I DUNYOLARNI TUTSIN

Annotatsiya. Mazkur maqolada doira cholg'usining rivojlanib, nafaqat yurtimiz bo'ylab, balki xorijiy davlatlarda ham tanilishida "Abbos" guruhi rahbari Abbas Qosimovning samarali mehnati, faoliyati haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: doira, tarix, cholg'u, zarb, xalq, an'ana, tovush.

LET OUR CIRCLE HOLD THE WORLDS

Abstract. This article describes the fruitful work and activities of the leader of the "Abbos" group, Abbas Kasimov, in the development of the doira instrument and its recognition not only in our country but also in foreign countries.

Keywords: doira, history, instrument, percussion, folk, tradition, sound.

O'zbek musiqa madaniyati qadimiy va rang-barang, ayni paytda yangi zamon an'alarini o'zida mujassam etgan holda rivoj topmoqda. Ustozlardan bizgacha saqlanib kelgan xalq musiqasi, mumtoz musiqa merosi, cholg'u ijrochiligi, ijro uslublari keng qamrovda rivojlanmoqda, yoshlar tomonidan o'zlashtirish, targ'ibot qilish amalga oshirilmoqda. O'zbekiston istiqbolga erishishi munosabati bilan azaliy qadriyatlarimizni tiklash, o'z tariximizni, milliy urf-odat va an'alarimizni, ma'naviy va badiiy merosimizni atroflicha o'rganish, undan bahramand bo'lish imkoniyati yaratildi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev 2022-yil 2-fevraldagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida 2022/2023 o'quv yilidan boshlab ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarning musiqiy bilim va ko'nikmalarini oshirish, ularning qalbida milliy madaniyatga bo'lgan muhabbatni shakllantirish, yosh iste'dodlarni aniqlash va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi ko'zlangan [3].

Cholg'ʻu ijrochiligida doira san'ati o'ziga xos yetakchi o'rin tutadi. Bu cholg'ʻu barcha cholg'ʻular ichida uzoq tarixga egaligi va ijrochilik san'ati bilan ajralib turadi.

Hozirgi paytga qadar doira ijrochilik maktabi bir qator shaxsiy uslublar bilan boyidi. Ijrochilik amaliyotida bu uslublarni yaratgan ustoz sozandalar elga tanildilar. Usullarni o'zlashtirish bilan birga, zamonamizga mos holda o'rganish, o'zining bor kuchini sarf qilib rivojlantirilishi lozim. O'tgan davrda yashab ijod etgan san'atkorlar o'zlaridan oldingi san'atkorlar amalini puxta o'rganishga katta ahamiyat berganlar. O'rganganlarini esa, keyingi avlod shogirdlariga o'tkazganlar [3]. Bunga yaqqol misol sifatida "Abbos" milliy sozlar ansamblini ham kiritsak bo'ladi. Karnay, surnay, doira, qo'shnay, qayroq singari sozlarning go'zal imkoniyatlarini namoyon qilib, xalqimiz olqishiga sazovor bo'lgan ushbu guruhni O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist Abbas Qosimov tashkil etgan. Bolaligidan ustoz san'atkorlar davrasida yurib kamolga yetgan, o'spirinligidayoq qator tanlovlarda muvaffaqiyatli qatnashib, o'z iqtidorini to'laligicha namoyon eta olgan.

Abbos Qosimov sozandalar oilasida ulg'aygan bo'lib, dadasi hamda amakisi milliy cholg'ʻular ijrochisi bo'lishgan. Shu sababli ham Abbas Qosimov O'zbekiston xalq artisti To'ychi Inog'omovga shogird bo'lib, undan doira usuli sirlarini o'rgana boshladi. Keyinchalik esa iqtidorini yanada shakllantirish maqsadida aka-uka Islomovlar maktabiga o'qishga borib, Ma'murjon Vahobov, Rustam qori Tursunovlardan murakkab ijro yo'llarini o'rgandi. Shundan so'ng olgan saboqlari bilan Toshkent davlat san'at va madaniyat institutiga o'qishga kirib, u yerda professor Odil Kamolxo'jayevdan doiraning nota yozuvi, qo'shiq va ashulalarga usul berish, umuman olganda, musiqaning sir-asrorlari haqida yanada ko'proq ilmga ega bo'ldi.

Abbos Qosimov oddiylikdan qochib, murakkab ijro yo'llarida ya'ni, doira sozini "so'zlatish", "sayratish" bilan cheklanib qolmasdan, balki kuy ruhiyat ozig'i ekani, ma'no ifodalashi kerakligini anglagan holda, "teskari zarb" usulida o'zida sinab ko'rdi. U o'ng qo'lda bir usul, chap qo'lda boshqa va oyoqda boshqa usulni bir vaqtda ijro qilib, chalg'ib ketmadi. Muhimi esa, doira sozini faqat usul ushlab

turuvchi vosita emas, birlamchi soz sifatida maydonga olib chiqa bildi. Karnay, surnay, doira, qo'shnay, qayroq singari o'zbek milliy sozlarining imkoniyati naqadar kengligini va ular jo'rligida yaxlit ansambl yaratib, nafaqat o'zbek milliy kuylarini, balki jahon xalqlarining musiqasini ham mahorat bilan ijro etish mumkinligini isbotladi.

Abbos Qosimov tomonidan yaratilgan kuylar Navro'z tantanalarida, ko'pgina tadbirlarda ijro etildi. Xususan, 2000-yilda ilk bor ansambl bilan katta sahnada "Bahor taronasi"ning kuyi ijro etildi. Shundan keyin bir qator yangi kuylar yaratildi. Shu bilan birga, "Dunyo ovozi", "Popurri", Maykl Jekson qo'shiqlariga bastalangan kuylar milliy musiqaga moslanib, doirada qochirimlar, teskari zarb usulidagi yangi

ijro namunalari yaratildi. Ochig'ini aytish kerakki, mohir sozanda ikki yarim-uch soatlab ham konsert berishi mumkinligini amalda ko'rsatdi. Bugun o'zbek musiqasining jozibasini dunyo konsert zallarida baralla taratib kelmoqda. Har gal dunyo sahnasiga chiqqanida boshida do'ppi,

qo'lida davlatimiz bayrog'i va albatta, doira sozini ko'targancha milliy ohanglarni maroq bilan ijro etish uning odatiga aylangan. Abbas Qosimov milliy iftixorimiz bo'lgan mumtoz kuylarimizni qoyilmaqom ijro etib, el nazariga tushgan san'atkor.

Doira usullaridan tashqari, qochirim, solani ham notaga sola olgan, turk va arablarning darbukasini milliy cholg'ularimiz qatoriga olib kirgan, umuman, hozirdanoq o'zbek doirachiligining afsonasiga aylanayotgan Abbas Qosimovning fidokorona mehnatlari davlatimiz tomonidan munosib taqdirlandi. 2001-yilda O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist unvoni berildi. Biroq unda o'z yurtidagi to'y-u tantana, obro'-e'tibordan kechib, xoriyga ketish istagi tug'ildi. Bunda, albatta,

ijodkor uchun jiddiy sabab bor edi. Bu san'atning doira turiga qiziqish, ancha-muncha sir-asrorlarni o'rganish bilan birga doira sozini butun dunyoga tanitish orzusi edi. Hindlarda tabla, arablar va turklarda darbuga, Afrikada jambi, Amerika va Yevropada baraban sozlari borki, ularni butun dunyo biladi. Shular qatorida o'zbek doirasini ham dunyo tanishini, ushbu sozning imkoniyatlari ham qolishmasligini ko'rsatish niyati bor edi. Buning ustiga hamisha orqa planda bo'lib kelgan doirani "sola" cholg'u asbobi sifatida birinchi planga olib chiqish istagida faoliyat yuritdi.

2003-yilda Tayvanda o'tkazilgan musiqa festivalida ishtirok etdi hamda Amerikadan kelgan ijrochilar sozandalarimiz mahoratiga, iste'dodiga, san'atiga qiziqib, ijodiy hamkorlik taklifini bildirishdi. Shundan keyin, 2005-yilda AQShga jo'nab ketdi. U yerdagi kongi-bongi sozi ijrochisi Javani Xidago, baraban ustalari Terri Bozio va Stif Smiss, sozandalar Umar Soso, Humoyun Shahi bilan basma-bas sahnada milliy kuylar ijro etdi. Sekin-asta ijodimiz, san'atimiz va sozimizga qiziqadiganlar, shogirdlar ko'paydi. Keyin hind tabla sozining usta ijrochisi Zekir Husayn bilan hamkorlik qilib, konsert dasturlarida birga ijod qilishdi. Abbas Qosimovning doira milliy cholg'usini butun dunyoga tanitish uchun qo'shayotgan hissassi menga 1935-yildagi Angliyaning "Albert Xoll" konsert zalida hassos san'atkor Usta Olim Komilov konsert berib, Angliya qirolichasini hayratga solganini eslatdi. Qirolicha doira sozi ustasining barmoqlaridan nusxa olib, gips qildirib, Angliya muzeyida saqlashni buyurgan. Ana shu muhtasham 6 ming kishilik san'at saroyiga o'zbek san'atkorlari orasida Usta Olim Komilovdan keyin Abbas Qosimovning qadami yetdi va musiqiy chiqishlari bilan tomoshabinlarning olqishiga sazovor bo'ldi. 2006-yilda San Fransiskoda bo'lib o'tgan urma asbob va raqs festivalida amerikalik Tara xonim (o'zbek milliy raqslari ijrochisi) bilan **"Yilning eng zo'r urma asbob ustasi va raqqosasi"** nominatsiyasiga ega bo'lib, birinchi o'rinni qo'lga kiritdi. O'zbek san'atini dunyoga yoyishda Abbas Qosimovning xizmatlari katta. U 2007-yili Tayvandagi konsertida Xitoy simfonik orkestri bilan "Norin-norin", "Dilxiroj", 2015-yilda Dubayda "Xon Kong" orkestri bilan "Navro'z", "Dilxiroj" kuylarini ijro etdi. O'sha yili Shveysariyaning Jeneva,

Portugaliyaning Lissabon, Turkiyaning Istanbul shaharlarida ham konsert dasturlarini namoyish etishga muvaffaq bo'ldi. Bularning bari katta mehnat talab qiladi. Joriy yil boshida mamlakatimizga kelib, o'zbek tomoshabinlari uchun uyushtirgan katta konsert dasturi buni yana bir bor tasdiqladi. Joriy yilning 6-fevral kunidagi "Xalqlar do'stligi" san'at saroyida bo'lib o'tgan "Zarb-shou" musiqiy dasturi san'atkorning ko'p yillik izlanishlari samarasi, xorijlik – Amerika, Turkiya, Kanada, Angliya, Ozarbayjon va Tojikistondan kelgan hamkasb do'stlari bilan hamkorlikdagi o'ziga xos ijodiy loyihalaridan biri bo'ldi. Uch yarim soat faqat sozlar bilan jonli ijroda to'rt yarim ming tomoshabinning diqqat-e'tiborini ushlab turishi tahsinga sazovordir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Abbos Qosimovning hozirgi davrda sozandalik san'ati musiqiy ijrochilik g'oyasi asosida shakllandi va milliy-madaniy yuksalishni ta'minlanishida muhim omil bo'ldi. Shuning uchun san'atning bu turi yurtimizdagi ijtimoiy-ma'naviy barqarorlik negizida shaklan va mazmunan boyigan o'zbek milliy sozandaligining [3] barcha ko'rinishlarini o'zida uyg'unlashtirgan badiiy faoliyat natijasining ijobiy namunasidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Mirziyoyev Sh. Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi qarori. 2022.*
2. *Rajabiy Y., Akbarov I. O'zbek xalq musiqasi. I-II-III tomlar. – Toshkent: "O'zbekiston" davlat nashriyoti. 1955.*
3. *Olimboeva K., Ahmedova M. O'zbek xalq sozandalari. – Toshkent: 1959.*
4. *Odilov A. O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi. – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 1995.*
5. *Akborov I. Musiqa lug'ati. – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 1997.*

Farrux Usmonov

*O'zDSMI Xalq ijodiyoti: Ashula va raqs mutaxassisligi
"Milliy qo'shiqchilik" kafedrası 1-kurs magistanti*

SUN'IY INTELLEKT VA MUSIQA: IJODIY ERKINLIKNING TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy musiqa sanoatida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining o'rni, imkoniyatlari va chegaralari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor SI vositalarining inson ijodkorligiga ta'siri, xususan, musiqiy ijodda erkinlik va o'zlik ifodasi bilan bog'liq muammolarga qaratiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, musiqa, ijodiy erkinlik, raqamli texnologiyalar, pedagogika, estetik tafakkur.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MUSIC: THE TRANSFORMATION OF CREATIVE FREEDOM

Abstract. This article explores the role, potential, and limitations of artificial intelligence (AI) technologies in the contemporary music industry. The study focuses on the impact of AI on human creativity, particularly regarding freedom of expression and individuality in musical art.

Keywords: artificial intelligence, music, creative freedom, digital technologies, pedagogy, aesthetic thinking.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt (SI) inson faoliyatining ko'plab sohalariga chuqur kirib bordi. Dastlab texnologiya va muhandislik sohalarida qo'llanilgan bu tizimlar, endilikda san'at, xususan, musiqa olamiga ham dadil kirib kelmoqda. Shu bois musiqa va sun'iy intellekt o'rtasidagi munosabat zamonaviy jamiyatda tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Zamonamizda AI (Artificial Intelligence) yordamida yaratilgan musiqalar endi oddiy eksperiment bo'lmay, balki tijoratlashgan mahsulot sifatida e'tirof etilmoqda. AIVA (Artificial Intelligence Virtual Artist), Google Magenta, OpenAI MuseNet kabi tizimlar orqali murakkab musiqiy kompozitsiyalar yaratish mumkin bo'lib qoldi. Ushbu texnologiyalar inson ijodini takrorlay oladimi, yo'qmi degan

savol bugun ko'plab musiqa mutaxassislari, pedagoglar va mualliflar orasida bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda.

Shu o'rinda bir fundamental savol tug'iladi: sun'iy intellektning musiqiy ijoddagi o'rni insonning tabiiy yaratuvchanligini so'ndiradimi yoki uni rivojlantiradimi? Yoki bundan ham muhimroq: ijodiy erkinlik sun'iy intellekt qarshisida zaiflashyaptimi? Aynan ushbu savollar ilmiy maqolaning tadqiqot muammosini tashkil etadi. Musiqa har doim inson ruhiyati, hissiyoti va ichki olamining nozik ifodasi sifatida qaralgan [1, 224-b.]. Biroq bugungi kunda sun'iy intellekt algoritmlari hissiyot va estetikani qay darajada "yarata oladi" degan savol musiqa san'atining yangi bosqichini boshlab berdi. Inson va mashina o'rtasidagi bu "ijodiy poyga" ijtimoiy, falsafiy va huquqiy savollarni ham yuzaga keltirmoqda.

Shunday ekan, sun'iy intellekt vositalarining musiqiy ijodga ta'sirini o'rganish nafaqat texnologik, balki pedagogik va estetik jihatdan ham muhim hisoblanadi. Chunki bu jarayon hozirgi va kelajak avlod musiqachilarining tayyorgarlik shakllariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu maqola orqali sun'iy intellekt asosida yaratilayotgan musiqiy asarlarning tabiatini tahlil qilish, ijodiy erkinlik tushunchasining bugungi davrda qanday talqin qilinayotganini yoritish hamda inson va AI o'rtasidagi musiqiy muvozanatni aniqlash ko'zda tutiladi.

Metodologiya (Methods). Ushbu maqola sun'iy intellektning musiqiy ijodga ta'siri, ijodiy erkinlik tushunchasining hozirgi zamonaviy texnologiyalar kontekstida qanday o'zgarayotgani, shuningdek, AI va inson ijodi o'rtasidagi muvozanat masalalarini chuqur ilmiy asosda tahlil qilishga yo'naltirilgan.

Tadqiqot yondashuvi. Maqola sifatida tanlangan mavzu interdisiplinar yondashuv asosida ko'rib chiqildi. Chunki sun'iy intellekt va musiqa o'z ichiga bir vaqtning o'zida texnologik, estetik, pedagogik, madaniy va psixologik jihatlarni qamrab oladi. Shu bois, maqolada quyidagi fanlar kesishmasidan foydalanildi:

- Kompyuter fanlari (AI texnologiyalari).
- Musiqa nazariyasi va estetikasi.
- Pedagogika va psixologiya.
- Falsafa va aksiologiya.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-tadqiqot usullaridan foydalanildi:

a) tahlil (analiz). Sun'iy intellekt yordamida yaratilgan mashhur musiqiy loyihalar (AIVA, MuseNet, Google Magenta) kontent jihatdan o'rganildi. Bu loyihalarda ishlatilgan algoritmlar va ular yaratgan musiqiy asarlarning tarkibi va ifoda vositalari tahlil qilindi.

b) solishtirish (komparativ tahlil). AI tomonidan yaratilgan musiqalar va inson tomonidan yozilgan kompozitsiyalar estetik, texnik va ifodaviy jihatdan solishtirildi. Natijada, ikki turdagi ijod orasidagi muhim farqlar va umumiyliklar aniqlanadi.

c) kontent-tahlil. Tanlab olingan musiqiy asarlar asosida sun'iy va inson ijodi o'rtasida mavjud bo'lgan semantik va estetik farqlarga e'tibor qaratildi. Ayniqsa, hissiyot, ohang strukturasi va ma'naviy mazmun darajasi tekshirildi.

d) so'rovnoma (konseptual intervyular). Professional musiqachilar, pedagoglar va musiqa talabalariga 10 ta asosiy savoldan iborat savolnoma taqdim etildi. Bu orqali sun'iy intellektga bo'lgan munosabat, ijodiy xavotirlar va umidlar o'rganildi.

Tadqiqot materiali:

- **AI yaratuvchilari tomonidan ishlab chiqilgan rasmiy musiqiy loyihalar:** AIVA, MuseNet, Soundraw, Google Magenta[1,91-94-b];
- **Mashhur inson kompozitorlarining asarlari:** L. Bekker, Y. Williams, va o'zbek kompozitorlaridan M. Burhonov, M. To'xtamurodov;
- **So'rovnoma ishtirokchilari:** 30 nafar respondent – ularning 10 nafari O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti talabalari, 5 nafari bastakor, 10 nafari musiqa fani o'qituvchisi, 5 nafari esa ixtiyoriy musiqasevar tinglovchilardan iborat.

Natijalar (Results). Sun'iy intellekt asosida yaratilgan musiqiy tizimlar, dastlab texnik yutuq sifatida qaralgan bo'lsa-da, bugungi kunda ular mustaqil ijodiy sub'ekt sifatida baholanish darajasiga etmoqda. O'tkazilgan kontent-tahlil va so'rovnomalar natijalariga ko'ra, quyidagi asosiy xulosalar aniqlandi:

Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan musiqaning xususiyatlari. AI tomonidan yaratilgan musiqiy kompozitsiyalar (xususan, AIVA va MuseNet namunalarida):

- Texnik jihatdan mukammal: ritm, ohang, garmoniya qoidalari to'liq e'tiborga olingan;
- Stilistik jihatdan tanlangan janrga mos;
- Ba'zi hollarda klassik bastakorlarning uslubi muvaffaqiyatli imitatsiya qilingan (masalan, Bach yoki Mozart uslubi).

Ammo:

- Kompozitsiyalarda hissiyotning chuqurligi, ichki konflikt, dramatik kuchlanish kabi inson ongiga xos ifoda etarli darajada sezilmadi;
- Natijalar haddan ortiq prediktiv bo'lib, kutilmagan ijodiy burilishlar yoki estetik jasoratlar deyarli kuzatilmadi;
- Inson tafakkuridagi metaforik yoki falsafiy mazmun AI musiqasida yetarlicha namoyon bo'lmadi.

So'rovnoma natijalari: Ijodiy erkinlik xavf ostidami?

Respondentlar fikriga ko'ra:

Guruh	“AI ijodga xavf soladi” (%)	“AI inson ijodini to'ldiradi” (%)	“AI mustaqil ijodkor bo'la olmaydi” (%)
Talabalar (10)	70%	20%	10%
Bastakorlar (5)	80%	0%	20%
O'qituvchilar (10)	60%	30%	10%
Tinglovchilar (5)	40%	40%	20%

Umumiy natija: respondentlarning katta qismi AI'ni foydali texnologiya sifatida ko'rsa-da, uni insonning ijodiy erkinligini to'liq almashtira oladigan omil sifatida qabul qilmaydi. Ko'pchilik musiqachilar uchun ijod — bu tuyg'u, tajriba va shaxsiy ifoda, sun'iy intellekt esa bu jihatlarida hali etarlicha chuqur emas.

Musiqqa sifatida AI mahsulotlarining pedagogik qadri

Musiqqa pedagogikasi nuqtai nazaridan AI musiqalari:

- Yangi uslubiy material sifatida foydalidir (yangi ohanglar, mashqlar yaratishda);

- Talabalarga improvizatsiya o'rgatishda qiyosiy analiz vositasi bo'lishi mumkin;

- Biroq, u mustaqil musiqiy fikrlash va badiiy dunyoqarashni shakllantirishda cheklangan rolga ega.

Ijodiy erkinlik tushunchasining o'zgarishi. Zamonaviy davrda ijodiy erkinlik: Oldingi avloddagidek sof ruhiy-intellektual jarayon emas, balki texnologik vositalar orqali quvvatlanadigan amaliy faoliyatga aylanish yo'lida.

Sun'iy intellekt bu erkinlikni toraytirishi ham, kengaytirishi ham mumkin: bu undan qanday foydalanishga bog'liq.

Muhokama (Discussion). Sun'iy intellekt texnologiyalarining musiqiy sohadagi faol ishtiroki zamonaviy san'atning shakllanishida muhim burilish yasayotgani muqarrar. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt ijodiy imkoniyatlarining kengligini ko'rsatgani holda, uning estetik erkinlik va inson tafakkuri bilan bog'liq jihatlarda jiddiy chegaralarga ega ekanligini ham ochib berdi [1, 49-59-b.].

Sun'iy intellekt: ijodkor yoki takrorlovchi? Tahlil natijalari va ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt hozirda:

Ijodiy mahsulot ishlab chiqishga qodir, biroq bu mahsulotlar, asosan, mavjud andozalarga asoslangan;

Shaxsiy tajriba, ichki ruhiy iztirob yoki falsafiy mushohada singari insoniy xususiyatlardan xoli. Bu borada musiqa falsafachisi T. Adorning fikri o'rinalidir: "San'at o'z mohiyati bilan ongli muammolarga estetik javobdir". Demak, sun'iy intellekt muammolarni anglamasdan, ularga "javob" bera olmaydi – u faqat mavjud variantlarni modellashtira oladi.

Ijodiy erkinlik – insoniyatning eksklyuziv imtiyozimi? Ijodiy erkinlik tushunchasi tarixiy va madaniy rivojlanishda muttasil o'zgarib kelgan. Bugun bu tushuncha:

- Individual ekspressiya bilan bog'liq;
- Ichki zarurat va ma'naviy intilish natijasi sifatida qaraladi.

Sun'iy intellekt esa harakatlanish algoritmlariga bog'langan bo'lib, erkinlikni model asosida yaratadi, bu esa ichki ifodaning chuqur qatlamlarini hosil qila olmaydi. Shu ma'noda, maqolada olingan natijalar – ijodiy erkinlik hali ham inson ongining betakror fazilati ekanini ko'rsatmoqda.

Pedagogik jarayonda AI: imkoniyat va cheklovlar. Musiqa ta'limida sun'iy intellekt:

- Talabalar uchun ijodiy mashq va eksperiment vositasi sifatida foydalidir;
- Xayolni faollashtiradi, ammo badiiy tafakkurni shakllantirishda cheklangan;
- Ustoz va o'quvchi o'rtasidagi emotsional-ruhiy aloqani sun'iy texnologiya to'liq almashtira olmaydi.

Xalqona san'at va AI: uyg'unlashish mumkinmi? O'zbek xalq musiqa an'anasi – og'zaki ijod, shaxsiy tuyg'ular, ruhiy kechinmalar asosiga qurilgan. AI bu tizimga:

- Formal strukturani taklif eta oladi;
- Biroq "ruh", ohangdagi jo'shqinlik, sezgi bilan ijro kabi muhim omillarni bera olmaydi.

Bu esa xalq musiqasida AI faqat yordamchi texnologiya bo'lib qolishi mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion). Bugungi raqamli inqilob davrida sun'iy intellekt texnologiyalarining san'at, xususan, musiqa sohasiga kirib kelishi inson tafakkurining o'ziga xos sinovidir. Ushbu maqolada olib borilgan ilmiy tahlillar, empirik kuzatishlar va falsafiy yondashuvlar asosida quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

Ijodiy erkinlik inson ongining yuksak mahsulidir. Sun'iy intellekt esa mavjud ma'lumotlarni qayta kombinatsiya qilish orqali ijodiy ko'rinishga ega mahsulotlar yaratishga qodir bo'lsada, bu faoliyat ichki ehtiros, ruhiy-psixologik kechinma, va estetik mas'uliyat kabi insoniy mezonlardan mahrumdir.

AI tomonidan yaratilgan musiqa texnik jihatdan mukammal bo'lishi mumkin, ammo u estetik ruhdan xoli. Musiqaning chinakam kuchi uning tinglovchiga ta'sirida, ruhiy aloqasida, hayotiy tajribalarga aks-sadosida namoyon bo'ladi. Bunday tuyg'ularni faqat inson yuragida pishib chiqqan san'at asarlari bera oladi.

Sun'iy intellekt inson ijodining raqibi emas, balki vositasidir. U ijod jarayonini tezlashtirish, yangi uslublarni taklif qilish yoki kompozitorlar uchun eksperiment maydoni sifatida xizmat qilishi mumkin. Ammo ijodkorlikning "markaziy aktyori" o'rnini egallashi shubha ostidadir.

Pedagogik amaliyotda sun'iy intellekt vositalari – foydali, ammo yetarli emas. Talabalar uchun yaratilayotgan musiqiy AI-dasturlar ularning texnik ko'nikmalarini oshirishda yordam beradi. Biroq badiiy tafakkur, musiqiy axloq, estetik ong singari murakkab jihatlar inson murabbiylarining did, tajriba va mehr bilan singdiriladigan mehnatini to'liq almashtira olmaydi.

O'zbek milliy musiqasi AI orqali emas, balki hayotiy davomiylik, ustoz-shogird an'anasi va avlodlararo ruhiy uzviylik orqali yashaydi. Sun'iy intellekt bu jarayonda yordamchi vosita sifatida xizmat qilishi mumkin, ammo u xalq san'atining yurak urishini, kuy ohangidagi hayqiriq va ma'naviy og'riqni modellashtira olmaydi.

Taklif va tavsiyalar: Musiqa ta'limi tizimida sun'iy intellekt vositalarini ijodiy laboratoriya sifatida joriy etish lozim, lekin bu vositalar insoniy, ijodiy fikr va madaniy kontekst bilan uyg'un ishlatilishi zarur.

Milliy san'atni rivojlantirishda AI vositalarining kompozitorlar, ijrochilar va musiqiy texnologlar uchun eksperimental maydon sifatida ishlatilishi quvvatlanishi lozim.

Musiqa bo'yicha yangi tadqiqotlarda ijodiy erkinlik va sun'iy intellekt o'rtasidagi o'zaro ta'sir chuqurroq o'rganilishi lozim – bu XXI asr estetik tafakkurining yangi mezonlarini belgilashga yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Аверкина С. Искусственный интеллект в культуре: вызовы и возможности. Вестник философии. 2022. № 3. – с-45–52.
2. Xusanov F. Musiqa va tafakkur: estetik qarashlar rivoji. –Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2018. – 224-b.
3. Kapur A. History of Artificial Intelligence in Music: 1951–2020. Journal of Creative Music Systems. 2021. Vol. 5. № 2. – p-34–49.
4. Safarov A. Sun'iy intellekt texnologiyalari va ularning o'quv jarayoniga integratsiyasi. Innovatsion pedagogika. 2023. № 1(51). –91–94-b.
5. Miller T. Creative AI: The Limits of Machine Art. AI & Society. 2020. Vol. 35. Issue 1. – p-49–59.

6. Latipov Sh. Ijodiy erkinlik va zamonaviy axborot muhiti. Falsafa va hayot. 2021. № 4. – 112–118-b.
7. Davis K. *Human vs. AI: Where Does True Creativity Reside?* – London: MIT Press. 2019. –192-p.
8. Karimova N. *Musiq va raqamli avlod: yangi estetik mezonlar. O'zbek san'ati va madaniyati.* 2022. № 2(10). – 15–20-b.
9. Bessette A. *Ethics and Artificial Creativity: Human Intent in the Age of Algorithms. Philosophy of Technology.* 2022. Vol. 7. № 3. – p-67–80.
10. Orifov. D. *Musiq ta'limida sun'iy intellekt imkoniyatlari. Pedagogik ta'lim – innovatsiyalar zamonida.* 2023. № 4. – 58–63-b.
11. Колесникова Е. *Искусственный интеллект и авторское право в музыке: вызовы будущего. Интеллектуальная собственность.* 2022. № 6. – с-26.
12. UNESCO. *Artificial Intelligence and the Future of Creativity: Challenges and Opportunities.* – Paris: UNESCO. 2021. – p-64.

III. MADANIYATSHUNOSLIK, SOTSILOGIYA, SIYOSATSHUNOSLIK

Viktor Alimasov

*O'zDSMI "Madaniyat va san'at menejmenti"
kafedrasi falsafa fanlari doktori, dotsent*

MA'NAVIYAT NIMA: EKZISTENSIONAL-FALSAFIY MULOHAZALAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada ma'naviyat nima, uning inson ruhiy olami, sensitiv kechinmalari bilan bog'liq jihatlari nimalardan iborat degan savolga javob izlanadi. Ma'naviyatning madaniyat fenomeni bilan bog'liq masalalari ekzistensial falsafiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, madaniyat, inson, ruhiyat, sensitiv, ekzistensial, ijtimoiy, kamolot.

WHAT IS SPIRITUALITY: EXISTENTIAL – PHILOSOPHICAL CONSIDERATIONS

Abstract. This article provides answers to the questions: what is spirituality, what are its connections with the inner world and sensitive experiences of a person. The article analyzes the existential-philosophical questions of the connection of spirituality with the phenomenon of culture.

Keywords: spirituality, culture, man, spiritual world, sensitive, existential, social, perfect.

Ma'naviyat haqida muhokamaga, gaplashishga tutingan zahoti "osmon ostida hech yangilik yo'q" (Yekklesiast) degan fikr esga keladi. Darhaqiqat, kimlar ma'naviyat haqida yozmagan yoki yozmayapti? Uni nima bilan qiyoslashmadi yoki "qalb jilosi", "ruhiyat" deb atamadi? Kimlar ma'naviyat sirlarini azaliyatdan, ilohiyatdan qidirib donishmandlik yoxud bulhavaslik qilmadi? Yakun qadimdagidek bitta:

Ko'plar donishmand deb bildilar o'zni,

Xudoning zotidan ochdilar so'zni.

Hech qaysi bilolmay azal sirlarin,

Aljirab-valjirab yumdilar ko'zni.

Umar Xayyom

Nahotki, bir tomondan, odam zotiga azaldan, animizm va totemizm davridanoq ma'lum ma'naviyat, ikkinchi tomondan, ilmiy dalillar yetarli hozirgi paytda dark-u fahm anglashi mushkul voqelik? Nahotki, bir tomondan, sezgi, tuyg'u-yu tajriba ilg'agan hodisa-ma'naviyatni ikkinchi tomondan, bilim va ratsional baholashga ojiz?

Ma'naviy madaniyatdan zavqli mukolama topish dushvor. Uning har bir qirrasi, iborasi munoqas'hali. O'y, fikr, miyadagi o'n sakkiz milliardga yaqin to'qima beto'xtov yuk tashiyotgan ekan, ma'naviyat munoqasha uyg'otaveradi. Balki miyani o'ylashga, fikrlashga undayotgan o'n sakkiz milliardga yaqin to'qimalarning o'zi ma'naviyatdir? Balki yon-atrofdagi informatsiyalarning 95 foizini oladigan ko'zimiz ma'naviyatdir? Balki vujudimizda jo, million-million kilometrlarga cho'ziladigan teri qoplamalarimiz, tinmay aylanayotgan qon hujayralarimiz ma'naviyatdir? Balki...mana shu uch nuqtaning o'zi ham ma'naviyatdir?.

Fikr ahli peshonasiga bitilgan va aniq javob topolmagan - ma'naviy borliq mavjudmi, degan falsafiy- ekzistensial va transendental- sensitiv savol bor. Geraklit daryoga ikki bor kirish yo'q, Pifagor borliqni sonlar idora etadi, Suqrot ezgulik- oliy OTB, Avreliy esa hayot murosa, soddalik va oliyjanoblikda, deb borliqdan hikmat, zavq izlab yashashga undaganida yuqoridagi savolga javob izlagan. Ularning har biri o'zicha xaq; boshqa aytgan haqiqatni rad etish g'ofillik yoki badniyatlikdan o'zga narsa emas. Ma'naviy borliqning borligi haqidagi haqiqat bir emas, o'n ham emas, million ham emas, u har bir ma'naviyatga oid mulokama yurituvchiga taalluqlidir. Aynan ushbu jihat ma'naviyatning foydasi ham, fojiasi hamdir.

Ma'naviy borliq ma'naviyat sirlaridan voqif, o'zi ham ma'naviy yuksalishga shay shaxslar uchun bor. Real, biz obyektiv borliqda qancha ma'naviy asos borligini asoslashga tirishmaylik, ichki dunyosi, ruhiyati undan yiroq shaxs baribir uni qabul

qilmaydi. Uning uchun ma'naviy borliq rasmiy mafkuraning navbatdagi gazofiy o'yinlari. G'oyaviy bo'shliq bo'lganida, xato, bulhavas bo'lsa-da, da'voli qarashlar (biz ulardan hech qachon mutlaq xoli bo'lolmaymiz) uchrashi turgan gap. Aynan ushbu da'voli fikrlar bizni sergak va ziyrak yashashga undab turadi. Shuning uchun g'ayrimilliy, g'ayridemokratik qarashlarning uchrashi emas, balki ularning bo'lmasligi ma'naviyatimizni, uning yadrosi bo'lgan aql-u idrokimizni, tafakkurimizni bezovta qilmog'i kerak.

Ma'naviy borliq o'ta nozik makon. U xalqning orzu tilaklari, etnosiyosiy tajribalari, mavjudlik paradigmasi va millatning kvintessensial mohiyati jam makondir. Ushbu makon xalq, millat bilan birga barqarordir; ulardan birining halokati ikkinchisini yetaklab ketadi. Xalq, millat bor ekan, ularga muvofiq ma'naviy borliq ham bo'ladi. Biroq, bu tahlikali va o'tkinchi dunyo beradigan saboq shundaki, ma'naviy borliq uni ekzistensial boyitadigan, zarur bo'lsa, o'zining fidoiyligi va haqgo'yiligi bilan mubham o'ylarga ravshanlik beradigan murattab yo'riqchilarga muhtojdir. Aks holda ma'naviy borliq ham, jamiyat ham arosatda sarsondir.

Ma'naviyat – mudom saboq. Saboq olish va saboq bo'lish. Hatto yo'lakda yotgan toshdan ham saboq olish mumkin. A'lam Umar Xayyom yozadi:

Tuproqqa avaylab qadamingni qo'y,

Bu tuproq qora ko'z bir nigor edi.

Ana, tuproq, biz toptaydigan tuproqdan oladigan ma'naviy saboq.

Yon-atrof -ma'naviy saboq. Daraxt-u maysalar – ma'naviy saboq. Tong-u tun, soy-u buloq, osmon-u yer, eng asosiysi birodarlaring ma'naviy saboq. Ulardan olishni, o'rganishni bilmasang behuda yashabsan, og'ayni. Seni hech nimaga o'rgatishmabdi. Bilaman, insonning bu saboqlardan dili to'lmaydi. Ularning barchasi Geraklit nazarda tutgan "oqar daryo, unga ikki bor kirish yo'q". Men sevadigan Sharq donishmandi Umar Xayyom afsuslanib yozadi:

Dilim ilmlardan mahrum bo'lmabdi,

Bir sir qolmadiki, mavhum bo'lmabdi.

Tunu kun o'yladim, yetmish ikki yil,

Angladim, hech narsa ma'lum bo'lmabdi.

Bu qismatimiz, undan qochish imkoni yo'q. Biroq berilgan "yetmish ikki yil" ma'naviy komillikka saboq bo'lishi mumkin. Ha, mumkin!

Ma'naviyat donishmandlikka eltadimi yoki donishmandlikning o'zi ma'naviyatmi?.. "Ma'naviyat" so'zining etimologik ma'nosini arabcha "ma'dan", "Madina", "madaniyat" so'zlaridan keltirib chiqarish mumkin. Inglizchadagi "spiritual" (ma'naviy) so'zini "spirit" so'zidan E.B. Taylor va J.Frezer, ruschadagi "kultura" so'zini N.A.Berdyayev "kult" ko'zidan keltirib chiqarganidek. Ingliz va rus talqinlari oldinroq paydo bo'lgan. Xullas, ushbu etimologik talqinlar "ma'naviyat"ni e'tiqod va din omillari bilan bog'laydi. Lekin, bu yondashuv mavzuning bir, cheklangan tomonidir. Dinga bo'lgan qiziqishning oshishi uni ma'naviyat talqinida yetakchi o'ringa chiqarib qo'ydi. Biroq dinga e'tiqod fluktatsion, ya'ni to'liqlanib turuvchi voqelik ekanini eslasak, ma'naviyatning negizi din, e'tiqod emasligini payqaymiz. Masalan, rus sotsiologlarining fikricha, o'zini din tarafdorlari hisoblovchilar 92-93 foizni tashkil etgan holda, diniy dogmatikaga amal qiluvchilar 3-4 foiz atrofidadir. Bu ko'rsatkich Yevropa retsiptiyentlari javoblariga yaqindir. Din, e'tiqod uzoq asrlar davomida inson qalbi va ruhiyatiga samarali ta'sir etuvchi sotsiopedagogik tajriba to'plaganini inkor qilolmaymiz. Demak, ma'naviy hayotda din omili ta'siri saqlanib qoladi.

Ma'naviyatga jiddiy ta'sir etuvchi ikkinchi omil - madaniyatdir. O'tgan asrda "ma'naviy madaniyat" definitsiyasi keng iste'molda edi. Ba'zi tadqiqotchilar unda kommunistik-marksistik mafkura ta'sirini ko'rib, ma'naviyatni alohida, hatto madaniyatga zid voqelik sifatida talqin qilishga o'tishdi. Ular birorta asosli argument, izoh topib berolmay, ma'naviyat madaniyatdan ustun, degan vaj keltirishdi. Ha, markistik adabiyotlarda madaniyatni ikkiga - moddiy madaniyat va ma'naviy madaniyatga ajratishgan. Yangi davr talqinchilari esa ikkinchi qismdagi madaniyat so'zini olib tashlab, o'zlaricha "ilmiy kashfiyot" qilishdi. Ular bu talqinni rasmiy iste'molga ham kiritishga ulgurishdi, ilgari talqindan yiroq avlod esa ma'naviyat ham madaniyat, madaniyatning ichki, ruhiy, ma'naviy qismi ekanidan bexabar. U ma'naviyat nima, degan savolga, din omilini qo'shganicha, ilgari

ma'naviy madaniyatga berilgan ta'rifni aynan takrorlaydi. Boshqacha bo'lishi mumkin ham emas, ilmiy daraja olishga talabgorlar esa ma'naviyat haqida gazofona afsonalar, "usti yaltiroq ichi qaltiroq" ekvilibristikalar to'qish bilan band.

Ma'naviyat bilan madaniyat uyg'un, opa-singil. Ulardan biriga berilgan ta'rif ikkinchisiga ham taalluqlidir. Madaniyatdagi ma'naviyat - ustqurma, madaniyatdagi moddiylik- bazis. Bazis va ustqurma dialektik tarzda sotsiomadaniy makonni shakllantiradi. Bu makonni mikrodaraja (oila, mahalla, mehnat jamoasi) va makrodaraja (transmilliy uyushmalar, xalqaro institutlar, global tashkilotlar)da o'rganish mumkin. Ushbu darajalarning o'z belgilari va xususiyatlari mavjud. Masalan, mikropog'onadagi oila ma'naviyati er+xotin+farzandlar+ buva-buvilar munosabatlaridan, diaxron aloqalardan iborat bo'lib, ularni birlashtiruvchi determinant insoniy mehr hisoblanadi. Bu determinant boshqa institutlarda yoki pog'onalarda uchramaydi, agar uchrasa, rasmiy normalar, vaqt va makon doirasida keladi. Oiladagi mehr ushbu chegarani tan olmaydi, u istagan doirada, makonda o'zini namoyon etish kuchiga ega. Oilani birlashtirib turgan insoniy mehr diaxron aloqalar uchun mutlaq qadriyatdir. Demak, mehr – oila ma'naviyatining yadrosi. Mehnat jamoasida shunday yadro o'zaro hamkorlik, umumiy maqsad yo'lida ittifoq, makrodarajada esa ikki yoki ko'ptomonlama integratsiya hisoblanadi. Ko'rinib turibdiki, ma'naviyat axloqiy fazilat (mehr)dan tortib, to global integratsiya jarayonlarigacha o'z ichiga oladi.

Ma'naviyatni ba'zidan ajratish aslo mumkin emas. Bir yaqinim bor. Kasbi-taksist. Uning betizg'in hissiyotga va vajohatga berilishi odam zotidagi eng bad jihatlardan sanalishi mumkin. Ushbu qusuri tufayli oilasidan ajralgan. Uni to'rt-besh yilda o'z tuyg'ularini idora qilishga o'rgatdim. Mulohaza qiladigan bo'ldi. Lekin u har safar benzin narxi oshganida yoki radarga tushganida saboqlarimni unutadi, avvalgidek, yovvoyi instinktlarga beriladi va vajohat bilan hammaga tashlana ketadi. "Inson, – deb yozadi N.A.Berdyayev, – biologik, sotsial va ma'naviy mavjudot. Shuningdek, u erkin va qul, fidoyi bo'lish, sevish bilan birga, egoizmga, pastkashlikka moyil zot. Unda ilohiylik bilan insoniylik, yovvoyilik bilan madaniylik mujassam..." (Berdyayev N.A. Sarstvo Duxa i Sarstvo KesarY. –

Moskva: Respublika, 1995. S.306-307). Men yaqinimga hissiyotlarini jilovlashni, ustqurmani asrashni o'rgatdim, ammo bazis ta'sirini idora etishga o'rgatolmadim, u saboqlarimdan ustun kelaveradi...

Ushbu pog'onalarda subyekt-obyekt munosabatlari muhim rol o'ynaydi. Subyekt ushbu munosabatlarni shakllantiruvchi, ularga yo'nalish va manfaatlarga murosaviy ruh beruvchi shaxs. Murosa yoki murosa madaniyati – shaxs bilan jamiyatni uyg'unlashtiruvchi determinant. U har doim jamiyat hayotiga barqarorlik, osoyishtalik, ijodiy raqobat baxsh etib keladi, murosa madaniyati bo'lmasa, hatto pozitiv voqelik bo'lgan demokratiya va adolat ham o'zlarining antipodiga aylanadi.

Murosa madaniyati hayotni, borliqni, jamiyatdagi ittifoqni, ahillikni asraydi, usiz “men-sen”, “meniki-seniki” kabilar boshboshdoqlikka, xaosga etaklaydi. Insondagi oliyjanoblik, elsevarlik va hayotsevarlik murosa madaniyati orqali ro'yobga chiqadi, murosani bilmagan mutakabbirlik qurboniga aylanadi. Bunday egoistik shaxsni olimligi, donishmandligi ham qutqarolmaydi. Olmon faylasufi F. Nisshe ijodining cho'qqisiga chiqqan paytida o'zi yetishib chiqqan butun g'arb madaniyati, axloqi, dini va ma'naviy boyliklarini rad etib, ular o'rniga yangi madaniyat, axloq, din, ma'naviyat yaratmoqchi bo'ladi. Natijada umrining oxirgi o'n yilini telbaxonada o'tkazadi. Ibratli misol! Ma'naviyatli inson yaratish, yaratilganlarini asrash, hech bo'lmaganida farzandi yoki nevarasiga ibrat bo'lishni istashi kerak. Telbaligi ruju' qo'ymagan paytda F. Nisshe oqillik qiladi: "Ishlarimiz insoniy, o'ta insoniy bo'lsa, orqaga viqor bilan nazar tashlaymiz" (Nitshe F. Sochineniya v dvux tomax. T.1. – Moskva: Misl, 1990. S. 234- 235).

Ma'naviyatsiz shaxs yo'q, biroq kimdir ko'proq ma'naviyatli, kimdir-kamroq. Bu, avvalo, jamiyatimiz, undagi tarixiy-madaniy boyliklar ta'siri tufaylidir. Ular kimgadir ko'proq ta'sir etgan, kimgadir kamroq; kimdir ko'proq o'zlashtirgan, kimdir – kamroq. Ushbu ziddiyatlar inson va uning bud-borlig'iga ta'sir etib, uni, K.Yung klassifikatsiyasidan kelib chiqsak, yo intravertga aylantiradi, yoki ekstravertga. Intravert o'zi, o'z manfaatlari uchun yashovchi shaxs, ekstravert uning aksi. Biroq davrning fojiasi shundaki, bozor iqtisodiyotiga, oldi-sottiga qurilgan bu zamonda intravert bo'lmaslik qiyin. Zohidona yashaydigan so'fiylar davri o'tdi,

boshqalar davrasida bo'lmay, kimligingni, nima uchun yashayotganingni ayon etolmaysan. Sen jamiyatga emas, jamiyat senga ko'proq zarur. Jamiyatga zarurligingni tasdiqlab, nima uchun yashayotganingni isbot qilasan-da. Mana, hikmat qayerda! Bu aslida ekstravertlikdir!

Ma'naviyatli bo'lish uchun umr bo'yi ma'naviy madaniyat yukini tuyib, zarur bo'lsa, ushbu xochni, Iso misoli yelkaga ortib yashash kerak. Ha, ma'naviy madaniyat – yuk. Umr bo'yi yelkada ko'tarib yuradigan yuk. Undan nolish, voz kechish, voy-voylo ko'tarish yo'q. Sabr, chidam, ma'naviyatga sadoqat bilan xizmat qilib yashash bor. Mukofot so'rayapmisiz? Hech bo'lmaganda, o'zingga o'zing ibratsan! Millatga, xalqqa, bashariyatga deyayotganim yo'q, hech bo'lmasa, o'zingga o'zing ibrat bo'l! “Najot ichingdadur” (J.Rumiy). Ichingdagi o'zingdadur. “O'zingdan o'zmay Komilga yetmak yo'q” (N.Berdyayev). Yuksalganing – ulug' mukofot!

Adabiyotlar ro'yxati

1 Umar Hayyom. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1994. – 98-112-134-b.

2 Бердияев Н. Царство духа и Царство кессаря. – Москва: Республика. 1995. – с-306-307.

3 Ницше Ф. Сочинения в двух томах. Том 1. – Москва: Мысль. 1990. – с-234-235.

Ma'mur Umarov

*O'zDSMI "San'atshunoslik va madaniyatshunoslik"
kafedrasi Falsafa fanlari nomzodi, professor*

SAMARQANDLIK JADIDLAR HARAKATI

Annotatsiya. Maqolada XX asrning boshlarida Turkiston o'lkasi ziyolilarining o'zligini anglashida va ularning ijtimoiy fikri shakllanishida jadidlar g'oyasi muhim ahamiyat kasb etgani, shuningdek, Samarqandlik jadidlarning o'z eli ma'naviyatini rivojlanishiga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: teatr, g'oya, jadidlar, matbuot, milliy fojia.

THE MOVEMENT OF THE SAMARKAND JADIDS

Abstract. The article examines the idea of Jadids, which acquired significance in the self-awareness of the Turkestan intelligentsia and the formation of its public opinion at the beginning of the 20th century, as well as the contribution of the Samarkand Jadids to the development of the spirituality of their country.

Keywords: theatre, idea, novel, press, national tragedy.

Davr taqozosi bilan ziyolilar g'oyasizlik – millatni zaiflashtiruvchi, turg'unlikka, tanazzulga olib keluvchi maqsadsizlik ekanini anglab yetdi. Bunga sabab qrimlik tatar Ismoilbek Gaspirali 1895-yilda yozgan maqolalarining birini "G'oya", deb ataganida. Maqolada hayotidagi barcha buyuk voqealarning tag zahirida u yoki bu g'oya yotadi. "Eng ulug' kashfiyotlar avvalo, orzu-niyatlarni amalga oshirish rejasi bo'lgan g'oyadan boshlanadi", degan nazariy asos qalblarga joylashdi [1].

1911-yilga kelib Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy jadidlar g'oyasini tomosha uchun yozilgan sahna asarida ifodalash mumkinligini anglab etdi. Teatr uchun yozadiganlar – o'z xalqi uchun zarur bo'lgan hikmatlarni, o'ziga xos yozma uslubda ifodalay olsa, uni tomoshaga aylantirish mumkin, degan xulosaga kelib, millatini uyg'onishga, o'zini-o'zi anglashiga turtki bo'ladigan mavzu izlay boshladi. Demak, hududda yashab kelayotgan millatning o'ziga xos urf-odati, an'anasi,

ijtimoiy sharoiti, ko'nikkan turmush tarzi, e'tiqodidan kelib chiqqan munosabatlari, avloddan avlodga o'tib kelayotgan axloqiy merosi, zamonasiga nisbatan qarashlari shakllangan sahna asariga ehtiyoj bor, degan xulosaga keladi.

Behbudiyning bu qarashlari aholining borliqqa munosabatini, tabiatga e'tiborini, jamiyatga aralashuvini, ijtimoiy muhit hamda siyosat bilan bog'liq fikrlarni qamrab oladi. Shuningdek, millatning orzu-umidlarini, kelajakka oid intilishlarini, har bir banda qiyofasini, muhitda shakllangan fe'l-atvorini namoyon qiladi. Bobolari qanday yashagan, onalari fikri qanday, bolalarning xayoli nima bilan band, atrofdagilar nimaga intilyapti, halol, harom, or-nomus, iftixor, g'urur, qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, mahalla – vatan kabi tuyg'ulari shakllanganmi, degan savollarga milliy dramaturgiya javob izlashi davr talabiga aylangan zarurat ekaniligini his qiladi.

Jadidlar maktab va madrasalar islohotidan so'ng o'z g'oyalari targ'iboti uchun milliy matbuotni shakllantirib bo'lgach, elning ahvolini o'ziga ko'rsatish uchun uning ro'parasiga "Oyina" qo'yishga qaror qildilar. Bu "oyina" badiiy shakldagi, yozma dramaturgiya asosidagi, ibrat darajasidagi, yangi shakldagi teatr edi. XX asr boshidagi poyonsiz o'zgarishlar, ijtimoiy tuzum talablari, urush bilan bog'liq qirg'inlar, fan va texnikadagi o'ziga xos yangiliklar, yevropacha shakldagi milliy teatrning paydo bo'lishiga, uni tajribali teatrlar qatoridan o'z o'rnini topishiga zamin yaratdi. Shuning uchun Turkiston o'lkasi ijtimoiy-siyosiy jihatdan murakkab ahvolda ekanini anglab etgan jadidlar o'z yurtining kelajagidan xavotirga tusha boshladilar va millatning ahvolini sahna san'ati orqali o'ziga namoyish qiladigan milliy teatr yaratishga qaror qildilar. Natijada, Samarqand, Toshkent va Qo'qonda milliy teatr truppalari shakllandi va ularni qo'llaydigan jamiyatlar ko'paydi.

Jadidlarning rejali harakati natijasida ma'rifatparvarlarni birlashtiradigan "Turon", "G'ayrat", "Qat'iyat", "Birlik", "Turk o'chog'i", "Tarbiyati ul-aftol" singari jamiyatlar paydo bo'ldi. Ular jadidlar harakatini har tomonlama rag'batlantirib turardi. Ushbu jamiyatlar faoliyati natijasida ziyolilar ijtimoiy sohalarda qator o'ziga xos yangiliklarni qo'llab-quvvatlay boshladi. Natijada,

jadidlar davr ehtiyojidan, rivojlanish zaruriyatidan kelib chiqib, o'z maslakdoshlari harakatini teatr tomoshalari tomon burdilar [2].

Jadidlarning bu harakati ham o'z davrining din peshvolari qarshiligiga uchradi. Bunga sabab dinga e'tiqodi baland bo'lganlar, yangi tomosha turi – teatrga odatdagi “gunoh” yoki “shayton uyasi” kabi munosabatda edi. Qolaversa, mahalliy xalqni boshqarib turganlar ham jadidlar tuzayotgan yangi shakldagi teatrning ma'naviy hamda ma'rifiy ta'sir kuchidan hadiksirardi. Shuning uchun ular dindorlarni bu harakatga qarshi turishga undab, teatr tomoshalarini kechiktirishga, ular niyati yurishib ketishiga to'sqinlik qilardi. Masalan, o'z davrining yetakchi din peshvaridan biri Saidahmad Vasliy “Shariati islomiya” sarlavhasi ostida jadidlar teatrini “harom” deb e'lon qildi va o'z fikrini asoslashga urindi [3].

Bunday gumrohlikka javob yozgan Mahmudxo'ja Behbudiy “Teyotr nadur?” sarlavhali maqolasini e'lon qildi. Muallif o'z savoliga “ibratxona”, “va'zxona”, “ta'zir adabi” kabi atamalarga tayanib, o'zi boshlagan harakatni va jididlar g'oyasini himoya qiladi. Teatr faoliyatini – “teyotr xonalari masxarabozxona bo'lmay, balki ibratxonadur. Va andi mushahhis bo'laturg'onlar “o'yunchi yo masxaraboz” bo'lmay, balki mushahhis va muallimi axloqdurlar. Taraqqiy qilgan xaloyiq fasinda mushahhislar ham kibor va muhtaram sinflar qatorindadur. Xususan, o'z kissasi na'fig'a mushahhislik qilmay, balki maktab va o'z millat na'fig'a mushahhislik qilganilarni qadri du bolo ziyodadur” [4], – deya ulug'ladi.

Madrasa bilimiga ega, dunyo kezgan va rivojlanishlarga guvoh bo'lgan Behbudiy “Padarkush” nomli milliy fojiasini yozma shaklini bitayotganda o'z davrining muhim muammolariga teatr muxlislarininng diqqatini jalb etish bilan birga, jadidlar g'oyasining va harakatining maqsadi hamda vazifalarini personajlar xarakterida qamrab olishga intilgan holda masala yechim topgan.

“Padarkush”ning nashrdan chiqishi jadid dramaturgiyasiga asos soldi va milliy teatrni yuzaga chiqarishga intilayotganlarni harakatga keltirdi. Davr talabini millatning ijtimoiy ehtiyoji bilan birlashtirdi. Tom ma'nodagi, yangi shakldagi o'zbek teatrining tug'ilishiga sharoit yaratdi. 1913-yilgi nashr natijasidan shodlangan jadidlar “Padarkush”ni sahnalashtirishni boshlab yubordilar.

Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiyning rahbarligida, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov va Abdulla Avloniy sa'y harakatida, Qo'qonda Hamza Hakimzoda Niyoziy tashabbusi bilan dolzarb mavzudagi milliy dramaturgiyani sahnalashtirishga kirishildi.

Samarqandning yangi shahar qismida Behbudiyning "Padarkush" sahna asari asosida shu nomdagi spektakl sahnalashtirildi. Bu spektaklni sahnalashtirgan rejissyor haqida ikki xil fikr mavjud edi. Masalaga oydinlik kiritishni istagan professor Dilfuza Rahmatullayeva: "Filologiya fanlari nomzodi Sh.Rizayev Miyon Buzruk Solihovning tadqiqotlariga tayanib, spektaklni ozarbayjonlik Aliasqar Asqarov hamda Mahmudxo'ja Behbudi sahnalashtirgan desa, Sirojiddin Ahmad asarni Orif Abdurahimzoda sahnalashtirgan, deb ko'rsatadi. Fikrimizcha, spektaklni Aliasqar Asqarov uning muallifi Mahmudxo'ja Behbudi bilan hamkorlikda sahnalashtirgan", deydi [2].

Spektakl ilk milliy teatr tomoshasi bo'lgani uchun Behbudiyning o'zi "Turkistonda ilk milliy teatr" nomli maqola yozib, uni o'zi tashkil qilgan "Oyina" jurnalida e'lon qiladi. Unda "Padarkush" fojiasi nihoyatda yaxshi amalga qo'yilgani bois ibratxona, deb nom olgan teatrga xalq oqib kelavergan. Natijada, 300 o'rinli zalga tashkilotchilar yana 50 ta joy hozirlashga majbur bo'lganlar. Biletlar avvaldan baland narxlarda sotilgan. Shunda ham spektakl boshlangunga qadar keluvchilar soni kamaymagan. Natijada, tashkilotchilar xalqdan uzr so'rab, spektaklni yana qayta qo'yishga va biletlar narxini arzon qilishga so'z berganlar. Kelguvchilardan 300-400 kishi qaytib ketgan [5].

Jurnaldagi bu xabarda muallifning quvonchi hamda tomoshaning ulkan voqea bo'lganligi izohlangan. Shuningdek, qaysi personajni kim o'ynagani, qaysi ibora yoki ijroga tomoshabin kulgani, ziyolilar nasihati ta'sir qilgani, sodir bo'lgan fojiaga ayrimlar yig'laganiga ham to'xtalgan. Ayniqsa, "... farzandning otani o'ldirib, uning mol-u dunyosini aysh-u ishrat uchun do'stlari bilan olib chiqib ketishi voqealari zaldagilarni larzaga soldi. Bu foje va alamlik manzarani parda yopar. Xalqg'a haddin ziyoti ta'sir... Rus, yahudiy va musulmonlar tahsin etardi. Hatto 20 yildan beri bunday voqea bo'lmaganini teatr ma'muriyatidagi odamlar ta'rif

qilurdi... Aholidagi olqish, ibratxonani gumburlatur" (o'sha manba). Bu muallifning maqolasidan ikki xulosa chiqadi. Birinchisi, agar Behbudiy ijaraga olgan teatr xodimlari "20 yildan beri" degan iborani ishlatganiga asoslansak, Samarqanddagi bu rus teatri 1894-yildan beri faoliyat yuritgani ma'lum bo'ladi. Ikkinchisi, bu spektakl tomoshabinni "larzaga soldi", degan ibora Behbudiyni Arastuning "Poetika" asaridan xabardorligini ma'lum qiladi. Chunki, faylasuf tragediyaning vazifasi katarsis, ya'ni tomoshabinni, "iztirobga solib", hayrat yoki larza orqali ma'nan hamda ruhan poklash ekanini ta'kidlaydi (Arastu. Poetika. –T.: Yangi asr avlodi. 2024. 31-bet). Demak, teatrning nazariy asoslarini shakllantirgan Arastu talablaridan xabardor Behbudiy milliy teatrning nazariy asoslarini yarata oldi va uni amaliyotda isbotladi.

"Padarkush"ning Samarqanddagi ilk muvaffaqiyati tez fursatda butun Turkistonga yoyiladi. Asar birin-ketin barcha yirik shaharlarda sahnalashtiriladi. Toshkent shahrida tashkil etilgan "Turon" teatr truppasi ham asar ustida 1913-yilda ish boshlab, dastlab tataristonlik rejissyor M.Muhammadyorov rahbarligida, so'ng Samarqanddan kelgan Aliasqar Asqarov hamkorlikda uni sahnalashtirdi. Spektakl 1914-yil, 27-fevral kuni Kolizeyda "Turon" truppasi tomonidan tomoshabinlarga havola etildi [2]. Spektakl juda yaxshi kutib olindi. Turkiston viloyatidagi matbuotda "Sanoyi nafisa", "Sadoyi Farg'ona", "Turkestanskiye vedomosti", "Turkiston viloyatining gazetasi", hatto "Oyina" jurnali ham spektakl haqida qator materiallar e'lon qildi [2].

Demak, "Padarkush" spektakli Turkiston o'lkasi bo'ylab yangi teatr shaklini keng tarqalishiga va uni xalqning sevimli tomoshasiga aylanishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, ziyolilar orasida o'zbek adabiyotida jadidlar daramatugiyasi yo'nalishi rivojiga turtki berdi. Spektaklning targ'iboti bu fikrni Abdulla Qodiriyning 1915-yilda "Turkestanskiye vedomosti" gazetasining 23-sentabrdagi sonida e'lon qilingan maqolasida "1913-yillarda chiqqan "Padarkush" pyesasi ta'sirida "Baxtsiz kuyov" degan teatr kitobini yozib yuborg'animni o'zim ham payqamay qoldim", degan xabari dalillaydi.

Jadidlar dramaturgiyasida ifodalangan mavzular: qarzga botib qolish ham; o'z haq-huquqini bilmaslik ham; sevgisiga yetishmaslik ham milliy fojia edi. Agar kengroq o'ylab qaralsa, haqiqatan ham, savodsizlik orqasidan paydo bo'ladigan iztiroblar, rivojlanishga to'siq bo'ladigan eski odatlar millatni o'stirmayotgan illatlar yoshlar uchun milliy fojiaadir.

Yana bir samarqandlik jadid Saidahmadxo'ja shaharga yaqin Halvoyi qishlog'ida 1864-yilda tug'ilgan. Ajziy taxallusi bilan mashhur bo'lgan. XX asr oxirlarida haj safariga otlandi. Turli tillarni bilgan Saidahmadxo'ja 1900-yilda Rusiyaning Jiddadagi elchixonasida tarjimonlik qildi va 1901-yilda ona yurtiga qaytib yangi uslubdagi maktab ochdi [1].

Jadid maktabi Halvoyi qishlog'ining ko'rkiga hamda faxriga aylandi. Turkistonning turli-tuman joylaridan bu maktabni ko'rgani kela boshladilar. Yorug' bahavo xona, bo'ya o'rnida partalar, darslarning muayyan tartib-programma bilan olib borilishini, umumiy jo'g'rofiya, tarix, hisob, handasa, tibbiyot o'qitilishini, darslarda xarita, kurrai arz (globus) kabi ko'rgazmali qurollardan keng foydalanishi ko'pchilikni hayratga soldi. Saidahmadxo'ja to'rtta tilni bilgani, ya'ni o'zbek, tojik, arab va rus tillarini mukammal egallagani uchun mashhur rus yozuvchisi va dramaturgi Nikolay Vasilovich Gogolning "Shinel" povestini ilk bor o'zbek tiliga tarjima qilgan edi. Bu daraja kimlargadir yoqmadi. "1914-yil Ulug'bek madrasasi ichidagi jome'da, besh-olti ming musulmon huzurida muazzin tarafidan ruscha o'qitmoqqa targ'ib qiladurg'onlarni kofirligini va har kim bolasini "usuli jadid"ga bersa o'zi kofir, xotini taloq bo'lishi forsiy til ila, baland nutq ila xaloyiqqa bildiribdur" [6].

Jadidlar g'oyasining anglab yetgan, yurtparvar shoir kelajak uchun kadr tayyorlaydigan maktabni namuna darajasiga ko'targan edi. Samarqandning yaqinidagi Halvoyi qishlog'ida ochilgan bu maktab faqat savod chiqargani uchun emas, balki talabalarga o'z haq-huquqlarini tanitgani uchun ham Samarqandu Buxoroda, Qo'qonu Andijonda, Toshkentda, Turkistonda, hatto Tiflisu Bokuda ham taniqli edi. Sababi, Saidahmadxo'ja barcha milliy uyg'onish davri ziyolilari kabi o'z shogirdlarini ma'rifatga boshlash, haq-huquqini anglatish, o'z ahvolini anglash

orqali rivojlangan xalqlar qatoriga ko'tarilib yashashga da'vat qilib jadidlar safini ko'paytirar edi. Uning ijodi esa ko'rgan-kechirganilarini she'r shaklidagi milliy fojealarda so'zlar edi.

Ismoilbek Gaspirali ijodi bilan yaxshi tanish bo'lgan Saidahmadxo'ja ilk fantastik she'r ham bitdi. Uning "Mir'oti Ibrat" asari Gaspiralidan ta'sirlanib yozilgan, deb e'tirof etildi. Chunki, unda o'z orzu-umidlarini ifodalab, Samarqandning kelajagini safarda ko'rganlariga qiyoslab — tramvay, avtomobil, elektr, telefon, baland imoratlarga hatto televideniye o'z shahrida guvoh bo'lgani kabi tasvirlaydi. Shoir she'ri xulosasida, bularga faqat ilm orqali erishish mumkinligini ta'kidlaydi.

Xulosa shuki, jadidlar teatri XX asr boshida jadidlar harakati jaholatga qarshi ma'rifat, umidsiz qalblarga hayotbaxshlik, yaxshilikka muhabbat tuyg'ularini tarbiyalaydi, millatning maqsad va manfaatlarini, haq-huquqlarini himoya qiladi, ehtiyojlarini badiiy shaklda ifodalaydi, tobelik, mutelik, ma'naviy qashshoqlik botqog'idan ma'rifat orqali qutulishga da'vat qilishi bilan ulug' namunadir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qosimov B. *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti*. – Toshkent: "G'afur G'ulom" nashriyoti. 2022. – 254-b.
2. Rahmatullayeva D. *Tarix va teatr*. – Toshkent: "G'afur G'ulom" nashriyoti. 2022. –17-b.
3. Vasliy. *Shariati islomiy*. "Sadoi Farg'ona" gazetasi. 1914.12.11.
4. Behbudiy. *Teatr nadur?*. "Oyna" jurnali. 1914. № 29.
5. Behbudiy M. *Turkistonda ilk milliy teatr*. "Oyina" jurnali. 1914.25.01.
6. Qarang, *Turkiston viloyatining gazetasi*. 1914.3.01.

Dilafruz Yusupaliyeva

*O'zDSMI "Madaniyat va san'at menejmenti" kafedrasi professor v.b.,
siyosiy fanlar doktori (DSc)*

MADANIYAT MUASSASALARINING ZAMONAVIY RIVOJLANISHIDAGI MUAMMOLAR TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada madaniyat muassasalarining zamonaviy rivojlanishidagi iqtisodiy muammolar tahlil qilinib, madaniyat muassasalarining bugungi kunda duch kelayotgan ayrim muammolari o'rganilib chiqilgan. Shuningdek, madaniyat muassasalarining o'zgaruvchan ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarga moslashishda duch kelayotgan muammolariga to'xtalib, ularni hal qilish uchun ilmiy yechimlar tavsiya qilinadi.

Kalit so'zlar: boshqaruv, madaniyat muassasalari, muammo, san'at sohasi, moliyalashtirish, mablag'larni jalb qilish, madaniy faoliyat.

ANALYSIS OF PROBLEMS IN THE MODERN DEVELOPMENT OF CULTURAL INSTITUTIONS

Annotation. This article analyzes the economic problems in the modern development of cultural institutions and studies some of the problems that cultural institutions are facing today. It also touches on the problems that cultural institutions face in adapting to changing social and economic conditions, and recommends scientific solutions to solve them.

Keywords: management, cultural institutions, problem, art sphere, financing, raising funds, cultural activities.

Rivojlangan davlatlarda madaniyat muassasalarining yangi ishlash shakllariga o'tishi, turli darajadagi byudjetlardan moliyalashtiriladigan madaniyat muassasalarini boshqarish tizimida sezilarli o'zgarishlarni talab etmoqda. Ko'plab madaniyat muassasalari to'liq davlat ta'minotida bo'lib, faqatgina notijorat faoliyati bilan shug'ullanadi. Hozir esa ularga turli moliyaviy manbalardan moliya jalb qilish, notijorat faoliyat doirasida pullik xizmatlarni rivojlantirish imkoniyatlari tobora ko'proq ochilmoqda. Ba'zi madaniyat muassasalarining moliyalashtirish tuzilmasida xayriya va homiylik mablag'larining o'sish tendensiyalari, shu bilan

birga davlat tomonidan moliyalashtirilish ulushining qisqarishi kuzatilmoqda. Yuz bergan o'zgarishlar madaniyat muassasalaridan xorijda keng tarqalgan yangi maxsus boshqaruv vositalaridan foydalanishni talab qiladi.

Yangi O'zbekistondagi iqtisodiy islohotlar sharoitida madaniyat sohasining rivojlanishi katta ahamiyat kasb etmoqda, chunki bu soha har qanday jamiyat va davlat uchun zarur bo'lgan ma'rifiy va ilmiy-tadqiqot vazifalarini hal qiladi, milliy madaniy merosni saqlash, jamiyatning intellektual va ijodiy salohiyatini oshirish va boshqa vazifalar bilan shug'ullanadi. Madaniyat sohasi turli tashkilotlar va birlashmalarni, shuningdek, madaniy-ma'rifiy, ta'lim, restavratsiya xizmatlarini ko'rsatadigan va aholi bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish bilan shug'ullanadigan ijodkor shaxslarning jamoasini o'z ichiga oladi. Madaniyat sohasida ikkita asosiy tarkibiy qism aniq ajratilgan: kommertsiyalashgan va notijorat.

Kommersiya tarkibi o'z faoliyatini o'zini qoqlash shartlari asosida faoliyat yuritadigan yuridik va jismoniy shaxslarni birlashtiradi. Ular qatoriga shou-biznes tashkilotlari, kinoteatrlar, videostudiyalar, ko'rgazma zallari, san'at va restavratsiya ustaxonalari, shuningdek, ekskursovodlar, restavratorlar, auksionchilar, ekspertlar, antreprenorlar kiradi. Notijorat tarkibi madaniyat sohasida o'z faoliyatini oladigan daromadlar hisobiga moliyalashtira olmaydigan tashkilotlar va fuqarolarni o'z ichiga oladi.

Bular qatoriga muzeylar, teatrlar, kutubxonalar, filarmoniya, shuningdek, san'atshunoslar, aksariyat yozuvchilar, rassomlar va kompozitorlar kiradi.

Madaniyat sohasi tarkibiy qismlari, ularning farqlariga qaramay, taqdim etilayotgan xizmatlar va mahsulotlarning xususiyati bilan birlashtirilgan. Madaniyat sohasining xizmatlari juda xilma-xildir. Ularni ayrim mualliflarning (E. N. Voronova, M. K. Koshkina va boshqalar) fikriga ko'ra, ikki guruhga ajratish mumkin – asosiy va qo'shimcha. Ularning fikricha, asosiy xizmatlar madaniyat tashkilotining asosiy maqsadlariga erishishga xizmat qiladi, ya'ni uning missiyasini amalga oshirishga qaratilgan. Masalan, Ermitaj uchun asosiy xizmatlarga ko'rgazma faoliyati (kolleksiya taqdimoti va interpretatsiyasi) hamda ta'lim ishlari (ekskursiyalar, ma'ruzalar, bolalar va o'smirlar studiyalari, seminarlar, konferensiyalar va h. k.) kiradi.

Qo'shimcha xizmatlar esa, aksincha, madaniyat tashkilotining ikkinchi darajali maqsadlarini amalga oshiradi, bu maqsadlar asosiy vazifalar bilan ziddiyatga kelmaydi. Ikkinchi darajali maqsadlar mijozlarning axborot ta'minoti, oziq-ovqat, suvenir mahsulotlari va h.k. kabi ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Bu holatda qo'shimcha xizmatlar, mehmonlar uchun bufetlar, restoranlar, do'konlar kabi xizmatlar, shuningdek, turli tadbirlar (qabul qilish, uchrashuvlar, kontsertlar, spektakllar) shaklida namoyon bo'ladi. Masalan, Ermitajda qo'shimcha xizmatlarga kafe xizmatlari, kitob savdo nuqtalari, fotostudiya, valyuta ayirboshlash punkti, pochta va boshqalar kiradi.

Ba'zi tadqiqotchilar (E. Y. Morozova, L. I. Rudich va boshqalar) madaniyat sohasidagi xizmatlarni to'g'ridan-to'g'ri va vositachilik xizmatlariga bo'lib tasniflashni zarur deb hisoblaydilar. To'g'ridan-to'g'ri xizmatlarga ular aktyorlar, musiqachilar va boshqa ijrochilarning xizmatlarini kiritadilar, bu xizmatlar bevosita madaniy ahamiyatga ega bo'lib, iste'molchilar orasida mashhurlikka ega.

Vositachilik xizmatlari esa, ekskursovodlar, ma'ruzachilar, kutubxonachilar kabi xizmatlarni o'z ichiga oladi, bu xizmatlar o'zining madaniy ahamiyatiga ega emas va faqat to'g'ridan-to'g'ri xizmatlarni iste'molchiga yetkazish vositasi hisoblanadi. Madaniyat sohasidagi xizmatlarni to'g'ridan-to'g'ri va vositachilikka bo'lish, albatta, e'tiborga molik. Biroq, keltirilgan tasniflash madaniyat sohasidagi xizmatlarning muhim xususiyati, ya'ni asl nusxa va nusxa mahsulotlari o'rtasidagi farqni hisobga olmaydi. Bu holatda madaniyat sohasining mahsuloti birlamchi va ikkilamchi deb tasniflanishi mumkin.

Birlamchi mahsulot – bu iste'molchiga asl nusxada taqdim etiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar (rasm, haykaltaroshlik, spektakl va boshqalar). Ikkinchi darajali mahsulot – bu birlamchi boyliklarning nusxalari, shuningdek, nomoddiy mahsulotning moddiy mahsulotga aylantirilgan natijasi (video va audiokassetalar, reproduksiya, slaydlar va boshqalar). Ikkinchi darajali mahsulotni ishlab chiqarishning maqsadlari nafaqat birlamchi boyliklarni ommalashtirish, balki madaniy xizmatlar bozorida tashkilot yoki xususiy shaxsni ilgari surish, shuningdek, qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilishdan iborat.

Madaniyat sohasidagi mahsulotlarning xilma-xilligi jamiyatdagi madaniyat sohasining hal qilayotgan vazifalariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, so'nggi o'n yilliklar ichida ular sezilarli o'zgarishlarga uchragan. Biroq boshqa sohalardan farqli o'laroq, madaniyat sohasi davlat tomonidan muntazam moliyaviy qo'llab-quvvatlashni talab qiladi. Bu o'z navbatida nafaqat iqtisodiyotda bandlikning oshishiga, balki iste'mol xarajatlarining va davlatning investitsiyaviy jozibadorligining o'sishiga olib keladi [1].

Madaniyat muassasalarini zamonaviy sharoitlarda boshqarishning dolzarb xususiyatlari bir nechta muhim jihatlarni o'z ichiga oladi. Birinchi navbatda, madaniyat muassasalari ko'pincha davlat moliyasiga tayanadi, shuning uchun ularni boshqarishda barqaror va doimiy moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimlarini yaratish zarur.

Bu, ayniqsa, notijorat tashkilotlar uchun juda muhimdir, chunki ular o'z faoliyatlarini faqat davlat grantlari yoki xayriya mablag'lari asosida amalga oshiradilar. Zamonaviy madaniyat muassasalari uchun yangi boshqaruv vositalari va texnologiyalarini joriy etish ham katta ahamiyatga ega. Bu, masalan, raqamli marketing, onlayn platformalar, ma'lumotlarni tahlil qilish va boshqa zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, madaniyat muassasalarining bozor talablariga javob bera olishlari kerak, bu esa ularning strategik rejalashtirishni amalga oshirishlarini talab qiladi. Jamiyat ehtiyojlariga mos xizmatlar va mahsulotlar ishlab chiqish, auditoriyani kengaytirish va turli manbalar orqali moliyaviy qo'llab-quvvatlashni jalb qilish zarur. Madaniyat muassasalari faqat moliyaviy foyda olishni emas, balki jamiyatning madaniy rivojlanishiga ham hissa qo'shishlari kerak. Bu, o'z navbatida, ta'lim va ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishni, turli madaniyatlarni targ'ib qilishni, hamda jamiyatda madaniyatga bo'lgan qiziqishni oshirishni o'z ichiga oladi. Madaniyat sohasidagi innovatsiyalar ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, interaktiv ko'rgazmalar, onlayn tomoshalar, raqamli san'at asarlari kabi yangi shakllar madaniyatni kengroq auditoriyaga etkazishga yordam beradi.

Shuningdek, madaniyat muassasalariga yuqori malakali kadrlarni jalb qilish va ularning malakasini oshirish ham dolzarb masala hisoblanadi. Kadrlar bilan ishlash, samarali jamoaviy ishni tashkil etish va ijodiy salohiyatni rivojlantirish

muhim ahamiyatga ega. Madaniyat muassasalarining samarali ishlashi uchun kadrlarning motivatsiyasi, ularning yangi yondashuvlarga ochiqqligi va o'z ishlariga bo'lgan muhabbati katta rol o'ynaydi. Madaniyat muassasalari, shuningdek, turizmni rivojlantirish va madaniy merosni saqlashda ham muhim rol o'ynaydi. Madaniyat sohasida turizmni rivojlantirish orqali iqtisodiy foyda olish imkoniyatlari yaratiladi. Buning uchun madaniy obidalar va tarixiy joylar bilan bog'liq turistik xizmatlar va dasturlarni ishlab chiqish zarur.

Shu tarzda, madaniyat muassasalarini zamonaviy sharoitlarda boshqarish kompleks yondashuvni talab qiladi. Ular nafaqat madaniy xizmatlar ko'rsatish, balki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishga hissa qo'shish maqsadida faoliyat olib borishlari kerak.

Madaniyat – har qanday jamiyatning mavjudligi uchun zarur bo'lgan shart bo'lib, shu sababli u umumiy farovonlik sifatida qaralishi mumkin. Madaniyat sohasi xizmatlari juda ko'p turli xillikni o'z ichiga oladi, eng umumiy tasniflar ularga asosiy (madaniyat muassasasining missiyasini amalga oshirishga qaratilgan) va qo'shimcha (madaniyat tashkilotlarining ikkinchi darajali maqsadlarini amalga oshiruvchi) xizmatlarni ajratish imkonini beradi. Madaniyat sohasini rivojlantirish uchun uning moliyalashtirishning turli modellari qo'llanilishi zarur. Biroq, davlat tomonidan ajratilayotgan byudjet mablag'lari, bu sohaning samarali faoliyat yuritishini ta'minlash uchun hozirgi sharoitlarda aniq etarli emas. Madaniyat sohasidagi hududiy byudjet muassasalari tomonidan ustavga muvofiq daromad keltiruvchi faoliyatdan olinadigan mablag'lar kiradi. Bu madaniy hamkorlik tadbirlarni o'tkazish va madaniyat tashkilotlarining faoliyatini tashkil etishdan tashqari, ijaraga berish, sponsorlarga qarzlar, sahna kiyimlarini ijaraga berish, musiqa asboblari, yorug'lik va ovoz kuchaytirish jihozlarini ijaraga berish, san'at jamoalarini va yakka ijrochilarni bayramlar va tantanalar uchun musiqa bezaklarini taqdim etish, shuningdek, intellektual mulkdan olingan daromadlar ham kiradi. Bundan tashqari, muassasa byudjetdan tashqari manbalardan xayriya mablag'lari (sovg'alar, grantlar va boshqalar) va davlat-xususiy sheriklik shaklida mablag'lar olish mumkin.

Hududiy byudjet muassasasiga keladigan byudjetdan tashqari mablag'lar va ularning sarflanishi tegishli normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Bugungi kunda madaniyat muassasasi faoliyatidagi asosiy muammolar quyidagilardan iborat: byudjet mablag'larining yetishmasligi, byudjetdan tashqari mablag'lardan samarali foydalana olmaslik, malakali va iqtidorli kadrlarning yetishmasligi. Shu sababli asosiy maqsad – madaniyat sohasidagi byudjet muassasasining faoliyatini byudjetdan tashqari moliyalashtirish hajmini oshirishga yo'naltirishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish bir qator vazifalarni hal qilish orqali ta'minlanadi: xizmat iste'molchilari orasida muassasa haqida ijobiy imidj yaratish, ko'rsatiladigan xizmatlar turlarini kengaytirish, byudjetdan tashqari moliyalashtirishni jalb qilish bo'yicha innovatsion ish shakllarini amalga oshirishdir. Madaniyat va san'at inson uchun juda muhim sohalardir. Ularning rivojlanishi va moliyalashtirilishida davlat bilan bir qatorda xususiy tashkilotlar va alohida tadbirkorlar ham manfaatdor bo'ldirlar. Taraqqiyot davrida murakkab davrini boshdan kechirgan madaniyat sohasi hozirda shakllanish bosqichiga yetib keldi va sarmoyalar uchun jozibador soha bo'lib bormoqda. Madaniyat va san'at homiylik obyekti sifatida juda keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Albatta, homiy oldida o'z faoliyat yo'nalishini aniqlash vazifasi turadi — bu yo'nalishlar biznes maqsadlari hamda u ta'sir ko'rsatmoqchi bo'lgan auditoriya manfaatlariga muvofiq bo'lishi kerak. Zamonaviy sharoitlarda ko'rsatilayotgan xizmatlarning mazmuni va sifati, madaniy-dam olish tadbirlari va shakllarining aholining turli qatlamlari uchun ochiqqligi bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun madaniyat muassasalari xodimlari samarali menejerlarga aylanishi lozim.

Ular nafaqat byudjet mablag'lari hisobidan faoliyat yuritish, balki qo'shimcha moliyaviy manbalarni aniqlash va ulardan samarali foydalanishga qodir bo'lishlari kerak [2]. Ijtimoiy-madaniy faoliyat rivojlanishidagi muammolar ro'yxatida ilmiy-texnik taraqqiyot sur'atlari ham alohida ajralib turadi. Ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanuvchi aksariyat muassasa va tashkilotlar zamonaviy ilmiy-texnik texnologiyalar rivojlanishidagi o'zgarishlarga yetarlicha munosib javob bera olmayapti. Ushbu muammo madaniyat va san'at muassasalarining moliyaviy-iqtisodiy imkoniyatlari bilan bevosita bog'liq.

Madaniyat muassasalari faoliyatidagi muammolarini shartli ravishda “global” va “mahalliy” muammolarga bo'lish mumkin.

Global muammolarga shunday muammolar yig'indisi kiradi, ular nafaqat ijtimoiy-madaniy faoliyatning rivojlanishini, balki umuman uning mavjudligini ham shubha ostiga qo'yadi, ya'ni bu darajadagi masalalar davlat, mintaq, viloyat kabi makro darajada hal qilinishi zarur bo'lgan masalalardir. Global bo'lmagan, ya'ni mahalliy muammolarga esa madaniy faoliyat bilan shug'ullanadigan muassasalarining o'z faoliyatidagi kamchiliklar kiradi, jumladan: innovatsion usullar va texnologiyalarsiz faqat rasmiy shaklda ishlash, aholining ehtiyojlariga muassasalar tomonidan javob berilmasligi, tashabbussizlik, rasmiyatchilik, malakali kadrlar tanqisligi va hokazo.

Madaniyat muassasalarining aksariyati o'zining mustaqil daromad manbalariga ega emas yoki mavjud daromad darajasi juda past bo'lib, zaruriy xarajatlarni qoplash uchun yetarli emas. Madaniy faoliyatning notijorat sohasini ko'rib chiqqanda, davlat tomonidan moliyalashtirishning yetarli emasligi asosiy muammo sifatida ajralib turadi. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida madaniyat va san'at muassasalari uchun byudjetdan tashqari va alternativ moliyaviy manbalarni jalb qilish imkoniyatlari ancha kengdir [3].

Madaniyat muassasalarining samarali faoliyat yuritishi uchun yangi innovatsion yondashuvlar va yangicha menejment tizimlarini joriy etish zarurligini davrning o'zi taqozo qilmoqda. Shuningdek, davlat tomonidan ajratiladigan mablag'larning yetarli emasligi va byudjetdan tashqari moliyalashtirishni jalb qilishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni hal qilish har bir sohada faoliyat olib borayotgan menejerning kasbiy malakasiga bog'liq bo'ladi. Xulosa qilib aytganda, madaniyat sohasining rivojlanishi faqatgina davlatning moliyaviy qo'llab-quvvatlashi bilan emas, balki xususiy sektor va boshqa tashqi manbalarni jalb qilish orqali amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan birga xalqizming madaniy-ma'rifiy ishlarga bo'lgan qiziqishini oshirish, talab va ehtiyojlarini tahlil qilib boorish orqali yuqoridagi muammolarga atroflicha yechim topishimiz mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Шекова Е. Управление учреждениями культуры в современных условиях. – СПб.: Издательство Лан. 2014. – с-416.*
2. *Воронцова М. Управление деятельностью в сфере культуры в современных условиях. Интеллект. Инновации. Инвестиции. 2017. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-deyatelnostyu-v-sfere-kultury-v-sovremennyh-usloviyah>. дата обращения: 20.04.2025.*
3. *Молчанова Н. Проблемы экономического развития учреждений социально-культурной сферы. Педагогический Имидж. 2019. № 3(44). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-ekonomicheskogo-razvitiya-uchrezhdeniy-sotsialno-kulturnoy-sfery>. дата обращения: 20.04.2025.*

Munisa Mavrulova

O'zDSMI "Madaniyat va san'at menejmenti" kafedrasi dotsenti,
falsafa fanlari doktori (DSc)

SHAXS MA'NAVİY-MADANIY EHTIYOJLARI SHAKLLANISHIGA SALBIY TA'SIR ETUVCHI OBYEKTIV VA SUBYEKTIV OMILLAR

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda shaxsning ma'naviy-madaniy ehtiyojlari shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi obyektiv va subyektiv omillar tizimli tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** shaxs, ma'naviy-madaniy ehtiyoj, salbiy ta'sir, jamiyat, madaniyat, obyektiv va subyektiv omillar, ijtimoiy muhit.*

OBJECTIVE AND SUBJECTIVE FACTORS THAT NEGATIVELY AFFECT THE FORMATION OF A PERSON'S SPIRITUAL-CULTURAL NEEDS

***Abstract.** This article systematically analyzes the objective and subjective factors that negatively affect the formation of a person's spiritual and cultural needs in modern society.*

***Keywords:** person, spiritual and cultural need, negative impact, society, culture, objective and subjective factors, social environment.*

Odamning ijtimoiy-madaniy, ma'naviy-axloqiy mohiyati va sifatlarini o'zida mujassam etgan tushuncha shaxs deb atalishi azaldan ma'lum. Uning mavjudligi, shuningdek, aqli, ongi, tafakkur tarzi, farosati, tarbiyasi kabi qator ijtimoiy-ma'naviy hodisalar bilan ham bog'liq.

Insonning ijtimoiy umumiylikka tobora intilishi, o'zidagi individual sifatlarini namoyon qilishga bo'lgan ehtiyoji uni tobora shaxs sifatida shakllanishini tezlashtiradi. Individlarning yakka-yakka yashashga intilishi ularni ijtimoiy shaxs sifatida shakllanishini qiyinlashtiradi.

Shaxsning shakllanishi uning muntazam ravishda fikrlashi, jumladan, yangilik sari intilishi, yangicha fikrlashi, tafakkur tarzini takomillashtirishi asnosida yuz beradi. Bugungi dunyoning haddan tashqari tez globallasuvi sharoitida har

qanday shaxsning tafakkur tarzi, fikrlash natijasida paydo bo'lgan ongli faoliyati mamlakat va millat taqdirida hal qiluvchi omilga aylanadi.

Individning to'laqonli shaxsga aylanishi, eng avvalo, uning ma'naviy olamini shakllantirishdan boshlanadi. Shaxs ma'naviy olami esa kuchli ma'naviyat tufayli boyiydi. "Haqiqatdan ham, – deydi mamlakat rahbari Shavkat Mirziyoyev, – har bir fuqaro, xodimning kayfiyati, davlatga, kelajakka bo'lgan ishonchini ifoda etadigan ma'naviyat sohasi bilan, avvalo, birinchi rahbarlar shaxsan shug'ullanmasa, ular boshqarayotgan hudud yoki tarmoqda jiddiy ijobiy o'zgarish bo'lishi mumkinmi? Yo'q, albatta.

Tasavvur qilaylik, bog'imizda bir daraxtga qurt tushsa yoki daramizda bug'doyga zang tushsa, darrov chorasini ko'ramiz. Lekin ma'naviyatimizga "qurt tushsa", nima uchun e'tibor qilmaymiz? Axir, bu "qurt" ertaga davlatimiz, jamiyatimiz poydevorini zaiflashtiradi, oqibat og'ir muammolarni keltirib chiqaradi" [2].

Ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida shaxsning shakllanishi o'ta qiyin, murakkab g'oyaviy-mafkuraviy sharoitda sodir bo'lmoqda. Bugungi shaxs ma'naviy olamini shakllantirishga qanchalar darajada keng imkoniyatlar yaratilgan bo'lsa, uning tubanlikka ketishi, aynishi uchun ham shu darajada tahdidlar ko'payib bormoqda.

Ayni paytda, shaxsning tom ma'noda shakllanishi uning jamiyat ijtimoiy munosabatlaridagi ishtiroki natijasida yuz beradi. Biroq, buning o'zi yetarli emas. Buning uchun uning jamiyat va davlat hayotidagi jarayonlarni tahlil qilish ko'nikmasi va tajribasi kerak bo'ladi.

Mazkur masala insonning qay holatda shaxsga aylanishi bilan bog'liq jarayonni aniqlab olishni talab qiladi. Yulo Vooglayd bu haqida fikr yuritib shunday yozadi: "Inson o'zini shaxs kabi tutishi – mustaqil fikrlashi, gapirishi va harakat qilishi uchun u etarli darajada erkin bo'lishi hamda sub'ekt sifatida o'zining tanlov holatida ekanini his qilishi kerak".

To'g'ri, bu fikrlarda muayyan ma'no bor. Lekin, odamning shaxsga aylanishi yoki o'zini shaxs kabi tutishining o'zi etarli emas. Hattoki, uning mustaqil ekanligi ham masalaga oydinlik kiritmaydi. Shaxs sifatida shakllangan sub'ekt, eng avvalo, o'z kuchiga ishongan, o'ziga-o'zi ishongan bo'lishi, shuningdek, tartib-intizomga,

jamiyatda e'tirof etilgan ma'naviy-axloqiy me'yorlarga, davlat tomonidan qabul qilingan huquqiy qonunchilikka qat'iy amal qilishni e'tiqod darajasiga etkazishi kerak.

Shaxsning eng muhim sifatlaridan yana biri u o'zining erkinlik darajasini aniq tasavvur etishi bilan bog'liq. Erkinlik biror narsadan yoki biror narsa uchun erkinlikdir. Buni anglash qiyin. Bu esa shaxsning intellektual bilim doirasi va uni amalda qo'llash jarayoniga tegishlidir. Ayni paytda, shaxsning zarur komponentlaridan yana biri – mas'uliyat va uni ongli anglashdan iborat. Mas'uliyat shaxsning boshqalarga qaram emasligini anglatadigan hodisadir.

Ma'lumki, odatda obyektiv sabablar sub'ektning, ya'ni ijtimoiylashgan shaxsning xohish-irodasi, istaklari, intilishlaridan tashqarida hosil bo'ladigan sabablar bo'lib, ular jamiyat ma'naviy makonini yaratishga, kishilar ma'naviy dunyosining shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan hodisadir.

Shaxs ma'naviy-madaniy ehtiyojlarining shakllanishiga, pirovard natijada qondirilishiga jiddiy turtki bo'ladigan obyektiv sabablar asosan muayyan makonda va zamonda rasmiy hokimiyatning ma'naviy-madaniy jarayonlarga bo'lgan munosabatida aks etadi.

Biroq ma'naviy-madaniy ehtiyojlar shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi obyektiv sabablarni tizimlashtirish nuqtai nazaridan ta'kidlash kerakki, shaxsning ruhiy-ma'naviy, madaniy ehtiyojlari yuzaga kelishida rasmiy hokimiyatning o'rni har doim ham ustuvor ahamiyatga ega.

Birinchidan, shaxs ma'naviy-madaniy ehtiyojlarining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan eng ta'sirchan omil – bu ta'lim tizimida mazkur masalaga berilayotgan e'tibor darajasidir. To'g'ri, keyingi paytlarda mamlakat ta'lim tizimida ma'naviy-madaniy masalalarga e'tibor ancha kuchaydi. Ta'limning moddiy-texnik bazasi mustahkamlanib bormoqda. Ta'lim muassasalarini yuqori malakali mutaxassis kadrlar bilan ta'minlashda jiddiy siljishlar yuz bermoqda.

Ammo, mazkur ijobiy holatlar bugungi yoshlarning ma'naviy-madaniy ehtiyojlarini to'la shakllantirish uchun yetarli, deyishga aslo imkon bermaydi. 2021-yili mamlakat rahbari tomonidan barcha maktablarning bitiruvchilari hech bo'lmaganda bittadan musiqa asbobini chalish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozimligi tavsiya etilgan edi.

Joylardagi hududiy hokimiyatlar, ta'limga mutasaddi bo'lgan rahbarlar, madaniyat va san'atga mas'ullar tomonidan bu tavsiya e'tiborga olinmadi. Buning obyektiv sababi esa musiqa asboblarning etishmasligi, shuningdek, umumta'lim maktablarida musiqa o'qituvchilarining yetishmasligi bilan bog'liq edi.

Ta'lim tizimini gumanitarlashtirish bugun eng dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. Shu ma'noda maktab o'qituvchilarini turli "maqsadsiz tadbirlar"ga jalb etish orqali ularning zamonaviy bilim olishlari hamda ta'limni gumanitarlashtirish borasidagi salbiy holatlar ham yoshlarning ma'naviy-madaniy ehtiyojlarini shakllantirishga jiddiy to'siq bo'lmoqda.

Shaxs ma'naviy-madaniy ehtiyojlarining shakllanishi va qondirilishiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatayotgan obyektiv omillar ichida eng ko'p ziyon yetkazayotgani – bu ijtimoiy tarmoqlar bo'lmoqda. Aslida bu tahdidlardan bugun butun dunyo jabr ko'ryapti. Globallashuv jarayoni eng avvalo vatanparvarlik, milliy axloq, oila, an'anaviy e'tiqod tamoyillariga tahdid solmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlarning o'z targ'ibotida G'arb qadriyatlarini ulug'lash, ularni chuqur, har tomonlama tahlil etmasdan boshqa milliy qadriyatlar, jumladan, o'zbek xalqi qadriyatlariga singdirib yuborishdan iborat harakat, so'zsiz, jamiyat a'zolarining ma'naviy-madaniy ehtiyojlarining ham shakllanishi, ham qondirilishiga zarar etkazmoqda.

Ijtimoiy tarmoqlarda har qanday o'zgargan vaziyatga moslashish, moddiy daromad olishga bo'lgan iste'molchilik kayfiyatini shakllantirish, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash yo'lidagi har qanday harakatlarni eskilik sarqiti sifatida baholash kabilarni keng targ'ib etish, shubhasiz, jamiyatda nosog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhitni yuzaga keltirishi mumkin.

Jamiyatni, milliy davlatlarni, insoniyatni turli balolardan asrab qoluvchi yagona kuch ma'naviyat, ma'rifat ekanligi unutilgan joyda odamlarning ijtimoiy tarmoqlarga bog'lanib qolishi boshlanadi, Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish ortiqcha ulug'langan holatda ham ma'naviyatga zarar etadi. "Olimlarning taxmin qilishlaricha, – deb yozadilar Chingiz Aytmatov va Muxtor Shoxonovlar, – Yer sayyorasida bizdan oldin ham to'rt marta takroran hayot kechgan ekan. Agar o'sha taxminlarga ishonadigan bo'lsak, Yer yuzasidagi hayot, dastlab, misli ko'rilmagan zilzila oqibatida yo'q bo'lib ketdi. So'ng, qonli urushlar

natijasida hayot tugaydi. So'ngra, dahshatli kuchga ega bo'lgan qurol tufayli hayot tamom bo'ladi. Nihoyat, dunyoni suv bosgach hayot to'xtaydi. Jamiki kulfatlarning asl sababchisi – inson ma'naviyati qashshoqlashadi, ochko'zlik, xudosizlik, oxir-oqibat, tiriklikni adoyi tamom qiladi. Inson tabiatga qarshi bosh ko'taradi! Hamma balo mana shunda! Biz Yerdagi beshinchi hayot quchog'ida yashayapmiz. Hozir asosiy muammo shundan iboratki, xo'sh, biz Yer sayyorasini muqarrar halokatdan asray olamizmi-yo'qmi?"

Ana shu muqaddas zaminni saqlab qoladigan yagona kuch, bugun – kuchli ma'naviyatdir. Kuchli ma'naviyat esa shaxs ma'naviy olamini shakllantiruvchi omil. Ammo, avval ta'kidlangani kabi, ushbu ma'naviy olamni emirayotgan omillar ko'payib bormoqda. Qoraqalpog'iston Respublikasida o'tkazilgan sotsiologik so'rovnomada ham mazkur masala o'z tasdig'ini topdi. Jumladan, respondentlarga "Yoshlarning ma'naviy dunyosining buzilishiga ta'sir ko'rsatayotgan omillar nimalardan iborat?", degan savolga ularning aksariyat ko'pchiligi – 66,5 foizi "Internet va ijtimoiy tarmoqlar", degan javobni berdilar. Shuningdek, so'ralganlarning 18,9 foizi bunda "Oila"ning ham ta'siri katta bo'layotganligini ta'kidladilar.

Shaxs ma'naviy-madaniy ehtiyojlarini shakllantirish va qondirishga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan subyektiv omillar turlari ham juda ko'p. Shulardan biri mamlakatda yoshlar iste'dodlarini ro'yobga chiqarishda katta imkoniyatlar yaratilganiga qaramasdan, ularning o'z hayotiy maqsadlarini tanlab olishdagi harakatsizliklarida, deyish mumkin.

Bu holat, birinchidan, shaxsning iroda kuchiga bog'liq. Tarixdan ma'lumki, barcha daholar, o'zini shaxs sifatida tanita olgan kishilar kuchli iroda egalari bo'lishgan. Insonning o'z xatti-harakatlari ongli ravishda tartibga solish va ko'zlagan maqsadni amalga oshirishda uchraydigan to'siqlarni bartaraf etish layoqatiga iroda deyiladi.

Odam faoliyatining barcha turlari va har qanday mehnat kishidan insoniy irodani talab qiladi. Iroda mehnatda paydo bo'ladi va toblanadi. Irodaning ongdagi faoliyati harakat maqsadini belgilashda, maqsadga erishish vositalari va yo'l-yo'riqlarini oldindan aniqlab, ma'lum qarorga kelishda hamda bu azmu qarorni ijro

etishda namoyon bo'ladi. Odamda irodaning qay darajada ekanligi maqsadning qanday ro'yobga chiqarishda ko'rinadi.

Bu narsani to'g'ri anglash ayniqsa bugungi kunda, dunyo tobora globallashib borayotgan bir davrda juda zarur. Ijtimoiy tarmoqlar tahdidi juda kuchaygan bir davrda har qanday shaxs virtual olamdan chiqib ketishi yoki uning domiga tushib qolmasligi uchun juda katta iroda kuchiga ega bo'lishi kerak. Kuchli iroda shaxsdan, ayniqsa, yoshlardan o'zini-o'zi engish amaliyoti va ko'nikmasiga ega bo'lishni talab etadi. Shu ma'noda, yoshlarning ma'naviy-madaniy ehtiyojlarining shakllanishida iroda kuchi alohida ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, shaxs ma'naviy-madaniy ehtiyojlarini shakllantirishga to'siq bo'layotgan yana bir subyektiv sabab insonning milliy qadriyatlar, urf-odatlar, milliy an'analardan begonalashuvi bilan bog'liqdir. Bunday qadriyatlardan begonalashgan har qanday inson milliy mansublikni tan olmaydi. Unda vatansizlik g'oyalari kuchli bo'ladi. Kosmopolitizm g'oyasi uning uchun hayotiy kredoga aylanadi.

Bugun ana shunday xavf yaqqol sezilmoqda. Masalan, Toshkent viloyatida o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma natijalariga ko'ra "Siz o'zingizni O'zbekistonning vatanparvari deb hisoblaysizmi?", degan savolga "Ha, albatta men juda vatanparvarman", deb javob berganlar atigi 26,97 foizni tashkil qildi, xolos. Respondentlarning 25,44 foizi "Ha, o'zimni qaysidir darajada vatanparvar hisoblayman", 22,29 foizi "Vatanni sevish uchun uni ko'z-ko'z qilish shart emas", deb javob berganlar. 5,03 foiz respondentlar esa "Yo'q, men vatanparvar emasman, men uchun qayerda yaxshi hayot bo'lsa, shu erni vatanim hisoblayman" degan javobni berganlar. Namangan viloyatida esa respondentlar javobi yuqoridagiga mos ravishda 38,18; 37,55; 14,47; 5,62 foizni tashkil etdi.

Ushbu javoblar, haqiqatdan ham, milliy qadriyatlar tizimida har doim ham muhim o'ringa ega bo'lib kelgan vatanparvarlik masalasi bugungi kunda muayyan muammoga aylanib borayotganligidan darak beradi. Madaniy va ma'naviy barkamol insongina o'z vataniga, millatiga sodiq bo'lishi isbot talab qilinmaydigan haqiqatdir.

Uchinchidan, shaxs ma'naviy-madaniy ehtiyojlarini shakllantirishga jiddiy xavf solib turgan subyektiv omillardan yana biri insonning, ayniqsa, ayrim

yoshlarning o'z qobiliyat va imkoniyatlarini to'g'ri hisoblay olmasliklari va o'z muammolarini o'zlari hal etish jarayonidagi no'noqliklardir.

To'g'ri, bugun mamlakatda yangi jamiyatni qurish yo'lida o'z imkoniyatlari va iste'dodlarini to'g'ri baholab, barcha sohalarda yirik yutuqlarga erishayotgan yoshlar salmog'i kundan-kunga ortib bormoqda. Ular yaratib berilayotgan shart-sharoitlardan unumli foydalanmoqdalar. Natijada, iqtisodiy-siyosiy, ijtimoiy, ilmfan, madaniy-ma'rifiy sohalarda katta yutuqlarga erishilmoqda.

Shunday qilib, shaxs ma'naviy-madaniy ehtiyojlarini shakllantirishda jiddiy yutuqlarga erishilganiga qaramasdan, hali bu borada qator kamchiliklar sezilmoqda. Ta'lim tizimida, madaniyat sohasida, ijtimoiy tarmoqlardagi kamchiliklar tufayli yoshlar ma'naviy-madaniy ehtiyojlarini shakllantirish, ayniqsa, qondirishda yuz berayotgan salbiy holatlar jamiyat ma'naviy makonining qaror topishiga ta'sir etmoqda. Mazkur obyektiv omillar davlat va jamiyat, shuningdek, fuqarolar tomonidan olib boriladigan hamkorlikdagi ishlar natijasida hal etilishi mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Mirziyoyev Sh. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g'oyamizning poydevoridir. – Toshkent: "Tasvir" nashriyoti. 2021. – 15-b.*
2. *Ma'naviyat. Asosiy tushunchalar lug'ati. – Toshkent: "Ma'naviyat" nashriyoti. 2021. – 667-b.*
3. *Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti. 2022. – 47-b.*
4. *Шорохова Э. Психологический аспект проблемы личности. "Теоретические проблемы личности". – Москва: 1974. – с-13.*
5. *Jamiyat ijtimoiy-ma'naviy muhitini baholash va uni sog'lomlashtirish bo'yicha Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti tomonidan Respublika aholisi o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalarning hududlar kesimi bo'yicha natijalari.*

Nasiba Abraykulova

*O'zDSMI "Sahna harakati va jismoniy madaniyat" kafedrasi professori v.b.
e-mail: nabraykulova@gmail.com*

KANDINSKIY SAN'AT NAZARIYASI ASOSIDA O'ZBEK RAQSINING ESTETIK QADRIYATLARINI O'RGANISH: ICHKI REZONANS VA SHAKLNING MA'NAVIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek raqsining estetik qadriyatlarini o'rganish, Kandinskiy san'at nazariyasi asosida ichki rezonans, emotsionallik, shakl hamda harakat plastikligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: san'at, ma'naviyat, falsafa, qadriyat, harakat, tushuncha, folklor, raqs.

STUDY OF AESTHETIC VALUES OF UZBEKI DANCE ON THE BASIS OF KANDINSKY'S THEORY OF ART: INTERNAL RESONANCE AND SPIRITUALITY OF FORM

Abstract. In this article, the author studies the aesthetic values of Uzbek dance, provides information about internal resonance, emotionality, form and plasticity of movement based on Kandinskys theory of art.

Keywords: art, spirituality, philosophy, value, action, concept, folklore, dance.

O'zbek raqsi Markaziy Osiyoning madaniy merosini aks ettiruvchi an'anaviy san'at shakli sifatida etnik o'zlik, sezgirlik va tana ifodasining organik integratsiyasini o'zida mujassam etadi. Oddiy sahna san'atidan tashqari, ushbu an'anaviy raqs tabiat hodisalari, kundalik hayot, mehnat, ijtimoiy faoliyat, din va turli marosimlarni badiiy tarzda tasvirlaydi. Ayniqsa, Buxoro, Farg'ona va Xorazm mintaqalariga xos bo'lgan an'anaviy raqlar o'ziga xos qo'l harakatlari, murakkab ritmlar va boy ramziylik bilan ajralib turadi hamda ushbu hududlarning o'ziga xos estetikasi va sezgirligini aks ettiradi. Biroq, agar ushbu raqlarning badiiy qadriyati faqat etnografik yoki folkloristik nuqtai nazardan cheklansa, ularda mujassam bo'lgan chuqur estetik va falsafiy ma'nolar hetarlicha yoritilmay qoladi.

O'zbek raqsi tarixan Buyuk Ipak yo'li sivilizatsiyasi bilan almashinuvlar orqali V asrdayoq shakllangan an'analar asosida rivoj topgan. Sovet davridan boshlab milliy mustaqillikka erishishgacha bo'lgan muhim tarixiy o'zgarishlarga qaramay, u o'zining badiiy o'zligini saqlab qolgan va yanada rivojlantirgan [2]. Siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar jarayonida shakllangan bu qadimiy badiiy meros faqat folkloristik an'ana sifatida baholanishi kerak emas, aksincha, u jamoaviy ma'naviyat va zamonaviy sezgirlikni o'zida mujassam etgan san'at shakli sifatida talqin qilinishi mumkin. Bundan tashqari, o'zbek raqslari odatda ikki asosiy toifaga bo'linadi: an'anaviy raqslar va folklor raqslari [4]. Ushbu tadqiqot, asosan, Buxoro, Farg'ona va Xorazm mintaqalaridan kelib chiqqan an'anaviy raqslarga e'tibor qaratadi va ularni tahlil obyekti sifatida tanlaydi.

Mazkur kontekstda ushbu tadqiqot nazariy asos sifatida rossiyalik rassom va san'at nazariyotchisi Vasiliy Kandinskiyning badiiy falsafasini, xususan, uning 1912-yilda chop etilgan mashhur "San'atda ma'naviylik haqida" ("Über das Geistige in der Kunst") asariga tayangan holda olib boriladi. Kandinskiy san'at mohiyatini inson qalbini yuksaltirish va poklash imkoniyatida ko'rgan, sezgi shakllarida yashiringan ichki rezonans va tebranishga urg'u bergan. Uning nazariyasi faqat tasviriy san'at bilan chegaralanmagan bo'lib, musiqa, adabiyot va raqs kabi boshqa san'at turlarini tushunishda ham muhim falsafiy yondashuvni taklif etadi. Mazkur tadqiqot Kandinskiy san'at falsafasiga asoslanib, o'zbek an'anaviy raqsining ichki rezonansi, shakliy kompozitsiyasi va ma'naviy o'lchovlarini tadqiq etadi hamda uning estetik ahamiyati va zamonaviy qadriyatlarini yangicha qadrlashga hissa qo'shishni maqsad qiladi.

Kandinskiy san'at nazariyasi. "San'atda ma'naviylik haqida" nomli asarida Kandinskiy san'atni oddiy sezgi zavqining manbai emas, balki insonning ichki dunyosi mohiyatini anglashga olib boruvchi vosita sifatida baholaydi. Unga ko'ra, san'atning oliy maqsadi - "ma'naviylik" bo'lib, san'atkor tashqi shakllarga emas, balki ichki zaruriyatga javoban ijod qilishi kerak [3]. Kandinskiy uchun san'at – bu shakl va texnikaning oddiy yig'indisi emas, balki inson qalbiga bevosita bog'langan

ijodiy tebranishning natijasidir. Bu falsafiy nuqtayi nazar faqat uning badiiy asarlarida emas, balki nazariy yozuvlarida ham izchil namoyon bo'ladi.

Kandinskiyning nazariyasi uchta asosiy tushunchaga asoslanadi:

Birinchidan, ichki zaruriyat – bu san'atkor ijodining tashqi tendensiyalar yoki texnik mahoratdan emas, balki chuqur ma'naviy turtki va ichki rezonansdan kelib chiqadigan shaklidir. Kandinskiy haqiqatga yaqin san'at faqat boshqalarning kutganlariga yoki tashqi baholarga emas, balki san'atkorga xos bo'lgan ichki ovozdan tug'ilishini ta'kidlaydi.

Ikkinchidan, rang va shakl – bu hissiyot va fikrni o'zida mujassam etgan vositalardir. Ular oddiy bezak funksiyasini emas, balki ma'naviy tebranish va emotsional energiyani yetkazuvchi elementlar sifatida talqin qilinadi. Kandinskiy rangni tovushga o'xshash rezonansga ega deb hisoblagan va har bir shakl mustaqil emotsional tilni o'z ichiga olishini ta'kidlagan. Shu tarzda, rang va shakl sezgi tajribasi orqali ko'rinmas ichki dunyoni ifoda etuvchi vositaga aylanadi.

Uchinchidan, san'atning ma'naviyligi – bu san'atning faqat estetik zavq uchun emas, balki tomoshabinda ichki rezonans va poklanishni uyg'otuvchi ruhiy kuchga ega bo'lishidadir. San'at inson qalbini rag'batlantiradi va yuksaltiradi, yuzaki sezgidan tashqariga chiqib, mavjudotning mohiyatini yetkazuvchi ontologik vosita sifatida xizmat qiladi. Kandinskiy san'atni estetik zavq bilan cheklash emas, balki inson mavjudotining tub mohiyatini anglashdagi chuqur vosita sifatida ko'rgan. Bu yondashuv faqat rassomchilikka emas, balki tana, harakat, ritm va makon orqali emotsiya va ramzni yetkazuvchi raqs san'atiga ham to'liq tatbiq etiladi. Ayniqsa, o'zbek raqsi o'zining nafis harakatlari, takrorlanuvchi va ramziy qo'l ishoralari, folklor ramziyligi bilan jamoaviy o'zlik va ichki tuyg'ularni yetkazuvchi san'at shakli sifatida xizmat qiladi. U Kandinskiyning "shaklning tebranishi" va "san'atning ma'naviyligi" tushunchalarini o'zida mujassam etadi.

Shunday qilib, an'anaviy o'zbek raqsi faqat folklor merosi sifatida emas, balki inson ichki dunyosini badiiy vositada mujassam etuvchi falsafiy janr sifatida talqin qilinishi mumkin bo'lib, bu Kandinskiyning san'at nazariyasi bilan chuqur uyg'unlikda rezonans hosil qiladi.

Kandinskiy san'at nazariyasiga asoslangan holda o'zbek raqsining estetik o'lchamlarini falsafiy tahlil qilish.

1. Harakat shakli va plastiklik. O'zbek raqsi an'anaviy tarzda qo'l, ko'z, yelka va oyoq barmoqlari kabi tana qismlarining nozik harakatlari orqali ritm va tuyg'ularni ifodalaydi. Ushbu shakliy xususiyatlar oddiy ishora takrorlari emas, balki ichki his-tuyg'ularni tuzilgan harakat orqali uyg'un holda tashqi ifodaga chiqaruvchi badiiy vositalardir. Bu kontekstda Kandinskiyning "shakl tebranishi" konsepsiyasi raqsga xos ritm, takrorlanish, chiziqlar oqimi va fazoviy kompozitsiyada yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, "Lazgi" raqsidagi keskin, ammo aniq harakatlar kuchli sezgi rezonansini va vizual keskinlikni uyg'otadi. "Lazgi" raqsi tana segmentlarining qaltirashi va tez aylanishlar bilan ajralib turadi; bu faqat texnik ko'nikma emas, balki emotsional oqimning vizualizatsiyasi bo'lib, Kandinskiy ta'riflagan "ko'rinmasni ochib beruvchi shakl" tushunchasiga mos keladi. Bu raqslarning shakliy jihatlarini chiziq va rang orqali his-tuyg'ularni ifodalovchi rassomchilik uslubi bilan estetik jihatdan yaqinlikka ega bo'lib, tana harakatini go'yo "tirik rasm" sifatida namoyon etadi.

2. Ichki rezonans va emotsional javob. Kandinskiy san'at sezgi shakli orqali ichki rezonansni etkazishi kerakligini ta'kidlagan. Bu tamoyil o'zbek raqsining asosiy elementlari bilan chuqur uyg'unlikda. Oddiy ijro harakatidan ancha narida bo'lib, o'zbek raqsi raqqosaning ichki tuyg'ulari, shaxsiy xotiralari va jamoaviy sezgirlik bilan boyitilgan badiiy ramziy tizim sifatida ishlaydi. Raqqosaning harakatlarini texnik bajarish doirasidan chiqib, emotsional oqim va yashagan tajribalarning hikoyalarini mujassam etadi. Tomoshabin raqqosaning tanasi orqali uzatilgan emotsional tebranishlarga javoban ichki rezonansni his qiladi. Bu ijrochi va tomoshabin o'rtasidagi hissiy uyg'unlik Kandinskiyning "ichki rezonans" tushunchasiga yaqin bo'lib, san'at boshqa insonning ichki olamiga kirish vositasi bo'lishi kerak degan e'tiqodni ifodalaydi. Lazgi raqsining intensiv diqqat va chuqur jalb etuvchanligi tomoshabinda ruhiy jalb etilish holatini uyg'otadi; bu esa oddiy vizual zavqdan ko'ra ko'proq sezgirlikka asoslangan rezonansni yaratadi – bu Kandinskiyning san'atning ma'naviy funksiyasi haqidagi qarashi bilan to'liq mos keladi.

3. Ramziylik va folklor uyg'unligi. O'zbek raqsi folklor ramziyligi bilan boyitilgan san'at shaklidir. Masalan, kaftlarni yuqoriga qaratish iltijolar, duo yoki hayot energiyasining aylanishini anglatadi; qo'llarni kesib o'tkazish esa jamoaviy birlilik va o'zlikni ifodalaydi. Bu harakatlar oddiy jismoniy ishoralar emas, balki jamiyat dunyoqarashi va qadriyatlarini ichkilashtiruvchi ruhiy belgilar sifatida xizmat qiladi. Bu holat Kandinskiyning "shaklning ichki tili" tushunchasi bilan mos keladi; bu yerda badiiy elementlar tashqi ko'rinishdan tashqariga chiqib, chuqur ma'nolar qatlamini anglatadi. Shu tarzda o'zbek raqsidagi ishoralar ruh tiliga aylanib, madaniy xotira va hissiy chuqurlikni mujassam etadi. Ramziylik va folklorning uyg'unligi o'tmishning o'zgarishsiz merosi emas, balki hozirgi kunda raqqosa tanasi orqali nafas olayotgan, yashayotgan san'at shakli sifatida harakat qiladi – bu san'atning vaqtlar oralig'ida ham davomiyligini, ham ijodiy moslashuvchanligini ko'rsatadi.

4. An'ana va zamonaviylikni bog'lovchi san'at shakli sifatidagi imkoniyat. O'zbek raqsi an'anaviy ildizlarga ega bo'lsa-da, zamonaviy sezgirliklar bilan uyg'unlashgan holda doimo kengayib borayotgan san'at shaklidir. So'nggi yillarda an'anaviy Lazgi harakatlarini zamonaviy raqs uslublari bilan birlashtirish, raqsga multimedia elementlarini kiritish orqali tomoshabinni to'liq qamrab oluvchi sahna tajribalari yaratilmoqda. Bu kabi badiiy yangiliklar Kandinskiyning "ichki zaruriyat" konsepsiyasiga mos keladi – ya'ni haqiqiy san'at o'z davrining tiliga javoban shakllanishi kerak. Ushbu o'zgarishlar san'atning ruhiy o'lchovi yangi shakliy ifodalar orqali davom etayotganini ko'rsatadi.

Zamonaviy xoreograflar an'anaviy raqsning ramziy va plastiklik jihatlarini parchalab, qayta birlashtirish orqali yangi badiiy tildan foydalanmoqdalar. Bu orqali an'anaviy raqs shakli o'tmishga tegishli muzey eksponatidan ko'ra tirik, rivojlanayotgan san'at sifatida qayta jonlanmoqda. Bu o'zgarishlar faqat tashqi shakldagi moslashuv emas, balki sezgirlik va ruhiyatni zamonaviy kontekstda qayta talqin qilishdir. Shu tarzda Kandinskiyning estetik falsafasi bugungi kunda ham o'zbek raqsining rivojlanayotgan mohiyatini tushunish uchun muhim falsafiy yondashuv bo'lib qolmoqda.

Umuman olganda, o'zbek raqsining estetik qadriyati Kandinskiyning san'at nazariyasi asosida talqin qilinganda, shakl, hissiyot, ramziylik va ruhiy ifoda o'rtasidagi chuqur kesishuvni ochib beradi. Aniq, ritmik va ramziy harakatlar orqali ifodalangan bu nafis jismoniylik Kandinskiy ta'riflagan "shakl tebranishi" tushunchasini mujassam etadi. Bundan tashqari, raqqosa va tomoshabin o'rtasidagi hissiy rezonans Kandinskiyning "ichki zaruriyat" va "ruhiy bog'lanish" g'oyalari bilan uyg'unlashib, raqsni ichki olamlarni ochib beruvchi vosita sifatida namoyon etadi.

Folklor an'alariga chuqur ildiz otgan ramziy ishoralar "shaklning ichki tili" haqidagi Kandinskiy tushunchasini eslatuvchi ruhning vizual tili sifatida xizmat qiladi. Nihoyat, an'anaviy raqsning zamonaviy kontekstlarda qayta talqin qilinishi badiiy ma'naviyatning vaqt va ommaviy vositalar o'zgarishi davomida qanday rivojlanishini ko'rsatadi. Shunday qilib, o'zbek raqsi oddiy folklor shakli emas, balki zamonaviy sezgirlik orqali uzluksiz qayta tasavvur qilinayotgan, ammo o'zining chuqur ma'naviy yadrosini saqlab qolayotgan tirik falsafiy san'at turi sifatida qaralishi mumkin.

Ushbu tadqiqot Vasiliy Kandinskiyning san'at falsafasiga asoslangan holda, O'zbekistonning an'anaviy raqslarida, xususan, Buxoro, Farg'ona va Xorazm mintaqalaridagi raqslarda mujassam bo'lgan badiiy xususiyatlar va ma'naviy mohiyatni falsafiy jihatdan tahlil qiladi. O'zbek raqsi faqat folklor merosi sifatida emas, balki ichki tuyg'ular va jamoaviy ruhiy qadriyatlarni sezgir tarzda uzatuvchi badiiy shakl sifatida anglash mumkin. Bu yondashuv Kandinskiyning san'atni "ma'naviylik sari intilish" deb tushuntirgan asosiy qarashlari bilan chuqur uyg'unlikda.

Kandinskiy san'atni inson ruhi tebranishlarini tashqi shakl orqali moddiylashtiruvchi ijodiy harakat sifatida ko'rgan. Uning fikriga ko'ra, chinakam san'at sezgi zavqida to'xtab qolmaydi, balki ruh bilan rezonans hosil qilib, poklanish va uyg'unishni chaqiradi. Bu falsafiy asos o'zbek an'anaviy raqslarida chuqur aks etadi. "Lazgi" kabi raqslar tashqi harakatlarning oddiy takrorlanishi emas, balki

tomoshabin bilan empatik aloqada chuqur badiiy javoblarni uyg'otadigan zamonlarni ortda qoldiruvchi hissiy tillar sifatida ishlaydi.

O'zbek raqsidagi harakatlar shunchaki qadamlardan iborat ketma-ketlik emas, balki ichki tuyg'ular va jamoaviy xotiraning vizual ifodasidir. Bu holat Kandinskiyning "shakl tebranishi" tushunchasi bilan bevosita rezonansda bo'lib, raqqosaning barmoq uchi, nigohi, tana segmentatsiyasi va aylanishlari orqali tuyg'ularni uch o'lchamli tarzda – xuddi rasmga o'xshash tarzda – shakllantiradi. Bu orqali tomoshabin san'atning ichki rezonansini his qiladi va oddiy vizual iste'moldan tashqariga chiqib, ruhiy bog'lanish lahzalarini boshdan kechiradi.

Bundan tashqari, o'zbek raqsiga xos bo'lgan ramziy harakatlar va folklor belgilar o'tmishning qotib qolgan qoldiqlari emas, balki zamonaviy tanada qayta yaratilayotgan va rivojlanayotgan badiiy tillar sifatida faoliyat ko'rsatadi. Bu holat san'atning o'z davri bilan qanday aloqada bo'lishini va qanday rivojlanishini ochib beradi hamda Kandinskiy aytgan "ichki zaruriyat"ning zamonaviy sezgirlik bilan qanday ifodalanishini ko'rsatadi. Bugungi kunda an'anaviy raqslar zamonaviy raqs va raqamli media bilan uyg'unlashish orqali o'z ifoda doirasini kengaytirmoqda; bu o'tmishdan uzilish emas, balki uning ma'naviy yadrosini zamonaviy tarzda qayta ifodalashdir.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, o'zbek raqsi qotib qolgan shakl yoki muzey eksponati emas, balki "harakatdagi ma'naviyat"ning tirik badiiy shaklidir. Raqs tana orqali tuyg'ularni namoyon etadi, ramziy belgilar orqali jamoaviy o'zlikni ifodalaydi va ritm hamda makon orqali inson ichki olami bilan bog'lanadi. Shu ma'noda Kandinskiyning san'at falsafasi san'atning ko'rinmas o'lchamlarini yorituvchi kuchli nazariy asbob bo'lib xizmat qiladi va o'zbek raqsini estetik va ma'naviy jihatdan chuqur anglashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot Kandinskiyning san'at nazariyasi asosida o'zbek an'anaviy raqsining badiiy qiymatini yoritadi va ushbu raqs faqat folklor yoki tashqi shakl emas, balki insonning ichki hayoti va jamoaviy ruhni badiiy tarzda mujassam etuvchi ontologik amaliyot ekanini ko'rsatadi. An'ana va zamonaviylik, sezgirlik va ramziylik, o'zlik va badiiy ifoda kesishgan nuqtada

o'zbek raqsi global san'at shakli sifatida rivojlanish uchun falsafiy salohiyatga ega ekanini namoyon etadi. Bu esa san'at, ya'ni bu hayotning o'zi, raqs esa – ruhning tili, degan haqiqatni tasdiqlaydi. O'zbek raqsining badiiy porlashi jahonda tobora yorqinroq namoyon bo'lmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Fazliyeva, Z. *O'zbek raqsini o'rganish uslubiyoti*. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti. 2020.
2. Han. A-Lam Nasiba Abraykulova Zebo Fazliyeva Kim, Mi-Suk. *John Dewey's Through Art as Experience Artistry of Uzbek Dance. Journal of Philosophy of Movement: Korean Journal of Sport Philosophy*. 2024. № 32(1). – p-77-89.
3. Kandinsky W. *Concerning the spiritual in art* (D.-H. Son, Trans.). 2022. *Hu:ine*. (Original work published 1912)
4. Fazliyeva Z. *Xorazm folklor raqsi va asoschilari. Oriental Art and Culture. Scientific-Methodical Journal*. 2022. № 3. – 787-792-b.
5. Zokirova S. *Народный танец и его роль в хореографическом образовании. Ta'lim, fan va innovatsiya*. 2024. – 18-20-b.

To'rabek Fayziyev

*O'zDSMI "Madaniyat va san'at menejmenti" kafedrası dotsenti,
texnika fanlari nomzodi*

MADANIYAT MUASSASALARI TADBIRKORLIK FAOLIYATIDA MENEJMENTNING O'ZIGA XOSLIGI

***Annotatsiya.** Maqolada madaniyat sohasida boshqaruv masalasi, madaniyat muassasalarining tashqi muhit bilan o'zaro munosabatlari, madaniyat muassasalari faoliyatida iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni uyg'unlashtirish masalalari ko'rib chiqilgan.*

***Kalit so'zlar:** madaniyat sohasidagi muassasalar, madaniy xizmatlar bozori, bozor segmentatsiyasi, tadbirkorlik faoliyati samaradorligi va natijadorligi.*

CHARACTERISTICS OF MANAGEMENT IN ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES OF CULTURAL INSTITUTIONS

***Annotation.** The article examines the issue of management in the field of culture, the relationship of cultural institutions with the external environment, a combination of economic and social issues in the activities of cultural institutions.*

***Keywords:** cultural institutions, cultural services market, market segmentation, efficiency and effectiveness of entrepreneurial activity.*

Menejmentni takomillashtirish orqali madaniyat muassasalarining tadbirkorlik faoliyatini faollashtirish zarurati zamonaviy iqtisodiy sharoitlar bilan bog'liq bo'ladi. Madaniyat muassasalaridagi menejment o'z mohiyatiga ko'ra innovatsion xarakterga ega. U ichki va tashqi sharoitlardan kelib chiqadi. Tadbirkorlikda innovatsiyaga ta'rif berar ekan, ba'zi mualliflar korxona doirasidagi va undan tashqaridagi novatorlik imkoniyatlarini ajratib ko'rsatadilar. Bu tashkilot ichida yoki tashqarisida kutilmagan hodisa, kutilmagan muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik bo'lishi mumkin; voqelikning fikrlarda aks etishi bilan mos kelmasligi, nomuvofiqligi va baholash; demografik o'zgarishlar; siyosiy va iqtisodiy vaziyat.

Zamonaviy iqtisodiy vaziyat menejmentdan madaniyat muassasasini moliyaviy va moddiy vositalar bilan ta'minlashni, menejerdan esa xo'jalik

faoliyatini, ya'ni o'z imkoniyatlari bilan haqiqiy faoliyatni rivojlantirish maqsadida ish to'g'risidagi moliyaviy ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilishni nazarda tutuvchi akkauntingni bilishni talab etadi.

Shunday qilib, madaniyat muassasalarida menejment – bu shakllangan murakkab tashkil etilgan tuzilmadir. Bu statik tuzilma emas, balki madaniyat muassasalari faoliyatining murakkab shakllarini o'z ichiga olgan ko'p bosqichli, nihoyatda dinamik tizimdir. Doimiy boshqaruvda asosiy vazifani bajarish - jamiyatning ma'naviy darajasini yuksaltirish maqsadida vazifalarni yangilaydi, shakllantiradi va aniqlashtiradi, ularni hal etish usullarini ishlab chiqadi.

Zamonaviy sharoitlar madaniyat muassasasining boshqaruv faoliyatini doimiy ravishda yangilab borishni talab qilmoqda. Menejmentda innovatsiyalar, birinchi navbatda, usullar va qaror qabul qilish usullari va iste'molchilar, yetkazib beruvchilar, raqobatchilar, qonunlarni o'z ichiga olgan tashqi muhit bilan qulay o'zaro munosabatlarni o'rnatadi. Boshqaruv usullari tashkiliy va iqtisodiy maqsadga muvofiqlikni belgilaydi.

Madaniyat muassasalari quyidagi xususiyatlar bilan belgilanadigan xizmatlar va mahsulotlarni yaratadi:

- muassasaning joylashgan joyi (madaniyat markazlari, konsert zallari, maydonlar), bu iste'molchilarning joylashuvi bilan belgilanishi kerak;
- iste'molchilarning ehtiyoj va istaklari tejamkorlikdan ustun turadi, ular uchun ko'p hollarda madaniy xizmat (mahsulot)ning estetik, badiiy jihati, repertuari, ijrochilar tarkibi, tadbir mavzusi va boshqalar birinchi o'rinda turadi. Biroq, bugungi kunda bu xususiyatlar biroz chetga surib qo'yilgan. Xizmatning maqsadga muvofiqligi, foydaliligi, pragmatik xususiyatlari ilgari suriladi;
- harakatni kalendar rejalashtirish mavsumiy o'zgarishlarga bog'liq. Bir qator sabablar tufayli mahsulot sifatini baholash muammoli bo'lishi mumkin (yomon akustika, nomukammal texnika);
- menejer spektakllar va konsert tomoshalari tashkilotchilari bilan yaxshi muloqot qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Madaniy muassasalarni boshqarish uchun ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy vaziyat alohida ahamiyatga ega: daromadlarning o'zgarishi, madaniy iste'mol shakllari, aholi tarkibi, odamlar ehtiyojlarining dinamikasi. Madaniyat muassasasi

rahbarining faoliyati ko'p qirrali: innovatsiyalarni maqsadli izlash, tajriba o'tkazish, boshqaruvning samarali shakllari va usullarini ishlab chiqish [6,7,8]. Rahbarda boshqaruv madaniyatining yo'qligi stereotiplarning shakllanishiga, yangi vazifalarni hal qilish uchun bir marta o'rganilgan va qarama-qarshi usullardan foydalanishga olib keladi. Bugungi kunda amaliyot doimiy o'zgarishlarga sezgir bo'lgan, yangiliklarni izlashga bo'ysunuvchilarni jalb qiladigan va jamoaviy ijodiy faoliyatni rag'batlantiradigan rahbarga ehtiyoj sezmoqda [7,8,9]. Madaniy muassasaning tadbirkorlik faoliyatining muvaffaqiyati iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy samaradorlikni ta'minlaydigan boshqaruv faoliyatida kasbiy vakolatlarga ega bo'lgan menejer (rahbar) ning professionalligi bilan belgilanadi [3,6]. Madaniyat muassasasi menejerining shaxsiyati o'zgarmas, ijodiy, ochiqko'ngil, tashabbuskor sifatida tavsiflanishi mumkin, natijada sifat talablariga javob beradigan mahsulot bo'lishi kerak. Siz ularni iste'mol qilish paytida taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini baholashingiz mumkin. Madaniy muassasa menejerining uchta komponenti mavjud: shaxsiy (qadriyatlar, xarakter xususiyatlari, umumiy madaniyat, bilim), professional (ishbilarmonlik aloqasi, tadbirkorlik), ijtimoiy (obro', maqom).

Har qanday tashkilot singari madaniy muassasa ham samaradorlikka erishishi kerak. Shu munosabat bilan tadbirkorlik fazilatlarini alohida ahamiyatga ega bo'lib, menejerga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun mavjud mablag'lardan oqilona foydalanishga va foyda olishga yordam beradi. Bu kostyumlar, musiqa asboblari sotib olish, texnik jihozlarni yangilash, yoritish dizayni va boshqalarga sarflanadi. Tadbirkorlik fazilatlarini maqsadlarni belgilash, falsafani shakllantirish, qarorlar qabul qilish va tovarlar va xizmatlarni ilgari surish, reklama kampaniyasidan foydalanishdan boshlab, tadbirkorlik faoliyatining barcha sohalarida namoyon bo'ladi. Iste'molchilarning ehtiyojlarini bilish tadbirkorlik faoliyati samaradorligini oshirishga yordam beradi. Tadbirkorlik faoliyatining samaradorligi foyda shaklida namoyon bo'ladi. Iqtisodiy samaradorlik mahsulot (xizmat) ishlab chiqarish jarayoni xarajatlari va olingan miqdoriy natija o'rtasidagi bog'liqlik bilan tavsiflanadi. Muayyan miqdordagi xarajatlardan olingan katta miqdordagi mahsulot samaradorlikni oshirishni anglatadi. Mahsulotning ma'lum miqdordagi xarajatlardan kichikroq hajmi samaradorlikning pasayishini ko'rsatadi.

Tadbirkorlik faoliyatida (iqtisodiy qonun sifatida) foyda madaniy va ma'naviy qadriyatlarga ustunlik qiladi. Ma'furaviy va estetik mezonlarga ko'pincha e'tibor berilmaydi. Xizmatlar iqtisodiy mahsulotga aylanmoqda va ularning yaratuvchilari har qanday narxda tijorat muvaffaqiyatiga intilishadi. Bozorda faqat raqobatbardosh mahsulotlar (xizmatlar) sotiladi. Shu bilan birga madaniy xizmatlar, iste'molchilarining harakatlari madaniy ehtiyojlarning individual modeli bilan belgilanadi.:

- ehtiyojlarni qondirish shaklini individual tanlash;
- vaqt va joyni individual tanlash.

Shunday qilib, shakl – joy – vaqt – obyekt - narx madaniy ehtiyojlarni amalga oshirishda ustun rol o'ynaydi.

Ushbu algoritm madaniy muassasalarda boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Menejer faoliyatining asosiy usullari madaniy jarayonlarni dasturlash bo'lishi kerak. Dasturlash ilmiy bashorat qilish shakli sifatida o'zaro bog'liqdir (prognozlash, loyihalash, rejalashtirishva maqsadlarni belgilash). Ushbu tushunchalarning umumiy jihati ma'lum bir vaqt uchun kelajakdagi faoliyat istiqbollari rivojlantirishdir [2]. Hozirgi vaqtda bu davr muddatsiz, chunki hayot bunday muammolarni keltirib chiqaradi, ularning yyechimi madaniyatni saqlashga, madaniy muassasalarning omon qolishiga bog'liq. Ammo har qanday holatda, har qanday dastur proseduralarini ishlab chiqishda, mavjud taxminlar va foydalanilmagan resurslarning ko'pligini hisobga olish kerak. Madaniyat muassasalarining tadbirkorlik faoliyati ijodiy ravishda amalga oshiriladigan iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarni birlashtirishi kerak. Iqtisodiy jarayonni rejalashtirish, xarajatlar, rentabellik, nazorat, javobgarlik va samaradorlik bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy jarayon insonning an'analari va ma'naviy rivojlanishini o'z ichiga oladi. Ijodiy-badiiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratish ideal holda, bu jarayonlarga ziddiyatdan ko'ra o'zaro ta'sir qilishi kerak. Foyda olish uchun madaniy muassasalarning tadbirkorlik faoliyati natijalarining badiiy, estetik va axloqiy qiymatini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Ammo, afsuski, bu faoliyat foyda olish uchun imkoniyatlarni maksimal darajada oshirish tamoyiliga asoslanadi. Qarama-qarshilikni hal qilish butunlay menejment, madaniyat va san'at sohasidagi mutaxassislariga bog'liq. O'ylangan va rejalashtirilgan hamma narsa amalga

oshirilishi mumkin. Shuning uchun biz menejerning ishlash sifatini qayd etamiz. Madaniy muassasani boshqarishning o'ziga xos xususiyati tasodifiy tarkibiy qismlar to'plami emas, balki o'zaro bog'liq fazilatlar, ularning mazmuni va yo'naltirilgan faoliyatning izchil tizimidir. Menejerning fazilatlarini to'plami intellektual, ma'naviy va aqliy fazilatlarni birlashtiradi, ular madaniy muassasa faoliyati natijalari uchun shaxsiy javobgarlik hissi bilan namoyon bo'ladi, ular iqtisodiy, ijtimoiy va ijodiy maqsadga muvofiqligi jihatidan tavsiflanadi [1]. Shuni yodda tutish kerakki, madaniy muassasa rahbarining faoliyati intensiv aqliy faoliyat bilan bog'liq. Uning ishida norozilik hissi, qiyinchiliklar va nizolar tufayli stress muqarrar. Shu munosabat bilan menejerga ruhiy stressni tartibga soluvchi himoya mexanizmi kerak. Madaniy muassasalarning tahlili, holati va faoliyati yuqori badiiy ma'naviy mahsulotlarni (xizmatlarni) shakllantirish, ularni iste'molchilarga targ'ib qilish va iqtisodiy foyda olish uchun madaniy muassasalarni boshqarishning o'ziga xos professional turi sifatida belgilash uchun asos bo'lib xizmat qildi. Madaniy muassasani boshqarishning eng muhim yo'nalishlari madaniy mahsulotlar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojni o'rganadigan ishlab chiqarishni boshqarish, marketing; zarur kapitalni ishlab chiqaradigan, moliyaviy oqimlarni boshqaradigan va foydani maksimal darajada oshiradigan moliyaviy menejment; reklama va iste'molchiga mahsulot (xizmat) ni targ'ib qilish bo'yicha tadbirlardir. An'anaga ko'ra, menejment amaliyotida madaniy muassasalar faoliyatiga ikki xil yondashuv mavjud: tijoriy va madaniy. Tijoriy yondashuvi san'atni bozor nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Bu investisiya qilingan kapitaldan tez foyda olishga asoslangan. Madaniy yondashuv uzoq muddatli istiqbolga qaratilgan bo'lib, oxir-oqibat foyda keltiradigan madaniy qadriyatlarga qaratilgan. Shunday qilib, garchi korxona tijorat yondashuviga amal qilsa ham teatrlar asosan madaniy yondashuvdan foydalanadilar, Ishlab chiqarishni boshqarish algoritmini quyidagicha ifodalash mumkin:

**g'oyalarni yaratish => dizayn => menejment => ijodiy jarayonni tuzatish
=> mahsulotni chiqarish => bozorni amalga oshirish.**

Madaniy muassasa va tashqi muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ustun shakli tadbirkorlik faoliyati natijasini tashqi muhitga, ya'ni bozorga, ko'pincha raqobatning kuchayishi sharoitida etkazishdir. Tadbirkorlik faoliyati amaliyotida raqobatning uch turi mavjud: funksional, o'ziga xos va mazmunli. Funksional

raqobat har qanday ehtiyojni turli yo'llar bilan qondirish qobiliyati bilan shartlanadi. Masalan, musiqa ixlosmandlari musiqa studiyasida o'qishlari, kasseta yoki CD sotib olishlari, musiqiy spektaklda, diskotekada, shou dasturida va hokazolarda qatnashishlari mumkin. Umumiy raqobat – bu tovarlar yoki xizmatlar mavjud bo'lgan, ammo ba'zi muhim parametrlarda farq qiladigan holat. Shunday qilib, musiqa asboblari sotib olish qarori ko'p jihatdan ularning tashqi ko'rinishi va zamonaviy moda dizayniga bog'liq. Moddiy raqobat faqat ishlab chiqarish sifati bilan farq qiladigan yoki hatto sifati bir xil bo'lgan bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdan iborat. Madaniy xizmatlar bozori yangi texnologiyalar va mahsulotlarni ishlab chiqishdan manfaatdor. Ammo bu jarayon uzoq muddatli va qimmat bo'lganligi sababli, ommaviy bozor mahsuloti ijodiy o'zgarib, iste'molchiga yangi xususiyatlarga ega tanish mahsulotni taklif qilmoqda. Har qanday tadbirkorlik faoliyati, shu jumladan madaniyat sohasida ham xavf tug'diradi. Xavf va tadbirkorlik o'zaro bog'liqdir, chunki har qanday tijorat faoliyati kerakli natijaga erishilmasligi ehtimolini o'z ichiga oladi. Madaniyat muassasalarining tadbirkorlik xavfi obyektiv (tashqi) omillarga bog'liq: elektr tashuvchilar narxlarining ko'tarilishi, transport xizmatlari, ijara haqining oshishi, bank foiz stavkalarining o'zgarishi va boshqalar. Hozirgi vaqtda madaniy muassasalar uchun xavf iste'molchilar talabining pasayishi bilan bog'liq (tinglovchilar, tomoshabinlar, o'quvchilar, xaridorlar). Ichki faktlar, odatda, rahbariyat va xodimlarning kamchiliklari, ularning o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha olmasligi bilan bog'liq. Madaniyat muassasalari rahbariyatining vazifasi xavf darajasini iloji boricha kamaytirishdir. Buning uchun sug'urta, risklarni taqsimlash, ishonchli ma'lumot olish va marketing siyosati qo'llaniladi. Zamonaviy menejment marketing yondashuvini amalga oshiradi, buni bozorga yo'naltirilgan boshqaruv tizimi sifatida tushunish mumkin. Tadqiqotchilar madaniyatda menejmentning shakllanishini milliy va keyinchalik kapitalistik munosabatlar rivojlanib borishi bilan xalqaro san'at bozorlarining shakllanishi bilan bog'lashadi.

Madaniy mahsulot o'zini sotishni to'xtatishi bilan uni amalga oshirish uchun maxsus proseduralarni tashkil qilish kerak bo'ladi, ya'ni, zamonaviy tilda marketing deb ataladigan tushuncha. Marketing menejmentini ichki va tashqi qismlarga bo'lish mumkin. Ichki marketing quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: maqsad,

texnologiya, tuzilish, vazifalar va odamlar. Ichki muhitni boshqarish jarayoni ichki muhitning barcha tarkibiy qismlariga ta'sir qilishni o'z ichiga oladi. Odamlar menejmentning markaziy omili sifatida madaniyat muassasalari xodimlari, ijodiy va yordamchi xodimlarni tushunishadi. Menejer, o'z roliga ko'ra (yuqorida muhokama qilingan), har qanday mojaroning markazida turadi. Qarama-qarshiliklarning uch turi mavjud: maqsadlar to'qnashuvi, bilish to'qnashuvi va hissiy ziddiyat. Maqsadlar to'qnashuvi odamlar o'z jamoasining kerakli holatini boshqacha ko'rishlari bilan tavsiflanadi. Bilish ziddiyatiga hal qilinayotgan muammo bo'yicha qarashlar, g'oyalar va fikrlar turlicha bo'lgan vaziyat sabab bo'ladi. Ijodiy jamoa uchun shaxslarning turli xil his-tuyg'ulari va his-tuyg'ulariga asoslangan shahvoniy ziddiyat eng dolzarbdir. Ularni odob-axloq, kiyim-kechak va umuman xulq-atvor bezovta qiladi. Mojaroni hal qilish yo'llari kuch, ishontirish, murosaga kelish va maqsadlar ziddiyatini bir vaqtning o'zida hal qiladigan tashkilot maqsadlariga erishish uchun harakatlarni yo'naltirish orqali bo'lishi mumkin. Va jamoa oldida turgan muammolarga yechim topish, o'z navbatida, bilish ziddiyatini hal qilishga imkon beradi. Shunday qilib, marketingni boshqarish nizolarning sabablarini bilishga va ularni shaxsiy bilimlar asosida hal qilish qobiliyatiga asoslanadi. Mavjud vaziyat madaniyat muassasalari marketingiga ma'lum talablarni qo'yadi:

- bozor talabini hisobga olish;
- samarali qarorlar qabul qilish;
- yangi g'oyalarni qidirish;
- ehtiyojlarni shakllantirishga va ularni qondirish yo'llarini izlashga maqsadli ta'sir.

Madaniyat muassasalari ma'lum bir muhitda ishlaydi. Madaniyat muassasalari uchun tarqatish kanallarini amalga oshirish va tanlash strategiyasi ma'lum prinsiplarga asoslanadi, xususan:

1. Ommaviy madaniy mahsulot (xizmat) iste'molchiga yaqin bo'lishi kerak.
2. Sanoatlashtirish madaniy mahsulotlar (xizmatlar) uchun turli xil tarqatish kanallariga olib keladi.
3. Aholiga madaniy mahsulotlar (xizmatlar) taqdim etish tizimi ushbu mahsulotning tabiati va madaniyat muassasasining joylashgan joyiga qarab shakllanadi.

4. Madaniy mahsulotlarni (xizmatlarni) amalga oshirish strategiyasini tanlash promouterga bog'liq.

Tizimda madaniy mahsulotlarni targ'ib qilish bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1. Reklama nafaqat ma'lumotni o'z ichiga oladi, balki hissiy munosabatni ham keltirib chiqaradi.;

2. Madaniy muassasalar va madaniy mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarning ijobiy imidjini yaratishga qaratilgan imidj reklamasi o'zining sezilmasligi, saqlanmasligi, manbadan ajralmasligi va sifatning nomuvofiqligi tufayli alohida ahamiyatga ega.;

3. Yuqori sifatli reklama targ'ib qilinayotgan mahsulotlarning yuqori sifatini anglatadi;

4. Faoliyatning mahalliy tabiati va cheklangan reklama tufayli.

Bozor munosabatlarining o'ziga xos shakllari bozorning asosiy elementlari – talab – taklif va narxning miqdoriy va sifat nisbatlarida namoyon bo'ladi. Ushbu tizimning har bir elementi boshqa elementlarning o'zgarishiga qarab o'zgaradi. Ishlab chiqarish va iste'mol bir-birining mavjudligining zaruriy shartidir. Shu bilan birga, ular bozorda bir-biriga qarshi raqobatlashmoqda. Talab har doim ayni paytda va ma'lum bir bozorda o'ziga xosdir. Ayni paytda, talab juda individual va o'zgaruvchan. Shu munosabat bilan biz bozor segmentasiyasining muhimligini ta'kidlamochimiz va tovarlarni iste'molchilarga targ'ib qilish uning to'g'ri ta'rifiga bog'liq. Shuning uchun segmentasiya quyidagi shartlar bajarilganda amalga oshiriladi:

1. Tanlangan bozor segmenti barqaror va sig'imli bo'lishi kerak.

2. Segment sotuvchi uchun ochiq bo'lishi kerak, ya'ni. mahsulotlar (xizmatlar) uchun tegishli tarqatish kanallari bo'lishi kerak.

3. Segmentni raqobatdan himoya qilish, raqobatchilarning kuchli va zaif tomonlarini va o'zlarining raqobatdosh ustunliklarini aniqlash kerak.

Geografik, demografik va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlar madaniy xizmatlar bozorini segmentasiyalashning umumiy obyektiv mezonlarini ifodalaydi. Biroq, ko'pincha segmentlarning bir hil mezonlari ularni bozorda qo'llash nuqtai nazaridan

farqlanadi. Shuning uchun faqat obyektiv mezonlarni o'zgartirish etarli emas va subyektiv o'ziga xos mezonlardan foydalaniladi, xususan:

1. Muayyan xizmat xaridorlarini subyektiv baholash bilan muayyan vaziyat bilan bog'liq psixografik belgilar. Shunday qilib, qimmatbaho avtomobil egasi eng yuqori sifatli musiqa yozuvlari bo'lmagan disklarni tinglaydi. Shuning uchun madaniy xizmatlarni iste'mol qilishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

2. Qulaylik (qulaylik).

3. Mavjudligi (narxi).

4. Vaqtida (axborot).

Shunday qilib, madaniy xizmatlar bozorini iste'molchilarga ko'rsatiladigan madaniy xizmatlarning umumiy hajmi sifatida aniqlash mumkin. Bu xizmatlar doimiy ravishda individual ehtiyojlarga moslashtiriladigan va odamlarning talablari quyidagi shaklda qondiriladigan o'ziga xos muhit moddiy shaklga ega bo'lmagan aniq narsalarning tasvirlari. Bozor muayyan shartlarni bajarishni talab qiladi:

- bozorning atomikligi – unda juda ko'p mustaqil sotuvchilar va xaridorlar (muassasalar, firmalar, jismoniy shaxslar) ishtirok etishlari shart;
- har qanday ishlab chiqaruvchi va har qanday xaridorning bozoriga kirish erkinligi;
- bozorning shaffofligi, ya'ni. ishtirokchilarning bozorda kelib chiqishi to'g'risida to'liq xabardorligi; sotuvchilar o'rtasida kelishuvning yo'qligi;
- madaniy ehtiyojlar darajasi;
- ijtimoiy holat;
- sifat;
- fikr (moda);
- obro'-e'tibor;
- afzallik;
- uskunalar darajasi;
- ta'lim darajasi;
- daromad.

Bugungi kunda har bir maqsadli bozor uchun firmalar, studiyalar va madaniy muassasalar ushbu bozor uchun zarur bo'lgan tovarlarni (xizmatlarni), o'zgaruvchan narxlarni, tarqatish kanallarini va kuchlarni isrof qilmaslik va asosiy raqobatchilarni

aniqlash uchun reklama harakatlarini ishlab chiqmoqdalar. Tanlangan bozor segmentidagi ishlarning samaradorligi menejerning professionalligi, inson va moliyaviy resurslardan yetarli darajada foydalanish bilan belgilanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Qosimova G. *Menejment nazariyasi*. – Toshkent: “Moliya” nashriyoti. 2011. – 187-194-b.
2. Qayimov M., Umarov A., Zunnunova U. *San'at menejmenti. O'quv qo'llanma*. – Toshkent: “Yextremum-press” nashriyoti. 2012. – 120-124-b.
3. Zunnunova U., Fayziyev T. *Art marketing*. – Toshkent: 2019. – 106-110-b.
4. Zaynuddinov Sh. *Menejment asoslari*. – Toshkent: “Moliya” nashriyoti. 2006. – 262-269-b.
5. Kerrigan F., Fraser P., Ozbilgin M. *Arts marketing*, Elsevier Butterworth-Heinemann. – Germaniya. 2014. – p-14-15.
6. James G. *The international art markets. The essential guide for collectors and investors*. Kogan Page. Great Britain. 2008. – p-29.
7. Vinogradova I., Davydova N. *Yangi iqtisodiy sharoitlarda o'qituvchining kasbiy tashabbusini ijtimoiy-pedagogik qo'llab-quvvatlashni tashkil etish modelini ishlab chiqish. Munisipal ta'lim: innovatsiyalar va eksperiment*. – Moskva. 2012. № 2. – 48-55-b.
8. Gimranova V. *Ta'lim muassasalari uchun sifat menejmenti tizimini rivojlantirish asoslari. Munisipal ta'lim: innovatsiyalar va tajriba*. – Novosibirsk. 2019. – 42-44-b.
9. Yefimova G. *“Ijtimoiy tezlik” innovatsion iqtisodiyot aktyorining asosiy xarakteristikasi sifatida. Ta'limdagi innovation loyihalar va dasturlar*. – Novosibirsk, 2019. – 68-74-b.

Vahobjon Rustamov

O'zDSMI "Madaniyat va san'at menejmenti"
kafedrasi professor v.b.

MADANIY-OMMAVIY TADBIRLARNI TASHKIL ETISHDA REJISSURA SAN'ATI VA AKTYORLIK MAHORATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada madaniy tadbirlarni tashkil etishda rejissyorlik san'ati va aktyorlik mahorati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: rejissyor, rejissura, aktyor, tashkilotchi, pedagog, madaniy-ommaviy tadbir, rejissura ixtisosliklari.

ORGANIZING CULTURAL AND PUBLIC EVENTS ART OF DIRECTING AND ACTING

Abstract. The article deals with the art of directing and acting in the organization of cultural events.

Keywords: director, directing, actor, organizer, pedagogue, cultural – public event, directing specialties.

Shiddat bilan rivojlanib borayotgan Yangi O'zbekiston sharoitida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ishlar ko'lami kundan-kunga kengayib bormoqda. Davlatimiz rahbarining shaxsan say'-harakatlari, tashabbuslari bilan yangilanayotgan O'zbekiston hayotida misli ko'rilmagan darajadagi taraqqiyotning yuksak pog'onalarini ko'rib turibmiz. Insonlarning osoyishta, tinch-xotirjam yashashi, ularning manfaatlarini himoya qilish, yurtimizni jahon arenasiga chiqarish, obro'yini ko'tarish, davlatimiz rahbarining ta'birlari bilan aytganda, "xalqni rozi qilish" yo'lida qilinayotgan barcha ishlar, islohotlar jamiyatimiz taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yurtimiz madaniy hayotiga oid chiqarilayotgan hujjatlar mazmunida ham shu yurtda yashayotgan xalqimizning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, ularning farovon turmush tarzini yaxshilash, ezguniyatlariga erishish, yurtimizning jahon hamjamiyati oldida nufuzi, obro'yini oshirish va boshqa ulug' maqsadlar yo'lidagi masalalar turibdi.

Bunday ulug' ishlarni amalga oshirishda madaniy-ommaviy tadbirlarni maqsadli tashkil etish muhim o'rin tutadi.

O'zbekistonda madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishdan asosiy maqsad xalqimizning ma'naviy, estetik ehtiyojlarini qondirish, ularning jamoaviylik xususiyatlarini shakllantirish, madaniy dam olishlari, ma'naviy bilimlarini oshirish, dunyoqarashlarini kengaytirish, jamiyatning faol a'zosiga aylantirish kabi ulug' maqsadlarga erishishdir. Ma'naviy-ommaviy tadbirlar – bu insonlarning ma'naviy, ma'rifiy, axloqiy qarashlariga oid tushunchalarni qamrab oladigan jarayonlardan hisoblanib, aniq reja asosida, xalqning bevosita faol ishtirokida o'tkaziladigan tadbirlar asnosida amalga oshiriladigan ishlar majmuasidir [1].

Hozirgi kunda O'zbekistonda madaniy-ommaviy tadbirlarni yuqori saviyada tashkil etilishiga juda katta masala sifatida qaralmoqda. Jumladan, Mustaqillik, Navro'z bayramlari, Respublika va Xalqaro darajada o'tkazilayotgan Festivallar bunga yaqqol misol bo'la oladi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, erishilayotgan yutuqlarimizni xalq orasida targ'ib qilishda madaniy-ommaviy tadbirlarning roli muhimdir. Chunki Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarning deyarli barchasi Respublikamizda o'sib kelayotgan yosh avlodning orzu-istaklari, ezgu niyatlarini amalga oshirishga xizmat qilmoqda. Inson, yosh avlod tarbiyasi kabi vazifalar aynan ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni tashkil etish orqali amalga oshiriladigan jarayonlardir. Bu jarayonlarning barchasining markazida insonlar manfaati turishi – bu faoliyatni yanada faollashtirish, jadallashtirish va e'tiborni kuchaytirishni taqozo etadi. Ayniqsa, yoshlar tarbiyasida madaniy-ommaviy tadbirlarning roli benihoya kattadir.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishda rejissyorlik san'ati va aktyorlik mahorati tushunchalarini to'g'ri anglab olish maqsadga muvofiqdir. Rejissyorlik deganda - boshqaruv, aktyorlikda esa ijro nazarda tutiladi. Rejissyorlik va aktyorlik san'ati faqat filmlar yoki teatr asarlarini sahnalashtirishda emas, balki madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishda ham muhimdir. Ayniqsa, rejissyorlik faoliyatning ahamiyati madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishda yuz barobarga mas'uliyati kuchayadi.

Davlatimiz rahbari tomonidan 50 ga yaqin madaniyat va san'at sohasiga oid qaror, farmon va boshqa me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilganki, ular jamiyatimiz ma'naviy hayotida muhim rol o'ynamoqda.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni o'tkazish jarayonida juda ko'p muammolarni hal qilish lozim bo'ladi. Insonlarning bo'sh vaqtlarini topish, ularning faollarini ajratib olish, manbalar tanlash, ssenariylar yaratish, sahna ko'rinishlari, konsert dasturlarini tayyorlash, tadbir o'tkaziladigan joyni badiiy bezash, unga mazmun berish, reptitsiyalarni tashkil etish, texnik vositalardan foydalanish, ishtirokchi va tomoshabinlarni jalb qilish kabi bir qator ishlarni bajarishga to'g'ri keladi. Bu vazifalarning barchasini rejissyorlik salohiyatiga ega bo'lgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Ammo shuni aytish kerakki, bitta qo'shiq yoki raqs ijro etilgani bilan u tadbir bo'lib qolmaydi. Taniqli rejissyor D.Genkin aytib o'tganlaridek, "bayram, tadbirlar o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, uni oqilona tashkil etish kerak" [1]. Darhaqiqat, madaniy-ommaviy tadbirlarni ham maqsadli, aniq reja asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Zero, o'zbek tilining izohli lug'atida yozilganidek, "tadbir" - biron ishni, maqsadni amalga oshirish, ro'yobga chiqarish vositasi – shuning uchun puxta o'ylab tuzilgan, ishlab chiqilgan amaliy choralar majmuidir [1], deyilgan.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishda uni tashkillashtirish va boshqarishda o'ziga xos yondoshuv talab etiladi. Shuningdek, mazkur faoliyatga o'qitishda rejissyorlik san'atini to'liq o'zlashtirish, aktyorlik mahoratini, texnikasini bilish, tadbirlar dramaturgiyasini yaratish, unda foydalaniladigan usul va vositalarni qo'llashni ilmiy jihatdan talqin qila olish, rejissyorlik faoliyatiga oid bilimlarni, aktyorlik mahoratini oshirishga qaratilgan birlamchi vazifalarni o'rganishga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Yoshlar tarbiyasida, ularning bo'sh vaqtlarini to'g'ri tashkil etishda, ularni ijodkorlikka yo'naltirishda, mutolaa madaniyatini shakllantirish, madaniy-ma'rifiy ishlarda faol ishtirok etish, jamiyat taraqqiyotining faol ishtirokchisiga aylanish va boshqa ijobiy xislatlarni jo qilishda sahna san'atining ahamiyati katta ekanligini doimo nazarda tutishimiz kerak. Bu maqsadlarga erishish esa boshqarish tizimini maqsadga muvofiq ish olib borishida namoyon bo'ladi.

Madaniyat va san'at sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar bo'yicha davlatimiz rahbari shunday deydi: "Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi vaqtda madaniyat va san'at muassasalarida mehnat qilayotgan kadrlarning 50 foizdan ziyodi oliy ma'lumotga ega emas. Buning asosiy sababi, institutlarni bitirib joylarga

ishga borayotgan kadrlarga zarur sharoit yaratib berilmagan” [1]. Darhaqiqat, ushbu faoliyatni yaxshilash, madaniy-ma'rifiy faoliyatga e'tiborni kuchaytirish vaqti keldi.

Madaniy-ommaviy tadbirlar haqida so'z borganda, ularning turlarini aniqlab olish maqsadga muvofiqdir, chunki, ularning turlari, shakllari juda xilma-xildir. Davra suhbatlari, ommaviy sayillar, bayramlar, konsert dasturlari, ko'rik-tanlovlar, tematik kechalar, turli mavzulardagi musiqiy, badiiy, publitsistik, xoreografik kompozitsiyalar, turli bellashuvlar, badiiy sport o'yinlari, marosimlar, festival, ko'rgazmalar, lektoriylar, ilmiy va ijodiy konferensiyalar, ijodiy uchrashuvlar, dam olish kechalari, sayohat, badiiy havaskorlik to'garaklari chiqishlari va boshqalar shular jumlasidandir.

“Madaniy-ommaviy tadbirlar – aholini ma'naviy kamol toptirish, madaniy saviyasini oshirish, bilimni o'stirish, dunyoqarashini kengaytirish, ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, bo'sh vaqtini samarali o'tkazishga qaratilgan ijodiy, tashkiliy jarayondir. Har qanday madaniy tadbir ijodiy va tashkiliy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ijodiy ishlarga tadbirning ssenariy rejasini tuzish, ssenariysini yozish, sahnalashtirish, badiiy jamoalar bilan ishlash, tadbir o'tadigan joyni bezash kabi ishlar kirsa, tashkiliy ishlarga esa ana shu ijodiy ishlarni amalga oshirish uchun qilinadigan barcha ishlar kiradi. Masalan, badiiy jamoalar bilan ishlash uchun mikrofonlar, texnik jihozlarni tayyorlash kabi vazifalar shular jumlasidandir[1].

Sobiq sho'rolar davrida madaniyat va san'at maskanlarida olib boriladigan ishlarning asosini ko'ngilochar dasturlar egallaganligini ochiq aytish mumkin. To'g'ri, juda ko'p madaniy-ommaviy tadbirlar o'tkazilgan, ammo, bu tabirlarning asosida yotishi lozim bo'lgan asosiy g'oya – yoshlar tarbiyasi masalalari o'ta sust darajada ko'rilganligi achinarli holdir. Har qanday tadbir ma'lum bir g'oyaga yo'naltirilishi, insonlarga o'zi xohlagan nimanidir olishiga imkon berishi, dam olishi, bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazishi, tarbiyalanishi, jamiyatga foydasi tegadigan insonga aylanishi, davlat siyosatining mohiyatini anglashi kabi maqsadlar asnosida tashkil etilishi kerak.

Teatr san'atining asosini pesa tashkil qilsa, ommaviy-madaniy tadbirlar asosini ssenariy tashkil qiladi. Ssenariy – italyancha “Scenario” so'zidan olingan bo'lib, “asar tuzilmasi” ma'nosini anglatadi. Ssenariy – mahalliy dalillarga asoslanib

yozilgan adabiy-dramatik asardir. Boshqa manbalarda esa “Ssenariy – o‘tkaziladigan tadbir yoki tomoshaning to‘liq yozma bayonidir”, deb ta’rif bergan.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etish, asosan, ijodiy va tashkiliy jarayonlarni qamrab oladi. Tadbirlarini tashkil etish, asosan, ikki qismdan iborat bo‘ladi, ya’ni birinchisi, tadbirning ssenariysini yaratish bo‘lsa, ikkinchisi ssenariyni sahnaga ko‘chirishdir [1, 89-b.].

Noan’anaviy sahnaviy kengliklarda, ochiq maydonlarda o‘tkaziladigan bayramlarda harbiy, bolalar, maqomchilar, sirk, estrada, sport, folklor bloklari va boshqa ijodiy guruhlarining chiqishlari rejissyor tomonidan “qizil ipga” chiziladi. Juda ko‘p holatlarda mana shunday ketma-ketliklarda joylashtirishda bir xillikni kuzatishimiz mumkin. Respublika miqiyosida o‘tkazilayotgan tadbirlarimiz yildan-yilga badiiy jihatdan ham, mazmunan ham takomillashib bormoqda. Bunda turli elektron moslamalar, ekranlar, sahna bezagi, musiqa va raqslar uyg‘unligi, grim va liboslar tanlanishi, obrazli echim va rejissyorlik topilmalari tadbirlarimizni yuqori saviyada o‘tishga asos bo‘lmoqda. Lekin shunga qaramay, ba’zi holatlarda bayram tadbirlarimiz oddiy konsert dasturi sifatida o‘tib ketayotganligi haqiqatdir.

Har qanday tadbirlarni o‘tkazishdan oldin rejissyor tomonidan quyidagi ishlar bajariladi, ya’ni, tadbir o‘tkaziladigan joy o‘rganiladi, mahalliy sharoit, mavzu, tadbir g‘oyasidan kelib chiqqan holda manbalar izlanadi, hujjatli materiallar badiiylashtiriladi, sahnaviy usullardan, foydalanish yo‘llari izlanadi, ta’sirchan vositalar tanlanadi.

Ko‘pgina hollarda tadbirlar zo‘rma-zo‘raki tarzda tashkil etilayotganligi, hisobotlar uchun o‘tkazilayotganligi sir emas. Tadbir o‘tdi, deb rasmlarga tushib, bayonnomalar tuzish bilan ish bitmaydi. Har bir tadbirning oldiga katta maqsadlarni qo‘ygan holda o‘tkazish kerak. Tadbirning katta yoki kichigi bo‘lmaydi. Bu faoliyatning barchasining vazifasi insonlarga to‘g‘ri tarbiya berish, ma’naviy boyitish, bo‘sh vaqtlarni to‘g‘ri tashkil etish va boshqa ijobiy hislarni jo etishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishda rejissyorlik faoliyatni mukammal bilish talab etiladi. Chunki, madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etish ham sahnalashtirish qonuniyatlariga asoslanishni taqozo etadi.

Madaniy-ommaviy tadbirlar teatrlarda qo'yiladigan spektakllardan kam bo'lgan ishlar ketma-ketligini tashkil etadi. Spektaklni sahnalashtirishda rejissyor uchun deyarli barcha imkoniyatlar yaratilgan bo'ladi, ya'ni tayyor manba bor, sahna mavjud, maxsus malakaga ega bo'lgan mutaxassislar, (ya'ni aktyorlar, rassom, sahna ishchilari va h.k.) hamkorligida spektakl yaratish ishlari boshlanadi.

Rejissyor tashkilotchi sifatida, hamma bayram, tomoshaning tashkiliy masalalarini hisobga olishi kerak. Agarda teatr rejissyori spektakl repetitsiyasini tashkil qilishda o'ziga va rejissyor yordamchisining yordamiga tayansa, ommaviy madaniy tadbirlar rejissyori badiiy havaskorlik jamoalari rahbarlarining va yordamchi guruhning yordamiga tayanadi. Teatr rejissyori o'zi sahnalashtirgan spektaklning premerasidan so'ng, kamchiliklarini qayta ishlab, bartaraf qilish imkoniyatiga ega bo'lsa, madaniy-ommaviy tadbirlar rejissyorida bunday imkoniyatlar kam. U o'z postanovkasini faqatgina bir marotaba ko'rsatadi. Shuning uchun ommaviy madaniy tadbirlar rejissyoridan katta tashkilotchilik va boshqaruvchilik qobiliyati talab etiladi.

Aktyor teatrning asosiy figurasidir. Madaniyat markazlari, saroylaridagi ijrochilar esa havaskorlardir. Aktyorlik tushunchasi professionallik tamoyillariga asoslansa, havaskorlik esa o'z-o'zidan ma'lumki xalq orasidan chiqqan iqtidorlardan tashkil topadi. Ammo unda ham bunisida ham professional darajaga intilish lozim.

Madaniy-ommaviy tadbirlarda aktyorlar ko'pincha boshlovchi sifatida namoyon bo'ladilar. Undan tashqari, spektakllardan parchalar, monologlar, sahna ko'rinishlarida o'zlarining chiqishlari bilan tadbirlarning mazmunini boyitib boradilar. Shuningdek, bir aktyor teatri sifatida alohida olingan nomerlar, qiziqchilik, askiyalar, parodiyalar ijro etib chiqib, tadbirlarning rang-barang o'tishiga katta hissa qo'shadilar. Respublika va Xalqaro darajada o'tkaziladigan tadbirlarda professional aktyorlar taklif etiladi, ammo joylarda o'tkaziladigan madaniy-ommaviy tadbirlarda aktyorlarga muhtohlik seziladi.

Aytib o'tganimizdek, yangilanayotgan O'zbekistonda madaniyat va san'at sohalariga juda katta strategik masala sifatida qarab kelinmoqda. Yurtimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning natijaviyligiga erishish, insonlarning hayot faoliyatini yaxshilash, ularning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, insonlarni, ayniqsa yoshlarni mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni

yanada jadallashtirishda, mustaqillikni mustahkamlash, mamlakatni dunyo arenasiga olib chiqishdagi faolligini oshirishda madaniy-ommaviy tadbirlar muhim o'rin tutmoqda.

“Madaniy-ma'rifiy faoliyatni maqsadli tashkil etish, uning dramatik asosini yaratish, sahnalashtirish, tomoshabinga tatbiq etish va tarbiyaviy asoslarga yo'naltirish, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan manbalarni qo'llay olish, odob, ahloq, jamiyat taraqqiyoti masalalariga ongli yondoshish, ularni bilimli, ilimli qilish, ma'naviyat bilan qurollantirish, komil insonni tarbiyalash”[1,49-b] ga qaratilgan vazifalar asnosida xalqqa madaniy xizmat ko'rsatish, tadbirkorlik jarayonlarini amalga oshirish - madaniy-ommaviy tadbirlarni mahorat bilan tashkil etilishiga asos bo'la oladi.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etish, insonlarning dam olishini uyushtirishda rejissyorlik va aktyorlik san'atining roli muhimdir. Aytib o'tganimizdek, rejissyorlik – bu faoliyatni boshqaradi, tashkil etadi, aktyor esa berilgan vazifani ijro etadi. Shuning uchun rejissyorlik sohasiga jiddiy e'tibor qaratish muhimdir. Rejissyor ssenariy yaratishdan tortib, sahna yuzini ko'rish va namoyish etishgacha bo'lgan barcha jarayonlarda asosiy lider hisoblanadi. Bu bilan aktyorlik san'atini ikkinchi darajali ekan, degan fikr kelmasligi kerak. Chunki, aktyorlik san'ati ham o'ziga xos murakkab san'at turi hisoblanadi. Teatr, kino san'atida u asosiy figura sifatida namoyon bo'ladi. Madaniy-ommaviy tadbirlarda aktyor - boshlovchi, aktyor-bosh qahramon, badiiy obraz yaratuvchi va boshqa qiyofalarda namoyon bo'lishi mumkin. Maydon tomoshalarida aktyorning yuzi, ko'zi, ichki kechinmalari, hissiyotlarini tomoshabin ko'rmasligi mumkin. Ammo, rejissyorning ishi maydonga, tadbir o'tkazilayotgan joyga mazmun berishida, tadbirni qay darajada tashkil etilishiga qarab baholanadi. Aktyor o'ziga berilgan roli, bastakor yozib bergan musiqasi, baletmeyster raqslar, plastik yechimlariga javob bersa, rejissyor tadbirning boshidan oxirigacha ma'suldir.

Jamiyat taraqqiyotida madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etish orqali insonlarni tarbiyalash, ularning ma'naviy va estetik ehtiyojlarini qondirish, har bir tadbirni tashkil etilishida uning pedagogik, ya'ni tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan manbalar, ta'sir qiladigan usullaridan unumli foydalanish, tarbiyaviy tadbirlarni to'g'ri tashkil etishning o'ziga xosligi, ilmiyligini asoslash muhimdir. Madaniy-ommaviy tadbirlarda ijodiy va tashkiliy jarayonlar uyg'unligiga erishish, san'at

turlaridan maqsadli foydalanish, ishtirokchilarni faollashtirish, insonlarga ezgulik ulashish, ularni qiziqtirish usullarini kuchaytirish orqali tadbirlarga jalb qilish kabi masalalar hozirgi kunning dolzarb masalalaridandir.

Madaniy-ommaviy tadbirlarni tashkil etishning nazariy hamda amaliy jihatlarini bilish – tadbirlarni yuqori saviyada o'tkazishga kafolatdir.

Xulosa sifatida shuni aytish joizki, davlatimiz tomonidan insonlarning tinchlik, osudalikda, yaxshi yashashliklari, farovon turmush tarzini yaratishlari uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib bermoqda. Muhtaram yurtboshimizning sa'y-harakatlari bilan ijtimoiy-iqtisodiy, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bir qancha dastur va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqilganki, bu hujjatlar zaminida O'zbekistonda istiqomat qilayotgan barcha insonlarning manfaat va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyat yotibdi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Mirziyoyev Sh. ning 2017-yil 3-avgust kuni ijodkor ziyolilar vakillari bilan uchrashuvdagi "Adabiyot, san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning muhim poydevoridir" deb nomlangan ma'ruzasidan. "Xalq so'zi" gazetasi. 2017.04.08*

2. *Sayfullayev B., Rustamov V. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati. – Toshkent: 2016. –18-b.*

3. *Генкин Г. Массовые праздники. Л, 1998. – 45-б.*

4. *O'zbek tilining izohli lug'ati. Ma'rufov Z. tahriri ostida. – Toshkent: 1981. – 198-b.*

5. *Sayfullayev B., Rustamov V. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati. – Toshkent. 2016. – 81-b.*

6. *Mamatqosimov J. Ommaviy bayramlar rejissurasida sahna madaniyati. – Toshkent: "Fan va texnika" nashriyoti. 2009. – 24-b.*

7. *Rustamov V. Ssenariynavislik mahorati. – Toshkent: 2017. – 89-b.*

8. *Ahmedov F. Ommaviy bayram va tomoshalar rejissurasi va aktyorlik mahorati. – Toshkent: "Cho'lpon" nashriyoti. 2007.*

9. *Mahmudov J., Mahmudova X. Rejissura asoslari. – Toshkent: O'DSI bosmaxonasi. 2008.*

Dilaram Mamirova

*Associate Professor of the Department of
“Stage Movement and Physical Education” of the
State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan*

WAYS TO IMPROVE STUDENTS' PHYSICAL EDUCATION BY INTRODUCING DIGITAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES INTO THE SUBJECT OF PHYSICAL EDUCATION

Abstract. *The article discusses effective ways to increase physical activity and promote a healthy lifestyle among students using modern technologies, including virtual reality (VR), fitness applications and mobile applications.*

Keywords: *digital technologies, innovative technologies, activity, use, smart watches, interactive classes, educational process, system, monitoring.*

JISMONIY TARBIYA FANIGA RAQAMLI VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI KIRGIZIAH VA TALABALARNING JISMONIY MADANIYATINI YUKSALTIRISH YO‘LLARI

Annotatsiya. *Maqolada samarali usullar muhokama qilinadi. Zamonaviy texnologiyalar, jumladan virtual reallik (VR), fitness ilovalari va mobil ilovalardan foydalangan holda jismoniy faollikni oshirish va talabalar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, innovatsion texnologiyalar, faoliyat, aqlli soatlar, interaktiv sinflar, o‘quv jarayoni, tizim monitoring.*

Introduction.

The relevance of integrating physical education and digital technologies.

Today, digitalization processes are causing serious changes in all areas, including the education system. Digital technologies and innovative approaches play an important role in improving the quality of education, developing the abilities of young people, and awakening their interests. Physical education can also be enriched with digital technologies, since the importance of physical activity in our daily lives is increasing. Physical education also plays an important role in shaping a healthy lifestyle for the nation.

The issue of increasing the physical activity of students in Uzbekistan is relevant. In recent years, students' interest in digital devices has increased, and their physical activity has decreased. Given this, the introduction of modern digital technologies in physical education classes allows you to increase the physical activity of students and form their desire for a healthy lifestyle.

Enriching physical education with modern digital and innovative technologies will significantly contribute to increasing the physical activity of students and the formation of a healthy lifestyle. F. Bakhtiyarov noted that digital technologies create new opportunities in the education system and serve the physical and spiritual development of students. These technologies make the learning process more interactive and interesting, and the use of sports and health applications also helps improve the physical fitness of students.

Physical Education, Science, and Technological Innovation

Traditional physical education lessons often involve physical exercise, movement, and games. However, with the development of digital technologies, it has become possible to use innovative tools such as smartwatches, fitness trackers, and virtual reality (VR) in lessons. This can make the physical education process more interactive and interesting, as well as positively change the attitude of students towards lessons.

Objectives and tasks of the study

The aim of this study is to develop students' physical education by introducing digital technologies into the process of physical education. The study examines how digital technologies can be used to increase students' interest in technology and improve the effectiveness of learning.

The study answers the following questions:

1. What role do digital technologies play in increasing students' physical activity?

VKHOD

2. What technologies can make physical education lessons interactive and effective?

3. What innovations can be introduced into physical education lessons using innovative technologies?

Relevance and scientific significance of the study

Modern youth are interested in technology, which makes the use of innovations in physical education relevant. The results of this study will help identify ways to increase students' interest in physical activity, improve the effectiveness of lessons, and promote a healthy lifestyle.

Methodology

Research participants and sample

The study was conducted with the participation of 200 students from four higher educational institutions in Uzbekistan. The students were boys and girls aged 18 to 22 years with different levels of physical fitness and attitudes towards technology. When forming the sample, the different levels of physical fitness of the students were also taken into account, which made it possible to test the effectiveness of digital technologies among different groups of students.

In this paper, a study was conducted based on the methodological approaches presented by G. Ergasheva to study the effectiveness of integrating digital technologies into the educational process. In his opinion, the use of mobile applications and sports applications in the educational process significantly increases the physical activity of students. R. Mirmukhamedov also writes in his article that innovative technologies allow creating new approaches in the field of physical education.

Used digital technologies

1. Smartwatches and fitness trackers. Students were provided with special fitness trackers and smartwatches. These technologies were used to measure students' activity, calorie expenditure, and heart rate. For example, students set a goal of walking 10,000 steps a day, and a tracker was used to track their progress towards this goal.

2. Virtual Reality (VR) Technologies—Virtual Reality (VR) technologies added interactivity to physical education lessons. Students performed sports and physical exercises in a virtual environment using VR glasses. This helped increase students' interest in the lessons. For example, competition was encouraged among students through virtual football or running competitions.

3. Mobile Apps—Students tracked their progress using apps such as Google Fit, Samsung Health, etc. These apps not only increased student engagement but also allowed them to stay informed about their health.

Table do not Translate. Steps of the Study

1. Initial data collection: At the beginning of the study, the physical fitness of each participant and their attitude towards digital technologies were studied. The initial data helped to determine the physical activity of the students and their interest in technology.

2. Implementation of innovative technologies: The students were divided into two groups. One group used digital technologies, and the other received education through traditional methods. Both groups performed the same physical exercises, but the technological group used virtual reality applications and trackers.

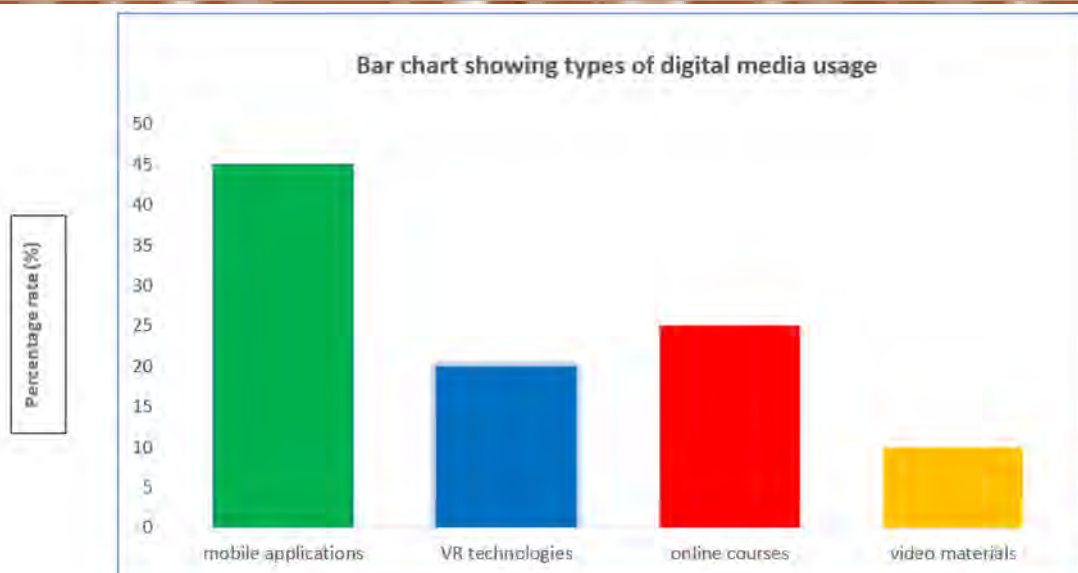
3. Observation and analysis of results: The results of both groups were studied. The level of physical activity and attitude towards the lesson of each student were analyzed using the results of observation and questionnaires.

Data analysis

The data were analyzed in statistical programs such as Excel and SPSS. With the help of these programs, the relationship between the level of physical fitness of students, interest in the lesson, and attitude towards a healthy lifestyle was studied.

DISCUSSION

It has been established that digital technologies play an important role in increasing the involvement of students in the learning process. It has also been noted that virtual reality technologies are very effective in increasing students' interest in the lesson. It has been established that innovative technologies help make lessons interesting and effective, encouraging students to lead an active and healthy lifestyle.

Research Steps

Research Steps

1. Initial Data Collection: At the beginning of the study, the physical fitness of each participant and their attitude towards digital technologies were studied. The initial data helped to determine the physical activity of the students and their interest in technology.

2. Implementation of Innovative Technologies: The students were divided into two groups. One group used digital technologies, and the other received education through traditional methods. Both groups performed the same physical exercises, but the technological group used virtual reality applications and trackers.

3. Observation and Analysis of Results: The results of both groups were studied. The level of physical activity and attitude towards the lesson of each student were analyzed using the results of observation and questionnaires.

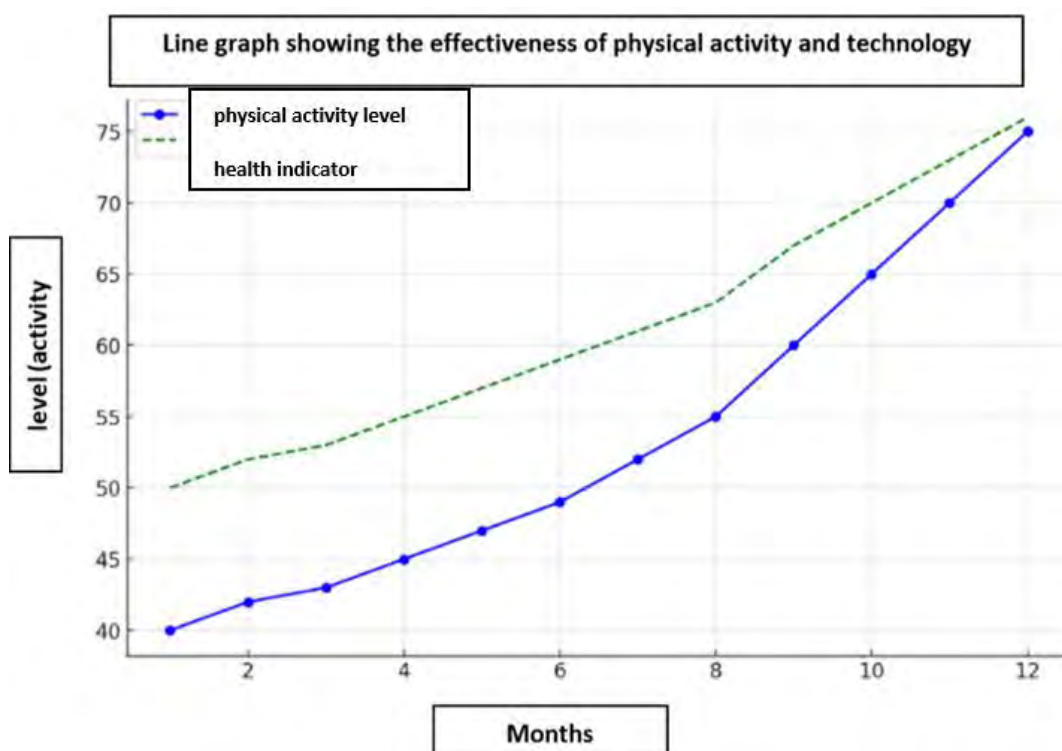
Data Analysis

The data were analyzed in statistical programs such as Excel and SPSS. With the help of these programs, the relationship between the level of physical fitness of students, interest in the lesson, and attitude towards a healthy lifestyle was studied.

Discussion

It was found that digital technologies play an important role in increasing the involvement of students in the learning process. It was also noted that virtual reality technologies are very effective in increasing the interest of students in the lesson. It

was found that innovative technologies help to make lessons interesting and effective, encouraging students to lead an active and healthy lifestyle.

As noted in the article, the integration of technology into physical education is important for improving the physical fitness of students. According to F. Bakhtiyarov, digital technologies ensure the individual development of students and help them to form a healthy lifestyle. The use of innovative technologies also increases students' motivation to achieve their goals.

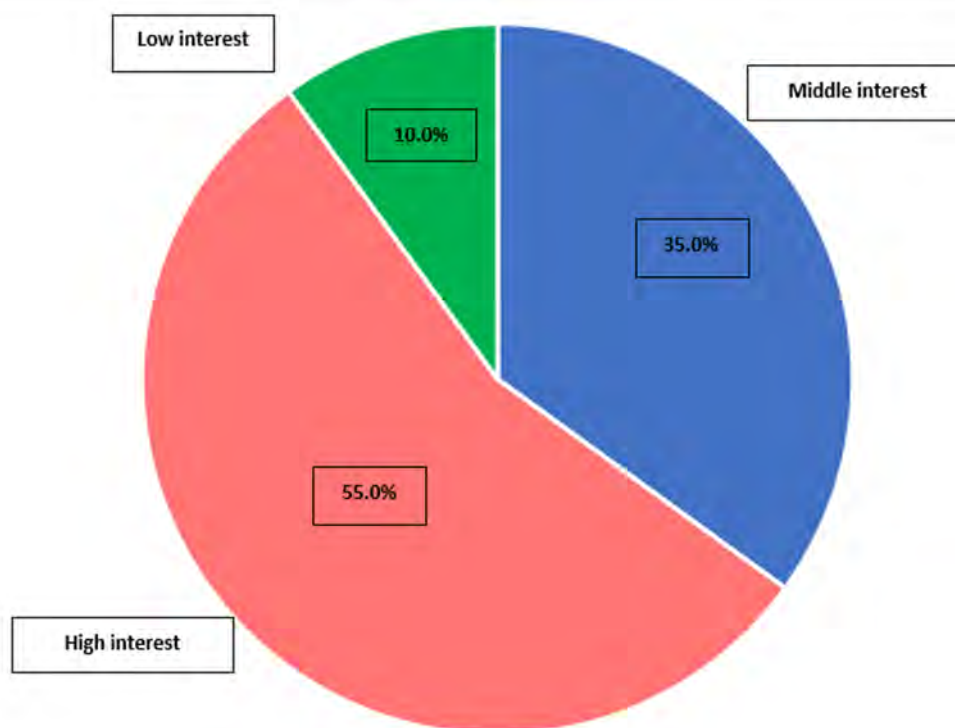
Results

1. Changes in physical activity

It was found that students in the first group (those involved in technology) showed a significant increase in interest in physical activity. For example, according to the results of the fitness tracker, the activity of students in the first group increased by 40% per week. In the second group, this figure was 10-15%. This showed that technology is effective in increasing physical activity.

2. Interest and participation in the lesson

Students who exercised using virtual reality and fitness trackers showed a high interest in the lessons. According to the survey results, participants in the technology group among students found the lessons interesting by an average of 90%, while in the traditional group this figure was 55%.

The results of the study showed that conducting sports classes using VR (virtual reality) technologies increases students' motivation. According to U. Karimov, the use of virtual reality technologies in education provides students with a more interactive and engaging experience, which increases their interest in sports. It was also noted that fitness applications help students monitor their daily physical activity.

Conclusions and recommendations

The results of the study show that the use of digital technologies in physical education classes significantly increases the effectiveness of lessons. This approach contributes to the formation of a healthy lifestyle among students, increasing their physical activity and improving their physical culture. The introduction of innovative technologies in the educational process increases the level of knowledge of students.

This increases their motivation and helps them become more active and healthy. Based on the study, recommendations were developed for the wider introduction of digital technologies in physical education classes, the widespread use of VR and fitness trackers in the practice of educational institutions, and the organization of advanced training courses for teachers on the use of technologies.

References

1. Baxtiyorov F. *Raqamli texnologiyalar va jismoniy tarbiya: O'zbekiston misolida. Ta'lim.* – Toshkent: 2021.
2. Davlatov A. *Innovatsion texnologiyalar va ularning ta'lim tizimidagi ahamiyati. Ta'lim fanlari.* 2020. № 12(3). – 78-85-b.
3. Ergasheva G. *Fitnes ilovalari va mobil texnologiyalar orqali o'quvchilarning jismoniy faolligini oshirish. Innovatsion ta'lim texnologiyalari.* 2023. № 14(5). – 45-52-b.
4. Hasanov D. *Mobil ilovalar va sog'lom turmush tarzi: Yangi imkoniyatlar. Sog'lom turmush va sport.* 2023. № 9(6). – 103-110-b.
5. Karimov U. *Jismoniy tarbiya va VR texnologiyalari. Innovatsiyalar va ta'lim.* 2020. № 7(2). – 22-29-b.
6. Mirmuhamedov R. *Jismoniy tarbiya darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Jismoniy tarbiya va sport ilmlari.* 2020. № 8(4). – 92-98-b.
7. Mukhtarov S. *Jismoniy madaniyat va raqamli texnologiyalar: O'qituvchilar uchun qo'llanma. "Fan va texnologiya" nashriyoti.* – Toshkent: 2023.
8. Mirmuhamedov R. *Virtual reallik va uning jismoniy tarbiya sohasidagi qo'llanilishi. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim.* 2022. № 35(2). – 112-118-b.

Saida Zakirova

O'zDSMI "Sahna harakati va jismoniy
madaniyat" kafedrası dotsenti
e-mail: saida.zakirova.2016@mail.ru

DUNYO XALQ RAQSLARI ORQALI MADANIYATLARARO MULOQOT

Annotatsiya. Ushbu maqolada dunyo xalq raqslari orqali madaniyatlararo muloqot jarayonlari tahlil qilinadi. Xalq raqslari millatlarning tarixiy xotirasi, urf-odatları va qadriyatlarini o'zida mujassam etgan noyob san'at turi sifatida namoyon bo'ladi. Raqs harakatlari orqali xalqlar o'z dunyoqarashi, tuyg'ulari va hayot tarzini ifoda etadi.

Kalit so'zlar: xalq raqslari, madaniyatlararo muloqot, milliy an'ana, sahna san'ati, milliylik, xoreografiya, tilsiz muloqot, xalqaro aloqalar.

INTERCULTURAL COMMUNICATION THROUGH WORLD FOLK DANCES

Abstract. The article analyzes the processes of intercultural communication through folk dances of the world. Folk dances are a unique form of art that embodies the historical memory, traditions and values of nations. Through dance movements, people express their worldview, feelings and way of life.

Keywords: folk dances, intercultural communication, national tradition, performing arts, nationality, choreography, non-verbal communication, international relations.

Insoniyat tarixi davomida xalqlar o'rtasidagi muloqot turli shakllarda namoyon bo'lgan – og'zaki va yozma nutq, musiqa, tasviriy san'at, arxitektura, adabiyot va, albatta, raqs orqali. Ular orasida xalq raqslari o'zining noyob estetik ta'siri va madaniy mazmuni bilan ajralib turadi. Milliy raqslar nafaqat xalqlarning urf-odatları, tarixiy xotirasi va turmush tarzini namoyon etadi, balki madaniyatlararo muloqotning muhim vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Raqs – bu xalqning qalbi, his-tuyg'ulari, urf-odatları va madaniyatini o'z ichiga olgan noyob san'at turidir. Dunyo xalqlari azaldan raqsni to'y, bayram, diniy

marosimlar va hayotning muhim jarayonlarida qo'llashgan. Raqs orqali xalqlar o'z tarixini, dunyoqarashini va hayotga munosabatini ifoda etganlar. Har bir xalqning raqs uslubi, harakatlari, ritmi va liboslari orqali uning milliy xususiyatlarini bilib olish mumkin. Har bir xalqning raqs uslubida uning milliy xarakteri, tabiatga munosabati, ifoda uslubi aks etadi. Masalan, sharq xalqlari yumshoq va lirik harakatlarni afzal ko'rishsa, g'arb xalqlari texnik va dinamik raqslarga ko'proq e'tibor qaratadi. Shimoliy xalqlar tanlangan harakatlar orqali sovuq iqlimga moslashgan oddiylikni aks ettiradi, janubiylar esa yorug', jonli va ritmik harakatlarga boy raqslarga ega.

Har bir xalqning raqs san'ati uning tabiati, dunyoqarashi, turmush tarzi va qadriyatlaridan guvohlik beradi. Masalan, ispan xalqining flamenkosi o'z ichiga drammatizm va ehtirosni olgan bo'lsa, yapon raqslari - odatda sukunat, yupqalik va tiniqlikni aks ettiradi. Afrikaning ko'plab xalqlari esa tabiatga yaqinligi, jonli harakatlar va baraban sadolari orqali o'z raqslarini ifoda etadi. O'zbek milliy raqslari esa burilish, qo'l va barmoq harakatlari orqali teran ma'naviy holatni namoyon etadi.

Xalq raqslari – har bir millatning yuragi, tarixiy xotirasi va ruhiyatini ifoda etuvchi noyob san'at turidir. Ular orqali xalqlar o'z urf-odatlarini, turmush tarzi va qadriyatlarini ifoda etibgina qolmay, dunyo miqyosidagi boshqa madaniyatlar bilan muloqot va hamkorlikni yo'lga qo'ya oladilar.

Sahnadagi xalq raqslari orqali tomoshabinlar boshqa millatlarning his-tuyg'ularini, tarixini va ruhiyatini “sezish” imkoniga ega bo'ladilar. Milliy raqslarning xalqaro festivallarda namoyish etilishi xalqlar o'rtasida o'zaro hurmat, qiziqish va tushunish tuyg'usini shakllantiradi. Bunday tadbirlar nafaqat san'at almashinuvini, balki do'stona diplomatiyani ham mustahkamlaydi.

Raqs so'zsiz, bevosita hissiy ta'sir ko'rsatadigan san'at turi sifatida til, din va madaniy to'siqlarni yo'qqa chiqara oladi. Bir turkman yoki hind raqsi, uning ma'nosini to'liq tushunmagan holda ham, inson qalbida ehtirom, qiziqish va hayrat uyg'otishi mumkin. Bu – haqiqiy madaniyatlararo muloqotdir.

Bugungi kunda xoreograflar raqs sahnalashtirishda turli xalq raqs elementlarini uyg'unlashtirgan zamonaviy kompozitsiyalar yaratmoqdalar. Bu jarayonda milliylikni saqlagan holda global tamoyillar bilan hamnafas bo'lish - raqs

san'atining yangi yo'nalishlarini yaratayotir. Ammo, shuni ham aytib o'tish joiz-ki, "yosh baletmeysterlarning ijodiy faoliyatini doimiy nazorat qilish orqali raqs san'atining milliyligini asrab qolishga, yanada rivojlantirishga erishiladi" [1]. Bu ham madaniyatlar o'rtasidagi yaqinlashuvga xizmat qiladi. Bugungi kunda xalq raqslari faqat an'anaviy tadbirlar bilan cheklanib qolmayapti. Ular zamonaviy xoreografiyada, teatr, kino va konsert sahnalarida ham keng qo'llaniladi. Ko'plab xalqaro festivallarda raqs san'ati orqali xalqlar o'zaro yaqinlashmoqda. Milliy raqs elementlari zamonaviy raqobatbardosh sahna ko'rinishlariga uyg'unlashtirilmoqda.

"Barcha xalq raqslari harakati, shakli, ohangi, usuli va mavqei jihatidan bir xil emas. Aksincha, ularning har qaysisi o'ziga yarasha xarakterga, ifoda vositasiga, psixologiyasiga, ruhiy kechinmalarga, temperament va obrazlarga ega. Biroq, baletmeysterlar bu raqslarning qandayligidan qat'iy nazar, ularni ulug' umuminsoniy hislatlar bilan birlashtira oladi" [1, 102-105-b.]. Dunyo xalq raqslari insoniyatning bebaho madaniy boyligidir. Ular xalqlarning o'ziga xosligini, tarixiy xotirasini va ijtimoiy hayotini namoyon etadi. Raqs orqali xalqlar bir-biri bilan tilsiz muloqot qiladilar, madaniyatlar o'rtasidagi yaqinlashuv ta'minlanadi. Shuning uchun, xalq raqslarini o'rganish va asrash nafaqat milliy, balki umuminsoniy ahamiyatga egadir.

Xalq raqslari - insoniyatning ma'naviy boyligi, uning tarixiy xotirasi va hayot tarzi aks etgan noyob san'at turidir. Ular orqali turli xalqlar o'rtasida madaniyatlararo muloqot, o'zaro anglashuv va hamkorlik mustahkamlanadi. Raqs - bu faqatgina san'at emas, balki inson qalbidan qalbg'a etib boruvchi tilsiz elchidir.

Shuning uchun dunyo xalq raqslari orqali madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish nafaqat san'atni, balki tinchlik, do'stlik va hamjihatlikni ilgari surishning ham samarali yo'lidir. Milliy raqsar umuminsoniy boylik sifatida qadrlanishi va kelajak avlodga asrab-avaylab etkazilishi lozim. Bu masalada ayniqsa baletmeysterlar qatorida pedagog-xoreograflarning ham mehnati katta. Ular o'z faoliyati davomida raqs ijrochisini tarbiyalash, ularning bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi kabi masalalarga o'ta katta mas'uliyat bilan yondoshadilar. Raqs san'atini avlodlardan avlodga yetkazishda nazariy va amaliy bilimlarga alohida e'tibor qaratiladi. "Talabalar amaliy tomondan yuqori ijro mahoratiga ega bo'lishlari bilan

bir qatorda, chuqur nazariy bilimga ham ega bo'lishlari kerak. Jumladan, san'at sohalari, ularning turlari, raqs san'ati tarixi, janrlari va ularning farqi, boshqa san'at turlaridan farqi, xalq raqs san'atining asoslari, taniqli raqqosalar va baletmeysterlarning ijodiy faoliyatlarini tahlil qila olishlari zarur. Xoreografiyaga oid terminlarning ma'nosini, harakatlarni o'rgatish metodikasini, harakatlarni qo'llashning maqsadini tushunish muhimdir. Raqs haqidagi har-bir ma'lumot ijrochining ruhiga ta'sir etadi va shu holatga kirishishga yordam beradi" [1, 203-205-b.].

Raqs xalqlar o'rtasida madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda kuchli vosita bo'lib, san'atning o'ziga xos bir turi sifatida xalqlarning tarixini, an'alarini va hissiyotlarini boshqalarga etkazadi. Bu nafaqat san'at, balki ijtimoiy va siyosiy aloqalarni mustahkamlashda ham muhim ahamiyatga ega. Raqs orqali xalqlar o'rtasida do'stlik, hurmat va bir-birini tushunish mustahkamlanadi, bu esa dunyo miqyosida tinchlik va hamkorlikni oshiradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Abaykulova N. O'zbek xalq raqslarini sahnalashtirish darslik. 2025.*
2. *Xudoynazarova Sh. O'zbek xoreografiya san'ati namunalari. 2023.*
3. *Abaykulova N. Yosh aktyorlarda raqs texnikasi masalasi. Oriental Art and Culture. 2023. № 5. – 404-406-b.*
4. *Abaykulova N. Guliston jurnali. 2016. № 6. – 19-b.*
5. *Abaykulova N. "Nomoddiy madaniy meros va folklor ijrochilik san'ati" Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: "Lesson press" nashriyoti. 2016. – 102-105-b.*
6. *Абрайкулова Н. Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук им. Т.Н.Кары-Ниязи «Гармонично развитое поколение - условие стабильного развития, благополучия и процветания общества». 11-выпуск. УП "Building print" напущёти. 2013. – с-203-205.*
7. *Ziyo.uz*

Zebo Fazliyeva

*O'zDSMI "Sahna harakati va jismoniy
madaniyat" kafedrasi dotsenti
e-mail: zebo.fazlieva@mail.ru*

XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA O'ZBEK XALQ RAQSINING ASOSIY YO'NALISHLARI, HUDUDIIY MAKTABLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq raqsining asosiy yo'nalishlari, o'zbek raqsshunosligiining ilk qadamlari, an'anaviy liboslari, shuningdek, Farg'ona, Buxoro, Xorazm raqs maktablarining o'ziga xoslik xususiyatlari haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: xalq raqsi, hududiy, yo'nalish, maktab, libos, an'ana, qayroq, zang.

THE MAIN DIRECTIONS OF UZBEK FOLK DANCE AT THE END OF THE XIX TH AND THE BEGINNING OF THE XX TH CENTURY, LOCAL SCHOOLS

Abstract. This article describes the main directions of Uzbek folk dance, the first steps of Uzbek dance science, traditional costumes, as well as the peculiarities of dance schools of Fergana, Bukhara, and Khorezm.

Keywords: folk dance, regional, direction, school, dress, tradition, color, rust.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o'zbek xalq raqsining asosiy yo'nalishlari xalq badiiy ijodi bilan shakllanib rivojlana boshladi. Bu davr o'zbek milliy raqslarini o'qitishda ustoz-shogirdik maktabining og'zaki uslubiga asoslanildi. Raqsning amaliy saboqlarini ko'rish va og'zaki eshitishning o'zi bilan xotirada saqlab qolish murakkab ekanligi keyinchalik raqsning asosiy yo'nalishlari qatorida raqsshunoslikning nazariy aspektlari vujudga kelishiga turtki bo'ldi.

Raqsshunos olimi L.Avdeyeva ta'kidlaganidek: "Verxatskiy taniqli san'atkorlar M.Qoriyoqubov, Usta Olim Komilov hamda o'zbek tomosha va musiqa san'atlarning mo'tabar zotlari bilan suhbatlashib, shunga iqror bo'ladiki, an'anaviy

tushunchaga binoan raqs tomoshaning tarkibiga kiradi. Musiqa esa falsafa bilan bir qatorda yuqoriroq mavqega ega” [1. 161-b.].

Teatrshunos olimlar M.P.Verxatskiy, A.Xo‘jayeva hamda raqsshunos I.Baxta ish boshlaydilar.

O‘zbek raqsshunosligining ilk qaldirg‘ochlar Iranda Baxta hamda G‘ulom Zafariy sanaladilar. Ma’lum bo‘lishicha, aynan I.Baxtaning izlanishlari natijasida o‘zbek san’atida oddiy xalqqa xos o‘yin-raqslar bilan bir qatorda yuksak qatlamdagi raqs madaniyati mavjud ekanligi o‘rganilgan. Avloddan-avlodga qo‘lma-qo‘l tarzda o‘tib, o‘ziga xos yo‘sinda saqlanib kelayotgan o‘zbek raqs san’ati sirlarini I.Baxta dastlab M.Qoriyoqubov ma’lumotlarida o‘rgangan.

L.Avdeyevaning yozishiga qaraganda, I.Baxta bilan bo‘lgan qator suhbatlarda shaharnin eng ma’rifatli kishisi sifatida tanilgan shoir va dramaturg G‘ulom Zafariy xalq va ustozona raqslar syujetlarini yozma ravishda qayd etib beradi. Syujetlar dastlab arab yozuvida, so‘ngra kirill alifbosida qog‘ozga tushiriladi.

Boshlangan ishlar o‘zbek raqsshunosligiining ilk qadamlari bo‘lgan edi. Bu ishlaring hosilasi o‘laroq, I.Baxta tomonidan “Katta o‘yin” to‘plami uchun manbalar to‘plandi va L.Avdeyeva, Z.Afansyeva, R.Karimovalar tomonidan nashrga tayyorlandi.

O‘zbek raqsshunosligiga tamal toshini qo‘ygan I.Baxta “butun vujudi bilan o‘zbek raqsi xususiyatlariga singib ketib, Yusufjon qiziq, Usta Olim komilov va uning rafiqasi Begimxonimlarning kimmatli maslahatlari yordamida raqsning asosiy shakllarini yaratdi” [1. 162-b.].

O‘zbek raqs harakatlari, ularning o‘ziga xosligi, alohida olingan shakllari va muayyan raqs maktablarining qaror topishi keyingi avlod raqsshunoslari L.Avdeyeva, R.Karimovalar tomonidan o‘rganildi, tadqiq etildi.

Raqsshunoslikda alohida o‘rni tutgan Lyubov Avdeyeva tadqiqotlarida milliy raqslarimiz tarixi, genezisi, an’anaviy liboslari, shuningdek, Farg‘ona, Buxoro, Xorazm raqslari maktablarining o‘ziga xoslik xususiyatlariga e’tibor qaratildi.

U o‘zining “O‘zbek milliy raqs tarixidan” deb nomlangan monografiyasida har bir raqs maktabiga alohida urg‘u berib, ushbu maktablarining qanday musiqa va

ohang ostida, qaysi an'anaviy cholg'u asbobi yordamida, qanday va qaysi xarakterda ijro etilishi masalalarini batafsil tadqiq etgan.

Ma'lum bo'lishicha, L.Avdeyeva o'zbek horeografiyasiga oid materiallarni to'plashda raqqashunos I.G.Baxta, etnograf A.L.Troitskaya, musiqashunos-etnograf YE.Romanovskaya tadqiqotlari, qolaversa, respublikamiz viloyatlariga uyushtirilgan San'atshunoslik ekspeditsiyasi davomida to'plangan manbalariga tayangan.

Milliy raqs maktablarining o'ziga xosligini o'rganib, ilmiy tadqiq etarkan, L.Avdeyeva mana bunday xulosaga keladi. "O'ta aniqlik bilan ishlab chiqilgan raqs turkumlarini qadimgi raqqosalar "Maqomlar" deb atashgan. Fag'ona vodiysida ular ellikta (afsonalarga ko'ra 250 ta) usul, o'ziga xos ritmik formulalar, shunga muvofiq raqs jumllaridan tuzilgan "Katta o'yin" nomi bilan yuritilgan. Ijroning o'zidayoq doirachi va raqqos bir-birini tushungan holda har bir usulini individual talqin etishlari taqozo etilgan. Buxoroda esa raqs turkumlari "Maqom raqsi" deb atalib, ular yirik bo'limlariga birlashtirilgan kuy-ashula-usul qismlaridan iborat bo'lgan. Xorazmning "Maqom ufori"si ham xuddi shunday tuzilgan. Farg'ona, Buxoro, Xorazm raqs maqomlarining har biri usul-kuy va harakatli ifodalar jihatidan o'ziga xos, betakrordir [1, 160-b.].

Raqs maktablariga ta'rif berishda olimlar ularning har birida o'zbek millatiga xos betakror go'zallik, ichki madaniyat, salobat, yuksak salohiyat barq urib turishiga alohida e'tibor qaratadi. Millatning o'ziga xos qiyofasi aks etarkan, bu sifatlar har bir hududdagi go'zallikni qamrab olishdek lokal xususiyatlarini liboslar va tana plastik harakatlarida ifoda etib, o'ziga xos ulkan palitrani yaratadi.

L.Avdeyeva o'zbek milliy raqsini tahliliy o'rganishda ularning biror bir jihatini e'tibordan chetda qoldirmaydi. Jumladan, olimlar shunday yozadi: "Sharq raqslarida oyoqlar erdan kam uziladi. Bu san'at turining go'zalligi parvozda emas, qadamda. Qo'llar qush bo'lib ko'kka ko'tariladi, parvoz qiladi, raqqos(a) nafas olgandek bo'ladi, kaft – qanotlari havoni kesib, quchadi. Raqsda to'xtab qolishlari juda katta ma'noni anglatishi mumkin. Bunday holatlar plastik harakatlarga ma'no baxsh etadi, lekin unsiz so'zlaydi, qo'lining yengil silkinilar-sezilmas bosh irg'ash

va, eng avvalo, nigohlar soʻzlaydi. Oyoqlar xuddi gilamda yurgandek, yengil tashlanadi, erni bosmay, balki unga faqat tegib turadi. Raqslar sahna uzra sekin yastangandek boʻladi. Hatto shoʻx, texnikaga boy, tez raqslarda ham, kishi oʻzini unutib, keskin harakatlar qilayotgan paytda oyoqlarning tovushi deyarli eshitilmaydi. Oyoqlarda allaqanday yumshoqlik mavjud.

Raqsdan eng asosiysi – qoʻllar, ularning sezgir va ehtirosli boʻlishi barmoqlarning ustamonligidandir. Buningdek oʻziga xoslik Gʻarbdagi hech qaysi plastika madaniyatida yoʻq [2, 36-b.].

Oʻzbek milliy raqslarining murakkabligi shundaki, Fargʻona raqslaridagi mayinlik, Buxoro raqslaridagi tezkorlik va aniqlik, Xorazm raqslaridagi titratma harakatlar betakror xarakter kasb etib, inson qalb kechinmalarini turfa ohanglarda ifoda etishga yoʻnaltirilgan.

Bunday alohida sifatlardan kelib chiqib, L.A.Avdeyeva quyidagi xulosaga keladi: “Zamonaviy anʼanaviy raqslar guruhini tasvirlashda shu hol qayd etildiki, sof professional xoreografiya yagona raqs madaniyatiga oid boʻlib, oʻziga xos raqs uslublari ega boʻlgan uch guruhga-Fargʻona, Xorazm, Buxoro raqslariga boʻlinadi” [2, 36-b.].

Avdeyevaning yozishicha, oʻzbek raqsi ustalar-virtuoz ijrochilar, usullarni yigʻuvchilar fargʻonacha professional va havaskor raqslarni ochilayotgan yoki soʻlib borayotgan gul bilan qiyoslaydilar. Ochilayotgan gʻuncha, lola, boychechak, gulsafsar, soʻlayotgan atirgul, shamolda toʻkilayotgan bodom gullari obrazlari raqsdan badiiy qiyofa boʻlib gavdalanadi. Bu lirik obraz ochiq harakatlarda, joyda va davra boʻylab gir aylanishlarda, yer chizib boruvchi yurishlarda ham oʻz aksini topadi.

Fargʻona raqslari oʻz ijro talqinida musaffo osmonni, gullarga boy tabiatni, shildirib oqayotgan tiniq buloq suvlarini ifoda etadi. Tomosha qilish jarayonida tomoshabin qalbida begʻuborlik va samimiylilik, pok his – tuygʻular uygʻonadi, inson jismi goʻzallikka oshiqadi. Oʻzgacha sirli va nazokat mimikalarda ham namayon boʻladi.

Farg'ona maktabiga xos raqslar asosan libosi, ochiq tabiati, vodiylarining fe'l-atvori, raqs uchun ijro etiladigan dramatik yo'ldagi qo'shiqlar matniga qarab farqlangan bo'lib, bular muayyan raqslar misolida keng yoritilgan.

L.Avdeyeva yozadi: "Farg'onacha raqslar yengil, aylanma qo'l harakati bilan ajralib turadi. Tana harakatlarining tabiiyligi, tananing erkin turishi va yengil harakatlanishi, oyoq uchlarida engil yugurishlari Farg'ona vodiysining boy tabiatiga mos keladi. Farg'ona raqslari qahramonona harakatlariga boy bo'lib, dramatik ehtirolarni ifodalaydi. Xorazmliklar, janubliklarning mag'rur raqslariga xos bo'lgan keskinlik ularda yo'q" [2, 77-b.].

Qadimda Farg'ona viloyati raqqosalari orasida "Kichkinajon" raqsi keng tarqalgan. Ma'lum bo'lishicha, bu raqs "Maymun ufo" deb ham atalgan ekan.

"Kichkinajon" raqsida tana harakatlari va giperbola ko'rinishidagi mimikalarda obyekt yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Lekin ijrochilar aynan maymunga taqlid qilayotgandek harakat qiladilar. "Kichkinajon" oddiy hazil, sho'xchan, kulgili raqs bo'lib, xalq bayramlari, sayillar uningsiz o'tmagan. Bu raqs Farg'ona maktabiga xos bo'lsa-da, O'zbekistonning markaziy va janubiy qismidagi qishloqlarda ham shunga monand raqs borligi aniqlangan. Biroq "Jon burqa, jonim burqa" deb nomlangan bu lapar raqs ijro uslublari bilan "Kichkinajon"ni eslatgani holda uning harakatlarini takrorlaymaydi. O'z vositalari, harakatlari, ritmikasi bilan ajralib turadi [2, 52-b.].

Toshkent viloyati Bo'stonliq tumanida ayollar raqsiga tushayotganida qo'llarini engil musht qilib, bosh barmoqlarini tepaga chiqarib o'ynaydilar. Qo'lning bunday holati faqat uyg'urcha raqslarida kuzatiladi. Lekin asosiy tana harakatlari majmuasi va ijro uslubi Farg'ona raqslariga xos.

Toshkent raqslarini Farg'ona maktabiga kiritish qabul qilingani holda, ular ijro uslubi, harakatlarning keskinligi va qomatning tik turishi bilan Farg'ona raqsidan farq qilishi aniqlangan.

Raqsshunoslikda ko'rsatilganidek, Farg'ona vodiysi raqs harakatlarida bamisoli burgutlarga taqlid qilish holati aks etadi. Ya'ni qo'llar keng yozilib, yuqoriga ko'tariladi, so'ngra pastga tushiriladi. Qo'l uchlari harakati bilan havoga

uchgandek bo'ladi. Shuningdek, bu raqslarda bedanaga taqlid qilgandek oyoqlar uchida, mayda qadamlar bilan yurish, yonga tushirilgan qo'l uchlarini sekin silkinishi holatlari kuzatiladi.

Olimlarning kuzatishlaricha, Farg'ona raqslarida qushlarga taqlid qilish harakatlari keng ommalashgan. Avloddan-avlodga o'tib, yashab kelayotgan "Qarg'alar" raqsi bu borada fikrimiz isboti bo'lib, unda yigitlarning bamisoli qarg'aga xos shiddatli, shijoatli tabiati badiiy aks etadi.

Farg'ona professional raqs turkumini boshlab beruvchi murakkab ritmik-plastik syuita o'zbek xoreografiyasi tarixida alohida o'rin tutadi.

Farg'onacha raqsar o'zida chapanilik, sho'xlik, samimiyati va beg'uborlikni ifodalaydi. Birgina "Andijon polkasi" raqsining o'zida vodiy yigitlarining turfa tabiati o'z aksini topganni ko'rish mumkin. Professor M.Qodirov mazkur raqsga o'z munosabatini bildirar ekan shunday yozadi: "Farg'ona raqslari orasida kompozitsiya va harakatlar jihatidan alohida ajralib turuvchi "Andijon polkasi" aslida buyuk raqqos Hamdamxonning Kavkazdan o'rganib qaytgan yigitlar raqsidir. Unda kavkazlik yigitlarning oyoq uchlarida turgan holda qo'llarini yoyib, ko'ksini kerib, viqor bilan aylanib o'ynaganida joziba, temperament aks etadi" [3, 236-b.].

Farg'ona raqslarida xuddi Buxoro maktabi raqslari kabi sakrash harakatlari kam. Biroq ularning ekstatik o'yinlaridagi sakrashlar tog'liklar, birmuncha xorazmliklar harakatlariga o'xshaydi. Bu o'xshashliklar turli viloyat o'yinlaridagi o'zaro ta'sirlanish natijasi sanalib, bu harakatlarning vazifasi ruhiy holatlarni aks ettirishga qaratilgan. O'yinlarning holatlari, libos va atributlar, shuningdek, ijro xarakterida farqlanishlar ko'p uchraydi.

Liboslar masalasiga kelganda, mahalliy xususiyatga tayanilgani holda raqsdan ham an'anaviy kiyimlar qo'llaniladi. L.Avdeyeva raqs maktablariga ta'rif berganida libosdagi lokal xususiyatlari mentalitet, mahalliy urf-odat, qadriyatlardan kelib chiqish kerakligini ta'kidlaydi. Xususan, Farg'ona viloyati erkaklar va ayollar liboslarida bichim bir xil bo'ladi. YA'ni ayollar uzun (to'pig'iga tushib turadigan), to'g'ri tikilgan, eng bichimi yaxlit, qo'lidan uzunroq tushib turadigan engli ko'ylak kiyishgan. Qizlar ko'ylagini yoqasi biroz ochiq bo'lsa, ayollar ko'ylagi tik yoqali va

yoqasi toqiga ulanib ketadi. Ko'ylak yoqasi ba'zan tugmali bo'ladi yoki munchoq bilan bezatiladi. Yoqa va toqi jimjimalar ham bo'lishi mumkin. Ko'ylak ostidan yoqasi ochiq ichki ko'ylak va lozim kiyilgan. Lozim ikki bo'lak matodan tikilgan bo'lib, yuqori qismi kengroq, pasti torroq, beliga tasma o'tkazilgan. Qizlar ko'ylagining yoqasi naqshli jiyak bilan bezatilgan. Bunday jiyak qizlar va ayollar lozimini ham bezatgan.

Bosh kiyim masalasida ham o'ziga xoslikni ko'rish mumkin. Odatda, vodiylar ayollari boshlariga ikkita yoki bitta ro'mol o'raganlar. Agar ro'mol bitta bo'lsa, u orqaga tugun qilib o'ralgan, ikkita bo'lganida esa birinchi ro'molga qattiq peshanabog' qo'yilgan yoki do'ppi kiyilgan. Ikkinchi ro'molning uchlarini oldinga tushurilgan holda boshga tashlab qo'yilgan.

Ma'lumki, azaldan Farg'ona vodiysi noyob avri gazlamalari bilan mashhur bo'lgan. Bu hududda shoyidan xonatlas, aralash iplardan olacha mato to'qilgan. Matolarning ranglari ham turlicha bo'lib, ba'zan o'ziga xos chaplashganga o'xshash ranglar qo'llanilsa, ba'zida muayyan tartibda takrorlanuvchi shakllar ishlatilgan. Ranglar chizig'i yuqoridan pastga qarab, yo'l-yo'l suratda keladi va aksariyat ochiq, ko'zga tashlanuvchi shakllarda namoyon bo'ladi.

Eng oddiy shakllarda oq va qora ranglar qo'llanilib, ular orasida onda-sonda chaqmoqdek yashil rang yoki oq va to'q qizil ranglar uchraydi. Eng rang-baranglarida esa sariq, to'q sariq, qizil, to'q qizil, binafsha rang turli tusdagi yashil ranglar qo'llaniladi. Bular orasida yirik va o'rtacha hajmdagi shakllar qora hamda yashil chiziqlar orasida paydo bo'ladi. Shu tarzda turli ranglar berilgan xonatlas kamalak kabi tovlanadi, olacha mato esa ranglari biroz, chaplashgandek tasavvur uyg'otadi. Bu matoni "bulutning suvdagi aksi" deb atash ham mumkin.

Vodiy raqslaridagi liboslar bir qarashda sodda ko'rinsa-da, matolardagi ranglar jilvasi raqslar bilan hamohanglikda o'ziga xos uyg'unlik kasb etadi. Farg'ona vodiysi erkaklari oppoq yoki sarg'ish bo'zdan tikilgan yaktak kiyganlar. Farg'onada yaktak ustidan belbog' bog'lansa, Xorazm, Buxoro va Janubiy hududlarda uzun qo'shoq bog'langan. Farg'ona vodiysi, Toshkent va uning

atrofidagi tumanlar liboslarida moviy, to'q moviy, ko'k ranglar deyarli uchramaydi. Bular motam rangi deb qaralgan.

Hozirgi kunda Farg'ona va Buxoro raqs liboslarida ortiqcha detallar ham qo'llanilmoqda. Bu o'zaro muvofiq kelmaydigan, eng ustida tushib turadigan engil uzun shoyi mato bo'lib, u qalin shoyidan tikilgan ko'ylak va kamzulga uncha mos tushmaydi. Raqsshunoslarning aniqlashicha, mazkur vosita tasodifiy bo'lmay, o'zining tarixiy asosiga ega bo'lib, tog'liklar raqsiga monand kelgan.

Raqsshunos L.Avdeyeva ma'lumotlariga qaraganda, Buxoro raqsi ijrochilari butun tanasi, har bir muskuli bilan harakatlarini his etgan holda namoyon bo'ladilar. Qo'l va oyoqlar harakati bilan murakkab chiziqlar tortib, nozik pozalar, sekin, cho'ziq burilishlar va doira bo'ylab gir aylanishlar oqimida ijro qiladilar.

Raqsshunoslarning yozishicha, agar farg'onacha raqs ochilayotgan gulg'unchaga qiyoslanib, bahor raqsi deb atalsa, xorazmcha raqslarni kuz raqsi deb atash mumkin. Kuz deyilganda tabiatning so'nib borishi payti emas, balkiyetilgan, pishgan sahiy tabiatning olov ranglari, oltin barglari nazarda tutiladi.

Buxoro xalq raqsining ishlov berilgan, mohirona, murakkab shakllari xalq lirik raqsalarida o'ziga xos ravishda aks etgan.

Buxoro raqs san'ati o'ziga xos tipik shahar san'ati bo'lib, shu hududda qadimda yashab o'tgan tojiklar, o'zbeklar va Buxoro yahudiylarining sonsanoqsiz raqsalarini o'ziga singdirib olgan. Shuningdek, u musiqiy-vokal san'at va eng muhimi, tasviriy san'at va me'morchilik san'ati xususiyatlari bilan ham uyg'unlashib ketgan [4].

Bunda qo'llar murakkab harakatining bir yoki ikki elementini takrorlangan. Turli qishloqlarda ayollar raqsalarida turlicha elementlar qo'llanilgan.

XIX asrdan boshlab Buxoro yahudiylari deb atalgan eron tilida so'zlashuvchi yahudiylar o'zlarining qadimiy yahudiy dinlarini saqlab qolganlar, madaniyatlari esa tojik xalqi bilan qorishgan. Buxoroda maqomlar professional ijrochiligi yahudiylar muhitida «oilaviy», ya'ni bobo va buvilardan nabiralarga o'tib boruvchi sanalgan. Buxoro amiri saroyida so'nggi ikki asr davomida ayol raqqosalar odatda, Buxoro yahudiylardan bo'lgan. Xalq ichida paydo bo'lgan ayrim harakatlar va butun

kompozitsiya professional raqqosalar tomonidan sayqallanib, yana xalq ichiga qaytgan [5, 9-b.].

Buxoro viloyatida to'g'ri bichimli ko'ylakning yoqasi chuqur o'yilgan bo'lgani uchun, uning ostidan ko'tarma yoqali maxsus manishka kiyilgan. Birinchi ro'mol ostiga kichkina do'ppi shakldagi bosh kiyim kiyganlar. U ko'pincha xashakdan to'qilgan.

Bizgacha etib kelgan qadimgi professional Buxoro raqs ijrochilari liboslarining aksariyati raqsning anatomik tuzilishiga javob bermaydi, libos faol holatda badan, tana harakatini berkitadi yoki raqs ijrosida xalaqit beradi, ba'zida esa xatto raqs timsolini tasvirlashda umuman ahamiyat kasb etmaydi.

Buxoro raqslari-hissiyotga boy, g'ayratli shijoatli bo'lib, harakatlari aniq, ravshan, chaqqondir. Undagi tana harakatlari keskin va ayni vaqtda cho'ziluvchanligi bilan ajralib turadi. Qo'l holatlari yorqin, keskin "quruq" yoki mayin egiluvchan, bo'rtilgan sur'atda kechadi. Ijrochi boshini tez-tez yuqoriga qaratib, elkalarini orqaga tashlab, xuddi yuzi, qo'llari, yelkalari, ko'kragi harakatlari bilan quyosh nurlarini singdirayotgandek tasavvur uyg'otadi.

Buxoro raqsi ijrochilari butun tanasi bilan go'yoki murakkab suratni chizadilar.

R.Karimovanning yozishicha, Buxoro raqslari-bu tasviriy harakatlarning betakror va dinamik holatlarining tugallanmaydigan beto'xtov oqimi, bi joydagi ko'p marotaba aylanishi, asta-sekin, mayin "cho'ziluvchan" burilishlar, aylana, to'g'ri yo'l va diagonal bo'ylab o'ramli aylanishlardir.

Buxoro raqsining asosiy ifodalash usullari sifatida elka, qo'l tananing butun tepa qismi harakatlarini ko'rsatish mumkin. Shuningdek, raqsdan mukammallashadigan tez yoki bilinar-bilinmas tarzda holatlar almashishi diqqatga molik. Buxoro raqslari tizimi shuni ko'rsatadiki, raqsning asosi, maktabi, lug'aviy zaxirasi musulmon davridanoldin shakllangan. Zero, Buxoro raqsida badan harakatlari birinchi o'rinda turib, insonning go'zal tuzilishini namoyish qiladi. Hozirgi kungacha etib kelgan Buxoro raqslari holatlari va sinuvchan badan harakatlaridagi betakror ko'rinishlar texnikasi nihoyatda murakkab bo'lib,

o'rganuvchidan alohida mahorat talab qiladi. Xalq raqsi shakllarini o'ziga singdirgan bu san'at namunalari tabiat va inson his-tuyg'ularining mushtarakligi timsolidir. Buxoro raqs maktabiga xos xoreografik lug'aviy manba nihoyatda serqirra bo'lib, uning texnologiyasi sahnalashtiruvchi va ijrochiga turli mavzular, turfa kayfiyat va hissiyotlarga to'liq, ayni paytda murakkab semantikasiga ega bo'lgan lirik, dramatik, epik, ekstatik va falsafiy asosdagi raqslarni yaratish imkonini beradi. Buxoro maktabida boshqa professional raqs san'ati maktablarida bo'lganidek, syujetli raqs rivojlanmagan. O'zbek milliy xoreografiyasida muayyan syujetlilik tizimiga asoslanmaganlik sababalaridan biri qadimdan yakkaxon ijrochilikning keng tarqalganligi bilan bog'liq.

Xorazm an'anaviy raqs maktabi ham raqsshunoslar tomonidan o'zining aniq, ravshan ta'rifiga ega. Unga ko'ra Xorazm maqom raqsida dadil, chapdast, kuch-quvvatli, sho'xchan, ham yumorni, ham lirikani nozik tushunish, tabassum, jilva va nozik ishvalar badiiy aks etadi.

Xorazm raqsLARining asosiy shakllari, xuddi Farg'ona raqsLARidagi kabi tasviriy she'riy obrazlarni vujudga keltiruvchi ritmik-plastik usullarida o'z aksini topgan.

L.Avdeyeva yozganidek, Xorazm raqsLARida “Kaptarlarning qanot qoqishi, qirg'iylar va burgutlarning keng yozilgan qanotlari, qirg'ovul patLARining ola-bula ranglari, qarg'aning vazmini qadamlari, qarmoqdan chiqib ketgan cho'rtaning bilanglashi, ko'rsichqonning yumshoq yurishlari, qip-qizil lolalarning tik qaddi basti, saksavulning baquvvat, yashil shoxLARini ko'rgandek, echkilarning tuyoqchalari jarangli, chopqir otlarning qichqiriqlari va barxandan-barxanga ko'chib yurgan qumlarning tovushini ham eshitgandek bo'lamiz” [2, 37-b.].

Raqsshunoslarning ta'kidlashicha, xorazmcha raqsda oyoq harakatlari qo'l harakatlari kabi yengil sakrashlar muhim ahamiyatga ega, “flik-flyak”, tizzalarning engil bukilishi va xokazo. Korpusni qo'yishda ham oyoqlar muhim rol o'ynaydi, bunda oyoqlar uchlari doimo biroz yoki o'rtacha ochilgan va doimo tizzalar bir oz bukilgan bo'ladi – go'yo yuqoriga, sakrab ketishga tayyorlanib turgandek. Lekin xorazmcha raqslarda aylanma harakatlar umuman bo'lmaydi. Xorazm raqsLARida har

bir qism so'ngida raqs bo'laklarini ajratuvchi harakatlar – “Kalitlar” (kalitlar asosan “Lazgi” raqsida ijro etiladi.)

Xorazmda erkaklar yaktagi ham, ayollarning ko'ylagi ham qizil-bniyfsha yoki yashil-sariq rang mayda yo'lli matolardan tikilgan.

Xorazm va Buxoroda qayroq tosh yoki zang bilan raqsga tushganlar. Farg'onada esa turli tovush balandligida qarsaklar ishlatilgan.

Xorazm raqsi bir necha yuz yilliklarni o'z ichiga olgan. Buni ushbu vohaning go'zal obidalaridan, adabiy va turli xildagi tarixiy manbalaridan bilish mumkin.

R.Karimovanning yozishicha, an'anaviy Xorazm raqs maktabida uchta – professional raqs, xalq raqsi va yarim professional raqs guruhi mavjud. Bu guruhlarining har biri bir nechta raqs turlarini, ular esa bir nechta janrni o'z ichiga olgan. Jumladan, professional raqs uchta raqs turidan iborat. Bular sirk raqsi – “Mag'aldoq”, komik raqs – “Gul ufori” va “Raqs”.

Sirk raqsi bir nechta uncha katta bo'lmagan yurish, sakrash, o'tirib turish harakatlaridan, tana, elka va bo'yin umurtqasi harakatlaridan shakllangan.

Uning asosiy janrlarini olimo quyidagicha tartiblaydi:

- **“Dorboz”** – tortilgan arqonda turli og'irlik va og'irliksiz tushiladigan raqs;
- **“Yog'och oyoq”** – uzun yog'och oyoq kiyib o'ynaladigan raqs, u ko'pincha tosh va temir tarkibidan bo'lgan xorazmcha qayroqlar jo'rligida ijro etiladi;
- **“Mash'ala” va “Olov bozi” (o't o'yin)** – olov bilan ijro etiladigan raqs;
- “Pichoq ufori”** – pichoq va xanjarlar yordamida murakkab jonglyorlik bilan naqsh berish orqali ustalik bilan ijro etiluvchan o'yindir;
- **“Bayda ufori” va “Yu-pu-pu”** – kulolchilik buyumlari bilan ijro etiladigan raqs;
- **“Mag'aldoq”** – ko'pgina raqs harakatlari va undan tashqari “Lazgi” raqs harakatlari bilan qo'shib ketgan raqs bo'lib, unda juft bilan ijro etiladigan akrobatik va sport harakatlari qo'llaniladi [8, 9-b.].

Umuman, Xorazm raqslarida voqeaviy va syujetli raqslar ommalashgan. Hayvonlarga, tabiat xodisalariga, maishiy soha vakillariga, mehnat jarayonlariga taqlid qilib pantomimalar yordamida ijro etiladigan raqslar diqqatiga sazovordir.

“Gul ufori” komik raqsi aynan shular jumlasidan bo'lib, go'l qilmoq yoki jinnilik qilmoq, aldamoqni anglatadi va “ufori” – usullar ostida faqatgina an'anaviy

masxarabozlar teatri tomonidan ijro etiladi. U “Hayvon ufori” va “Taqlid ufori” kabi janrlardan tashkil topgan.

Professional raqsining uchinchi turi “*Raqs*” bo‘lib, bunda ijrochi asrlar davomida Xorazm xoreografik san’atining professional raqs ustalari texnik uslublarida sayqallangan harakatlarga tayanib, obraz yaratadi. “Raqs”da “Maqom ufori”, “Shoshmaqom ufori” va “Xona bazm ufori” kabi turlari mavjud.

“Raqs” tematikasi bo‘yicha lirik – maxfiy, o‘ziga xos hayot faoliyati va jangovar ruhdagi ko‘rinlari bilan farqlanadi. Ulardan eng mashhurlari – “Zarkokil”, “Rameyla”, “Iroq ufori”, “Segoh” va “Lazgi”dir.

Raqsshunos harakatlar semantikasini aniqlash, holatlar xususiyatlarini belgilash va ularning har birini nomlash orqali Xorazm raqs maktabining betakror sifatlarini ifoda etgan.

Mavjud kitob va monografiyalar endilikda raqs harakatlarida har bir maktabining o‘ziga xosligini saqlash, ular asosida raqs syuitalari yaratish ishida muhim manba bo‘lib xizmat qilmog‘i shubhasiz.

O‘z sistemasi va qo‘llanmalarida R.Karimova raqs ustalari tomonidan yaratilgan va xalqning ko‘ngil mulkiga aylangan an’anaviy raqslarni yozib olib, ularni jamlashga muvaffaq bo‘di. R.Karimovanning yozishicha, an’anaviy Buxoro maktabi Farg‘ona va Xorazm maktablari singari o‘z zaxirasida ilk oddiy o‘yinlar va raqs pantomimolari, taqlidiy raqsar va sodda o‘yin-raqslarni, shuningdek yuqori darajadagi professional xoreografik ilmlarni saqlab kelmoqda. Bu milliy raqsimiz merosiga tegishli xazina xalq madaniyatining o‘zgacha rivoji, oddiydan to chuqur falsafiy tarkibiga qadar bo‘lgan san’at shakllarini aks ettiradi. Shu bilan birga raqs turlari, maktablari, janrlari o‘zida butun xalq madaniyatining asta-sekinlik bilan rivojlanganini ifoda etadi.

Xulosa o‘rnida aytish kerakki, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o‘zbek xalq raqsining asosiy yo‘nalishlari shu sohaning fidoyilari tomonidan bir tizimga solindi va keyingi taraqqiyot jarayoni esa ularning pedagogik faoliyatlari orqali ta’minlandi. Natijada xalq raqslari takomillashib, hududlarga ajratildi. Har bir hududiy maktablar repertuaridagi raqsar uslubi va usullari bilan bir-biridan farqlanishi tahliliy yondoshuvlar orqali ochib berildi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Avdeyeva L. O'zbek raqsshunoslik tarixidan bir lavha. "San'atshunoslik masalalari" Ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent: "San'at" jurnali nashri. 1998. – 161-b.
2. Avdeyeva L. Milliy raqs tarixidan. – Toshkent: M.Turg'unboyeva nom. "O'zbekraqs" milliy raqs birlashmasi. 2001. – 36-b.
3. Qodirov M. Buyuk raqqos Hamdamxon. Tomosha san'atlari o'tmishda va bugun. – Toshkent: "Mumtoz so'z" nashriyoti. 2013. – 236-b.
4. Ganiyeva M. "Buxoro raqs maktabida an'anaviylik va zamonaviylik masalalari (O'zbekiston xalq artisti I.Oqilov ijodi misolida). Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. – Toshkent. 2018.
5. Sayfullayeva D. Kazakbayeva Z. O'zbek raqs san'ati tarixi va raqs sahnalashtirish sirlari. Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv-qo'llanma. – Toshkent. "Voriz" nashriyoti. 2006. – 9-b.
6. Каримова Р. Ферганский танец. – Ташкент: Изд. лит. и исск.им Г.Гуляма. 1973. – с-9.
7. Каримова Р. Хорезмский танец. – Ташкент: Изд. лит. и исск.им Г.Гуляма. 1975. – с-9.
8. Каримова Р. Бухарский танец. – Ташкент: Изд. лит. и исск.им Г.Гуляма. 1975. – с-9.
9. Abraykulova N. Yosh aktyorlarda raqs texnikasi masalasi. *Oriental Art and Culture*. 2023. № 5. – 404-406-b.

Rahimjon Dusanov

*O'zDSMI "Sahna harakati va jismoniy madaniyat" kafedrası dotsent v.b
e-mail: rahimjon-art@mail.ru*

BIR AKTYOR TEATRIDA AKTYORNING IQTIDORI VA IJRO MAHORATINING AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola aktyorning shaxs sifatidagi iqtidori va uni rivojlantirish haqida bo'lib, muallif sahnaviy harakat va ijroviy mahoratni oshirish masalalari va spektakl g'oyasini tomoshabinga etkazishdagi muhim ahamiyati haqida so'z yuritgan.*

***Kalit so'zlar:** aktyor, sahna, harakat, plastika, teatr, san'at, ijro, iqtidor.*

THE IMPORTANCE OF ACTING ABILITY AND PERFORMANCE SKILLS IN THE GENRY OF THE THEATER OF ONE ACTOR

***Abstract.** This article is devoted to acting talent as an individual and its development. We are also talking about the importance of improving stage movement and performance skills and the importance of conveying the idea of the performance to the audience.*

***Keywords:** actor, stage, action, plastic, theater, art, performance, talent.*

San'at shunday cheksizlikka ega sohaki, uni o'rgangan sari yangi jabhalari kashf etiladi. Bir aktyor teatri ham san'atning ilmiy o'rganilmagan sohasi hisoblanadi. Biz quyida bir aktyor teatri spektaklida aktyorlik mahorati, teatrning talabalari, rejissyorning talqini, asarning adabiy montaji singari omillarning ayrim jihatlari to'xtalishni maqsad qildik. Aslida, bu masalada yangi tadqiqot mavzusi darajasida o'rganishga talab bor. Chunki, teatr, aktyor, rejissyorning vazifalari hamda spektakl, talqin, yangicha yondashuv, ijro uslubi, janrlarning bir nuqtadagi kesishuvi, ularning bir-biriga mosligi, uyg'unlashuvi borasidagi talablarni aniqlashtirish davr talabi bo'lib qolmoqda.

Sahnada bo'layotgan badiiy voqea orqali tomoshabin qalbiga ta'sir o'tkazish, ishontirish, spektakldagi hayotga olib kirishda aktyor asosiy vazifani bajaradi. Rejissyor buni aktyorning iqtidoriga, imkoniyatiga qarab sahnalashtiradi. Teatr

rejissyori o'z oldiga "spektaklga kelgan tomoshabin o'zi uchun nima olib ketadi?" – degan savolni qo'ysa, aktyor o'z oldiga "bugun qanday ijro etsam, spektaklga kelgan tomoshabainlar uchun yanada qiziq va ta'sirli bo'ladi?" – degan savolni qo'yadi. "Sahnadagi jonli muloqotda tomoshabin ruhan o'zi ishtirok etganini his qilsa, teatr o'zining muqaddas vazifasini bajaribdi. Chunki sahnadagi voqea hayotning o'ziday dolzarb va muhim" [1, 6-b.].

Biz doim yangi spektakl namoyishiga borayotganimizda ichimizdan teatrning saviyasi, undagi aktyorlarning mahorati oshganligini ko'rishni istaymiz. Buni xalqimiz, bizda ham bor shunday aktyorlar, mana masalan, deb o'zlariga ma'qul kelgan spektakl yoki filmni mahorat bilan ijro etgan aktyorini misol qiladi. Bu fikrlarni aytayotgan insonni farzandi kamoli bilan maqtanayotgan otaga o'xshatish mumkin. Yoki aksincha, borgan sari saviya jihatidan, ijro mahorati jihatidan ortga ketayotganini ko'rsa, teatrga nisbatan mehri soviydi va undan uzoqlashadi. Har ikki jihatda ham teatrning boshqa vakillaridan kam bo'lmagan holda, aktyorlar ham birdek mas'uliyatli hisoblanadi. Sababi, spektakl g'oyasini tomoshabinga etkazishdagi asosiy shaxs bu – aktyor. Shuning uchun aktyorlik mahorati, aktyorlarning biri boshqasini takrorlamasligi, ularning ijro uslubi, bu jihatlarning bir aktyor teatridagi ahamiyati muhim masladir. "Agar mendan kimdir san'at turlari ichida eng mushkuli qaysi biri deb so'rasa, aktyorlik san'ati degan bo'lardim. Yana kimdir mendan qaysi san'at turi eng osoni deb so'rasa, aktyorlik san'ati, deb javob bergan bo'lardim. Mana shu ikki javob oralig'ida paydo bo'ladigan o'y-fikrlar, aktyorlik san'atining sehrli sarhadlari hamon to'liq o'rganilmaganligini, alomatligini va bahs-munozaralarga asos bo'layotganini ko'rsatadi" [2, 107-b.].

Aktyor o'zi ijro etadigan qahramonning istarasini, tabiyatini, uning saxovatini, qudratini janrga mos ravishda namoyon qilishi, gohida dramaturg yoki rejissyor e'tibor bermagan jihatlarini taklif qilishi yoki talqin qilishi orqali qahramon xarakteri – obrazini topadi. Shu singari omillar aktyorning shaxs ekanligini boshqalardan ajrab turishini, ijrodagi mahoratini belgilaydi. Aktyor ijrosidagi samiyimiylik, qahramon xarakteridagi haqiqat, qahramonning haqiqati orqali aktyor o'z ijrolaridagi ijobiy o'sishni namoyon qilishi mumkin. Shuningdek, asar qaysi davrga va qaysi millatga tegishli ekanligini inobatga olinsa hamda qahramonning

milliy ruhiyati namoyon etilsa, aktyor topgan obraz yanada yorqinlashadi. Ana shunda u tomoshabinni yillar davomida yodida qoladi va uni teatr degan dargohga chorlaydi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, yuqorida ta'kidlangan jihatlar oddiy-sodda shaklda bo'lishi maqsadga muvofiq. Sababi, tomoshabin oddiylikdagi murakkab jihatlarni o'zi topadi bu omil ham ijroning badiiyligini, ta'sirchanligini va tomshaviyligini oshirishga xizmat qiladi. Albatta tip va til ham shu kabi tamoyillar sarasida ekanligini inobatga olish lozim. Aslzodalar avlodidan bo'lgan qahramon qudrati bilan oddiy xalq ichidan chiqqan personaj xarakterida bu jihatlar ijro jarayonida o'zining muhimlik darajasini o'zgartiradi.

Milliy qadriyatlar singdirilgan g'oyalar talqinida aktyor inson va vaqt orasidagi tofovutning yangi aspektlarini qidirishga kirishadi. O'z qahramonining vatanparvar, fidoyi shaxs ekanligini namoyon etishda aktyor personajning ma'lumoti va dunyoqarashini nazaridan chetda qoldirmaganligini, ifoda etishi lozim. Bu aktyordan personaj xarakterini o'zlashtirishda sinchkovlik bilan ijodiy izlanishni talab etadi. Mana shu vazifasiga e'tibor qaratib, uni a'lo bahoga bajargan aktyorlar sahna yoki ekranning yulduziga aylanadi. Yuqorida aytilgan vazifalarni a'lo bahoga bajarish – bir aktyor teatri talablaridan biridir. Sahnaga yagona aktyor bir nechta qaxramonlarni bir o'zi ijro etar ekan, har bir qaxramon ijrosiga ushbu talablar birdek vazifa qilib belgilanadi.

Aktyor – sahnada hatti-harakat qiluvchi ekan u har bir so'z, har qanday yoshdagi tomoshabin qalbiga kirib borishi uchun so'z va hatti-harakat uyg'unligining muvozanatidagi me'yorni topishi kerak bo'ladi. Bu jihat jamoaviy spektakldagi singari o'z-o'zidan bir aktyor teatrining ham talabi hisoblanadi. Aktyor bo'lish uchun tabiatan mavjud imkoniyatlari bilan tug'ilish kerak, deyishadi ustozlarimiz. Shu bilan birga bu imkoniyatlardan foydalana olish ham aktyorning muhim vazifasi ekanligini faoliyatimiz davomida uchratganmiz. Aktyor mavjud imkoniyatlarini rivojlantirishi, shuningdek bu imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanishi lozim. Yana bir jihat, – aktyor o'z qobiliyatidan qachon va qanday foydalana olishni o'zlashtirishgan bo'lishi kerak. Aks holda mavjud imkoniyatdan o'rinli foydalanmas ekan, u tomoshabin nigohida mahoratsizdek ko'rinishi mumkin. Badiiy did masalasi aktyorlik san'atida muhim hisoblanadi. Aktyorlarning bunday

darajasi ularning repertuarida namoyon bo'ladi. Dramaturgik jihatdan rivojlanish qonuniyatlariga ega bo'lgan materiallarni tanlash qobiliyati oliygohda o'rgatiladi. Ammo oliygohda sohaning mutaxassislari tomonidan olib borilgan darslardagi ko'nikma, aktyorning faoliyatida mustahkamlanib borishi lozim. Bu omil ham aktyorning badiiy didini belgilaydi. Aktyorlik maktabidagi bu jihatlar bir aktyor teatrida yanada yorqinlashadi. Aktyor keksaygani sari uning tajribasi oshib boradi. Uning ijrosi yanada ta'sirli, pauzalarni ushlashda ancha tajribali bo'lib, tomoshabinni ushlab turish singari jihatlarida bu tajriba o'z natijasini ko'rsatadi.

Bir aktyor teatri spektakllarini bir jihatni inobatga olish lozim. Yagona aktyor parda ochilgandan to yopilguncha sahnada bo'ladi. Uning ijro jarayonidagi kichikna xatosi ham tomoshaning rivojiga ta'sir qiladi. Sahnada bitta o'zi bir nechta rollarni ijro etish uchun jismoniy holati ahamiyatli. Yosh jismoniy holatda o'z aksini ifoda etmaydi deb aytolmaymiz. Shuningdek, nutqda ham bu sezilishi mumkin. Bir aktyor teatri spektakllarni sahnalashtirish jarayonida janrning bu talablarini ham inobatga olish kerak bo'ladi. Keksa yoshli aktyorlar tajribasi bir aktyor teatri spektakllarini sahnalashtirishda katta ahamiyatga ega, biroq asarni bir aktyor teatri talablariga moslashtirishda shunday mahorat talab etiladiki, aktyorning tajribasi bilan bir qatorda uning jismoniy holati ham nazardan chetda qolmasligi lozim. Jamoaviy spektaklda kuchli emotsional jo'shqin sahnalar "yuki" partnyorlar zimmasiga teng taqsimlansa, bir aktyor teatri spektaklida bunday ruhiy og'ir holatni yagona aktyor o'zi uddalashi lozim bo'ladi. Bu jarayon aktyordan jismoniy kuch talab etadi. Shuningdek, spektaklni bitta aktyor ijro etar ekan, tomosha davomida tinimsiz harakatda bo'ladi. Bu jarayonda janr rejissyorni ham o'z talablari bilan sinaydi, chig'iriqdan o'tkazadi. Shu sabab bir aktyor teatri talablari darajasidagi spektakllarni har qanday aktyor ijro etolmaydi. Har qanday rejissyor ham bir aktyor teatri talablariga mos spektakllar sahnalashtira olmaydi. Ayniqsa, so'zsiz hatti-harakatga asoslangan bir aktyor teatri spektakllarida yosh ijrochilar ham saralanib qoladi. Bunday spektakllar avvalo aktyordan plastik mahorat talab etadi. Shu bilan bir qatorda jismonan chiniquqan bo'lish lozim.

Aktyorning soz chalish, qo'shiq kuylash, raqsga tushish, pantomimo harakalarini to'g'ri bajarish, fokus namoyishi, akrobatik harakatlar bajarish, nutq

orqali har xil tovushlarni (qushlar ovozi, qopqoq ochilishi, suyuqlik ichishdagi tovushlar va h.k) qila olish qobiliyati ham spektakllarda uning betakror iste'dod sohibi ekanligini namoyish etish uchun imkoniyat beradi. Bir aktyor teatri janri aktyordan o'zini kuchli nazoratda olib yurishni, aktyorlik formasini yo'qotmaslik talabini qo'yadi. Aktyor soz chalish mahoratini saqlab qolishi, ortiqcha vaznlardan holi bo'lishi, jismoniy va ovoz imkoniyatini ehtiyot qilishi shart va zarur hisoblanadi.

Shu o'rinda bir savol tug'iladi: obraz qachon yaraladi? Qachonki aktyor o'ziga tegishli bo'lgan yuz mimikasidan, hatti – harakatdan, ovoz jarangidan, cheklangan holda qahramonning dunyoqarashi, yashagan davri, psixologiyasi, kasbidan kelib chiqib namoyon eta olsa, shundagina mukammal obraz yaratilganligini belgilaydi. Albatta har bir xalqning o'ziga xos davri va har bir davrning o'ziga xos qahramonlari mavjud. Bu qahramonlarning har biri o'zgacha xarakter va plastikaga ega. Shunday ekan, har bir aktyor o'z qahramonlarining bu qirralariga alohida e'tibor berishi lozim. Aktyorlik san'atiga oid adabiyotlarning birida I.Ilinskiyning Xlestakov obrazi tahlili haqida shunday bir jumlasini o'qigan edim: "Biz bu obrazni kuzatar ekanmiz xatolikka yo'l qo'yishimiz mumkin emas. Hoh u xo'rozga o'xshab yursin uning oyoqlaridan ichki qo'rquvini his qilib turishimiz kerak. Hattoki bu qahramonni kichik teatrdan ko'rgan tomoshabin ham uning oyoqlaridan Xlestakov ekanligini bilsin. Mulohazamizni K.S.Stanislavskiyning izlanishlari bilan bog'laydigan bo'lsak, uning keng repertuarlaridan joy olgan: Doktor Shtokmon, Gayeva, Famusov kabi qahramonlari o'z oyoqlari bilan yurgan. Ya'ni K.S.Stanislavskiyning oyoqlari bilan emas. Chunki yuqorida ta'kidlaganidek inson yashaydigan davri ularning o'ziga xos xarakterida, har bir xatti-harakatlarida, qaddi-qomatida ko'rinadi [3].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, aktyor ijodkor sifatida muallif aytmoqchi bo'lgan fikrni jonli tanasiga singdirishi va uni plastik ifodalar bilan muallifni to'ldirishi lozim. Spektakllarda so'zsiz rang-barang plastik ifodalarga boy sahnalarning bo'lishi muhim, deb o'ylayman. Bundan tashqari plastik mashg'ulotlarini mukammal bajarib borish yoki har bir so'zni harakatga qurilishi ustidagi izlanishlari aktyorlarga ulkan muvaffaqiyatlar olib keladi. Ustozlarimiz bu

sohada me'yor juda muhim, deb juda ko'p bor ta'kidlashadi. Haqiqatdan ham, sahna san'atida shunday muvozanat mavjudki, agar o'sha muvozanat to'ldirilmasa, qahramon janrga mos bo'lmaydi. Aksincha, oshib ketsa, engil-yelpilikka yo'yilgan harakatlar deb baholaymiz. Aktyor plastikasining ahamiyati haqida ustozim Arsen Fayzullayevich bilan mulohaza yuritganimda, ustozim oddiy bir misolni aytdilar: "O'rtog'ingiz, o'rta yoshli, keksa va boshliq bilan salomlashganda qo'l va tanangizdagi plastikani tekshirib ko'ring. Albatta o'zidan katta yoshlilar yoki keksa yoshlilarga salom bergan odam ikki qo'l bilan gavda sal egilgan holda salomlashadi. Tengdoshi bilan salomlashganda esa, erkin harakatlarni kuzatamiz". Bu misol orqali aktyorning plastik ifodasi tomoshabin uchun qanchalik tushunarli bo'lishi yaqqol ko'rinadi.

Bir aktyor teatri tomoshabinining yoshini o'rta yoshli, keksa yoshli yoki yoshlar deb belgilay olmaymiz. Demak, aktyor ijro etayotgan qahramonlarining xarakteri, tuyg'ulari, fikri har qanday yoshdagi tomoshabinlarga to'laligicha etib borishi uchun ham hatti-harakatli plastik ifoda muhim deb o'ylaymiz. Bundan tashqari, u o'z iqtidoridan to'g'ri va o'rinli foydalana bilishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Товстоногов Г. *Круг мыслей*. – Л.: Искусств. 1972. – с-6.
2. Таиров А. *Записка режиссёра*. – М.: ВТО. 1970. – с-107.
3. *Teatr*. 1958. №7.
4. Abraykulova N. *Raqs nomerini yaratish bosqichlari, turlari va uning xususiyatlari. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti xabarлари*. 2024. №1(28). – 34-35-b.
5. Abraykulova N. *Yosh aktyorlarda raqs texnikasi masalasi. Oriental Art and Culture*. 2023. № 5. – 404-406-b.
6. Ismailov D. *Sahna qilichbozligining tarixiy va zamonaviy kino janrlaridagi rivoji. Oriental Art and Culture*. 2025. № 2. – 388-392-b.

Zuxra Arzibayeva

O'zDSMI "San'atshunoslik va madaniyatshunoslik"
kafedrasi katta o'qituvchisi

YOSHLAR TARBIYASIDA MUSIQALI DRAMALARNING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlar tarbiyasida musiqali dramalarning ahamiyati yoritiladi. Musiqa va drama san'ati yoshlarning estetik didini shakllantirish, axloqiy fazilatlarini rivojlantirish, vatanparvarlik ruhini singdirish va ijodiy tafakkurini kengaytirishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: yoshlar tarbiyasi, musiqa, drama, sahna san'ati, estetik tarbiya, axloqiy qadriyatlar, milliy ruh, ijodkorlik.

THE ROLE OF MUSICAL DRAMAS IN THE EDUCATION OF YOUTH

Abstract. This article highlights the importance of musical dramas in the education of young people. Music and drama art are important tools for forming the aesthetic taste of young people, developing their moral qualities, instilling a sense of patriotism, and expanding their creative thinking.

Keywords: youth education, music, drama, performing arts, aesthetic education, moral values, national spirit, creativity.

O'zbekistonda milliy musiqa san'atimizni rivojlantirish, musiqa san'atini umumiy o'rta-ta'lim maktablarida o'quvchi yoshlarga badiiy-estetik kamol toptiruvchi vosita sifatida yanada kengroq targ'ib qilish va yoshlarga musiqa san'ati tarixini yanada chuqurroq tarzda yetkazib berish muhim vazifa hisoblanadi. Chunki yoshlarni ma'naviy jihatdan tarbiyalashda san'atning o'rni juda katta. Shuning uchun ham bugungi kunda ta'lim tizimida san'at yo'nalishlariga katta e'tibor qaratib kelinmoqda.

Bugungi globallashuv davrida yoshlar tarbiyasi masalasi har qachongidan ham dolzarbdir. Yosh avlodni har tomonlama barkamol, ma'naviy etuk, vatanparvar insonlar qilib tarbiyalash jamiyatning asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Bu borada san'atning, xususan, musiqali dramalarning ahamiyati beqiyosdir.

Musiqali drama – bu sahna san'atining bir turi bo'lib, unda musiqiy ifodalar, qo'shiqlar, raqslar hamda dramatik obrazlar uyg'un holda yoritiladi. Bu janr yosh tomoshabin qalbiga ta'sir o'tkazuvchi kuchli vosita sanaladi. Chunki musiqa va sahna san'ati inson his-tuyg'ulariga bevosita ta'sir qiladi, uni hayajonga soladi, o'ylantiradi va ruhlantiradi.

Musiqali drama – 1) musiqa (vokal va cholg'u) hamda so'z san'atiga asoslangan sahna asari, musiqali teatr janri. Ilk namunalari Sharq (masalan, V asr Hindiston, XII asr Xitoy)da shakllangan. Mazkur janr Ozarbayjonda XX asr boshida, O'rta Osiyo va Qozog'istonda 1920-yillarda vujudga kelgan. Musiqali dramada sahna voqealari, qahramonlarning ichki kechinma va holatlari, o'zaro munosabatlari so'z, musiqa, dramatik harakat, shuningdek, raqs orqali ifodalanadi, musiqa va so'z bir-birini to'ldirib, asar mazmunini ochishga xizmat qiladi. O'zbekistonda musiqali drama janri 1910-1920-yillardan milliy adabiy-badiiy tomosha san'ati va musiqa merosi zaminida shakllana boshladi. Uning tarkib topishida o'zbek xalq tomoshalarida musiqadan foydalanish tajribalari, shuningdek, ozarbayjon teatrining musiqali dramatik spektakllari muhim rol o'ynadi. Hamzaning "Hoy, ishchilar", "Qarmoq", "Quzg'unlar" kabi insseniroykalar, "Farg'ona fojiasi" tetralogiyasi; G'ulom Zafariyning "Halima" pyesasi; Xurshidning Navoiy dostonlari asosida yaratilgan "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" asarlarida Musiqali dramaning o'ziga xos jihatlari mustahkamlana boshladi. O'zbek musiqali dramasi o'z taraqqiyotida bir necha davrni bosib o'tdi. Dastavval pyesaga mos musiqa materiali xalq ijodidan saralab olingan bo'lsa, 1930-yillarning boshida S.Abdullaning "Po'rtana", Muzaffar Muhamedov va Komil Yashinning "Ichkarida" kabi zamonaviy asarlari sahnalashtirilganida xalq musiqa merosi namunalarini qayta ishlashga urg'u berilgan. O'zbek bastakor va kompozitorlari musiqali drama musiqasining ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirishdi. "Layli va Majnun" (Navoiyning shu nomli dostoni asosida Xurshid librettosi; T.Sodiqov va N.Mironov musiqasi), "Farhod va Shirin" (Navoiy-Xurshid, V.Uspenskiy), "Gulsara" (K.Yashin; R.Glier) kabi Musiqali dramalar shular jumlasidandir. Musiqali dramaning adabiy va musiqa jihatidan yuksalishida dramaturglardan K.Yashin,

S.Abdulla va bastakor T.Jalilovning xizmatlari katta. Ular qalamiga mansub “Nurxon”, “Ravshan va Zulxumor” (K.Yashin; T.Jalilov), “Tohir va Zuhra”, “Alpomish”, “Muqimiy”, “Gul va Navro‘z” (S.Abdulla, T.Jalilov) kabi yetuk Musiqali dramalar mavjud. 1950-yillardan boshlab bu janrda mustaqil ijod qiluvchi o‘zbek kompozitorlari etishib chiqdi: M.Leviyev, A.Muhamedov, S.Boboyev, H.Rahimov. Ik.Akbarov, D.Zokirov, D.Soatqulov, S.Jalil, M.Yusupov, S.Hayitboyev, M.Bafoev, M.Mahmudov, F.Olimov va boshqa Ular o‘zbek musiqa merosi, Yevropa professional musiqa uslubi, ifoda vositalari va shakllari (jumladan, ariya, duet va boshqa ansambllar, xor va raqs sahnalari)ga tayanib, o‘z musiqali dramalarida haqiqiy musiqiy dramaturgiya hosil qilishga intilishdi. Dramaturg, kompozitor va ijrochilarning malakasi oshishi natijasida musiqali drama zamonaviy professional musiqali dramatik janr darajasiga ko‘tarildi va o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ldi. “Vatan ishq” (Z.Fatxullin, Sh.Sa’dulla; S.Boboyev), “Momo er” (Ch.Aytmatov qissasi asosida T.Tula insseniroykasi; I.Akbarov musiqasi), “Navoiy Astrobodda” (I.Maxsumov; Y.Rajabiy, S.Jalil), “Prometey” (Y.Marsinkyavichyus; M.Bafoev), “Yusuf va Zulayho” (R.Bobojon; F.Olimov), “Kumush shahar malikasi” (I.Sulton; Ik.Akbarov) kabi musiqali dramalar bunga misoldir. Sof drama kabi musiqali drama ham musiqali drama, musiqali fojia, musiqali komediya kabi turlarni o‘z ichiga oladi. O‘zbek kompozitorlari ijodidan katta o‘rin olgan musiqali komediyani musiqashunoslar mustaqil janr sifatida tadqiq qiladilar;

2) operaning dastlabki nomlaridan biri (italyancha *dramma in musica*, *dramma per(la) musica*). XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Italiya (masalan, K.Monteverdi ijodi)da paydo bo‘lgan. 1639-yil paydo bo‘lgan yangi “opera” nomi musiqali drama o‘rnini egallay boshlagan. XXI asr o‘rtalarida R.Vagner o‘zining yuksak musiqali-dramatik rivojiga ega bo‘lgan “Nibelunglar uzugi” tetralogiyasi, “Tristan va Izolda”, “Parsifal” operalarini musiqali drama deb ta’riflagan [1. 324,330-b.].

Musiqali dramalar yoshlarning estetik tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Go‘zal kuy va she’r, obrazli harakatlar orqali ular san’atga mehr qo‘yadi, nozik did bilan

qarashni o'rganadi. Ayniqsa, milliy musiqa va qadriyatlar asosida yaratilgan asarlar yoshlar qalbida o'zligiga bo'lgan hurmatni kuchaytiradi, ularni milliy g'urur bilan tarbiyalaydi.

Estetik tarbiya – bu insonning go'zallikni anglash, qadrlash va yaratishga bo'lgan qobiliyatini shakllantirish jarayonidir. Yosh avlodning estetik didini rivojlantirish esa jamiyatning madaniy taraqqiyotini belgilovchi muhim omillardan biri sanaladi. Ushbu jarayonda musiqali drama teatrining o'rni beqiyosdir, chunki bu san'at turi go'zallik, ma'naviyat va hayotiy haqiqatni bir butun holda yoritadi.

Yoshlarning estetik tarbiyasida musiqali drama quyidagi yo'nalishlarda muhim ahamiyat kasb etadi:

1. Go'zallikni his qilish qobiliyatini shakllantiradi. Sahnadagi liboslar, dekoratsiyalar, harakatlar va musiqiy ifodalar orqali yoshlar badiiy go'zallikni anglashni o'rganadi.

2. Ijodiy fikrlash va tasavvur dunyosini kengaytiradi. Musiqali dramatik asarlar ko'pincha ramziy, obrazli shaklda yaratilgani uchun ularni tushunish, talqin qilish orqali yoshlar o'z tafakkur doirasini kengaytiradi.

3. Milliy qadriyatlar va madaniyatni singdiradi. O'zbek musiqali teatrlarida aksariyat sahna asarlari xalq og'zaki ijodi, folklor va tarixiy obrazlarga asoslanadi. Bu esa yoshlarning o'zligiga bo'lgan hurmatini oshiradi.

4. Estetik zavq va ruhiy tarbiyani uyg'unlashtiradi. Musiqa va sahna san'ati orqali inson qalbida quvonch, hayajon, tasalli kabi tuyg'ular uyg'onadi, bu esa ruhiy sog'lomlikni mustahkamlashda xizmat qiladi.

5. Jamoaviylik va madaniyatli muomala ko'nikmasini shakllantiradi. Teatrqa borish, sahna madaniyatini tushunish, boshqalar bilan badiiy tajriba almashish yoshlarning ijtimoiy faolligini ham oshiradi [4, 99-b.].

Bugun zamonaviy texnologiyalar yoshlarni ko'proq virtual olamga tortayotgan bir paytda, ularni tirik san'at – teatrqa, ayniqsa musiqali drama spektakllariga jalb etish zarur. Buning uchun maktablar, kollej va universitetlarda teatr san'atini targ'ib qilish, yoshlar teatr guruhlarini faoliyatini rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega.

Musiqali drama teatri yoshlarning estetik tarbiyasida nafaqat ko'ngilochar vosita, balki ularni ongli, didli va ma'naviy etuk insonlar qilib tarbiyalaydigan kuchli madaniy-milliy maktabdir. Shunday ekan, bu san'at turini yoshlar orasida keng targ'ib qilish – kelajak avlodning estetik dunyoqarashini shakllantirishda muhim qadam bo'lib qoladi.

Bundan tashqari, musiqali dramalar axloqiy tarbiyada ham muhim ahamiyat kasb etadi. Asarlarda ko'tarilgan mavzular, obrazlar, ijtimoiy muammolar va ularning badiiy yechimlari yoshlarga hayotiy saboq beradi. Masalan, ezgulik va yovuzlik kurashi, rostgo'ylik, fidoyilik, do'stlik va muhabbat kabi tushunchalar obrazlar orqali jonli yetkaziladi.

Zamonaviy yoshlar ko'proq vizual va hissiy ta'sirga ega manbalarga e'tibor qaratadi. Shu nuqtai nazardan, musiqali dramatik asarlar ular bilan aloqa o'rnatishda eng samarali usullardan biridir. Bunda teatr jamoalari, madaniyat markazlari va ta'lim muassasalari hamkorligida spektakllar tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, musiqali dramalar yoshlarni tarbiyalashda kuchli vosita sifatida xizmat qiladi. Ular nafaqat estetik zavq bag'ishlaydi, balki yoshlarga hayotiy saboq beradi, ularni ezgulikka, vatanparvarlikka, ijodkorlikka undaydi. Shu sababli musiqali dramatik asarlarni yaratish va yoshlar orasida keng targ'ib qilish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Shuningdek, bugungi kunda yoshlarimiz, o'quvchilar, oliy ta'lim muassasalari talabalarining teatr san'atiga bo'lgan e'tibori, qiziqishlarini oshirmog'imiz lozim. Ertamiz kelajagi bo'lgan yoshlarni teatr tomoshalari orqali ta'limiy-tarbiyaviy tushunchalarini, tasavvur olamini boyitishimiz mumkin bo'ladi. Imkon qadar teatr san'atining ahamiyati haqida yoshlar, ularning ota-onalariga ma'lumot, tushunchalar berib targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish lozim. Chunki farzandlarimiz teatr, sahna asarlarini jonli tomosho qilish orqali o'zlariga ma'naviy ozuqa olishadi. Teatrlarimizda sahnalashtirilayotgan sahna asarlarining asosiy maqsadi ham kelajak yosh avlodni ma'naviy barkamol, etuk insonlar qilib, ularni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lmog'i kerak.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Jabborov A. Musiqiy drama va komediya janrlari O'zbekiston kompozitorlarining ijodiyotida. – Toshkent. 2000. – 324-330-b.
2. Toshqulovich P. Musiqa o'qituvchisi va uning kasbiy mahorati. *Academic research in educational sciences*. 2020. № 4. – 703- 712-b.
3. Гулов С. Современное преподавание музыки. Подходы и инновации. *Проблемы педагогики*. 2020. № 3. – с-48.
4. Гулов С. Музыка и её воздействие на психическую деятельность человека. *Вестник науки и образования*. 2020. № 2 (99). – с-21.
5. Losev A. *Qadimgi estetika tarixi: ming yillik rivojlanish natijalari*. II jild. – M.: 1994. – с-76–87.

Gulchehra Mufti-zade

*O'zDSMI, "San'atshunoslik va madaniyatshunoslik"
kafedrası katta o'qituvchisi*

RAMZ VA BADIY OBRAZ

Annotatsiya. *Mazkur maqolad, ramz va badiiy obrazning o'ziga xos xususiyatlari, ular o'rtasidagi bog'liqliklar, shuningdek, ramz tushunchasi va ramziylikning falsafiy va badiiy ahamiyati haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *ramz, obraz, falsafa, madaniyat, san'at, belgi, g'oya, ishora.*

SYMBOL AND ARTISTIC IMAGE

Annotation. *The article discusses the features of a symbol and an artistic image, the relationship between them, as well as the concept of a symbol and the philosophical and artistic meaning of symbolism.*

Keywords: *symbol, image, philosophy, culture, art, idea, sign, logo.*

San'at murakkab ijtimoiy voqelik sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u o'tmish avlodlar mehnati va bilimlarini o'ziga singdirib oladi, saqlaydi va boyitib boradi. Badiiy qadriyatlarni to'plab, ularni kelgusi avlodlarga yetkazib berish bilan bog'liq jarayonlarni o'z zimmasiga oladi. Bu borada u badiiy ifoda vositasi bo'lgan ramzlardan, majozlardan, obrazlardan unumli foydalanadi. Bu kabi ifoda vositalar ichida ramzlar aynan majoz va obrazdan oziqlanib, o'ziga xos ramziylik yaratadi.

O'tgan asrlardagi ma'lum bir davr xususiyatlarini bugungi kunda anglash yoki bugungi kun ruhini uzoq kelajakka yetkazishda ramzlar muhim vosita vazifasini bajaradi. Ramzlarning o'ziga xos xususiyatlari va ularning badiiy-falsafiy ahamiyati borasida fikr yuritishdan oldin ramz tushunchasi va uning mohiyatiga alohida to'xtalamiz.

Ramz tushunchasini anglashda ramz iborasining lug'aviy ma'nosini bilish ahamiyatlidir. Ushbu iboraga mavjud manbalarda shaklan va hajman har xil tariflar mavjud bo'lsa-da, ma'no va mantiq bir xil asoslangan.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” kitobida ramz shunday izohlanadi: Ramz – belgi, imo, ishora, laqab, taxallus. Biror g‘oya, tushuncha, hodisa kabilarni ifodalovchi, eslatuvchi shartli belgi, ishora [1, 346-b.]. Ushbu izoh bir oz qisqa tushunchalardan iborat bo‘lsada, ramz xususiyatlarini ifodalovchi asosiy terminlar keltirilgan.

Ramz – bu belgi. Predmet va hodisalarning belgisi. Ya’ni biror predmet, xodisa yoki holatning badiiy obrazli shaklidir.

Ramz atamasining belgi atamasi bilan bog‘liqligi nimada?

Belgi – tanib olish, ko‘rsatish yoki farqlashga xizmat qiluvchi narsa, nishon, alomat, tang‘a. Moddiy, hissiy ravishda idrok etiladigan predmet, voqea yoki harakat. Bu harakat bilishda ko‘rsatmalar, ishoralar sifatida yoki boshqa predmet, xususiyat, munosabatlarda namoyon bo‘ladi [2, 686-b.].

Bundan kelib chiqadiki, belgi-tanish, ko‘rsatish va farqlash uchun xizmat qiluvchi alomat ekan. Ya’ni biror voqea-hodisa, vaziyat, holat va shu kabilardan darak beruvchi nishona. Demak, belgi va ramz o‘rtasidagi bog‘liqlik belgining ramzga xizmat qilishidir. Muayyan belgining atrofga uzatayotgan axboroti ma’lum ma’noda falsafiy alomatlarga tayanib, ramziylik kashf etadi. Natijada, u ma’lum bir holat, predmet yoki xodisaning ramziga aylanadi.

Ramz iborasining “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” kitobidagi ta’rifiga ko‘ra: ramz - (arab. – ishora qilmoq) (badiiy adabiyotda) – voqelikni badiiy aks ettirishning shartli usuli; badiiy shartlilik shakllaridan. Ramz majozdan farq qilib, mazmuni obrazli qurilishi bilan bog‘liq bo‘ladi va ko‘p ma’nohiligi bilan ajralib turadi. Ramz barcha xalqlar folklori va adabiyotida qadimdan mavjud. Ramziy obrazlar muayyan tizimni tashkil etadi va ayrim hollarda ko‘pchilik xalqlar adabiyoti va san’atida mushtarak mazmunni ifodalaydi. Masalan, sher – mardlik, tulki – makkorlik, bo‘ri – ochko‘zlik va boshqalar. Adabiyot tarixida asrlar davomida ishlatilib kelinayotgan ramziy obrazlar tizimi ham mavjud; gul – go‘zallik, ma’shuqa; bulbul – oshiq; sariq rang – mahzunlik, qora rang – motam ramzi va boshqalar [3, 247-b.].

Haqiqatdan ham, ramzlar insoniyatni borliqqa bo'lgan munosabatlarning g'oyaviy ixcham shaklidir. Bundan kelib chiqadiki, ramziylikning vazifasi lo'ndalik.

Ya'ni ramzlar orqali ma'lum bir katta davr ichida bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni ixcham shaklda aks ettirish mumkin. Yoki aytmoqchi bo'lgan fikr, orzu-istak yoxud ichki kechinmalarni maxsus bir ramziy holat orqali ifoda etish va hokazo.

Demak, ramzlar o'zida mujassamlashtirgan g'oyani inson ongida juda tez, serma'no va tasirchan tarzda etkazish imkonini beradi.

Ramzlar haqida bugunga qadar ko'plab olimlarning bildirgan fikrlari mavjud. Ularning har biri o'z mavzusidan kelib chiqib tegishli izohlarni beradi. Biz mavjud izohlardagi ramzlarning mohiyati va vazifalarini tahlil qilish yoki bir-biri bilan solishtirishdan yiroq holda o'z tushunchalarimizni imkon qadar asoslash va munosabat bildirishga harakat qilamiz.

Ramz keng ma'noda voqealarni jonli mushohada qilish orqali vujudga kelgan tasavvurdan iborat. Shunga asoslanib aytish mumkinki, ramz voqelikning in'ikosidir. O'z tabiatiga ko'ra ramz voqelik haqidagi muayyan umumlashma bo'lib, u aks etgan narsaning yolg'iz o'ziga ishora qiladi.

Bu borada taniqli rus faylasufi A.F.Losevning quyida bildirgan fikrlarini keltiramiz: "Ramz narsaning mazmuni, mohiyati bo'lsa ham biroq har qanday mazmun va mohiyat narsaning ramzi bo'la olmaydi" [4, 258-b.]. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, narsaning har qanday mazmun va mohiyati uning ramzi bo'la olmaydi. Narsa mazmuni va mohiyatining ramzga aylanishi uchun ular o'ziga xos qayta idrok etilishi, ma'lum darajada shartlilik asosida ko'pchilik tomonidan bir xilda qabul qilinadigan darajada ko'tarilishi lozim. Demak, ramz uchun narsaning faqat umumlashma mohiyatining o'zi kamlik qiladi. Narsa mazmunining ramzga aylanishi va umumlashma shunday keng qamrovli miqyosga ko'tarilishi uchun unda ko'plab mazmuniy ufqlar chaqnab turishi shart. Bunday umumlashma, ya'ni ramz narsaning o'ziga xos shakllantirilgan, tartibga solingan va hamma vaqt o'zida ma'lum bir g'oyani ifodalab turadigan ko'rinishidan iborat bo'ladi. Ramz shunday murakkab, shu qadar ko'p qirrali hodisaki, uning barcha xususiyatlarini biror ta'rif

doirasida qamrab olish qiyin. Shuning uchun bo'lsa kerak, deyarli ko'pchilik lug'atlarda "ramz" (simvol) atamasi ikki xil ma'noda talqin qilinadi.

Tor ma'noda, bu termin tabiiy, falsafiy fanlardan, shuningdek, insonning amaliy hayotida amal qiluvchi maxsus belgilarni anglatadi. Masalan, "X" (iks) yoki "Y" (igrek), yo'l qoidalaridagi barcha belgilar, va davlat ramzlari.

Keng ma'noda "ramz" termini san'atning barcha turlaridagi obraz tushunchasini butun murakkab jihatlari bilan o'zida qamrab oladi. Chunki ramz va badiiy obraz san'atda shu qadar aloqador tushunchalarki, ba'zan ular o'zaro to'la birikib ketsalar, ba'zan badiiy asar mazmunining taqozosi bilan o'zaro butunlay zid semantik munosabatda bo'ladi.

"Ramz shunday murakkab xodisaki, uni yaxlit bir formula sifatida badiiy obraz tarkibiga qo'shib, yoki undan ayirib olish mumkin emas" [5, 24-b.].

Ushbu fikrlarni asoslash maqsadida aynan ramz va obraz o'rtasidagi bog'liqliklarga to'xtalamiz. Shu o'rinda obraz so'zning lug'aviy ma'nosini to'liq keltirish lozim bo'ladi.

Obraz – badiiy obraz voqelikni faqat san'atga xos usulda o'zlashtirib va o'zgartirib xarakterlovchi estetik kategoriya. Shuningdek, badiiy asarda ijodiy qayta yaratilgan har qanday voqea ham obraz deb yuritiladi.

Obraz voqealilikning badiiy in'ikosi sifatida real mavjud obyektning hissiy aniq, tayin zamon va makonda davom etgan, moddiy tugal, o'ziga etuk xususiyatlarga ega bo'ladi.

Badiiy obraz vositasida subyektivlik bilan obyektivlikning yakka holat bilan umumiylikning, ideallik bilan reallik o'zaro muvofiq munosabatlari ijodiy ishlab chiqariladi.

Badiiy asarda obraz so'z vositasida yuzaga chiqariladi. Adabiy asarning materiali ashyoviy asosdan (bo'yoqlar, marmartosh va b.) emas, balki belgilar tizimi, til, so'z materialidan iborat bo'lgani uchun ham so'z bilan ifodalangan. Obrazda ko'rgazmalilik tomoni plastik obrazga nisbatan kam aks etadi.

Shoir hatto konkret – tasviriy so'zlardan foydalanganda ham, predmetning ko'zga ko'rinadigan qiyofasini emas, assotsiativ aloqadagi mazmuniy ko'rinishini

yaratadi. Badiiy obrazning muhim vazifasi uning hayotdagidek salmoqdorlik, yaxlitlik va jonlilikka ega bo'lishidir [6, 439-440-b.].

Demak, ramz obrazning mohiyatini oydinlashtiradi, shaklan yorqinlashtiradi, mazmunan chuqurlashtiradi, hissiy ta'sirchanligini kuchaytiradi. Ko'rinib turibdiki, ramziy obraz asarning badiiylik darajasini, serjiloligini va ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Ramz va obraz atamalarining xususiyatlari birikmasi ramzlarning badiiy ahamiyatini belgilashdagi xizmati katta.

O'zbek mumtoz adabiyotida, xalq og'zaki ijodiyoti va umuman san'atda ramz tushunchasi o'zining ko'p ma'noliligi bilan bugunga qadar muvaffaqiyatli qo'llanilib kelinmoqda. Ayniqsa xalq orasida kezib yurgan, juda qadimdan og'izdan og'izga o'tib kelayotgan xalq maqollarining ishlatilishi o'zbek tilining naqadar boy va qadiymiyligidan darak beradi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ramziylik qaysidir ma'noda lo'ndalikdir. Ramziy fikrlash, obrazli gapirish va suhbat chog'ida xalq maqollaridan foydalanish, bu aytilmoqchi bo'lgan fikrning suhbatdoshga qisqa, aniq va lo'nda tushuntirish demakdir. Ramziy fikrlash orqali obrazli gapirishda inson ongi qisqa muddat ichida aytilmoqchi bo'lgan fikrni falsafiy mushohada etadi. Bunda ba'zan oddiy fikr bir oz badiiylashtiriladi va asosiy fikr kesatiq ma'nosida inson harakteridagi qusurlarning ba'zi hayvonlardagi xislatlarga mengzalishi nazarda tutiladi.

Binobarin, ramziy fikrlashda insonlardagi ba'zi yaxshi va yomon xislatlar hayvonlardagi umumiy xarakterga yoki narsa va xodisalarning xususiyatlariga daxldorlik nazarda tutiladi. Bu kabi o'xshatishlar ko'proq badiiy adabiyotda shoirlarning poetik ramzlarga bo'lgan murojaatida ko'rinadi. Masalan, yuqorida keltirilgan misoldagi mulla obrazini olaylik. Bunda eshakning mullaga tenglashtirilishi va hatto ilmga amal qilmagan mulladan ko'ra eshakning foydaliroq ekani haqida fikr boradi. Aslida eshak – tentaklik, nodonlik, qaysarlik, ishratparastlik bilan, biroq ayni vaqtda sabr-toqat, yuvoshlik, bo'ysunish, me'yorni bilish bilan ham belgilanadi.

Xulosa qilib aytganda, bayon qilingan fikrlar, keltirilgan misollar orqali, ramz va badiiy obrazning o'ziga xos xususiyatlari, ularning o'rtasidagi bog'liqliklar,

shuningdek, ramz tushunchasi va ramziylikning falsafiy va badiiy ahamiyatini imkon qadar isbotiga urindik. Zero, ramz tushunchasi badiiylikka tayanadi, ramziylik va badiiy obraz falsafiy mushohada etish bilan belgilanadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.* – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti: 3-tom. – 346-b.
2. *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.* – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti. 2004. 1-tom. – 686-b.
3. *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.* – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti. 2004. 6-tom. – 247-b.
4. *Лосев А. Логика символа. Философия, мифология, культура.* – Москва: 1991. – с-258.
5. *Jumatova N. Hozirgi o'zbek she'riyatida rang bilan bog'liq ramziy obrazlar.* – Toshkent: 2000. – 24-b.
6. *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.* – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti. 2003. 6-tom. – 439-440-b.
7. *Mavrulov A. Madaniyatshunoslik. Kulturologiya.* 2005.
8. *Mufti-zade G. Interpretation of World Dramatic Art in Uzbek Theatre. Theoretical & Applied Science.* 2020. № 11. – p-555-559.
9. *Mufti-zade G. The Peculiarities of Symbols and Symbolism in Theatrical Art. Journal of Intellectual Property and Human Rights.* 2024. № 3(11). – p-202-205.
10. *Mufti-zade, G. Characteristics of Symbols and Artistic Images. European Journal of Humanities and Educational Advancements.* № 3(4). – p-175-177.
11. *Нишанбаева К. Культурные аспекты решения женского вопроса в Узбекистане (20-30 годы); Опыт и последствия.* – 1998.

Kamoliddin Umarov

O'zDSMI "San'atshunoslik va madaniyatshunoslik"
kafedrasi o'qituvchisi

ZAMONAVIY IJTIMOY-MADANIY JARAYONLARDA O'ZBEK TEATRINING O'RNI

Annotatsiya. So'nggi yillarda teatr san'atini ham qo'llab-quvvatlash, xususan, moddiy-texnik bazani yaxshilash, sahna ijodkorlarini rag'batlantirish borasida qator sa'y-harakatlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqolada zamonaviy ijtimoiy-madaniy jarayonlarda o'zbek teatrining ahamiyati xususida tahliliy fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, teatr san'ati, spektakl, madaniyat, ijtimoiy-madaniy jarayon, ijtimoiylashuv, transformatsiya, integratsiya.

THE ROLE OF UZBEK THEATRE IN CONTEMPORARY SOCIAL AND CULTURAL PROCESSES

Annotation. In recent years a number of measures have been taken to support theatrical art, in particular, to improve its material and technical base, to stimulate creative workers of the stage. This article analyzes the significance of Uzbek theatre in contemporary socio-cultural processes.

Keywords: globalization, theatrical art, performance, culture, socio-cultural process, socialization, transformation, integration.

Inson va jamiyat hayotida, xalqning ma'naviy dunyosini, ongu tafakkurini yuksaltirishda teatr san'atining o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

Shavkat Mirziyoyev

O'zbek teatri tarixiga nazar tashlansa, barcha davrlarda ijtimoiy-madaniy jarayonlar sahna san'atiga bevosita ta'sir ko'rsatgani ayon bo'ladi. Xususan, o'tgan asrning boshlarida Turkistonda jadid ma'rifatparvarlarining say'-harakati va tashabbusi bilan yozma dramaturgiya va Yevropa tipidagi professional teatrning vujudga kelishini ham shubhasiz, davrning o'zi taqozo qilgan edi. Boisi,

mamlakatda hukm surgan ilmsizlik, ma'naviy qashshoqlik singari illatlarga chek qo'yish, Turkistonni jahonning eng ilg'or, taraqqiy etgan davlatlari qatoriga olib chiqish jadidlarning asosiy maqsadiga aylandi. Bu vazifani amalga oshirish uchun ular yangicha ta'limga asoslangan – “usuli jadid” maktablari, matbuot qatorida jonli va ta'sirchan san'at turi – teatrga ham murojaat qilishdi. Bu haqida jadid ma'rifatparvarlarining ulug' namoyandasi Mahmudxo'ja Behbudiy mashhur “Teyotr nadur?” nomli maqolasida shunday yozadi: “Teyotr nimadur? Javobig'a teyotr ibratnomadur, teyotr va'zxonadur, teyotr ta'zir adabidir. Teyotr oyinadurki, umumiy hollarni anda mujassam va namoyon suratda ko'zliklar ko'rub, karquloqsizlar eshitib, asarlanur. Xulosa: teyotr va'z va tanbih etguvchi hamda zararlik odat, urf va taomilni, qabih va zararini ayonan ko'rsatguvchidir. Hech kimni rioya qilmasdan to'g'ri so'ylaguvchi va ochiq haqiqatni bildurguvchidir” [1].

Asr boshida Turkistonga gastrol safarlari bilan rus va qardosh millat teatrlari tez-tez tashrif buyurar, tabiiyki, bu jarayon o'zbek ziyolilarining sahna san'atiga bo'lgan havasu ishtiyoqini kuchaytirardi. O'zimizda ham xuddi shunday, ehtimol undanda yuksak saviya va darajadagi teatr yaratish, millat ahvoli ruhiyati, dardu kechinmalarini sahnada ko'rsatish ziyoli qatlamning azaliy orzusi edi. Mustaqillik davri O'zbekiston teatr san'atining o'ziga xos xususiyatlari, asosiy tendensiyalari, jamiyat madaniy hayotidagi o'rni va ustuvor-vazifalar, menejment va marketing masalalari, teatrlarning repertuarlari, spektakllarning tahlili asosida teatr san'ati sohasida ro'y bergan transformatsiya va modernizatsiya jarayonlarini tadqiq etish bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega.

O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga asoslangan taraqqiyot yo'liga o'tar ekan, rivojlanishning evolyutsion yo'lini tanladi. Bu islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirishni, bozor qonuniyatlarini tadrijiy izchillikda yuzaga chiqarishni taqozo etardi. Mamlakatda erkin, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Natijada san'at va madaniyatning turli sohalarida ijobiy o'zgarishlar ko'zga tashlandi. “Ijodiy jamoalar yagona sovet madaniyatini tuzish kabi soxta metadologiya iskanjasidan xalos bo'lib, o'z faoliyatlarini o'zlari

tashkil etishga kirishdilar. Ya'ni, mustaqillik tufayli chinakam ijodiy erkinlik yuzaga keldi" [2].

2017-yildan O'zbekiston madaniy hayotida yangi sahifa ochildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylangan Sh.M.Mirziyoyev adabiyot, san'at va ma'naviy faoliyat bilan bog'liq boshqa sohalarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratdi. 2017-yilning 3-avgust kuni Prezident yurtimizning ijodkor ziyolilari, adabiyot va san'at namoyandalari bilan uchrashib, bevosita ijodiy sohalarda yig'ilib qolgan muammolarni atroflicha tahlil qildi, ularni bartaraf etish yuzasidan taklif-mulohazalarini bildirdi. "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" mavzusidagi mazkur muloqotda mamlakatimizda adabiyot, teatr, kino, musiqa, tasviriy san'at va boshqa ijod turlarini rivojlantirish bo'yicha dolzarb fikrlar o'rta tashlandi. Xususan, davlatimiz rahbari teatr san'atida echimini kutayotgan dolzarb muammolarga ham alohida e'tibor qaratdi, teatrlarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash, sahna ijodkorlarini qo'llab-quvvatlash, xalqimiz ma'naviyatini yuksaltiruvchi badiiy-barkamol sahna asarlari yaratish bo'yicha zarur taklif-mulohazalarini bildirdi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Aksariyat teatrlarimizning repertuarlari g'oyaviy-badiiy jihatdan nochor, ulardan o'rin olgan spektakllarda bugungi kun nafasi, odamlarni o'ylantirayotgan, hayajonga solayotgan jiddiy ijtimoiy muammolar o'z aksini topmayapti. Afsuski, teatrlarimiz ko'proq maishiy mavzulardagi engil-yelpi, bachkana asarlar, odamga na ma'naviy oziq, na estetik zavq beradigan tomoshalarni namoyish etishga o'rganibqolgan" [3]. Mazkur tanqidiy mulohazalardan to'g'ri xulosa chiqarish, mavjud muammolarni bartaraf etish, o'zbek teatrini yangi bosqichga olib chiqish sahna ijodkorlari zimmasidagi asosiy vazifaga aylandi.

2023-yil Prezident Sh.Mirziyoyev raisligida Respublika Ma'naviyat va Ma'rifat kengashining kengaytirilgan yig'ilishi bo'lib o'tdi. Prezidentimiz ma'naviy-ma'rifiy hayotimizning ko'plab jabhalari qatori teatr san'atini rivojlantirish, sohaning istiqbolini belgilash bo'yicha zarur xulosa va takliflarini bildirdi. Jumladan, Madaniyat vazirligiga teatr san'atini rivojlantirish bo'yicha dastur ishlab chiqish vazifasi topshirildi. Unda eng yaxshi pyesalar uchun ijodiy

buyurtma berish, ijodiy va yordamchi xodimlarning xorij teatrlarida mahoratini oshirish, yosh rejissyorlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida Mannon Uyg'ur nomidagi mukofot ta'sis etish singari vazifalar belgilandi. Korxona va muassasalarda oyning bir kunini "Teatr kuni" sifatida e'lon qilish va xodimlarning teatrga borishini yo'lga qo'yish zarurligi ta'kidlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2024-yil 22-noyabr sanasida e'lon qilingan "Teatrlarning jamiyat madaniy hayotidagi ahamiyatini oshirish va ular faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-399-sonli Qarorida 2025-yildan boshlab, O'zbekiston teatr jamoalarining milliy reytingi tuzilishi hamda har yili 27-mart – Xalqaro teatr kunida e'lon qilinishi belgilandi. Bunda: teatr xodimlari milliy reytingga, shuningdek, Madaniyat vazirligi tomonidan belgilanadigan teatrlar ijodiy xodimlarining spektakl sahnalashtirish va ijro etish me'yorlariga muvofiq holda rag'batlantirilishi, milliy reyting teatrlar va ularning ijodiy xodimlarining faoliyatini baholash hamda yil davomida namoyish etilgan sahna asarlariga tomoshabinlarning munosabatlari asosida shakllantirilishi ta'kidlandi.

Shuningdek, teatrlar boshqaruvi va iqtisodiy faoliyatiga doir bir qator vazifalar belgilangan bo'lib, ularning amaliy ijrosi milliy teatr san'ati taraqqiyotiga xizmat qilishi shubhasiz. Xususan, 2025-yildan e'tiboran:

1)teatrlar faoliyati, shu jumladan, ularda namoyish etilayotgan asarlarni reklama qilish xarajatlarini moliyalashtirish uchun davlat buyurtmasi asosida asarlarni yaratish uchun rejalashtirilgan byudjet mablag'larining 10 foizigacha miqdorda mablag' yo'naltirishga;

- o chiptalarni realizatsiya qilishni autsorsing asosida amalga oshirishga;
- o teatrning asosiy faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmagan holda savdo nuqtalarini, pulli xizmatlar ko'rsatish shoxobchalarini, shu jumladan, reklama vositalarini joylashtirishga, tashrif buyuruvchilar uchun "Sahna ortiga sayohat" mavzusidagi ekskursiyalarni tashkil etishga;

o teatrlar brendini yaratish, faoliyatini targ'ib qilish, marketing va qo'shimcha pullik xizmatlarni yo'lga qo'yishda xususiy sektor xizmatlaridan foydalanishga ruxsat beriladi.

2025-yil 1-yanvardan boshlab 2026-yil 31-dekabrga qadar huquqiy eksperiment sifatida O'zbekiston davlat yoshlar teatri hamda Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat akademik katta teatriga moliyaviy, ijodiy va tashkiliy masalalarni mustaqil hal qilish vakolatini berilayotgani ham sohadagi o'ziga xos islohotlardan biri desak, xato bo'lmaydi. Zero, teatrlarni o'zini-o'zi moliyalashtirish, iqtisodiy ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lishi ularning boshqaruv jihatidan takomillashiga xizmat qiladi.

Teatr san'ati insonning ma'naviy olamini rivojlantirib boruvchi, madaniyatini shakllantiruvchi, ma'naviyatini yuksaltiruvchi, ong va tafakkurini teranlashtiruvchi san'at. Teatr san'ati ma'naviyat, madaniyat, ma'rifat tushunchalari bilan hamrohlikda beqiyos san'at turi sifatida insonlarni qalb go'zalligiga, ezgu amallarga, takrorlanmas his-tuyg'ularga, yaxshilikning eng go'zal shaklda ro'yobga chiqishiga yordamchi bo'ladi. Teatr – misli ko'zgu. Bu ko'zguga boqmoqlik insonning qay tomondan qarashiga bog'liqdir. Qarashlaringiz natijasida ta'lim va tarbiya ham aynan mana shu ko'zguga qanday boqqanlingizdan namoyon bo'ladi. Hayotdagi yaxshi va yomon voqealarning aks ettirilishi ham aynan teatrdagi aks ettiriladi. Teatr-insonning ma'naviy olamini rivojlantirib boruvchi, madaniyatini shakllantiruvchi, ma'naviyatini yuksaltiruvchi, ong va tafakkurini teranlashtiruvchi san'at.

O'zbek teatri taraqqiyotining barcha bosqichlarida ijtimoiy-madaniy jarayonlarni sahna san'atiga bevosita ta'sirini ko'rish mumkin. Zero, har bir davrning ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy-mafkuraviy qarashlari adabiyot va san'atda o'z in'ikosini topadi. Mamlakatimizga Yevropa tipidagi professional teatr san'ati kirib kelganidan to hozirgacha bo'lgan jarayonlarda sahna san'ati ijtimoiy-madaniy voqeliklar bilan uyg'unlikda rivojlangani, hukumat va jamiyat tomonidan muayyan missiyalarni bajargani, davr va millat tafakkuri uchun zarur g'oyalarni ilgari surganiga guvoh bo'lamiz. Ijtimoiy-madaniy jarayonlarning teatr san'atida tutgan o'rnini xususida O'zbek Milliy akademik drama teatri bosh rejissyori Asqar

Xolmo'minov quyidagi mulohazalarni bildirgan edi: “Teatrning o‘rni har bir jamiyatda, har qanday jarayonda baland turmog‘i kerak. Ijtimoiy-madaniy jarayon tirik bo‘lsa, bilingki, bunda teatrning hissasi bor. Aksi bo‘lsa, demak inqiroz teatrdan boshlangan bo‘ladi. Nega unday? Sababi, teatrdan san’atning bir necha turi jam bo‘ladi. Kompozitor, bastakor, xonanda, sozandalar xizmati singadi sahna asariga. Rassomlar, shoirlarsiz teatr bo‘lmagan. Shu sohalarning eng yaxshilari ijod qilib kelgan teatrlarda. Demak, ularning darajasini ham teatr belgilab beradi. Bugungi kunda, bizda-chi? Bu endi dolzarb savol. Shiddat bilan jamiyatimizda kechayotgan, nafaqat jamiyat, butun dunyoda kechayotgan jarayonga moslashish boshlangan. Bu shiddatga faqat klassik asarlar moslashadi deb o‘ylayman va bunday asarlar teatrlarimiz repertuarlaridan o‘rin olgan” [4].

Mustaqillik davri o‘zbek teatri professor Nodirbek Sayfullayevning “Yangi davr O‘zbekiston teatr san’ati” [5] nomli monografiyasida atroflicha o‘rganilgan. Ushbu monografiyada mustaqillik yillaridagi teatrlarning faoliyati har jabhada tahlil qilinadi. Xususan, Nodirbek Sayfullayevning ishida “O‘zbekiston teatr san’atining yangi davri o‘zbek teatrshunosligida bozor iqtisodiyotiga o‘tish nuqtai nazaridan qaraladi va unda teatr menejmenti va marketingi masalalari o‘rganilgan. N.Sayfullayev ishida teatrlarda sahnalashtirilgan spektakllarga ketgan xarajatlar va teatrlar keltirgan moddiy manfaatdorlik aniq raqamlarda ko‘rsatib o‘tilgan. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, o‘zbek teatri garchi bozor iqtisodiyoti munosabatlari keskinlashgan bir davrda faoliyat olib borayotgan bo‘lsa-da, hali-hamon ular xarajatlarining katta qismi davlat dotatsiyasi asosida ekani va hukumat ulardan kelayotgan moddiy manfaatdorlik uchun emas, balki ularning xalqqa, xususan, yosh avlodga ko‘rsatajak ma’naviy ta’siri uchungina ta’minlayotgani bu soha ishi samaradorligini moddiyatdan ko‘ra, jamiyat ma’naviyatiga ta’siri jihatidan o‘lchamoq o‘rinli bo‘lar edi. Insonlarni ruhiy jihatdan tarbiyalovchi, axloqan poklovchi teatrning bu boradagi o‘rni beqiyos sanaladi. N.Sayfullayev tadqiqotida bu davrda sahnalashtirilgan spektakllar aytib o‘tilsa-da, asosan tashkiliy-ijodiy jihatlari, ijtimoiy-madaniy xususiyatlar ta’kidlanib, jarayonga umumiy baho beriladi.

Mamlakatimizning ijtimoiy-madaniy jihatdan yuksalishi, xalqaro integratsion jarayonlarda faol qatnashishi, dunyo hamjamiyatida o'z o'rni va maqomini topishida madaniyat va san'at, xususan, teatrning alohida o'rni bor. "Bugun har bir ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va xalqaro o'zgarish, islohotlar umuminsoniy madaniyatga nima beradi, degan savol nuqtai nazaridan baholanmoqda. Global taraqqiyot milliy madaniyatlarni inkor etmaydi, balki ularni yanada rivojlantirishni, imkoniyatlardan foydalanib jahon hamjamiyatini mustahkamlashni nazarda tutadi" [6]. Shu ma'noda, bugungi globallashuv davrida milliy san'atimizning barcha turlarini asrab-avaylash, rivojlantirish, xalqaro miqyosda targ'ib qilish va umumbashariy madaniyatning ajralmas qismiga aylantirish g'oyat zarur ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Behbudiy B. Tanlangan asarlar (tuzatilgan va to'ldirilgan 3-nashri). "Teyotr nadur?". – Toshkent: "Ma'naviyat" nashriyoti. 2006. – 175-b.*
2. *Madaliev A. Bozor iqtisodiyoti va qo'g'irchoq teatri. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal, Vol 2. Iss 4. 2021. – 18-b.*
3. *Mirziyoyev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir (2017-yil 3-avgustdagi mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi nutq). "Xalq so'zi" gazetasi. 2017.04.08.*
4. *O'zbek milliy akademik drama teatri rejissyori Asqar Xolmo'minov bilan suhbat. 2024.12.12.*
5. *Sayfullayev N. Yangi davr O'zbekiston teatr san'ati. – Toshkent: "Mumtoz so'z" nashriyoti. 2011. – 260-b.*
6. *Nishonova O. Madaniy integratsiya – umuminsoniylikni rivojlantirish omili // Глобальное партнерство как условие и гарантия стабильного развития. Материал конференции Культурология, Образование и образовательные исследования. – 362-b.*

Mohina Isroilova

*O'zDSMI "San'atshunoslik va madaniyatshunoslik"
kafedrasi o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchisi*

O'ZBEKISTON DAVLAT DRAMA TEATRI: REJISSYORLIK IZLANISHLARI VA YYECHIMLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada xalqlar ma'naviyatini shakllantirish iloji ekanligini tushungan ma'rifatparvar jadidlarning islom ma'naviyatini yangi bilimlar bilan boyitib, tarixiy jarayonda odamlar imon-e'tiqodi ma'naviyati, dunyoqarashini shakllantirishga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganliklari haqida so'z boradi.*

***Kalit so'zlar:** ilm, bilim, ma'naviyat, madaniyat, ma'rifat, adabiyot, dramaturgiya, teatr...*

UZBEKISTAN STATE DRAMA THEATER: DIRECTOR'S RESEARCH AND SOLUTIONS

***Annotation.** This article discusses how enlightened Jadids, who understood that it was impossible to shape the spirituality of peoples, enriched Islamic spirituality with new knowledge and made their worthy contribution to shaping the spirituality, faith, and worldview of people in the historical process.*

***Keywords:** science, knowledge, spirituality, culture, education, literature, drama, theater ...*

“Ma'naviyat – insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yo‘q joyda hech qachon baxt-saodat bo‘lmaydi” [1], degan edi O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov. Ya’ni ma’naviyatning yetakchi targ‘ibotchilaridan biri bu – teatr san’atidir. Chunki u bevosita tomoshabinlarga ta’sir ko‘rsatadi. Sahnada yuz berayotgan voqealar bilan tomoshabin o‘rtasidagi ma’naviy ko‘prik vazifasini o‘tagan holda, ikki tomonlama ta’sir kuchi bilan sahnada qahramonlar qiyofasini gavdalantirayotgan har bir aktyorga va ularning

harakatlarini kuzatib turgan tomoshabinga ruhiy ozuqa beradi. “Teatr minbar, ibratxona, ma’rifat o‘chog‘i, odobnomadir” [2],

Mamlakatimizda ma’naviy-ma’rifiy sohalarda jadal sur’atda olib borilayotgan tub islohotlar bugungi kunga kelib o‘zining amaliy natijalarini bermoqda. Albatta, bu islohotlar so‘nggi yillarda boshqa sohalar qatori, mamlakatimiz teatr hayotida ham tobora yaqqol namoyon bo‘lib bormoqda.

Hukumatimiz tomonidan teatr san’atini rivojlantirish to‘g‘risida bir qancha qarorlar qabul qilinmoqda. Mamlakatimizdagi ko‘plab teatrlar jahon miqiyosida o‘tkazilgan festivallarda qatnashib, faxrlansa arzigulik natijalar bilan qaytishyapti. Yosh aktyorlar, rejissyorlar, rassomlar, dramaturglar teatrlarga shiddat bilan kirib kelmoqdalar. Ular teatrlarga yangicha nafas, yangicha qiyofa, yangicha shaklni olib kelishmoqda. Bu eng avvalo, respublikamizda mavjud barcha davlat tasarrufidagi teatr jamoalari o‘z repertuarlarini shakllantira olish imkoniyatiga ega bo‘lganliklari bilan izohlanadi. Natijada, teatrlarimiz repertuarida paydo bo‘layotgan yangi asarlarning mavzusi, mazmun-mohiyati, soni va salmog‘i yildan – yilga kengayib bormoqda. Keyingi yillarda teatrlarimiz sahnalarida paydo bo‘layotgan asarlarning soni ortgan sari, ularni saralash, bugungi kun tomoshabinining turli qatlamlari talab va ehtiyojlarini qondira oladigan, ayniqsa, yoshlarimiz ongida milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ota-ona hamda mustaqil Vatanimizga mehr-muhabbat va sadoqat tuyg‘ularini shakllantira oladigan, unga ma’naviy-ruhiy quvvat bera oladigan zamonaviy mavzulardagi sara asarlarni sarhisob qilib sahnalashtirish masalasi har qachongidan ham dolzarb bo‘lib bormoqda. Binobarin, teatr tomosha san’ati bo‘lganligi uchun ham, har bir teatr jamoasi avvalambor, o‘z tomoshabinining talab va ehtiyojini doimiy ravishda o‘rganib borish zarur.

Mustaqillik yillarida dramaturglarimiz misli ko‘rilmagan ijodiy erkinlikka erishdilar. Turli mavzuda, turli janrda xalqimiz hayotining turli tarixiy davrlari haqida asarlar yaratish imkoniga ega bo‘ldilar. Bu davr qadimiy an’ana va urf-odatlar hamda qadriyatlarimiz xalqimizga qaytarilganligini inobatga olsak, mustaqillikning dastlabki kunlarida dramaturglarimiz yoppasiga tarixiy mavzuga murojaat etganliklari bejiz emasdek ko‘rinadi. Zero, aynan ushbu mavzu sho‘ra davrida mafkura ta’qibi ostida qolib keldi. Albatta, tarixiy dramaturgiyada ham

voqealar uzoq yoki yaqin o'tmishda kechsa-da, o'z mohiyatiga ko'ra, ayniqsa, qahramonlarning kurashi, muammolari bilan zamonga hamohang bo'lishi kerak. Yosh avlodni milliy g'urur, milliy qadriyatlarimizni e'zozlash ruhida tarbiyalashda ularning o'rni beqiyosdir. Mustaqillik yillarida tarixiy asarlarning bu qadar ko'p yozilishi va sahnalashtirilishiga yana bir sabab – ularning davlat buyurtmasi sifatida ma'lum sanalarga mo'ljallab yozilganligidir.

“Yoshlarimiz millatimiz sha'nini ulug'lagan, uni dunyoga tanitgan olim-u fuzalolar, davlat arboblari, shoirlar taqdiri, hayoti aks ettirilgan sahna asarlari asosida qo'yilgan spektakllarni ko'rib qanchalik to'lqinlansa, jamiyatimizda shu kunlarda kechayotgan jarayonlarni, voqealarni aks ettiruvchi, istiqlolni mustahkamlash uchun kurashayotgan qahramonlarni gavdalantiruvchi zamonaviy mavzudagi asarlar ham ularni shunchalik hayajonga soladi”. Faqat dramaturgiya va sahna ijodkorlari dolzarb va hayotiy mavzularni topa bilishi, ularni ta'sirchan ifoda vositalari yordamida talqin eta olishi kerak.

Dramaturg bir pyesani yozib sahnaga chiqargunga qadar mashaqqatli yo'lni bosib o'tadi. Chunki asar teatr jamoasida o'qilganda ham turlicha fikrlar bildiriladi. Dramaturg sabr-toqat bilan fikr-mulohazalarning eng muhimlariga e'tibor berib, asarni yaxshilab o'rganadi. Bu jarayonda rejissyor, rassom, kompozitor, aktyor, xullas, barcha ijod ahli bilan hamkorlik qiladi. Asar sahna yuzini ko'rib, tomoshabinga havola qilingandagina, dramaturg o'z vazifasini bajargan bo'ladi. Zamonaviy mavzularni yoritishda, afsuski, hayotda ro'y berayotgan jarayonlarni chuqur idrok etmaslik, sahna qonun-qoidalarini yaxshi bilmaslik, konfliktning kuchli xarakterlar to'qnashuvida emas, balki mayda maishiy mashmashalardan kelib chiqayotganligi, personajlarning quruq so'zamolligi kabi nuqsonlar kuzatilmoqda.

Bunday nuqsonlarni bartaraf qilish uchun esa dramaturglarimiz hayotni uzluksiz o'rganishi, insonlar, ularning xatti-harakatlari, turmush tarzini kuzatishi lozim bo'ladi. Dramaturg xalq dardi, uning shu kundagi orzu-istaklari, muammolari, kechinmalarini his etsagina haqiqiy zamonaviy asar yaratishi mumkin.

Ma'rifatparvarlarning yetakchi namoyandasi M. Behbudiy o'zining “Teatr nadur?” maqolasida “Teatr va'z va tanbih etguvchi hamda zararlik odat, urf va taomilni, qabih va zararini ayonai ko'rsatguvchidir. Hech kimni rioya qilmasdan

to'g'ri so'ylaguvchi va ochiq haqiqatni bildirguvchidir" [3], deb aytganda teatrning qalblarni poklovchi bir maskan ekanligini va jamiyatda har bir inson teatr bilan oshno bo'lsa mudrab borayotgan ko'zlari ochilib, bema'ni o'ylar bilan zang bosib borayotgan ongini yuvib, turli xil yo'llarga beixtiyoriy yurib borayotgan oyoqlarini to'g'ri yo'lga solishini nazarda tutgandir.

Xalqimiz Rixsivoy Muhammadjonovni kinodramaturg sifatida yaxshi taniydi. Uning qalamiga mansub kino kartinalar o'zbek kinosi taraqqiyotining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shdi. Oxirgi paytda R. Muhammadjonov teatr dramaturgiyasida samarali ijod qilishni boshladi. Dramaturg tomonidan yozilgan sahna asarlari O'zbek davlat drama teatrida birin-ketin sahnalashtirildi. Ikki pardali, to'rt ko'rinishdan iborat bo'lgan "Tirik etimlar" dramasi teatrning yosh aktyorlaridan biri Bahodir Mirsodiqov tomonidan sahnalashtirildi. B. Mirsodiqov o'z muxlislariga ega bo'lgan talantli yosh aktyorlardan biri, uning rejissurada o'zini sinab ko'rishi va muvaffaqiyatga erishishi bevosita dramaturgiya bilan bog'liqdir.

Dramaturgiya – adabiyot janri. Lekin u teatr vujudga kelishi evaziga dunyoga kelgan. Shunday ekan dramaturgiya teatrsiz yashay olmaydi. Yaxshi sahna asari uzoq vaqtgacha kimlarningdir stolida teatrni mahtal bo'lib kutib turmaydi. Yaxshi asar yoniga teatrning o'zi keladi. "Tirik etimlar" dramasi ana shundan ta'rifga loyiq pyesadir.

Pyesasi aynan bolalar uyidagi etimlarning hayotidan hikoya qiladi. Asarning bosh qahramonlari Butir, Bahtiyor, Baxor va Nazira ismli yigit-qizlar bo'lib, voqealar asosan ular o'rtasidagi bahs-munozaraga qurilgan.

"....bolalarimiz – kelajagimiz deb ko'kragimizga mushtlaymiz-u, lekin minglab bolalar o'z ota-onalarini kimligini bilmay bolalar uyida yashayotganidan xabarimiz yo'q. Yaxshiyam bag'ri keng davlatimiz bor. Tug'sang, tug'dirsang bo'ldi., yallo qilib yuraverishing mumkin. Davlatni o'zi boqib olaveradi. Bizlarga nima bo'layapti-yu, yana qaysi tubanlikka tomon yo'l olayapmiz? Uzi, ko'p gapirib va'zxonlik qilib yubordim. Sizlardan faqat bitta iltimos, uyga borganlaringda sekin oynaga qarab quloqlaringizga razm solib ko'ring. Yo'q, yo'q, bu erda emas, uyda, uyda qaraysizlar. Bu erda birov ko'rib qolishi mumkin".

Pyesaning bosh qahramoni Butir tilidan aytilgan mazkur monologni o'qir ekansiz pyesa voqealaridan tortib, so'zlariga mazkur monologni yozish uchun qo'llanganiga imonimiz komil bo'ladi. Bu bilan haqli ravishda aytishimiz mumkin-ki, dramaturg ko'zlagan maqsadiga eta oldi.

Pyesani o'qiganingizdan so'ng unda ko'tarilgan mavzu, intriganing kuchayib borishi, dialoglarning lo'ndaligi, echimning kutilmagan holatda yuzaga kelishidan kino dramaturgiya elementlarini uchratasiz. Biroq, sahna san'ati qonuniyatlari chetlab o'tilmay, unga to'laligicha bo'ysundirilgan. Bu esa pyesaning sahnada jonlanishida aniq isbotini topdi.

Asar 2009-yili teatrning yosh, iqtidorli aktyori Bahodir Mirmaqsudov rejissyorlik faoliyatining debyuti sifatida yuzaga keldi. Spektakl nomiga kelganda rejissyor asar nomini saqlab qolmadi, uning badiiy quvvatini yanada oshirish maqsadida unga "Davlat bolalari" deya nom berdi. Mazkur nom qaysiridir ma'noda dramaturg ko'zlagan maqsadning to'lalagicha ochilishiga sabab bo'ldi.

Sir emaski, spektakl sahnalashtirmasdan avval yoki sahnalashtirilgan taqdirda ham uni ko'rmasdan avval pyesani o'qigan o'quvchi undagi qahramonlar ko'rinishini, egnidagi kiyimini, xarakterini o'z xayoli bilan gavdalantirib oladi. Spektakl janri, unda ko'tarilgan mavzu jihatdan jiddiyoq o'ylab qaralganda bunday tomoshaning yuzaga kelishi bir-biriga zid bo'lgan holatni vujudga keltirgan. Aktyorning sahnada tinimsiz harakat qilishi bu yaxshi narsa, lekin ko'pgina harakatlar oqlanmay ketgani, aktyor tomonidan topilgan impravizatsiya, bo'rttirilgan qiliqlarning ko'payishi evaziga ijroda bachkanalik seziladi.

Har kim qilgan ishiga qarab ajrim topadi deyishadi. Biroq, mazkur sahnani kuzatib turgan tomoshabin aynan shunday natija kutayotganligini ularning olqishlashlaridan ko'rishimiz mumkin. Baxtiyor va Bahor Butirning aytgan gaplari haqiqatga nechog'lik yaqin ekanligini bilish uchun sevishganlar rolini o'ynashga rozi. Lekin sir emaski, ko'ngllarining bir chetida Butirning hazil bilan aytgan so'zlari chin bo'lishiga orzumanda ekanliklari ularning holatlaridan ayon bo'lib turibdi. Butir ularni ota-onalari kelganlarida o'zlarini qanday tutishlarini Baxtiyor va Bahorga o'rgatadi. Agar ular qarshi bo'lsa ham, o'z ahdlaridan qaytmasliklarini uqtiradi. Spektakl ichidagi spektakl boshlanadi. Avvaliga Baxtiyorning dadasi

Nasliddinov (O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist H. Arslonov) diplomat ko'targancha kirib keladi. Nasliddinov o'g'lini so'roqqa tutadi. Baxtiyor dadasi berayotgan savollariga javob berarkan, aslida mazkur ishlar ushyutirilayotganini sezdirib qo'ygandek tutilib-tutilib javob bera boshlaydi. Butir buni payqaydi va boshlagan tomoshasi oxiriga etmasdan avval "proval" bo'lmasligi uchun Baxtiyorga yordamga keladi va Nasliddinov savollariga hech ikkilanmasdan tezkorlik bilan javob beradi. Nasliddinov Butirni kimligini so'raganida o'zini Butir Davlatovich deb tanishtiradi. Bu notanish yigitning javobi otani sergaklantiradi. Hatto soxtalik bilan Butirga dadasini tanishini aytadi. Butirni javobi esa doim naqd, u "dadamni hamma taniydi", deya javob qilgandan so'ng Nasliddinov ichkari xonaga kirib ketadi. Oradan biroz vaqt o'tgach Bahorning onasi Xumora (O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist T. Mirmaqsudova) kirib keladi, u ham qizini savolga tutadi. Bahorning o'rniga Butir javob beradi. Butir bilan tanishgan Xumora ichkariga kirib ketadi. Sahnada esa natijani kutib turgan yoshlar qoladi.

Butirning Baxtiyor va Bahor haqidagi hazil bilan aytgan gaplari haqiqat edi. Haqiqatning achchiq bo'lishini ichkarida Nasliddinov va Xumoraning ko'rishib, sahnaga umuman o'zga qiyofada kirib kelishidan anglashimiz mumkin. Farzandlari o'z baxtini topayotganidan mamnun ko'ringan ota-onalar endi ularni turmush qurishiga qat'iy qarshi. Izohsiz sabab evaziga bunday qarshilikning vujudga kelishi Baxtiyorni shoshirib qo'yadi. Shuning uchun u otasini nima uchun qarshiligi sababini bilishga oshiqadi. Ota esa buning sababini izohlashga ojiz, chunki qarshisida turmush qurish arafasi turgan ikki yosh uning farzandlari. Bu haqiqatni anglagan Xumora ham to'yga qarshi, u ham qizi Bahorning savollariga javob bera olmaydi. Vaziyat taranglashadi, tabiiyki bunday damlarda tomoshani boshlagan Butirning o'zi tomoshaga yakun yasash uchun tilga kiradi. Butirning aytgan gaplaridan Nasliddinov ham, Xumora ham bo'yin tovlay olmasdi, chunki u ayni haqiqat so'zlarni aytayotgandi. Baxtiyor va Bahor ota-onalarining holatlarini ko'rib, ular o'rtasida qondoshlik rishtasi rost ekanligiga endi tamomila ishonishadi. Ularning haqiqati ochiladi, endi navbat esa spektaklning bosh qahramoni Butirning haqiqati edi. Tomoshabin spektakl boshidan to shu choqqacha Butirni akademikning o'g'li ekanligiga ishongandi. To'g'ri, o'zini tanishtirib Davlatovich deganida

tomoshabin nimanidir sezgandek bo'lar, lekin Butirning o'zini tutishida, etimlik to'g'risi umuman gap ochmaganligidan bu sezgi o'z kuchini yo'qotadi. Baxtiyor ota-onasini haqoratlagani uchun Butirga musht tushirganida uning haqiqat bulog'i o'z-o'zidan ochila boshlaydi. Butir ham ular kabi yetim o'sgan, lekin ular kabi otasi yoki onasi tirik bo'laturib etim qolmagan, aksincha u chin yetim, na otasini na onasi biladi. Spektakl oxirida Butir shu choqqacha yashirib yurgan haqiqati haqida monolog o'qiydi. U monolog o'qirgan avvalgi sahnalardagi uning xushchaqchaq kayfiyatini ko'rmaysiz, u nima uchun kundan kunga sevgi atalmish muqaddas tuyg'u o'z kuchini yo'qotib borayotganidan, buning natijasida esa bolalar uyi u kabi bolalar bilan to'lib borayotganidan, aslida dahshatli o'tmishini kulgisi ortiga yashirishini, bu uyalganlikdan emas, balki o'z-o'zini yolg'on bo'lsa ham ovutish ekanligini, yuragining tub-tubida yashirib yurgan alamlarini to'kib soladi.

Spektakldagi aktyorlar ijrosiga e'tibor beradigan bo'lsak eng avvalo Butir qiyofasiga to'xtalish kerak. Agar biz spektakl voqealari boshidagi Butir bilan spektakl oxiridagi Butir qiyofasini solishtiradigan bo'lsak, ular o'rtasida juda katta farqni kuzatamiz. Aktyor A.Ahmedov ijrosidagi sahnadan sahnaga o'tishda aktyorlik ijrosining o'sib borishi, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, holatning o'zgarib borishi, ya'ni obraz dialektikasi ijrodagi eng katta yutuqlardan biri sifatida ko'rinadi. To'g'ri biz yuqoridagi pyesani o'qigan o'quvchi spektaklni ko'radigan bo'lsa aktyorning tashqi ko'rinishidan Butir sifatida hazm qila olmasligini ta'kidladik. Lekin, natijaga kelganda muhimi ijro ekanligi, aktyorning ijrosi qad-qomatdagi tomoshabin hazm qila olmaydigan jihatlarni engib o'tib, tomoshabin ko'ngliga yo'l topa olishi, bu aktyorlik maktabidagi ulug' haqiqat ekanligining yana bir bor guvohi bo'lamiz. Qolgan aktyorlarga to'xtaladigan bo'lsak, Baxtiyor qiyofasida gavdalangan S. Mansurov ijrosidagi sun'iylik, bu sun'iylik deklamasiyaga aylanib qolganligini spektakl oxirigacha ko'rishimiz mumkin. Bahor rolini o'ynagan Yo. Yuldosheva ijrosiga keladigan bo'lsak, u Nazira qiyofasida gavdalangan N. Toshmatovaga nisbatan kuchli emotsiyaga ega aktrisa sifatida o'zini ko'rsata oldi. Baxtiyor va Bahorning ota-onasi qiyofasida sahnada jonlangan H. Arslonov va T. Mirmaqsudovalarning ijrosi yosh aktyorlarga nisbatan orttirilgan tajriba evaziga o'zining tabiiyligini ta'minladi.

Rassom ishiga keladigan bo'lsak, biz spektaklda hayratomuz sahna jihozini ko'rmadik. Balki bunga sabab bu ishni ham o'z zimmasiga olgan rejissyorning ko'proq voqealarni shartli ravishda to'laqonli ochilishiga bergan urg'usidir. Agar spektakl g'oyasidan kelib chiqqan holda rassom ishida ramziy detallar topilganda aktyorlarga yanada erkinlik tug'ilardi va spektaklning ta'sirchanligini oshirishda o'z kuchini ko'rsatardi.

Debyutant rejissyor ilk sahnaviy ishi bilan o'zida rejissyorlik qobiliyati shakllanganligini ko'rsata oldi. Mazkur spektakl 2010-yili "Barkamol avlod yili"ga bag'ishlangan "Yosh rejissyorlarning "Debyut – 2010" III – respublika ko'rik festivali"da qatnashdi. Festivalda spektakl taniqli teatr mutaxsisslaridan iborat hakamlar hay'ati tomonidan munosib baholandi. Rejissyor mazkur spektakli uchun "O'zbekteatr" IICHB diplomi va Respublika kasaba uyushmasi Faxriy yorlig'i bilan taqdirlandi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Mirziyoyev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. 2017.*
2. *Karimov I. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. T.14. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti. 2006. – 9-10 b.*
3. *Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. –Toshkent: "Universitet" nashriyoti. 1998.*
4. *Fasafa qomusiy lug'ati. – Toshkent: 2004. – 122- b.*
5. *O'zbek davlatchiligi tarixi ocherklari. – Toshkent: 2001. – 151-b.*
6. *Hasanov B., Karimov N. Behbudiy M. merosining milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati. – Toshkent: 2014. – 102-b.*
7. *Behbudiy M. Muhtaram yoshlarg'a murojaat. "Oyna" jurnali. 1914. №41. – 970-972-b.*
8. *Karimov N. Behbudiy M. – Toshkent: 2010. – 1-5-22-b.*
9. *Mirziyoyev Sh. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari. 2020.*

IV. FILOLOGIYA, TARIX, FALSAFA

Rustam Abdullayev

*O'zDSMI "Folklor va etnografiya" kafedrası professori,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist*

"BUXOROCHA" VA "MAVRIGI" QO'SHIQ-RAQS TURKUMLARINING MADANIYATIMIZ TARIXIDA TUTGAN O'RNI

Annotatsiya. Buxoroda shakllangan va taraqqiy topgan "Buxorcha" va "Mavrigi" qo'shiq-raqs turkumlari haqida tarixiy-madaniy ildizlarini, shakllanish bosqichlarini, ijro xususiyatlarini, ijrochilar repertuarining o'ziga xosliklarini o'rganish va ularning madaniyatimiz tizimidagi o'rnini belgilash.

Kalit so'zlar: Buxoro, mavrigi, qo'shiq, raqs, madaniyat, tarix, taraqqiyot.

THE PLACE OF "BUKHORACHA" AND "MAVRIGI" SONG – DANCE GROUPS IN THE HISTORY OF OUR CULTURE

Abstract. O study the historical and cultural roots, stages of formation, performance characteristics, and the specifics of the performers' repertoire of the "Bukhorcha" and "Mavrigi" song and dance groups that formed and developed in Bukhara, and to determine their place in the system of our culture.

Keywords: Bukhara, mauritius, spoon, dance, culture, history, development.

Taraqqiyot boshqichlarini bosib o'tgan xalqimizning ajoyib merosiga aylangan bu san'at turlari "Buxorcha" va "Mavrigi" asosan buxoroliklar orasida vujudga kelib, taronalarining o'ziga xos poetik tabiati, tarixiy ildizlari, shakllanish bosqichlari, asosiy uzvlarining mohiyati va ijro uslublari haqida, "Buxorocha" va "Mavrigi" turkumlarini ijro qilgan ustozlar ijro uslublari haqida so'z yuritsak. Albatta, ustozlar bizga yetkazib bergan bu san'at durdonalari bo'lgan "Buxorocha" va "Mavrigi" turkumlari haqida talqin qilganimizda, folklorshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Ohunjon Safarov, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Orif Atoyev va professor Fayzulla To'rayevlar tomonidan "Buxorcha" va "Mavrigi" taronalari kitoblaridan unumli foydalanganimizni inkor qila olmaymiz. Chunki bu kitob hozirda xalq ashula-raqs turkumlarining paydo bo'lish tarixi, tarkibiy tuzilishi,

badiiy estetik xususiyatlari, nota va matnlarini o'z ichiga olgan. Kitobda shu ikki musiqiy turkumning paydo bo'lish va shakllanish tarixi, kompozitsion tarkibi, taraqqiyot ijro va g'oyaviy-badiiy xususiyatlar haqida bahs yuritilgan. Shu bilan birga ilk bor o'sha ashula va raqs turkumlariga mansub qo'shiqlar matn va kuylar notasining nisbatan mukammal jamlanmasidir. Buxoroda shakllangan va taraqqiy topgan "Buxorocha" va "Mavrigi" qo'shiq-raqs turkumlari haqida tarixiy-madaniy ildizlarini, shakllanish bosqichlarini, ijro xususiyatlarini, ijrochilar repertuarining o'ziga xosliklarini, boshqa madaniy-qo'shiqchilik an'analari bilan bog'liqligini filologik, madaniyatshunoslik, tarixiy-etnografik va musiqashunoslik nuqtayi nazarlaridan xolis o'rganish va ularning madaniyatimiz tizimidagi o'rnini belgilash, mamlakatimizda madaniyat va san'at sohasida izchil o'zgarishlar kechayotgan jarayonda alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Chunki Buxoroni, Buxoroda yuzaga kelgan madaniyatni, buxoroliklarning madaniy-ruhiy qiyofasini anglash uchun "Buxoro shashmaqomi" bilan birga "Buxorocha" va "Mavrigi" qo'shiq-raqs turkumlarining mohiyatini tushunish kerak. Avvalo, ta'kidlash joizki, "Buxorocha" va "Mavrigi" taronalarining ikki tilda – o'zbek va tojik tilida ijro etilishi Buxoro qo'shiqchiligiga xos zullisonaynlikning yaqqol ifodasidir.

"Buxorocha" va ayrim hollarda **"Buxorocha zang"** nomlari bilan aytiluvchi bu turkumda ma'lum vaqt birligida ijro etilishi ko'zlangan qo'shiq va raqslardan iborat qism ma'nosini ham anglatadi.

Buxoro to'y marosimlarida ijro etiladigan bu turkum to'ydagi vaziyatga imkoniyatlar taqozasiga ko'ra uch paytdan iborat holda ijro etiladi.

Buxoro turkumidagi ashula va raqslar doyra, qayroq va zang singari urma cholg'ular jo'rligida ijro etilgan bo'lsa, hozir uning qadimiy ijro uslubi tub o'zgarishlarga uchragan. Hozirgi zamonamizga kelib, musiqa asboblari, ya'ni rubob, tor, g'ijjak (skripka), elektron musiqa asboblari (organ), doyra, dovul o'rin olgan. O'tmishda ijrochilar dastasi 3–5 kishidan iborat bo'lsa, endilikda 6–8 kishidan iborat. Buxorocha yoki "Buxorocha zang" ijrochilari ayollar bo'lgan. Bu xalq ijrochilik san'atida ayollar bazmi uchun alohida asarlar silsilasining yuzaga kelishiga turtki bo'ldi. Buxoroda bu ijrochilarni "sozanda" deb ataladigan hofizalar

va raqqosalar guruhi ijro etgan. Bu qo'shiqlar saraxbor va naqoratdan iborat bo'lib, saraxbor yakkaxon tomonidan ijro etilsa (ayni zamonda uning o'zi raqqoslik ham qilgan), naqoratni esa ansambl (jo'rnavezlikda) doyra jo'rligida ijro etilgan.

Birinchi bo'limi – **to'yona** deyilgan, ikkinchisi – **yakkaxonlik**, uchinchisi – **sargardonlik**. Ularning matni sevgi-muhabbat mazmunida bo'lib, ayrimlari ulug'vorlik ruhiga sug'orilgan. Qo'shiqlar turkumi doyra jo'rligidagi raqs (zang) bilan tugagan, so'ngra hofizalar yana chiqishib, butun turkum jamoa ijrosi asosida intiho topgan. “Buxorocha” ashula va raqs turkumi qanaqa to'yda ijro etilganiga qarab, aniqrog'i bazm yo shodiyonaning xarakteriga qarab, oxirida ilova tarzida bazm yo shodiyonani sharafllovchi “Muchal qo'shig'i” (muchal nishonlanayotganda), “Hinobandon” qo'shig'i (qizlar bazmi yo qiz yig'ini marosimida), “Chimildiq ta'rifi” (Chimildiqqa kirgan kelin-u kuyov tabrigi), “Kelini xushro'y ovardem” (Chiroyli kelinni keltirdik), “Sharbat yalatar” qo'shig'i (chimildiq bazmi va unga aloqador udumlar ijrosi jarayonida), shuningdek beshik to'yi yo xatna to'yiga ulanib o'tkaziladigan, kelin to'ng'ich farzandini ko'rganda, uni ona va ayol sifatida alqaydigan sallabandon (lachakbandon) marosimiga daxldor “Sallabandon” qo'shig'i singarilar ham kuylanadi. Bular turkumga alaqqador emas.

“Buxorocha” – shashmaqom sho'bxalarining “Ufor” qismlari ohanglariga asoslangan serjoziba raqslarga behad boy. Undagi raqslar taqriban tubandagi besh ko'rinishda qaror topgan:

1. **“Qayroq ufori”** – faqat qayroq jo'rligida tez va quvnoq harakatlar zahirida qurilgan raqs.
2. **“Ravona”** – go'zalning xush raftori, nozikado xiromi negziga qurilgan bu raqs xonanda jo'rligida amalga oshadi.
3. **“Ufor”** – yakka raqqosa ijrosidagi ritmik raqs. Go'zal mushk-u anbarini taratib, tomasibinni sarxush etishga chog'langan harakatlardan tarkib topgan raqs.
4. **“Larzon”** – faqat doyra yo bir necha doyra jo'rligidagi sho'x-shaddot raqs. Bunda tanadagi har bir a'zoning nafis titrog'i asosidagi dil o'rtaguvchi harakatlar garmoniyasi orqali ma'no ifodalashga e'tibor berilgan. Bu raqs mustaqil yakka raqs sifatida ham alohida shuhrat qozongan va ommalashgan. Bunda mashhur xoreograf I.Oqilovning xizmati katta rol o'ynadi.

5. **“Zang raqsi”** yoki **“Zang bandi”** – qo‘l, bel va oyoqlarga zang bog‘lagan holda kuylanayotgan jo‘rnavorlikdagi raqs.

“Buxorcha”dagi bu raqslarni ijro etishda kiyimga alohida e‘tibor berish an’anaga aylangan. Chunki kiyim raqs shaklini ifodalovchi vosita bo‘lib, unda raqsning turmushning qay bir jabhasiga aloqadorligi, insonni to‘lqinlatirgan tuyg‘u oqimi jilolanishidan tashqari sevgining umidbaxsh va iztirobli lahzalari o‘sha kiyimning rangida, raqqosa harakatlariga uyg‘un holda yelpinishlari, silkinishlari, qomatni yayratib tovlanishlari bo‘rtib akslanib turadi. Shu vajdan, “Buxorcha”dagi raqslarni ijro etishda raqqosa, avvalo, har bir raqsga mos kiyim kiyishga alohida e‘tibor bergan. Bu kiyimlarning aksariyati oq va qizil ranglarda bo‘lishiga diqqat qilingan. Odatda raqqosa egnidagi zardo‘zi ko‘ylak, yoki zardo‘zi kamzulning yoqa va yenglari ham zar yo ipak bilan kashtalangan bo‘lgan. Zardo‘zi peshonabog‘ tang‘ib olingan yoki kundal do‘ppi kiyilgan.

Raqsdagi harakatlar jozibadorligini kuchaytirishda qayroq hamda qo‘l bilagiga va belga solingan zang, shuningdek, oyoq bilagiga solingan zang yoki qo‘ng‘iroqchalar ham muhim ahamiyat kasb etgan.

“Buxorcha” raqslar aksaran qomatni egmagan holda ijro etiladi. Raqslar mazmunini to‘ldiruvchi bu harakatlar esa: “qosh qoqish”, “yelka qoqish”, “chashmak zani” – ko‘z uchirdi, “maqomi gardon” – aylanish maqomi, “qarsi girda” – aylanma qars, “yakka qars”, “qo‘sh qars”, “halqa yo musht”, “parda-i ro‘y” – yuz pardalash, “kulcha”, “siynalarzon” – ko‘krak titratma, “larzon qanot ” – qanot qoqish, “larzon dast” – qo‘l titratma, “panja larzon” – panja titratma, “charx” – chir aylanish, “charximiyon” – bel aylantirish, “charxi dutaraf” ikki tamonlama chir aylanish, “mor pechon” – ilon o‘rama, mayda qadam singari nomlari borki, ularning har bir ijrochi o‘z mahoratiga mos tarzda bajara turib yangilaydi natijada raqslarga yangi ruh bag‘ishlaydi. Binobarin, raqs ifodalangan obraz o‘zgartirib, raqslarga betakrorlik baxsh etadi.

“Mavrigi” turkum to‘g‘risida gap yuritganimizda ustoz domla Fayzullo To‘rayev bu “Mavrigi” turkumi migratsion qo‘shiqiligini aytib o‘tgan, lekin bu asrlar davomida Buxoroda – Buxoro san’ati bilan, Eron san’ati bilan sintezlashgan.

“Mavrigi” Marvdan zo‘rlab Buxoroga ko‘chirilgan barcha marvliklarning – nainki fors-tojik, balki turkman, o‘zbeklarning ham mushtarak ijodiy mahsullaridir.

“Mavrigi” turkumi Buxoroda to‘y va shodiyonalarda faqat erkaklar ijrosida doyra jo‘rligida kuylanib, raqsga tushiladigan turkum qo‘shiqlar silsilasi bo‘lib, uch mustaqil asosiy payt va alohida payt sifatida shakillanib ulgurmagan qo‘shiqlar va raqslar guruhidan iborat qo‘shimcha qismdan tarkib topgan mustaqil asosiy paytlarning har biri o‘z nomlanishiga ega bo‘lib, bular quyidagicha:

Birinchi payt – “shaxt”, o‘n qo‘shiq va undan ortiq raqslardan iborat. Ikkinchi payt – “chorzarb”, bu payt ikki nusxada ijro etiluvchi yigirma to‘rt qo‘shiq va undan ortiq raqs tarkib topgan: birinchi nusxasi faqat tojikcha o‘n to‘rt qo‘shiq va raqsdan iborat bo‘lsa, ikkinchi nusxasi shir-u shakar va o‘zbekcha o‘n qo‘shiq va raqsdan tarkib topgan. Gap shundaki, bu ikki nusxa tinglovchilar milliy tarkibi hisobga olingan holda ijro etlishiga mo‘ljallangan: aytaylik, tinglovchilarning ko‘pchiligi tojiklar bo‘lsa, tojik tilida ijro qilingan; o‘zbeklar bo‘lsa, o‘zbek tilida ijro etilgan. Ayrim hollarda aralash holda ijro etish uchraydi.

Uchinchi payt – “shikan-shikan”, o‘n qo‘shiq va raqsdan iborat.

Qo‘shimcha qismga mansub hazil qo‘shiqlar-u raqslar payt sifatida alohida nomga ega emas. Unda, asosan, hashoratlar, hayvonlar va odamlar haqidagi hazilomuz qo‘shiqlar kuylana turub, raqsga tushuladi. Hozircha bu guruhga mansub sakkiz qo‘shiq aniqlangan.

Mavrigilarni o‘tmishda to‘rt, keyinroq ayrim hollarda uch kishilik erkaklar ijro etishi an‘anaga aylangan. Dastaning barcha a‘zolari doyra chalib, qo‘shiq kuylaganlar, lekin raqsga tushmaganlar. Mavrigixonlar chaqirilgan davraga alohida raqqos va doyradast chaqirilgan, boshqa dasta tarkibiga kirmaganlar. Ammo vaqtlar o‘tishi bilan raqsni ham mavrigixonlar dastasidagilarning o‘zlari ijro eta boshlaganlar, chunki har gal alohida raqqos taklif etishning iloji bo‘lmagan, qolaversa, alohida raqqosning moddiy kelishuvga ishiroki ham bunga monelik qilgan. Natijada XIX asrning so‘ngi choragidan e‘tiboran ayol kiyimini kiyib, raqsga tushishni ham mavrigixonlar o‘z zimmalariga olganlar. Bu turkum, asosan, Buxoro shahar va qishloqlarida kuylanib kelinmoqa. Hozirgi zamonamizda mavrigixonlik ijrochilari zamonaviy musiqa asboblarda ijro etib kelmoqdalar.

Yana bir fikr shuki, “Mavrigi” turkumini, uning nomidan kelib chiqqan holda, sof eronliklarga mansub san’at namunasi sifatida talqin qilishga urinish hollari san’atkorlar orasida uchrab turadi. Shu sababli bir necha yil avval eronlik san’atkorlar bilan ijodiy hamkorligimiz mobaynida biz eronlik san’at muxlislari va musiqashunos-mutaxassislar oldida “Mavrigi” turkumini yaxlit ijro qilganimizda, Sharqdagi hamma san’at namunasini o‘ziniki deyishga moyil bo‘lgan eronlik san’atkorlar, olimlar ijromizni diqqat bilan tinglab va tomosha qila turib: “faqat ijroning boshlanishi – “Shaxt” eronnikiga o‘xshaydi, qolgan hamma qismi butunlay mustaqil sizlarnikidir” deb e’tirof etishganini alohida ta’kidlamoqchiman.

Shu bilan birga “Buxorocha” va “Mavrigi” qo‘shiq-raqs turkumlarining madaniyatimiz tizimidagi o‘rnini belgilashda alohida e’tibor qaratilishga muhtoj qator muammolar mavjudligidan ko‘z yumib bo‘lmaydi. Avvalo, mazkur qo‘shiq-raqs turkumlarining barchasi to‘laligicha to‘planib, mukammal ilmiy sharhlar bilan nashr etilmaganligini, ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish ishlari tarqoq holda olib borilayotganligini ta’kidlash kerak. Yana bir ilmiy e’tibor qaratilishi kerak bo‘lgan jihat shuki, nimagadir “Buxorocha” turkumiga kirgan yozma adabiyot namunalarining aksariyati buxorolik shoirlarning ijodiga mansub emas (Soleh Buxoriy bundan mustasno). Jaloliddin Rumiy, Pahlavon Mahmud, Kamol Xo‘jandiy, Abdurahmon Jomiy, Foniy Kashmiriy, Nozim Hirotiy, Zebuniso va Is’hoq kabi turli darajada mashhurlikka ega shoirlarning asarlari undan joy olgani holda, keyingi 8 asr mobaynida Buxoroda tug‘ilib, barkamol ijod qilgan o‘nlab shoirlardan birortasining she’rlari, g‘azallari turkumga kirmaganligi ajablanarlidir. Menimcha, bu masala ham alohida tadqiqotlarga muhtojdir.

“Buxorocha” va “Mavrigi” taronalari yaxlit holda, tugal spektakl sifatida umumiy ketma-ketlikda ijro etilishi kerakligi, bunday ijroning bir necha soat davom etishi hech kimga sir emas. Demak, ularni o‘z nafosati bilan ijro etish uchun alohida yuksak mahorat talab qilinadi. O‘tmishda bu yo‘lni tanlagan shogirdpeshalar ustozlar yonida 10-12 yil davomida “Buxorocha” va “Mavrigi” taronalarni ijro qilish sirlarini o‘rganganlar. Biz esa oliy o‘quv yurtlarida o‘qitiladigan bir yillik o‘quv dasturlari asosida talabalarga bu taronalarni yuksak mahorat bilan ijro qilishni o‘rgatishni istaymiz, bu juda mushkul ish ekanligini anglamaymiz. Natijada yosh

ijrochilar ko'p hollarda har ikki turkum o'rtasidagi tafovutlarni bilmasdan, ularni qorishtirib ijro qiladilar. Ijro shuncha qiyin bo'lsa, uni tomoshabinga yetkazish, tomoshabinning tushunib, qabul qilishi undan ham qiyin ishdir. Jamiyatda "Buxorcha" va "Mavrigi" qo'shiq-raqs turkumlari taronalaridan bahramand bo'lishga ma'naviy-ruhiy, madaniy ehtiyojni yuzaga keltirish dolzarb vazifalardan biridir.

Qolaversa, "Buxorcha" va "Mavrigi" qo'shiq-raqs turkumlarini faqat bir xalqqa mansub deb qarash ularning umuminsoniy mazmunini pasaytirgan bo'lur edi, deb o'ylaymiz. Ularga o'zbek va tojik xalqlarining mushtarak madaniy merosi sifatida qarash, ularning taraqqiyoti va shakllanishida, sayqallanib nafosatli ko'rinish olishida taqdir taqozosi bilan Buxoroni o'ziga vatan tutgan eroniy xalqlar, yahudiy, ozarbayjon va turkman xalqlariga mansub ijodkorlarning bebaho ulushi borligini inkor etmaslik kerak.

Yuqorida sanalgan masalalarni hal qilib, "Buxorcha" va "Mavrigi" qo'shiq-raqs turkumlarini madaniyatimiz tizimidagi o'rnini aniq belgilay olsak, biz ularni umuminsoniy madaniy mulkimizning tarkibiy qismiga aylantira olishimiz, YUNESKOning umumjahon nomoddiy merosi reprezentativ ro'yxatiga kiritishimiz va shu orqali xalqimizning, mamlakatimizning xalqaro maydondagi nufuzini yanada yuksaltirishimiz mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Safarov O., Atoev O., To'rayev F. "Buxorcha" va "Mavrigi" taronalari.*
– Toshkent: "Fan" nashriyoti. 2005. – 18–41-b.
2. *Karomatov F. O'zbek an'anaviy qo'shiqchilik madaniyati tarixi.*
– Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 1996. – 115-b.
3. *Yana, Buxorcha mavrigixonlik. "Guliston" jurnali. 1996. № 1. – 41-b.*
4. *Xamidov X. O'sha asar. – 115-b.*

Zulfiya Marufova

*O'zDSMI "O'zbek va jahon filologiyasi" kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID ID- 0009-0006-1822-4151*

LUTFIY SHE'RIYATIDA RANG BILDIRUVCHI LEKSEMALARNING LINGVOPOETIK TALQINI

Annotatsiya. *O'zbek mumtoz badiiy matnlarida rang bildiruvchi leksemalar go'zallik ifodasi uchun faol qo'llanilgan. Maqolada Lutfiy she'riyati misolida ranglar orqali poetik tasvirni yuzaga chiqarishning kognitiv-assotsiativ usullari tahlilga tortilgan.*

Kalit so'zlar: *go'zallik, konsept, rang, ramz, subyektiv baho, bayt, milliy-madaniy kod, mumtoz.*

LINGUOPOETHICAL INTERPRETATION OF COLOR- EXPRESSING LEXEMES IN LUTFIY'S POETRY

Abstract. *In Uzbek classical literary texts, lexemes denoting color are actively used to express beauty. The article analyzes the cognitive-associative methods of creating a poetic image through colors using the example of Lutfi's poetry.*

Keywords: *beauty, concept, color, symbol, subjective assessment, verse, national-cultural code, classic.*

Bizga ma'lumki, sharq she'riyati o'zining ifoda uslubi, tasvir imkoniyatlarining boyligi, badiiy tasvir vositalarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Unda go'zallik tushunchasi ayol siymosida ifoda topadi. Ilohiy va majoziy ishq tarannumi orqali tasvirlangan go'zallik belgilari shoirning subyektiv bahosi o'laroq lisoniy voqelantiriladi.

Mumtoz she'riyatda yor timsolini ta'riflash uchun bir qator etalonlar guruhi shakllantirilgan. Lingvopoetikada metaforik ifodani yuzaga chiqarishda belgi muhim rol o'ynaydi. Mumtoz adabiyotimizda yor go'zalligini tasvirlash uchun belgi bildiruvchi leksemalardan unumli foydalanilgan. Har bir foydalanish jarayoni o'zining freymiga, milliy-madaniy qadriyatlar va obrazlar tizimiga ega. Matnning

lug'at va grammatik tarkibi o'quvchi (tinglovchi)ning ongida ma'lum freymlarni uyg'otadi [4].

Go'zallik konseptini shakllantirishda ishtirok etadigan belgi ifodalovchi leksemalarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) rang ifodalovchi leksemalar;
- 2) shakl bildiruvchi leksemalar;
- 3) hajm-o'lchov ifodalovchi leksemalar;
- 4) maza-ta'm ifodalovchi leksemalar.

M.Rahmatovanning fikricha, "...go'zallik" konsepti leksik-semantik maydonidagi leksik birliklar ishtirok etmasa-da, go'zallik milliy-madaniy maydondagi estetik qadriyatli rang obrazlari orqali ham ifodalanadi. Inson ko'rish sezgisi orqali ranglarni farqlay oladi, ularni farqlash inson ongining bilish jarayoni bo'lsa, uni his qilish estetik jihatdan qadrlashdir [3.104-b.].

Sharq mumtoz adabiyotida Go'zallik konseptini hosil qiluvchi rang bilan bog'liq turli timsollar guruhi yaratilgan. Masalan:

oq rangni ifodalash uchun siym(kumush), sadaf, oy, quyosh;
qora rang ifodasi uchun jubba, mushk, zunnor, hindu, habash;
qizil rang ifodasi uchun gul, la'l, aqiq, lola, qon, anor(nor);

sariq rang ifodasi uchun somon, xashak, xazon, oltin kabi leksemalar yor va oshiqning tashqi ko'rinishi, ruhiy holati, estetik qarashlari, hissiy kechinmalarini verballashtiruvchi "kognitiv manba maydonlari"ga aylangan [5].

Har bir freym estetik baho orqali turli madaniyatlardagi har xil qadriyatlarni jonlantiradi va ular turli milliy timsollar, obrazlarda verballashadi [3.104-b.].

"Shoir she'riy misralarni yaratar ekan, ongida mavjud sevgi, e'tiqod, go'zallik singari fundamental hayotiy qadriyatlarni o'zining xususiy takrorlanmas interpretatsiyalari bilan yanada boyitib, yangicha ma'nolar yaratishga moyil bo'ladi", – deb yozadi K.V.Sboroshenko [7]. Lutfiy she'rlari misolida bu hodisalarni ko'rib chiqamiz.

Ishq o'tida Lutfiy yuzi **oltunni** yoshurdi,
Ey **siymbarim**, xoh inon, xoh inonma.

Oltin metalining sariq rangda bo'lishi inson idrokida arxisema sifatida mavjud. Xasta odam yuzidagi sariqlik bilan oltinning rangi subyekt ongida o'zaro assotsiatsitiv munosabatga kirishadi. Yoshurdi so'zi rang darajasini yanada kuchaytirib, yor ishqida rangi sarg'ish tusga kirgan oshiqning yuzi oltindan-da sariqroq ekanligiga ishora qiladi. 2-satrdagi siymbar so'zi "kumush badan, oq badan" ma'nosini anglatadi [2.3,75-b.]. Kumush oqligi badanning oqlik belgisi bilan bitta konseptual maydon doyrasida birlashib, shoir istagan hosila obraz – oq badanli yor timsoli namoyon bo'ladi. Hosil qilingan metonimik birlik (siymbar –kumush tan) vositasida shoirning go'zallik, mukammallik haqidagi tasavvurlari reallashadi.

Kumush leksemasi orqali tana rangi ifodalanish holatini quyidagi baytda ham kuzatish mumkin:

Kumush bilaklaringizni yeng ichra yoshurmang,
Kishining ilgi ochuq bo'lsa, benazir bo'lur.

Kumush metali hamda inson bilagi (tanasi) leksemalarining leksik-semantik maydoniga tegishli bo'lgan oqlik belgisi tafakkurda o'zaro moslashib, o'quvchi ko'z o'ngida oppoq bilak tasvirini paydo qiladi.

Badiiy tasvirda ko'p qo'llaniladigan aqiq, la'l, inju, sadaf, yoqut, dur kabi qimmatbaho tosh nomlari go'zallik konseptini ochib berishga xizmat qilgan. Bir toshga ikkinchi toshdan ko'proq qiymat, baho berishi birinchi toshni qadrlashidan dalolat. Tabiatdagi sadaf, yoqut o'z funksiyasiga va qiymatiga ega bo'lsa-da, jamiyatda estetik qadriyat sifatida inson ongida qayta yaraladi [3.12-b].

La'lga boqсам bilurkim, ko'nglum ul yon tortadur,
Noz ila o'lturgali aytur: "Seni qon tortadur" .

La'l – 1) qizil rangli qimmatbaho tosh; 2) qip-qizil lab [2.2.169-b]. Labning la'l toshi nomi bilan atalishi konseptual metaforaning hosilasidir. J.Lakoff va M.Jonson metaforik hosila ma'noning paydo bo'lishida ikki kognitiv maydon, ya'ni manba maydoni hamda maqsad maydoni ishtirok etishini ko'rsatishadi [5]. Shoir o'zining maqsadi – labni ta'riflash uchun la'ldan manba sifatida foydalanadi. Bunda la'l haqidagi birlamchi bilimlar, ya'ni uning rangi, qimmatbaholigi kabi belgilar asosida amalga oshiriladi. Lab va la'l toshiga tegishli ko'plab semalar orasidan

“qizil” semasi tafakkurida moslashtirishi orqali yor labiga bergan estetik baho verballashadi.

Ikkinchi satrda ham Lutfiy mahoratiga xos bo'lgan so'z o'yinini ko'ramiz. Bayt mazmuniga e'tibor qiling: “Men yorning labiga boqsam, ko'nglim unga qarab tortadi, (qiz) meni nozi bilan o'ldirish uchun, seni qon tortyapti, deydi”. Endi lab qizilligi qon qizilligi bilan assotsiatsiyalashadi. Agar labga intilib, yorga yetmoqchi bo'lsang, jon berishingga to'g'ri keladi (seni qon tortyapti), degan mazmundan ilohiy ishq belgilarini anglash mumkin, ya'ni Haqqa etish uchun o'lmoq kerak.

Poetik metafora orqali shoir hayotiy obyektni ideallashtiradi. Bu ideallashtirish assotsiativ xarakterga ega bo'lib, tanlangan obyektni o'zi go'zal deb bilgan narsa bilan qiyoslaydi. Obyektni mukammallikning timsoli deb talqin qiladi [7. 8-b.].

Ey do'stlarim, ohu ko'zin ko'rmayin o'lsam,

Zinhor, soching tobutim uzra qora bodom,

Ohu, ya'ni kiyikning ko'zi qop-qora va shahlo ekanligi bilan sharq xalqlarining milliy-madaniy tafakkurida eng chiroyli ko'z sifatida assotsiatsiyalashgan. Shuningdek, ko'z shaklining bodom shakliga o'xshab ketishi ham bizga ma'lum. M.Rahmatovanning fikricha, “go'zallik” konseptining tilda voqelanishida ... xalqning etnik xususiyatiga xos tabiat hodisalari, zoonimlar, o'simliklar dunyosi antroponimlar, taom nomlari, diniy antroponimlar, istorizmlar, uslubiy xos so'zlar va ijtimoiy mavzularga oid lisoniy birliklarning universal hamda milliy-madaniy xususiyatlarining konseptual izomorfik (mushtarak) va allomorfik (farqli) jihatlari isbotlangan” [3].

Keltirilgan bayt chin ma'nodagi tasavvufiy oshiqona misralar bo'lib, bu erda ham rang, ham shakl o'xshashligi asosida go'zallik konsepti yaratilyapti. Shoir tafakkurida **ko'z** va **bodom** leksemalarining birlamchi ma'nolaridagi rang (qora) va shakl (ko'zsifat) belgilari qayta ishlanib, “qora bodom” metaforik birikmasida mujassam etiladi. Adabiyotshunos olim M.Abdulxayrning ta'kidlashicha, Alisher Navoiy she'riyatida “bodom – poetik obraz, irfoni ramz hisoblanadi”, shuningdek, poklik, komillik, qanoatni ifoda etuvchi timsol hamdir. “Shoir o'z she'rlarida poetik obraz timsoli sifatida bodom so'zini takror va takror qo'llagan. Go'yo shoir bir

komil insonning o'sib-ulg'ayganidan to so'nggi manziliga kuzatib qo'yguniga qadar bodom timsolidan san'atkorona foydalangan:

Chun qora bodom tobut uzra rasmedur qadim,

Ko'z janozam sari solkim, sensizin bo'ldum qatil [6].

Lutfiy va Navoiy she'rlaridan keltirilgan har ikki misolda ham qora bodomni tobut ustiga sochish holatini ko'ramiz. Aytish mumkinki, "qora bodom" birikmasi nafaqat rang va shaklni ifodalovchi birlik, balki chuqur botiniy tasavvufiy timsol sifatida ham Go'zallik konseptining verballashuviga xizmat qilyapti.

Lutfiy ham zamondosh shoirlari kabi yor jamolidagi qizil rangni ifodalashda gul, lola, anor(nor) singari o'simlik nomini bildiruvchi leksemalardan keng foydalangan.

Ul orazu ruxsor ila zulfi, engi lola,

Oydinda yotur gul uza bir hindu uzola.

Baytda yorning oppoq yuzi, qizil yonoqlari atrofidan tushgan zulfi oydinda gullar ichida yotgan hinduga qiyoslangan. Bir baytda uch xil rang vositasida go'zal poetik obraz yaratilgan. Orazu ruxsor, ya'ni yuzning oqligi – oydin leksemasida, zulf, ya'ni sochning qoraligi hindu (qora tanli odam) leksemasida, eng (yonoqlar) qizilligi – lola leksemasida verballashtirilgan. Mumtoz adabiyotimizda hindu, habash, lo'li obrazlari orqali ma'shuqaning xoliga, sochiga nisbat berish hollari ko'p uchraydi. Bunda ularning leksik-semantik maydonlaridagi qora semasi asos qilib olinadi. Ushbu timsollar sharq adabiyotida deyarli barcha shoirlar ijodida uchraydi. Masalan:

Agar Rum ahline zulfung habashning lashkarin solsa,

Ko'ngul ilginda ul soat topilmas hech amon, ey jon [8]. (Sakkokiy)

Yo tamosho qilg'ali, yo sehr ta'lim olg'ali,

Zulfining hindulari har saridin qilmish g'ulu [9.508-g'azal]. (Navoiy)

Xulosa qilib aytganda, O'zbek mumtoz she'riyati, xususan, Lutfiy badiiyatida go'zallikni lisoniy voqelantirishda rang bildiruvchi leksemalar muhim rol o'ynaydi. Chunki ranglar har bir xalq lingvomadaniyatida o'ziga xos madaniy kod tashuvchi sifatida shakllangan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Abdulxayr M. Mavlono Lutfiy va Alisher Navoiyning botiniy ramzlari.*
<http://qashqadaryogz.uz/read/mavlono-lutfij-va-alisher-navoiyning-botiniy-ramzlari>.
2. *Болдырев Н. Когнитивная лингвистика. Введение в когнитивную лингвистику.* – Тамбов: ФГБОУ ВПО. 2014. –с-236.
2. *Ваховская О. Вербализация концепта «грех» в англоязычном дискурсе XIV–XXI веков. Украина. Когниция, коммуникация, дискурс. 2012. № 5. – с-17–36.*
3. *Croft W. and D. Alan Cruse. Cognitive Linguistics.* – New York: Published in the United States of America by Cambridge University Press. 2004. – p-374.
4. *Goossens L. The Interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast.* – Berlin; New York: Mouton de Gruyter. 2002. – p-349-378.
5. *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 jildlik (1983–1985). E.I.Fozilov tahriri ostida.* – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1983.
6. *Yuldashev A. Ko'chma ma'noli so'zlarda kognitiv mexanizmlarning o'rni. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti. akmal 1909@mail.ru*
7. *Лутфий. Девон.* – Тошкент: F.Фулом номидаги наириёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
8. *Rahmatova M. Go'zallik konseptining badiiy matnlarda voqelanishi va uning konseptual tahlili. BDU ilmiy axboroti. 2019. № 2(74).*
9. *Safarov Sh. Semantika. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.* – Toshkent: 2013. –245-b.
10. *Сборошенко К. Метафорическая репрезентация концепта «красота» в современной поэзии (на материале стихотворений русских и итальянских поэтов XX века). Автореф. дисс. на соиск. ученой степени кандидата филологических наук.* – Челябинск. 2009.

Ziyodulla Isokov

*O'zDSMI "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi
tarix fanlari nomzodi, dotsent*

XX BOSHLARIDA TURKISTONGA TEATR VA KINO SAN'ATINING KIRIB KELISHI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada O'zbekistonda milliy teatr, kino va televideniyeining yaratilishiga oid davriy matbuot, tarixiy, ilmiy adabiyotlar va turli manbalardan olingan ma'lumotlar o'z aksini topgan.*

***Kalit so'zlar:** teatr, jadid, dramatik syujet, kino, kinomatografiya, televideniye, elektrli televideniye, ovozli kino, kinoteleoperator, davriy matbuot.*

THE ARRIVAL OF THEATRE AND FILM ARTS IN TURKESTAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

***Abstract.** In this article received reflection the materials and data obtained from periodicals, different historical sources of Uzbekistan and other scientific literature.*

***Keywords:** heater, dzhadid, drama plot, sinema, kinomatografiya, television, electronic television, sound cinema, film cameraman, periodic press.*

Ma'lumki, teatr san'ati insoniyat o'zining ming yillik tarixida yaratgan eng buyuk kashfiyotlardan biri hisoblanib, u umuminsoniy madaniyatning nodir mahsuli hisoblanadi. Yurtimiz milliy teatri ham o'zining qariyb bir asrdan ortiq tarixiga ega bo'lib [1], san'atning ushbu turi o'z taraqqiyoti jarayonida bosib o'tgan tarixiy jarayonlarni o'rganish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Teatr – millat madaniyatining ko'zgusidir. Hozirgi kunda yosh avlodni tarbiyalashda, ularni turli tashqi qora kuchlar ta'siridan himoyalashda ham teatr san'ati muhim ahamiyatga ega. Yurtimizda teatr san'atining paydo bo'lishi aynan mustamlaka davriga to'g'ri kelib, millat fidoyilari va taraqqiyparvarlarining sa'yi harakatlari bilan bu yo'nalishda dastlabki qadamlar tashlangan.

O'sha davr o'lka matbuotida jamiyatning boshqa sohalari bilan bir qatorda milliy teatr va xalq tomoshalari haqida ham juda qiziqarli va e'tiborga molik

ma'lumotlar berib borilgan. Milliy teatrning ahamiyatini tushungan jadidlar uni yuqori baholaydilar. Bu paytda Turkistonning jadal rivojlanayotgan mahalliy matbuoti bilan birga, o'lkada chop etilayotgan rus tilidagi gazetalarida ham ushbu sohaga oid ma'lumotlar berib borilgan. Milliy teatr yangiliklariga oid ilk ma'lumotlar 1911-yilda Behbudiy tomonidan "Turkiston viloyatining gazetasi"da e'lon qilingan [1]. Matbuotda milliy teatr uchun yozilgan dastlabki "padarkush" asari haqida ham fikrlar bildirilgan. Masalan, Hoji Muin "Turkiston viloyati gazetasi"ning

1912-yildagi 12-sonida Behbudiyning sahna asarida Turkiston hayotidan olingan voqealar aks ettirilganligini ta'kidlaydi va unda mazkur asar nashr etilmasdan qo'lyozma holatida qo'lma-qo'l bo'lib ketganligini yozadi. Munavvar qori Abdurashidxonov "Turkiston viloyati gazetasi"ning 1914-yil 18-sonida berilgan "Toshkentda o'lka tilidagi birinchi spektakl" nomli maqolasida Milliy teatrga yuqori baho berib, teatrni "Oyna", "Padarkush" asarini esa shu oynaning birinchi qaldirg'ochi sifatida baholagan. Mirmuhsin "Turkiston viloyati gazetasi"ning 1914-yil № 65 va № 70-sonlarida berilgan "Toshkentda yana milliy teatr" hamda "Teatrga ahamiyat kerak" nomli maqolalarida yuqoridagi asarni Toshkentning "Kolizey" teatrida ham 2 marotaba qo'yilib, tomoshabinlarda katta taassurot qoldirganligini ta'kidlaydi. O'sha davrda "Sadoi Turkiston" gazetasining 1914-yil № 48-sonida berilgan "Andijonda musulmoncha teatr" nomli maqolada Andijonda Padarkushni havaskorlar dastasi mahorat bilan o'ynaganliklarini teatr ko'rishga kelgan Yevropa qatlami vakillari ularni havaskorlar emas, balki tajribali artistlarga o'xshatganliklari haqida yoziladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, o'sha davr Turkiston taraqqiyparvarlari faqat "Padarkush" bilan cheklanib qolmasdan, o'lka hayotining dolzarb masalalarini ko'tarib chiquvchi sahna asarlari bo'lishining tarafdori edilar. O'sha davr taraqqiyparvarlaridan bo'lmish Rauf Muzaffarzoda "Sadoyi Turkiston" gazetasining 1914-yil 31-sonida berilgan "Milliy hayot va Turkiston musulmonlari" nomli maqolasida bir necha tanqidiy fikrlar ham bildirib, shunday yozadi "Teatr masalasiga qarasak, yana ma'lum "Padarkush"dan ortiq bir narsa ko'rsatib bo'lmaydur. Bu ham qaysi shaharda o'ynalsa, o'ynovchilar eskilarning takfir va

tal'inlaridan qutula olmaydurlar". O'lkada rus tilida chop etilgan gazetalar ham mahalliy aholi tomonidan uyushtirilgan teatr tomoshalari to'g'risida xabarlar berib borgan. Shuningdek, ushbu xabarlarda mahalliy aholi ziyolilari tomonidan teatr tomoshalari qo'yilib, ularda jamiyat hayotidagi nuqsonlar tanqid ostiga olinayotganligi ta'kidlanadi [2].

Insoniyatning yana bir buyuk kashfiyotlaridan biri bu kino san'atidir. Kino – sintetik san'at hisoblanib, unda muallif ilgari surgan fikr dramatik syujet, yaxlit obraz, ma'nodor tasviriy vositalar orqali talqin etiladi. 1931-yilning 11–14-may kunlari Toshkentda birinchi marotaba “gapiradigan” film ko'rsatilgan. Moskvadan o'lkamizga kelgan maxsus kinoekspeditsiya bir necha kun davomida toshkenliklarga “gapiradigan, shovqin-suronli, kuylaydigan” film ko'rsatadi. Kinotomoshabinlarning keti uzilmaydi. Minnatdor tomoshabinlar qo'shimcha seanslar o'tkazishni iltimos qilib, ekspeditsiya a'zolariga ko'plab xatlar yozdilar. Lekin kinotexnika olamidagi yangi kashfiyotni tomoshabinlar qutlagan bo'lsalar-da, kinematografchilar ma'lum vaqtgacha ovozsiz kinoga sodiq qolaveradilar [3].

Tez orada film-konsertlar, qisqa metrajli “shovqin-suronli, gapiradigan” kinolentalar ekranlarga chiqarildi. So'ngra barcha kinostudiyalar asosan ovozli filmlar ishlab chiqara boshladilar. Kinoteatrlardagi apparaturalarning ham “ovozlashtirilishi” bir necha yil davom etdi. Shuning uchun ovozli filmlarning ovozsiz variantlari ham ishlab chiqarilgan. Shunday qilib, kinoda yondosh san'atlar vakillari – yozuvchilari va teatr aktyorlari ijod qilishi uchun yangi sharoit tug'iladi.

XX asrning 30-yillari oxiriga kelib, o'zbek sahna san'ati zahmatkashlari kinematografiyamizning ilk ovozli “Qasam” filmini yaratishdi. Bu davrga kelib, N.G'aniyev, S.Xo'jayev, M.Qayumov, E.Hamroyev, R.To'raxo'jayev, O.Sharopov, R.Pirmuhamedov, Y.A'zamov, S.Iskandarov, A.Ibrohimov kabi rejissyorlar, operatorlar, aktyorlar ancha tanilib ulguradilar. Shu tariqa, o'zbek kinomatografiyasining ilk mahsulotlari “Tohir va Zuhra”, “Alisher Navoiy”, “Nasriddinning sarguzashtlari”, “O'tgan kunlar”, “Mahallada duv-duv gap” kabi mumtoz filmlar ekran yuzini ko'radi.

O'zbekiston televideniye (tele – yunoncha – “uzoq”, videniye – ruscha – “ko‘rish”) kashfiyotida alohida o‘rin tutadi. Televideniye yaratish bo‘yicha haqiqiy ilmiy-tadqiqot ishlari XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlarida boshlangan. Bu davrda turli mamlakatlarda bu sohada o‘nlab ilmiy loyihalar taklif qilindi. Aslida tasvirni bir manzildan boshqa manzilga uzatish ishlari XIX asr o‘rtalaridayoq olib borilgan. “Televideniye” atamasi dastlab, 1890-yilda Parijda o‘tkazilayotgan xalqaro anjumanda tilga olingan. Unda rus injener elektrigi K.D.Perskiy o‘z ma’ruzasida “elektrli televideniye” so‘zini ishlatgan. Peterburg universitetining professori B.L.Rozing birinchi bo‘lib, nur taratuvchi elektron trubkani yaratdi va 1911-yilning 9-mayida sinab ko‘rdi. Bu bilan u hozirgi zamon televideniyesiga nazariy asos soldi. Televideniye ixtiro qilishda Rossiyaning Nijegorod shahrida rus olimi M.A.Bonch-Bruevich boshchiligidagi radioni takomillashtirish sohasida ish olib borgan guruhning ham xizmati bor edi [4].

Albatta, to‘la ma’nodagi, mukammal televideniye vujudga kelishi uchun juda ko‘plab olimlar, mutaxassislar uzluksiz izlanishlar olib bordilar. Ular orasida toshkentlik tadqiqotchilar B.P.Grabovskiy va I.F.Belyanskiylar ham bor edilar. Grabovskiy Turkiston davlat universitetining xodimi, Belyanskiy esa O‘rta Osiyo aloqa ilmiy-tekshiruv idorasining xizmatchisi edi. Ularga professor N.N.Zlatovratskiy va V.I.Popovlar yordam berishdi. Tadqiqotchilar 1923–26-yillarda harakatdagi tasvirni uzatuvchi va qabul qiluvchi asbobni yaratish ustida tinmay ish olib borishdi. Ixtirochilar o‘zlari yaratgan trubkani Sankt-Peterburgga olib borib, B.L.Rozingga ko‘rsatishadi, olim tadqiqotchilarning ishini ma’qullab, tegishli maslahatlar beradi. O‘zbekiston hukumati yosh tadqiqotchilarining ishini qo‘llab-quvvatlaydi va moddiy-ma’naviy ko‘mak berib turadi. Nihoyat, 1928-yilning 28-iyulida ular yaratgan qurilma sinovdan muvaffaqiyatli o‘tadi: Grabovskiy va Belyanskiylar yasagan mo‘jazgina ekranda Belyanskiyning yurib turgan holati, bosh kiyimini bir necha marta yechib-kiygani ham ko‘rinadi. Ixtirochilarning xalqaro konvensiyasi tomonidan Grabovskiy va Belyanskiylarning mazkur ishiga berilgan hujjatlar O‘zbekistonning televideniye

vatanlaridan biri, Toshkent esa televideniyaning tug'ilgan joyi deyishimizga asos beradi [5].

O'zbekistonda ilk bor Toshkent televizion markazi qurilishi 1954-yil may oyida boshlanib, 1956-yil 5-noyabrda ishga tushirildi. Shu kuni kechqurun Toshkentda zangori ekranning chirog'i yondi va birinchi televideniye diktora (suxandon)lari Iqbol Olimjonova (o'zbek tilida) va Yunona Stolyarova (rus tilida) teleko'rsatuvlarni olib bordilar. 1973-yilning 1-yanvaridan boshlab, O'zbekiston televideniyesining ko'rsatuvlari rangli tasvirda berila boshladi. Bu jarayon ko'rsatuvlarning yanada serjilo bo'lishini ta'minladi. Televideniye texnologiyasining taraqqiyoti boshqa san'at turlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Bugungi kunga kelib esa insoniyat o'z hayotini teatr, kino va televideniyesiz tasavvur qila olmaydi. Ushbu san'at turlari esa yildan yilga fan-texnika yutuqlari ta'sirida rivojlanib taraqqiy etib bormoqda.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Samarqandda musulmoncha teatr. Turkiston viloyatining gazetasi. 1911. № 21.*
2. *Андреев Г. Саатовский театр. Бахтсиз кув. ТВ. 1915. № 210.*
3. *Саппак В. Телевидения и мы. – Москва: Искусство. 1963. – с-59.*
4. *Девис Д. Албука телевидение. – Москва: Искусство. 1962. – с-43.*
5. *Грабовский Б. Изобретатель телефота. – Тошкент: Узбекистан. 1989. –с-21.*
6. *Shodmonova S. Turkiston tarixi matbuot ko'zgusida. – Toshkent, 2011.*

Xamdam Ismoilov

*O'zDSMI "O'zbek va jahon filologiyasi" kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG" ASARIDA ILM-MA'RIFAT VA MA'NAVIYAT MASALALARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada ilk o'rta asrlar Sharq allomalaridan biri hisoblangan Yusuf Xos Hojibning ijodi va asari haqida so'z boradi, uning asari davrning gultoji bo'lib qolganligi, hatto o'z davrida qo'shiq qilib aytilganligi, hozirda ham u o'z ahamiyatini yo'qotmaganligi haqida fikr yuritiladi.*

***Kalit so'zlar:** turkiy adabiyot, adib, tarix, alloma, she'riyat, hamd, na't, muqaddima.*

ISSUES OF SCIENCE, ENLIGHTENMENT AND SPIRITUALITY IN THE WORK OF YUSUF KHOS HAJIB "KUTADGU BILIG"

***Abstract.** The given article touches upon the creative work of the famous medieval poet of the East Yusuf Khas Khadjib, whose scientific work became a great achievement of his time, and is still being learned by young generation.*

***Keywords:** turkic literature, writer, historical, literary, scholar, poem, praise, introduction.*

X–XII asrlarni turkiy adabiyotning ilk uyg'onish davri sifatida ta'kidlash mumkin. Yusuf Xos Hojib ana shu ilk o'rta asrlar davri adabiyotining mashhur alloma vakillaridan biri hisoblanadi. Adibning "Qutadg'u bilig" asari o'z davrining turkiy tildagi dastlabki yirik asarlardan biri bo'lganligi uchun xalq orasida mashhur bo'lib ketgan. "Bu asardan ba'zi parchalar baxshilar tomonidan qo'shiq qilib aytilganligi haqida ham ma'lumotlar bor" [3.37-b.]. Bu ma'lumot asarning qiymatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Adibning hayoti va faoliyati haqida hech bir tarixiy yoki adabiy manbalarda ma'lumotlar uchragan emas. Uning yuqorida ko'rsatilgan asaridan ma'lum bo'lishicha, adib taxminan 1019-yillar atrofida "Kuz-urdu", ya'ni Bolosog'unda

tavallud topadi (asarni 462 (1069)-yil yozib tutatganligi, bu vaqt 50 yoshda ekanligi qayd etilgan). Adibdan bizgacha yagona “Kutadg‘u bilig” asari yetib kelgan:

Yil altmish eki erdi, turt yuz bila,
Bu so‘zi so‘zladim man tutub jan sura
Tugal o‘n sakkiz ayda aydim bu so‘z,
O‘durdum, adirdim, so‘z evdim tera [2].

Bundan ko‘rinib turibdiki, asar 18 oyda 462-yili yozib tugallangan. Asarda dastlab basmala(“Bismillahir rohmanir rohim” oyatining sharhi), so‘ngra esa nasriy muqaddima keladi. “Muqaddimada hamd, na’tidan keyin asarning qimmat, nomlanishi, xonga tortiq qilinishi, taqdirlanishi hamda asardagi 4 ramziy qahramon o‘rtasidagi savol-javoblar bo‘lib o‘tishi” haqida aytiladi [5.112-b.]. So‘ng yana 77 baytdan iborat she‘riy muqaddima keltiriladi. Bundan keyin esa tilning foyda-zarari, bilimning manfaati va hokazolari hakida fikrlar bayon etiladi. Shundan so‘ng asosiy voqealar bayoniga o‘tiladi. Muqaddimada:

Ko‘z-urdu o‘lkasi aslida eli
Tub asli nasabdan so‘z ochdi tili.
Tug‘ilgan elidin chiqib borgani
Kitobni jam etib tugal qilgani.
Barisin bitibdir yetkazib nizom,
Bu Qoshg‘ar elinda qo‘shilmish tamom.
(Barini bitibdir ne esa kalom,
Bu Qoshg‘ar elinda tugadi, tamom).

Ushbu satrlardan adibning vatani Kuz-urdu (Bolosog‘un) ekanligi ma’lum bo‘ladi hamda adib asarini yaratish uchun yurtidan chiqib, boshqa joylarga safar qilgani, ko‘plab madaniy-adabiy manbalarni o‘rgangani va Qoshg‘arga kelib asarni yozib tugatganini anglash mumkin. “Qutadg‘u bilig” turkiyda yaratilgan birinchi eng yirik adabiy asardir. Bu asarga qadar yaratilgan asarlarning barchasi arab va forsiyda yaratilgan. Asar tez orada

shuhrat qozonib, Tabg'ach Bug'roxon tomonidan munosib taqdirlandi”
[4.52-b.].

Asarning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, davlatni idora qilish qonun-qoidalarini, mulk tutishning sir-u asrorlarini, ijtimoiy tabaqalar, ularning jamiyatdagi o'rnini, har bir tabaqaning axloqiy normalarini ko'rsatib, belgilab beruvchi, davr talabiga nihoyatda mos bir asar ekanini ko'rish mumkin.

Adib asarda aytilgan keng qamrovli fikr-qarashlarini to'rt narsada mujassam etib tasvirlaydi. Bular:

Biri to'g'rilikka tayanch – adolat,
Biri davlat erur, u qutli g'oyat.
Uchinchi – ulug'lik aql va zako,
To'rtinchi – qanoat erur bebaho.

“Qutadg'u bilig” asarini hozirda uch qo'lyozma nusxasi mavjud. “Uyg'ur yozuvida ko'chirilgan bir nusxasi Venada, arab yozuvida ko'chirilgan bir nusxasi Qohirada va yana bir nusxasi Toshkentda saqlanadi” [4.57-b.]. “Qutadg'u bilig” 1971-yilda Qayum Karimov tomonidan hozirgi tilga o'girilib nashr etilgan.

Asarda Yusuf Xos Hojib yuqorida aytilgan to'rt asosni bayon qilish yoxud ta'rif-tavsif etish yo'lidan bormaydi, balki ularni to'rt inson qiyofasida tasvirlaydi va ularning har birini alohida nomlar bilan ataydi:

Adolat – Kuntug'di – shoh – quyosh.
Davlat – Oyto'ldi – vazir – oy.
Aql – O'gdulmish – vazir o'g'li – charog'onlik.
Qanoat – O'zg'urmish – vazir qarindoshi – sergaklik.

Asosiy voqealar shu to'rt obraz o'rtasidagi savol-javoblardan iborat bo'lib, bir qator eng asosiy masalalar ana shu jarayonda yoritib beriladi. Ana shu obrazlar o'rtasidagi munosabatlar mazmunining uyg'unligidan bosh masala, g'oya, asarning “Kutadg'u bilig” deb nomlangani sababi kelib chiqadi.

Barcha asarlarda bo'lgani singari “Qutadg'u bilig”da ham adibning munosabatlari, bir butun falsafiy qarashlari ziddiyatlarga to'la bir ko'rinishda butun asar davomida ko'zga tashlanadi [3. 83-b.]. Adib o'z davrining kishisi sifatida islom dini qarashlari, islom axloqini yoqlaydi:

Yomon desa bo'lmas, bu dunyo molin,
Yesa, bersa xalqqa, yoritsa yuzin.
Xudoni toat birla topmas quli,
O'zing zo'rla keng dunyoni qilma tor,
Toatla unutma zakovatni sen.

Yusuf Xos Hojib falsafasiga ko'ra, hayot, umr barcha ezguliklar uchun asosiy moyadir (onasidir), shuning uchun ham u juda aziz va qimmatli beqiyosdir. Amal, mansab, davlat, boylik inson umrini zoye, behuda kechishiga sabab bo'luvchi bebaqo va bevafo narsalardir.

Yusuf Xos Hojib o'z qarashlarida tasavvuf ta'limoti ilgari surgan fikr-qarashlar doirasidan anchayin uzoqlab ketolmaydi, ayni paytda barchasini ma'qullamaydi ham. Masalan: “Sufiylarda Xudo tabiatdan xoli alohida holatda mavjud emas, ya'ni olam Haq husni jamolining tajallisidan iborat. Olamdagi barcha narsalarda Haqdan nishon bor” [3. 51-b.], deyiladi.

Adibning qarashlarida dunyoga ma'naviy munosabat ustun darajada ko'rinadi. Qizig'i shundaki, adib olamda yuz berayotgan voqea-hodisalar, qarashlar, o'z davrida mavjud o'zgarishlarning hech birini tamoman inkor etmaydi, ayni paytda ulardan birini ajratib olib, yoqlab ham chiqmaydi. Go'yoki nimalar sodir bo'layotgan bo'lsa, shunday bo'lishi kerakdek tuyuladi.

Asardan adib qarashlarini umumlashtirib oladigan bo'lsak, adib barcha munosabatlarning asosiy mezoni – ilm-ma'rifat, deb olganini guvohi bo'lamiz. Eng avvalo, insonning insonligi, podshohning adolati, raiyatning osoyishtaligi, mulkning farovonligi barcha-barchasi ilm tufaylidir:

Yana bir hikmat bor: Hazrati odam, –

Bilim, aql-u idrok sabab muhtaram.

Bilim bilan kishi judo hayvondin,
Buyukroq nima bor, qani ayt andin.

Bilimni buyuk bil uquvni ulug',
Shu ikkov ulug'lar kishini to'liq.

Uquv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar,
Bilim kimda bo'lsa, buyuklik bo'lar.

Bolam tutsin desang donolik yo'lin,
Kichiklikdan tegiz bilimga qo'lin.

Asarda axloqiy-ta'limiy qarashlar yuksak darajada ifoda topadi.
“Qutadg‘u bilig”ni aql va hikmat darsligi deb ham atashadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg‘u bilig*. Q.Karimov tabdili. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1972.
2. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg‘u bilig*. prof. B.To‘xlijev tabdili. – Toshkent: “Cho‘lpon” nashriyoti. 1990.
3. Karimov Q. *Ilk badiiy doston*. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1972.
4. To‘xliyev B. Yusuf Xos Hojib va uning “Qutadg‘u bilig” dostoni. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1993.
5. Mamatqulov M. *Qadimgi turkiy adabiyotda to‘rtlik va marsiya*. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2006.

Shoira Asadova

O'zDSMI "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari nomzodi
e-mail: Sh_Asadova@jmail.com

JAMIYAT TARAQQIYOTIDA AYOLLARNING O'RNI: TARIX TIMSOLLARI VA ZAMON

Annotatsiya. Maqola ayollarning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni tahliliga bag'ishlangan. Zamonaviy jarayonlarda ayollarning ma'rifatlilik darajasi, dunyoqarashi va milliy tafakkurining farzand tarbiyasidagi roli jamiyat istiqbolini belgilovchi omil sifatida talqin qilingan.

Kalit so'zlar: jamiyat, ayol, oila, ma'rifat, ilm-fan, madrasa, islom dini, jadid, san'at.

THE ROLE OF WOMEN IN SOCIETY'S DEVELOPMENT: HISTORICAL SYMBOLS AND MODERNITY

Abstract. The article is devoted to the analysis of the role of women in the development of society. In modern processes, the role of the level of Education, worldview and National thinking of women in the upbringing of children has been interpreted as a determining factor in the prospect of society.

Keywords: society, Woman, family, Enlightenment, science, madrasa, Islam, jadid, art

"Xalq – ayol bilan birga qulaydi va yuksaladi"
A.F.Shveyger-Lerxenfeld.

Har qanday jamiyatning taraqqiyoti va kelajagi uning ayollariga bo'lgan munosabati bilan belgilanganidek, ushbu jamiyatning katta qismini tashkil etgan ayollarning tafakkuri, ijtimoiy mavqeyi ayni shu jamiyat istiqbolini ta'minlashda muhim omildir. Ayolning jamiyatdagi mavqeyi va uning taraqqiyotidagi o'rni xususida gap borar ekan, uning ma'rifatlilik darajasi bu masalada katta ahamiyatga ega. Zero ma'rifatli ayol zamonaviy bilimlar, milliy qadriyatlarga asoslangan ma'naviyat va keng dunyoqarash kabi jihatlarni o'zida uyg'unlashtirgan ayoldir. Agar ayolning, avvalambor, ona ekanligini nazarda tutadigan bo'lsak, uning onalik

maqomi jamiyat oldidagi benazir mas'uliyatdir. Yuqorida keltirilgan sifatlarni o'zida mujassamlashtirgan ona oila misolida bir butun avlodning shakllanishiga ta'sir ko'rsatibgina qolmay, balki jamiyat tarbiyachisi sifatida ham davlat va jamiyat, yurt istiqbolini ta'minlashda munosib o'rin tutadi.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda jahon miqyosida ilm-fan, ta'lim va ma'naviyat sohalarining rivojida xotin-qizlarning ulushi ortib bormoqda. Ularning ilmiy izlanishlari, ta'limdagi faolligi va ma'naviy-ma'rifiy sohadagi ishtiroki insoniyat taraqqiyotiga qo'shgan beqiyos hissasidir.

Yangilanayotgan O'zbekistonda ham xotin-qizlarning ilm-fan, ta'lim va ma'naviyat sohalaridagi faolligini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda. So'nggi yillarda bu borada qabul qilingan qonunlar, farmonlar va qarorlar xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish, ularning ilmiy va ma'naviy salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun keng yo'l ochmoqda.

Insoniyat tamaddunining barcha bosqichlarida ayol aqli-zakovati, tadbirkorligi va uddaburonligi bilan jamiyat hayotida egallagan o'rni va mavqeyi, shuningdek, jamiyatning unga bo'lgan munosabati tarixda muhrlangan.

Markaziy Osiyo xalqlarining eng qadimgi davrlarda ayollarga o'ziga xos izzat-ikrom, hurmat bilan munosabatda bo'lgani va o'z navbatida ayollarning jamiyatdagi mavqeyi haqidagi ma'lumotlarni yunon, xitoy, arab, fors, arman, va turkiy manbalarda uchratishimiz mumkin. Jumladan, xitoy manbalarida, Davan (Farg'ona)dan toki Axsi (Parfiya)gacha bo'lgan hududda yashagan aholisi orasida ayollarga o'ziga xos hurmat-ehtiromda bo'lishganligi va ayollar o'z erlariga nima aytishlaridan qat'i nazar, erkaklar doimo bajarganliklari to'g'risida ma'lumotlar uchraydi [1].

Qadimgi arman manbalaridan birida yozilishicha, kushon ayollarini erkaklar doimo hurmat qilganlar va kushoniy erlar o'z ayollarini doimo o'zlaridan yuqori qo'yganlar [2]. Turkiy xalqlar xotin-qizlarga bo'lgan munosabati haqida arab muarrixii at-Tabariy shunday yozadi: "O'g'il uyga kirishidan avval onasiga, so'ngra otasiga ta'zim qilar, xotin-qizlar erlariga tobe bo'lsalar ham ularga o'z ta'sirini o'tkazar edilar" [3]. Ushbu ma'lumotlarning aksariyati qadimgi turkiylar dunyoqarashida ayollarga alohida ehtirom ko'rsatilganligi va ayollar nafaqat oila

bekasi – ona tarzida, balki elning teng huquqli a'zosi sifatida e'zozlangani, erki muhofaza qilinganidan, qolaversa, ular davlat boshqaruv ishlarida ham ishtirok etganligidan dalolat beradi [4].

O'zbekiston tarixida mil.avvalgi VI asrda, o'z yurti ozodligi uchun kurashgan To'maris jasoratini yodga olish joizdir. Ahamoniylar imperiyasining hukmdori Kir II ning qariyb 200 ming kishilik lashkari hujumiga qarshi chiqqan massagetlar qabilasi boshlig'i Tomir xotun – To'maris boshchiligidagi jangda dushmanning bitta ham jangchisi omon qolmaydi [5]. Bu hol juda qadimdanoq mamlakatimizda nihoyatda jasur, yuksak harbiy mahorat va boshqaruv qobiliyatiga ega ayollar bo'lganligini ko'rsatadi.

Yurtimiz hududlariga Arab xalifaligi bosqini boshlanganda, 680–695-yillarda Buxoroni boshqargan Kabaj xotun ismli malikaning hukmronligi davrida 3 marta uyushtirilgan hujumlariga ustomonlik bilan ko'rsatgan qarshiligi, sulh yo'li bilan xalqini talafotlardan saqlab qolgani, o'rni kelsa, uning o'z lashkari bilan yonma-yon turib kurashgani harbiy sarkardalik mahorati va jasoratining misolidir.

Qayd etish joizki, mamlakatga islom dinining kirib kelishi bilan ayollarga nisbatan siyosat yangicha tus olganiga qaramay, ularning jamiyat hayotida, davlat boshqaruvidagi ishtirokida hech qanday cheklovlar ro'y bergan emas. Masalan, temuriylar davrida ayollar boshqarish san'atini egallash, diplomatik ishlarda ishtirok etish, ilm-fanga homiylik qilish namunalarini ko'rsatdilar. Amir Temurning rafiqasi Saroymulkxonim mamlakat obodonchiligi, qurilish ishlariga hissa qo'shgan, uning sa'y-harakatlari bilan Samarqandda madrasa ham qurilgan. Davlat boshqaruvida bevosita ayollar ishtirokini Amir Temur saroyida Saroymulkxonim, umuman temuriylar xonadoni boshqa malikalarining faoliyatida ham kuzatiladi. XV asrda vaqf xo'jaligining taqsimotchisi – ayol – mutavalliligini joriy etilishi mutlaqo yangi hol bo'ldi. Buni amir Jaloliddinning qizi Habiba Sulton begim (uning buyrug'iga ko'ra Ishratxona mavzoleyi qurilgan) misolida ko'rishimiz mumkin.

Ayollarning bu qadar yuksak mavqyega ega bo'lishliklari Amir Temur va temuriylar xonadonida kelin tanlashga va farzandlar tarbiyasida ayol mas'uliyatiga juda katta e'tibor berilganligi bilan ham izohlash mumkin deb o'ylaymiz, chunonchi “qul tabiat ayollardan qul tabiat farzandlar tug'iladi” [6], deb hisoblangan. Ayolning

qaysi avlodga mansubligi, jismoniy sog'ligi, ma'naviyatiga asosiy mezonlar sifatida qaralgan.

O'rta Osiyoda islom dini qaror topishi bilan ushbu ta'limotdagi inson hayotining poydevori hisoblangan diniy e'tiqod va bu o'rinda oilada musulmon tartib-qoidalariga rioya qilishni kuzatish ham ayol zimmasidagi muhim vazifalardan biriga aylandi. Biroq ayolning oila va jamiyatdagi haqiqiy mavqeyi haqidagi islom konsepsiyasini bilmaslik yoki uni noto'g'ri talqin qilish natijasida turli xulosalar va baholar vujudga keldi. Aytish joizki, islom dinida ayolning ma'rifatliligi darajasi, bilim olishiga katta e'tibor berilgan. Masalan, Buxoroda Mirzo Ulug'bek tomonidan qurdirilgan madrasa peshtoqidagi Hadisdan keltirilgan "Bilim olish har bir musulmon va musulmaning asosiy burchi" ko'rsatma ayol va erkakning bu boradagi tengligiga ishora bo'lsa, O'rta Osiyoda ayollarning bilim olishga bo'lgan e'tiborni tasdiqlovchi misoldir.

Yuqoridagi mazmundagi misollarni davom ettirib aytishimiz mumkinki, Muhammad Shayboniyxonning kelini Mehr Sulton xonim qo'lida erining o'limidan so'ng to'plangan ko'chmas mulkni tuzilgan vaqfnomaga ko'ra Samarqanddagi ikki madrasa foydasiga hal etgan edi [7]. Shuningdek, Qo'qon xoni Umarxonning xotini, o'z zamonasining fozila ayoli – Nodirabegimning faoliyati ham musulmon ayoliga xos bo'lgan oqilalik bilan boshqaruvda ishtirok etganligining yorqin misoli bo'ladi.

O'zbekiston tarixidan xalqning taqdirini hal qiluvchi muammolarni yechishda ayollarning ishtirokidan guvohlik beruvchi ko'plab misollarni keltirish mumkin. Birinchi jahon urushi davrida Rossiyaga mahalliy aholi vakillarini mardikorlikka olib ketishga qarshi qaratilgan 1916-yil qo'zg'oloni ayollar tomonidan boshlangan edi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vujudga kelgan ijtimoiy va madaniy islohotlarni maqsad qilgan va keyinchalik siyosiy harakatga aylangan jadidchilik o'z dasturiga ayollar masalasini ham kiritgan edi. Mazkur harakat namoyandalari bo'lgan M.Behbudiy, A.Avloniy, A.Fitrat va boshqalar qarashlarida millat taqdiri oilalar va ayollar holatiga bog'liq ekanligi asosiy o'rin tutdi. Ular fikricha, oila asosini to'g'ri qurmasdan va yosh avlodni to'laqonli to'g'ri yo'lda tarbiyalamasdan turib, jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo'naltirish mumkin

emasligi va oxir oqibatda millat taqdiri uning oilasi taqdiriga bog'liq. A.Fitrat: "Taraqqiyotga erishish uchun xotinlarimiz va qizlarimiz – millat onalari tarbiya va ilm olishlari lozim, axloq va bilimlarini kamolga yetkazishi zarur. Aks holda xotinlarimiz zaif va g'ayratsiz bo'lganlaridan bolalarimiz ham ularga o'xshab ketadilar" [8], deya uqtirdi.

Jadidlar o'qimishli ayolgina jamiyatning to'laonli a'zosini tarbiyalashi mumkinligi, haqli ravishda Turkiston kelajagi hisoblanmish bolalar tarbiyasi onalar qo'lida, ona qancha o'qimishli bo'lsa, yosh avlod ham shuncha o'qimishli bo'ladi deb bilganlar. "Sadoi Farg'ona" gazetasida chop etilgan maqolalardan birining muallifi bu fikrni quyidagicha ifodalagan: "Ayol insoniyatning ikkinchi yarmi. Agar unga ta'lim va tarbiya berilmasa, bu davlatning ayni paytdagi holatida ham aks etadi va aholining teng yarmi ta'lim va tarbiyasiz bo'lib qoladi" [9].

Buyuk ma'rifatparvar Abdulla Avloniy ta'biri bilan aytganda "Qizlar bilim olishga hammadan ko'proq intilishi lozim. Zero, bu bilimlar bilan ular kelajak avlodni tarbiyalaydilar". E'tirof etish joizki, ma'rifatli ayol – jamiyatning asosiy tarbiyachisi, ma'naviyat va ma'rifat manbayi hisoblanadi. U jamiyat taraqqiyotining tayanchi bo'lib, farzandlarini tarbiyalash orqali butun bir millatning kelajagini belgilaydi.

Bu g'oyalar bugungi kunda yanada dolzarb ahamiyat kasb etganligini Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning natijalari misolida ko'rish mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni [10] bilan 2022–2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo'yicha milliy dastur tasdiqlandi.

Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 21-dekabrda "Oila va xotin-qizlar qo'mitasining faoliyatini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonida [11] bu yo'nalishda keng qamrovli vazifalar belgilangan. Farmonga muvofiq, Oila va xotin-qizlar qo'mitasining bo'ysunuvi Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligidan Vazirlar Mahkamasiga o'tkazildi, qo'mita faoliyatining ustuvor yo'nalishlari belgilandi.

Mazkur hujjatlar bilan xotin-qizlarning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy huquqlarini ta'minlashga qaratilgan qator chora-tadbirlar belgilab olindi va amaliy ijrosi ta'minlanyapti. Jumladan, ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarda voyaga yetayotgan qizlarga oliy ta'lim muassasasida tahsil olishi uchun 4 foizli kvota ajratildi. Oliy ta'lim muassasalari, texnikum va kollejlarda o'qiyotgan xotin-qizlar uchun foizsiz ta'lim kreditlari joriy qilindi, magistratura bosqichida o'qiyotgan barcha xotin-qizlarning shartnoma to'lovlarini davlat tomonidan qoplash tartibi belgilandi [12].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bitta qizni o'qitsak, butun oilaga ta'lim bergan bo'lamiz. Agar oila bilimli, ma'rifatli bo'lsa, jamiyatning ongi, madaniy darajasi ham yuksaladi" [13].

Bugungi kunda yurtimizdagi 203 ta oliygoh talabalarining 52 foizdan ortig'ini xotin-qizlar tashkil etdi. 2024-yilda magistraturada o'qiyotgan 15 mingga yaqin xotin-qizlarga 100 milliard so'mga yaqin kontrakt puli to'lab berildi. 2025-yilda 250 ming nafar qizlar oliy ta'limga qamrab olinishi ko'zda tutilmoqda. Bu 2017-yilga nisbatan 3,5 karra ko'p. Natijada har bir mahalladan 25-30 nafar xotin-qiz oliygozlarda ta'lim olish imkoniga ega bo'ladi.

Hozirgi vaqtda 6 ming 200dan ortiq xotin-qizlar ilmiy faoliyat bilan shug'ullanmoqda. Ilmiy ishlanmalarning 25 foizini olima ayollar yaratdilar. Bu jamiyatda ularning o'rni mustahkamlanib borayotganidan dalolat beradi. Yangi O'zbekiston sharoitida xotin-qizlarni ilmiy tadqiqot va innovatsiyalar sohasidagi samarali faoliyatga keng jalb qilish, ayniqsa, dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

2025-yilda o'zining bilimi, iqtidori va odobi bilan tengdoshlariga namuna bo'lib kelayotgan qizlarning 28 nafari turli sohalardagi yutuqlari uchun Zulfiya nomidagi davlat mukofotiga sazovor bo'ldilar.

O'zbekiston qizlari madaniyat va san'at sohasida ham yurtimiz bayrog'ini baland ko'tarishmoqda. 2024-yili madaniyat va san'at sohasidagi nufuzli xalqaro tanlovlarda 25 nafar, mamlakat miqyosidagi ko'rik-tanlovlarda esa 71 nafar iste'dodli qizlar g'olib bo'lganlari ham shundan dalolat beradi.

Prezident qayta-qayta ta'kidlaganidek: "Ayollari o'qimishli va kasb-hunarli bo'lgan yurtida tinchlik va taraqqiyot bo'ladi. Ayollari ma'rifatli bo'lgan xalq albatta, baxtli bo'ladi" [14].

Bugungi kunda O'zbekiston ayollari turli soha va tarmoqlarda Vatanimizning jadal taraqqiyoti uchun munosib hissa qo'shib kelmoqdalar. Ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy va gumanitar sohalar rivojida xotin-qizlarimizning ishtiroki yuqori. Yurtimizda fidokorona mehnat qilayotgan ayollarning ulushi, 2023-yil holatiga, tibbiyotda – 77 foizni, ta'lim sohasida – 74 foizni, iqtisodiyot va sanoat tarmoqlarida esa 46 foizni tashkil etdi [15].

Boshqaruv sohasida ham ayollar faollashuvi kuzatilmoqda. Masalan, 2017-yilda boshqaruv sohasida xotin-qizlar o'rtacha 20 foizni tashkil etgan bo'lsa, hozirda (2025) bu raqam 35 foizga yetdi. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlarining 38 foizini, Senat a'zolarining 27 foizini ayollar tashkil etmoqda.

Yana bir muhim ko'rsatkich: O'zbekistondagi 10 ta davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasasini ayol rektorlar boshqarmoqda. Jami davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalari soni hozirda 210 taga yetgan [16].

Bugungi Yangi O'zbekistonning davlat siyosatida jamiyatda ayollarning o'rni va roli yetakchi o'ringa qo'yilmoqda. Buni jahon hamjamiyati ham e'tirof etmoqda. Ayollar ta'lim olishda erkin, o'zlari tanlagan sohada mehnat faoliyatini olib bormoqdalar va buning uchun barcha huquqiy asoslar yetarli. Biroq qayd qilish joizki, shu bilan bir qatorda faqatgina qonunlar asosida hal qilib bo'lmaydigan muammolar hali hamon mavjud. Chunki, oila a'zolarining vazifalari bilan bog'liq stereotip qarash hanuz ustuvor. Ayollar ta'lim olgani, erkin ishlayotgani, jamiyat va davlat uchun katta xizmat qilayotgani bilan ularning uy-ro'zg'or vazifalari, farzandlarni dunyoga keltirish va parvarishi zimmalaridan soqit bo'lgani yo'q. Oilada esa erkakni bosh deb hisoblash jamiyatda qabul qilingan. Ayollar bosh rolga davo qilmaydilar, lekin erkaklar ayollarga bu masalalarda yelka tutsalar oiladagi muvozanat muhiti ta'minlanadi. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatning erkaklar qismida ushbu masalalarga bo'lgan munosabati va qarashlarini o'zgartirishni taqozo qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Бичурин Н. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. Ч.3. М. – Л, 1950. – с-162.
2. Григорев В. О скифском народе саках. СПб, 1871. – с-80-81.
3. «История» ат-Табари. Избранные отрывки. Перевод с арабского В.Беляева. – Ташкент: Фан, 1987.
4. Ashirov A. O'rta Osiyo xalqlarining islomgacha bo'lgan an'analari va ijtimoiy siyosiy hayotida ayol mavqeyi. O'zbekiston xotin-qizlari kecha va bugun. – Toshkent. 2005. – 27-b.
5. Геродот. История. Т.1. – М, 1885.
6. Ziyoeva D. O'zbekiston tarixida ayollarning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rni. O'zbekiston xotin-qizlari kecha va bugun. – Toshkent: 2005. – 11-b.
7. Alimova D. Milliy tafakkur va ayollar masalasi. O'zbekiston xotin-qizlari kecha va bugun. – Toshkent. 2005.
8. Fitrat A. Oila va oila boshqarish tartiblari. – Toshkent: "Ma'naviyat" nashriyoti. 2001. – 3-b.
9. Sadoi Farg'ona. 1914.08.06.
10. "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 07.03.2022. <https://president.uz/uz/lists/view/5049>.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 21.12.2023-yildagi PF-208-son. <https://www.lex.uz/docs/6704824>.
12. <http://insonhuquqlari.uz/uz/news/m12658>.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/7928>.
14. <http://insonhuquqlari.uz/uz/news/m12658>.

Zoya Arislanbayeva

Доцент кафедры «Общественногуманитарных наук»
ГГИИКУЗ

ОБРАЗОВАНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ У СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В статье говорится о формировании экологической культуры среди широкого слоя населения. Экологического образование способствует формированию экологической культуры. Грамотный подход направит их к ответственному участию в решении экологических проблем.

Ключевые слова: свобода, естественность, саморазвитие, самовоспитание, культура, экологический театр, эко-привычки, эко-челленджи.

EDUCATION AND FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN MODERN YOUTH

Abstract. The article talks about the formation of an ecological culture among a wide segment of the population. Environmental education will contribute to the formation of an ecological culture. A competent approach will guide them to participate responsibly in solving environmental problems.

Keywords: freedom, naturalness, self-development, self-education, culture, ecological theater, eco-habits, eco-challenges.

Человек меняется на протяжении всей своей истории. Наравне с условиями жизни и культурой, он изменялся и биологически. Если до 20 столетия в цивилизационных условиях жили лишь какая-то часть населения, то сегодня, в больших городах по мнению таких ученых, как: Л.Мамфорд и Жан Готман проживают каждый восьмой из десяти горожан нашей планеты [5]. Обозначение «большой город» стал приобретать черты «мировых городов, которые становятся центрами управления мировой экономикой». Это: Нью-Йорк, Токио, Лондон, Франкфурт, Сеул, Дели, Париж, Москва и т.д. Все эти мегаполисы сталкиваются с теми же проблемами, что и остальные мегаполисы

мира: экологическими, транспортными, жилищными, психологическими, которые являются негативными сторонами жизни. И одна из самых основных из них является конфликт между обществом и природой.

Сегодня угроза окружающей среде приняло глобальный характер. Это: глобальное потепление климата; стремительный и неконтролируемый рост населения; истощение природных ресурсов; развитие технологических систем, загрязняющих природу и т.д. Современная планета озадачена такой проблемой. И как уже доказано учёными, одна из главных причин такой экологической обстановки является сам человек, его трудовая деятельность и нравственные оттенки в повседневной жизни.

Первым учёным, который систематически описал демографическое положение и обратил внимание на взаимосвязь между населением, ресурсами и окружающей средой, изложил теорию о том, что рост населения имеет тенденцию опережать рост ресурсов, необходимых для его поддержания является Томас Роберт Малтус – английский экономист и демограф, живший в XVIII–XIX веках.

Он известен своей теорией народонаселения, где основная идея – это вопрос геометрического и арифметического роста населения, который растёт в геометрической прогрессии (2,4,8 и т.д.), в то время как производство продовольствия увеличивается в арифметической (1,2,3 и т.д.).

Он считает, если рост населения не будет сдерживаться, это может привести к голоду, болезням и войнам, которые служат естественными механизмами ограничения [6].

Малтус предлагает ограничить рождаемость через осознанное поведение, такие как поздние браки и воздержание. В тот период хотя идеи Малтуса подверглись критике и обсуждению, его работа стала основой для многих последующих исследований в области демографии, экономики и экологии. Его теории актуализировались в контексте обсуждения современных проблем, таких как перенаселение, нехватка ресурсов и устойчивое развитие [6].

В результатах доклада ЮНЕП о разрыве в уровнях выбросов за 2024 год отмечается, что в этом столетии мир находится на пути к потенциально катастрофическому повышению температуры на 2,6–3,1°C, и что для достижения самых амбициозных целей Парижского соглашения выбросы парниковых газов должны сократиться более чем на 40 процентов к 2030 году [7].

Итак, экологическая ситуация, сложившаяся во всём мире, а в частности и в Узбекистане, имеет общий глобальный характер экологических проблем и своеобразное их проявление в каждом регионе планеты требуют скорейшей перестройки мышления человечества, в особенности конкретного человека. Сегодня образование как непрерывный процесс обучения, воспитания и развития личности становится новым приоритетным направлением педагогической теории и практики. Это самая важная сфера жизни, касающаяся практически каждой семьи. В этой связи мы сталкиваемся с проблемой формирования экологической культуры как данности.

Существование человека и общества предполагает знания и соблюдение хотя бы её минимума. До сих пор формирование такого мышления ведётся, к великому сожалению, стихийно, методом проб и ошибок, оно закрепляется в общественном сознании и практической деятельности людей через систему обычаев и традиций, нередко в сиюминутном извлечении для блага общества.

Такой пут исчерпал себя полностью, требуется сознательное, целенаправленное формирование экологической культуры, что невозможно без должной постановки всего образовательного процесса, возрастания в нём роли экологического образования [4].

«Экологическая культура» есть одно из проявлений общей культуры человека, и судят здесь не по тому, что он думает о себе сам или, говорят о нём другие, каким он желает казаться или каким его делает окружение, а по реальному способу его бытия в мире, по реальному результату этого бытия.

Экологическая культура охватывает собой сферу отношений человека и общества к природе. Речь здесь идёт, разумеется, не о любых отношениях, а о

тех, которые являются творческими, созидательным действием, направленным на гармонизацию интересов человека, общества и возможностей природы. Уважение к жизни и шире – уважение к природе. Сегодня оно как данность ближе и понятнее многим педагогам. Ясным становится и то, что без целеустремлённых усилий педагогов и наставников вообще, равно как и школьного учителя, в частности экологическая культура будет существовать и развиваться главным образом на страницах книг и журналов.

На вопрос кто изобрёл экологическую культуру? Ученые дают исчерпывающий ответ: основателем теории культурной экологии является американский антрополог, наиболее известный как один из ведущих неозволюционистов середины XX века Джулиан Стюард [2].

А на вопрос с чего же начинается экологическая культура в жизни? Конечно же, с самого малого: закрываем ли мы открытый без пользы водопроводный кран, выключаем ли свет, выходя из комнаты, поливаем ли цветы, убираем ли после себя мусор. Каждый из нас ежедневно соприкасается с природой. Какие же мы в действительности по отношению к ней? Природа ежедневно задаёт нам эти вопросы, а мы ежедневно на них отвечаем своими поступками.

Долг каждого из нас быть просвещённым в вопросах экологии и охраны природных ресурсов. Необходимо добиться того, чтобы каждый человек осознал, какие выгоды несёт с собой охрана природы и к каким роковым последствиям может привести несоблюдение экологических законов. Там, где штрафы и другие наказания порой не достигают желаемой цели, грамотным разъяснением причин введения этих строгих мер можно будет добиться более значительного эффекта. Когда меры принуждения будут заменены истинным пониманием, охрана природы вступит в свой «золотой век» [4].

Известный ученый Жан Жак Руссо считает, что «воспитывать ребёнка следует на лоне природы» [3], то есть человек с самого раннего детства должен приучиться ценить свою свободу и уважать свободу других, основанных на труде,

для чего необходимы ещё более глубокие сведения по части природоохранного законодательства среди самых широких слоёв населения.

Излагая свои взгляды на воспитание и развитие личности в гармонии с природой, основой считает соответствие естественному развитию ребёнка и учитывание его природных склонностей. Руссо выделяет этапы жизни человека, каждому из которых соответствует свой подход к воспитанию.

Ключевые положения: **свобода и естественность, саморазвитие и воспитание чувств**, где важным этапом является развитие нравственных и эмоциональных качеств, что, по мнению Руссо, лучше достигается через жизнь на природе [3].

Преодоление этих трудностей вполне возможно. Лишь объединяя усилия многих, всех и каждого в отдельности, можно решить столь актуальную задачу экологического образования задачу формирования экологической культуры.

Итак, экологическое образование играет ключевую роль в формировании осознанного отношения к окружающей среде. Давайте, разберём несколько предложений и инновационных идей для его развития:

Во-первых, создание интерактивных учебных модулей, где дети могут виртуально исследовать экосистемы, изучат влияние человеческой деятельности на природу и учиться способам ее защиты. К примеру, экологические мобильные приложения: игры и симуляторы для изучения природных процессов, сортировки отходов, энергосбережения.

Во-вторых, создание небольших садов, где учащиеся могут ухаживать за растениями, изучат агроэкологию и основы устойчивого земледелия.

В-третьих, вовлечение учеников в проекты по установке солнечных панелей, энергоэффективного освещения, мониторинга потребления энергии.

В-четвертых, организация эко-марафонов, различных конкурсов, где дети смогут посоревноваться в разработке проектов по переработке отходов, сохранению воды или созданию «зелёных» продуктов.

В-пятых, включение экологических тем в уроки математики, физики, химии и даже искусства (например, создание картин из переработанных материалов). Такое обучение школьников и студентов принципам экологической экономики, устойчивого бизнеса и рационального использования ресурсов конечно же помогут создать природный дисбаланс в окружающей нас среде.

Можно также организовать регулярные выезды на природу с целью изучения экосистем, наблюдения за животными и участия в экологических акциях. Или же волонтерские программы по очистке территории, восстановлению лесов или обучению населения могут поспособствовать выработке у них эко-привычек.

Создание образовательных площадок с интерактивными станциями, где посетители смогут поучиться экологическому поведению.

Использование форм и методов искусства и культуры помогут организации создания экологического театра. Постановки, рассказывающие о проблемах экологии через сюжеты, понятные детям и взрослым, проведение различных фестивалей, выставок и конкурсов, посвященных защите природы, с участием учащихся также поспособствуют выработке эко-привычек. Например, установка контейнеров для разделного сбора мусора и обучение их использованию, уже в подростковом возрасте научат поколение сортировке отходов.

Эко-челленджи для людей: например, отказ от одноразового пластика или участие в акциях по сбору макулатуры во время прогулки, попробовать не производить мусор в течение недели, отказаться от мяса хотя бы раз в неделю, посадит дерево или куст и т.д.

Такие действия в основном совершаются современными экологическими активистами. К примеру, итальянский предприниматель, мыслитель и общественный деятель Аурелио Печчеи в 1968 году стал сооснователем Римского клуба (Club of Rome).

Данная международная организация объединила учёных, политиков, экономистов и интеллектуалов для обсуждения глобальных проблем человечества. Их цель – долгосрочный взгляд на будущее планеты, включая вопросы: перенаселения, истощения ресурсов, загрязнения окружающей среды, технологических вызовов [1]. Или же UNEP (Программа ООН по окружающей среде), созданная в 1972 году, продвигает устойчивое развитие, экологическое образование, зелёные технологии. Её миссия – вдохновлять, информировать и предоставлять странам и народам возможность улучшать качество своей жизни без ущерба для будущих поколений [8].

Сегодня эко-челленджи в интернете используют многие крупные международные организации, популяризирующие идеи защиты природы. Среди них начали набирать популярность **эко-версии**, например, начатая в Австралии в 2011 году – инициатива от Earth Carers, или же работы блогеров, активистов, экологов и просто равнодушных людей. Особенно мощный толчок был от Греты Тунберг и движения Fridays for Future [9]. Образовательные программы для молодёжи – Час Земли (Earth Hour) - международный флешмоб [9].

Их идеи направлены на формирование экологического мышления у детей и взрослых, а также на подготовку их к ответственному участию в решении экологических проблем.

Итак, экологическое мышление не возникает само по себе – оно формируется через образование, культуру, медиа, пример лидеров мнений и участие в общественных инициативах. Образование – основа экокультуры. И вовлечение школ, университетов, онлайн-курсов и детских программ закладывает экологическое сознание с раннего возраста.

Формирование экологической культуры – это процесс, охватывающий не только знания, но и поведение. Привычки (сортировка мусора, экономия ресурсов, потребление без отходов) – важная часть личного вклада.

Экологическое мышление – это не мода, а необходимость, вызванная реальными глобальными угрозами: климатический кризис, потеря

биоразнообразия, загрязнение планеты. Это стратегия, мышление и предупреждение о будущем планеты.

Список литературы

1. Печей А. «Пределы роста» (*The Limits to Growth*). – Москва, 1972.
2. Стюард Ж. Культурная экология, культурная эволюция и этнография *Britannica* - <https://www.britannica.com> › *biography* › *Julian-Steward*.
3. Руссо Ж. «Эмил, или О воспитании» (*Émile, ou De l'éducation*). 1762 г.
4. Джарленесова З. «Экологический вестник». № 1. 2002. – с-40.
(* Это девичье фамилие, а нынешнее Арисланбаева З.Е.).
5. Мамфорд Л. (*Lewis Mumford*). “*The City in History*” “Город в истории”.
6. Малтус Т. «Опыт о законе народонаселения». (*An Essay on the Principle of Population*). 1798 г.
7. Оглядываясь назад на взлеты и падения в области окружающей среды в 2024 году <https://www.unep-org.translate.goog/news-and-stories/story/looking-back-environmental-highs-and-lows-2024?>
8. https://www.unep.org/ru/who-we-are/about-us?utm_source=chatgpt.com.
9. <https://fridaysforfuture.org/>.

Antonina Koshelova

*Кандидат педагогических наук, доцент кафедры
«Социально гуманитарных наук» ГИИКУз*

ПРИМЕНЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ВУЗОВ ИСКУССТВ И КУЛЬТУРЫ УЗБЕКИСТАНА

***Аннотация.** В данной статье рассматривается влияние структурных и содержательных перемен в системе высшего образования Узбекистана на подготовку специалистов сферы искусств и культуры. Раскрывается роль образовательных технологий, применяемых в ВУЗах творческого характера.*

***Ключевые слова:** культура, искусство, обучение, высшее образование, образовательные технологии.*

APPLICATION OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF HIGHER EDUCATION OF THE UNIVERSITIES OF ART AND CULTURE OF UZBEKISTAN

***Abstract.** This article examines the impact of structural and substantive changes in the system of higher education in Uzbekistan on the training of specialists in the field of arts and culture. The role of educational technologies applied in higher education institutions of creative character is revealed.*

***Keywords:** culture, art, learning, higher education, educational technologies.*

Современная психолого-педагогическая школа на всех образовательных уровнях претерпевает значительные изменения, диктуемые реалиями жизни и условиями процессов глобализации.

В Узбекистане весьма ощутимы перемены как структурные, так и содержательные. Высшее образование не избежало значительных качественных перемен, как в области теории вузовского обучения, так и в практике подготовки специалистов во всех сферах и, конечно же эти изменения коснулись области искусств и культуры.

Прежде всего, разительные перемены в сфере высшего образования обозначились при реализации государственных программ.

Для осуществления успешной педагогической деятельности в современной педагогике высшей школы применяются весьма различные способы, среди которых образовательные технологии занимают своё, очевидно преобладающее, место.

Не секрет, что студенты входят в мир науки, искусства, культуры через образовательные технологии: их рациональное применение в ходе обучения создает необходимые благоприятные технологически обоснованные условия роста и профессионального, и личностного.

Важнейшими среди прочих основаниями современного педагогического процесса, на наш взгляд, являются следующие:

- 1) анализ передового мирового педагогического опыта и «включение» его в учебно-воспитательный процесс;
- 2) строгий отбор и систематизация педагогических технологий для решения образовательных задач;
- 3) создание благоприятных условий для организации учебно-воспитательного процесса подготовки будущих профессионалов, отвечающих высоким критериям мировых стандартов;
- 4) использование в ходе обучения методов педагогически, направленных на развитие личности, способной к решению творческих задач как в профессиональной, так и в других социально-значимых сферах.

Важнейшим элементом современной педагогики Узбекистана всегда была и остается до сих пор народная педагогика. Именно она как истинная ценность, воплотившая в себе прогрессивные идеи народа страны, эмпирический опыт, самобытную культуру, искусство, духовные идеалы являет собой неисчерпаемые по своему богатству источники динамического развития психолого-педагогических основ современной науки.

Изучение вопросов применения образовательных технологий в высших учебных заведениях искусств и культуры Узбекистана предполагает

междисциплинарный подход, сочетающий достижения психологии, педагогики и культурологии. Также отдельным направлением анализа стало рассмотрение работ зарубежных и отечественных ученых, исследовавших развитие творческой личности в образовательном пространстве.

Классические труды Л.Выготского и Ж.Пиаже создают теоретический фундамент для осмысления психологических механизмов обучения. Он утверждал, что развитие личности невозможно вне социокультурной среды, в том числе образовательной [1].

Продолжая данную линию Ж.Пиаже рассматривает интеллект как результат активной деятельности субъекта, формирующегося в процессе взаимодействия с окружающим миром. Это подтверждает, что в ВУЗах сферы искусств и культуры необходимо применять такие образовательные технологии, которые развивают творческое мышление, самостоятельность и рефлексия студентов [2].

На уровне национального педагогического опыта важным источником являются труды узбекских ученых. К ним можно отнести труды М.Л.Абдужаббаровой, в которых раскрывается значение воспитательного компонента в образовании, а также подчеркивается то, что современные образовательные технологии, применяемые в сфере искусств и культуры должны не только обучать, но и формировать личность, готовую к активной культурной и творческой деятельности [3].

Необходимость интеграции народной педагогики с современными методами обоснованы в трудах такого узбекского ученого как З.Х.Касимова. Это особенно важно для высших учебных заведений сферы искусств и культуры, где национальная культурная идентичность играет ключевую роль в образовательном процессе [4].

Особенно важную роль культурного наследия в педагогическом процессе подчеркивает в своих трудах такой ученый, как О.Г.Давлатов. Он утверждает, что успешное применение образовательных технологий возможно только при учете культурных кодов и ценностей. Это играет важную

роль в педагогическом процессе в высших образовательных учреждениях сферы искусств и культуры [5].

Исходя из данного методологического анализа обзора литературы, мы видим, что применение образовательных технологий в высших учебных заведениях сферы искусств и культуры требует, прежде всего сочетания теоретического осмысления, педагогических инноваций и уважительного отношения к национальному культурному контексту. На стыке, именно этих направлений формируется современная модель подготовки специалистов, способных креативно мыслить, творчески осваивать и развивать сферу искусства и культуры Узбекистана.

Образовательная система Республики Узбекистан на сегодняшний день имеет такие черты, как многогранность, вариативность, многостепенность, динамичность, преемственность, непрерывность. Они в полной мере отражают специфику современной системы образования Республики Узбекистан.

В результате всех исследований и наблюдений было выявлено, что применение образовательных технологий способствует развитию креативного мышления, самостоятельности и активизации личности студентов. Наиболее эффективными в контексте творческого высшего учебного заведения оказались технологии, сочетающие элементы народной педагогики с современными цифровыми средствами обучения. Программы, ориентированные на творческие коллаборации, проектную деятельность и диалог культур являются самыми успешными и эффективными в подготовке специалистов сферы искусств и культуры.

В результате подтверждается актуальность интеграции инновационных педагогических технологий в образовательный процесс высших учебных заведений Узбекистана. Следует отметить, что перспективным является дальнейшее развитие моделей обучения, которые ориентированы на междисциплинарность, цифровизацию и культурную

преимущество. В данной педагогической ситуации важен контакт студентов с национальным культурным наследием.

Таким образом применение образовательных технологий в высших учебных заведениях сферы искусств и культуры требует осознанного и комплексного подхода. В данном вопросе важно гармоничное сочетание инновационных методов, педагогических традиций и уважения к культурному коду нации. Это поможет обеспечить подготовку профессионалов, способных творчески осваивать и развивать сферу искусств и культуры Узбекистана.

Список литературы

1. *Выготский Л. Мышление и речь.* – Москва: Издательство. «Реч». 1978.
2. *Пиаже Ж. Психология интеллекта.* – Москва: Издательство «Прогресс». 2000.
3. *Абдужаббарова М. Воспитательный потенциал образовательных программ в Узбекистане.* – Ташкент: Издательство «Узбекистан». 2010.
4. *Касымова З. Сочетание национальных традиций и инновационных технологий в обучении.* – Ташкент: Издательство «Мирас». 2015.
5. *Давлатов О. Культурно-историческое наследие Узбекистана и его влияние на педагогические методы.* – Ташкент: Издательство «Наука и образование». 2016.
6. *Душаев А. Духовност и общество. Молодой ученый.* 2014. № 11.
7. *Эркаев А. Путь развития Узбекистана.* – Ташкент: Издательство «Маънавият». 2013. – с-70.
8. *Политыко С. Антропология творчества.* – Москва, 2003.
9. *Культурологические основы современного образования. Элективные курсы в профильном обучении. Учебно-методический комплекс. Под ред. Л.Мосоловой.* – СПб: «СМИО Пресс». 2006.
10. *Ананев Б. Личность, субъект деятельности, индивидуальность.* – Москва: Директмедиа. 2008.

Dilshod Mamajonov

*O'zDSMI "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

**SOVET HOKIMYATI YILLARIDA O'ZBEKISTONDAGI
SIYOSIY- MADANIY HARAKATLAR
(1985–1991-yillar)**

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek xalqining madaniy merosi, ma'naviyati, qadriyatlari, tili, adabiyoti, teatri, kinematografiyasi, an'alarining tiklanishi va rivojlanishi masalalari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *sovet davlati, madaniyat, san'at, madaniy meros, til, adabiyot, teatr, kino.*

**POLITICAL AND CULTURAL MOVEMENTS IN UZBEKISTAN DURING
THE YEARS OF SOVIET POWER.
(1985–1991)**

Abstract. *The issues of revival and development of the cultural heritage, spirituality, values of languages, literature, theatre, cinematography and traditions of the Uzbek people were analyzed.*

Keywords: *soviet state, culture, art, cultural heritage, language, literature, theater, cinema.*

Har bir xalqning milliy ma'naviy va madaniy qadriyatlari, ya'ni madaniy meros masalasi xalqqa nisbatan yagona millatning mavjudligini, uning boshqa etnik guruhlardan farqini anglatuvchi omil hisoblanadi. Shu ma'noda milliy madaniy meros ajdodlar tomonidan yaratilgan marosimlar, urf-odatlar, amaliy tajriba, axloqiy, ilmiy-nazariy dunyoqarash, diniy va iymon-e'tiqod, xalq madaniyati va ijodi kabi moddiy hamda ma'naviy boyliklar majmuini tashkil etadi. O'zbek milliy madaniy merosi asrlar osha jahon sivilizatsiyasida o'ziga xos o'ringa va salohiyatga ega bo'lib, ming yilliklar davomida yaratilgan milliy ma'naviy va madaniy qadriyatlar o'zbek xalqining tom ma'nodagi bo'y-bastini ko'rsatib turibdi. Jahon xalqlari tomonidan o'zbek xalqi milliy madaniy merosining tan olinishi esa uning haqiqatdan ham o'ta qadimiyligi va bebaho boyligidan darak beradi.

Milliy ma'naviy va madaniy qadriyatlarga yangicha munosabatning shakllanish masalalari muayyan darajada har doim ham o'ta dolzarb muammo sifatida kun tartibida turganligi uchun ham bu jarayonlarga e'tibor tubdan o'zgara boshladi. Biroq, sovet tuzumi davrida kommunistik mafkura manfaatlari ta'siri asosida milliy madaniy meros va qadriyatlarni ta'qib ostiga olganligi, bizningcha, o'zbek xalqining o'zligini anglash jarayonini yo'q qilish edi. Oshkorolik va qayta qurish siyosatining boshlanishi O'zbekistonda milliy madaniy merosga nisbatan e'tiborning kuchayishiga olib keldi. Demak, bu davrda tuzum inqirozga yuz tutib, mamlakat rivojlanishining ekstensiv imkoniyatlari tugab borayotgan edi. Ammo inqirozli sharoitda ham sovet ma'muriy-buyruqbozlik tizimining madaniy hayot ustidan nazorati, milliy ma'naviy va madaniy qadriyatlarni ta'qib ostiga olish hollari kamaymadi. Shunga qaramasdan, o'zbek xalqining milliy madaniy merosini tiklashga bo'lgan harakati yanada kuchayib bordi. Bu esa Markazni qoniqtirmas va bunday ilg'or tendensiyaga "to'siq qo'yish" maqsadida respublika siyosiy rahbariyati tomonidan jamiyatning madaniy hayotida sovet turmush tarzini keng targ'ib qilish va kommunistik mafkurani, ayniqsa yoshlar ongiga singdirishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilansa-da, amalga oshirishning iloji bo'lmay qoldi.

Milliy madaniyatga bo'lgan e'tiborning kuchayishi natijasida avvallari ta'qiqlangan mavzularga ochiq fikrlar bildirila boshlandi. Masalan, akademik A.Asqarov tomonidan antik zamonda Markaziy Osiyoning janubiy hududlari negizida Yunon-Baqtriya davlati, bir muncha keyinroq shu hududda Kushonlar saltanati, uning shimolida esa Qang'a davlati shakllanganligini qayd qilib, baqtriya, so'g'd va xorazm imlosi singari eng qadimgi yozuv paydo bo'lganligi, o'lkada tasviriy va amaliy san'at, haykaltaroshlik yuksak rivojlanganligi, shuningdek antik davrdayoq G'arb va Sharqni iqtisodiy hamda madaniy jihatdan bog'lab turgan Buyuk ipak yo'li ham shu hududdan o'tganligi aniq misollarda ko'rsatib berilgan [1].

1980-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab asta-sekinlik bilan o'zbek xalqining milliy ma'naviy va madaniy qadriyatlariga nisbatan yangicha munosabatning muayyan darajada ijobiy tomonga o'zgara borganligini ko'rish mumkin.

Ta'kidlash joizki, hatto 1985-yilgacha o'zbek xalqining milliy madaniy merosi haqida fikr yuritish chegaralangan edi. Qayta qurish va oshkoralik tufayli muayyan darajada O'zbekistonda milliy ma'naviy va madaniy merosni o'rganishga bo'lgan qiziqish asta-sekinlik bilan kuchaya boshladi.

O'zbekistonda milliy madaniy meros, uning ahamiyati, tiklanishi borasida olib borilgan ishlar ikki jihati bilan ajralib turardi. Birinchi jihati, o'zbek xalqi, ayniqsa, ziyolilarimizning milliy madaniy merosni tiklash borasida, unga nisbatan kuchaygan tahdidlar, ta'qiqlashlarga qarshi harakatlarni amalga oshirgan bo'lsa, ikkinchi jihati, qayta qurish siyosati bunday jarayonlar uchun ma'lum darajada imkoniyatlar yaratdi. Mazkur imkoniyatlar, ayniqsa o'zbek ziyolilarining milliy madaniy merosni tiklash yo'lidagi sa'y-harakatlari, ya'ni bunday jarayonlarning ijtimoiy madaniy ehtiyoj darajasiga ko'tarilishi, so'zsiz respublikada oshkoralik, biroz bo'lsa-da ochiqlik muhitini yuzaga keltirdi.

Taniqli amerikalik tadqiqotchi U. Fiyerman fikriga ko'ra, 1980-yillarning o'rtalarida respublikada islom diniga qarshi kurash kampaniyasi ostida milliy qadriyatlarga ham qarshi hujum boshlangan. Islom dini bilan bog'liq bo'lmagan "Navro'z" bayramining nishonlanishi respublika rahbariyati tomonidan taqiqlangan. Ushbu bayram o'rniga respublika kompartiyasi tomonidan "Navbahor" bayramini nishonlash O'zbekistondagi barcha millatlarga uqtirildi [2].

Mazkur davrda O'zbekistonda ateistik tarbiya, diniy "sarqitlar"ga qarshi kurash masalasiga ustuvor ahamiyat berildi. "O'zbekiston kommunisti", "Partiya turmushi", "O'zbekiston agitatori" kabi jurnallar, barcha siyosiy-ijtimoiy gazetalarda ateistik tarbiya masalasi muhim partiyaviy-mafkuraviy masala sifatida kun tartibida turar edi. Masalan, endilikda diniy dafn marosimlarini "grajdancha marosimlar bilan almashtirish" vaqti kelganligini, bunday tadbirlar diniy marosimlarga nisbatan ta'sirchanroq o'tkazilishi lozimligini, yangi urf-odat va marosimlarni joriy etish – ateistik tarbiyaning ta'sirchan shakli ekanligi qayd etildi.

Ta'kidlash lozimki, bunday tadbirlar respublikada siyosiy-mafkuraviy ishlarning markaziy o'rnini egallagan edi. Shu maqsadda 1983-yildan yosh ateistlarning klublari tashkil etila boshlandi. Respublika yoshlar tashkilotlarida Andijon davlat pedagogika institutining tashabbusi qo'llab-quvvatlanib, "Fan dinga

qarshi” turkumidagi mavzular keng tarzda amaliyotga joriy etila boshlandi [3]. Ayni paytda marosimlarimiz hamda barcha urf-odatlariga “yangicha – sotsialistik ruh” berish masalasi o’rtaga tashlandi. Jumladan, o’zbek milliy marosimlari millatchilik ruhini tobora oshirib borayotganligi, shu maqsadda oilaviy grajdanlik marosimlarini diniy elementlardan xalos etish uchun sabot bilan kurash olib borish lozimligi qayd etildi [4].

Yuqorida e’tirof qilingan U. Fiyerman o’zining “Political development in Uzbekistan: democratization?” (“O’zbekistondagi siyosiy rivojlanish: demokratizatsiyami?”) nomli maqolasida 1980-yillarning ikkinchi yarmida respublikada o’zbek tili va uning ijtimoiy-siyosiy hayotidagi statusi muammosini tahlil qilish bilan birga, O’zbekiston tarixini qayta ko’rib chiqish, o’zbek milliy madaniyatini tiklash tarafdorlari tomonidan tuzilgan noformal guruh va tashkilotlar masalasi ko’tarilganini ham ta’kidlab o’tgan [5].

Lekin shu bilan birga, respublikada diniy masalalarga e’tibor juda kuchaydi. Eng achinarlisi, mamlakatda diniy e’tiqod va milliy ma’naviy va madaniy qadriyatlarga bo’lgan yangicha munosabatning shakllana borishi masalasi respublika rahbariyati tomonidan bir-biriga zid holatda tushuntirila boshlandi. Masalan, odamlar ongi va fe’l-atvoridagi eskilik sarqitlariga qarshi kurashda ta’sirchanlikni yanada kuchaytirish, ateistik tarbiyaning samaradorligini oshirish lozimligiga e’tibor berildi. Jurnalist A.Haydarovning fikricha, Bekobod tumanidagi Mavlonov nomidagi va “Kommunizm” kolxozlari, G’alaba tumanidagi Kirov, Lenin hamda O’rta Chirchiq tumanidagi K.Marks nomidagi kolxozlarda so’nggi 3 yil davomida biror marta ateistik mavzuda tadbirlar o’tkazilmagan, demak, yangi, sotsialistik marosimlarni kishilar ongiga singdirish ishlari olib borilmagan [6].

Shuningdek, o’sha davrda milliy qadriyatlarimiz borasida ayrim ijobiy fikrlar ham bildirila boshlanganligini kuzatamiz. Chunonchi, jurnalist M.Turopova mahallada oilaning namuna ko’rsatishi xususida o’z qarashlarini bayon etar ekan, ya’ni oilaning muqaddasligi o’zbek milliy madaniyatida yuksak qadriyat hisoblanishini ta’kidlaydi [7].

An’anaviy sovet marosimlari hamda odatlarini shakllantirish, ularni aholi orasida keng targ’ib etish o’sha davr mafkurachilarining ateistik tarbiyasi bilan

uyg'unlikda olib borildi. Masalan, Surxondaryo viloyatining "Lenin bayrog'i" gazetasida 1985-yil va 1986-yilning iyun oyigacha 18 ta ateistik mavzudagi maqolalar chop etilgan. "Ateizm, din, inson", "Inson va din", "Ateistik tarbiya" kabi ruknlar ostida maqolalar berish esa ommaviy tus olgan edi. Aholi orasida ateistik tarbiyani kuchaytirish maqsadida din va diniy qadriyatlarga qarshi kurash juda keng ko'lamda olib borildi. Ayniqsa, Sho'rchi tumanida Habibulla Muzaffarov kabi eshonlar aholini uzoq yillar davomida aldab kelganlikda ayblandi [8].

Tadqiqotchi M.Sangilov ateistik tarbiya, eng avvalo oilada amalga oshirilishi kerakligini uqtiradi. Ayniqsa, oiladagi ateistik tarbiyada bolalarga ta'sir etishning xilma-xil shakli va usullaridan foydalanish muhimligini qayd etib, ularni ateistik mazmundagi badiiy adabiyotni o'qishga, kinofilmlar va teleko'rsatuvlarni tomosha qilishga, dinga qarshi radioeshittirishlarni tinglashga jalb etishga undaydi [9]. Xususan, ateistik tarbiya faqat tabiiy-ilmiy targ'ibot bilan cheklanmasligi haqida ham fikrlar bildirildi. Masalan, K.Ikromov: "Islom dinini o'tmishdan qolgan feodal munosabatlarning aksi, islom dinida inson ijtimoiy kulfatlardan himoya qilingan, hech narsadan madad kutish imkoni qolmaganda Allohning yordamiga ko'z tikkan", – deb yozadi [10].

Milliy madaniy merosga bo'lgan qiziqish ko'plab davra suhbatlari va bahs-munozaralarda o'z aksini topdi. "Zamon va madaniy meros" rukni ostida 1986–87-yillarda o'tkazilgan davra suhbatlarida madaniy merosni jadid adabiyotisiz tasavvur qilish mumkin emasligi, ya'ni ular XIX asr oxirlari va XX asr boshlarida ushbu harakatning "progressiv harakat" sifatida e'tirof etilishi juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan edi [11]. Bu borada akademik Erkin Yusupov milliy madaniy meros, demakki, eski qo'lyozmalar ustida ishlashni talab qilinishini, soha bo'yicha ish olib boruvchi mutaxassis kadrlar yetishmasligini hamda bu muammoni jiddiy o'rganish lozimligini qayd qildi. Uning fikriga ko'ra, agar bu masalada ijobiy o'zgarishlar bo'lmasa, O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondlaridagi qo'lyozmalarni o'rganish va nashr etishning o'ziga 4 ming yil kerak bo'ladi [12].

Ma'lumki, milliy ma'naviy va madaniy qadriyatlar tizimida xalq bayramlarining o'рни alohida ahamiyatga egadir. Ammo, XX asrning 70–80-yillarida xalq bayramlari hamda milliy urf-odatlarimizni asossiz ravishda

taftish qilish, kamsitish, “qayta qurish” nuqtayi nazaridan “depsinish” [13] boshlandi. Yirik qadriyatshunos olim Malik Murodov o'zbek elida asrlar osha davom etib kelayotgan, ya'ni yoshlarning jismonan baquvvat, qaddi-qomatli, jasur, dovyurak bo'lib o'sishlarida muhim ahamiyat kasb etgan kurash, chovgon, polvonlik, uloq-ko'pkari, suv tagida uzoq turish, qizquvdi kabi xalq o'yinlarining ko'p qismi yo'qolib ketganligini kuyunchaklik bilan ta'kidlaydi. U Farg'ona vodiysida qadimdan o'tkazib kelinayotgan “Katta masxarabozlik”, “Katta qiziqchilik”, “Katta askiyabozlik”, Xorazmda “Xatarli o'yin”, Buxoro va Samarqandda “Chovqi” o'yinlarini tiklash lozimligiga e'tiborni qaratdi [14].

Ta'kidlash joizki, 1989-yilning ikkinchi yarmidan O'zbekiston SSRda, yangi siyosiy rahbarning sa'y-harakatlari bilan barcha sohalarda jiddiy o'zgarishlar sodir etildi. Chunonchi, 1989–90-o'quv yilidan O'zbekistonda Vatan tarixini o'rganishga bo'lgan qarashlar o'zgara boshladi. N.Mo'minov va H.Mo'minova Samarqand shahrida bu masalaga muayyan darajada e'tibor qaratilayotganligi, 100 dan ortiq maktabda o'lkani o'rganish muzeylari tashkil etilganligi hamda ko'plab kutubxonalarda “Tarixsevarlar klublari” ish boshlaganligini qayd etadi [15]. Taniqli olim X.Bobobekov Vatanni sevish, uning tarixini bilishdan boshlanishini aniq misollar orqali ishonarli tarzda tahlil qilib bera olgan [16].

Respublikada milliy ma'naviy va madaniy qadriyatlar asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, tiklana bordi. Akademik M.Xayrullayev madaniy merosimizga bo'lgan munosabat jiddiy o'zgarganligi, ammo qo'lyozmalarni o'rganish o'lda-jo'lda ekanligini qayd etadi. Jumladan, O'zbekiston FA Qo'lyozmalar va Sharqshunoslik institutlarida arab, fors, turkiy tillarga mansub 50 mingdan ortiq qo'lyozmalar, 70 mingdan ortiq litografiya kitoblari saqlanayotgani, lekin ularni o'rganish oqsayotganligi e'tirof qilindi [17].

Bu davrda milliy qadriyatlar va madaniy meros tizimida diniy qadriyatlarning o'рни katta ekanligiga alohida e'tibor qaratila boshlandi. 1990-yildan bu borada muayyan ishlar bajarildi. 1990-yilda respublika markaziy idoralar ro'yxatidan o'tgan masjidlar soni 250 taga yetdi. O'zbekiston televideniyesida “Odobnoma” ko'rsatuvi efirga chiqa boshladi, viloyatlarda bosh imom-xatib lavozimlari joriy etildi [18].

XX asrning 90-yillari boshlaridan milliy qadriyatlar va madaniy meros masalalariga konseptual-metodologik jihatdan yondashuv natijasida jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Bu tahliliy hol akademik M.Xayrullayevning fikrlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. O'rni kelganda shuni aytish kerakki, madaniy meros, ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixini o'zlashtirishda faqat markscha-lenincha metodologiya asosida ish olib borganimiz xato ekanligini bilmaganmiz. Ushbu metodologiyadan chekinish va shubhalanish hamda erkinlik davriga nisbatan mafkuraviy qoralanishga olib kelganligi qayd etiladi. U o'z fikrini davom ettirib, bunday holatlar 1970-yillarning boshlarida O'zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi R.Nabiyevning Qo'qon xonligi, olim Ergash Rustamovning Ahmad Yassaviy haqida, shuningdek, Husayn Boyqaroning she'rlari, akademik Ibrohim Mo'minovning Amir Temur haqidagi risolasi hamda XV asr tarixchisi Ali Yazdiyning Temurning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan "Zafarnoma" asari ko'chirma nusxasining chop etilgani 1974-yilda O'zbekiston KP Markaziy Komitetining maxsus qarori bilan o'tmishni ideallashtirishga urinish sifatida qoralanganligini ta'kidlaydi [19].

Shunday qilib, ushbu davrning har qanday sharoitida ham milliy, madaniy va ma'naviy qadriyatlar hamda tarixiy merosga yangicha munosabatlarning ayrim xususiyatlari tarixiy daliliy faktlar asosida amaldagi siyosiy tuzumning tom ma'nodagi mohiyati mazmunini ochib berdi. XX asrning 80-yillari boshlarida umuman milliy madaniy merosga nisbatan mensimaslik munosabati kuchli bo'lgan bo'lsa, o'rtalari, ayniqsa oxirlariga kelib, bunday munosabatlarning yangi yo'nalish hamda istiqlool sari o'zgarib borishi millat va O'zbekiston manfaatlari nuqtayi nazaridan tahlil etildi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Asqarov A. *O'zbeklar qanday kelib chiqqan?*. – "Fan va turmush" jurnali. 1985. № 3. – 6-b.
2. Fierman F. *Policy toward Islam in Uzbekistan in the Gorbachev era. Nationalities Papers, Vol. 22.1. 1994. – p. 228.*
3. *Ateistik propaganda yuksak samarali bo'lsin. – Partiya turmushi, 1985. № 2. – 79-b.*

4. *Alimov G. Marosimlarda davr ruhi. – “Toshkent haqiqati” gazetasi. 1985.25.07.*
5. *William Fierman. Political development in Uzbekistan: democratization? Conflict? Cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus. Edited by K. Dawisha, B. Parrot. Cambridge University Press. 1997. – p. 366-367.*
6. *Haydarov A. Shaytonning iqrori. – O‘zAS, 1986.15.08.*
7. *Turopova M. Ishonch – oila zamini. – O‘z AS, 1986.29.08.*
8. *Gazeta va ateistik tarbiya. – Partiya turmushi, 1986. № 8. – 94-b.*
9. *Sangilov M. Oilada ateistik tarbiya. – O‘zbekiston kommunisti, 1987. № 12. – 71-b*
10. *Ikromov K. O‘ta oddiy va g‘oyat murakkab muammolar o‘rtasida. – O‘z AS, 1987.10.04.*
11. *Yusupov E. Madaniy meros – bebaho boyligimiz. – “O‘z AS”, 1987.04.10.*
12. *Murodov M. Qadriyatlarimizga shikast yetmasin. – “O‘z AS”, 1989.17.03.*
13. *Mo‘minov N., Mo‘minova X. Qahramonona an’analar estefetasi. – “Partiya turmushi”. 1989. № 8. – 59-b.*
14. *Bobobekov X. Vatanparvarlik nimadan boshlanadi. – “Fan va turmush” jurnali. 1990. № 3. – 6-b.*
15. *Xayrullayev M. Madaniyatlarning noyob hamkorligi. – “Sovet O‘zbekistoni” gazetasi. 1989.10.02.*
16. *Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. – “O‘z AS”, 1990.16.03.*
17. *Xayrullayev M. Qadriyatlarimiz qadri. – “Fan va turmush” jurnali. 1991. № 1. – 4-b.*

Dilnoza Jumayeva

*O'zDSMI "O'zbek va jahon filologiyasi" kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

JADID ADABIYOTINING VUJUDGA KELISH ASOSLARI

Annotatsiya. *Adabiy-badiiy tafakkurimiz taraqqiyoti tarixida mohiyati va mazmuniga ko'ra tamoman yangi bo'lgan XIX asrning oxiri – XX asr boshi adabiyotining roli va o'rni alohida. Ushbu maqolada jadid adabiyotining vujudga kelishi va bunga hissa qo'shgan jadidlar haqida mulohaza yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *jadid, adabiyot, she'r, Turkiston, harakat, xalq, asar, millat, hayot.*

BASIS OF THE EMERGENCE OF JADID LITERATURE

Abstract. *In the history of the development of our literary and artistic thinking, the role and place of literature of the 19th and early 20th centuries, which is completely new in essence and content, is special. This article reflects on the genesis of jadid literature and the jadids who contributed to it.*

Keywords: *jadid, literature, poetry, Turkestan, movement, people, history, nation, life.*

XX asr faqat o'zbek xalqi hayotida emas, balki butun dunyo hayotida alg'ov-dalg'ovlarga boyligi bilan ajralib turadigan davr bo'ldi. Bu asrga kelib, hayot jarayonlari tezligi haddan ziyod ortdi. Ijtimoiy hodisalarning almashinish sur'ati aqlga sig'mas darajada tezlashdi. Turkiston xalqlarining necha asrlar mobaynida davom etib kelayotgan bir maromdagi mudroq hayoti shu asr boshida ag'dar-to'ntar bo'lib ketdi. Fikrdagi yangilanish, texnika yutuqlarining kirib kelishi, axborot almashishning tezlashgani turkistonliklarning hayot tarzlarini o'zgartirib yubordi. Shu vaqtga qadar milliy adabiyotimiz milliy hayotimiz bilan yelkama-yelka bormas edi. Garchi, adabiyotimiz hayotdan tamomila ajralib qolmagan bo'lsa-da, ijtimoiy turmushning muammolari uni to'la chulg'ab olmasdi. XX asrga kelib, adabiyot hayotga yaqinlashdi. Bu bilan kifoyalanib qolmay, hayotni o'zgartirishga uruna boshladi. Rossiya bosqini, uning zo'ravonlikka asoslangan mustamlakachilik

siyosati Turkiston xalqlarining usiz ham og'ir bo'lgan hayotini yanada qiyinlashtirdi. Ijtimoiy adolatsizlik, huquqiy tengsizlik tufayli kecha-yu kunduz tinim bilmay ishlagan yurt egalari tobora qashshoqlashib, ularni talash va aldash bilan shug'ullangan bosqinchilar boyib bormoqda edi. Qashshoqlik tufayli esa turkistonliklarda g'urursizlik, johillik, tobelik, loqaydlik singari illatlar shakllanmoqda ediki, bu hol o'z millatining o'tmishidan xabardor va kelajagidan umidi bor ijodkor ziyolilarni bezovta qilmasligi mumkin emasdi. XIX asrning adog'I – XX asrning boshlarida birgina Turkistonda emas, balki dunyodagi juda ko'p mustamlakalarda milliy uyg'onish harakati boshlangan edi. Ijtimoiy adolatsizlikni yo'qotmoqchi, nohaq tartiblarni o'zgartirmoqchi bo'lgan fikr kishilari millatning nochor holati va og'ir turmush tarzini o'zgartirish uchun dastlab xalqqa bilim berish kerak, deb hisobladilar. Millatni g'aflatdan uyg'otmay, xalqning ruhida taraqqiyotga mayl paydo qilmay turib, hech narsaga erishib bo'lmasligi tushunib yetildi. Millatga ma'rifat berish sifat jihatidan ham, sur'at jihatidan ham tamomila boshqacha tashkil etilishi lozimligi ayon bo'ldi. Faqat ruhga ta'sir etadigan, axloqni takomillashtiradigan bilimlar bilan kifoyalanib bo'lmasligi, fan-texnika asoslarini puxta o'rganish zarurligi anglab yetildi. Buning uchun yangi o'qitish usullari joriy etilishi kerak edi. Shu tariqa, Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran shakllana boshlagan ma'rifatchilik qarashlari XX asr boshlariga kelib jadidchilik harakatining yuzaga kelishiga asos bo'ldi. "Jadid" so'zi arabcha "yangi" ma'nosini berib, taraqqiyotga intilgan kishini anglatadi. Ma'rifatchilar adabiyotni jaholatga qarshi kurash vositasiga aylantirganlaridek, jadidlar ham badiiy adabiyotni xalqni g'aflat va mustamlaka zulmidan qutqarish quroliga aylantirdilar. Shuni aytish kerakki, ma'rifatchilik bilan jadidchilik faqat yuzaga kelgan vaqt nuqtayi nazaridangina emas, balki o'z oldiga qo'ygan maqsadlari jihatidan ham turli hodisalar edi. Chunonchi, ma'rifatchilar mavjud holatni o'zgartirishni emas, balki uni isloh qilishni, xalqning ma'rifiy saviyasini ko'tarishni maqsad qilgan edilar. Jadidlar uchun ommani ma'rifatli qilish bosh maqsad yo'lidagi bir bosqich edi xolos. Maqsad esa vatanni obod, millatni ozod qilish va Turkistonning avvalgi shuhratini tiklashdan iborat edi. Ishni XIX asrning 90-yillarida yangi usul maktablari tashkil

qilishdan boshlagan jadidlar ko'p o'tmay, Turkistonda hur, demokratik mustaqil davlat tuzishni rejalashtirdilar. 1917-yilda Turkiston muxtoriyatining bunyod etilishi shu rejaning amalga oshirilishi yo'lidagi jiddiy urinish edi. XX asr boshiga kelib, ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi, xalqaro aloqalarning takomillashuvi millatning ma'rifatli vakillariga o'z xalqi hayotini dunyodagi mutaraqqiy xalqlar turmushi bilan solishtirish imkonini berdi. Rossiyada 1905-yil oktabrdagi so'z va matbuot erkinligi haqidagi Manifestning qabul etilishi natijasida o'zbek matbuotining rivojlanishiga ham bir qadar imkon yaratildi. Agar o'zbek tilidagi birinchi va yolg'iz gazeta 1870-yildan chop etilayotgan "Turkiston viloyatining gazetisi" bo'lsa, 1905-yildan so'ng vaqtli matbuot soni ancha ko'paydi. 1905–1917-yillar orasida o'lkada 22 ta gazeta, 8 ta jurnal o'zbek tilida chiqarilgan. Bu hol millat ahlining tafakkur tarziga jiddiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Kundalik matbuot o'zbek adabiyotidagi yangilanishlar ko'lamining kengayishiga sabab bo'ldi. Kitobning sanoat yo'li bilan chop etilishi ham millat ijtimoiy-estetik tafakkuri rivojlanishining kuchli omili bo'ldi. Jadid adabiyoti to'lig'icha millatni uyg'otishga qaratilgan edi. Bu adabiyotning qahramoni avvalgi davrdagiday yuqori tabaqa vakillari yoki ilohiy qudrat bilan nurlantirilgan siymolar emas, balki ommaning ichidan chiqqan, unga qaytib boradigan va shu bois xalqqa ta'sir ko'rsatish imkoniyati kattaroq bo'lgan oddiy kishilar edi. Jadid adiblari yangi mavzularni yangi janrlarda va yangi obrazlar orqali ifodalashga urindilar. Yana bir muhim jihat shundaki, jadid yozuvchilari shunchaki ijodkor emas, balki jamoatchi ham edilar. Ular faqat qalami bilan emas, balki ijtimoiy, siyosiy, ma'rifiy amali bilan ham millatni uyg'otishga jahd qilgan edilar. Agar ma'rifatchilar ko'p asrlik milliy adabiyotga yangi mavzular olib kirgan bo'lsa, jadidlar o'zbek adabiyotiga drama, roman, hikoya singari yangi janrlarni kiritdilar. Jadid adabiyotining yetakchi sohasi she'riyat edi. O'zbek mumtoz she'riyatidan ham vazn, ham til va uslub, ham g'oyaviy jihatdan keskin farq qilgan jadid she'riyati XX asr o'zbek adabiyotida yangi yo'nalishning ravnaq topishiga tamal toshini qo'ydi. O'zbek xalqining asr boshlarida nodonlik va jaholat muhitida yashaganligi, ijtimoiy hayot, fan, madaniyat, texnika sohalaridagi o'zgarishlarga loqaydligi, kundalik maishiy

muammolar girdobiga qolib, ma'naviy jihatdan nochor bir ahvolga tushganligi faqat jadid publitsistikasininggina emas, balki she'riyatning ham g'oyaviy yo'nalishini belgilab berdi. Jadidlar o'z she'rlari bilan xalqning yuziga ko'zgu tutishga, bu ko'zguda uning g'arib va qashshoq hayotini, ruhsiz holati va badbin kayfiyatini aks ettirishga intildilar. Avloniy 1909–1917-yillar davomida e'lon qilgan “Birinch muallim”, “Ikkinchi muallim”, ayniqsa, olti qismdan iborat “Adabiyot yoxud milliy she'rlar” to'plamlaridagi she'r va masallari bilan jadid she'riyatining shakllanishiga kuchli turtki berdi. Nasr adabiy harakatni davr talablari va xalqning ruhiy-ma'naviy ehtiyoji sari yaqinlashtirishga uringan jadid adabiyotida salmoqli o'rinni egallaydi. O'zbek jadidchilik harakatining yirik arboblardan biri Fitrat “Munozara” asari bilan jadid nasrini boshlab berdi. 1909–1913-yillari Turkiyada tahsil ko'rgan va shu yillari yosh turklar harakati bilan yaqindan tanishgan Fitrat Turkistondagi davlat, din, maorif va madaniyat sohalarida tubdan islohot o'tkazish lozimligini birinchilardan bo'lib sezdi. U o'sha yerda yozilib nashr etilgan “Sayha” (“Faryod” 1910) she'rlar to'plami, “Munozara” (1909) va “Sayyoh hindi” (1912) nasriy asarlarida Turkistondagi voqelikka farang olimi va hind sayyohining ko'zi bilan qarab, undagi chirkin tomonlarni shafqatsiz tarzda ochib tashladi. So'nggi ikki asar publitsistikaga xos ruh va tasvir unsurlaridan xoli emas, lekin Fitrat agar “Munozara” ni bir farang bilan Buxorolik mudarris o'rtasidagi bahs shaklida yozgan va hatto sahna asari sifatida namoyish etilgan bo'lsa, ikkinchi asariga hind sayyohi obrazini kiritgan hamda Buxoro amirligining ijtimoiy va iqtisodiy, ma'rifiy va diniy qarashlari asosiga jadidchilik harakatining dasturilamalini qo'ygan. Jadid nasrida realistlik an'analarni boshlab bergan Cho'lpon, Mirmuhsin Shermuhamedov, Hamza, Mo'minjon Muhammadjon o'g'li (Toshqin) va boshqalar Fitratdan farqli o'laroq, Turkiston xalqlari hayotining mudhish manzaralarini tasvirlash va xalqqa milliy taraqqiyot manzillarini ko'rsatish yo'lidan bordilar. Cho'lpon “Qurboni jaholat” hikoyasida (1913) o'lkaning zaharlangan muhiti har qanday yangi shabadani ham yutib yuborishi mumkinligini haqqoniy ko'rsatdi. “Do'xtur Muhammadyor” (1914) hikoyasida esa yangi avlod navqiron paytidayoq mahv bo'lmasligi uchun taraqqiyot darajasi baland bo'lgan shaharlar va mamlakatlarga borib, yuqori malakali

mutaxassislar bo'lib kelishi hamda millatni olg'a yetaklashi lozim degan fikrni ilgari surdi. Bu har ikkala asar keyinchalik jadid yozuvchilarining ma'rifat nuri bilan sug'orilgan aksar asarlari uchun andoza vazifasini o'tadi. Shu yillari publitsistika sohasida ayniqsa samarali ijod qilgan Mirmuhsin Shermuhamedov ham badiiy nasr bilan qiziqib, "Befarzand Ochildiboy" asarini (1914) yozdi. Muallif o'zining bu asarini garchand roman deb atagan bo'lsa-da, bu davrda hali jadid nasri yetarli badiiy tajribaga ega bo'lmagan vaqtda o'zbek romanining tug'ilishi amri mahol edi. Shuning uchun ham Hamza singari uning ham orzusi to'la ro'yobga chiqmagan. Biroq Mirmuhsin o'z asarida bir tomondan Ochildiboy ismli badavlat boyni, ikkinchi tomondan, undan qarzdor bo'lib qolgan Qulahmadning hayot tarzini kuzatgan va bu ikki obraz orqali 1910-yillardagi voqelikning asosiy tamoyillarini belgilashga uringan. Jadid shoirlari qatorida ijod eta boshlagan Mo'minjon Muhammadjon o'g'li (Toshqin) ham shu yillari nasr sohasida qalam tebratib, "Eski maktab turmushi yoki Tolib" degan qissasini yozdi. Hamzaning "Yangi saodat yoxud milliy roman" asari ham yosh avlodning tarbiyasi masalasiga bag'ishlangan. Hamza bu asarida Olimjon ismli yigitning murakkab hayot yo'lini tasvirlar ekan, uning jadid maktabida va oqila ona bag'rida tarbiya topgani uchun faqat oila a'zolariga mehribon ustoz va homiylariga sadoqatli bo'lib emas, balki "g'arib millat uchun kerakli" kishi bo'lib o'sganiga ham alohida e'tiborni qaratadi. Olimjonning otasi boyni o'g'li bo'lganiga qaramay, johil otasi orqasida ma'rifat bulog'idan bahramand bo'lmagan, shu sababdan u kufr yo'liga kirib, mol-mulkidan ayrilgan va qimorbozlarning cho'tali bilan kun kechiruvchi kimsaga aylangan. Hayotda o'z yo'lini va baxtini topgan Olimjon hatto ana shu badbaht otasini ham oila bag'riga qaytarib, o'zining farzandlik burchini a'lo darajada ado etadi. Hamza asarda o'qimagan ota bilan o'qigan farzand taqdirini o'zaro qiyoslab, ilmning inson va jamiyat taqdiridagi ulug' ahamiyatini ochishga va jadidchilikning ma'rifatparvarlik g'oyalarini xalq ommasi orasida keng yoyishga uringan. 1910-yillarning o'rtalarida "Juvonboz" va "Uloqda" hikoyalari bilan Abdulla Qodiriy ham jadid nasrining maydonga kelishiga o'z hissasini qo'shdi. Shunday qilib, jadid nasri o'zbek adabiyotida ilk bor realistik qissa, hikoya, ocherk va esse-dialog janrlarining yaxshi

namunalarini bera oldi va shu jarayonda zamonaviy o'zbek adabiy tilining shakllanishiga sharoit hozirladi. Jadid adabiyotining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu adabiyot vakillari badiiy ijodning faqat bir turida asarlar yozibgina qolmay, ayni paytda boshqa qo'shni turlarda ham asarlar yaratdilar. Bu bilan ham kifoyalanib qolmay, teatr san'atiga asos solib, o'zbek adabiyotiga birinchi marta dramaturgiyani olib kirdilar.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Jalolov A. Jadid adabiyotida milliy ozodlik va istiqlol g'oyalari. O'TA, 1996. № 4.*
2. *Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: “Xalq merosi” nashriyoti, 2004.*
3. *Mahmudxo'ja B. Ikki maqola: Jaholat dardlaridan. Teyotur nima? Xurshid Davron kutubxonasi (kh-davron.uz).*
4. *Tashmuxammedova L. Adabiyot tarixi va nazariyasi. Adabiy meros va zamonaviylik. – Toshkent: “Adabiyot va san'at” nashriyoti, 1983-yil.*
5. *<https://elib.buxdu.uz>.*

Dilnavoz Xoliqova

*O'R Qurolli Kuchlari Akademiyasi harbiy ta'lim muassasalari
pedagog kadrlarining malakasini oshirish markazi dotsenti, f.f.n.,*

Sevara Mahmudova

*O'zDSMI o'zbek va jahon filologiyasi
kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi*

TURKIY XALQLAR OG'ZAKI IJODIDAGI XIZR VA SHAYTON OBRAZLARINING ZAMONAVIY SHE'RIYATDAGI TALQINI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada turkiy xalqlar og'zaki ijodidagi Xizr va Shayton obrazlarining zamonaviy she'riyatdagi talqini, mumtoz adabiyot genezisida shakllangan an'anaviy ramziy poetik obrazlar galereyasini o'rganish, tadqiq etishga bag'ishlanadi.*

***Kalit so'zlar:** folklor, mifologik obraz, mifologik model, Xizr obrazi, Shayton obrazi, xalqona uslub.*

THE INTERPRETATION OF THE IMAGES OF KHIZRAND THE DEVIL IN THE ORAL CREATION OF THE TURKISH PEOPLE IN MODERN POETRY

***Abstract.** This article is devoted to the interpretation of the images of Khizr and Shaitan in the oral creativity of the Turkic peoples in modern poetry, the study and research of the gallery of traditional symbolic poetic images formed in the origin of classical literature.*

***Keywords:** folklore, mythological image, mythological model, image of Khizr, image of Satan, folk style.*

Sharq xalqlari og'zaki ijodining doston, ertak, afsona, rivoyat va xalq qo'shiqlari kabi janrlarida mifologik obrazlar muhim o'rin tutadi. Mifologik obrazlar qadimda insoniyatning tashqi olamga, borliqqa nisbatan ikki xil, ya'ni dualistik qarashlari natijasida fantaziya va tasavvurlar zahirida vujudga keldi. Adabiyot ilmidagi mif va mifologik obrazlar tizimi, mifologik zamin asosida paydo bo'lgan ramziy obrazlar, ayni chog'da, mumtoz adabiyot genezisida shakllangan

an'anaviy poetik ramziy obrazlar galereyasini o'rganish, tadqiq etish har doim muhim sanaladi. Chunki shu tadqiq jarayonida fikrlar oydinlashadi, badiiy adabiyotning poetik mohiyati ochiladi.

Xalqning pari, ajdar, dev, yalmog'iz singari mifologik, shuningdek, mifologik zamin asosida vujudga kelgan o'rdak, qaldirg'och, turna, qarg'a, g'oz singari obrazlari dastlab og'zaki ijod janrlari – doston, ertak, qo'shiq, maqol va matallarida zuhr topgan bo'lsa-da, bu rang-barang obrazlar yozma adabiyotda ijodkorlar tomonidan muayyan g'oyaviy-badiiy maqsadni ifodalash yoki inson xarakteri, turmush va hayot tarzini tasvirlashda keng qo'llaniladi. Zero adabiyotshunos olim A.Musaqulov aytganidek: “Ko'pgina kishilar bir necha asrlardan buyon miflar insonning tabiat qarshisidagi ojizligi tufayli yaratilgan, degan hukmga moyil bo'lib kelmoqdalar. Bizningcha, miflar va ularning ta'siri shuning uchun ham yashab kelmoqdaki, ular insonning ojizligi emas, balki tafakkuri, o'z faoliyati qudratiga, pirovardida ezgulikning yovuzlik ustidan g'alaba qozonishiga ishonchining ifodasidir” [1.4-b]. Darhaqiqat, insoniyat XXI asrda taraqqiy etgan texnika, shiddatli va sershovqin muhitda yashar ekan, qadim madaniyat va adabiyotdan qancha uzoqlashmasin, baribir inson ruhi, qalbi qadimiy mif, afsona va rivoyatlarini shuncha qo'msaydi. Bu hol inson zotining ulg'aygan sari bolaligini sog'inishiga o'xshaydi.

Qizig'i shundaki, XX asrning mashhur, hatto, absurd va modernistik oqimida ijod qilib, dong taratgan shoir va yozuvchilari bevosita o'sha qadim mifologik model, mifologik obrazlardan foydalanib yozgan asarlar bilan dunyoga tanildi. Xususan, A.Kamyu, F.Kafka singari yozuvchilar, bugungi kunda mashhur bo'lib qolgan Paulo Koelo asarlari ham bevosita mifologik model, qadimiy tasavvur va qarashlar asosida yaratilgani bilan xarakterlanadi.

O'zbek adabiyotshunosligida folklor an'alarining shakllanishida mifning ahamiyati G'.Akramov, M.Jo'rayev, J.Eshonqul, T.Haydarov, T.Rahmonov N.Sobirova va S.Hamdamovalar tomonidan atroflicha o'rganilgan [2].

Xizr obrazining ham mifologik asoslari va genezisi qadimiy og'zaki ijod namunalari – afsona, doston va ertaklarga borib taqaladi. “Xizr” obrazini

eslaganimiz hamona tasavvurimizda ezgulik timsoli bo'lgan, fayz-barakot ulashuvchi komil avliyo obrazi ko'z oldimizda gavdalanadi. Ma'lumki, xalqimiz orasida hozirgacha "Xizr nazari tushgan" kishilar haqida xalqda har xil fikrlar yuradi. Afsonalarda xalq qarashlariga ko'ra Xizrga yo'liqqan kishi favqulodda juda katta omad va baxtga, boylikka ega bo'ladi, deyiladi.

Umuman, "Xizr" so'zining etimologiyasiga doir olimlarimizning turli xil fikrlari mavjud. Bu haqda tadqiqotchi T.Xo'jaev izchil izlanish olib borgan. Xususan, u Y.Bertels [3], M.Sayidov [4.106-b], B.Sarimsoqov [5.191-b], L.Klimovich [6.169-b], M.Platrovskiy [7.576-c], I.Haqqul [8.178-b] singari olimlarning Xizr obrazi uchun xos xususiyat, bu so'zning etimologiyasi haqidagi bahslarni bir joyga to'plab, munozara qiladi.

Yuqoridagi olimlarning deyarli barchasi Xizr obrazini yashillik bilan aloqadorligini ta'kidlab, ezgulik timsoli sifatida talqin etishadi. B.Sarimsoqov "Xizr" so'zining etimologiyasi olov so'zi bilan aloqadorligini alohida qayd etib, bu ko'pchilik xalqlarda o'tning poklovchilik xususiyati haqidagi qadimgi e'tiqodlarga borib bog'lanishini ta'kidlaydi [5.194-b].

Nihoyat, T.Xo'jaev shunday xulosaga keladi: "Bizning fikrimizcha ham "Xizr" so'zi etimologik jihatdan ko'proq yashillikka daxldor bo'lsa kerak. ...Xizr mifologik obraz sifatida, yer yuzida, dashtda, odamlar orasida yashaydi. Buni folklor asarlari – doston, ertak, qo'shiqlar misolida ko'rishimiz mumkin. Ularda Xizr o'zining ko'ngil sifatlari bilan namoyon bo'ladi. Xizr – qiyinchilikka uchragan va uning nomini atab madad tilagan kishilarga yordam beruvchi, doston yoki ertak qahramonlariga quvvat, benihoya kuch ato eta oluvchi, asardagi ijobiy obrazlarga pirlilik, ustozlik, murabbiylik qiluvchi, tiriklik suvining sohibi, umrboqiy, o'ta kuchli, rahmdil bir obraz sifatida talqin etiladi" [9.48-49-b].

Tadqiqotchi F.Nurmonov "O'zbek xalq ertaklarida Xizr obrazining epik talqini" nomli maqolasida V.Bartold, M.Afzalov, I.Goldsier, K.Imomov, G'.Jalolov, S.Tolstov kabi qator olimlarning Xizr haqidagi fikrlarini keltiradi [10.62-c]. Fikrlar ichida mashhur sharqshunos olim V.Bartoldning quyidagi iqtibosi diqqatimizni tortadi: "Xizr haqidagi rivoyatlar boshqa diniy mazhabdagi kishilarga ma'lum

bo'lmay, faqat musulmonlar orasida tarqalgan bo'lishiga qaramasdan, u musulmonlarga xos bo'lmagan xususiyatlarga egadir. Qur'onda ham Xizrning nomi yo'q. Xizr obrazida turli davr va xalqlarning afsonalari birlashib to'plangandir" [11.59-c]. Savol tug'iladi, nega endi islomga aloqasi yo'q bo'lgan Xizr boshqa diniy mazhabdagi kishilarga ma'lum bo'lmay, faqat musulmonlar orasiga tarqalishi mumkin?

Nurmonov olimlardan keltirgan iqtiboslardagi fikrlar biri ikkinchisini to'ldirib, hammasi Xizrning islomga aloqasi yo'qligini isbotlashga xizmat qiladi. Ammo maqola muallifi keltirgan iqtiboslariga hech qanday, na salbiy, na ijobiy munosabat bildirmay, maqolada bahsni yakunlamaydi. Keyinchalik esa tadqiqotchi boshqa bir maqolasida bu haqidagi fikrlarini mustahkamlaydi:

“Xususan, V.V.Bartold, Y.E.Bertels, M.Afzalov Xizr obrazi musulmon diniga qadar yaratilgan, u mehnat ahli ijodiy izlanishining uzoq davr mobaynidagi mahsuli bo'lgan”, degan fikrni bayon etadilar. Demak, Xizr obrazining musulmon dini bilan aloqasi yo'q, u islom dini tarqalmasidan ancha oldin vujudga kelgan” [10.62-b]. Folklorshunos olim M. Narziqulova Xizr obrazini bir necha qirralari bilan talqin qilar ekan: “Sharq mifologiyasi talqiniga ko'ra Xizr yashillik, bahor, barq urib o'sayotgan o'simlik olamiga timsol qilinadi”, deya fikrini adabiyotshunos olim I.Haqqulovning “Xizr badiiy ijodda to'ni va sallasi yashil, oq ot mingan, qo'lida uzun nayza mo'ysafid qiyofasida tasvirlangan [1.157-b]”, degan iqtibosi bilan to'ldiradi. “Qissasi Rabg'uziy”ning “Xizr va Ilyos alayhissalom so'zlari bobi” quyidagicha boshlanadi: “Xizr ma'nosi yashil bo'lur. Qayu tosh uza Xizr alayhissalom o'ltursa ul tosh yasharur erdi. Aning uchun Xizr ataldi. Aymishlar: Qayu yerda o'ltursa, ul yer ko'karur erdi [12.68-b]”.

Yuqorida ta'kidlangan Bartoldning fikridagi Qur'onda nomi yo'q degan gap ham noto'g'ri. Qur'oni sharifning “Qahv” surasida Muso va Xizr payg'ambarlarning qissalari berilgan [13.334-337-b]. “Bu qissa Muso alayhissalomning ilm yo'lidagi xokisorliklari, Xizr alayhissalomning boshqa payg'ambarlarga berilmagan ne'mat – g'oyibdan ogohlik ne'matiga muyassar bo'lganliklari to'g'risidagi lavhalar

Ilohiy qalam bilan bayon etiladi [13.326-b]", deb izoh beradi Shayx Alouddin Mansur.

Folklorshunos Sh.Turdimov "xalqimizning islomga qadar bo'lgan mifologik tizimida Xizrga eng yuqori maqomdagi o't, olov, quyosh bilan bog'liq, yozni olib keluvchi, butun tabiatni, hayotni jonlantiruvchi, ularga tiriklik beruvchi ezgu ruh sifatida topinilgan [14.32-b]", deydi. Aynan shu maqolada Xizrning islom bilan aloqasi ham batafsil yoritilgan.

Bizning fikrimizcha ham Xizr islomgacha ham bo'lgan. Musulmonlar orasida bu obrazning yashovchanligiga kelsak, Islom insoniyat tarixiy-taraqqiyotidagi eng to'g'ri va beg'araz din ekanligidadir. Musulmonlar esa Muhammad alayhissalomdan oldingi payg'ambarlar va kitoblarni ham xolisona tan olishganidadir. Xizr obrazi islomda o'tgan payg'ambarlardan biri, ya'ni ilmda benaziri, shu bilan birga uch barhayotlardan biridir, deb e'tirof etiladi. Xususan Imom Buxoriy hadislarida shunday deyiladi: "Ubay ibn Ka'b: Men Rasululloh sallallohu alayhi va sallamning bunday deganlarini eshitganman: "Bir mahal Muso alayhissalom Banu Isroilga mansub bir to'da odamlar orasida (xutba) qilib turgan edilar, bir kishi kelib: "Siz o'zingizdan ko'ra bilimdonroq biror odamni bilurmisiz?" – dedilar. Muso alayhissalom: "Yo'q (bimayman)", – dedilar. Shunda Olloh taolo Muso alayhissalomga: "Albatta, bizning bandamiz Xizr (sizdan bilimdonroqdur)" deb vahiy yubordi" [15.427-b].

Shunday ekan, Xizrning yashilligi uning barhayotligi, yashillikning o'zi esa tiriklik ramzidir. Xizr xalq og'zaki ijodining doston, ertak, afsona va qo'shiqlarida qahramonlarga baxt, omad, kuch-quvvat beruvchi, murodlari hosil bo'lishiga yordam beruvchi ijobiy mifologik, ideallashtirilgan obrazdir. Jumladan, o'zbek xalqining qahramonlik dostoni "Alpomish"da shunday tasvirlar mavjud: "Oy-kuni yetib, Boybo'rining xotini bir o'g'il tug'di. Boybo'ri beshiksoldi to'yini yetti oy qilib berdi. Shunda hazrat Xizr kelib o'g'ilning otini Mulla Hakim qo'ydi..." [16.8-b]. Yoki "Boysarining xotini ham kuni yetib, bir qiz tug'di. ...Shunda hazrat Xizr bir cholning suratida bo'lib keldi... Shunda Xizr bobom borib, qizning oti Barchin bo'lsin, chochbog'iga boylab, tosh otsa, bir tosh yerga ketsin, jamoli ham bir tosh

yerdagisini yiqsin, – deb duo qilib, ko‘zdan g‘oyib bo‘lib ketdi” [16.8-9-b]. Yuqoridagi dostonidan keltirilgan parchadagi Xizr obrazi bilan bog‘liq jihatlar Alpomish va Barchin favqulodda kuch-quvvat, aql-zakovat, husnda tengsiz kishilar bo‘lganligi uchun ham aynan xalq qarashlaridagi mifologik Xizr obrazi ularga ism qo‘yib, ularning kelajagini bashorat qilib ketganligida. Yuqoridagi kichik parchada Xizr bobo aziyat chekkan kishilarga farzand ato etilgach, qahramonlarga ism qo‘ydi, chol qiyofasida insonlarga ko‘rinish berib, to‘satdan ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi, deya ta’kidlanadi.

Xalq qarashlariga ko‘ra, Xizr turli xil qiyofalarda insonlarga ko‘rinadigan, qiyin ahvolda qolganlarga yordam beruvchi pir obrazi. Xullas, Xizr obrazi xalq ijodida ham, yozma adabiyotda ham ezgulik timsolidir. Binobarin, Xizr obrazi bilan bog‘liq tasviriy ifodalar mumtoz shoirlar ijodida ko‘p uchraydi. Xususan, mumtoz she’riyatda Xizr obraziga xos bo‘lgan barhayotlik, tiriklik ramzi ma’shuqa labi va boshqa a’zolariga qiyos etiladi.

Hozirgi o‘zbek she’riyatida ham ayrim shoirlar ijodida Xizr obrazi uchraydi. Xalqona ohanglarda she’rlar bituvchi Jumagul Suvonovanning quyidagi she’rini misol tariqasida keltiramiz:

Bir chol jasadimni yo‘lda qo‘ridi,
Xizmi? Bilmadim, sochlari oppoq.
Ko‘zidan oqqani duv-duv sho‘ridi,
Yig‘ladi, yig‘ladi, yig‘ladi uzoq
Men ketdim... [17.20-b].

Lirik qahramon shu darajada dilgir, aziyat chekkan. Uning qalbi qiynoqlarga to‘la. U shunday tushkun kayfiyat chog‘ida yo‘lda Xizr boboga yo‘liqadi. Lirik qahramon xayolan o‘ladi, uning jasadi atrofida Xizr bobo girdikapalak bo‘ladi. Shoira jisman o‘zini o‘lik holatda tasvirlasa-da, uning ruhi tirik. Chunki u Xizr boboning kelib, jasadini qo‘riyotganini, azob-u qiynoqlarga sherik bo‘layotganligini his etadi. J.Suvonova “Xizr”ni sochlari oppoq nuroniy shaxs sifatida tasvirlaydi. Qolaversa, shoiraning qalbi qiynoqda. Mushkul ahvolda qolgan lirik qahramon ruhan Xizr bobo bilan uchrashadi. Hatto sabrli, bardoshli Xizr bobo ham uning

ahvoliga achinib, ko'z yosh to'kadi. J.Suvonova she'rlarida qalb qiynog'ida qolgan, yolg'iz, himoya va muhabbatga tashna ayol iztiroblari kuylanadi. Bu dardchil hislarni goh noan'anaviy poetik obrazlarda ifodalasa, ba'zan sof xalqona musiqiy ohanglarda jo'shib, yonib kuylaydi.

O'zbek shoirlari xalq og'zaki ijodining Xizr mifologik obrazidan tashqari ilon, yalmog'iz, jin, ajdar, shayton singari fantastik, afsonaviy obrazlariga ham murojaat etadilar. Shoira Jumagul Suvonova dilidagi dard-u iztiroblarini poetiklashtirib, go'zal obrazli ifodalar, kutilmagan poetik ramzlar yaratib, ularga yangicha ruh bag'ishlaydilar. Uning quyidagi she'rida yolg'iz ayol iztiroblari yorqin aks etgan:

Yeganin osh demang yolg'iz ayolning,
Shayton tovog'iga qo'lin soladi.
Dasturxon boshida dadasin qo'msab,
Yo o'g'li, yo qizi yig'lab qoladi [17.6-b].

Birinchidan, shoira "Yeganin osh demang yolg'iz ayolning" misrasida she'r talabiga ko'ra inversiya hodisasidan foydalanadi. Boshida panohi, himoyachisi bo'lmagan yolg'iz ayolning "tovog'iga shayton qo'l solidi" deb bu misralarni majoziy ma'noda qo'llaydi. Xalqimizda "Ovqatni yolg'iz yema, shayton sherik bo'lmasin", degan chiroyli ibora bor. She'rda shaytonning sherikligi ayolning yolg'izligini ko'rsatib, fisq-u fasod, g'iybat ma'nosida kelgan.

Ma'lumki, shayton diniy-mifologik obraz bo'lib, u odamlar yuragiga qutqu solib, ularni to'g'ri yo'ldan ozdiradi. Diniy manbalarda qayd etilishicha, Odam Ato bilan Momo Havo gunoh qilishiga ham aynan shayton sababchi bo'lib, Olloh ularni jannatdan quvg'in qiladi. Insonlarni o'zining harom yo'llariga boshlaydi. Barcha dinlar shaytonni insonni yo'ldan ozdiruvchi, deb ayblaydi. Ammo shayton haqida boshqa bir qarashlar ham bor. Xususan, prof I.Haqqul Mansur Xalloy tasavvuf adabiyotida Shayton obrazining tamoman yangi talqinini boshlab bergani, ya'ni iblisni "do'stim va ustozim" deb olqishlagani borasida ma'lumotlar beradi [18. 208-b]. "Xalloyning Iblisni "ustoz" deb tan olishiga sabab – Iblisdagi maqsad ulug'ligi va qat'iyat, do'stlikka sodiq bo'la olishi, zuhd-u fidoyilik, o'z imkoniyatlariga

tayanib ish ko'rish, iztirob va kurashchanlik kabi xususiyatlar. Shuningdek, Iblis Allohga oshiqqligini va ishq yo'lidan sira qaytmasligini sobitlik ila namoyon etadi.

“Haq dedi: “Seni abadul-abad azobga giriftor qilurman”. Iblis aytdi: “Azobga giriftor aylash asnosida meni ko'rasanmi?” Haq dedi: “Albatta”. Iblis javob berdi: “Meni ko'rishing, menga qarashing azob-uqubatga tahammuim uchun kifoyadir” [18.160-b].

Demak, Shayton Alloh e'tibori uchun beadam azoblarga rozi.

Olim mavzuni davom ettirib ulug' alloma Ibn Arabiy ham Xalloyga ergashib Shaytonni o'ziga ustoz deb bilgani borasida fikr yuritadi va shunday xulosaga keladi: “Demak, yer yuzidan kulfat, ofat, musibat va baxtsizlig-u qabohatlarni ha deb shaytonga to'nkash, mas'uliyat va qiyinchiliklarni o'zdan soqit qilishga urinib, bularning barchasi uchun uni la'natlashga inson haqli emas. Aslida, gunoh va gunohkorlik uchun, malomatiylar talab qilganidek, eng avvalo, insonning o'zida javobgarlik tuyg'usi shakllanishi lozim [18.161-b]”.

Darhaqiqat, inson o'z aybini tan olishga hamisha ham kuch topa olmaydi. Aybdorlik hissi o'ziga ham malol keladi, o'z-o'zini va boshqalarni aldashga o'tadi, ya'ni aybdan soqit bo'lish, bu esa ruhan yengillik beradi. Shu sabab aybdorlikka boshqa da'vogar yo'q paytlarda Shaytondan foydalanadi.

Jahon adabiyotining ko'plab namoyandalari shayton obrazining klassik namunasini yaratganlar. Jumladan, I.V.Gyotening “Faust” asarida nemis xalqining “Faust” haqidagi afsonasi asosida insoniyatning kushandasi, yovuzlik va johillik timsoli bo'lgan shayton, ya'ni Mefistofel obrazi mahorat bilan tasvirlangan bo'lsa, M.Y.Lermontovning “Demon” poemasi jaholat va yovuzlik, fahshning tipik obrazi sifatida yaratilgan shayton Demonning razilona qilmishlari hikoya etilib, dostonida, albatta, yovuzlik ustidan ezgulik g'alaba qozonishi tasvirlanadi. Husayn Jovidning “Iblis” dramasi ham Shaytonning kirdikorlari o'z tili bilan fosh etiladi va bu obraz insonni mahv etgan nafs balosi, dunyoga hukmronlik dardi kabi g'arazli illatlarni ochib boradi.

Xullas, Shayton obrazi insoniyatning dushmani, uni hamisha gunohga boshlovchi, dunyodagi barcha badkirdorliklarning sababchisi, shu bilan birga dono, bilimdon, Alloh ishqiga sodiq sifatlari bilan ta'riflanadi.

Hozirgi o'zbek she'riyatida yana bir mifologik obraz – yalmog'iz obrazi ham tez-tez uchraydi. Yalmog'iz obrazi o'zbek folklorshunosligida maxsus o'rganilgan. Folklorshunos olimlar ta'kidlaganidek, yalmog'iz obrazi nafaqat o'zbek xalq ertak va dostonlarida, umuman, dunyo xalqlari ijodida ibtidoiy kishilarning tasavvur va qarashlari tufayli paydo bo'lgan mifologik obraz hisoblanadi. B.Jumaniyozov "O'zbek xalq eposida yalmog'iz obrazi" nomli tadqiqotida "yalmog'iz obrazining ikki xil qirrasini – epik qahramonga ko'makchi va homiylik; hamda unga muxolif, ziyon yetkazuvchi sifatida ko'zga tashlanib turishi"ni e'tirof etadi [19]. L.Sharipova 70-yillar o'zbek she'riyatida folklorizmlarni o'rganar ekan, yalmog'iz haqida shunday fikr bildiradi: "Yozma she'riyatda yalmog'iz obrazini stilizatsiya qilishda uning yamlamay yutuvchi, to'yamas va ochofat xususiyatini nazarda tutilib, urush, g'am, ochko'zlik kabi tushunchalarning ramziy mohiyatini ifodalashda bu obrazdan foydalaniladi [20.124-b]".

O'ziga xos xalqona uslubdagi she'rlari bilan mashhur Usmon Azim "Qodir hayot – ulkan yalmog'iz" she'rida xalq ertak va dostonlarida tasvirlangan yalmog'iz obrazidan unumli foydalanib, hayotni ulkan yalmog'izga o'xshatadi. Shoir nazarida hayot mashaqqatlari, oila, tirikchilik tashvishlari odamni yutib yuboruvchi yalmog'iz kabi:

Qodir hayot – ulkan yalmog'iz,
Sezib jonim-mezolarini,
Yetti yamlab, qilding bir og'iz,
Umrimning sha'n lahzalarini [21.302-b].

Lirik qahramon hayotda aldanib, ayyor, aldamchi odamlarga uchrab, oxiri yolg'izlikda hasrat chekadi. Hayot uni har ko'ylarga soladi, ba'zan u olovdek yonsa, ba'zan kulga aylanadi.

Xullas, – o'zbek xalq og'zaki ijodidagi pari, Xizr, yalmog'iz, ajdar singari mifologik obrazlar kishilar hayotining muayyan timsolli obrazlari sanaladi, jumladan, go'zallik, sehr-jodulik (Pari), madadkor (Xizr), xiyonat, fisq-u fasod

(Shayton), ochko'zlik va yovuzlik (Yalmog'iz, Ajdar) singari ma'lum poetik obrazlar sifatida bugungi o'zbek she'riyatida aks etadi;

– Xizr mifologik obrazi yashillik, barhayotlik, boshga mushkul ishlar tushganda madad beruvchi, rahnamo sifatida nafaqat xalq og'zaki ijodida, balki hozirgi she'riyatda ham qo'llaniladi;

– qadimiy ildizga ega bo'lgan bu mifologik obrazlar hozirgi o'zbek she'riyatida ba'zan sayqallangan poetik obraz, poetik sifatlash, poetik tasviriy vosita sifatida namoyon bo'ladi;

– mifologik obrazlar xalq ijodida tutgan badiiy vazifasidan farqli ravishda bu obrazlar hozirgi o'zbek she'riyatida ramziy obraz, timsol vositasi bo'lib xizmat qiladi;

– bu mifologik obrazlar shoirlar she'rida yangicha mohiyat bilan poetik fikrning kuchliroq ifodasiga badiiy quvvat bag'ishlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Jo'rayev M., Narziqulova M. *Mif, folklor va adabiyot*. – Toshkent: Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. – 4-b.

2. Akramov H. *Animatik mifologiya. O'zbek tili va adabiyoti*. – Toshkent: 1977. № 3.

3. Jo'rayev M. *Mifologiyaning yozma adabiyotga munosabati. O'zbek tili va adabiyoti*. – Toshkent, 1980. № 6.

4. Haydarov T. *Go'ro'g'li va mifologiya sinkretizmi. NDA*. – Toshkent, 1997.

5. Sobirova N. *Avesto va Xorazm folklori*. – Urganch, 2001.

6. Hamdamova S. *Xalq ijodi – ilhom chashmasi*. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2009.

7. Sayidov M. *Ozarbayjon mifik tafakkurining gaynaklari*. – Baku: "Yozuvchi" nashriyoti, 1983. – 106-b.

8. Sarimsoqov B. *O'zbek marosim folklori*. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1986. – 191-b.

9. Klimovich L. *Qur'on, paydoshi va asotiri on*. – Dushanbe: Irfon, 1990. – 169-b.

Dilfuza Abduxalikova

старший преподаватель ГИИКУЗ

РОЛЬ ПЕРЕДОВОЙ ЯЗЫКОВОЙ МОДЕЛИ (ЧАТ ЧАТ GPT) ЗА И ПРОТИВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА ПО ТЕМЕ: ЯЗЫКОВЫЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА НАУЧНОЙ РЕЧИ

Аннотация. В данной статье приводятся размышления о преимуществах и недостатках современных технологий, в частности, роли передовой языковой модели (чат GPT) на занятиях русского языка: лингвистические и синтаксические средства научной речи.

Ключевые слова: русский язык, передовые технологии, лингвистика, научный язык, чат GPT.

THE ROLE OF THE ADVANCED LANGUAGE MODEL (CHAT, CHAT, GPT) IN RUSSIAN LANGUAGE CLASSES ON THE TOPIC: LINGUISTIC AND SYNTACTIC MEANS OF SCIENTIFIC SPEECH

Abstract. This article presents reflections on the advantages and disadvantages of modern technologies, particularly the role of advanced language model (chat GPT) in Russian language lessons: linguistic and syntactic means of scientific speech.

Keywords: Russian language, advanced technologies, linguistics, scientific language, GPT chat.

Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева № 6079 от 5 октября 2020 года «Об утверждении стратегии Цифровой Узбекистан – 2030» и мерах по ее эффективной реализации и постановление № 4996 от 17 февраля 2021 года «О мерах по созданию условий для ускоренного внедрения технологий искусственного интеллекта» позволили систематизировать и Постановление № 4996 позволило систематизировать и организовать работу в этой области. В частности, была утверждена «Программа мер по улучшению позиций Республики Узбекистан в индексе готовности к искусственному интеллекту». В ней особое внимание уделено разработке и использованию ИИ-технологий в отраслях экономики и

социальной сфере, в системе государственного управления, а также внедрению данных технологий в сферы сельского хозяйства, энергетики, и здравоохранения.

Изучение языка – сложный процесс, охватывающий различные когнитивные, эмоциональные и мотивационные факторы. В последние годы искусственный интеллект (ИИ) появился как трансформационное направление в системе образования, предлагая новые возможности для вовлечения изучающих иностранный язык и повышения их мотивации к приобретению новых знаний и навыков. Данная статья посвящена изучению роли ИИ в повышении уровня мотивации и активности у изучающих русский язык.

Необходимость привлечения учащихся к изучению иностранных языков является актуальной проблемой в высшем и среднем образовании. Однако понятия «повышение активности» и «вовлеченность» не вполне конкретны. Активное участие в изучении языка измеряется тем, насколько усердно и с каким интересом человек изучает язык [3].

Применение передовой языковой модели (чат GPT) на занятиях русского языка по теме «лингвистические и синтаксические средства научной речи» имеет ряд преимуществ и недостатков.

Интеграция искусственного интеллекта в обучение и изучение иностранных языков создает новые возможности для повышения мотивации и активности студентов. ИИ посредством индивидуального подхода удовлетворяет потребности обучающихся и тем самым формирует среду, в которой все обучающиеся могут эффективно осваивать язык [4].

Преимущества:

- Индивидуальный подход: Chat GPT позволяет создавать индивидуальные упражнения и задания, адаптированные к уровню знаний каждого студента. Уровень сложности можно регулировать автоматически.

- Интерактивные упражнения: Через Chat GPT студенты могут выполнять интерактивные упражнения, анализировать словосочетания и

предложения, составлять свои научные тексты и мгновенно исправлять свои ошибки. Это делает процесс обучения более интересным и эффективным.

– Дополнительный источник информации: Chat GPT предоставляет доступ к научной литературе, словарям и другим источникам информации, что помогает студентам получить более глубокое понимание темы. Например, он может объяснить определенное лингвистическое явление из разных источников.

– Поддержка самостоятельного обучения студентов: Chat GPT может помочь обучающимся выполнять домашние задания, находить ответы на дополнительные вопросы по теме и проводить самостоятельные исследования

Недостатки:

– Ограничение в развитии креативности и критического мышления? [1]: Chat GPT в основном опирается на существующую информацию и ограничен в формировании оригинальных мыслей, новых идей и критических оценок. Роль преподавателя в развитии способности студентов к самостоятельному мышлению по-прежнему остается очень важной.

– Ошибки языка и стиля: ответы Chat GPT иногда могут содержать грамматические ошибки, нечеткие выражения или стилистические недостатки, что может ввести обучающихся в заблуждение. Контроль и анализ преподавателя необходимы.

– Контроль качества источников информации: Chat GPT формирует ответы на основе данных из интернета, поэтому крайне важно использовать надежные источники. Существует риск столкновения с неточной или устаревшей информацией.

o Технические аспекты: Процесс обучения может быть нарушен из-за проблем с интернет-соединением и функционированием программы.

o Изменение роли преподавателя: Для эффективного использования Chat GPT преподавателям необходимо изменить свою роль и улучшить навыки работы с новыми технологиями. Их роль заключается не только в

контроле и направлении, но и в обучении рациональному использованию возможностей Chat GPT.

Подводя итог, можно сказать, что чат GPT может стать полезным инструментом для обогащения и повышения эффективности учебного процесса на занятиях русского языка, особенно при изучении темы «лингвистические и синтаксические средства научной речи». Однако, учитывая его недостатки, крайне важно уделять внимание роли преподавателя и развитию критического мышления. Чат GPT следует использовать как дополнительное средство, которое должно не заменять преподавателя, а служить его эффективным помощником.

В процессе глобализации трудно представить нашу жизнь без интернета. Эффективное использование интернета считается одним из наиболее результативных способов изучения и преподавания иностранного языка. Через интернет появляется возможность общаться с носителями иностранного языка. Навыки письма можно совершенствовать, переписываясь по электронной почте [1].

Внедрение современных коммуникационных технологий в образовательный процесс, их целенаправленное, правильное и эффективное использование, повышение с их помощью интереса обучающихся к иностранному языку, а также повышение эффективности обучения являются важнейшими задачами. Благодаря этому открываются возможности для использования инновационных образовательных технологий и возрастает потребность в них.

В период, когда потребность в изучении иностранного языка высока, эффективное использование современных информационных технологий и инновационных образовательных технологий в образовательном процессе приводит к эффективности этого процесса. Эффективность инновационных образовательных технологий заключается в их правильном и эффективном использовании в образовательном процессе.

Список литературы

1. Absalamova G. Xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati. *Academic Research in Educational Sciences: volume 4 (SamTSAU Conference 1)*. – Samarkand, 2023. – p-106–116.
2. Chen X., Zou D., Cheng G., Xie H. Artificial intelligence-assisted personalized language learning: systematic review and co-citation analysis. In *2021 International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT)*, 2021. – p-241-245.
3. Chen Y. Artificial intelligence-assisted personalized language learning: Systematic review and co-citation analysis. *2021 International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT)*. IEEE, 2021. – p-241–245.
4. Омабоева М. Чет тилини o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish va uning samaradorligi. *Текст: непосредственный. Молодой ученый*. 2017. № 4 (138). Т.2. – 36-37-б. URL: <https://moluch.ru/archive/138/39058/>. дата обращения: 04.03.2025.

Bekzod Davronov

*O'zDSMI "Folklor va etnografiya"
kafedrasi katta o'qituvchisi*

O'ZBEKISTON MUSIQA MADANIYATI BIZNING FAXRIMIZDIR

***Annotatsiya.** O'zbekiston musiqa palitrasi xalqning ko'p asrlik an'analariga asoslanib, yangi qirralar va yo'nalishlarga ega bo'ldi, yangi cho'qqilarni zabt etdi, xalqaro maydondagi hamkorlik chegaralarini kengaytirdi.*

***Kalit so'zlar:** xalq madaniyati, an'anaviy musiqa va badiiy meros qadriyatlari, musiqa madaniyati, musiqiy folklor.*

UZBEKISTAN'S MUSICAL CULTURE IS OUR PRIDE.

***Abstract.** The musical palette of Uzbekistan, based on the centuries-old traditions of the people, has acquired new facets and directions, reached new heights, and expanded the boundaries of cooperation in the international arena.*

***Keywords:** folk culture, values of traditional music and artistic heritage, musical culture, musical.*

O'zbekiston insoniyat sivilizatsiyasi beshiklaridan biri, boy tarixiy o'tmishga ega mamlakat sanaladi. Xalq madaniyati ming yillar davomida shakllangan eng noyob va o'ziga xos madaniyatlardan biridir. O'zbekiston hududida qadimdan san'atning turli turlari, jumladan, musiqa ham rivojlangan. Bizgacha yetib kelgan moddiy madaniyat yodgorliklari, yozma manbalar o'zbek xalqi musiqa merosining qadimdan kelib chiqqanligidan dalolat beradi. Kushonlar davri madaniyatiga oid tasviriy san'at yodgorliklarida musiqachilarning suratlarini ko'rish mumkin. Ulardan biri qo'lida torli arfa shaklidagi cholg'u, ikkinchisi nayga o'xshash puflama cholg'u, uchinchisi ikki tomonlama cho'zinchoq baraban bilan tasvirlangan. Bundan xulosa qilish mumkinki, kushonlar va so'g'dlar cholg'u asboblarning asosiy turlarini bilishgan va ulardan yakkaxon ijro va ansamblda foydalanganlar.

Bir qator xalq madaniyati hodisalari YUNESKO tomonidan "Insoniyat og'zaki va nomoddiy merosi durdonalari"ning Butunjahon representativ ro'yxatiga

kiritilgani O'zbekiston xalqlari an'anaviy musiqa va badiiy merosining o'ziga xos qadriyatining e'tirofi bo'ldi. Xususan, bular:

– Boysun merosi o'lkadagi xalq amaliy san'atining barcha turlarini (an'anaviy urf-odat va marosimlar, og'zaki she'riy meros, musiqa) asrab-avaylash namunasi sifatida;

– “Shashmaqom” xalq maqom san'atining noyob musiqiy merosi, O'rta Osiyo xalqlari ma'naviy madaniyati hodisasi sifatida;

– Farg'ona vodiysining o'ziga xos musiqiy va she'riy tili va ijro xususiyatlariga ega “Katta ashula” asl qo'shiq janri.

Shunday qilib, O'zbekiston musiqa san'ati o'zining boyligi, shakl va janrlari xilma-xilligi bilan ajralib turadi, milliy madaniyatning ajralmas qismi, jahon hamjamiyati bilan muloqot qilishning o'ziga xos usuli hisoblanadi.

O'zbeklarning an'anaviy musiqa madaniyati insoniyat tarixida aholi madaniyati va mentalitetining eng yorqin ifodalaridan biridir. Ko'chmanchilar harakati va o'troq turmush tarzi bilan bog'liq o'ziga xos turmush tarzi chuqur o'ziga xos an'anaviy madaniyatni vujudga keltirdi, uning kelib chiqishi asrlar – kamida uch ming yilliklarga borib taqaladi, bu ma'lum darajada o'zbek xalqining shakllanishi va rivojlanishi, davlatchilik va o'zbek millati bilan ham bog'liq. O'zbek xalqining turli tur va janrlarga boy badiiy merosi ko'p asrlik an'analarga ega. Darhaqiqat, xalqning tarixiy xotirasi, ming yillik ma'naviy tajribasi bo'lgan bu ulkan merosda milliy o'ziga xoslik, majoziy va emotsional mazmun teranligi, o'ziga xos aks etishi, o'zbek xalqining dunyoqarashi, hayotining turli jabhalari, tafakkuri va intilishlari bilan ajralib turadigan musiqa muhim o'rin tutadi.

O'zbekistonning zamonaviy musiqa madaniyati tushunchasini faqat bastakorlar ijodi bilan bog'lashdan to'xtadi, chunki an'anaviy musiqa hali ham to'laqonli faoliyat ko'rsatishda davom etmoqda. Qolaversa, aynan mustaqillik yillarida an'anaviy milliy san'at jadal jonlanish davrini boshidan kechirdi. Shu bilan birga, musiqa san'atining an'anaviy milliy turlari nufuzining keskin ortib borishi nafaqat respublikamiz, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasi musiqa hayotidagi umumiy vaziyatni sezilarli darajada o'zgartirdi. An'anaviy monodik janrlar nafaqat

meros, balki zamonaviylikning o'zi ham ekanligiga e'tiborni yangicha, tarixiy jihatdan to'g'riroq qilib qo'yishdir.

Zamonaviy O'zbekiston badiiy madaniyatining asosiy xususiyati "tovush san'ati"ning ko'rinishlarining xilma-xilligi, turli madaniy va tarixiy davrlar, milliy ijodiy maktablar, uslublar va harakatlar musiqasining bir vaqtda mavjudligi (O'zbekistonning ko'p millatli respublika ekanligini hisobga olgan holda), jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlarining badiiy ehtiyojlarini qondiradi. Musiqa madaniyati dinamikasi milliy an'analarni jahon madaniyati an'analari bilan uyg'unlikda rivojlantirish asosida amalga oshiriladi. Turli milliy ta'sirlarni faol idrok etish, yangi musiqa turlari, janr va shakllarini, mohiyatan xalqning yangi ijtimoiy tajribasiga mos keladigan san'at tizimini yaratish o'zbek madaniyati taraqqiyotining yetakchi yo'nalishi bo'ldi. Zamonaviy o'zbek musiqasi milliy azaliy musiqa, ijrochilik va ijodiy an'analar asosida rivojlanib, Yevropa va Sharq musiqa madaniyati yutuqlaridan foydalangan holda o'z musiqa tilini rivojlantirdi.

O'zbeklarning turmush tarzi har qanday musiqa sivilizatsiyasining asosiy tarkibiy qismlari – an'anaviy musiqiy folklor va og'zaki-professional musiqaning shakllanishi va faoliyatida o'ziga xos iz qoldirgan. O'troq sivilizatsiyalarda o'zlarining fazoviy va ma'naviy borlig'i bo'yicha ajratilgan, xalqning an'anaviy madaniyatida ular madaniyat doirasida yashovchilar uchun tushunarli bo'lgan, ammo tashqi kuzatuvchiga har doim ham tushunarli bo'lmagan shakllarda mavjud bo'lgan yagona kontinuumda rivojlangan. O'zbeklar musiqiy folklor va og'zaki-professional ijodining janr tizimlari madaniyatning yagona generativ sohasi chegarasidan tashqariga chiqmaydi. Ularning shakllanishining asoslari jamiyatning yosh tabaqalanishi (bolalar, yoshlar, kattalar, qariyalar) bilan hayot, iqtisodiy faoliyat va hayot aylanishi bo'lib, ularning dunyoqarashi folklorning tegishli janrlari (alla, mehnat, marosim, lirik qo'shiqlar; amaliy bo'lmagan qo'shiq janrlari – terma, qo'shiq, lapar, o'lan, yalla, ashula, shuningdek, an'anaviy cholg'u musiqasi) va og'zaki-professional musiqa (ashula, suvora, naqsh, katta ashula, doston va maqomlar janrlari) tomonidan aks ettirilgan. Xalq og'zaki ijodi va og'zaki-professional musiqa an'alarining ijrochilari – yallachi, sozanda, termachi,

go'yanda, xalfa, xonanda, qo'shiqchi, baxshi, hofiz, maqomchi, ashulachi va boshqalar o'z ijodida turli vazifalarni (estetik, sehrli, kommunikativ, ijtimoiylashuv va boshqalarni) birlashtirgan. Ular ijodining asosiy janrlari: ashula – lirik qo'shiq, katta ashula – o'ziga xos kuylash uslubiga ega bo'lgan ulug'vor qo'shiq, dostonlar – o'ziga xos mahalliy talqin xususiyatiga ega dostonlar, maqomlar – yuksak darajada rivojlangan vokal-cholg'u asar va sikllari, cho'lgu kuy – dasturli va dasturdan tashqari musiqiy cholg'u ijrosi.

O'zbek an'anaviy musiqasi ko'p asrlik va billurlashgan musiqiy va lingvistik vositalar, shakllar, janr va uslublarga ega bo'lgan yuksak darajada rivojlangan milliy monodiya tizimidir. U ohang va intonatsiya rivojlanishining barqaror mantig'i, o'tkir (kulminatsiya) avj hissi, ritmik ixtiro, katta kompozitsion tuzilmalarning uyg'unligi, hissiy holatlarning reliefi, falsafiy va yuksak musiqiy va she'riy mazmun, intonatsion ekspressivlik, kuylarning go'zalligi va turli uslubdagi ijrolar (vokal, doston, maqom, cholg'u) kabi badiiy fazilatlar bilan ajralib turadi. An'anaviy musiqaning yuksak saviyasi, murakkab janr va shakllarning shakllanishi va saqlanib qolishi ko'plab ajoyib sozandalar, xonandalar, hikoyachilar va bastakorlarning ko'plab avlodlari ijodi uchun imkoniyat bo'ldi. Ular orasida, qoida tariqasida, bir nechta musiqiy cholg'ularda mukammal chalishni, o'z asarlarini bastalashni va ijro etishni, musiqa fanining masalalarini tushungan va ilmiy risolalar tuzgan ko'plab badiiy qobiliyatli shaxslar bor. Tarixda ularning ko'pchiligining nomlari saqlanib qolgan. Bular: Abdulqodir Maragi – Amir Temur davrida bastakor, sozanda, xonanda, shoir va olim; Feruz (Muhammad Rahimxon Soniy) – shoir, sozanda, bastakor, Xiva xonligi hukmdori, Xorazmda maqom san'atini saqlash va ommalashtirishda katta mehnat qilgan; Xo'ja Abdulaziz Abdurasulov – sozanda, xonanda, bastakor, ustoz; Ota Jalol Nosirov – sozanda, xonanda, bastakor, maqomdon ("Shashmaqom" donishmandi), XX asr boshlari maqom san'atining targ'ibotchisi; Yunus Rajabiy – sozanda, xonanda, bastakor, etnograf, tashkilotchi, ustoz, olim, o'zbek an'anaviy musiqasi, xususan, o'zbek maqom san'atining mashhur targ'ibotchilaridan biri.

O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekistonning musiqa an'analari qadim zamonlardan kelib chiqqan. Lekin qaysi zamonda bo'lmasin, o'zbek musiqasining bosh qahramoni xonanda, hikoyachi, aniqroq aytganda, hofiz edi. Hofiz garchi xalq qo'shiqlarini turfa xillashtirib tursa ham, to'ldirib, ularga individual ijod elementini kiritsa ham, avloddan avlodga o'zbek xalq qo'shig'ini saqlab kelgan.

O'zbekiston qo'shiq san'atining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri xalq hayoti va madaniyati tafakkurini o'z ijodida aks ettirgan, xorijlik tomoshabinlarning an'anaviy musiqaga qiziqishini uyg'ota olgan ijodkor Sherali Jo'rayevdir.

Sherali Jo'rayev ijodini 1972-yilda, Toshkent san'at institutini tamomlagandan so'ng darhol boshlagan. Uning birinchi guruhi "Shodlik" qo'shiq va raqs ansambli bo'lib, u 1979-yilgacha faoliyat yuritgan. Xonanda 1979–1986-yillarda ona shahri Andijondagi viloyat filarmoniyasida ishlab, 1986-yilda Toshkent shahridagi filarmoniya solisti bo'ldi.

Sherali Jo'rayev o'zining ijodiy hayoti davomida besh yuzdan ortiq qo'shiqlarni ijro etgan, ularning aksariyatiga o'zi mualliflik qilgan. Konsertlarda san'atkor ham mumtoz sharq mualliflari (Sa'diy Sheroziy, Rumi), ham zamonaviy o'zbek qo'shiqchilari (Abdulla Oripov, Erkin Vohidov) she'rlariga yozilgan kompozitsiyalarni ijro etdi.

2024-yil 16-fevral kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida Andijon viloyatida bo'lib o'tgan yig'ilishda davlat rahbari Andijondagi san'at maktabiga Sherali Jo'rayev nomini berishni taklif qilib, davlat rahbari o'zbek qo'shiqchilik san'ati rivojida o'chmas iz qoldirgan O'zbekiston va Tojikiston xalq artisti, Alisher Navoiy mukofoti sovrindori, mashhur hofiz Sherali Jo'rayev yoshlarga katta maktab qoldirib ketganini qayd etgan.

Davlat rahbari Andijon shahridagi san'at maktabiga Sherali Jo'rayev nomini berish taklifini ilgari surdi. Bu maktab Musiqa va san'at kollejiga aylantirilib, grant asosida zamonaviy kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yiladi. Yangi o'quv va turar joy binosi, zarur infratuzilma obyektlari barpo etiladi, shuningdek, Sherali Jo'rayev byusti o'rnatiladi.

Turli xalqlar musiqa madaniyati va an'alarida musiqaning barqaror va beqaror unsurlarining o'zaro munosabatlari ham o'zgachadir. Masalan: an'anaviylik mezoniga asoslangan og'zaki yo'nalishdagi musiqa uslublarida muayyan badiiy mazmun, estetik qoidalar bilan birga musiqa asarlari shakliga badihago'ylik xususiyatlari, nomusiqaviy (asarning ijro etish vaqti, joyi, sharoiti kabi) holatlar o'z ta'sirini o'tkazadi. Individual badiiy obrazlarni ifodalashga qaratilgan yozma an'anadagi kompozitorlik san'ati asarlari esa ko'proq aynan musiqiy rivojlanish qoidalariga, ya'ni tugallangan, yaxlit va barqaror shakllarga asoslanadi.

Musiqa inson madaniyatida va jamoaviy hayotda o'ziga xos o'ringa egadir. U dam olish va ko'ngil ochish paytlari, turli marosim, bayram, bazm va sayllar, diniy va rasmiy tadbirlar, ommaviy va harbiy yurishlar, sport mashqlari va mehnat jarayonida muayyan vazifalar bajaradi. Shuning uchun musiqa asarlari o'z mazmuniga muvofiq holda bir nechta uslub, tur va janr guruhlariga ajratiladi. Alla, zikr, marsiya, sarbozcha, vals, marsh, messa kabi janrlar hayotdagi maishiy va boshqa sharoitlar bilan bog'liq bo'ladi.

Ashula, dastgoh, cholg'u kuy, maqom yo'llari, konsert, miniatyura, romans va boshqalarda estetik ta'sir o'tkazish vazifalari asosiy o'rin tutadi. Janrlar, o'z navbatida diniy musiqa, yoshlar musiqasi, maishiy musiqa, ommaviy musiqa, harbiy musiqa, kamer musiqa, simfonik musiqa, xor musiqasi kabi musiqa turlariga birlashadi.

Tarixiy, milliy, mahalliy, shaxsiy (individual) musiqa uslublari ham musiqiy tafakkur tarzi, ohang, ritm, shakl kabi musiqiy unsurlarni o'ziga qamrab olib, muayyan bir davr yoki milliy madaniyatga mansub bo'lgan turli janrdagi asarlar umumiyatini aks ettiradi. Musiqa shuningdek, boshqa san'at turi va janrlarida ham muhim rol o'ynaydi. Masalan: opera janrida, o'zbek musiqali dramasi va komediyasida, xonandalik, xor san'ati hamda orkestr musiqachilikni drama bilan bog'laydi. Balet va boshqa raqs shakllari ham o'zining badiiy obrazlarini musiqa yordamida ifodalaydi.

O'zbek an'anaviy musiqasining zamonaviy fonosfera va ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri sifatida hayotiylikni borliq amaliyotining o'zi isbotlaydi. Atrofdagi musiqiy voqelikdagi o'zgarishlarni sezgir aks ettirgan, o'z

davrining ijodiy yangiliklarini o'ziga singdirgan o'zbek an'anaviy musiqasi tomoshabinning milliy didiga mos musiqiy ifoda vositalarini topadi. Taraqqiyot dialektikasi va zamonaviy turmush tarzi yangi madaniy qadriyatlarga daxldorlikni nazarda tutayotganini hisobga olsak ham an'anaviy musiqa – musiqiy tilimizni, umuman, milliy musiqiy tafakkurimizni boyitish va o'ziga xosligini oshirish, uning asl shakllarini umuminsoniy ma'naviy boylikka joriy etish maqsadlariga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullaev R. *Marosim va musiqa. O'zbekiston va Markaziy Osiyo madaniyati kontekstida.* – Toshkent, 2006.
2. Yakubov B. *Xorijiy mamlakatlar musiqa adabiyoti. Ma'ruzalar matni.* – Farg'ona, 2002.
3. Elmurodova G. *Musiqa san'ati va uning bizning hayotimizdagi o'rni.* 2022.
4. Zafari G. *O'zbek musiqasi haqida. Qo'lyozma.*
5. *O'zbek musiqasi tarixi.* – Toshkent, 1981.
6. Davronov B. *Folklor cholg'ulari ansambli.* – Toshkent: “Fan va talim poligraf” nashriyoti, 2024. – 223-b.
7. Davronov B. *Markaziy Osiyo musiqiy cholg'ularining jahon musiqa madaniyati rivojidadagi o'rni.* – Toshkent: “Fan va talim poligraf” nashriyoti, 2023. – 91-b.
8. Davronov B. *Markaziy Osiyo musiqiy cholg'ularining evolyutsiyasi (zarbli cholg'ular misolida).* “O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti xabarlari” ilmiy jurnali, 2018. – 54–58-b.
9. Davronov B. *Markaziy Osiyo torli kamonli cholg'ularining xorijiy davlatlar cholg'ulari shakllanishiga ta'siri va o'xshashlik jihatlari.* “O'rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlari tarixiy merosida san'at va madaniyat masalalari” Ilmiy-nazariy va amaliy konferensiya materiallari to'plami, 2018. – 203–205-b.
10. Davronov B. *Markaziy Osiyo torli-tirnama va mezboli cholg'ularining xorijiy davlatlar cholg'ulari shakllanishiga ta'siri masalasi.* “Folklor, til va madaniyat masalalarini ilmiy o'rganishda fan va innovatsiyalar uyg'unligi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami, 2019. – 273–276-b.

Sadoqat Ermatova

*O'zDSMI xodimlar bo'limi boshlig'i,
"Folklor va etnografiya" kafedrası o'qituvchisi
e-mail:devonbegisne1981@gmail.com*

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODIYOTIDA SO'Z SAN'ATINING O'RNI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xalq og'zaki ijodiyotida so'z san'atining o'rni, so'zning nechog'lik ta'sirchan qo'llay bilish mahorati, uning xalq og'zaki ijodiyotida boshqa san'at turlaridan farqli ravishda o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turishi haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek, meros, folklor, so'z, marosim, doston, urf-odat, e'zoz.*

THE PLACE OF VERBAL ART IN UZBEKISTAN FOLK ORAL CREATIVITY

Abstract. *The article discusses the role of verbal art in folklore, to what extent this word has an impact, how it differs from other types of folklore in its features.*

Keywords: *uzbek, heritage, folklore, words, rituals, epics, customs, respect.*

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbuslari bilan olib borilayotgan islohotlar zamirida qadim tarixni jonlantirish, buyuk ajdodlarimizning boy ma'naviy merosini keng targ'ib etish, ular tomonidan yaratilgan ulkan ishlarni namuna sifatida ko'rsatish, bir so'z bilan aytganda, o'tmishdan faxrlanish va kelajakka ishonch masalalari o'rin olgan.

Asrlar osha ota-bobolarimizdan bizga meros bo'lib kelayotgan xalq og'zaki ijodiyotining xalqimiz ijtimoiy hayotida tutgan o'rni beqiyosdir. Xalq og'zaki ijodi uzoq yillardan beri avloddan avlodga o'tib, sayqallanib kelayotgan, boy va milliy qadriyatlarimizni o'zida mujassam etgan xalq san'atining boshqa yo'nalishlaridan (xalq teatri, xalq raqslari, amaliy san'at, milliy musiqa va hokozalar) o'ziga xosligi hamda betakrorligi bilan ajralib turadigan og'zaki so'z san'ati hisoblanadi.

Barcha xalqlarda bo'lgani kabi o'zbek xalqining ham boy xalq og'zaki ijodi durdonalari mavjud bo'lib, uning asosini so'z tashkil qiladi. Misol uchun necha asrlardan buyon shakllanib kelayotgan, o'zida vatanparvarlik, mardlik, jasurlik,

mehnatsevarlik va boshqa fazilatlarni aks ettiradigan xalq ertaklari, maqollari, baytlari, matallari, dostonlari, laparlari shular jumlasidandir.

O'zbek xalq og'zaki ijodiyoti namunalari bilan yo'g'rilgan sahna asrlari qadim-qadimdan o'zining ulug'vorligi va betakror xususiyatlarga egaligi bilan o'zining qiymatini saqlab kelmoqda.

Ulug' mutafakkir Alisher Navoiyning xalq ijodiga, san'ati va san'atkorlarga qanchalik iliq munosabatda bo'lgani, o'zi ham ko'plab xalq ijodi namunalarini yaxshi bilganligi haqida zamondoshlari yozib qoldirganlar [2,344-b]. Buyuk shoir yaratgan "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin" kabi dostonlarida keltirilgan o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalaridan bo'lgan maqollar, masallar va hikoyatlar fikrimiz isboti bo'la oladi.

Ma'lumki, o'zbek xalqi azal-azaldan o'zining boy madaniyati, takrorlanmas san'ati bilan dunyoni lol qoldirib kelgan. O'zbek san'atkorlarining chet el sahnalaridagi chiqishlari, bizning san'at asarlarimizni chet ellik muxlislar diqqat bilan tinglab, o'zlaricha xirgoyi qilishlari bejiz emas. O'lmas sarchashmalarimiz sanalmish urf-odatlarimiz, qadriyatlarimiz, marosim va udumlarimiz, o'lan va yor-yorlarimiz o'zbek xalqining nechog'liq madaniyat sohiblari bo'lganligidan dalolatdir [3,3-b].

Xalq og'zaki ijodi xalqimiz tomonidan asrlar davomida shakllanib, sayqallanib, madaniy va ma'rifiy taraqqiyotimiz yangiliklarini, yutuqlarini o'zida mujassam etib, yanada takomillashib borayotgan milliy qadriyatlarimizni tarannum etadigan nodir meros bo'lib, insonlarda ezgulik, mehr-shafqat, hamjihatlik, poklik, o'zaro muomila madaniyati, hurmat va e'zoz tuyg'ularini uyg'otadi.

Shu o'rinda pedagogika fanlari nomzodi professor Adiba Nosirova "Jonli so'z san'ati asoslari" kitobida quyidagi fikrlarni bildirib o'tganligini keltirib o'tmoqchimiz: "Masalaning eng muhim tomoni shundaki, yangi bosqich xalq bayramlarida jonli so'z mavqeyi nihoyatda kengaydi, teranlashdi, yuksaldi. Shuni aytish lozimki, istiqlol xalq bayramlarining badiiy so'z qatlami jonli so'z ijrochilik san'atining barcha tur va janrlarini qamrab oldi. Bunday yuksak mavqeli xalq ommaviy bayramlari dasturlari yuksak unvonli va yuksak iste'dodli professional

san'atkorlarning Shekspir, Shiller kabi jahon klassiklari asarlaridan keltirilgan monologlardan tortib, jahon va milliy adabiyotning eng sara asarlarigacha, folklor durdonalaridan toki ichakuzdi askiyalarigacha qamrab oladi" [1, 7-b].

Darhaqiqat, yuqoridagi fikrlardan ko'rishimiz mumkinki, bugungi kunda ana shunday nodir merosimiz bo'lgan xalq og'zaki ijodi durdonalari sanaladigan milliy qadriyatlarimizni, urf-odat-u marosimlarimizni xalq sayllari va ommaviy bayramlar orqali folklor jamoalari, askiyachi va qiziqchilar misolida xalqimizga yetkazib kelinayotganligi ham quvonarli, albatta.

Ayniqsa, baxshilarimiz tomonidan o'ziga xos tarzda kuylangan va ijro etib kelinayotgan "Alpomish", "Go'ro'g'li" va boshqa dostonlarning og'izdan-og'izga o'tib sayqallanib, tarannum etilishi ham xalq og'zaki ijodiyotida so'z san'atining beqiyosligini ko'rsatadi.

Ergash shoir o'zi, otasi yozgan va yozdirgan dostonlari, so'z san'ati haqida shunday deydi:

Yaxshi so'zman ilon inidan chiqadi,
Yomon so'zman odam dindan chiqadi",
So'z bir gavhar har kimsada bo'lmaydi,
Yaxshi so'z, yoronlar, kimdan chiqadi.

Yaxshi so'z har kimga ta'sir qiladi,
Yomonning so'zi be'tasir bo'ladi,
Tili borning so'zi borda, yoronlar,
Har kim o'z holicha so'zni biladi.

So'z degan bir qimmatbaho gavhardir,
So'zni farq qilmagan do'stlar, bekordir,
Asli bilsa, suxanvarning farqi ko'p,
Kim aytadi: "Hamma so'z barobardir".

Oqillar ayirar so'zning farqini,
Barobar qilmabdi har mol narxini,
O'zbeklarda so'zga sinchi ko'p bo'lar,

Gap bilan ayiring o'zbek xalqini [2, 467-b].

Respublikamizda faoliyat olib borayotgan folklor etnografik jamoalari xalqimizning boy merosi bo'lgan xalq og'zaki ijodi durdonalarini asrab-avaylab, uni yanada zamon bilan hamnafas tarzda sayqallantirib, go'zal ijrolari bilan tarannum etib, boyitib, bugungi kunda jahon miqyosiga olib chiqayotgani barchamizga ma'lum. Ana shunday o'zbek xalq og'zaki ijodini dunyoga tanitayotgan folklor-etnografik jamoalaridan "Boysun", "Besh qarsak", "Mohisitora", "Sayxun yigitlari", "Zomin navolari", "Gashtak", "Yor-yor" kabi bir qancha jamoalarni aytib o'tishimiz mumkin.

Folklor jamoalari har biri o'ziga xos bo'lib, ularning ijro mahoratlari ham aynan o'z hududlarigagina xosligi bilan ajralib turadi, ya'ni:

- liboslarining o'ziga xosligi bilan (pardoz, taqinchoqlar, bezaklar);
- musiqiy asboblari va musiqalari bilan;
- ijro mahoratlari va raqslari bilan;
- eng asosiysi, shevalarining o'ziga xosligi bilan farqlanadi.

Tadqiqotchi J.Mamatqosimov so'z haqida quyidagi fikrlarni bildiradi: "So'zning ma'nosi qanchalik aniq va o'tkir bo'lsa, shunchalik ta'sirchan bo'lib, ko'zlangan maqsadni amalga oshirishni osonlashtiradi. Shuning uchun ham avvalo, ijrochidan so'zga katta mas'uliyat va nozik did bilan qarashni talab etadi.

So'z esa tafakkur xazinasining ko'zgusi bo'lib, u faqat fikrni ifodalash vositasigina bo'lib qolmasdan, balki qahramonning ichki dunyosini faol ifodalaydigan asosiy omil hamdir" [3, 41-b].

Shuning uchun ham xalq og'zaki ijodiyotining eng birinchi xususiyati ham so'z san'ati hisoblanadi. Qahramonlarning fikran qarama-qarshiliklarida, ziddiyatli to'qnashuvlarida va boshqalarning taqdiri uchun kurashda, nihoyat muddaoga yetishishlarida so'z asosiy qurollardan biridir.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish lozimki, xalq og'zaki ijodiyotida so'z san'atining o'rnini yanada rivojlantirish uni yangi davr, yangicha dunyoqarash bilan boyitish, ajdodlarimizning bu boradagi boy merosini yuksaltirib, uyg'unlashtirib olib borish lozim.

Xalq og'zaki ijodiyotida so'z san'atining o'rnini yosh avlodga yetkazib berishda quyidagi tavsiyalarni berib o'tmoqchiman:

– har bir fan o'qituvchisi repertuar ustida ishlayotganda repertuardagi so'zning ma'no-mazmunini va hududiy shevalarda qanday ishlatilishini talabalarga tushuntirishlari;

– folklor va etnografiya ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun ham, albatta, sahna nutqi fani kengaytirilib o'tilishi va yakka dars mashg'ulotlari ham olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Abdurahmon Jomiy aytganidek,

Kimki so'zni qadrlasa har qachon,

O'z-o'zini qadrlagay begumon.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Nosirova A. *Jonli so'z san'ati asoslari*. – Toshkent: “Musiqqa” nashriyoti, 2009. – 223-b.

2. Mirzayev T., Safarov O., O'rayeva D. *O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi*. – Toshkent: “Aloqachi” nashriyoti, 2008. – 560-b.

3. Mamatqosimov J. *Ommaviy bayramlar rejissurasida sahna madaniyati*. – Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2009. – 208-b.

Nargiza Palvanova

O'zDSMI "O'zbek va jahon filologiyasi"
kafedrasi o'qituvchisi

SAN'AT VA MADANIYAT YO'NALISHI TALABALARIGA ADABIYOT FANINI O'QITISHDA LINGVOPOETIK TAHLIL USULIDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Maqolada san'at va madaniyat yo'nalishi talabalariga adabiyot o'qitishda lingvopoetik tahlil usulidan foydalanish metodikasiga doir fikr-mulohazalar, ayrim she'riy matnlarda qo'llanilgan so'z va tushunchalarning badiiy va lingvistik tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: lingvopoetik tahlil, usul, metod, so'zning o'z va ko'chma ma'nosi, talaffuzdosh so'zlar, she'rning poetik tahlili, qofiya, turoq.

USING THE METHOD OF LINGUOPOETHIC ANALYSIS IN TEACHING LITERATURE TO STUDENTS OF ARTS AND CULTURE

Abstract. The article provides comments on the methodology of using the linguopoetic analysis method in teaching literature to students of the arts and culture department, as well as an artistic and linguistic analysis of words and concepts used in some poetic texts.

Keywords: linguopoetic analysis, method, literal and figurative meaning of a word, synonyms, poetic analysis of a word, poem, rhyme, turoq.

Badiiy asarlar tilini o'rganish mamlakatimizda ham, chet ellarda ham ko'plab tadqiqotchilarning ishlarida asosiy muammo hisoblanadi. Ular badiiy matnni tahlil qilishning turli usullarini ishlab chiqadilar, ular orasida ikkita asosiy yondashuvni ajratib ko'rsatish mumkin: lingvistik va adabiy. Lingvistik usul uchun tadqiqotning boshlang'ich nuqtasi tildir, matn esa umumiy til qonuniyatlarining namoyon bo'lishi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi.

Adabiy usul matnni boshlang'ich nuqtasi sifatida tanlaydi va til tahlil qilish uchun yordamchi materialdir. Shunday qilib, badiiy asarlar tilini o'rganish filologiyaning tilshunoslik va adabiy tanqidga bo'linishini va shunga mos ravishda

stilistikani filologiya sohasi sifatida lingvistik va adabiy stilistikaga bo'linishini mustahkamlaydi [1].

Shakl va mazmun o'rtasida bog'liqlik mavjud. Ularning qaysi biri asosiy va yetakchiligi borasida professor Q.Yo'ldoshev shunday fikr yuritadi: "Odatda, shakldagi o'zgarishlar mazmun tufayli va undan keyin deb tushuniladi. Sinchiklab qaralsa, san'at xususan, badiiy adabiyotda shakl va mazmun munosabati falsafadagi shakl va mazmun munosabatidan farq qilishi ayon bo'ladi. Badiiy mazmun muayyan badiiy asarda aks etgan shaxs, voqea-hodisa, xatti-harakat, his-tuyg'u va ruhiyat-kayfiyatdan iboratdir.

Badiiy mazmun esa muayyan badiiy asar mohiyatining badiiy tasvir vositalari orqali estetik mazmunga ega tarzda ifodalanish yo'sinidir" [2].

V. V.Vinogradovning asarlarida alohida filologiya fanini – badiiy adabiyot tili fanini yaratish zarurligi g'oyasi rivojlanadi, badiiy asar tilini o'rganadigan filologiya sohasi sifatida lingvopoetikaning predmeti va vazifalari shakllantiriladi.

V. V.Vinogradovning fikricha, lingvopoetik tadqiqotning vazifasi og'zaki-badiiy ijod asaridagi til birliklarining estetik funksiyasini o'rganishdir. Shunday qilib, lingvistik va adabiy stilistika chorrahasida ikkita yondashuvning yaqinlashishi natijasida filologiyaning yangi bo'limi paydo bo'ldi – lingvopoetika, uning mavzusi "Badiiy asarda ishlatiladigan til vositalarining to'plami, uning yordamida yozuvchi o'zining g'oyaviy va badiiy rejasini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan estetik ta'sirni ta'minlaydi" [3].

Lingvopoetik tahlilning maqsadi tilning u yoki bu birligi (so'z, ibora, grammatik shakl, sintaktik tuzilish) muallif tomonidan og'zaki va badiiy ijod jarayoniga qanday kiritilganligini, qanday qilib til vositalarining u yoki bu o'ziga xos kombinatsiyasi ushbu estetik effektini yaratishga olib kelishini aniqlashdir [4].

Ma'lumki, har qanday matnga tegishli bo'lgan tilshunoslik tahlili ikki darajani o'z ichiga oladi: semantik va metasemiotik. Semantik darajada til birliklari (so'zlar, iboralar, sintaktik tuzilmalar) ularning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosida shunday ko'rib chiqiladi. Metasemiotik darajada til birliklarining bevosita ahamiyatini ko'rib chiqishdan ularning matnda ishlashini o'rganishga o'tish amalga oshiriladi. So'zlar, iboralar, sintaktik tuzilmalar bu erda qo'shimcha tarkib, ular kontekstga kiradigan ma'nolar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi [5]. Biroq universal bo'lib, tilshunoslik

tahlili badiiy matnlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmaydi, bu yerda tadqiqotchidan yozuvchining g'oyasiga kirib borish, uning dunyoqarashi va estetik pozitsiyasi, badiiy fikrlash usuli, madaniy va filologik an'analarga munosabati bilan tanishish talab etiladi.

M.Yo'ldoshevning "Badiiy matn lingvopoetikasi" nomli tadqiqotida matnni tahlil qilishdagi lingvopoetik yondashuv muammolari, badiiy matnning fonetik-fonologik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlari yoritildi [6].

Badiiy asarda tarkibni tushunish yetarli emas, og'zaki nutq tuzilishi va asarning badiiy-kompozitsion tashkil etilishining murakkab o'zaro ta'sirini ko'rib chiqish kerak va buning uchun til va poetikaning aloqasi zarur. Shunday qilib, tadqiqotchi boshqa darajaga ko'tarilishi, til birliklarining metasemiotik xususiyatlaridan asar doyrasida foydalanish usullarini, muallifning niyati va asarning mafkuraviy mazmunini aks ettirishdagi rolini ko'rib chiqadigan lingvopoetik tahlilni qo'llashi kerak.

A. A. Lipgart ham lingvopoetika konseptual apparatini ishlab chiqish bilan shug'ullangan. Uning fikriga ko'ra, "lingvopoetika – bu filologiyaning bir bo'limi bo'lib, uning doyrasida badiiy matnda ishlatiladigan stilistik jihatdan belgilangan birliklar ularning funksiyalari va ma'lum bir mafkuraviy va badiiy tarkibni yetkazish va estetik effekt yaratish uchun qiyosiy ahamiyati masalasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi" [7]. Lingvopoetika va lingvostilistika, lingvopoetika va adabiyotshunoslik o'rtasidagi munosabatlarni ko'rib chiqadi, lingvostilistik tahlil barcha keyingi lingvopoetik tuzilmalarning ajralmas asosi ekanligini ta'kidlaydi.

A. A. Lipgartning alohida qismi lingvopoetik tadqiqotning aniq usullarini tavsiflashga bag'ishlangan. Ushbu matnni tashkil etuvchi til birliklari to'plami sifatida badiiy asarning lingvistik-poetik tahlili alohida badiiy uslubning lingvistik-poetikasini o'rganishdan boshlanishi mumkin. Agar ko'rib chiqilayotgan til birliklari haqiqatan ham ta'sir qilish funksiyasini amalga oshirsa, ushbu o'rganish juda samarali bo'ladi. Ko'rib chiqilayotgan tadqiqotda ushbu qoidalar atributiv iboralar materialida tasvirlangan. A. A. Lipgartning shubhasiz xizmatlari uning asarlarida batafsil tasvirlangan lingvopoetik tadqiqotning aniq usullarining batafsil tavsifidir. Bundan tashqari, olim birinchi marta lingvopoetik tahlilni sinxron va diaxronik jihatdan qo'llash imkoniyati haqida yozadi.

“Lingvopoetika” atamasidan foydalanganda, u qarama-qarshi bo‘lgan ikkita tadqiqot turiga murojaat qilish uchun ishlatilishini yodda tutish kerak. Ulardan birining maqsadi ma’lum bir asarda yoki asarlar guruhida alohida badiiy uslubdan foydalanishning tematikligini aniqlashdir.

San’at va madaniyat yo‘nalishi talablariga adabiyot o‘qitishda lingvopoetik usuldan foydalanish yaxshi samara beradi, zero talabalar badiiy asar mazmunini teran anglay boshlaydi. Agar talabalarga biror she’rni qo‘shiq sifatida ijro qilishda so‘zlarning faqat badiiy xususiyatini tushuntirsak, uning o‘zi yetarli bo‘lmaydi. Bu o‘rinda talabalarga, bo‘lajak san’atkorlarga so‘z bilan, uning lug‘aviy ma’nosi bilan bog‘liq ma’lumotlarni berib ketish zarur. Shunda bo‘lajak san’atkorlar she’rdagi so‘zlarni to‘g‘ri ishlata oladi, risoladgidek talaffuz qila oladi.

Xalq orqasida mashhur qo‘shiqqa aylanib ulgurgan, sevimli shoir A.Suyun qalamiga mansub “Andiz” she’ri san’atkorlar tomonidan noto‘g‘ri talqin qilinish hollari ham uchraydi:

Andiz o‘sgan yerlarda

(“Qadimgi Nurato qo‘shiqlari” turkumidan)
Andiz o‘sgan yerlarda otlar bevaqt o‘lmagay,
Yaxshi bo‘lsa ayollar erlar yuzi so‘lmagay.
Qaysi yurtda chinakam Botir bo‘lsa yigitlar,
O‘shal yurtning ellari yovlarga qul bo‘lmagay.
Ot minmagan ot minsa, chopa-chopa o‘ldirar,
Bog‘ ko‘rmagan bog‘ ko‘rsa, payhon qilar, so‘ldirar.

Mazkur she’r matnida qo‘llangan “ang‘iz” so‘zi izohli lug‘atlarda “ekinlari o‘rib olingan yer” degan ma’noni ifodalaydi. Shuningdek, andiz so‘zi ham mavjud bo‘lib, u shifobaxsh o‘simlik sifatida keltirilgan. Izohli lug‘atda shifobaxsh o‘simlik sifatida “andiz” berilgan va “ang‘iz” tushunchasi ham bor:

Andiz (Inula) – qoqidoshlar oilasiga mansub ko‘p yillik o‘tlar turkumi. 100 ga yaqin turi bor. Andiz asosan Yevropa, Osiyo va Afrikada tarqalgan. O‘zbekistonda 9 turi uchraydi. Bo‘ydor andiz (qora andiz-I. helenium va sariq andiz-I. grandis) turlari ko‘proq tarqalgan. Bu turlarning poyalari baland bo‘yli (1- 2,5 m), bir oz qirrali, tukdor ildizpoyasi (tanasi) yo‘g‘on; barglari butun, cheti notekis, poyaning quyi qismida yirik (uz. 40–50 sm, eni 20–25 sm), yuqorisida esa maydaroq

(uz. 10–30 sm, eni 3–12 sm); guli savatcha, gulbandi yo'g'on, chetdagi gullari urug'chili, o'rtadagilari esa ikki jinsli, sariq. Iyunning oxiridan sentabrgacha gullaydi. Adir va tog'larda 500-2000 m gacha balandlikda o'sadi. Qora andiz ildizpoyasi tarkibida 3% gacha efir moyi, 44% gacha inulin, saponin va boshqa moddalar bor. Ildizpoyasining qaynatmasi balg'am ko'chiruvchi dori sifatida ishlatiladi [8].

Ang'iz – g'alla va yem-xashak ekinlari o'rib olinganidan keyin dalada qoladigan o'simlik poyasi; g'allasi o'rib olingan dala. Ang'izning organik qoldiqlari tuproqni chirindilar bilan boyitadi. Yerni haydashda haydalma qatlam tuprog'ining fizik xossalarini yaxshilash, kukunlanishi va namning bug'lanishini kamaytirish, begona o'tlar urug'ini chuqur ko'mish zarur. Ba'zi joylarda yer yuzasi yumshatiladi, kuzda shudgor qilinadi yoki ekinlar o'rib olinishi bilan ang'iz ekinlari (makkajo'xori, kungaboqar, sudano't, mosh va boshqalar) ekiladi [9].

Turli manbalarda turlicha berilgan, san'atkorlar tomonidan ham turlicha kuylanayotgan mazkur qo'shiq matnini shoir Azim Suyun she'r sifatida aytib berganda “Andiz o'sgan yerlarda...” shaklida talaffuz qilgan. Nuriddin Hamroqulov ijro etgan variantda qo'shiq “Ang'iz o'sgan yerlarda...” deb boshlangan. Bu yerda, albatta, shoirning aytgani tog'ri, chunki ang'iz keltirilgan izohdan ham ma'lumki, g'alla va yem xashak o'rib olingan joy ma'nosini beradi, andiz esa, dorivor o'simlikdir. Demak, bo'lajak san'atkorlar she'r bilan yaqindan tanishishi, o'zi avval eshitmagan, ma'nosini bilmagan so'zlarning lug'aviy ma'nosini yoki matn mazmunidan anglashilgan ma'nosini bilib olishi kerak.

Yoki Hamid Olimjon qalamiga mansub “Qishloq qizi” she'rini yosh xonandalar qo'shiq qilib aytganda so'z ma'nosini tushunmasdan noto'g'ri talaffuz qilishi ko'zga tashlanadi:

Baland tog' ustida bir qizni ko'rdim,
O'zi hur, lablari qirmizni ko'rdim.
Jadallab bordi u bir so'z aytay deb,
Ko'zi uyquda bo'lsa, uyg'otay deb.

Mazkur she'rda “jadallab” so'zi tezlashmoq, lug'aviy ma'nosini beradi, ammo yosh xonanda qiz uni “jadalab” shaklida qo'llagan. Tanlovda hakamlar tomonidan tanqid qilindi va ko'proq adabiyot o'qish kerakligi ta'kidlandi. Mazkur

holat biz tanlagan mavzu, ya'ni san'at va madaniyat yo'nalishi talabalariga Adabiyot fanini o'qitishda lingvopoetik tahlil usulidan foydalanish, ya'ni she'r yoki boshqa janrdagi asar matnini tushunishga, har bir so'zning badiiy hamda lingvistik xususiyatini anglab olishga yordam beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, lingvopoetik usulning mohiyati asarning badiiy, kompozitsion va syujet xususiyatlarini hisobga olgan holda til materialining o'zini tahlil qilishdir. Bunday tahlil turli darajadagi til vositalarining kombinatsiyasi tasvirni yaratishda qanday ishtirok etishi va o'quvchiga badiiy matn muallifi tomonidan hissiy va estetik ta'sirni to'liq anglashga va idrok etishga yordam beradi, she'riy, nasriy va dramatik matnlarni bir paytning o'zida ham badiiy, ham lisoniy tahlil qilish bo'lajak san'atkorlarga so'zni his qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Степанов Г. О границах лингвистического и литературоведческого анализа художественного текста. Известия АН СССР. Сер. Литература и язык, 1980. Т. 39. № 3. – с-195-205.
2. Yo'ldoshev Q., Yo'ldoshev M. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: "Kamalak" nashriyoti, 2016. – 122-b.
3. Виноградов В. Язык художественного произведения. Вопросы языкознания, 1954. № 5. – с-9, –с-5-38.
4. Задорнова В. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Москва, 1992. – с-19-49.
5. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2008. – 160-b.
6. Линграт А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и прагматика (на материале английской литературы 16-20 веков). Дисс. ... докт. филол. наук. – Москва: 1996. –с-23.
7. O'zME. Birinchi jild. – Toshkent, 2000. – 89-b.
8. O'zME. Birinchi jild. – Toshkent, 2000. – 91-b.

Maftuna To'rayeva

O'zDSMI "Folklor va etnografiya" kafedrası o'qituvchisi

TEATRLASHTIRILGAN TOMOSHALARNING SAHNALASHTIRISHDA IFODAVIY VOSITALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot teatrlashtirilgan tomoshalarda ifodaviy vositalarning o'rni va ahamiyatiga bag'ishlangan. Asar ifodaviy vositalarning turlari, ularning sahnalashtirish jarayonidagi ahamiyati va ta'sirini, shuningdek, O'zbekistonda va xalqaro miqyosda teatr rejissurasida qo'llanilishining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qiladi.*

Kalit so'zlar: *teatr rejissurasi, ifodaviy vositalar, ssenografiya, musiqa, O'zbekiston teatri, xalqaro rejissura, estetika, ijtimoiy ta'sir.*

THE ROLE AND IMPORTANCE OF EXPRESSIVE MEANS IN THE STAGE OF THEATRE PERFORMANCES

Abstract. *This study is devoted to the role and significance of expressive means in theatrical performances. The work analyzes the types of expressive means, their significance and influence in the staging process, as well as the specific features of their use in theater directing in Uzbekistan and internationally.*

Keywords: *theater directing, expressive means, scenography, music, Uzbek theater, international directing, aesthetics, social impact.*

Teatr san'ati jamiyatning ma'naviy hayotida alohida o'rin tutadigan madaniy yo'nalish bo'lib, uning jamiyatga estetik, ma'naviy va ijtimoiy ta'siri katta ahamiyatga ega. Teatr nafaqat insonlarning his-tuyg'ularini o'stiradi, balki ularning intellektual rivojlanishiga, ijtimoiy munosabatlar va dunyoqarashining shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Bunda, teatr rejissurasi markaziy o'rin egallab, sahnadagi har bir sahna ko'rinishi va voqealarning yuksak badiiylilikda namoyish etilishini ta'minlaydi.

Teatr san'ati dunyo madaniyatining eng qadimiy va nufuzli yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning ta'siri jamiyat hayotining barcha sohalariga chuqur singib borgan. U nafaqat insonlarning estetik zavqini oshiradi, balki ularning aqliy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi. Teatr sahnasida real hayot voqealari, insonlarning ichki kechinmalari va turli ijtimoiy muammolar aks etadi.

Bunda teatr rejissurasining muhim vazifasi spektaklning badiiy va ma'naviy qiymatini oshirish uchun ifodaviy vositalardan samarali foydalanishdir.

Teatr rejissurasi san'at sohasidagi eng murakkab va innovatsion yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Unda rejissyor nafaqat sahnadagi harakatlar va voqealarni boshqarishi, balki tomoshabinlar diqqatini jamlab, ularni spektakl mazmuniga chuqurroq jalb qilishi lozim. Har bir spektakl ifodaviy vositalarning o'ziga xos qo'llanilishi orqali jonlanadi. Masalan, yoritish, musiqa, ssenografiya va kostyumlar spektaklning umumiy ta'sirini belgilab beradi.

O'zbekistonda teatr san'ati uzoq tarixiy an'analarga ega. Qadim zamonlarda xalq qo'shiqlari, dostonlar va raqslar orqali rivojlangan milliy sahna san'ati bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalarga asoslangan holda yangi bosqichga ko'tarildi. Masalan, O'zbek milliy akademik drama teatri va boshqa yirik sahnalarda milliylik va zamonaviylik uyg'unligidagi asarlar taqdim etilmoqda.

Xalqaro miqyosda rejissura sohasi o'zgaruvchan ijtimoiy va texnologik sharoitlarga moslashgan holda rivojlanmoqda. Yevropada Bertold Brext va Jerzi Grotovskiy kabi rejissyorlar o'z faoliyatlari orqali spektakldagi ifodaviy vositalarning ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatini ko'rsatib berishgan. Masalan, Brextning "epik teatr" nazariyasi ijtimoiy faollikni oshirishga qaratilgan bo'lib, u spektaklning har bir detaliga alohida e'tibor berish zarurligini ta'kidlagan.

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida madaniyat va san'at sohasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 31-maydagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori hamda 2018-yilda qabul qilingan "Madaniyat to'g'risida"gi Qonun sohani yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu qarorlar doirasida mamlakatimiz teatrlari moddiy-texnika bazasi yangilandi, zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlandi va yangi avlod ijodkorlarini tayyorlashga katta e'tibor qaratildi.

Shuningdek, 2018-yilda tashkil etilgan "O'zbekiston teatrlar assotsiatsiyasi" teatrlarning o'zaro hamkorligini kuchaytirish, milliy va zamonaviy spektakllar yaratish uchun ilg'or xorijiy tajribani joriy etish maqsadida faoliyat yuritmoqda. Assotsiatsiya orqali dunyoning mashhur rejissyorlari, sahna rassomlari va aktyorlari ishtirokida treninglar va ijodiy uchrashuvlar o'tkazilmoqda.

Bundan tashqari, O'zbekistondagi turli madaniy markazlar vakillari ishtirokida ko'pmillatli spektakllar yaratilib, milliy madaniyatlar o'rtasidagi uyg'unlikni namoyish etishga harakat qilinmoqda. Teatrlarimizda xalqimiz an'alariga asoslangan asarlar bilan bir qatorda, jahon klassik dramaturgiyasi namunalari ham sahnalashtirilmoqda.

Shu bilan birga, mamlakatimizda yosh rejissyorlar va aktyorlarni tayyorlash uchun maxsus dasturlar va zamonaviy o'quv rejalari ishlab chiqilgan. Ayniqsa, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti yosh ijodkorlar uchun o'ziga xos tayanch nuqtaga aylangan.

Teatr rejissurasi va ifodaviy vositalar bo'yicha qator nazariy va amaliy tadqiqotlar mavjud. Stanislavskiyning "Система актёра" asari bu boradagi ilk va eng nufuzli ishlardan biri hisoblanadi. Unda aktyorlik mahorati va sahnaviy elementlarning o'zaro bog'liqligi keng yoritilgan: "Sahnada har bir qadam nafaqat ko'zga, balki qalbgga ham ta'sir etishi lozim" (Stanislavskiy, 1924).

Jahon teatr nazariyasida K.Stanislavskiyning "Система актёра" asari teatr rejissurasi va ifodaviy vositalarning o'zaro bog'liqligini tadqiq etishda asosiy qo'llanma hisoblanadi. Uning ta'kidlashicha, "sahnadagi har bir harakat va juz'iy detal spektakl g'oyasini yoritishga xizmat qilishi kerak" (Stanislavskiy, 1924).

Bertold Brext o'zining epik teatr nazariyasida yoritish, dekoratsiya va musiqa kabi ifodaviy vositalarning ijtimoiy ta'sirini yoritib bergan: "Yoritish yoki sahnadagi har bir obyekt tomoshabin uchun badiiy va ma'naviy signal bo'lishi kerak" (Brext, 1949).

Jerzi Grotovskiy esa o'zining "Faqir teatr" konsepsiyasida minimalizm va aktyorlik mahoratining birinchi darajali ahamiyatini ta'kidlagan: "San'atning samaradorligi vositalar ko'pligida emas, balki aktyorning ichki kuch-quvvatida" (Grotovskiy, 1968).

O'zbekistonda teatr san'ati va ifodaviy vositalarni o'rganish borasida qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. X.Aliyev o'z tadqiqotlarida milliy sahna san'atidagi ranglar, dekoratsiya va kostyumlarning roliga alohida e'tibor qaratgan. Uning ta'kidlashicha, "milliy teatrlarda har bir kostyum yoki rang milliylikni yoritib berish bilan birga, tomoshabin qalbiga ta'sir qilishi lozim" (Aliyev, 2010).

A.Toshmatov o'zining doktorlik dissertatsiyasida milliy folklor motivlarining sahnadagi qo'llanilishini o'rganib, ularning rejissuradagi ahamiyatini ta'kidlagan. Uning fikriga ko'ra: "O'zbek teatrlari milliylikni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirgan holda rivojlanmoqda" (Toshmatov, 2015).

Bertold Brext o'zining "epik teatr" nazariyasida ijtimoiy-tarbiyaviy jihatlariga e'tibor qaratib, yoritish, musiqa va boshqa vositalardan foydalanishning ahamiyatini qayd etgan: "Teatrning vazifasi – insonlarni o'ylashga va ijtimoiy muammolarni yechishga undash" (Brext, 1949).

O'zbekistonda X.Aliyev, A.Toshmatov va R.Abdullayev kabi olimlar milliy rejissuradagi ifodaviy vositalarning muhim jihatlarini tadqiq etishgan. Ular milliy folklor elementlarini sahnada qo'llash orqali milliy identifikatsiyani saqlab qolishga alohida e'tibor qaratishgan.

Jahon miqyosida Jerzi Grotovskiyning "Faqir teatr" konsepsiyasi yuqori estetik standartlarga erishish uchun ifodaviy vositalardan minimalizmga foydalanishni ko'zda tutadi: "San'atning jozibasi ortiqcha vositalarda emas, balki inson ehtiroslarining ochiq aks etishida" (Grotovskiy, 1968).

Shuningdek, R.Abdullayevning "Teatr san'atida vizual ifodaviy vositalar" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida dekoratsiya, yoritish va kostyum dizaynining umumiy estetik ta'siri keng yoritilgan. Uning fikriga ko'ra: "Teatrda vizual elementlar asarning asosiy g'oyasini tomoshabinga yetkazishda katta ahamiyat kasb etadi" (Abdullayev, 2018).

O'zbekiston teatrlari rejissurasida xalqaro tajribalardan samarali foydalanilmoqda. Masalan, B.Brext va J.Grotovskiy asarlari orqali yoritish va dekoratsiya texnikasidagi yangi usullar o'zbek rejissyorlari tomonidan qo'llaniladi. Bundan tashqari, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutida yosh rejissyorlar uchun maxsus kurslar tashkil etilgan bo'lib, ular xalqaro rejissyorlar bilan ijodiy hamkorlik qilish imkoniyatiga ega.

Tadqiqot davomida teatr san'atida ifodaviy vositalarning ahamiyati va ularning spektakllarning umumiy mazmuni va ta'sirchanligini oshirishdagi roli aniqlandi. Hozirgi kunda O'zbekiston teatrlarida ifodaviy vositalardan samarali foydalanish borasida muayyan ilg'or amaliyotlar mavjud, biroq ularni yanada takomillashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish ehtiyoji ham sezilmoqda.

Ifodaviy vositalar spektaklning badiiy obrazini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ular:

- **Yoritish:** sahna muhitini yaratish, kayfiyatni belgilash va syujetning dinamikasini ko'rsatishda xizmat qiladi. Masalan, Milliy akademik drama teatrida sahna yoritishi bilan muvaffaqiyatli eksperimentlar o'tkazilgani ma'lum.

- **Dekoratsiya va kostyum:** badiiy obrazlarni vizuallashtirish orqali tomoshabinning spektakl mazmunini idrok etishini osonlashtiradi. O'zbekiston davlat yoshlar teatrida milliy uslubdagi dekoratsiyalar bilan boyitilgan spektakllar buning yorqin namunasidir.

- **Musiq va ovoz effektlari:** bu vositalar orqali tomoshabinning hissiy kechinmalari kuchaytiriladi. Xususan, Navoiy viloyati musiqali drama teatrining sahnalashtirish ishlarida musiqa muhim rol o'ynaydi.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda qabul qilingan qonunlar va qarorlar teatr san'atida ijobiy natijalarni berdi:

- Milliy teatrlar uchun zamonaviy texnika va uskunalar sotib olindi;
- yosh ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash uchun grant dasturlari joriy etildi;
- teatrlar faoliyatini moliyalashtirishda xususiy sektorning ishtiroki kengaydi.

O'zbekiston teatrlarida xalqaro rejissyorlar ishtirokida amalga oshirilgan qator sahnalashtirish ishlari yuqori samara berdi. Masalan:

- "Anna Karenina" spektaklida Rossiya rejissyorlari bilan hamkorlikda zamonaviy vizual effektlardan foydalanildi;
- Germaniyadan kelgan teatr rassomlari bilan hamkorlikda Bertold Brext asarlari sahnalashtirildi.

Teatr rejissurasida ifodaviy vositalardan samarali foydalanish orqali quyidagi ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda:

- sahnalashtirish jarayonida jamoaviy ishning rivojlanishi;
- tomoshabinlar auditoriyasining kengayishi, yoshlar va xalqaro hamjamiyatning qiziqishi oshishi;
- milliy an'analar va zamonaviy tendensiyalarni uyg'unlashtirgan yangi sahna asarlarining yaratilishi.

Bundan kelib chiqadiki, teatr san'atida ifodaviy vositalarni yanada samarali qo'llash uchun texnik bazani modernizatsiya qilish, yosh rejissyorlarni tayyorlash dasturlarini takomillashtirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish zarur.

Teatr san'ati rejissurasida ifodaviy vositalarning rolini tahlil qilish orqali bir qator muhim xulosalarga kelindi. Muhokamalar davomida rejissuradagi ifodaviy vositalarning mohiyati, ularni zamonaviy va milliy tendensiyalar bilan uyg'unlashtirish yo'nalishlari keng ko'lamda yoritildi.

Mamlakatimiz teatrlarida ifodaviy vositalardan foydalanishda milliylikni saqlashga katta e'tibor qaratilgan. Masalan, O'zbek milliy akademik drama teatrida dekoratsiya va kostyumlar orqali milliy madaniyat elementlari yaqqol aks ettiriladi. Ushbu yondashuv orqali tomoshabinlar milliy an'analarni chuqurroq his qiladi va ularni zamonaviy usullar bilan uyg'unlashtirishning ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Bunda musiqa va raqs elementlaridan samarali foydalanish muhim rol o'ynaydi. Xususan, teatr sahnalarida o'zbek an'anaviy musiqalari hamda raqs qo'shilmalari tomoshabinlar qalbiga ta'sir qilib, spektakl mazmunini boyitadi.

Teatrdagi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish rejissura imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Ayniqsa, proeksiya texnologiyalari, LED-ekranlar va interaktiv dekoratsiyalar yordamida realizm va dinamika ta'siri kuchaytirilmoqda. Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, spektakllarda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, masalan, Germaniya va Yaponiya teatrlaridagi kabi tomoshabinlar e'tiborini jalb etishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizdagi ayrim teatrlarda ham ushbu texnologiyalar tadbiq etilmoqda. Masalan, Toshkentdagi Yoshlar teatrida zamonaviy yoritish va dekoratsiya uskunalar qo'llanilayotgani kuzatildi. Ammo bu borada texnik bazani yanada takomillashtirish va barcha teatrlarni zamonaviy uskunalar bilan ta'minlash zarur.

Xalqaro hamkorlik teatr rejissurasida yangi tendensiyalarni o'rganish va milliy teatrlarni modernizatsiya qilish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, xorijiy rejissyorlarni jalb etish orqali mahalliy ijodkorlarning malakasini oshirish, ularni yangi metodologiyalar bilan tanishtirish imkoniyati mavjud.

Masalan, rossiyalik rejissyorlarning O'zbekiston teatrlarida sahnalashtirgan asarlari orqali zamonaviy rejissura usullari o'zlashtirildi. Shu bilan birga, o'zbek rejissyorlarining xalqaro festivallarda ishtirok etishi ham milliy rejissuraning xalqaro sahnada tanilishiga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot davomida teatrlashtirilgan tomoshalarda ifodaviy vositalarning rejissuradagi ahamiyati va ularning ta'sirchanligini oshirish yo'nalishlari chuqur o'rganildi. Quyida asosiy xulosalar va tavsiyalar keltirilgan:

1. Ifodaviy vositalarning ahamiyati. Ifodaviy vositalar spektaklning emotsional ta'sirchanligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ular orqali sahnadagi mazmun tomoshabinga samarali yetkaziladi.

2. Milliy va zamonaviy tendensiyalarni uyg'unlashtirish. O'zbekiston teatrlarida milliylikni saqlab qolish va uni zamonaviy rejissura usullari bilan uyg'unlashtirish borasida bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Milliy an'analarning saqlanishi tomoshabinlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Xalqaro hamkorlikning o'rni. Xalqaro tajriba milliy rejissuraning rivojlanishiga katta hissa qo'shmoqda. Xorijiy rejissyorlar bilan hamkorlik mahalliy ijodkorlarning ko'nikmalarini boyitmoqda.

Teatrlarda texnik vositalarning yetishmasligi, yosh rejissyorlarni tayyorlashda resurslar yetarli emasligi, xalqaro tajribalarni to'g'ri integratsiya qilish kabi muammolar aniqlandi.

1. Teatrlarda zamonaviy texnika va texnologiyalardan keng foydalanish uchun moliyaviy mablag' ajratishni kuchaytirish.

2. Milliy rejissura maktabini shakllantirish uchun yosh rejissyorlarga zamonaviy o'quv kurslari va xorijiy stajirovkalarni tashkil etish.

3. Xalqaro tajribalarni milliy an'analarga moslashtirishda zamonaviy yondashuvlarni qo'llash.

4. Teatr va rejissura sohasida ilmiy izlanishlar va tadqiqotlarni moliyalashtirishni rag'batlantirish.

5. Teatr san'atini ommalashtirish uchun jamoatchilik bilan ishlashni kuchaytirish va axborot vositalarini samarali qo'llash.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 26.05.2020-yildagi PF-6000-sonli "Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.*
2. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 20-apreldagi PF-5441-sonli "Ommaviy bayramlarni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.*
3. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 29-iyuldagi 205-son "Ommaviy tadbirlarni tashkil etish va o'tkazish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.*
4. *Allabergenov R. Teatr va sahna san'ati asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2017.*
5. *Karimova N. Milliy teatr san'atida rejissuraning ahamiyati. Doktorlik dissertatsiyasi. Toshkent davlat san'at instituti, 2019.*
6. *Петров В. Современные тенденции в театральной режиссуре. – Москва: Искусство и культура, 2015.*
7. *Haydarov A. Teatrlashtirilgan tomoshalarda ifodali vositalar. – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 2018.*
8. *Jurayev Sh. O'zbekiston teatrlarida milliy an'analarni saqlash yo'nalishlari. Ilmiy maqola. Toshkent davlat san'at instituti, 2020.*
9. *Василев А. Режиссура в XXI веке: вызовы и перспективы. Санкт-Петербург: Театрное дело, 2014.*
10. *Muxitdinova D. Zamonaviy texnologiyalarni teatr sahnasida qo'llash. – Toshkent: Akademnashr, 2021.*
11. *Nurmatova S. Milliy teatr rejissurasining rivojlanish yo'nalishlari. Toshkent davlat san'at instituti. 2016.*
12. *Брехт Б. Теория театра. – Москва: Прогресс, 1964.*
13. *Turdiyeva F. Teatr rejissurasining madaniy qiymati. – Toshkent: O'zMU nashriyoti, 2023.*

Mardonbek Yusupbayev

O'zDSMI "Folklor va etnografiya" kafedrasi o'qituvchisi

ZAMONAVIY XORAZM QO'SHIQCHILIK SAN'ATIDA FOLKLORNING O'RNI

***Annotatsiya.** Xorazm xalq og'zaki ijodi juda qadimiy va boy san'at turi bo'lib, uning namunalari bugungi kunda ham saqlanib qolgan. Xususan, Xorazmda ijrochilik san'atining shakllanishi ham xalq og'zaki ijodi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan san'at turlaridan biridir. Maqolada Xorazm folklor ijrochilik san'atining ana shu jihatlari bilan birgalikda uning qadim zamonlardan buyon og'zaki va yozma tarzda yashab kelayotganligi haqida ma'lumotlar beriladi.*

***Kalit so'zlar:** tarix, folklor, Xorazm, "Avesto", qo'shiqchilik san'ati, ijrochilik san'ati, xalfa.*

THE PLACE OF FOLKLORE IN MODERN KHOREZM SINGING ART

***Abstract.** Khorezm folk oral art is a very ancient and ancient art form, examples of which have survived to this day. In particular, the formation of performing arts in Khorezm is one of the art forms that arose in connection with folk oral art. The article provides information about these aspects of Khorezm folk performing arts, along with the fact that they have been preserved in oral and written form since ancient times.*

***Keywords:** history, folklore, Khorezm, "Avesto", singing, performing arts, khalfa.*

Xorazm – juda qadimdan rivojlangan xalqlar yashagan o'lka bo'lib, uning xalqi eramizdan avvalgi ming yilliklardanoq o'z madaniyati, ilm-fani, san'ati, dini, ma'naviy dunyosi, ishlab chiqarishi, hatto davlatchilik siyosatiga barcha xalqlardan ilgariroq ega bo'lganini isbotlab bergan.

Bunday fikrga kelishimizga bugungi kunda ilmiy manbalar, ashyoviy dalillar yetarlidir. "Bundan qariyb 3000 yil avval dunyoga mashhur "Avesto"ni yaratgan xalq, yer yuzida g'oyat odil, yaxshilik va ezguliklar fazilati yo'lini ko'rsatib bergan payg'ambari tarbiya etgan va dinni ifoda eta olgan Xorazm jahon tarixida, xususan,

jahon madaniyati va san'ati tarixida alohida o'rin egallagan ilm-fan tadqiqotlariga muvofiq keladigan xulosadir”.

O'zbek an'anaviy qo'shiqchilik madaniyati tarixini chuqur tahlil qilgan olim X.Hamidov shunday yozadi: “Xorazmliklar musiqa va qo'shiq bilan bemorlarni ham davolaganlar. O'z zamonalarida yetti donishmand olim – Zat, Fat, Jen, Ele, Fen, Er va Sad bemorlarni davolashni boshlab berganlar. Ular hatto kasalxonalar qurib, o'zlariga yordamchi ham olganlar. Turli xil o'simliklardan dorilar tayyorlaganlar. Har bir bemor qaysi yulduz ostida tug'ilgan bo'lsa, davolash ishlarini shunga qarab boshlaganlar”.

Dori-darmon sifatida musiqadan ham foydalanilgan. Musiqa bilan davolashda bemorning qayerdan kelib chiqqanligi, kasb-koriga qarab kuy tanlangan. Ijrochilar, masalan, bemor qora tanli bo'lsa, Isfaxon va Sabo maqomlari yaxshi ta'sir qilishini, oq tanlilarga Maxur va Taxur kuylarini, sariq tanlilarga esa Husayniy va Evish (Xaftagoh) maqomlarini tavsiya qilishgan. Dono tabib qaysi dori davo ekanini bilgani kabi musiqa bilan davolashda ana shu jihatlarga e'tibor qilgan. Shuningdek, Xorazmda davolash kuylarini “purxon” deb ataganlar. Ayniqsa, bolalarda uchraydigan qizamiq kasalini “Alvon go'ynak” nomli kuy bilan davolaganlar.

Xorazm ijrochilik san'ati folklor namunalarida o'z aksini topadi. Bu qadimgi davrlardan buyon davom etib kelayotgan an'anadir. Bu an'analarning vujudga kelishi, xalq orasida yoyilishi va saqlanib qolishida muayyan ijodkorlar va ijrochilar asosiy o'rin egallaganlar. Ularning o'zlariga xos ijrochilik usullari bo'lgan. Bu an'analarda keyingi va hozirgi davrlarda ham o'z mohiyati va mazmuni bilan xalq orasida saqlanib kelinmoqda. Ijrochilik san'atining bunday an'alarida turfa xil g'oyaviy estetik va funksional vazifalar o'tashi bilan bir qatorda, insonlar ijtimoiy va maishiy hayotining turli tomonlari aks ettiriladi.

Xorazm folklor na'munalaridan biri bu Xorazm lazgisidir. Xorazm lazgisi qadim zamonlardan buyon xalq tilida saqlanib, sayqallanib kelayotgan, o'z o'rniga ega bo'lgan, odamlarga ko'tarinkilik, yaxshi kayfiyat ulashuvchi, Xorazm folklorini butun dunyoga mashhur qilgan san'atdir. Xorazm xalq og'zaki ijodida lazgining yaratilishi haqida turli xil afsona va rivoyatlar bor. Masalan, jonning tanaga kirish

jarayonini ifodalishi haqida, iqlimning sovuq bo'lganligi va olov yoqib isinish uchun turli harakatlar orqali raqsning paydo bo'lganligi haqidagi ma'lumotlarni lazgining yaralishiga bog'lashadi. Xalq orasida qadimgi lazgi to'g'risida shunday afsona bor. Inson tanasi dastlab loydan yasilib, alohida-alohida bo'lgan ekan. Jonga "tanaga kir" deb buyurildi. Jon tanaga kirib, birdan qo'rqib qaytib chiqadi. "Kir tanaga" deb qayta buyuriladi. U "qo'rqaman" debdi. Shunda ilohiydan bir kuy taralibdi. Bu kuyga maftun bo'lgan jon tanaga qanday kirganini o'zi bilmay qolibdi. Oldin barmoqlariga, panjalariga, bilaklariga, yelkalariga jon kirib, inson tirilibdi. Bu ilohiydan kelgan "Lazgi" kuyi ekan.

Xorazmda savodxon, gapga chechan, ayni paytda xonandalik qobiliyatiga ega bo'lgan zukko ayollarni "xalfa" deb yuritishadi. Bu atamaga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quydagicha tarif beriladi: "Xalfa – arab tilidan olingan so'z bo'lib, bir-birining ortidan borish, ergashish; o'rin almashish degan ma'nolarni anglatib, to'rt ma'nosi borligi aytiladi: birinchi, Shariat qoidalarini yaxshi biladigan o'qimishli odam; ikkinchi, eski maktabda o'quvchilarga boshliq qilib tayinlangan, maktabdor domlaga ko'maklashadigan o'quvchi; uchinchi, o'rta asrlar ustaxonalarida hunar o'rganuvchi shogird, kasb-hunar o'rganuvchi shogirdlar boshlig'i; to'tinchi Xorazm vohasida mahalliy og'zaki ijod namunalarini ijro etuvchi ayol" [2] degan ma'nolarni anglatadi. Xorazm diyorida "Xalfa" atamasi ikki ma'noda ishlatiladi. Birinchisi, diniy kitoblarni o'qiydigan, marosim va mavludlarda rahnamolik qiladigan otinbibilar ko'zda tutilsa, ikkinchisi, kuy va qo'shiqlar kuylab, ayollarni madaniy va ma'naviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladigan ijrochi ayollar ko'zda tutiladi. Ularning ikkala turi ham faqatgina ayollar uchun xizmat qilgan. "Sozi xalfa"lar san'atida jo'rnavozlik va yakka ijrochilik mavjud. Ularning ansambli uch kishidan iborat bo'ladi. Xalfa, doyrachi va raqqosa. Ularning uchalasi ham qo'shiq, lapar ijro etgan. Xalfalar o'zlari ijod etgan kuy va qo'shiqlar bilan cheklanib qolmasdan, repertuaridan "Oshiq G'arib va Shohsanam, "Hurliqo va Xamro", "Tohir va Zuhra", "Go'ro'g'li", "Gulqand", "Xirmon dali" kabi dostonlar bilan bir qatorda Navoiy, Fuzuliy, Maxtumquli, Ogahiy kabi shoirlar she'rlari va boshqa mualliflarning turli marosimlarga mo'ljallangan asarlari ham o'rin olgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent, 1968.*
2. *“O'zbek tilining izohli lug'ati”. II tom. – Moskva, 1981.*
3. *Musaqulov A. O'zbek xalq qo'shiqlarining tarixiy asoslari. – Buxoro, 1994.*
4. *Hamidov X. O'zbek an'anaviy qo'shiqchilik madaniyati tarixi. – Toshkent, 1996.*
5. *Lutfullayev A. O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik san'ati tarixi. – Toshkent, 2006.*
6. *Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent, 2010.*
7. *Tashmatova K. Ijrochilik san'ati tarixi. Musiqa oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. – Toshkent, 2017.*

V. PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, KUTUBXONASHUNOSLIK

O'ktam Nosirov

*O'zDSMI "Kutubxona-axborot faoliyati"
kafedrasi professor v.b.*

JADIDCHILIK, KUTUBXONALAR VA MUTOLAA

***Annotatsiya.** Jadid bobolarimizning o'z davrida qo'llagan tajribalarini chuqur o'rganib, zamonaviy axborot-texnologiyalaridan foydalangan holda kutubxonalar faoliyatini takomillashtirish va mutolaa madaniyatini shakllantirish ajdodlarimiz oldidagi burchimizdir.*

***Kalit so'zlar:** kutubxona, mutolaa madaniyati, jadidchilik, kitob, gazeta, jurnal.*

JADIDISM, LIBRARIES AND READING

***Abstract.** It is our duty to our ancestors to improve the activities of libraries and form a reading culture by deeply studying the experiences of our Jadid ancestors in their time and using modern information technologies.*

***Keywords:** library, reading culture, Jadidism, book, newspaper, magazine.*

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Jadidlar: milliy o'zlik, istiqlol va davlatchilik g'oyalari" mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga yo'llagan tabrigida XX asr boshlarida shakllanib, nafaqat Markaziy Osiyo mintaqasi, balki butun musulmon olami va turkiy dunyo tarixida chuqur iz qoldirgan ma'rifatparvar ajdodlarimizning ibratli faoliyatini, ularning o'z qimmati va ahamiyatini hamon yo'qotmasdan kelayotgan boy merosini chuqur tadqiq va targ'ib qilish ustuvor vazifa ekanligini ta'kidlagan edilar.

Jadid ma'rifatparvarlari xalqlarimizni jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, ularni g'aflat botqog'idan qutqarishning asosiy yo'li – bilim va ma'rifatda, dunyoviy bilimlarni egallashda deb bilganliklari uchun milliy uyg'onish, milliy taraqqiyot g'oyasini ro'yobga chiqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar.

Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston shahar va qishloqlarida masjidlar, oliy, o'rta va quyi madrasalarning kutubxonalari

musulmon jamoalari ommaviy foydalanishi uchun mo'ljallangan kutubxonalar, xonaqohlar qoshidagi kutubxonalar faoliyat ko'rsatishda davom etdi. Ularning aksariyati xayr-ehsonlar hisobiga kun ko'rardi. XIX asrning 80–90-yillarida masjidlar, madrasalar qatorida xonaqohlar qoshidagi kutubxonalar ham iqtisodiy inqirozga uchradi.

Bunga mustamlakachi ma'murlarning vaqf yerlari va boshqa mol-mulkning katta qismini Markaziy Rossiyadan ko'chirib keltirilgan aholiga berish bo'yicha qo'llagan chora-tadbirlari sabab bo'ldi. Masjidlar, madrasalar, xonaqohlarni qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy ajratmalarning keskin qisqarishi natijasida XI–XIII asrlarda vujudga kelgan o'rta asrlar kutubxonachilik ishi tizimiga putur yetdi. Kutubxonachilik ishini davlat tomonidan tartibga solish va rahbarlik qilish tizimi mavjud bo'lmaganligi uchun omma madaniyat va ma'rifatdan yanada uzoqlashtirildi.

1870-yilda Toshkentda tashkil etilgan Turkiston ommaviy kutubxonasi faqat amaldorlar, harbiylar va savdagorlarga xizmat ko'rsatar edi. Shuning uchun ham Turkistonda ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha tamonlarini yangilash harakati aynan ta'lim, madaniy, mafkuraviy, siyosiy bilimlar berish bilan bog'liq bo'lgan dolzarb vazifalarni hal qilishdan boshlashni talab qilar edi. Jadid namoyondalari o'z xonadonlarida maktablar ochish, o'quvchilar uchun darsliklar, o'quv qo'llanmalar yozish, teatr truppalari, turli jamiyatlar, gazeta va jurnallar, kutubxonalar tashkil etish orqali ko'p yillik orzular amalga oshirishning tamal toshini qo'ydilar.

Ular keng xalq ommasiga, ayniqsa, yoshlarga bilim tarqatish maqsadida dastlabki ommaviy kutubxonalarni tashkil etish haqida ham qayg'ura boshladilar. 1908-yilda Namangan uezdining To'raqo'rg'on qishlog'ida Is'hoqxon to'ra Junaydullayev (Ibrat) tomonidan "Matbaai – Is'hoqiya" nomli ilk nashriyot 1910-yilda Namanganga ko'chirilib, uning qoshida "Kutubxonai isxoqiya" nomli kutubxona tashkil etildi.

Kutubxonada o'zbek, fors-tojik, rus, tatar va turk tillaridagi adabiyotlar, darsliklar va qo'llanmalar, ta'lim-tarbiya bilan bog'liq adabiyotlar, o'sha yillarda nashr etilgan rus va musulmon matbuoti namunalari mavjud edi.

Ibrat ushbu kutubxonaga mudir tayinlab, kitoblarni va ulardan foydalanganlarni tartib bilan yozib borishni yo'lga qo'ydirgan.

Xuddi shu davrlarda Buxoroda yosh buxoroliklar tomonidan “Ma’rifat” kutubxonasi tashkil etilgan. Uning fondida mamlakat va xorijda chop etilgan yangi adabiyotlar, gazeta va jurnallar, jumladan, Istanbulda chop etilgan “Hikmat”, “Sirotil Mustaqim”, “Ta’rifi muslimin” jurnallari, Rossiyada chop etilgan “Tarjimon”, “Irshod”, “Vaqt” gazetalari va “Sho‘ro” jurnali, Turkistonda chop etilgan jadid matbuoti namunalari mavjud edi.

Noshirlik faoliyati, kitob savdosi va kutubxonachilik ishi bilan shug‘ullanuvchi birinchi kitob uyi – “Ma’rifat” shirkati jadidchilik harakatining ashaddiy tarafdorlaridan biri noshir R.Rasulzoda tashabbusi bilan 1912-yilda ochildi. Ikkinchi kitob uyi “Madora” 1914-yilda Qo‘qonning Beshariq mahallasida ma’rifatparvar Ibrohim Davron tomonidan tashkil etildi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy qisqa vaqt ichida ikkita – “G‘ayrat” (1915) va “Birlik” (1916) kitob uylarini tashkil etdi. Shu davrda kitob noshirligi va savdosi, ayrim hollarda kutubxonalar va qiroatxonalar tashkil etish bilan o‘sha davrdagi boshqa shirkatlar ham shug‘ullangan.

Ular orasida Toshkentdagi “Nashriyot” (1914), “Maktab” (1916), “Nashri maorif”, Buxorodagi “Barakat” (1914), Samarqanddagi “Zarafshon” shirkatlari mavjud edi.

Ushbu shirkatlarning ta’ sis shartnomasida ularning maqsadi musulmon aholi o‘rtasida Yevropa madaniyatini gazetalar, jurnallar, kitoblar va ularning savdosi orqali yoyish, kutubxonalar va qiroatxonalar ochish orqali aholi o‘rtasida ma’rifat urug‘ini sochishni maqsad qilib qo‘yganligi ta’kidlab o‘tilgan edi.

Turkiston jadidlarining otasi deb nom olgan Maxmudxo‘ja Behbudiyning ma’rifatparvarlik faoliyati alohida ahamiyatga molikdir.

Behbudiy tomonidan Samarqandda tashkil etilgan ommaviy kutubxona shaharning ruslar yashaydigan qismida joylashgan bo‘lib, “Kutubxonai Behbudiya” nomi bilan atalgan.

Kutubxonadan tashqari shu yerda mutolaa qiluvchilar uchun keng va shinam qiroatxona ham tashkil etilgan va yangi tipdagi ushbu kutubxonani kutubxona-do‘kon deb ham atash mumkin edi. Chunki, ushbu muassasaga tashrif buyurgan har bir kishi kutubxonaning alohida fondidan o‘z mablag‘iga sotib olishi va o‘zi bilan birga olib ketishi mumkin edi. Boshqalarning qiroatxonada kitob o‘qishlariga sharoit

yaratilganligidan tashqari xotirasi va miyasiga quvvat bo'lishi uchun shakarli qaynoq choy ham berilgan. Ushbu kutubxona fondida joylashgan kitoblarning bir qismini Maxmudxo'ja Behbudiy o'zining 1899–1900-yillardagi va 1914-yildagi haj safarlarida bo'lganida keltirilgan, qolgan kitoblar esa Turkistonning turli burchaklaridan, Rossiya imperiyasining Sankt-Peterburg, Qozon, Bog'chasaroy, Boku, Orenburg shaharlaridan, shuningdek, Eron, Turkiya, Afg'oniston, Hindiston, Misr, Livandan kutubxona manziliga yuborilgan edi. Bunday uzoq mamlakatlar va shaharlardan kitob keltirish hisobiga kutubxona va qiroatxona fondini to'ldirish omilkorlik, tadbirkorlik, ishbilarmonlik uquvidan tashqari keng xalqaro aloqalarni va albatta, kattagina mablag'ni tashkil etar edi. Shunga ko'ra Mahmudxo'ja Behbudiy matbuot sahifalarida e'lon qilingan ko'plab maqolalarida savdo va ishlab chiqarish vakillarini boshlangan xayriya ishlarini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga da'vat qiladi. U shunday maqolalardan birida “Millatga dalda berish, maktablar islohi, yoshlarimizni Yevropa oliy o'quv yurtlariga kirishga tayyorlash, umummilliy ishlarni amalga oshirish uchun bizga “Xayriya jamiyatlari”, kutubxonalar, jamg'armalar, turli to'garaklar, gazetalar, jurnallar, nashriyotlar va hakazolar kerak”, – deb yozgan edi.

Umuman olganda, “Kutubxonai Behbudiya”ning kitob fondi barcha manbalar miqdoriga ko'ra Turkistondagi eng boy kutubxonalardan biri bo'lgan. Kutubxona fondida Qur'oni Karimning har xil nashrlari, hadislar to'plamlari, fan va bilimning turli sohalariga oid dunyoviy mazmundagi turkiy, fors, turk, arab, rus, nemis, fransuz, ingliz tillaridagi kitoblar to'plangan.

Faqat birgina tarixga oid adabiyotlar ichida “Buyuk umumiy tarix”, uch jildli “Madaniyat tarixi”, “Tarixiy istiqbol”, “Islom tarixi”, “Islom olami va Ovrupo XX asrda”, “Turkiy xalqlar tarixi”, “Madaniyat tarixi”, “Shohlarning g'alabalar kitobi”, “Usmoniylar saltanati ko'zgusi”, “Islom madaniyati tarixi”, “Amir Temur”, “Islom tarixi”, “Buyuk Eron tarixi”, “Amerikaning kashf etilishi tarixi” kitoblari bor edi.

Demak, XX asrning dastlabki o'n yilliklari mobaynida jadidlarning ma'rifatparvarlik mazmunidagi yangicha adabiyotlarni o'zida jamlagan kutubxonalari Turkiston o'lkasining deyarli har bir yirik shahrida faoliyat ko'rsatdi.

Jadidlar bir tamondan istiqlool bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni olib borgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan diniy va dunyoviy kitoblar fondiga ega bo'lgan kutubxonalar tashkil etdilar. Jadidlar ushbu yo'nalishdagi faoliyatlarini izchil davom ettirdilar.

Ularning asosiy maqsadlarini Abdulla Avloniyning "Madaniyat to'lqunlari" nomli maqolasini o'qish orqali to'la anglash mumkin. U quyidagicha yozadi: "Yoshlarimizdan madaniyatga loyiq ravishda o'qub, diniy va madaniy kishilar hozirlansa, tarbiya va ta'limga mohir olim va olima, adib va adibalarimiz yetushsa, maktab va madrasalarimiz muntazam va tartiblik bo'lsa, ziroat, sanoat va tijorat ishlariga mohir kishilar yetushub, zamonga muvofiq ravishda ish yuritilsa, tartiblik "Dorul-yatim" – yetimxonalar, "Dorul-ojizin" – kambag'alxonalar, kutubxonalar va qiroatxonalar ochilsa, shirkatlar barpo qilinsa, yuqorida dedegimiz kabi, xalqimiz orasida zamonga loyiq ulum va funundan bohabar ulamolarimiz ko'paysa, och va yalang'och kishilarimizning mashaqqatlarini tuzatmak uchun harakat qilinsa, o'qutilsa, axloq va odob o'rgatilsa, shul vaqtda eskincha orasidan chiqub, haqiqiy madaniyat bo'stonig'a yuzlangan hamda madaniyat to'lqinlaridan qutulub salomatg'a chiqq'an bo'lur edik".

Yuksak g'oyalarni amalga oshirish yo'lidagi faoliyatning izchil amalga oshirilishi natijasida 1913-yilda Toshkent shahrida Munavvarqori Abdurashidxonov va Abdulla Avloniy boshchiligida 1909-yilda tuzilgan "Jamiyati xayriya" negizida "Turon" xayriya jamiyatini tashkil etdilar. Ushbu jamiyatning faoliyat doyrasi kengayib borgani sari yosh ziyolilar saflari kengayib bordi.

Ammo 1917-yil oktabr to'ntarilishi sodir bo'lishi bilan "Turon" jamiyati atrofida uyushgan jadidlar parchalanib ketadilar. A.Avloniy boshliq bir guruh jadidlar sho'ro hokimiyati tarafiga o'tib, "Turon" jamiyati ixtiyoridagi o'zbek tilida yaratilgan sahna asarlarini to'plab, bo'lajak kutubxonaga poydevor quradilar. Shu tariqa 1918-yilda "Turon" kutubxonasi bunyod bo'ladi.

O'sha yilning boshlarida Toshkentga Sho'ro hukumati siyosatining O'rta Osiyoda so'zsiz amalga oshirilishini ta'minlash uchun kelgan, Turkiston jumhuriyati Mudofaa shtabining a'zosi etib tayinlangan Orif Klibleyev 1918-yil iyunida "Ishtirokiyun" gazetasini tashkil etadi va uning dastlabki muharriri bo'ladi. O'sha yilning 20-iyunida Orenburg frontidan kelgan Ahmad Donskoy bilan Vali

Allamov ham “Ishtirokiyun” gazetasi tahririyatiga ishga olinadi. Oradan bir hafta o'tgach, 27-iyulda O.Klibleyev muharrirlikni Donskoyga topshirib, o'zi Jizzaxga maxsus topshiriq bilan boradi va o'sha yerda kasallanib vafot etadi.

Sho'ro hukumatining O'rta Osiyoga “keng vakolatlar” bilan kelgan bu ishonchli vakilini dafn etish marosimi katta siyosiy tadbir sifatida o'tkazilgan. Turkiston Xalq Komissarlari Sho'rosining qarori bilan marhum bolshevik nomini adabiy lashtirish maqsadida “Turon” kutubxonasiga Orif Klibleyev nomi berilgan. Kutubxona fondini kengaytirish va ta'mirlash ishlari uchun 10 000 so'm hajmda mablag' ajratilgan. Shundan keyin kutubxona Turkiya, Tatariston, Boshqirdiston, Ozarbayjon va Moskvada chop etilgan turli-tuman davriy nashrlar va kitoblarni olib turish imkoniyatiga ega bo'lgan.

1918–1922-yillarda kutubxona, bir tomondan, o'z a'zolari va tashkilotchilari bo'lmish sobiq jadidlar yordami bilan, ikkinchi tomondan, ma'rifatparvar kishilarning vaqf qilib qoldirgan kitoblari hisobiga oyoqqa turdi, uchinchi tomondan esa, berilgan mablag' tufayli markazda va xorijda chiqib turgan davriy nashrlar va kitoblar bilan boyidi.

1919-yil 14-aprelda esa barcha xalq kutubxonalari qatori “Turon” ham davlat ixtiyoriga o'tkazildi.

“Turon” kutubxonasi va qiroatxonasi Sag'bon, Chorsu, Shayx Xovand Toxur, Xadra, Chig'atoy, Oqlon, Xastimom mavze va mahallalari uchun o'rtaliq hisoblangan Eski Jo'vada tashkil etilgan edi. Kutubxona fondida Qozon, Qrim, Tiflis, Orenburg, Istanbulda nashr etilgan gazeta va jurnallar, noyob kitoblar mavjud bo'lib, ko'pgina ziyolilarning asosiy vaqti shu yerda o'tar edi.

Jadidchilik harakatining faol a'zolari bo'lgan aka-uka Karimbek va Komilbek Norbekovlar, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayevlar xayriya jamiyati nizomida ko'rsatilganidek, xalqimizni “sog'lom tomosho”, madaniy hordiq chiqaruvga yaqinlashtirish, teatrlar, kutubxonalar, qiroatxonalar yordamida madaniyat olamiga olib kirishga alohida e'tibor qaratdilar. Ular “Maktab kutubxonasi” shirkatini tashkil etib, maktab darsliklari, o'quv qo'llanmalari nashr etish ishiga ham o'zlarining beqiyos hissalarini qo'shdilar.

Shu o'rinda "Turon" kutubxonasida ko'p yillar davomida ishlab, uning har tamonlama rivojlanishiga o'zining munosib hissasini qo'shgan Akbarbek Dolimov faoliyati haqida to'xtalib o'tishi zarur.

Jadidchilik harakati muhitida ulg'aygan Akbarbek Dolimov 1927–1929-yillarda kutubxonachilik kursida o'qib, uni tugatgach o'zi ko'p yillar davomida kitob fondidan foydalanib kelgan "Turon" kutubxonasiga ishga kiradi. Turmush qiyinchiliklari va mashaqqatlariga qaramasdan, 1932-yildan o'qishini Toshkent davlat pedagogika institutining kutubxonachilik fakultetida davom ettiradi. A.Dolimov kutubxonadagi ishini pedagog sifatida davom ettirib, tez vaqt ichida kutubxona direktori lavozimiga ko'tariladi.

Akbarbek Dolimov Fayzulla Ubaydullayev bilan hamkorlikda "Mukammal ilmiy bibliografiya" kitobini yaratib, unda 1920–1934-yillarda o'zbek tilida nashr etilgan uch mingga yaqin kitobning bibliografik tasnifi va tasvirini berganlar. Bibliografiya sohasida yaratilgan ushbu birinchi kitob 1934-yilda O'zbekiston davlat nashriyotida chop etilgan.

Sobir Soliyev bilan hamkorlikda esa 1937-yili respublika kutubxonachi va bibliograflariga metodik yordam sifatida "O'nli klassifikatsiya" asarini nashr ettirdi. Har ikkala asar ko'p yillar davomida bo'lajak kutubxonachilar va bibliograflar uchun asosiy o'quv qo'llanma vazifasini bajarib keldi.

Bundan tashqari, Akbarbek Dolimov 30-yillarda Xoji Muin, Shukurullo, Abduqodir Shakuriy, Po'latjon Qayumiy, Abduvaxob Ibodiy, Abdulla Avloniy, Muhibulqori Orifiylar yordamida "Oyina", "Sadoyi Farg'ona" jurnallari, "Turkiston" to'plami taxlamlarining yetishmayotgan va qattiq shikastlangan qismlarini to'ldirdi va ba'zi manbalarning fotonusxasini yaratdi.

Bu manbalar bugungi kunda Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasida va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti kutubxonasida saqlanmoqda.

Jadid ma'rifatparvarlarining millat taraqqiyotini umummillat ma'naviyati, ma'rifati yuksalib, illatlardan xalos bo'lishi bilan bog'liq deb hisoblaganliklari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Ayniqsa, ma'naviy makonni to'siq bo'lib turgan illatlarni bartaraf etish masalasi ko'ndalang bo'lib turgan sharoitda ma'rifatparvar bobomiz Mahmudxo'ja Behbudiy "Bizni kemirguvchi

illatlar” maqolasida yozganidek: “Bizni qiladurg‘on aqlsizligimizni qaysi millat qilur? Nikoh, xatna bu ikki balo shundog‘ qattiq bir illatki, o‘lmag‘uncha qutulib bo‘lmaydur. Shaharlarda o‘rtahol, ya‘ni o‘tirarg‘a xona va bog‘i bor bir kishi nikoh uchun ikki ming so‘m sarf etar va o‘g‘il xatnasi uchun hech bo‘lmaganda ming so‘m, har bir kishi benavo bu mavridlarga 200 so‘mdan, 1000 so‘mgacha sarf etar. Boy va zo‘raki boylar esa besh ming, o‘n minglab sarf etar”. Bugun isrofgarchilik bilan o‘tkazilayotgan to‘ylar va marosimlar davom etayotganligidan tashqari haj va umradan qaytish bilan bog‘liq bo‘lgan dabdabali holatlar, o‘tmishda kitobxon bo‘lgan millatning, ayniqsa, yoshlarning “o‘qimaslik illati”ga yo‘liqqanligi bugungi kundagi mavjud bo‘lgan illatlardir.

Davlatimiz rahbari Anqarada Turkiya Respublikasi prezidenti huzuridagi xalq kutubxonasining ochilish marosimida ta’kidlaganidek, “Dunyodagi har qaysi davlat, har qaysi xalq birinchi navbatda o‘zining intellektual salohiyati, yuksak ma’naviyati bilan qadrlidir. Bunday yengilmas kuch manbayi esa avvalo insoniyat tafakkurining buyuk kashfiyoti – kitob va kutubxonalarda” deb ta’kidlaganida jadidlarning bilim olish va mutolaaga bo‘lgan munosabatlarining mantiqiy davomini tushunishimiz mumkin.

Shu o‘rinda yoshlar o‘rtasida mutolaani zaiflashganligi borasida ma’lum bir mulohazalarni bildirib o‘tish mumkin. Yoshlarda mutolaaga nisbatan ishtiyoq uyg‘otish ularning bolalik davridan boshlanishi zarur. Lekin, bolalar uchun ular qiziqib o‘qiydigan, rang-barang, sarguzashtlarga boy asarlar deyarli mavjud emas. Agar jadidlarning faoliyatiga e’tibor beradigan bo‘lsak, ular o‘z tashabbuslari bilan kutubxonalar tashkil etibgina qolmasdan, ularning fondini to‘ldirish, foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish orqali insonlarni madaniyat doirasiga tortishga harakat qilganlar.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh. *Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Uchinchi nashr.* – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2022. – 440-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida”. 2017.12.01.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya chora-tadbirlar dasturi to'g'risida”. 2017.13.09.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada shakllantirish to'g'risida”. 2019.07.06.
5. Yo'ldoshev E. *Kutubxonada bolalar o'qishiga rahbarlik qilish.* – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti. – 2002-128-b.
6. Мелентева Й. *Общая теория чтений.* – Москва. Наука. 2015. – с-230.
7. Мелентева Й. *Чтение: явление, процесс, деятельность.* – Москва. Наука. 2018. – с-282.
8. Чудинова В. *Развитие натсий читателей в разных странах мира: исследования, стратегии, проекты, практики.* –Москва. Книга. 2014. – с-344.
9. Umarov A. *Mutolaa madaniyati: Shaxs, jamiyat, taraqqiyot.* –Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2004. –194-b.
10. *Falsafa: Qomusiy lug'at.* – Toshkent: “Sharq” NMAK Bosh tahririyati, 2004. – 469-b.

Mirali Maxmudov

*O'zDSMI "Kutubxona-axborot faoliyati"
kafedra dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi*

ZAMONAVIY AXBOROT-KUTUBXONA XIZMATI ETIKASI VA PSIXOLOGIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy kutubxonashunoslikda axborot-kutubxona xizmati etikasi muammolarini hal etishda kutubxonachining kasbiy xarakteristikasi, kutubxonachilik mehnatini ishlab chiqarish faktorlari bilan birga shaxsiy o'ziga xos xususiyatlari ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kutubxonachi etikasi, axborot-kutubxona xizmati, kutubxonachilik muhiti, kutubxonachining kasbiy xususiyatlari.

ETHICS AND PSYCHOLOGY OF MODERN INFORMATION LIBRARY SERVICE

Abstract. This article analyzes the professional characteristics of a librarian in solving the problems of ethics of information and library services in modern library science, as well as the factors of production of a library, as well as personal characteristics.

Keywords: library ethics, information and library services, library science, professional characteristics of a librarian.

Jamiyat rivojlanishining global masalalari – insonni qadrlash, uning huquqlarini hurmat qilish, o'zaro aloqalarning ma'naviy yuksakligiga erishishdir. Jamiyat to madaniyat va ma'rifatning yuksak darajali ahamiyatga ega ekanligini, xatti-harakatning axloqiy me'yorlarining zarurligini tan olmas ekan, u rivojlangan va demokratik bo'la olmaydi.

Kutubxonachining etikasi (etika grekcha – ethika, ethas – odat, taomil so'zidan olingan) va foydalanuvchilarga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatish tushunchalari bir-biri bilan bog'liq tushunchalardir. "Axborot-kutubxona xizmati" boshqa bir odamga e'tibor qaratish, zarur bo'lgan xizmatni ko'rsatish, foydalanuvchiga axborot manbalaridan foydalanish uchun chin ko'ngildan yordam

ko'rsatish, kasbdoshlar o'rtasida sog'lom muhitni yaratishni bildiradi. "Etika" tushunchasi o'z ichiga inson xarakteri, uni muomila qilish tabiati, odamlarni talablari va ularni muloqat qilishini o'ziga xosliklarini o'z ichiga oladi. Etika qonunlarini o'rganib, o'zini kasbiy burchini anglagan holda, kutubxonachi axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni sifatli bajarishga, foydalanuvchining har bir so'roviga ijodiy yondoshadi [2].

Zamonaviy kutubxonashunoslikda axborot-kutubxona xizmati etikasi muammolarini hal etish amalda kutubxonachining kasbiy xarakteristikasini yaratishni bildiradi. Kutubxonachilik mehnatini ishlab chiqarish faktorlari bilan birga shaxsiy faktorlari ham ko'rib chiqiladi. Shuningdek, foydalanuvchi va kutubxonachining o'ziga xos tomonlari, ularni ma'lumotlilik va kasbiy tayyorgarligi darajasi, qiziqishlari, kutubxonachilik muhitining o'ziga xos qabul qilinishi ham hisobga olinadi.

Axborot-kutubxona xizmati etikasi bo'yicha turli mamlakatlarda kodekslar (qonunlar) yaratilgan bo'lib, ular dastlab Amerika kutubxonachilik assotsiatsiyasi tomonidan 1939-yilda qabul qilingan. Keyinchalik Buyuk Britaniya kutubxonachilik assotsiatsiyasi tomonidan 1983-yilda, Rossiya kutubxonachilik assotsiatsiyasi tomonidan 1999-yilda, Ukraina kutubxonachilik assotsiatsiyasi tomonidan 1996-yilda kodekslar ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan [1].

Ushbu kasbiy etika kodekslarida kutubxonachilik kasbini kutubxona faoliyatidagi barcha qadriyatlari va axloqiy ideallari o'z aksini topgan. Kasbiy etika kodekslari mutaxassislarni o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirishda odob-axloq chegaralari va mezonlarini, ya'ni kutubxonachining o'z kasbiy vazifasini amalga oshirish vaqtidagi to'g'ri xulq-atvori tamoyillarini aniq shakllantirib bergan.

Zamonaviy axborot-kutubxona muassasalari amaliyotida kutubxonachilar axborot etikasi tamoyillari bilan tobora ko'proq to'qnash kelmoqdalar. Ulardan biri – senzura muammosidir. Zamonaviy texnika vositalari axborotni, elektron tarmoqlar orqali yetkaziladigan axborotlarni ko'plab belgilar bo'yicha filtrlash imkoniga ega. Lekin elektron tarmoqlar orqali yetkaziladigan axborotni filtrlash

o'zini etik o'rnini belgilashni talab etadi. Bu narsani yo'qligi esa qandaydir formal yo'riqnomalar orqali yoki subyektiv ravishdagi cheklashlarga olib keladi.

Yana bir dolzarb muammo – bu axborotdan foydalanuvchining maxfiyligi masalasidir. Zamonaviy kommunikatsiya vositalari axborotdan foydalanuvchining amaliy jihatdan “ochiq-oydin” qilib qo'yadi, uni kiber makondagi har bir qadamini qayd etadi va yozib qo'yadi. Bu kutubxonalarga ham xos bo'lib, zamonaviy yozuv shakllari, foydalanuvchilarni ro'yxatdan o'tkazish, ularning talablarini kompyutorda qayd etish va boshqa kutubxonachiga ko'plab axborotlarni beradi, bu axborotlar esa o'z mazmuniga ko'ra foydalanuvchining maxfiy ma'lumotlari hisoblanadi.

Axborot-kutubxona xizmati sifati keng tushuncha bo'lib, unga kutubxona tomonidan ko'rsatiladigan barcha kompleks xizmatlar, kutubxona fondi, moddiy-texnika bazasi, kutubxona ishlash uchun komfort sharoitlar, xizmat ko'rsatish madaniyati, axborotni sifatli yetkazish darajasi va boshqalar kiradi. Foydalanuvchiga xizmat ko'rsatish uchun kutubxonachi yuqori kasbiy sifatlarni egallagan bo'lishi lozim.

Ko'p narsa kutubxonachining shaxsiy sifatlariga ham bog'liqdir. Ular bir tomondan axborot-kutubxona faoliyatida ishlash natijasida hosil bo'lgan umumiy xarakterlar: konservatizm, tartibni sevish, bilimlarni tizimlashtirish, avtoritetlarni hurmatlash, kasbi bilan faxrlanish, etikaga rioya qilish bo'lsa, ikkinchi tomondan kutubxonachining individualligi, ichki ozodlik, qaror qabul qilishdagi qat'iylik, jamoadagi muhit va foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatishda axloqiy me'yorlarga rioya qilish kiradi.

Shu bilan birga foydalanuvchilar bilan muloqatda kutubxonachilik odob-axloqi ham katta rol o'ynaydi. Kutubxonachining kasbiy odob-axloqiga kutubxonaga tashrif buyuruvchilarni, ularni ijtimoiy statust, egallab turgan mansabi, yoshi, tashqi ko'rinish va boshqalarga qaramasdan barchasiga birday samimiy va hurmat bilan muomilla qilishga rioya etish kiradi.

Insonni inson tomonidan qabul qilinishi avvalo, uning tashqi ko'rinishiga, uning shaxsi, kasb-koriga bog'liq. Ko'p yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, foydalanuvchi nuqtayi nazarida quyidagi sifatlar kutubxonachi bilan aloqani

qiyinlashtiradi: tashqi ko'rinishi (didsiz, tartibsiz kiyinishi, baqiroqliligi); soch turmagi (taralmagan, pala partishligi); kosmetikani me'yorida oshirib ishlatish; ovozi (qo'pol, tez); og'zi (hamisha bir narsani chaynab turishi); qarashi (yoqimsiz, dilkash emas); imo-ishorasi (zaxar, dimog'dor). Bilimdonlik, muloqotga kirisha bilish, kutubxona fondini bilish kabi fazilatlarining yo'qligi ham foydalanuvchi bilan aloqani qiyinlashtiradi [4].

Aksincha, foydalanuvchilarning fikricha, kutubxonachining yoqimli tashqi ko'rinishi, tartibli kiyinishi, ochiq chehrasi muloqotni kuchaytiradi. Kutubxonachining bilimli, ma'lumotli, ishbilarmon, muloqotga kirisha bilishi kabi fazilatlari foydalanuvchi tomonidan yuqori baholanadi.

Ko'pchilik mutaxassislarining fikriga ko'ra kutubxonachi uchun quyidagi kasbiy sifatlar bo'lishi zarur:

- axborotning keng hajmidan o'ziga kerakli bo'lgan ma'lumotni ajratib olib bilish;
- o'z irodasini mustaqil ravishda oshirib borishi; muomalaning to'g'ri yo'lini topa bilishi;
- suhbatdosh bilan aloqani yo'lga qo'yish qobiliyati va h.k.

Shu bilan birga, kasbiga xos xususiyatlarga ega bo'lishi: vazminlik, ko'ngilchanlik, iltifotlilik, o'z fikrini aniq yetkazib berishni bilishi, kutubxonadan foydalanuvchini qiziqtirgan mavzuda suhbat olib bora olishi, o'z nuqtayi nazarini asoslab bera olishi kerak.

Chet el kutubxonashunosligida oddiy va shu bilan birga sarmazmun bo'lgan fikr mavjud. Kutubxonachilik kasbi, avvalo, insonlarga muhabbat bilan qarashni taqozo etadi. Kutubxonachi insonga mo'tabar deb qarashi, insoniylik hamda qadrini hurmatlashi kerak. Har bir kitobxon kutubxonaning sevimli mehmoni bo'lishi kerak. Kutubxonachi kitobxonning talabini ochiq yuz bilan bajarishi, unga xizmat qilayotganidan quvonishi kerak [3].

Amerika kutubxonashunoslari axborot-kutubxona faoliyati bilan mashg'ul odamlar xulq-atvori kutubxona ishiga ta'sir etishini aniqlaganlar. Kutubxonachi ko'pgina mutaasib xulq-atvordan xoli emas. Masalan, shoshilinch o'zgarishlarni

qabul qila olmaslik, shaxs qadr-qimmatiga hurmat va tartibni sevishi, ishni puxta qilishi, nufuzli insonlarga hurmatda bo'lishi kabi.

Kutubxonachi kasbi ish jarayonida to'qnash keladigan ko'pgina ma'naviy muammolarni hal qilishga yordam beradi. Mutaxassislarni tashvishga solayotgan narsa kutubxonadan foydalanuvchini kutubxonadan uzoqlashib ketayotganligidir. Bu narsa kutubxonachi kutubxonadan foydalanuvchi munosabatini, aniqrog'i axborot-kutubxona xizmati etikasi va psixologiyasini yana bir bor yaxshilab o'rganib chiqishni, an'anaviy usullarni qayta ko'rib chiqib, zamon talabiga javob beradigan yangi usullarni qidirish kerakligini taqozo etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Библиотечная этика в странах мира. Сборник кодексов. сост. Фирсов В., Трушина И. – СПб.: Изд-во Росс. нац. б-ки, 2002. – с-156.
2. Дворкина М. И этика и этикет. Дворкина М., Мелентева Ю. Библиотека, 2004. № 3. – с-33-34.
3. Мейджис И. Социально-психологические основы библиотечного обслуживания: Учеб. Пособие. Мейджис И. – Николаевб 1994. –с-192.
4. Профессиональная этика библиотекаря: метод. пособ. ред.-сост. Малых О. – Москва, 2000. – с-170.
5. Справочник библиотекаря Ванеев А., Минкина В. – СПб.: Профессия 2001. –с-448. – (Серия «Библиотекар»).

Aziza Kurbanova

*O'zDSMI, "Axborot texnologiyalari" kafedrası mudiri,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
e-mail: kurbanovaaziza87@gmail.com*

TA'LIMNI RAQAMLASHTIRISH JARAYONIDA KUTUBXONA-AXBOROT FAOLIYATI TA'LIMI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy kutubxona-axborot faoliyatida raqamli ta'lim resurslarining o'rni va ularning didaktik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy kutubxonalarining o'quv jarayonida raqamli ta'lim resurslari orqali ta'lim samaradorligini oshirishdagi roli ham yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *zamonaviy kutubxona, axborot faoliyati, raqamli ta'lim resurslari, didaktik asoslar, ta'lim texnologiyalari, raqamli texnologiyalari, elektron.*

LIBRARY-INFORMATION ACTIVITY EDUCATION IN THE PROCESS OF DIGITALIZATION OF EDUCATION

Abstract. *This article analyzes the role of digital educational resources and their didactic foundations in modern library-information activities. It also highlights the role of modern libraries in improving the effectiveness of education through digital educational resources in the educational process.*

Keywords: *modern library, information activities, digital educational resources, didactic foundations, educational technologies, technologies, electronic.*

Raqamli texnologiyalar inson faoliyatining barcha sohalarida qo'llaniladi, jamiyatdagi axborot oqimlari orqali tarqaladi va global raqamlashtirilgan makonini tashkil qiladi. Bugungi kunda ular dunyoda keng tarqalmoqda, chunki jamiyatimiz yangilangan axborotni talab etadi. Jamiyat hayotining deyarli barcha sohalarida raqamli texnologiyalardan foydalaniladi. Ushbu jarayonning markaziy qismi ta'limni raqamlashtirishdir. Bugungi kunda ta'lim jarayonlarini raqamlashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda, chunki raqamli texnologiyalardan foydalanish o'qitishning pedagogik usullarini yanada rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kompyuter texnologiyalari inson faoliyatining barcha sohalariga kirib keldi va kirib kelmoqda. Elektron hisoblashdan foydalanmaydigan hech bir sohani tasavvur qilib bo'lmaydi. Kutubxona-axborot sohasi ham bundan mustasno emas va raqamlashtirish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilib borilmoqda. Bundan tashqari, kompyuterlar qo'shimcha o'qitish vositasi sifatida emas, balki uning samaradorligini sezilarli darajada oshirish uchun mo'ljallangan yaxlit o'quv jarayonining ajralmas qismi sifatida qaraladi [1].

Raqamli texnologiyalari va ma'lumotlar texnik manbalaridan foydalanuvchilarga qo'yiladigan talablarga tegishli ma'lumotlar, ma'lumotlar va bilimlarni to'plash, saqlash, qayta ishlab berish usullari o'z ichiga oladi. Raqamli texnologiyaning uchta tarkibiy komponenti mavjud: texnik ishlab chiqarish majmui; ta'minot; tashkiliy va uslubiy yordam tizimlari.

Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalarning o'рни va roli yuqori turadi, raqamli texnologiyalar to'liq ta'minlay oladigan ko'rinish kutubxona-axborot faoliyatida ta'lim jarayonini takomillashtirishning zamonaviy usullaridan biri ta'limni raqamlashtirish, xususan, axborot texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi. Ta'limni axborotlashtirish nafaqat kadrlar tayyorlashni axborotlashtirishni o'z ichiga oladi, balki kutubxonada ta'lim jarayonini takomillashtirishning zamonaviy usullaridan biri axborotlashtirishni ham o'z ichiga oladi [2].

Raqamli didaktika – pedagogikaning bir qismi hisoblanib, raqamli ta'lim muhitida o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha fan sifatida qaraladi. Raqamli didaktika an'anaviy didaktikaning asosiy tushunchalari va tamoyillarini raqamli muhit sharoitlaridan kelib chiqqan holda o'rganish, to'ldirish va o'zgartirish haqidagi fan sifatida ketma-ket foydalanadi. Dj.D'Andjelo tomonidan raqamli didaktika yoki raqamli ta'lim didaktikasi tushunchasini anglatuvchi "e-Didactics" tushunchasini kiritish taklif etilgan. Raqamli didaktika atamasiga M. Choshanov "raqamli texnologiyalar va multimedia vositalaridan keng foydalangan holda samarali o'rganish san'ati haqidagi fan" deb ta'rif bergan. V.I.Blinovanning fikricha, raqamli didaktikaning asosiy vositalari quyidagilardan iborat:

- shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni;
- raqamli ta'lim texnologiyalari;

– metaraqamli o'quv komplekslari.

Raqamli ta'lim didaktik tamoyillari ochiq hisoblanib, yangiligi tufayli raqamli ta'limning nazariy va amaliy imkoniyatlari rivojlangani uchun qo'shimchalar kiritishni talab qiladi. Ta'limni raqamlashtirish natijasida individual ta'lim jarayonlari va talaba faoliyatini doimiy nazorat qilish asosida samarali mustaqil ta'lim olinadi. Raqamli ta'lim o'quv mashg'ulotlarining guruh va individual shakllaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi, kasbiy bilim va ko'nikmalarning to'liq o'zlashtirilishini ta'minlaydi, shuningdek, inklyuziv ta'limning rivojlanishiga sifatli ta'sir ko'rsatadi.

Raqamli ta'lim jarayonining asosiy tamoyillariga quyidagilar kiradi: ustunlik tamoyili, shaxsiylashtirish tamoyili, maqsadlilik tamoyili, moslashuvchanlik tamoyili, muvaffaqiyatlilik tamoyili, hamkorlikda o'rganish tamoyili, amaliyotga yo'naltirganlik tamoyili, murakkablikni oshirish tamoyili, ta'lim muhitining to'yinganligi tamoyili, polimodallik (multimedia) tamoyili, baholash tamoyili [3].

1. Ustunlik tamoyili raqamli ta'lim muhitida talabanning mustaqil ta'lim faoliyatiga qaratilgan. O'quv jarayonini tashkil etish, o'quv jarayonida talabani qo'llab-quvvatlash va yordam berish lozim.

2. Shaxsiylashtirish tamoyili talabanning o'quv maqsadini mustaqil ravishda belgilash, o'quv jarayonining strategiyasini, o'quv dasturining rivojlanish sur'ati va darajasini tanlash qobiliyatini nazarda tutadi. Ushbu yondashuv o'qituvchiga shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlari va talabalarning ta'lim natijalarini kuzatish imkonini beradi.

3. Maqsadlilik tamoyili maqsadlilikning an'anaviy didaktik tamoyili bilan kesishadi: o'quv jarayonida faqat ma'lum bir talabanning ta'lim jarayonida belgilangan maqsadlarga maksimal darajada erishishni ta'minlaydigan raqamli texnologiyalardan foydalanish talab etiladi. Ushbu tamoyil ta'lim maqsadlari aniq belgilanmagan holda samarasiz pedagogik texnologiya va vositalardan foydalanishni nazarda tutmaydi.

4. Moslashuvchanlik tamoyili raqamli ta'lim jarayonining shartlariga qarab individual yondashuvni ishlab chiqish imkonini beradi. Raqamli ta'lim jarayoni o'quv materialini taqdim etish tartibi, usuli va sur'ati kabi jihatlarni hisobga olgan holda har bir talaba uchun dasturni avtomatik ravishda sozlash imkonini beradi.

Shuningdek, ushbu tamoyil o'qituvchini qo'llab-quvvatlash darajasi va xususiyatini hisobga oladi.

5. Muvaffaqiyatlilik tamoyili maqsadlarga erishishni, bilim, ko'nikma va malakalarni to'liq o'zlashtirishni talab qiladi. Raqamli ta'lim jarayonida bu tamoyil "tushuntirish – mustahkamlash – nazorat" didaktik zanjirining yakuniy elementi hisoblanadi. Materialni mustahkamlash uchun qo'shimcha o'quv soatlari ajratiladi, o'qituvchilar va talabalarning yuzma-yuz uchrashuvi tez-tez tashkil etiladi.

6. Hamkorlikda o'rganish tamoyili (interaktivlikning didaktik tamoyiliga o'xshash) o'qituvchi va talaba o'rtasidagi faol, ko'p tomonlama – real va tarmoqli aloqa asosida o'quv jarayonini qurishni talab qiladi. Ushbu tamoyil tarmoqni o'rganishning guruh shakllaridan foydalanishni o'z ichiga oladi.

7. Amaliyotga yo'naltirilganlik tamoyili ta'limni hayot bilan bog'lashning an'anaviy didaktik tamoyili bilan bevosita bog'liq bo'lib, aniq maqsad va aniq natijalarni belgilashni talab qiladi. Buning uchun tarbiyaviy maqsadlar, topshiriqlar va muammoli vaziyatlar, amaliy topshiriqlar, olingan bilimlarni amalda qo'llash lozim.

8. Murakkablikni oshirish tamoyili mavjudlik, tizimlilik va izchillik didaktik tamoyili bilan bog'liq bo'lib, murakkablikni oshirish printsipli izchil o'tishni o'z ichiga oladi: oddiydan murakkabga va murakkabdan oddiyga, umumiydan xususiyga va xususiydan umumiyga, individualdan guruhga va guruhdan individual va boshqa ta'lim jarayonlari.

9. Ta'lim muhitining to'yinganligi tamoyili individual ta'lim strategiyasini yaratish uchun ortiqcha axborot resurslarini talab qiladi. Bunday ortiqchalik tarmoq ta'lim resursi – yagona axborot ta'lim muhiti yordamida amalga oshirilishi mumkin.

10. Polimodallik (multimedia) tamoyili vizualizatsiyaning batafsilroq didaktik tamoyili bo'lib, o'quv jarayonida idrok etishning vizual, eshitish va vosita (kinestetik) usullarini o'z ichiga oladi. Buning uchun simulyatorlar, sensorlar, shuningdek, kengaytirilgan haqiqat vositalari kabi turli xil qurilmalar qo'llaniladi.

11. Baholash tamoyili butun o'quv jarayoni davomida talabalarning muvaffaqiyatini doimiy ravishda baholashni taqozo etadi. Raqamli texnologiyalar tezkor qayta aloqani ta'minlaydi, talabaga topshiriq natijalari bo'yicha kerakli ma'lumotlarni doimiy ravishda uzatadi. Buning yordamida o'qituvchi talabaning

kuchli va zaif tomonlari to'g'risida xulosalar chiqaradi, bu sizga rivojlanish ssenariylarini va o'quv jarayonida bevosita o'quv maqsadlarini to'g'rilash imkonini beradi.

Axborotni izlashda RTR kalit komponenti internet manbalar va elektron ma'lumot nashrlaridan olingan ma'lumotlarni qidirish, qayta ishlash va tahlil qilishga qaratiladi [4].

Zamonaviy kutubxona-axborot faoliyati ta'limida quyidagi raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish mumkin:

1. Elektron kutubxonalar

- Google Books, Z-Library, CyberLeninka kabi platformalar.
- Milliy va xalqaro kutubxonalar: O'zbekiston Milliy kutubxonasi, Library of Congress, va boshqalar.
- Ixtisoslashtirilgan akademik resurslar: Springer, JSTOR, Elsevier.

2. Onlayn o'quv platformalari

- Coursera, edX, Khan Academy, OpenLearn kabi platformalar kutubxona-axborot faoliyati bo'yicha maxsus kurslarni taklif qiladi.
- O'zbekistondagi platformalar: Ziyonet, Eduportal.

3. Axborot boshqaruvi va kutubxona tizimlari dasturlari

- KOHA, Aleph, DSpace kabi ochiq manba tizimlari kutubxona axborot tizimlarini boshqarishda yordam beradi.
- Elektron katalog yaratish uchun dasturlar: MARC formatlari asosidagi dasturlar.

4. Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR va AR)

- Kutubxona materiallarini interaktiv tarzda taqdim etish uchun.
- Masalan, AR orqali qadimiy qo'lyozmalarni raqamli formatda ko'rish imkoniyatlari.

5. Ta'lim uchun moslashtirilgan dasturiy ta'minot

- Moodle, Blackboard, va boshqa LMS (Learning Management System) dasturlari kutubxonachilarni tayyorlash va o'quv jarayonlarini tashkil etishda qo'llaniladi.

- Quizlet, Kahoot kabi vositalar bilimni mustahkamlash uchun.

6. Bibliografik ma'lumotlar bazalari

- Scopus, Web of Science, Google Scholar ilmiy ma'lumotlar bazalari ilmiy tadqiqotlar uchun foydali.

7. Digital humanities platformalari

- Ilmiy loyihalarni raqamli formatda amalga oshirishda qo'llaniladigan vositalar (masalan, Voyant Tools, Omeka).

8. Ijtimoiy tarmoqlar va axborot almashish vositalari

- LinkedIn Learning, YouTube, va Telegram kanallari ta'lim materiallarini taqdim etishda foydalaniladi.

Ushbu raqamli resurslar ta'lim jarayonini zamonaviy, innovatsion va qulay qilishga yordam beradi.

Shunday qilib, kutubxona-axborot faoliyatida ta'limni raqamlashtirish o'quv jarayonining muayyan tomonlarini o'zgartirishga olib keladi. Kutubxonachi va kitobxonlarning faoliyati raqamlashtirishga aylantirilmoqda. Kitobxon katta hajmdagi turli xil ma'lumotlardan foydalanishi, ularni to'plashi va qayta ishlashi mumkin. Kutubxonachi odatiy harakatlardan ozod bo'lib, ish jarayonini o'rganish va kitobxonning rivojlanishini kuzatish imkoniyatini oladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Redeker K., Poonie J. *European framework for the digital competence of teachers: DigCompEdu* [Evropejskie ramki cifrovoj kompetentnosti pedagogov], Brussels: Joint Research Center, European Union. [Elektronniy resurs]. – Rejim dostupa: URL: <https://ec.europa.eu/jrc/en/digcompedu>. 2017. (25.01.2021)
2. Maxmudov M. *Kutubxona -axborot faoliyatini boshqarish*. – Toshkent, 2019.
3. "Oriental Art and Culture" *Scientific-Methodical Journal Volume 3 Issue 1. March 2022*.
4. Bogdanova D. *Социалогия личности во Всемирной поутине. Народное образование*. 2018. №1. 2(1466). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsializatsiya-lichnosti-vo-vsemirnoy-pautine>.

Muborak Xakimova

*O'zDSMI "Kutubxona-axborot faoliyati"
kafedrası mudiri*

YANGI MA'NAVIY MAKONDA KUTUBXONALARNING IJTIMOIIY VAZIFALARI

Annotatsiya. *Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini yaratish jarayonida jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichi talablariga javob bera oladigan, zamonaviy va innovatsion ma'naviy makonni shakllantirish masalasi dolzarbligi hamda yangi ma'naviy makonda kutubxonalarning ijtimoiy vazifalari haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *kutubxona, ijtimoiy rol, ijtimoiy missiya, funktsiya, madaniy, ta'lim-tarbiya.*

SOCIAL FUNCTIONS OF LIBRARIES IN THE SPACE

Abstract. *In the process of creating the foundation of the Third Renaissance in new Uzbekistan, the issue of the relevance of the formation of a modern and innovative spiritual space that can meet the requirements of the current stage of development of society, as well as the social functions of libraries in the new spiritual space, will be discussed.*

Keywords: *library, social role, social mission, function, cultural, education.*

“Yangi ma'naviy makon nima?”, degan savolga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi” asarida quyidagicha javob berilgan: “Mening nazarimda, u biz orzu qilayotgan Yangi O'zbekistonning ma'naviy qiyofasi yaqqol aks etadigan, xalqimiz intilayotgan va el-yurtimiz baxtiyor yashaydigan ma'rifatli jamiyatdir” [1].

Yangi ma'naviy makonni yaratish uchun eng avvalo, birinchidan, hozirgi globallashuv jarayonida ma'naviyat va ma'rifatga, yoshlarning axloqiy tarbiyasiga va bilim olishiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Ikkinchidan, “ommaviy madaniyat” tarzida kirib kelayotgan turli xavf-xatarlarga qarshi kurashish uchun asrlar mobaynida shakllangan milliy

an'analarimizga, ajdodlarimizning boy ma'naviy merosiga tayangan holda faoliyat ko'rsatish talab qilinadi.

Buning uchun "Jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasi asosida jamiyatga uzliksiz ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarini tashkil etishning strategik yo'nalishlarini va ularni amalda qo'llash uslublarini ishlab chiqish zarurdir.

Yangi ma'naviy makonni yaratishda "Jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasini amlaga oshirishda ko'pgina ma'daniy-ma'rifiy muassasalar qatorida kutubxona-axborot muassasalari alohida ijtimoiy vazifani amalga oshiradilar.

Kutubxona-axborot muassasalarining ijtimoiy vazifalarini aniqlash kutubxonachilik ishi vazifasi va amaliyotidagi asosiy masalalardan biridir.

Ushbu masala "Kutubxonalarning ijtimoiy roli", "Kutubxonalarning ijtimoiy missiyasi" tushunchalari orqali ifodalanib, kutubxonalarning ijtimoiy muassasa sifatida shakllanishiga yordam beradi.

Kutubxona-axborot muassasasi inson faoliyatining bilish, o'zgartirish, kommunikativ (o'zaro bog'lovchilik), badiiy, qadriyatga-yo'naltiruvchilik singari barcha jabhalri bilan chambarchas bog'liqdir.

Kutubxona-axborot muassasalari jamiyatdagi barcha madaniy va ma'naviy-ma'rifiy muassasalar bilan o'zaro aloqadorlikda faoliyat olib boradi. Shunga ko'ra, kutubxona-axborot muassasalarining ijtimoiy vazifasi (funktsiyasi) muammosi ushbu o'zaro aloqadorlik tizimida aniqlash zarur bo'lgan murakkab masalalardan biridir.

"Funksiya" tushunchasi sotsiologik ma'noda muayyan ijtimoiy insitutning yuqori darajadagi tashkiliy tizim ehtiyojlariga nisbatan bajaradigan vazifasini anglatadi.

Kutubxonashunoslik fanlarida "funksiya" tushunchasini yanada aniqlashtirib olish uchun kutubxona-axborot muassasasi jamiyatda qanday vazifalarni bajaradi?", "Jamiyat unga qanday majburiyatlarni yuklaydi?", "Kutubxona-axborot muassasasi jamiyatga qanday vazifalarni amalga oshirishga yordam beradi?", degan savollarga javob berish zarur.

Boshqacha aytganda, kutubxona-axborot muassasalarining ijtimoiy vazifasi ularning jamiyat oldidagi majburiyatlari umumlashmasi bo'lib ijtimoiy institut sifatidagi mohiyatiga mos keladi.

Shu bilan birga kutubxona-axborot muassasalarining ijtimoiy funksiyalarini ularning texnologik (ishlab chiqarish) funksiyasi bilan chalkashtirib yubormaslik zarur.

Kutubxona-axborot muassasalarining ijtimoiy vazifasi obyektga ta'sir ko'rsatishi darajasiga ko'ra ularning ichki chegarasidan tashqaridagi funktsiya bo'lib, jamiyatga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Kutubxona-axborot muassasalarining texnologik funksiyasi ta'sir ko'rsatishiga ko'ra kutubxonaning ichki faoliyati bo'lib, uning ma'lum tartibda ish yuritishi va muayyan darajadagi sifatni ta'minlash uchun zaruriy shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyat axborotlashuvining hozirgi sharoitida kutubxona-axborot muassasalari ijtimoiy vazifalarining asosiy yo'nalishlarini to'g'ri belgilab olish, ular faoliyatining asosiy mazmunini, yetakchi shakllarini aniq belgilab olish imkonini beradi. Bu faqat sohaviy ahamiyatgagina emas, balki umuminsoniy ahamiyatga ham ega bo'lib, axborot jamiyat hayoti uchun moddiy manbalar singari muhim ahamiyatga ega ekanligidan kelib chiqiladigan bo'lsa, kutubxona-axborot muassasalarining jamiyat hayotidagi ijtimoiy vazifalari yanada aniqlashadi. Hozirgi paytda jahon kutubxonashunosligida kutubxona-axborot muassasalarining ijtimoiy vazifalari haqida turlicha fikrlar mavjuddir.

Dastlabki davrlarda kutubxona-axborot muassasalarining asosiy vazifasi kitoblar va turli hujjatlarni saqlashdan iborat deb qaralgan. Qadimgi grek tilidagi biblioteke (grekcha-biblion-kitob, theke-saqlanadigan joy) kitob saqlanadigan joy-shundan kelib chiqqan. Kitob saqlanadigan joylarning tashkil etilishi aslida kitoblarning va ularni mutolaa qilishning jamiyat hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqilgan. Insoniyat tomonidan kashf etilgan eng birinchi mo'jiza – olov, ikkinchi mo'jiza – g'ildirak bo'lsa, uchinchi mo'jiza – kitobdir. Ushbu uch mo'jiza yangi taraqqiyot tomon yo'nalishni tubdan o'zgartirib yubordi.

Buyuk ilohiy va dunyoviy kitoblarda olamdagi oliy uyg'unlik va mukammallik, ilohiy haqiqatlar, dunyoviy ziddiyatlar va ularning yechimi insonning o'zligini tanitish, ezgu amallarni targ'ib qilish, insonlarni tafakkur qilishga chorlash mavjuddir.

Kitob inson hayotidagi haqiqiy maslahatchilardan biri, ezgu amallar yo'lida yo'lboshchi, insonni tushunadigan hamdard, ruhiy-ma'naviy quvvat beruvchi manbadir.

Yaxshi kitob – siyosat, iqtisod, sarmoya, martaba, shuhrat, turli shart-sharoit va imkoniyatlarning hammasidan ustundir. Yaxshi kitob – donolar va mutafakkirlar bilan ma'naviy muloqotga kirishish, o'z-o'ziga hisob berish, o'zligini anglash, xatti-harakatini tahlil qilish, qayta baholash, fikrning tiniqlashishiga yordam beradi.

Har bir davrning asl ma'naviy qiyofasi o'sha davrda yaratilgan eng zo'r badiiy asarlarda o'z ifodasini topadi. Jumladan, Dante, Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy, Shekspir, Cho'lpon, Oybek, Chingiz Aytmatov, Abdullo Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfi asarlari o'z davrida haqiqat va adolatni yoritib bergan asarlardir. Yaxshi kitoblar hamma davrlarning ko'zgusi va ilk islohotchisidir. Shuning uchun ham "Kitob – soqov o'qituvchi" (Platon), "Dunyoda yaxshi kitoblar ko'p, lekin u kitoblar, ularni o'qiy oladiganlar uchungina yaxshi" (D.I.Pisarev), "Yomon kitoblar nafaqat befoyda, ular zararli hamdir" (L.N.Tolstoy), "Kitoblarni yoqishdan ham og'irroq jinoyatlar bor. Shulardan biri ularni o'qimaslik" (Iosif Brodskiy).

Hozirgi paytdagi "kutubxona-axborot muassasasi" tushunchasi "kitob saqlanadigan joy" ma'nosini anglatmaydi.

Kutubxona-axborot muassasalarining ijtimoiy vazifalari haqidagi tasavvurlar XX asrning ikkinchi yarmiga kelib insoniyat hayotida axborot omillarining kuchayib ketishi natijasida katta o'zgarishlarga uchradi.

Bugungi kunda kutubxonashunoslik fanidagi umumlashtirilgan xulosaga ko'ra kutubxona – axborot yetkazish, madaniy, ta'limiy-tarbiyaviy, ijtimoiylashtiruvchi vazifalarni bajaradi.

Axborot yetkazish vazifasi. Kutubxona-axborot muassasasi foydalanuvchi so'roviga ko'ra kitob, jurnal, maqola, elektron ko'rinishdagi manbalar, bibliografik

ma'lumotlar, axborot haqidagi axborot yetkazish orqali o'zining axborot yetkazish vazifasini bajaradi.

Kutubxonalarning axborot yetkazish vazifasi axborot yetkazish shakli (kitob, jurnal, og'zaki xabar, elektron), adabiyotlarning turlari (badiiy, ilmiy, texnik, bolalar adabiyoti)ga bog'liq bo'lmagan holda amalga oshirilganligi uchun barcha kutubxonalar uchun umumiy bo'lgan vazifa hisoblanadi.

Axborot bilan ta'minlash foydalanuvchilarning umummadaniy darajasi, ma'lumotlilik, tarbiyalanganligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi kutubxona-axborot xizmati jarayonida alohida hisobga olinishi zarur. Bundan tashqari kutubxonaning axborot yetkazish vazifasi boshqa kutubxonalar, ilmiy-texnika axboroti muassasalari faoliyati bilan chambarchas aloqadorlikda amalga oshiriladi.

Madaniy vazifasi. Kutubxona-axborot muassasalarining madaniy vazifasi – foydalanuvchilarning erkin ma'naviy rivojlanishi, jahon va malakaviy madaniyati qadriyatlaridan bahramand bo'lishi, madaniy faoliyat (ma'naviy mahsulot yaratish) uchun shart-sharoit yaratish singari barcha faoliyat yo'nalishlarining majmuidan iboratdir.

Kutubxona-axborot muassasalarining faoliyatini ikki tomonlama yo'nalishdagi yo'lga tenglashtirish mumkin: birinchi yo'nalishda madaniy yutuqlar haqida kutubxonalar tomonidan foydalanuvchilarga axborot berilsa, ikkinchi yo'nalishda yangi yaratilgan madaniy boyliklar haqida axborot yetkaziladi.

Bugungi kunda jahon bo'yicha yaratilgan olti milliarddan ko'proq kitobdan bir milliondan ko'proq kitob saqlanmoqda. Shunga ko'ra, har qanday ilmiy, ijodiy jarayon ushbu kutubxonlarda saqlanayotgan "insoniyat xotirasi" bilan chambarchas bog'liqlikda yuz berishini tasavvur qilish mumkin. Kutubxonalar kishilar madaniy-ishlab chiqarish faoliyatining qudratli quroli sifatida foydalanuvchilarning umumiy madaniyatining rivojlanishida, milliy va jahon madaniyatining muhim yutuqlaridan oziqlanishida, ular ongida, turmush tarzida ijtimoiy me'yorlar, an'analar, madaniyat yutuqlarining o'rin olishida muhim o'rin egallaydi. Aholi madaniyati va kutubxonalar soni, ular fondining sifati, faoliyatining tashkil etilishi o'rtasida muhim bog'lanish va aloqadorlik mavjud ekanligini inkor etib bo'lmaydi.

Kutubxona-axborot muassasalari, madaniyatning rivojlanishini va uning yutuqlarini targ'ib qiluvchi universal vositadir. Ular hujjatlarda rasmiylashtirilgan barcha madaniy yutuqlarni qamrab oladi. Kutubxona-axborot muassasalari ko'pgina madaniyat muassasalaridan farqli holda har bir foydalanuvchiga individual tarzda yondashuv imkoniyatiga egadir.

Ta'limiy-tarbiyaviy vazifasi. Kutubxona-axborot muassasalarining ta'limiy vazifasi jamiyat a'zolarini ijtimoiylashtirish, ta'lim va mustaqil ta'lim, tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalashni o'z doirasiga qamrab olgan ma'naviy ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat turlari majmuasida namoyon bo'ladi.

Kutubxona-axborot muassasalari yangi ma'naviy makonda shaxsning ijtimoiylashuvida alohida va muhim rol o'ynaydi. Boshqa ko'pgina madaniy-ma'rifiy muassasalar singari ular kishilarga axborot manbalari vositasida yangilanayotgan O'zbekiston uchun xos bo'lgan qadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtirishga oid muhim rolni bajaradilar.

Kutubxona-axborot muassasalarining ijtimoiylashtiruvchilik vazifasi axborotlar, ma'lumotlar, bilimlar manbalarini o'rganish va o'zlashtirish orqali foydalanuvchilarning ijtimoiy hayotga kirishishlari, jamiyatga, ijtimoiy guruhga xos bo'lgan qadriyatlar, ijtimoiy tajriba va bilimlar, xatti-harakat me'yorlarini o'zlashtirish vositasi ekanligida ko'rinadi.

Ijtimoiylashuv jarayoni har bir foydalanuvchiga jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lish, muayyan nuqtayi nazardan yondashgan holda urf-odatlar, an'analar asosida yashash imkonini beradi. Bu esa jamiyat, uning tizimi, hayot shakllarining saqlanishini ta'minlaydi. Kutubxona-axborot muassasasi axborotlar, ma'lumotlar, bilim olishning turli vositalari orqali ijtimoiylashuvining mazmunini to'la anglashga yordam beradi.

Ijtimoiylashuv jarayonida foydalanuvchilar hayotda mavjud bo'lgan xatti-harakat me'yorlarini o'zlashtiradi, unga mos ravishda tafakkur yuritadi va faoliyat ko'rsatadi.

Kutubxona-axborot muassasalari ijtimoiylashtirish jarayonida qatnashuvchi boshqa muassasalarga nisbatan bir qancha ustunliklarga egadir. Jumladan, bir tomondan, ularning ushbu jarayondagi ishtiroki vaqt va imkoniyat jihatidan cheklanmagan bo'lsa, ikkinchidan, kutubxona-axborot muassasasi xizmatidan doimiy foydalanuvchilar o'zlari anglagan yoki anglamagan holda ijtimoiylashtirish obyekti bo'lib qoladilar.

Shunga ko'ra, kutubxona-axborot muassasasi uzliksiz faoliyat ko'rsatuvchi ijtimoiylashtiruvchi institutdir.

Kutubxona-axborot muassasalarining asosiy vazifasi ijtimoiy hayotning ijodkor faol subyektlarini shakllantirishidir.

Kutubxona-axborot muassasalari ta'lim va mustaqil ta'lim olish bilan bog'liq bo'lgan, ahamiyati doimo oshib boruvchi rolni bajaradi. Kutubxona-axborot muassasalari insoniyat tomonidan yaratilgan va to'plangan axborotlarni saqlovchi ma'orif, ta'lim, mustaqil ta'lim tizimidagi muhim bo'g'indir. Ta'limiy jarayonlarni samarali amalga oshirishda kutubxona-axborot muassasalari ularning axborot saqlovchisi sifatida alohida vazifani bajaradi.

Kutubxona-axborot muassasalari rasmiy ta'limdagina axborot saqlovchi bo'lib qolmasdan, uzliksiz ta'lim va mustaqil ta'limning ham samarali vositasi hisoblanadi.

Madaniyat, fan, texnikaning eng yangi yutuqlari haqidagi axborotlar bilan ta'minlash orqali kutubxona-axborot muassasalari kishilarning tabiat va jamiyat qonunlari, inson va tabiatning o'zaro munosabatlari haqidagi bilimlarni uzluksiz boyitib boradi.

Kutubxona-axborot muassasalarining yangi ma'naviy makondagi roli, ularning ijtimoiy vazifalarini qanchalik darajada samarali bajarishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham ularning asosiy maqsadi umuman jamiyat hayotiy faoliyatini, xususan, har bir foydalanuvchini alohida maqbul axborot manbalari bilan ta'minlashdan iboratdir. Shuningdek, yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida kutubxona-axborot muassasalari ijtimoiy vazifalari har bir fuqoroni uning yoshi, jinsi, millati, ma'lumot darajasi, e'tiqodi, dinga munosabati va boshqa ijtimoiy

demografik belgilaridan qat'i nazar axborotlardan erkin foydalanish huquqini ham ta'minlashdan iboratdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Uchinchi nashr. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2022. – 440-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida”. 2017.12.01.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya chora-tadbirlar dasturi to'g'risida”. 2017.13.09.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori “O'zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishni yanada shakllantirish to'g'risida”. 2019.07.06
5. Yo'ldoshev E. Kutubxonada bolalar o'qishiga rahbarlik qilish. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2002. – 128-b.
6. Мелентева Ю. Общая теория чтения. – Москва: Наука, 2015. – с-230.
7. Мелентева Ю. Чтение: явление, процесс, деятельность. – Москва: Наука, 2018. – с-282.
8. Чудинова В. Развитие наций читателей в разных странах мира: исследования, стратегии, проекты, практики. – Москва: Книга, 2014. – с-344.
9. Umarov A. Mutolaa madaniyati: shaxs, jamiyat, taraqqiyot. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2004. – 194-b.
10. Falsafa: qomusiy lug'at. – Toshkent: “Sharq” NMAK bosh tahririyati, 2004. – 469-b.

Isaktay Djumanov

O'zDSMI "Sahna nutqi"
kafedrasi dotsenti

IRINA SOLOMONOVNA GRINBERG'NING ILMIY-NAZARIY, AMALIY PEDAGOGIK FAOLIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada sobiq Toshkent teatr va rassomlik san'ati instituti "Rus tili va adabiyoti" va "Sahna nutqi" kafedralarida faoliyat olib borgan filologiya fanlari nomzodi, dotsent Irina Solomonovna Grinbergning pedagogik faoliyati, uslubiy an'analari va amalga oshirgan keng qamrovli ilmiy-ijodiy ishlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: so'z, taraqqiyot, jarayon, ma'no, teran, hayotbaxsh istiqbol, taraqqiyot, tizim.

IRINA SOLOMONOVNA GRINBERG'S SCIENTIFIC- THEORETICAL AND PRACTICAL PEDAGOGICAL ACTIVITY

Annotation. This article discusses the pedagogical activities, methodological traditions, and extensive scientific and creative work of Irina Solomonovna Grinberg, a candidate of philological sciences, associate professor, who worked in the departments of "Russian Literature" and "Stage Speech" of the former Tashkent Institute of Theater and Fine Arts.

Keywords: word, progress, process, meaning, sweat, life-giving heat-Bol, development system.

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent Irina Solomonovna Grinberg ilmiy pedagogik faoliyatida olim va mohir pedagog ustoz tabiatidagi eng ibratli fazilatlarni o'ziga singdirgan va unga bir umr sadoqat bilan xizmat qilgan inson sifatida gavdalanadi.

Ular ham o'sha murakkab sinovli davrning barcha professor-o'qituvchilari kabi chuqur nazariy bilimga ega, amaliy ijodiy jarayonlariga teran mushohada bilan qaray oladigan, sinchkov kuzatuvchanlik, chuqur tahliliy mulohaza va munosabat, tasavvur mahorati, o'tkir xotira ijodiy jarayon va iste'dodni rag'batlantiruvchi salohiyatga ega edilar. U badiiy adabiyot, tasviriy san'at, teatr, kino va musiqa kabi

so'z san'ati turlarini ilmiy-ijodiy faoliyatda mukammallik mezonlariga yetaklovchi muhim vosita sifatida baholar edi.

Dunyoning bor sehri, jozibasi rang-barangligi, betakrorligini ko'ra olish, his qila olish salohiyati shaxsning iste'dod darajasini muhim omillardan biri ekanligini anglaymiz. Yosh ijodkorlarda nutq mahoratini o'stirish uchun uning tasavvur olami idrok qila olishi, kuzatuvchanligi, diqqati va ularni ifodalash mahorati ustida ishlash muhimdir.

Bu yo'nalishda vazifalar, shart-sharoitlar, xatti-harakatlar asosiga qurilgan mashqlar talabaning mukammal fikr, ichki xatti-harakat va so'z san'ati o'zining ijobiy-ijodiy ta'sirini ko'rsatadi. Irina Solomonovna Grinberg, Olga Vasilevna Suzdalseva, Olga Aleksandrovna Chernova, Nadejda Pavlovna Nikiforova, Vera Nikolaevna Sundukova, Olya Gershberg, Tamara Izrailevna, Radun Iosif Venyaminovich, Mark Aronovich Rubenshteyn, Ivan Matveevich Protsenko, Xristofor Kojevnikov kabi pedagog ustozlar rusiyzabon bo'lishlariga qaramay, o'zbek guruhlariga katta pedagogik salohiyat bilan namunali mashg'ulotlar o'tkazardilar. O'quv mashg'ulotlari jarayoni hamda uning o'zlashtirish samaralarini belgilovchi ijodiy imtihonlarda ularning fikrlarining aniq va teran tarzda chuqur tahliliy munosabatlari esda qolarli darajada edi. O'z fikr mushohadasi, aniq va faol munosabati shakllangan ijodkor ijrochilarini tayyorlash jarayoni, nutq texnikasini to'laqonli tarbiyasi bilan barobar nutq o'stirishning ham yo'lga qo'yilishi yuksak malakali mutaxassislar yetishtirish vazifasini amalga oshiruvchi omillardan biri ekanligini ta'kidlab, talabalarning tasavvur va talaffuzi mantiqiy izchillik, diqqat munosabat jihatlarini takomillashtirish uchun ham ijodiy hamda hayotiy izchillikka e'tibor zarurligini uqtirardilar. Ikkinchi jahon urushi sabab Rossiyaning Stalingrad, Leningrad, Moskva shaharlari ostonasigacha bo'lgan ulkan hududda urush xarobalari, vayronagarchilik dahshatlarini sodir qilgani sabab, Rossiya shaharlaridan O'zbekistonga evakuatsiya qilingan zavodlar, fabrikalar, turli korxonalar barobarida, shoirlar, dramaturglar, rejissyorlar, aktyorlar, ziyoli olimlar ko'chib kelganlari va o'z faoliyatlarini davom etkazganlari, shuningdek, urush sabab yetim qolgan balog'atga yetmagan bolalar ko'chirilib keltirilib, bu yerda ularni oilasiga qabul qilinib, voyaga yetkazganlari bot-bot eslanadigan insoniylikning oliy namunasidir. Tinch, osuda hayotni og'ir talofatlar girdobida qoldirgan urush

vayronalari sharoitida bizning san'at va madaniyatimizning istiqbolli kelajagiga asos solgan Alisher Navoiy nomidagi akademik opera va balet teatrining mahobatli, muhtasham binosining qurilishi, Muqimiy nomidagi musiqali teatr binosining qurilishi, shular barobarida A.N.Ostrovskiy nomidagi Toshkent teatr san'ati institutining tashkil qilinishi, xalqimiz uchun, davlatimiz uchun san'at va madaniyat rivoji nechog'lik zarur ekanligidan, urush sabab og'ir talofat ko'rgan, yosh va navqiron farzandlaridan judo bo'lgan insonlar qaddini ko'tarish, ularni g'oyaviy, ma'naviy, ruhiy olamiga san'atning qudratli, ta'sirchan, badiiy-estetik ifodaviy vositalari hayotiy zarurat ekanligidan dalolatdir. A.N.Ostrovskiy nomidagi Toshkent teatr va rassomlik institutining dovrug'i pedagogik ilmiy-nazariy va amaliy ijodiy jarayonlarning barcha zahmatlari bilan yuzma-yuz bo'lib, katta ijod yo'lining mashaqqatli so'qmoqlarini bosib o'tgan ne-ne atoqli alloma, ijodkor aktyorlarning hayot va ijod yo'llari bilan gavdalanadi. Bu o'rinda sakson yillik faoliyatning betakror va yorqin namunalari gavdalanadi. Aslida xalqimiz hurmat qilgan, e'zozlagan har bir zot zamon qahramoni degan muborak nomga munosib emasmi, degan savol ham o'zining xolis, haqli javobini kutadi. Institut o'zining shonli hayot va ijod yo'lida tom ma'nodagi kasbiga fidoyi va sodiq ijodkor shaxslarni tarbiyalab, profesional teatr, kino, radio, televideniye san'atida o'z yo'li, o'z o'rnini topa olishiga zamin yaratdi. Ular orasidan davlatimiz va xalqimizning e'tibori va hurmatiga sazovor, zamon qahramoni degan musharraf nomga munosib ajoyib insonlar, yetuk shaxslar, xalq artistlari, teatrshunos olimlar, dramaturglar, adib va shoirlar, ustoz-murabbiylar yetishib chiqdi. Ularning ezgu maqsadlari yo'lidagi halol mehnatlariga siz bilan birgalikda nazar sola olsak, oldimizdagi qadr-qimmati baland savobli bir ishga ulush qo'sha olgan bo'lamiz. Mashhur nems shoiri va mutafakkiri Gyote: "Har kuni aqalli bitta qo'shiq eshitish, yaxshi rasm ko'rish va iloji bo'lsa, istagan bir hikmatli so'zni o'zlashtirib olish kerak", degan edi. Menga qolsa, bunga qo'shimcha qilib, har kuni bir ibratli hikoyat yoki rivoyat ham o'qish lozim degan bo'lar edim. Chunki bunda kishida qadimgi yunon olimi Demokrit aytganidek, "uch qobiliyat hosil bo'ladi: eng to'g'ri xulosa chiqarish, nuqsonsiz gapirish va nima qilish kerakligini aniq bilish". Shuning uchun Luqmoni hakim taomdan och bo'lsang ham, hikmatdan to'q bo'l, degan ekan. [1. 8-b].

"Iskandar ajoyib bir shaharga duch keldi. Shahar ahlidan:

– Nega shaharlaringiz darvozasiz, bog'laringiz devorsiz, podshohlaringiz posbonsiz? –deb so'raydi.

o Biz boriga qanoat qilamiz, birovning moliga ko'z olaytirmaymiz. Bir-birimizni aldamaymiz, bizda kibr, ta'ma, hasad yo'q, topganimiz o'rtada, ortiqcha mol-dunyoga qiziqmaymiz, balo kelsa sabr qilamiz, –deb javob qilibdilar.

o Agar mening ham xalqim shularga o'xshagan bo'lganida edi, behuda dunyo kezmagan bo'lardim, – deydi Iskandar” [2. 106-b].

Shu asnoda yangi tashkil qilingan Toshkent teatr san'ati institutiga Ukrainadan Yakub Emirovich Verxaskiy, Rossiyadan o'zini Konstantin Sergeevich Stanislavskiyning shogirdi sifatida ko'radigan Iosif Venyaminovich Radun, Nina Ivanovna Timofeeva, Olga Aleksandrovna Chernova, Xristofor Moiseevich Kojevnikov, Meerxold ta'limotining chuqur targ'ibotchisi Mark Aronovich Rubenshteyn, Nadejda Pavlovna Nikiforova, Lobach, Vera Niqolaevna Sundukova, Ivan Matvevich Protsenko, Pyotr Drozdov, teatrshunos olim Yakov Feldman, Aleksandr Ribnik, Valentin Petrovich Xoroshxin, Irina Solomonovna Grinberg, Tamara Izrailovna, Anatoliy Zuxurovich Qobulov, Vladimir Sergeevich Iogelson kabi alloma ustozlar milliy teatr san'atimiz maktabining shakllanishi va rivojiga salmoqli hissa qo'sha olgan, o'sha davrning og'ir sinovlaridan bilimi, ijodiy salohiyati, irodasi, milliy san'atimizga bo'lgan chuqur e'tibori bilan teatr va kino san'atimiz uchun juda zarur bo'lgan ijodkor mutaxassis shogirdlar yetishtirishga ulkan hissa qo'shganlar. Bugungi kunda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Qoraqolpog'iston, teatr kino san'atining taniqli va mashhur faxriylari darajasida o'rin olgan aktyor va rejissyorlar o'sha sinovli davrlarda yetishib chiqqan ijodkorlardandir. Zero, o'z oldiga aktyor va rejissyor bo'lishni maqsad qilgan har bir iste'dod sohibi dilida Abror Hidoyatov, Shukur Burhonov, Olim Xo'jayev, Mirshohid Miroqilov, G'ani Agzamov, Razzoq Hamrayev, Abbos Bakirov, Zikir Muhammadjonov, Soyib Xo'jayev, Hikmat Latipov, Hamza Umarov, Rahim Pirmuhammedov, Nabi Raximov, Sora Eshonto'rayeva, Lutfixonim Sarimsoqova, Zaynab Sadriyeva, Halima Nosirova, Tamaraxonim, Mukarama Turg'unboyeva, Nazira Aliyeva, Mehri Abdullayeva, To'g'on Rejametov, Nabi G'aniyev, To'la Xo'jayev, Shuhrat Abbosov, Kamol Yormatov, Ergash Masaffayev, Bahodir Yo'ldoshev Olimjon Salimov va boshqa xalqimiz ardog'iga musharraf bo'lgan ko'plab mashhur ijod sohiblarining teatr va

kino san'atida ibratli ijodiy maktabning shakllanishi va mustahkamlanishida xizmatlari kattadir. Nazarimizda biz tarbiyalayotgan bo'lg'usi san'at va madaniyat mutaxassislari o'zlashtirayotgan nazariy va amaliy bilim va ko'nikmalarning professional ijrochisi bo'lish bilan birga turli davrlarda yetishib chiqqan san'atkorlarning hayot va ijod yo'lini ham nazardan o'tkazishlari, xulosa qilishlari, zarur o'rinlarda ibrat olishlari ham o'rinli. "Sahna nutqi" kafedrasida faoliyat ko'rsatgan filologiya fanlari nomzodi Grinberg Irina Solomonovna o'zining teran bilimi, badiiy tafakkuri, jo'shqin nutqi, pedagogik salohiyati bilan rus adabiyoti va "Sahna nutqi" kafedralarida yorqin iz qoldirgan pedagog ustozlarimizdan biri edilar. Menga 1969-yildan e'tiboran bu mo'tabar ustozni yaqindan bilish, uning betakror bilimlaridan bahramand bo'lish imkoniyatiga sazovor bo'ldim. 1973-yildan esa "Sahna nutqi" kafedrasining o'qituvchisi sifatida Nazira Aliyeva, Lola Xo'jayeva, Abduraxim Sayfuddinov, Inoyatilla Po'latov, Mahkam Isroilov, Sotimxon Inomxo'jayev, Zuxra Olimjonova, Roziya Usmonova, Keldivoy O'zoqov, Axmadjon To'laganov, Muxammadjon Ismanov, Sodiqjon Nosirov, Adiba Nosirova, O'ktam Nurmuxammedova kabi ustozlarning o'quv dars mashg'ulotlarini kuzatganim sababli ularning ibratli tajribalarini ko'rib tahliliy mulohazalarim yorqin xotiralarimning eng mazmunlisi va salmoqlisi deb bilaman. Grinberg Irina Solomonovlarga yosh o'qituvchi sifatida Drama va kino aktyorligi, Musiqali teatr aktyorligi, Qo'g'irchoq teatri aktyorligi hamda Drama rejissyorligi guruhlarida yuqorida e'tirof etilgan ustozlarning bilimi va pedagogik tajribalarini o'rganishday katta mas'uliyat va sharaflı ishlar jarayonini kuzatish, o'rganish nasib etgan. Bu insonlarning inson va uning ijodkor mutaxassis sifatida shakllanishiga bo'lgan e'tibor kuchli mustahkam va mukammal ekanligini bugungi kunda ham his etaman. O'sha davrlar qoldirgan iz hanuz unutilmas ijodiy izlanishlar sifatida yodga tushadi. O'sha yillar meni Teatrshunoslik fanlari nomzodi, "Teatr san'ati" fakultetinig dekani, dotsent Toxir Islomov jamoatchilik asosida dekan muovini sifatida ishlashga jalb etdilar. Dekan muovini sifatida institut rektori professor Mamajon Rahmonovdan doimiy tashkiliy ijodiy ishlarda ko'rsatmalar, topshiriq va vazifalar olardim. Bir kuni Mamajon Rahmonov menga: "Jumanov bilasizmi, men institutimizga yahudiy millatiga mansub taniqli ijodkorlarni pedagog sifatida jalb qilishga e'tibor qarataman? – dedilar. Men bir zum o'ylanib qoldim, savolning aniq mantiqli javobini o'ylab, ular juda intizomlilar, pedagogik vazifalariga jiddiy chuqur

va ibratli yondoshadilar” – dedim. “To‘g‘ri anglabsiz, ha ular juda intizomli, mas’uliyatlidirlar” – dedilar. O‘sha paytda men rus akademik darama teatrining bosh rejissyori Olga Aleksandrovna Chernova rahbarlik qiladigan “Drama rejissyorligi” turli millat vakillari ta’lim oladigan guruhda Irina Solomonovna bilan “Sahna nutqi” o‘qituvchisi sifatida dars olib borardim. Guruhimizda Mikael Xachaturov (Samarqand rus drama teatida rejissyor), Nabi Abduraxmonov (O‘zbekiston rus yoshlar teatri), Baxtiyor Hamidov (O‘zbekiston rus yoshlar teatri rejissyori), Delya Batirova, Albert Nikiforov, Nuriddin Qosimov, Jahongir Qosimovlar (O‘zbekiston televideniye va kino rejissyori, televideniye va kino rejissyori), Zulya Xamrayeva (O‘zbek yosh tomoshabinlar teatri direktori) Zulfiqor Musaqov (kino rejissyor va ssenarist) kabi (bugungi kunning yetakchi teatr va kino rejissyorlari) guruhlarida ishlagan edik. Irina Solomonova adabiyotshunos olimasi sifatida bo‘lg‘usi rejissyorlarga turli janrdagi adabiy matnlar va ularning ijodiy ijro jarayonlarida muhim sanaladigan asar tahlilida juda zukko edilar. Menga esa yosh o‘qituvchi sifati nutq texnikasi hamda guruhdagi o‘zbek talabalari bilan nutq texnikasi va so‘z ustida ishlash vazifalarini yuklagan edilar. Irina Solomonovna menga bo‘lg‘usi rejissyorlarga nafas mustahkamligiga erishishda “придыхательная атака” kulgi mashqi, hayotiy kulgi va sahnaviy kulgi texnikasi mushtakrakligi mashqi hamda kuchli kulgidan yig‘i va yig‘idan kulgiga o‘tish” mashqini bo‘lg‘usi rejissyorlarga ibratli amaliy ko‘rsatishni so‘radilar. Bu mashq bilan biz Inomxo‘jayev rahbarligidagi “Sahna nutqi” darslarida shakllantirib takrorlar edik. Nazira Aliyeva bilan ishlagan “Drama va kino akatyorlari” guruhida men bu mashq orqali nafas sarfini davomli sarflash vazifasi bilan talabalar bilan ishlab Nazira Aliyevaga ko‘rsatganimda bu mashq “придыхательная атака” mashqi u nafas sarfini uzlukli sarflash va mukammallashtirishda ahamiyati katta hamda sahnada erkin hayotiy ta’sirchan yuqumli xarakterli kulgining tabiiyligiga yo‘naltiradi, ammo afsuski, negadir uni mukammal va mustahkam o‘zlashtirishga talabalar qunt qilmaydilar” degandilar. Rus tilli talabalarga bu mashqning nazariy uslubiy jihatlarini tushintirib amalda ko‘rsatib berdim. Bu o‘z o‘rnida talabalarning “Sahna nutqi” texnik mashqlarini o‘zlashtirish va rejissyorlik ishlariga tadbiq etish zarurligini angalatib ishonchlarini mustahkamlaganini his etdim. Irina Solomonovna Antik she’riyat va uning ijro uslublari hamda rus va jahon adabiyotidan olingan adabiy matnlarning gramatik mantiqiy tahlilida kuchli edilar.

Talabalarni fanga, so'z san'atiga qiziqitirishda tajribalari katta va juda "so'zamol" edilar. Hech qachon talablarni shaxsiyatiga tegadigan haqoratli so'zlarga izn bermas, kamsitadigan munosabatda bo'lmasdilar. O'zining jonli o'rinli so'zlari bilan rus tilini uncha yaxshi o'zlashtirmagan talabalarni ham qiziqitirib dars o'tardilar. Birgalikda Gorkiy nomidagi rus akademik drama teatrining bosh rejissyori O'zbekiston xalq artisti Olga Aleksandrovna Chernova rahbarlik qiladigan ikkita Drama rejissyorligi guruhida, professor Lola Agzamovna Xo'jayeva esa Drama aktyorligi rus guruhida "Sahna nutqi" fanidan dars berardilar. Irina Solomonovna barcha kafedra majlislari-yu ochiq darslar, seminarlar va yakuniy imtihonlarda doimiy ishtirok etadigan juda intizomli va kamtar pedagoglarimizdan edilar. Institutimizning shonli 80 yillik arafasida bunday benazir ustozlarimiz faoliyati va ibratli namunalarni bugungi davr pedagogikasi bilan tahliliy qiyoslash, o'zining ijobiy samaralarini bera olishiga ishonaman.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Sharq hikoyat va rivoyatlari.* – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2013.
2. Станиславский К. «Работа актёра над собой» част-2 «Искусство». – М.
3. Aliyev N. *San'at mening hayotim.* – Toshkent, 2019.
4. Sayfuddinov A. *Adabiy asar va ijrochilik mahorati.* – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1980.
5. Po'latov I. *Sahna nutqi.* – Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 1994.
6. Промтова И. *Искусство сценической речи. Выпуск-3.* – Москва: Издательство ГИТИС, 2022.
7. Козлянинова И., Промптова И. *Сценическая реч.* Издательство, 2022.

Maxsuda Tillyashayxova

доцент кафедры «Информационные технологии» ГИИК Уз

ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ СРЕДУ ИНСТИТУТА ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности и перспективы внедрения искусственного интеллекта и нейронных сетей в образовательный процесс институтов искусства и культуры. Статья демонстрирует возможности модернизации образовательного процесса и вывода творчества на новый уровень.

Ключевые слова: искусственный интеллект, нейронные сети, музыкальное творчество, технологии, изобразительное искусство, культурное наследие.

IMPLEMENTATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND NEURAL NETWORK TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE INSTITUTE OF ART AND CULTURE

Abstract. This article examines the possibilities and prospects for introducing artificial intelligence and neural networks into the educational process of art and culture institutions. The article demonstrates the possibilities of modernizing the educational process and raising creativity to a new level.

Keywords: artificial intelligence, neural networks, musical creativity, technology, visual arts, cultural heritage.

Введение. В настоящее время технологии искусственного интеллекта (ИИ) широко применяются в различных сферах жизни. В области образования использование ИИ и нейронных сетей открывает большие возможности. Особенно для высших учебных заведений в области искусства и культуры эти технологии являются важным инструментом для развития творческих процессов. Институты искусства и культуры, обладая уникальной спецификой и программами, также начинают активно внедрять новые технологии, включая

искусственный интеллект (ИИ) и нейронные сети. Эти инструменты открывают новые горизонты для обучения, творчества и взаимодействия между преподавателями и студентами. В данной статье рассматривается применение ИИ и нейронных сетей в образовательном процессе институтов искусства и культуры, а также их значимость.

При анализе методов использования искусственного интеллекта в образовательной сфере в первую очередь рассматриваются именно нейронные сети, которые являются частью искусственного интеллекта. И.Р. Хабибулин в своей статье «Актуальность использования нейронных сетей в образовательных целях» отмечает: «Изначально нейронные сети использовались для решения задач анализа, классификации и кластеризации больших объемов данных. Однако с развитием технологий и увеличением мощности вычислительных устройств, нейронные сети стали перспективным инструментом в образовательных процессах» [2].

Нейронные сети можно разделить на различные типы в зависимости от конечных продуктов, которые они создают. Каждый тип предназначен для решения специфических задач. Среди них можно выделить: сжатие данных, распознавание изображений, речи и рукописных знаков, создание текстов и изображений, машинный перевод, системы вопрос-ответ (чат-боты), редактирование лиц и многое другое. Указанные возможности нейронных сетей демонстрируют, что их использование в образовательной сфере имеет большой потенциал для широкомасштабного применения. Важно помнить, что такое активное и широкое использование нейронных сетей в этой области может иметь как положительные, так и отрицательные последствия.

Нейронные сети позволяют разработать интерактивные инструменты для обучения, такие как виртуальные ассистенты и чат-боты. Эти инструменты могут помочь студентам в поиске необходимых ресурсов, отвечать на вопросы по курсам, а также предоставлять консультации по индивидуальным проектам. Например, студенты, изучающие дизайна или живопись, могут

получать мгновенные рекомендации по цветовым сочетаниям или композиции.

ИИ также находит широкое применение в творческой сфере, позволяя студентам экспериментировать с новыми формами искусства. Нейронные сети могут генерировать музыку, картины, видео и даже помогать в сценарном мастерстве. Студенты могут использовать эти технологии для создания оригинальных произведений искусства, сочетая их с традиционными техниками. Это также предоставляет новые возможности для коллаборации, когда студенты могут работать вместе с ИИ на совместных проектах.

При рассмотрении возможностей использования нейронных сетей учителями и учениками можно привести следующие положительные примеры:

- ✓ нейронные сети помогают учителям сократить время, затрачиваемое на проверку работ учеников (то есть значительно экономят ресурсы учителя за счет автоматизации повторяющихся процессов);
- ✓ нейронные сети могут использоваться для создания персонализированных учебных материалов, адаптированных под нужды и уровень знаний каждого ученика;
- ✓ они могут сделать уроки более интерактивными;
- ✓ нейронная сеть может создавать наглядные иллюстративные материалы по изучаемой теме (например, визуализацию текста стихотворения);
- ✓ с помощью нейронной сети можно организовывать обсуждения в классе, используя созданные тексты для анализа и поиска ошибок;
- ✓ основное требуемое умение — это правильно задавать запросы сети, то есть ставить правильные задачи и анализировать результаты.

Однако у нейронных сетей также есть отрицательные стороны в применении их в образовательном процессе:

- ✓ Проблема конфиденциальности данных: использование нейронных сетей может требовать сбора и анализа большого объема личной

информации учащихся, что может нарушить их конфиденциальность и безопасность.

✓ Существует риск формирования зависимости от технологий, проявляющийся в активном использовании нейронных сетей для подготовки домашних заданий, сдачи экзаменов и написания дипломов, вопросы ответственности за сгенерированный контент и его последствия, а также вопросы ответственности за выполнение домашних заданий, сдачу экзаменов и написание дипломов.

✓ Внедрение ИИ в образовательный процесс также поднимает важные этические вопросы. Например, необходимо учитывать конфиденциальность данных студентов и анализировать, как использование технологий может повлиять на их креативность и индивидуальность. Образовательные учреждения должны разрабатывать четкие политики и руководства по использованию ИИ, чтобы обеспечить безопасность и защиту прав студентов.

В целом, технологии искусственного интеллекта могут быть эффективными в улучшении образовательного процесса в следующих направлениях [3]:

1. Обеспечение индивидуального подхода: С помощью ИИ разрабатываются образовательные программы, соответствующие способностям студентов и уровню их усвоения. Например, на основе нейронных сетей учебные материалы могут быть адаптированы к учебному темпу студента.

2. Автоматизация творческих процессов: Нейронные сети помогают в создании музыкальных композиций, произведений изобразительного искусства или драматургических произведений. Это создает условия для дальнейшего развития творческих способностей студентов.

Нейронные сети и творческие процессы – что это такое? Нейронные сети – это искусственные модели, которые имитируют работу биологических нейронов и позволяют обрабатывать и анализировать большие объемы

данных. В институтах искусства и культуры нейронные сети могут применяться в следующих областях:

Музыкальное творчество: Нейронные сети способны создавать музыкальные композиции, анализировать существующие произведения и определять их стилистическую уникальность. Нейронные сети функционируют аналогично человеческому мозгу, использует миллионы виртуальных нейронов для обработки данных и принятия независимых решений. При создании музыкальных композиций нейронные сети изучают имеющуюся музыкальную базу данных для создания новой музыки.

На основе нейронных сетей в процессе создания музыки широко применяются следующие технологии:

- RNN (Recurrent Neural Networks): эти типы нейронных сетей специализированы на изучении временных последовательностей. Они используются для анализа последовательности нот и создания новой музыки.

- LSTM (Long Short-Term Memory): сильны в изучении долгосрочных зависимостей, используются для понимания повторений и сложных узоров в музыке.

- Transformer model: в создании музыки они являются мощными и генерируют последовательности, учитывая долгосрочный контекст.

- GAN (Generative Adversarial Networks): эта технология используется для создания реалистичных и творческих музыкальных произведений.

Для создания музыки на основе нейронных сетей широко используются следующие платформы и инструменты:

- Magenta (Google): с открытым исходным кодом, используется для музыки и других творческих проектов.

- OpenAI MuseNet: сильная модель, способная создавать музыку в различных стилях.

- AIVA (Artificial Intelligence Virtual Artist): специализируется на создании музыкальных композиций профессионального уровня.

Создание музыкальных композиций на основе нейронных сетей не только расширяет технологические, но и творческие возможности. Эти технологии помогают композиторам и музыкантам генерировать новые идеи, а также вносят инновации в музыкальную индустрию. В будущем ожидается, что музыка, созданная на основе искусственного интеллекта, станет еще более значимой как гармоничное сочетание искусства и технологий.

Изобразительное искусство: С помощью обучения машин можно создавать изображения, соответствующие различным стилям и направлениям. Это служит новым источником творческих идей для студентов. В этой статье мы обсудим применение нейронных сетей в изобразительном искусстве, их возможности и ограничения. В области изобразительного искусства нейронные сети широко используются в следующих направлениях:

- **Style Transfer:** С помощью нейронных сетей можно применить другой художественный стиль к какому-либо изображению. Например, можно заново создать простую фотографию в стиле «Звездной ночи» Ван Гога.
- **Автоматизация рисования:** Алгоритмы помогают рисовать различные виды изображений или завершать эскизы.
- **Восстановление изображений:** Нейронные сети используются для восстановления изображений, которые являются старыми, поврежденными или имеют недостающие части.

Применение нейронных сетей в изобразительном искусстве:

1. **Рисование и дизайн:** Нейронные сети служат инструментом для художников, обогащая их творческий процесс. Например, такие программы искусственного интеллекта, как DALL-E или MidJourney, могут создавать качественные изображения за короткое время.
2. **Реставрация:** Музеи и архивы используют нейронные сети для восстановления старинных произведений искусства. Например, это процессы воссоздания картин, у которых исчезли цвета или часть изображения утрачена.
3. **Анимация:** С помощью нейронных сетей есть возможность оживлять статические изображения или превращать их в анимацию.

4. Создание фотореалистичных изображений: В компьютерной графике нейронные сети становятся основным инструментом для создания реалистичных изображений и визуальных эффектов.

В изобразительном искусстве нейронные сети кардинально изменяют методы создания и обработки искусства. Художники и дизайнеры, используя эту технологию, покоряют новые границы креативности. Однако только в сочетании с человеческим эмоциональным и культурным подходом эта технология действительно обогащает и совершенствует искусство.

Сохранение культурного наследия: возможности цифровизации, восстановления и архивирования древних произведений искусства с помощью искусственного интеллекта и нейронных сетей значительно расширяются. Применение технологий ИИ в институтах искусства и культуры приводит к созданию интерактивных и персонализированных образовательных возможностей для студентов. Кроме того, нейронные сети выводят творческие процессы на новый уровень, что позволяет студентам еще больше развивать свои способности. Студенты осваивают навыки работы с искусственным интеллектом и нейронными сетями, становясь конкурентоспособными на современном рынке труда.

Заключение. Таким образом, в настоящее время можно прийти к выводу, что в сфере образования есть как положительные примеры использования нейронных сетей, так и отрицательные аспекты, для решения которых требуются время и опыт. Учитывая, что развитие не остановилось и искусственный интеллект уже применяется во многих областях жизни, применение нейронных сетей в образовательном процессе представляется перспективным направлением. Для дальнейшего совершенствования необходимо учитывать существующие недостатки, постепенно их адаптировать и устранять, а также обеспечивать активное развитие перечисленных преимуществ. Искусственный интеллект и нейронные сети имеют потенциал кардинально изменить образовательный процесс в институтах искусства и культуры. Эти технологии являются важным

инструментом для развития творческого потенциала студентов, повышения качества и эффективности образования. В будущем широкое внедрение этих технологий в образовательный процесс приведет к появлению новых инновационных подходов в сфере искусства и культуры.

Список литературы

1. Даниленко А. Использование искусственного интеллекта в художественном образовании. *international scientific and practical conference on the topic: "Priority areas for ensuring the continuity of fine art education: problems and solutions"*, 2023. Т. 1. № 01.
2. Хабибуллин И. Актуальность использования нейросетей в образовательных целях. И. Р. Хабибуллин, О. В. Азовцева, А. Д. Гареев. Текст: непосредственный. Молодой ученый, 2023. № 13 (460). – с-176-178. URL: <https://moluch.ru/archive/460/101127/> дата обращения: 04.01.25.
3. Ивченко А. Искусственный интеллект в сфере образования: плюсы и минусы. Вестник науки. 2023. Т. 4. № 12 (69). – с-685-689.
4. Тилляшайхова М., Самигова Г. Интернет-технологии в образовании Информатика: проблемы, методология, технологии. Информатика в образовании, 2018. – с-100-104.
5. Kurbanova A., Zufarova Z., Xudayberdiyev S., Tillashayxova M., Samigova G. The role of the software in the development of information and communicative competence of students of culture and art. *Journal of Pharmaceutical Negative Results*, 2022. – с-2741-2749.
6. Tillashayxova M. Ta'limda sun'iy intellektning o'rni. Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. Retrieved from <https://confpro.uz/index.php/conference/article/view/17>, 2025. (1). –99-109-b.

Saxobiddin Xudayberdiyev

Sultonov Bazar

O'zDSMI, "Axborot texnologiyalari"

kafedrasi dotsentlari

e-mail: sakho64@gmail.com

Tel: (94) 450 39 89, (93) 385 79 55

MUSIQALI TEATR AKTYORLIGI SAN'ATI YO'NALISHI TALABALARINI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada musiqali teatr aktyorligi san'ati talabalarini o'qitishda sun'iy intellektdan (SI) foydalanish va uning samaradorlik masalasi ko'rib chiqiladi. Sun'iy intellektdan (SI) foydalanish bu yo'nalish talabalari uchun o'zini ijodini namoyon qilish hamda ta'lim olish uchun yangi imkoniyatlar ochib beradi.*

Kalit so'zlar: *musiqali teatr aktyorligi, sun'iy intellekt, ta'lim tizimi, texnologiya, ta'lim yechimlari, innovatsiya.*

SE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING STUDENTS MAJORING IN MUSICAL THEATER ACTING

Abstract. *This article examines the use of artificial intelligence (AI) in teaching musical theatre acting students and its effectiveness. The use of artificial intelligence (AI) opens up new opportunities for students in this field to demonstrate their creativity and receive education.*

Keywords: *Musical theater acting, artificial intelligence, education system, technology, educational solutions, innovation.*

So'nggi yillarda sun'iy intellekt (SI) ta'lim, sog'liqni saqlash, moliya va san'at kabi ko'plab sohalariga shiddat bilan kirib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq inqilobiy o'zgarishlar ijodiy kasblar uchun, shuningdek, musiqiy teatr aktyorlari uchun yangi ufqlarni ochib berdi. Drama, musiqa va raqs san'ati elementlarini o'zida mujassam etgan bu san'at turi aktyorlardan yuksak mahorat va rang-barang ko'nikmalarni talab etadi. Shu o'rinda

sun'iy intellekt musiqali teatr aktyorlari o'quv jarayonini yanada samarali va moslashuvchan qilish orqali uni takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Texnologik taraqqiyot ta'limning yanada qulay va shaxsiylashtirilgan bo'lishiga olib keldi. Sun'iy intellekt har bir o'quvchi haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilishga, uning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga va individual o'rganish yo'llarini taklif qilishga qodir. Bu, ayniqsa, nafaqat vokal qobiliyatlarini, balki sahnaviy joziba, hissiy ifoda va jismoniy tayyorgarlikni ham rivojlantirishi kerak bo'lgan aktyorlar uchun juda muhimdir.

Ma'lumki, teatr sohasidagi ta'lim tizimi an'anaviy ravishda jamoaviy repetitsiyalar va mahorat darslariga asoslanadi. Lekin hamma talabalar ham umumiy topshiriqlarni bir xilda muvaffaqiyatli bajara olmaydilar. Sun'iy intellekt o'quv jarayonini individual ehtiyojlarga moslashtirish imkoniyatini taqdim etadi, bu esa har bir aktyorga o'ziga xos fazilatlarni rivojlantirish imkonini beradi. Masalan, sun'iy intellektga asoslangan maxsus algoritmlar aktyorlik mahoratining qaysi jihatlariga ko'proq e'tibor berish kerakligini aniqlashi va tegishli mashqlarni taklif qilishi mumkin.

An'anaviy ta'limdan farqli o'laroq, sun'iy intellekt virtual repetitorlar, ijrolarni tahlil qilish dasturlari, musiqa va sahna kontentini yaratish vositalari kabi yangi usul va vositalarni taklif etib ta'lim jarayonini sezilarli darajada boyitadi. Bu texnologiyalar nafaqat aktyorlarga o'z mahoratlarini oshirishga yordam beradi, balki ularni shakl va uslublar bilan tajriba o'tkazishga ilhomlantiradi, natijada noyob asarlar yaratilish imkoni tug'iladi.

Shunday qilib, musiqali teatr aktyorlarini o'qitishda sun'iy intellektidan foydalanish ta'lim va ijod uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Ushbu maqolada mazkur sohada sun'iy intellektni qo'llashning asosiy yo'nalishlari, shuningdek, uning aktyorlarni o'qitish va rivojlantirish jarayoniga ta'siri ko'rib chiqiladi. Biz texnologiyalar an'anaviy ta'lim yondashuvlarini qanday o'zgartirishi, ularni yanada interaktiv va samarali qilishi mumkinligini tahlil qilamiz.

Sun'iy intellekt taqdim etadigan shaxsga yo'naltirilgan ta'lim – bu har bir talabaning individual ehtiyojlari, qiziqishlari va qobiliyatlariga qaratilgan holda o'qitish usulidir [1]. Musiqali teatr aktyorlarini o'qitish kontekstida bu yondashuv,

ayniqsa, dolzarb bo'lib qoladi, chunki har bir shaxs o'ziga xos bo'lib, o'z salohiyatini maksimal darajada ochish uchun individual yondashuvni talab qiladi.

Sun'iy intellekt (SI) ta'limni yanada samarali va maqsadli qiladigan vositalar va usullarni taqdim etish orqali shaxsiylashtirish jarayonini sezilarli darajada yaxshilaydi. Sun'iy intellektning asosiy imkoniyatlaridan biri katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyatidir. Sun'iy intellektga asoslangan tizimlar aktyorlarning chiqishlarini, vokal qobiliyatlarini, hissiy ifoda darajasini va jismoniy tayyorgarligini baholay oladi. Masalan, algoritmlar nutq tezligi, intonatsiya, mimika va harakatlar kabi turli parametrlarni qayd etishi mumkin, bu esa talabalarga oid batafsil ma'lumotlarni yaratish imkonini beradi. Ushbu ma'lumotlar asosida har bir aktyorning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash mumkin bo'ladi.

Ma'lumotlar tahlilidan so'ng, sun'iy intellekt shaxsiy o'quv rejalarini tuzishda yordam berishi mumkin. Har bir aktyor o'zining joriy tayyorgarlik darajasi va maqsadlariga mos keladigan aniq mashqlar va materiallar bo'yicha tavsiyalar oladi. Misol uchun, agar aktyor muayyan vokal texnikasini o'zlashtirishda qiyinchilik sezsa, tizim uni o'rganishga qaratilgan maxsus topshiriqlarni taklif etishi mumkin. Bu mashg'ulot samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va aktyorlarga o'z ustida ishlashlari uchun imkoniyatlar yaratuvchi shaxsiylashtirilgan ta'limni namoyon etadi. Sun'iy intellektga asoslangan shaxsiylashtirilgan ta'lim o'qitish tezligi va uslubini tanlashda moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Aktyorlar o'zlari uchun qulay vaqtda shug'ullanishlari, shuningdek, eng qiziqarli yo'nalishlarni tanlashlari mumkin. Bu, ayniqsa, o'qishni ish yoki boshqa vazifalar bilan birga olib boradiganlar uchun foydalidir. SI aktyorning rivojlanishi va uning ehtiyojlaridagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda dasturni real vaqt rejimida moslashtirishi mumkin. Shaxsiylashtirilgan ta'lim, shuningdek, talabalarning motivatsiyasi va faolligini oshirishga yordam beradi. Aktyorlar o'quv dasturi ularning qiziqishlari va ehtiyojlariga mos kelishini ko'rganlarida, jarayon bilan ko'proq bog'liqlikni his qilishadi. Sun'iy intellekt ta'limni yanada qiziqarli qilish uchun yutuqlar va mukofotlar kabi o'yin elementlaridan foydalanishi mumkin. Bu, ayniqsa, hissiy faollik asosiy rol o'ynaydigan teatr sohasida muhimdir.

Shaxsiylashtirilgan ta'limning yana bir muhim jihati tezkor fikr-mulohaza olish imkoniyatidir. Sun'iy intellekt aktyorlarga topshiriqni bajarganidan so'ng

darhol tavsiyalar berishi va ularning ishini tahlil qilishi mumkin. Bu xatolarni tezda tuzatish va ko'nikmalarni oshirish imkonini beradi. Virtual yordamchilar kuniga 24 soat, haftasiga 7 kun ishlashi mumkin bo'lib, ular har qanday vaqtda dolzarb ma'lumotlar va yordam taqdim etadi [2].

Sun'iy intellektga asoslangan shaxsiylashtirilgan ta'lim musiqali teatr aktyorlarini o'qitish yondashuvini sezilarli darajada o'zgartiradigan kuchli vositadir. Individual tahlil, moslashuvchan o'quv rejalarini ishlab chiqish, egiluvchanlik va zudlik bilan fikr-mulohaza bildirish o'quv jarayonini yanada samarali va ilhomlantiradigan qiladi. Bunday innovatsiyalar tufayli aktyorlar o'z mahoratlarining yangi cho'qqilariga erishib, o'z salohiyatlarini namoyon etishlari va noyob iste'dodlarini rivojlantirishlari mumkin.

Sun'iy intellekt (SI) yordamida spektakllarni tahlil qilish musiqali teatr aktyorlarini o'qitishning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Zamonaviy texnologiyalar nafaqat spektakllarni yozib olish, balki ularni chuqur tahlil qilish imkonini beradi, bu esa tayyorgarlik sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi va aktyorlarga qimmatli fikr-mulohazalar olish imkonini beradi. Nutqlarni tahlil qilish uchun sun'iy intellektdan qanday foydalanish mumkinligini ko'rib chiqamiz [3].

Zamonaviy qurilmalar aktyorlarning chiqishlarini osonlikcha yuqori sifatda yozib olish imkonini beradi. Kamera va mikrofonlar yordamida aktyorlar o'zlarining repetitsiyalari va chiqishlarini yozib olishlari mumkin, shundan so'ng video tahlilga yuboriladi. Sun'iy intellekt tizimlari bu yozuvlarni qayta ishlab, rollarning bajarilishi haqidagi muhim ma'lumotlarni ajratib olishi mumkin. Sun'iy intellektning maxsus algoritmlari aktyorlarning ijro mahoratini, shu jumladan vokal texnikasi, xoreografiya va sahnada o'zini tutishini baholash imkoniga ega. Misol uchun, maxsus algoritmlar quyidagilarni tahlil qilishi mumkin:

- vokal ma'lumotlarini, ya'ni ovoz diapozoni, tembr, ohang va talaffuz aniqligini tahlil qiladi. Bu esa o'z navbatida aktyorning nafas olishi, artikulyatsiyasi va hissiyoti kabi yaxshilanishi kerak bo'lgan sohalarni aniqlash imkonini beradi.

- sahna harakati, ya'ni xoreografik elementlar va boshqa aktyorlar bilan o'zaro ta'sirini tahlil qiladi. Sun'iy intellekt aktyorning xoreografiyaga qanchalik rioya qilishini va sahnadagi sheriklari bilan qanday munosabatda bo'lishini baholay oladi [4].

Mimika va imo-ishoralar aktyorlik mahoratida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sun'iy intellekt aktyorning yuz ifodalari tahlili uchun yuzni aniqlash texnologiyalaridan foydalangan holda aktyorning his-tuyg'ularni qanchalik tabiiy va ishonchli ifodalayotganini aniqlash maqsadida yuz ifodalaridagi o'zgarishlarni qayd etadi. Bu esa aktyorlarga o'zlarining noverbal muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish hamda his-tuyg'ular va kayfiyatni yetkazish qobiliyatini takomillashtirish imkonini beradi.

Ovoz ma'lumotlarini tahlil qilish nafaqat texnik jihatlarni, balki hissiy bo'yoqlarni ham o'z ichiga oladi. Sun'iy intellekt quyidagilarni baholashi mumkin:

- tembr va dinamika: aktyor ifodalashga harakat qilayotgan his-tuyg'ularga qarab ovozning qanday o'zgarishini baholaydi;
- intonatsiya va ritm: aktyor dramatik ta'sir yaratish uchun to'xtamlar va urg'ulardan qay darajada foydalanishini baholaydi.

Bu ma'lumotlar aktyorlarga ularning ovozi tomoshabinlar tomonidan qanday qabul qilinishini va uni qanday yaxshilash mumkinligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Ijroni tahlil qilish uchun sun'iy intellektdan foydalanishning eng katta afzalliklaridan biri shundaki, aktyorlar o'z ijrolari haqidagi xolis fikr-mulohazalarga ega bo'ladilar. O'qituvchi yoki hamkasblarning subyektiv bahosidan farqli o'laroq, sun'iy intellekt tahlili ma'lumotlar va faktlarga asoslanadi. Bu aktyorlarga o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini yangi nuqtayi nazardan ko'rish va mahoratning o'ziga xos jihatlari ustida ishlash imkonini beradi. Bundan tashqari ijroni tahlil qilish musiqali teatr aktyorlarini o'qitish jarayonini sezilarli darajada yaxshilaydigan kuchli vosita bo'lib ham xizmat qiladi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda, aktyorlar o'z mahoratlarini xolis baholay oladilar, takomillashtirish uchun sohalarni aniqlay oladilar va o'z chiqishlarining sifatini oshirish ustida ishlaydilar. Bu nafaqat ularning kasbiy o'sishiga hissa qo'shadi, balki ijodiy o'zini namoyon etish darajasini kengaytiradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalariga asoslangan virtual repetitorlar musiqali teatr aktyorlarini o'qitishda muhim vositaga aylanmoqda. Bu tizimlar o'qitishga innovatsion yondashuvlarni taklif etib, aktyorlarga o'z mahoratlarini qulay va interaktiv tarzda rivojlantirish imkonini beradi. Virtual repetitorlar interfaol ta'lim

muhitini yaratish imkonini beruvchi texnologiyalardan foydalanadilar. Aktyorlar mashqlarni bajarish, tezkor fikr-mulohaza olish va o'z harakatlarini tuzatish orqali dastur bilan o'zaro aloqada bo'lishlari mumkin. Bu aktyor yolg'iz ishlasa ham, haqiqiy repetitsiya hissiyotini uyg'otadi.

Virtual repetitorlarning eng muhim afzalliklaridan biri ta'limni individuallashtirish imkoniyatidir. Sun'iy intellekt har bir aktyorning tayyorgarlik darajasi, istaklari va maqsadlari haqidagi ma'lumotlarni tahlil qila oladi. Bu ma'lumotlarga asoslanib, virtual repetitor har bir talabaning ehtiyojlariga mos keladigan shaxsiy mashg'ulotlar va mashqlarni taklif etishi mumkin. Virtual repetitorlar aktyorlarga istalgan vaqtda va istalgan joyda o'rganish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, o'qishni ish yoki boshqa majburiyatlar bilan birgalikda olib borayotgan kishilar uchun foydalidir. Aktyorlar mobil ilovalar yoki kompyuter dasturlaridan foydalanib, o'zlariga qulay tezlikda shug'ullanishlari mumkin. Bu o'rganish jarayonini yanada qulayroq va kamroq zo'riqishli qiladi [5].

Zamonaviy texnologiyalar virtual repetitorlarga turli sahnada yuz beradigan vaziyatlarni modellashtirish imkonini bermogda. Aktyorlar ularning harakatlari va his-tuyg'ulariga munosabat bildiradigan raqamli qahramonlar bilan o'zaro munosabatda bo'lishlari mumkin. Bu esa aktyorlik mahoratining muhim qismi hisoblangan improvizatsiya va sahnada o'zaro aloqa qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Virtual repetitorlar mashqlarni bajarish bo'yicha zudlik bilan fikr-mulohaza bildiradilar. Misol uchun, agar aktyor vokal topshiriqni bajarayotgan bo'lsa, tizim uning texnikasini baholab, uni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar beradilar. Bu esa aktyorlarga o'qituvchining bahosini kutmasdan, o'z xatolarini tezroq tuzatish va mahoratlarini oshirish imkonini beradi.

Hissiy ifodaviylik aktyorlik san'atining muhim jihati hisoblanadi. Virtual repetitorlar aktyorning yuz ifodalari va ovozi tahlil qilish uchun algoritmlardan foydalanib, hissiyotlarni yanada samarali yetkazish bo'yicha tavsiyalar berishlari mumkin. Bu aktyorlarga o'z tuyg'ularini ifodalash va tomoshabinlar bilan aloqa o'rnatish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Sun'iy intellektga asoslangan virtual repetitorlar musiqiy teatr aktyorlarini o'qitishda revolyutsion yondashuv hisoblanadi. Ular interaktiv, shaxsiylashtirilgan

va qulay ta'lim berish bilan birga, sahna vaziyatlarini modellash va zudlik bilan fikr-mulohaza olish imkoniyatini taqdim etadi. Bu texnologiyalar nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki uni yanada qiziqarli va ilhomlantiradigan qiladi. Kelajakda virtual repetitorlarning ta'lim jarayoniga yanada chuqurroq singib borishi va yangi avlod aktyorlarini tarbiyalashga katta hissa qo'shishi kutilmoqda.

Sun'iy intellekt mashinali o'rganish algoritmlari va generativ modellardan foydalanib, original musiqiy asarlar yaratishga qodir. Bunday tizimlar turli janrlarning xususiyatlari va uslubiy jihatlarini aniqlagan holda, katta hajmdagi musiqiy ma'lumotlarni tahlil qila oladi. Ushbu tahlil natijasida sun'iy intellekt musiqiy teatrlarda foydalanish mumkin bo'lgan yangi kuy, ohang va ritmlarni hosil qilishi mumkin. Bu esa bastakorlar va aktyorlarga yangi tovush olamlarini tajriba qilish, ijodlarini boyitish imkonini beradi. Bundan tashqari sun'iy intellekt yordamida teatr tomoshalari uchun ssenariylar ham yaratish mumkin. Mashhur pyesalar va ssenariylar matnlari asosida o'rgatilgan algoritmlar teatr san'atiga xos xususiyatlarni saqlab qolgan holda yangi syujetlar va muloqotlarni yaratishi mumkin. Bu esa noyob asarlar yaratish, aktyorlarni yangi mavzu va uslublarni o'rganishga undash imkoniyatlarini ochib beradi. Bundan tashqari, bunday texnologiyalar mavjud asarlarni moslashtirish, yangi talqinlar va yondashuvlarni taklif etishda yordam berishi mumkin.

Sun'iy intellekt xoreografiya yaratishda ham muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Algoritmlar raqqoslarning harakatlarini tahlil qilib, eng samarali va ifodali shakllarni aniqlay oladi. Tizim mavjud uslub va yo'nalishlar asosida yangi raqs ketma-ketliklarini yaratishi mumkin. Bu xoreograflar va aktyorlarga teatr tomoshalarini boyitadigan va ularni yanada vizual jihatdan jozibador qiladigan noyob raqs raqamlarini ishlab chiqish imkonini beradi [6].

Sun'iy intellektdan vizual effektlar va ssenografiya yaratishda ham foydalanish mumkin. Sun'iy intellekt texnologiyalari syujet va qahramonlarning hissiy holatiga moslasha oladigan o'ziga xos sahna yechimlarini ishlab chiqishga qodir. Bu dinamik fonlar, yorug'lik effektlari va hatto kengaytirilgan reallikni o'z ichiga oladi, bu esa teatr san'atini vizual idrok etish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Sun'iy intellekt yordamida tomoshabinlar syujet rivojiga ta'sir ko'rsatib, jarayonda ishtirok etadigan interaktiv teatr spektakllarini yaratish mumkin. Bunday texnologiyalar aktyorlarga tomoshabinlar bilan haqiqiy vaqtda muloqot qilish imkonini beradi, bu esa har bir chiqishni betakror qiladi. Bu ijod uchun yangi bosqichlarni ochib, aktyorlarga improvizatsiya va tomoshabinlar bilan o'zaro aloqa qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Sun'iy intellekt nafaqat yangi san'at shakllarini yaratadi, balki mavjudlarini ham boyitadi. An'anaviy musiqiy teatrlar o'z spektakllariga moslashuvchan musiqa, interaktiv ssenariylar va innovatsion xoreografik yechimlar kabi yangi elementlarni qo'shish uchun sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llashi mumkin. Bu janr ruhini saqlab qolgan holda zamonaviy yondashuvlarni joriy etish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt yordamida san'atning yangi shakllarini yaratish musiqali teatr aktyorlari uchun ko'plab imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Musiqiy asarlarni yaratish, ssenariylar yozish, innovatsion xoreografiya va interaktiv spektakllar aktyorlarga o'z mahoratlarini yangi yo'nalishlarda rivojlantirish va an'anaviy teatr chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Shunday qilib, sun'iy intellekt nafaqat ijodiy jarayonni boyitadi, balki kelajakda musiqiy teatrning qiyofasini o'zgartirishi mumkin bo'lgan yangi ifoda shakllarining rivojlanishiga ham hissa qo'shadi.

Sun'iy intellekt (SI) imkoniyati cheklangan shaxslar, shu jumladan aktyorlik mahoratini rivojlantirishga intilayotganlar uchun ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega. SI asosidagi maxsus ilovalar va texnologiyalar bunday talabalarning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashib, ularga ta'lim jarayonida boshqalar bilan teng ishtirok etish imkoniyatini ta'minlaydi. SI ta'lim olish imkoniyatlarini qanday yaxshilashga hissa qo'shishini batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Moslashuvchan ta'lim platformalari. Sun'iy intellektidan foydalanuvchi zamonaviy platformalar talabalarning shaxsiy ehtiyojlariga moslashtirilishi mumkin. Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun bu quyidagilarni anglatadi:

- Interfeys moslashuvi: Platformalar interfeys elementlarining shrifti, rang gammasi va o'lchamini o'zgartirish imkoniyatini taqdim etib, o'qishni yanada qulayroq qiladi.

- Interaktiv elementlar: Sun'iy intellekt ovozli buyruqlar, sensorli texnologiyalar va boshqa moslashuvchan kiritish usullarini birlashtiradi. Bu esa talabalarga, hatto jismoniy cheklovlariga ega bo'lsalar ham o'quv materiallari bilan samarali ishlash imkonini beradi.

Maxsus ta'lim ilovalari. Imkoniyati cheklangan insonlar uchun mo'ljallangan ilovalarni ishlab chiqish noyob ta'lim vositalarini yaratish imkonini beradi. Masalan, bunday ilovalarga quyidagilar kiritilishi mumkin:

- Subtitrlar va transkripsiyalar: Eshitish qobiliyati zaif bo'lgan talabalar uchun subtitrlar va matnli transkripsiyalar taqdim etiladi, bu esa ularga ma'lumotni boshqalar bilan teng darajada qabul qilish imkonini beradi.

- Ko'rgazmali va audiovizual materiallar: Ko'rish qobiliyati cheklangan talabalar uchun nutqni sintezlash texnologiyalari va o'quv mazmuni bilan o'zaro aloqada bo'lishga imkon beruvchi taktil interfeyslardan foydalanish mumkin.

Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (KR) orqali ta'lim berish. Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari imkoniyati cheklangan talabalar jarayonda faol ishtirok eta oladigan inklyuziv ta'lim muhitini yaratish imkonini beradi, ya'ni:

- Sahna vaziyatlarini imitatsiya qilish: VR talabalarga xavfsiz va nazorat qilinadigan muhitda sahnada o'zaro munosabatlarni mashq qilishga yordam beradi.

- Harakatlarni moslash: VR aktyorlarning harakatlarini tuzatish uchun qo'llanilishi mumkin, bu ularga jismoniy cheklovlarini hisobga olgan holda xoreografiya ustida yanada samaraliroq ishlash imkonini beradi.

Individual teskari aloqa. Sun'iy intellekt imkoniyati cheklangan talabalarning nutqlarini tahlil qilishi va ularga individual fikr-mulohaza bildirishi mumkin. Bu ayniqsa muhim, chunki talabalarga o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini tushunish, shuningdek, ko'nikmalarni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar olish imkonini beradi. Teskari aloqa idrok etish uchun qulay shaklda taqdim etilishi mumkin, bu esa o'quv jarayonini yanada qulayroq qiladi.

Jamiyat qo'llab-quvvatlashi. Imkoniyati cheklangan insonlarni qo'llab-quvvatlovchi onlayn hamjamiyatlar va platformalarni yaratish tajriba va g'oyalar almashinuvini rag'batlantirishi mumkin. Sun'iy intellekt bunday hamjamiyatlarda moderatorlik qilishda yordam berishi, ishtirokchilar uchun xavfsizlik va qo'llab-

quvvatlashni ta'minlashi mumkin. Bu talabalar o'z yutuqlari bilan o'rtoqlashishlari va qo'llab-quvvat olishlari mumkin bo'lgan inklyuziv muhitni yaratadi.

Xabardorlikni oshirish. Ta'lim jarayonida sun'iy intellektdan foydalanish imkoniyati cheklangan shaxslarning ehtiyojlari to'g'risidagi xabardorlikni oshirishga ham yordam berishi mumkin. Bu teatr muhitida ko'proq inklyuzivlikka olib kelishi va bunday talabalarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan yangi dasturlar hamda tashabbuslarni ishlab chiqishni rag'batlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Sun'iy intellekt nogironligi bo'lgan shaxslar uchun aktyorlik mahorati sohasida ta'lim olish imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi. Moslashuvchan platformalar, maxsus ilovalar, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari, individual fikr-mulohazalar va hamjamiyatni qo'llab-quvvatlash inklyuziv ta'lim muhitini yaratadi. Bu talabalarga o'z ko'nikmalarini rivojlantirish va ijodiy jarayonda ishtirok etish imkonini beradi, bu esa nafaqat ularning shaxsiy tajribasini, balki butun teatr sanoatini boyitadi [6].

Musiqali teatr aktyorlarini o'qitishda sun'iy intellektni qo'llash ta'lim va ijod uchun yangi ufqlarni ochadi. Shaxsiy yondashuvlardan foydalanish, ma'ruzalarni tahlil qilish, virtual repetitorlar va san'atning yangi shakllarini yaratish nafaqat ta'lim jarayonini yanada samarali, balki ancha qiziqarli qiladi.

Sun'iy intellekt yordamida aktyorlar o'z mahoratlarini rivojlantirish, individual ehtiyojlarga moslashish va yangi ijodiy yo'nalishlarni o'rganishga yordam beradigan noyob vositalarga ega bo'ladilar. Ushbu texnologiyalar talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi, shuningdek, o'sish uchun zarur bo'lgan obyektiv fikr-mulohazalarni ta'minlaydi.

Kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalari yanada rivojlanishi kutilmoqda, bu esa aktyorlik san'ati yo'nalishi talabalarini o'qitishda yangidan yangi innovatsion usullarni taqdim etadi. Biz ta'lim jarayoniga integratsiya qilinadigan, barcha ishtirokchilar uchun yanada inklyuziv va ilhomlantiruvchi muhit yaratishga hissa qo'shadigan yangi usullar va vositalarning paydo bo'lishini kutishimiz mumkin. Sun'iy intellekt, shubhasiz, musiqiy teatr yo'nalishi talabalarini o'qitishda muhim vositaga aylanadi, o'zini namoyon qilish va ijodiy o'sish uchun yangi imkoniyatlar ochib beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Брувер А. Обучение театру с помощью. III: Инноватсии в образовании. Журнал театроведения. 2022. Т. 74. № 2. – с-150–168.
2. Пере М. Будущее образования в исполнительских искусствах: Адаптация к новым технологиям. Журнал исследования в области искусств. 2020. Т. 12. № 3. – с-45–62.
3. Салливан К. Виртуальная реальность и театральное образование: Новые горизонты для обучения. Театр и дизайн представлений. 2021. Т. 7. № 1. – с-23–37.
4. Грем Ж. Интерактивные технологии и будущее театра. Искусства и технологии. 2019. Т. 5. № 4. – с-67–79.
5. Гонг Ю., Ху Ю. Персонализация на основе в образовании искусств: Улучшение учебного опыта. Международный журнал художественного образования. 2021. Т. 10. № 2. – с-89–102.
6. Чжоу Х. Доступность в искусстве: Как трансформирует возможности для исполнителей с ограниченными возможностями. Журнал инклюзивных искусств. 2022. Т. 15. № 1. – с-12–25.

Robiya Tursunmetova

*Senior teacher of "Art Science and culturology",
Art Science PhD, Head of International cooperation department
Uzbekistan State institute of arts and culture
e-mail: ismatullaevrobiya@gmail.com*

MODERN METHODS OF CHARACTER CREATION IN FILM ART

Abstract. *In this article the issue of character, which is the driving force of the film, and is an example of cinema art, is discussed. Also, the theoretical approaches to the methods of creating characters in the modern film processes are analyzed.*

Keywords. *Cinematography, film, character, character creation, image, type, hero.*

KINO SAN'ATDA OBRAZ YARATISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kino asarining harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan obraz masalasi va uning kino san'ati namunasi sifatida tutgan o'rni muhokama qilinadi. Shuningdek, zamonaviy kino jarayonlarida obraz yaratish usullariga oid nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *kinematografiya, kino, obraz, obraz yaratish, tasvir, tipaj, qahramon.*

Character is the driving force of a work, whether in drama, theater or cinema. After all, the role of the character created by the author in clearly showing the genre and essence of the work is incomparable. Since ancient times, there have been attempts to give a clear definition of the word "character" and to understand the true essence of this concept. In particular, Aristotle, the founder of the theory of drama, defines it as follows: "Character is the orientation of the will". In the books of V.Volkenstein, it is defined that "character is a specific form of human dynamics, which is a combination of emotions, will and mind" [5]. At the same time, he emphasized that character is a psychological concept. According to the Belarusian

art critic O.Nechai, "Character (or image-character) is a psychologically depicted hero, a film character with a unique individuality" [5].

In dramaturgy, special attention is paid to the creation of an artistic character. After all, he appears as the person who organizes the dramatic action and initiates all the events. At this point, it is necessary to emphasize Aristotle's requirement for character: "First and foremost: the hero must be noble. Because a person has a character if he follows some goal in his words and actions. Second, the characters must be unique, that is, a character can be brave, but because strength and courage are not characteristic of a woman's nature, she does not deserve this trait. However, there are factors that negate this definition, that is, the images of warrior and brave women like Joan of Arc, Thomaris completely deny it. Thirdly, the characters should be real and lifelike. Fourth, the characters must be consistent. If there is timeliness in this situation, then timeliness must also be consistent. The main thing is that characters should be built on the basis of logic [6]. At this point, it is worth recalling S. Spielberg's film "Terminal". In this film, all the events develop around Viktor Navorsky, played by Tom Hanks, and most importantly, Victor himself serves as the driving force of the film.

Regardless of the genre of the work and how interesting the events of the plot are, only a natural and truthful character can have a stronger impact on the viewer. In this regard, the opinions expressed by the American dramatist and theater critic E. Bentley are significant: It has been a long time since critics praised the playwright for a successful plot. Now they praise the playwright for the characters created by him, and the characters for being "like real people" and for instilling "belief that such people exist in life" [7]. In order for the viewer to care about the fate of the hero of the work, he must have confidence in the character. And in order for trust to appear, it is important that the viewer sees his own reflection in the character or the image of those around him. So, in order to create a character x, it is not necessary to copy life exactly, it appears as a product of artistic research of life. An important feature that defines the character is the individuality of the hero.

Critic E. Bentley in his book “Life of the Drama” bases the above comments on the opinions of the English writer, screenwriter, literary critic E.M. Forster: “Forster calls individual characters “massive” and typical characters “flat”, here he emphasizes that he prefers the first of them, because they react to new events, live like real people, and speak naturally [5].

The director and screenwriter A.Tarkovsky emphasizes that the character in cinema is completely different from that in literature, theater and other forms of art: If the human character begins to be developed in cinematography through the medium of literature, nothing usually comes out of it... It becomes literature sealed on film. Even if we try to develop the characters in the way that belongs to the traditional theater, nothing will come of it. Everything looks very fake, schematic. Therefore, the cinema should have its own style of expression [5]. The main thing in this is the vital expression of the character. It is concluded that some films or other works of art are far from life. In fact, any kind of art studies a person and his psyche.

By vividly and consistently revealing the concrete relationships of people with life, the characters created come out thorough and complete. In addition, one of the main ways to create a character is to express it in a comprehensive and colorful way, to describe the changes in the development of his spiritual life in a broad way.

Playwright or screenwriter, director creates character in different ways. By confronting him with other people by directly participating in the happening events, even though he is not directly visible on the stage, telling the story of his actions and deeds, describing his appearance, actions, characteristics through other people or giving them in remarks, showing his past activities. characters are created with such means.

In order for a character to be an image in a movie, it is not necessary to participate in the work from the beginning to the end, the main factor is the influence and power of the character, the burden.

The unity of feeling and thought is the source that reveals the true essence of art and ensures its inner organic integrity. All this allows to fully reveal the richness of the content of the work, the thoroughness of the characters.

It should be noted that the playwright or screenwriter is not limited to showing the behavior and actions of his characters, but also enriches the inner-world of his characters by referring to what he could not do, could do, but did not do or was late to do.

The “Rule of Fours” was developed, combining all the knowledge and skills of modern cinematography and screenwriting skills [5]. Many modern screenwriters and theoreticians, in particular, S.Field, A.Molchanov and others, mention this in their theoretical books. They contain the laws of creating a bright, unique and original character, the hero.

The methods of the “Rule of Fours” are made up of the image of the hero, aspects of the image, methods of describing characters, and an understandable hero.

The relationship between character and image is similar to the relationship between plot and fable. One cannot exist without the other, but the plot is a more complete concept.

“The image of the hero of the work” is a portrait of the hero - it can be in a way that fits the character or in a way that is out of proportion; the world of things - the environment, space and existing details in which the hero lives; interactions - the attitude of other characters to him; author's attitude is the author's opinion about his character. If these components are used in script writing, it will be possible to create a fully mature movie character.

Aspects of the image consist of how the hero knows or does not know himself, how he/she is known in his family (relatives), and how he/she is known in society (friends, colleagues).

Before even starting to write the plot, it is necessary to clearly develop the character of the hero.

In the methods of portraying characters, it is thought about how to show the character of the hero on the screen. There are also different ways to do this:

gradually revealing the character: new facets and aspects of the hero's character are revealed;

character development, fading and formation;

a random twist, a sudden change in the character of the hero;
the harmony of character development and sudden changes.

The fourth in the Rule of Four is an understandable hero in US cinematic terms.

In many dramaturgical textbooks, the character's relationship with the audience is a key feature. In fact, every moviegoer should want to be exactly like the character in the movie.

1. A character must have a purpose.

For example, the goal of Kozivoi in the film “Man” (dir. Yu. Rozikov, 2004) is to protect his family.

Therefore, the correct setting of the goal serves to create a clear hero.

2. A hero must have a secret.

Kozivoy's secret is his protectiveness and masculine pride.

So, although the level of importance of this aspect is not very high, it reveals the character of the hero more deeply.

3. A character must have a flaw.

Including Kozivoy young – This causes the audience to warm to him and justify any childish behavior.

So, an unrelieved character is boring and also instills self-doubt.

4. The hero must have “talent”.

For example, Ko'zivoy's talent is his innocence, seeing life in bright colors and without ugliness.

So talent makes a character unique. At the same time, talent should be important, as a result of which identity is created through the identity of the hero. In this situation, the teenage boy appears as a real national hero.

In the process of studying this “rule of four”, it is possible to create a work by choosing one of the available methods at the same time or individually. The main thing is to make the hero alive, with his own character and his own voice. Later, it is the characters themselves who show the author what the next behavior should be.

Based on these seemingly simple rules, it is possible to create a well-thought-out character, as well as a memorable hero. Applying this experience not only in world cinematography, but also in Uzbek cinema is not without purpose. After all, the basis of all behavior is a person and his character. In modern Uzbek cinema, research is also being conducted to create a contemporary hero. It is the main task to create a character that is in tune with the times, has its own flaws, doubts, and qualities that serve as an example. Not only does film have a mass audience, but it is also a powerful media medium.

Used literature

1. Aristotle. *Poetics*. – Tashkent: New age generation, 2011.
2. Volkenstein V. *Dramaturgy*. – Moscow: Federation, 1929.
3. Bentley E. *Life of the Drama*. – Moscow: Iris-Press, 2004.
4. Nechay O. *Osnov y kinoiskusstva*. – Moscow: Prosveshchenie. 1989.
5. Tarkovsky A. *Directed by Ur Oki . Uchebnoe posobie*. – Moscow: IPTK “Logos”. 1992.
6. <http://artgang.ru/122-pravila-sozdaniya-geroya.html>

Dilyoraxon Kavilova

*O'zDSMI "Vokal" kafedrası o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
e-mail:dilyorakavilova@gmail.com*

TALABALARDA MUSIQIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHDA IJODNING O'RNI XUSUSIDA

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada talabalarda musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirishda ijodning o'rni haqida fikr-mulohazalar keltirilgan. Ijodkorlik talabalarda musiqiy tafakkur, izlanish va ijodiy malakalarni o'stirishi yoritilgan. Ijod va ijodkorlik tushunchalarining bir qancha olimlar tomonidan tadqiq etilganligi bayon etilgan. Musiqaning bir necha turlari xususida fikr yuritilgan.*

***Kalit so'zlar:** musiqa, qobiliyat, ijod, musiqiy tafakkur, pedagogika, madaniyat, ma'rifat, uzluksiz ta'lim.*

THE ROLE OF CREATIVITY IN THE DEVELOPMENT OF MUSICAL ABILITIES IN STUDENTS

***Abstract.** This article presents a review of the role of creativity in the development of musical abilities in students. It shows the impact of creativity on the development of students' musical thinking, research and creative skills. It is argued that the concepts of creativity and creativity have been studied by several scientists. Several types of music are considered separately.*

***Keywords:** music, abilities, creativity, musical thinking, pedagogy, culture, education, continuous education.*

Yangilanayotgan O'zbekiston taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy sohalarida amalga oshirilayotgan modernizatsiyalash jarayonlari uzluksiz ta'lim tizimiga bevosita ta'sirini ko'rsatib, o'z navbatida zamonaviy ta'lim muhitining muhim tavsifi hamda shaxs iqtidori va mahoratini yuzaga chiqarish, talabalarning ijodkorlik faoliyatiga alohida e'tibor qaratgan holda takomillashtirish, uning tarkibiy qismlari funksional va kontseptual muammolari yechimini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Kundan kunga yangi innovatsion g'oyalar, pedagogik texnologiyalar, usullar, metodlar odimlab bormoqda. Sohani zamon bilan hamnafas holatdaligini ta'minlash – biz mutaxassislarning vazifasi hisoblanadi.

Bugungi kunda jahonda ta'limga kompetentli yondashuv asosida bitiruvchilarning raqobatbardoshligini oshirish, pedagog kadrlarning musiqiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish orqali ijodiy ta'lim jarayonining zamonaviy metodik ta'minotini yaratish, talabalarda kasbiy faoliyat sohalariga yo'naltirilgan ta'limni rivojlantirish, shuningdek, oliy ta'limning ta'lim sifatini ta'minlash jarayonidagi ijtimoiy rolini oshirish masalalari dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida tadqiq etilmoqda.

Yoshlar o'rtasida madaniyat va san'at asarlariga bo'lgan qiziqishni oshirish, ajdodlarimizdan me'ros bo'lib kelayotgan an'analarni targ'ib qilish, yosh iqtidorli ijodkorlarni vatanga muhabbat, mustaqillik g'oyalariga sadoqat va fidoyilik ruhida tarbiyalashga xizmat qiluvchi san'at turlarini yaratish hamda talabalarda musiqiy-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish biz mutaxassislarining va pedagoglarning asosiy vazifamizdir.

Ijodkorlik talabalarda musiqiy tafakkur, izlanish va ijodiy malakalarni o'stirib borish uchun katta ahamiyatga ega. Hozirda o'sib ulg'ayayotgan yoshlarimiz orasida ham har tomonlama mukammal, yetuk, qobiliyatli ijodkorlar yo'q emas. Musiqa ijodkorligi sohasida ko'plab yoshlarimiz tahsil olib, keyinchalik musiqa pedagogikasi sohasida o'z faoliyatlarini davom ettirib kelmoqdalar. Qalbida musiqaga mehri bo'lgan insonlardan hech qachon yomonlik chiqmaydi. Ijodkor o'zi kim? Ijodkor bu – “yaratish”, “vujudga keltirish”, ya'ni, “ijod etuvchi”, “yuzaga keltiruvchi” degan ma'nolarni anglatadi.

Yosh avlodni yuksak madaniyatli, estetik didi yuqori darajada rivojlangan komil insonlar qilib tarbiyalashda musiqa ta'limining ahamiyati va o'rni beqiyosdir. Musiqa san'atimiz bu borada katta imkoniyatlarga egadir. Kelajagimiz bo'lgan bugungi kun yoshlarining badiiy va estetik tarbiyalashni takomillashtirish, ularda musiqiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish musiqa va san'at maktablari, umumta'lim maktablar, akademik litsey, kollej va texnikumlar oldiga qo'yilgan muhim vazifalardan biri ekanligidan dalolat beradi.

Mamlakatimizning musiqa san'ati o'zining chuqur ildiziga ega. Mustaqillik paytida turli uslubdagi ijrochilik xalqimiz orasida turli ko'rinishda yoyilgan. Bu

yo'nalishda kichkintoy bolajonlardan tortib yoshi ulug' insonlargacha faol ishtirok etib kelishmoqda. Jamiyat taraqqiyoti yo'lidagi inson farovonligini ta'lim-tarbiyasiz tasavvur qilish juda qiyin. Musiqa ta'limi insonlarni bir muncha tarbiyalaydi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Negaki, yaxshi musiqiy asar insonlarni yaxshilikka, ezgulikka, hamjihatlik va birdamlik bilan hamnafas yashashga undaydi.

Musiqa ta'limida ta'lim va tarbiyani uzviy holda olib borish mumkin. Xalqni insoniylikka, mehr-muhabbatga yetaklaydi va yurtimiz tinchligini ta'minlashda ham o'z hissasini qo'shadi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Hozirgi kunga kelib, musiqaning bir necha turlari va janrlari mavjud. Hattoki, ular alohida-alohida san'at turlari sifatida ajralib chiqqan va rivojlanib kelmoqda. Yosh avlodga shunday imkoniyatlar berilayotgan ekan, undan oqilona foydalanish va ishonchni oqlash zarur. Musiqa ta'limi gurkirab rivojlanishi biz pedagoglarning qo'lida.

Inson shaxsini har tomonlama uyg'un kamolotini ta'minlashda san'atning, xususan, musiqaning ahamiyati katta. San'at asarlari vositasida kishining badiiy dunyoqarashi kengayib, ma'naviyati shakllanadi. Ma'naviyatni shakllantirish davrning muhim vazifasi, uni hal etish nihoyatda dolzarbdir. Musiqa ta'limi vositasida musiqa madaniyatini, inson ma'naviyatini shakllantirishni izchil amalga oshirishda ta'lim maskanlarining roli juda katta.

Keyingi yillarda musiqa ta'limini yanada takomillashtirish, talabalarda musiqa, ijod va qobiliyatlarni rivojlantirish muammolariga bag'ishlangan qator darsliklar, ilmiy tadqiqotlar, uslubiy risolalar, o'quv dasturlar va qo'llanmalar yaratildi va yaratilmoqda. Bunda sohaning yetuk mutaxassislaridan jahonda L.Burbo, S.L.Frank, V.A.Engelgardt, MDH olimlaridan Ye.Ya.Basin, N.A.Berdyaev, S.I.Bugrova, I.N.Efimova, A.M.Korshunov, o'zbek olimlaridan A.R.Aripdjanova, N.A.Baxritdinova, O.A.Vasilchenko, D.F.Jalolova, G.N.Ibragimova, S.S.Malikova, Q.T.Mirzayev, S.Rasuli, A.X.Xakimova, N.S.Sharafiyeva, Ch.T.Shokirova, B.V.Shomaxmudova, D.B.Yakubjanova, R.Qodirovlar bir qator izlanishlar olib borganlar. Biroq oliy ta'lim muassasalari talabalarida yetuk ijodkorlik to'liq rivojlangan deya olmaymiz.

L.Burboning “Эмоции, чувства и прощение” kitobida “Ijodiy qobiliyat insonlarga kerakli bo‘lgan qandaydir yangilikni ochish yoki yaratish demakdir. Ilohiy ne‘mat esa qobiliyat, iste‘dod, daholikni tasodifan yuzaga keltiruvchi transtsendental hodisa, ilohiy ne‘mat, ya’ni bu – “Xudo bergan” tuhfadir, – deb ta’riflanadi [1].

S.L.Frank “Har qanday inson u yoki bu darajada yaratuvchidir. Borliqning har qayerida ijod mavjud. Agar u insonning ichki muhitidan kelib chiqsa, har qanday hunarmand muhabbat va did bilan ishlaydigan bo‘ladi, ishga o‘z shaxsini qo‘shayotgan ma’noda ilhomlanib, yangi ijod namunalarini yaratadi [2].

V.A.Engelgardtning fikricha, “Ijod – san’atning mohiyati. U xuddi shu darajada fanning ham mohiyati hisoblanadi. Har ikki holatda ham insonning yaratish, ya’ni o‘zligini namoyon qilish qobiliyati muhim. Ilmiy kashfiyot xuddi san’at kabi, ijodkorning muayyan xususiyatlarini o‘zida saqlab qoladi va keyingi hayoti davomida butun insoniyat boyligiga aylanadi” [3].

Y.Y.Basin “Творчество и эмпатия” nomli maqolasida “Ilmiy ijod shaxsning muhim belgisi – ratsional ko‘rish va faoliyatining namoyon bo‘lish shaklidir. Bu shunchaki hissiy qabul qilish yoki intellektual faoliyat emas, balki dunyoni shunday ko‘rishki, unda hissiyotlar, aql, tuyg‘ular uzviy jihatdan uyg‘unlashgan tarzda aks etadi”, – degan fikrni bildirgan [4].

N.A.Berdyayevning ta’kidlashicha, ijodning asosiy xususiyati – erkinlikdan iborat. Uning falsafasidagi o‘ziga xoslik eng avvalo, u ijodga borliqni emas, erkinlikni asos qilib olgan [5].

S.I.Bugrova “Ilmiy ijod insonning bevosita hayotiy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, unga ko‘proq obyektivlik va tizimlilik xosdir”, – deya ta’kidlagan [6].

“Ijod bu – hayot mazmuni va haqiqatini izlash haqidagi o‘y”, – deydi I.N.Yefimova [7].

“Ijod bu subyektning obyekt bilan o‘zaro faol harakatidir. Bu jarayonda subyekt maqsadga yo‘naltirilgan holda atrof-olamni o‘zgartirib, obyektiv qonuniyatlar talabiga ko‘ra, yangi ijtimoiy ahamiyatdagi olamni yaratadi. Atrof-olamga ta’sir qilib, subyekt ham o‘z-o‘zini o‘zgartiradi”, – deydi A.M.Korshunov

[8]. Talabalarining musiqiy-ijodiy rivojlanishlari uchun pedagog o'zining ish faoliyatiga sidqidildan yondashib, darslarni yuksak metodik darajada o'tilishini ta'minlashi lozim. Dars pedagogdan katta irodaviy kuch, izlanish, hozirjavoblik hamda turli pedagogik vaziyatlarga tezda munosabat bildirishini talab etadi. Samarasiz va omadsiz dars, kamchiliklar uzoq vaqt pedagogga orom, halovat bermaydi, ortga nazar solib uning sabablarini qidirishga ehtiyoj sezadi.

Shu masalada G.G.Azizova o'z tadqiqotlari natijasi sifatida quyidagi fikrlarni bildiradi: "O'qitish jarayonini mutlaqo innovatsion omilsiz tashkil etib bo'lmaydi. Xorijdagi samarali metodlarni o'rganish va ular asosida o'qituvchining innovatsion pedagogik faoliyatini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, mamlakatimizda o'qitishning yangi sifat o'zgarishlarini amalga oshirish bosqichida talaba yoshlarni raqobatbardosh mutaxassislar sifatida mamlakat iqtisodiyotini o'stirishga maqsadli tayyorlash bugungi kunning asosiy talabidir".

A.Azizqulov o'z tadqiqotida "Ijod insonni yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratishga qaratilgan murakkab ruhiy-ma'naviy faoliyatdir. Inson tomonidan tabiiy borliqni o'zlashtirish va o'zgartirish faoliyati faqat ijodiy yondashuv natijasida sodir bo'ladi. Aynan, ijodkorlik faoliyati orqali inson tabiatdan ajralib chiqdi va uni o'ziga bo'ysundirdi", – deya ta'kidlaydi.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarida musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirishda ularni har tomonlama, ham ma'naviy, ham madaniy, ham musiqiy bilimlar ruhida tarbiyalashimiz, ularni kelajakda yetuk mutaxassis va ijodkor pedagog bo'lib yetishishlarini ta'minlamog'imiz darkor. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirishda barcha sohani mukammal tarzda o'zlashtirishlari va o'z faoliyatlari davomida qo'llay olishlariga yetarlicha imkoniyat yaratib berish lozim.

Hozirda mamlakatimizda fan va ta'lim sohasida chuqur islohotlar olib borilmoqda. Ushbu imkoniyatlardan samarali va unumli foydalanib, sohaning yetuk mutaxassislari bo'lib yetishmog'imiz zarur.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Бурбо Л. Эмоции, чувства и прощение. – Москва: ИД «София», 2007. –с-144.
2. Франк С. Реальность и человек. Мыслители XX века. – Москва: Республика, 1997. –с-294 .
3. Энгелгардт В. Познание явлений жизни. (Сер. Наука, мировоззрение, жизнь) – Москва: Азбука-классика. 2009. –с-210.
4. Басин Е. Творчество и эмпатия. 1987/2. –с-54.
5. Бердяев Н. Самопознание. – Москва: Книга, 1991. –с-56-57.
6. Бугрова С., Столович Л. Жизнь творчество человек: функции художественной деятельности. – Москва: Политиздат, 1985 (1987, 5,). –с-172.
7. Shermuxamedova N. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent, 2020. – 114-b.
8. Kavilova D. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida musiqiy-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish. Diss.ped.fan.fal.dok. – 88-b.

Gulandom Samigova

доцент кафедры «Информационные технологии»
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана
e-mail: s.gulandom1975@mail.ru

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА И ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ С ПОМОЩЬЮ МУЛТИМЕДИИ

Аннотация. В статье рассматриваются преимущества использования мультимедийных средств в образовательном процессе. Кроме того, анализируются характеристики, цели и принципы эффективности мультимедийных средств.

Ключевые слова: современные технологии, мультимедийные ресурсы, компьютерные инструменты, мультимедийная инженерия, хранилище данных.

IMPROVING THE QUALITY AND EFFICIENCY OF EDUCATION WITH THE HELP OF MULTIMEDIA

Abstract. The article discusses the advantages of using multimedia in the educational process. In addition, the characteristics, goals and principles of the effectiveness of multimedia are analyzed.

Keywords: modern technologies, multimedia resources, computer tools, multimedia engineering, data storage.

Одной из главных целей современного образования является повышение эффективности обучения и совершенствование системы образования с внедрением в современную систему образования высококачественных технологий, использованием электронных ресурсов, масштабным внедрением информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс. Сочетание науки и инноваций в образовании позволяет донести предмет до учащихся в полной мере и наглядно в ходе обучения информационным технологиям. В процессе обучения естественным наукам имеется возможность создания электронных учебных курсов с использованием различных инновационных образовательных технологий.

Создание нового Узбекистана – это не просто пожелание, субъективное явление, а объективная необходимость, имеющая глубокие исторические основания, продиктованная современной политико-правовой, социально-

экономической, духовно-просветительской ситуацией в нашей стране, созвучная многовековым чаяниям нашего народа, полностью отвечающая его национальным интересам. В этой связи мы должны задействовать все знания и компетентность, силы и возможности членов нашего общества, а также вес наш энтузиазм и мужество, которые являются главной движущей силой наших реформ. Только тогда Новый Узбекистан станет процветающей и благополучной страной с мощным потенциалом, достойной репутацией в мире [1].

В Республике Узбекистан считается актуальным вопрос определения приоритетных направлений системного реформирования среднего и внешкольного образования, вывода духовно-нравственного и интеллектуального развития подрастающего молодого поколения на новый качественный уровень, внедрения в образовательный процесс инновационных форм и методов обучения [2].

В современную эпоху, когда с каждым днем развиваются новые инновационные технологии и стремительно набирает обороты процесс информатизации, в нашей стране особое внимание уделяется организации и использованию информационных ресурсов в образовании. В частности, Указ Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2019 года № УП-5847 «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года» создают основу для индивидуализации образовательных процессов на основе цифровых технологий, развития сервисов дистанционного обучения, широкого внедрения в практику технологий вебинаров, онлайн, «смешанного обучения», «перевернутого класса».

Современные информационные технологии считаются одним из важнейших факторов, влияющих на развитие нашего общества. В настоящее время развивающиеся мультимедийные технологии присутствуют на разных этапах развития человечества и занимают ведущую роль в современном информационном обществе. Сегодня назрела необходимость разработки мер по широкому внедрению передовых педагогических информационно-коммуникационных технологий. В настоящее время многие компании и

фирмы используют различные компьютерные технологии для проведения семинаров, совещаний, тренингов и других мероприятий. Все больше используются мультимедийные технологии, позволяющие сделать информацию содержательной, запоминающейся и интересной.

Мультимедиа – это интеграция нескольких средств представления информации в единую систему. Под мультимедиа обычно понимают интеграцию средств представления информации, таких как текст, звук, графика, анимация, видео и пространственное моделирование в компьютерную систему.

Интерес к мультимедийным технологиям связан с именем американского ученого-компьютерщика и бизнесмена Билла Гейтса. К 1980-м годам он создал программный продукт под названием «Национальная художественная галерея. Лондон». Эта мультимедийная программа использует базы данных музея. В нем показаны различные носители информации – изображение, звук, анимация, гипертекстовая система [3].

Эта мультимедийная программа охватывает три основных принципа мультимедиа.

- Описывает информацию несколькими способами, которыми человек может ее воспринять. (множественная и медиа-среда);
- Со стороны пользователя – применяют собственные независимые методы, не выходя за рамки программы, на основе самостоятельного поиска;
- Использование средств навигации и дизайна интерфейса.

Мультимедийная инженерия – это процесс определения интерфейса и возможностей мультимедийного программного продукта на основе требований пользователя. Мультимедийная инженерия позволяет использовать несколько способов представления информации одновременно: текст, графику, анимацию, видео и аудио.

Важнейшей особенностью мультимедиа является его способность оказывать влияние на пользователя при взаимодействии с информационной средой. Основная цель мультимедийных технологий – создание программных средств со звуком, видео, анимацией и другими визуальными эффектами [4].

В этом случае мультимедийные программные продукты включают в себя интерактивные интерфейсы и механизмы управления. Кроме того, мультимедийные технологии позволяют пользователю самостоятельно заниматься дизайном, а также создавать статичные (неподвижные) и динамические (движущиеся) изображения, а также распространять результаты своего творческого труда во внешнюю среду через каналы связи.

К основным преимуществам и особенностям мультимедийных технологий можно отнести следующее:

- возможность хранения большого объема различной информации на одном носителе данных (около 20 томов текста, 2000 и более высококачественных изображений, 30-45 минут видеозаписей, 7 часов звуковой информации);
- возможность увеличения изображения или отдельных его фрагментов на экране. (режим - увеличительное стекло). Изображение можно увеличить до 20 раз, сохранив качество. Эту возможность можно использовать для представления исторических документов и произведений искусства;
- сравнение изображений и их обработка с использованием различных программных средств;
- использование видеофрагментов и эффектов из фильмов и видеокассет;
- Включение хранилища данных в содержимое диска, методы обработки изображений и возможности анимации;
- возможность подключения к Интернету;
- различные текстовые, графические и звуковые редакторы, а также умение работать с картографическими данными;
- автоматически создавать общий обзор программного продукта (слайд-шоу) или руководство с анимацией и звуком.

В настоящее время мультимедийные технологии используются в различных областях человеческой деятельности: бизнесе, образовании, медицине и других. Для создания мультимедийной продукции в данных областях деятельности существует широкий спектр программных продуктов. Некоторые из них предназначены для работы с отдельными компонентами

мультимедиа. Мультимедийные технологии могут использоваться обычными пользователями для различных целей. Они следующие:

- В образовательных программах – это могут быть различные графические анимации, электронные учебники, электронные книги, электронные обучающие приложения в процессе обучения;
- Энциклопедии – это использование различных мультимедийных приложений для объяснения термина или приложения;
- Ссылки – предоставление информации в различных формах и облегчение ее понимания;
- Графические пакеты – программы, позволяющие работать в различных графических приложениях;
- Музыкальные редакторы – выполняют различные операции с музыкальными файлами [5].

Грамотно разработанные мультимедийные продукты на уровне спроса превосходят текстовую информацию и помогают учащимся сформировать четкое и эффективное изображение. По результатам комплексных исследований, грамотно разработанные мультимедийные продукты имеют ряд преимуществ:

1. Альтернативные точки зрения.
2. Активное участие.
3. Быстрое обучение.
4. Умение сохранять и применять знания.
5. Навыки решения проблем и принятия решений.
6. Понимает систематически.
7. Высокоуровневое мышление.
8. Независимость и внимание.
9. Контроль последовательности и скорости (темпа) информации.
10. Возможности использования вспомогательной информации [6].

Потенциальные преимущества мультимедийных материалов были также упомянуты Меером (Maer). Предоставляя слушателю возможность получить

видео- и аудиоинформацию, мультимедиа имеет неоспоримое преимущество перед каждым из этих вариантов в отдельности.

Несмотря на то, что эти два канала получения информации резко отличаются друг от друга, их сочетание в мультимедиа оказалось весьма удачным, поскольку эффективно использует преимущества обеих систем. Связи между текстом и графикой создают большие возможности для более глубокого понимания темы и лучшего формирования ментальной модели (образа). Можно отметить, что мультимедийные ресурсы оказывают весьма положительное влияние на образовательный процесс, однако необходимо с осторожностью подходить к созданию этих ресурсов. Как мультимедиа работает в образовании? Эффективно спроектированная среда обучения (включая мультимедийную среду обучения) включает в себя следующие 4 элемента:

1. Отображение информации.
2. Руководство о том, как начать и продолжит работу.
3. Упражнения на понимание и запоминание.
4. Самооценка для определения необходимости повторения изученного или перехода к следующему этапу (шагу) [7].

Принципы эффективности мультимедиа Мира. Мультимедийная презентация – одна из уникальных и самых современных форм представления информации на сегодняшний день. Мультимедийная презентация может представлять собой текстовую информацию, изображения, слайд-шоу, аудиосопровождение с диктором, видеоклипы и анимацию, программы трехмерной графики. Основным отличием презентаций от других форм представления информации является их содержательная насыщенность и интерактивность, то есть их способность изменяться определенным образом и их соответствие деятельности пользователя. Кроме того, презентация может стать ключом к вашему сайту. То есть, при наличии доступа к Интернету вы можете просмотреть презентацию и получить последнюю информацию с сайта компании одним щелчком мыши. Обучение с помощью мультимедийных программ помогает систематизировать содержательные компоненты учебного материала в больших масштабах, предоставляя возможность студентам свободно выбирать и проходить полные или сокращенные варианты обучения

[8]. Новые формы образовательных медиа создают возможности не только для новых возможностей коммуникации и передачи информации, но и для возникновения новых проблем, решений и новых пересечений, которые занимают иное место в современной культуре по сравнению с традиционным образованием и некоторыми средствами массовой информации.

Список литературы

1. Mirziyoyev Sh. *Стратегия нового Узбекистана*. – Тошкент: Издательство. «Узбекистон», 2021. – с-464.
2. Zikriyoyev A. *Программа краткосрочного курса. Steam education*. 2022.12.12.
3. Gulyamov S., Ayupov R. *Milliy iqtisodiyotda raqamli texnologiyalardan foydalanishning strategik ahamiyati*. www.UzA.uz, UzMAA – O'zbekiston milliy axborot agentligi elektron jurnali, UzMAA axborotnomasi. – Toshkent, 2019.04.10.
4. www.infocom.uz
5. Mamarajabov M., Tursunov S. *Kompuyuter grafikasi va web-di/.ayn*. – Toshkent: “Cho'lpon” nashriyoti, 2013. –374-b.
6. Tursunov S., Nazarov I. *Ta'limda axborot texnologiyalari. Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun darslik*. – Toshkent: “Adabiyot uchqunlari” nashriyoti, 2019.
7. www.tuit.uz. *ofitsialniy sayt Tashkentskogo universiteta informatsionnix texnologiy*.
8. Rixsiboyev T., Rixsiboyeva X., Tursunov S. *Kompuyuter grafikasi. Darslik*. – Toshkent: “Tafakkur qanoti” nashriyoti, 2018.

Asliddin Utayev

O'zDSMI "Dramatik teatr va kino san'ati" kafedrasi katta o'qituvchisi

ZAMONAVIY TEATR SAN'ATINING RIVOJLANISH JARAYONLARI VA SHAXSNI TARBIYALASHDAGI ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy teatr san'atining rivojlanish jarayonlari, shaxs hamda jamiyat ma'naviy hayotidagi roli, tarbiyaviy funksiyasi, teatr san'atining o'ziga xos an'analari borasida tahliliy fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: teatr san'ati, an'ana, tarbiya, ma'naviyat, globallashuv, spektakl, estetik did.

DEVELOPMENT PROCESSES OF MODERN THEATRE ART AND ITS ROLE IN PERSONAL EDUCATION

Abstract. This article analyzes the development processes of modern theatrical art, its role in the spiritual life of the individual and society, its educational function, and specific traditions of theatrical art.

Keywords: theatre arts, tradition, education, spirituality, globalization, performance, aesthetic taste.

Sizlarning yangi O'zbekistonni – inson erkin, ozod va farovon yashaydigan jamiyatni barpo etishda tashabbus va jonbozlik ko'rsatayotgan yurtdoshlarimizning badiiy yetuk obrazlarini yaratish, ularning fidoyiligi va matonatini mahorat bilan tarannum etish borasidagi ijodiy mehnatingiz va izlanishlaringizni biz bundan buyon ham keng qo'llab-quvvatlaymiz.

**O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Shavkat Mirziyoyev**

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev bugungi kunda barcha sohalar qatorida madaniyat va san'atni ham yanada rivojlantirish borasida ko'plab ishlarni amalga oshirmoqda. Aynan soha bo'yicha ilm-fanni yangi bosqichga ko'tarish, jamiyat oldida turgan dolzarb muammolar va masalalarni ilm-fansiz yechish mushkulligi, sohani va yosh olimlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash davlatimizning ustuvor vazifalaridan biri ekanligini alohida ta'kidlab o'tmoqda. Shu

asnoda, aynan madaniyat va san'at sohasini ham har tomonlama rivojlantirish hamda buning asosida yoshlarning ta'lim va tarbiya olish jarayonlarini takomillashtirish nazarda tutilmoqda. Bugungi kunda ushbu masalalarni teatr san'ati orqali amalga oshirish muhim sanalmoqda. Zero teatr bu tarbiya maskanidir.

Yurtimizda ma'naviy-ma'rifiy hayotimizning ko'pgina jabhalari singari adabiyot va san'at rivojiga sezilarli ahamiyat qaratilayotgani, ushbu sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlar xalqimiz ma'naviyati, badiiy tafakkurini yuksaltirishga xizmat qilayotganini ko'rish mumkin. Chunki jamiyat orasida ezgu g'oyalar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib qilish, millat, ayniqsa, yosh avlod tarbiyasi, ularning chinakam shaxs sifatida kamol topishida bu ikki vosita muhim hisoblanadi.

San'at turlari ichida teatr o'zining jonli tabiati, ta'sirchanligi, inson ruhiyati, shuuriga bevosita ta'sir ko'rsatishi, muayyan voqea-hodisani tomoshabin ko'z o'ngida aniq-yorqin gavdalantirishi va boshqa xususiyatlari bilan ajralib turadi. "Sahna bilan tomoshabinlar zali o'rtasida samimiy bog'lanish, muloqot hosil bo'lib, ham sahna ijodkorlarini, ham tomoshabinlarni ma'nan boyitadi, ruhini sozlaydi, qalbini shod etadi. Ya'ni ikki tomonlama ta'sirlanish hosil bo'ladi" [1]. Shuningdek, teatr ijtimoiy minbar sifatida ko'pchilikning dunyoqarashini aks ettirib, jamiyatdagi o'zgarishlar, rivojlanishlar, mafkuraviy jarayonlarga munosabat bildirishi va shu orqali ijtimoiy munosabatning shakllanishiga hissa qo'shadi.

O.Koxanayaning "Bolalar va yoshlar teatrining ijtimoiy-madaniy vazifalari" [2] nomli tadqiqotida globallashuv va "ommaviy madaniyat" davrida yosh avlodning ruhiyati, ma'naviy olamini saqlab qolishda teatr san'ati qanchalik muhim o'rin tutishini tahlil qiladi. Ta'kidlash lozimki, globallashuv davrida insonning madaniy identifikatsiyasi muammosi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Dunyoda kechayotgan turli ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, iqtisodiy inqirozlar, salbiy axborot tahdidlari muayyan darajada insoniyatning estetik ideallari, axloqiy qarashlari va ma'naviy qadriyatlarining yemirilishiga sabab bo'lmoqda. Bu holat ayniqsa, yoshlar tafakkuriga jiddiy ta'sir ko'rsatayotgani sir emas. Shunday sharoitda bolalar va yoshlarda shaxsiy pozitsiya, ijtimoiy adekvatlikni shakllantirish, dunyoqarashidagi mafkuraviy bo'shliqni to'ldirishda teatr san'ati muhim ijtimoiy mexanizm vazifasini bajarishi mumkin.

Zamonaviy teatrdagi "an'ana" uzoq vaqtdan beri asosiy atama emas. "An'ana" deganda nimani tushunish kerak? Bu sovet davrida rivojlangan rus psixologik teatri, ya'ni urushdan keyingi rejissura – Efros, Efremov va Tovstonogov teatrlari tomonidan o'zgartirilgan badiiy teatr maktabi, shuningdek, parallel ravishda "an'ana" ni Meyerxold, Lyubimov teatrlari deb atash mumkin. Ba'zilar an'anani ikonika sifatida hurmat qilishadi va uzoq vaqtdan beri o'rnatilgan qonunlardan bir qadam orqaga chekinishni xohlamaydilar. O'ttiz yil oldin temir parda qulab tushdi. Tomoshabinlar G'arbiy, Sharqiy va Amerika teatrlarini ko'rishga muvaffaq bo'lishdi. Ma'lum bo'lishicha, dunyoda sovet madaniyatida mavjud bo'lganidan o'nlab marta ko'proq teatr qilish usullari mavjud.

Bugungi kunda dekolonizatsiya vaqti o'nlab yillar davomida birinchi marta teatr, rejissura, rassom, sahna dizayneri, dramaturg, tanqidchi asboblari o'zgarib bormoqda. Bugun teatrga kelganingizda, nimani ko'rishingizni oldindan aytib bo'lmaydi.

Ma'lumki, teatr sintetik san'at bo'lib, musiqa, raqs, rasm, arxitektura bilan doimiy aloqada. Bundan kelib chiqadiki, teatr maydoni o'z chegaralarini kengaytirish, ularning chegaralaridan tashqariga chiqish qobiliyatiga ega, bu uning madaniy makonga kirib borishi va madaniyatning mohiyatini tashkil etuvchi boshqa bo'shliqlar bilan aloqa darajasiga ko'tarilishida namoyon bo'ladi. Bunga shahar maydoni, ijtimoiy makon, siyosiy, diniy, shaxsning yashash maydoni, tabiiy va boshqa joylar kiradi.

Bugungi kunda immersiv teatr, Boardwalk teatri yoki Rouming teatri deb ataladigan janr dunyoda tobora ommalashib bormoqda. Immersiv spektakl tomoshabinni ishlab chiqarish syujetiga to'liq singdirish effektini yaratadi, bu tomoshabin sodir bo'layotgan voqealarning to'liq ishtirokchisi bo'lgan jalb qilish teatri.

Zamonaviy teatr janrlari bizni hayratda qoldirishdan to'xtamaydi. Ularning soni juda katta va tuzilishi jihatidan nihoyatda xilma-xildir. Biroq ushbu janrlarning umumiy tendensiyasi aniq: zamonaviy rejissyor odamni iloji boricha harakatga yaqinlashtirish va ko'pincha bu harakatga to'liq botirish vazifasini qo'yadi, bu bizni sodir bo'layotgan barcha narsalarning ishtirokchisiga aylantiradi.

Teatr bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lgan ko'plab san'atlarning simbiozidir. Teatr san'atining xususiyatlari – ommaviylik, o'yin-kulgi, sintetika – bolalarni rivojlantirish va estetik tarbiyalashda ham, bo'sh vaqtlarini tashkil qilishda ham bir qator boy imkoniyatlarni taklif etadi. Shuning uchun teatr jamoasidagi mashg'ulotlar raqs, musiqa, tasviriy san'at va amaliy hunarmandchilik bilan birlashtirilgan.

Barcha asrlarda bolalar teatr san'ati so'zning keng ma'nosida madaniy an'analarning shakllanishi va uzatilishi bilan chambarchas bog'liq edi. Teatr o'yinlari shaklida bolalar har doim o'z jamoalarining asosiy madaniy qadriyatlari, uning an'analari, e'tiqodlari va umuman dunyoqarashi bilan tanishishgan.

Bolalar uchun adabiy asarlar yoki ertaklarning turli janrlaridan foydalanish har doim bolalarning axloqiy yo'nalishiga (do'stlik, mehribonlik, jasorat) ega. Buning yordamida bola dunyoni aql va yurak bilan o'rganadi va u nafaqat biladi, balki yaxshilik va yomonlikka o'z munosabatini bildiradi. Sevimli qahramonlar namuna va identifikatsiyaga aylanadi. Bu bolaning sevimli qiyofasi bilan bunday identifikatsiya qilish qobiliyati, o'qituvchilarga teatr faoliyati orqali bolalarga ijobiy ta'sir ko'rsatishga imkon beradi.

Teatr jamoaviy san'at bo'lgani uchun spektaklning yaratuvchisi alohida shaxs emas, balki ijodiy ansambl bo'lib, unda har bir bolaning o'ziga xos ijodiy vazifasi bor, bu unga o'zini e'lon qilish va jamoaviy biznesga qo'shilish imkoniyatini beradi. Kollektivizmning birlik hissi asta-sekin, kundan-kunga, o'quv va ijodiy jarayonda paydo bo'ladi. Bu teatr tayyorgarligi asoslarini olgan bolalar spektaklni mashq qilishni boshlaganlarida kuchayadi. Bu har doim juda hayajonli lahza. Bu g'ayrat, aqldan ozgan qiziqish va hayajon to'lqinida sodir bo'ladi. Bularning barchasi bolalarning yanada yaqinlashishi uchun qulay zamin yaratadigan ajoyib sharoitlar majmuasidir. Axir spektakl ko'plab tarkibiy qismlardan tashkil topgan murakkab mexanizm bo'lib, ularning har biri o'ziga xos, aniq belgilangan joyga ega.

Spektaklda "asosiy" va "asosiy bo'lmagan" ishtirokchilar yo'q. Bosh rolni ijro etuvchilar qatorida musiqiy dizayn yoki texnik ta'minot uchun mas'ul bo'lgan shaxslar ham bir xil darajada muhim hisoblanadi. Teatr – bu tomoshabinlar oldida yaratilgan jonli san'at. Bu yerda jamoa sinovdan o'tkaziladi, sahna ortida hamma birgalikda chiqish yo'lini topishi, sahnada adashib qolgan sherigiga yordam berishi,

harakat davomida yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatishi mumkin. Jamoa qanchalik do'stona bo'lsa, u bu qiyinchiliklarni osonroq yengib chiqadi.

Jamiyatning bo'lajak a'zosi shaxsini shakllantirish mas'uliyatini o'z zimmasiga olgan holda har birimiz bu jamiyat a'zosi xos bo'lgan ijtimoiy rollar majmuasini muvaffaqiyatli bajarishga tayyorlikni shakllantirish jarayoni ekanligini yodda tutishimiz kerak. Madaniy, aqlli va erkin odamni tarbiyalashda asosiy narsa – bu o'z hayotining xo'jayini kabi his qila oladigan, shuning uchun o'zi va atrofidagi dunyo uchun javobgar bo'lgan uyg'un, ijodiy faol shaxsni shakllantirish. Shu ma'noda teatr san'ati ta'lim jarayoniga katta ta'sir ko'rsatishi kerak.

Har qanday san'at singari, teatr ham tarbiyaviy funksiyalarga ega, ular faqat teatr ijodiy jamoasida amalga oshiriladi. To'g'ri tashkil etilgan pedagogik ish ishtirokchilarga vazifalarni yanada samarali hal qilish, kerakli natijaga erishish imkonini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, teatr ta'limi shaxsning umumiy madaniy ta'limining bir qismi sifatida, professional teatrning yutuqlari va havaskor teatrning tajribalarini, shuningdek, tarixiy va zamonaviy teatrgacha, kundalik va bayramona marosimlarda to'plangan madaniy yuklarning butun qatlamini o'z ichiga oladi. Xalq musiqiy (qo'shiq va raqs) ijodi kabi kuchli asoslar, hissiy prinsipning ratsional-mantiqiy, genetik jihatdan teatr ijodiga xos bo'lgan sinkretizm, tabiiy ravishda turli xil san'at turlarini birlashtirgan holda, ijodning jamoaviy tabiati teatr tamoyilining yosh avlodni tarbiyalash sohasiga faol kirib borishi uchun noyob shart-sharoitlarni yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Istiqlol va milliy teatr (to'plam).* – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2002. – 22-b.
2. *Коханая О. Социокультурные функции детского и молодежного театра (авт.дисс.на соискание ученой степени доктора культурологии).* – Москва, 2009. – с-45.
3. *Шульпин А. Театральные каникулы. Проблемы развития детского и юношеского театра. Сборник статей и материалов.* – Москва: ГРДИТ, 2004.
4. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi nutqi.* 2017.03.09.

5. Bayandiyev T., Ikromov H., Ahmadjonova M. O'zbek teatrida milliy g'oya talqini. – Toshkent, 2009. – 79-b.
6. Qobilov H. Teatr san'atining rivojlanishida musiqa san'atining o'rni. *Oriental Art and Culture*. 2023. T. 4. № 1. – c-197-202.
7. Ахмедова З. Новые технологии в развитии театрального искусства. *International scientific review*. 2020. № LXXIV. – c-47-48.
8. Amirovna A. The role of theatrical pedagogy in the formation and development of the student's personality. *International scientific review*. 2021. №. LXXXIII. – c-54-56.
9. Rajabova S. Aktyorlik maktabida raqs fani transformatsiyasi. Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. 2025. № 2. – c-422-428.
10. Rajabova S. O'zbek kino san'atining rivojlanish bosqichida aktyor shaxsini tarkib toptirishga bo'lgan yondashuvlar. *Oriental Art and Culture*. 2024. T. 5. № 3. –c-732-737.
11. Rajabova S. Aktyorlik san'atida trening mashqlari va uning aktyor faoliyatida tutgan o'rni. *Interpretation and researches*. 2024. T. 2. № 19. –c-59-62.
12. Utayev A. Aktyorlik mahorati va uning o'ziga xos texnikalari. Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi. 2025. № 2. –c-375-382.
13. Utayev A. The place of makeup and costumes in public celebrations. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*. 2024. T. 4. № 12. –c-80-86.
14. Утаев А. Роль сценарного мастерства в анимации. *Eurasian Journal of Academic Research*. 2022.

Gulshan Umarova

O'zDSMI "Milliy qo'shiqchilik" kafedrasi o'qituvchisi

OLIIY TA'LIMDA MUSIQA PEDAGOGIKASI O'QITUVCHILARINING ILMIY IZLANISH FAOLIYATI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Annotatsiya. Maqola musiqa fani o'qituvchilarining ilmiy faoliyatidagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qiladi. Shuningdek, ilmiy faoliyatni rivojlantirish uchun ilmiy-metodik markazlar tashkil etish, rag'batlantirish tizimini yaratish va pedagogik metodologiyani takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: musiqa ta'limi, ilmiy faoliyat, o'qituvchilarni rag'batlantirish, ilmiy maqola yozish, innovatsion yondashuvlar, ilmiy tadqiqotlar, pedagogik salohiyat, ilmiy-metodik ko'mak.

SCIENTIFIC RESEARCH ACTIVITIES OF MUSIC PEDAGOGY TEACHERS IN HIGHER EDUCATION: PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract. The article analyzes the problems in the scientific activities of music teachers and ways to overcome them. It also provides recommendations on the establishment of scientific and methodological centers for the development of scientific activities, the creation of an incentive system, and the improvement of pedagogical methodology.

Keywords: music education, scientific activity, teacher motivation, writing scientific articles, innovative approaches, scientific research, pedagogical potential, scientific and methodological support.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim sohasida ilmiy izlanishlar olib borish nafaqat ilmiy daraja olish vositasi, balki pedagogik faoliyatda samaradorlikni oshirishning muhim omiliga aylanmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan musiqa pedagogikasi o'qituvchilari uchun ilmiy izlanishlar nafaqat metodik yondashuvlarni boyitish, balki milliy musiqa merosini zamonaviy talablarga mos ravishda talabalarga yetkazishning asosiy kafolati hisoblanadi.

Musiqqa fani o'z tabiatiga ko'ra nazariya va amaliyot, an'ana va innovatsiya uyg'unligiga asoslangan bo'lib, uning pedagogikasi ilmiy asosda rivojlanmasa, mavjud muammolarni hal qilish qiyinlashadi. Shunday bo'lsa-da, so'nggi yillarda oliy ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan ko'plab musiqqa o'qituvchilari ilmiy tadqiqot olib borishda turli xil to'siqlarga duch kelmoqda. Bular orasida ilmiy maqola yozish malakasi, vaqt va resurs yetishmovchiligi, ilmiy metodologiyaning to'liq o'zlashtirilmagani hamda xorijiy tilni yetarlicha bilmaslik kabi muammolar mavjud.

Maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, musiqqa pedagogikasi yo'nalishida ishlayotgan o'qituvchilarning ilmiy salohiyatini oshirish, ularning tadqiqot olib borish kompetensiyalarini shakllantirish hamda ularni ilmiy faoliyatga keng jalb etish uchun zaruriy sharoit va metodik yondashuvlar ishlab chiqilishi lozim. Ushbu maqolada aynan shu yo'nalishdagi mavjud muammolar, ularning kelib chiqish sabablari va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar tahlil qilinadi.

Ushbu maqola ilmiy-analitik tadqiqot turiga mansub bo'lib, unda sifat (qualitative) tahlil yondashuvi asos qilib olindi. Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan musiqqa pedagogikasi o'qituvchilarining ilmiy izlanishlar jarayonidagi holati, duch kelayotgan muammolari va ehtiyojlari o'rganildi.

Ma'lumotlar yig'ish uchun quyidagi usullardan foydalanildi:

- **Kuzatuv usuli** – bir necha oliy ta'lim muassasalaridagi pedagogik jarayonlar bevosita kuzatildi va ularning ilmiy faoliyatga integratsiyalashuvi baholandi;
- **So'rovnoma va suhbat metodi** – 35 nafar musiqqa fani o'qituvchisi o'rtasida ixtiyoriy anonim so'rov o'tkazildi. Savollar asosan ilmiy ish olib borishdagi qiyinchiliklar, ehtiyojlar va rag'batlantirish mexanizmlari haqida bo'ldi;
- **Adabiyotlar tahlili** – so'nggi yillardagi ilmiy maqolalar, OAK va xalqaro platformalardagi nashrlar, pedagogik tadqiqotlarga oid ishlar o'rganildi.

Shuningdek, xorijiy tajribalarni tahlil qilish uchun AQSh, Janubiy Koreya va Turkiya oliy o'quv yurtlarida musiqqa ta'limi bo'yicha olib borilgan ilmiy faoliyat tashkiloti haqidagi ochiq manbalar ko'rib chiqildi. Bular asosida tahliliy xulosa chiqarish imkoniyati yaratildi. Tadqiqot muallif tomonidan olib borilgan amaliy

kuzatuvlarga, mavjud statistik ko'rsatkichlarga va ishtirokchilarning shaxsiy fikr-mulohazalariga asoslanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan musiqa pedagogikasi o'qituvchilarining aksariyati ilmiy izlanish olib borishda bir nechta dolzarb muammolarga duch kelmoqda. Quyida asosiy topilmalar keltiriladi:

Ilmiy metodologiyani yetarlicha egallamaslik. So'rovnomada ishtirok etgan 35 nafar musiqa fani o'qituvchisining 74 foizi ilmiy tadqiqot yozish metodikasini amalda qo'llashda qiynalishini bildirgan. Ularning fikricha, ayniqsa metodologik asos yaratish, tahliliy yondashuvni tanlash va ilmiy stilga mos yozish eng qiyin jihatlar hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotga vaqt ajrata olmaslik. Respondentlarning 68 foizi pedagogik yuklama va tashkiliy topshiriqlarning ko'pligi sababli ilmiy faoliyat uchun yetarli vaqt topa olmasligini tan olgan. Ayniqsa, nazariy va amaliy mashg'ulotlarning bir vaqtda yuritilishi, repetitorlik ishlari bunga to'sqinlik qilmoqda.

Tashkiliy va metodik qo'llab-quvvatlashning sustligi. So'rov ishtirokchilarining 63 foizi oliy ta'lim muassasasida ilmiy rahbarlik, seminarlar yoki treninglar shaklida ko'mak mavjud emasligini aytgan. Ilmiy ishga kirishishda yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi tizimli mexanizm shakllanmagan.

Ilmiy maqola yozish va nashr ettirishdagi qiyinchiliklar. O'qituvchilarning deyarli 70 foizi OAK yoki xalqaro jurnallarda maqola nashr ettirish jarayonini murakkab deb baholagan. Bunda texnik talablar, iqtibos keltirish usullari va anti-plagiat mezonlari eng ko'p muammo tug'dirgan.

Til bilimi va axborot texnologiyalariga oid to'siqlar. Xorijiy adabiyotlar bilan ishlash zarurligi, ayniqsa ingliz tilidagi manbalarni o'zlashtirishda muammolar kuzatilgan. Ishtirokchilarning 58 foizi ingliz tilini yetarli darajada bilmasligini, 42 foizi esa onlayn ilmiy bazalar bilan ishlashda qiyinchilikka duch kelishini aytgan.

Ushbu natijalar oliy ta'lim tizimidagi musiqa pedagogikasi o'qituvchilari uchun tizimli, kompleks yondashuvlar asosida yordam ko'rsatish zarurligini ko'rsatadi.

Yuqorida tahlil qilingan natijalar shuni ko'rsatadiki, musiqa pedagogikasi sohasida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarning ilmiy izlanish olib borishdagi qiyinchiliklari, asosan, tizimli metodik yordamning yetishmasligi, vaqt va resurs taqchilligi, hamda ilmiy savodxonlik bo'yicha bo'shliqlar mavjudligiga borib taqaladi.

Avvalo, ilmiy metodologiya uchun chuqur o'zlashtirilmasligi – musiqa fani xodimlari uchun dolzarb masala hisoblanadi. O'qituvchilarning ko'pchiligi ijodiy-amaliy faoliyatda yuqori salohiyatga ega bo'lsa-da, ilmiy tilda fikr yuritish, maqola tuzilmasini bilish, statistik tahlil qilish kabi ko'nikmalarga ega emas. Bunday holat esa ilmiy maqola tayyorlash va nashrga topshirish jarayonini murakkablashtiradi.

Ikkinchidan, tashkiliy va axborot-ma'lumot bazalarining yetishmasligi ham muhim omil sanaladi. So'rovlarda qatnashgan ko'plab o'qituvchilar dissertatsiya yo'nalishini aniqlashtirish, dolzarb mavzularni tanlashda konsultatsiya olish imkoniyati yo'qligidan shikoyat qilgan. Ilmiy izlanishlar yo'lga qo'yilishi uchun institut yoki universitet doyrasida alohida metodik markazlar, ilmiy rahbarlik tizimi va seminar-treninglar bo'lishi zarur.

Shu bilan birga, xorijiy tajriba tahliliga ko'ra, AQSh, Janubiy Koreya va Germaniya kabi davlatlarda musiqa pedagogikasi sohasidagi o'qituvchilar uchun doimiy "research support units" (ilmiy yordam markazlari) faoliyat yuritadi. Bu markazlar maqola yozish, grantlar olish, tadqiqot yo'nalishini tanlash va ilmiy-ijodiy faoliyatni tizimli rejalashtirishda yordam beradi. Shuningdek, xorijda ilmiy ishga jalb etilgan o'qituvchilar ma'lum miqdorda yuklamadan ozod qilinadi, bu esa ularning ilmiy faoliyatga to'laqonli vaqt ajratishiga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat – ilmiy faoliyatga bo'lgan rag'bat va motivatsiya yetishmasligi. Maqola nashr ettirishdagi moddiy va byurokratik to'siqlar, natijaning befarq qarshi olinishi, ba'zan esa ilmiy ish natijalarining amaliyotga tatbiq etilmasligi, o'qituvchilarning izlanishga bo'lgan ishtiyoqini susaytiradi. Shu bois rag'batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish, masalan, muvaffaqiyatli maqolalar uchun bonuslar, ilmiy darajali o'qituvchilarga ustama to'lash kabi chora-tadbirlar samarali bo'lishi mumkin.

Muhokama natijasi shuni ko'rsatadiki, musiqa fani o'qituvchilarining ilmiy salohiyatini oshirish uchun tizimli, ko'p yo'nalishli yondashuv zarur. Bu

yondashuvga metodik qo'llab-quvvatlash, vaqt ajratish imkoniyati, rag'bat mexanizmlari va xorijiy tajribani integratsiya qilish kabi omillar kiradi.

Yuqorida bayon etilgan tahlil va natijalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Musika fani o'qituvchilarining ilmiy faoliyatga bo'lgan salohiyati mavjud, biroq ularni yo'naltiruvchi va qo'llab-quvvatlovchi tizim yetarli emas.

Ilmiy metodologiyani amalda qo'llash, ilmiy maqola yozish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha muntazam treninglar va seminarlar tashkil etilishi zarur.

Pedagogik yuklamaning haddan tashqari ko'pligi o'qituvchilarning ilmiy izlanishga vaqt ajrata olishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ilmiy maqola yozish va nashr ettirishdagi texnik, til, va platformaga oid to'siqlar o'qituvchilarda motivatsiya yetishmovchiligiga olib kelmoqda.

Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, ilmiy izlanishga ixtisoslashtirilgan markazlar va qo'llab-quvvatlash tizimi mavjud bo'lgan muassasalarda o'qituvchilarning ilmiy faolligi ancha yuqori.

Amaliy takliflar:

1. Institut yoki universitetlar huzurida "Ilmiy-metodik ko'mak markazlari" tashkil etilishi, u yerda metodologik maslahatlar, maqola yozish bo'yicha master-klasslar o'tkazilishi.

2. Musika o'qituvchilari uchun maxsus "ilmiy ta'lim yuklamasi" joriy etilishi, bu orqali haftaning bir yoki ikki kunini faqat ilmiy ishlarga bag'ishlash imkoniyatini yaratish.

3. Ilmiy maqola yozish va nashr ettirish bo'yicha yo'l-yo'riq (guideline) ishlab chiqish, shuningdek, OAK va xalqaro jurnallar bilan ishlash bo'yicha online darslar tashkil qilish.

4. Ilmiy maqola mualliflarini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tizimini joriy etish, jumladan, eng yaxshi maqolalarni institut miqyosida taqdirlash, konferensiyalarga yuborish.

5. Xorijiy tajribalarni o'rganish asosida hamkorlikda ilmiy loyihalar yuritish va "ustoz-shogird" tizimini faollashtirish.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. <https://kitobxon.com/uz/kitob/yuksak-manaviyat-yengilmas-kuch>. – Toshkent: “Ma'naviyat” nashriyoti, 2008.
2. Sharipov A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. <https://lib.iut.uz/book/ilmiy-tadqiqot-metodologiyasi-sharipov>. – Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2016.
3. Yusupova M. Musiqa ta'limi metodikasi va zamonaviy muammolar. <https://tdpu.uz/publications/musiqa-talimi-metodikasi>. – Toshkent: TDPU, 2022.
4. OECD. Teachers and School Leaders as Valued Professionals: Status, Motivation and Career. <https://www.oecd.org/education/teachers-and-school-leaders-as-valued-professionals-b9e2aef4-en.htm>. 2021.
5. UNESCO. Teaching and Learning for a Sustainable Future: A Critical Perspective. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373348>. 2020.
6. Park S. Developing Research Culture in Korean Music Education Institutes. Korean Journal of Music Pedagogy. <https://www.dbpia.co.kr/journal/articleDetail?nodeId=NODE10592425>. 2021. № 18(2). –p-120–135.
7. Louth J., McKenzie A. Supporting Music Teachers in Higher Education: Challenges and Responses. Music Education Research. <https://doi.org/10.1080/14613808.2019.1626360>. 2019. № 21(3). –p-267-281.
8. Davronov B., Norqobilova G. Ilmiy maqola yozish asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti. <https://library.nuu.uz/book/ilmiy-maqola-yozish-asoslari>. 2019.
9. Djamalov D. Ilmiy faoliyatni samarali tashkil etish: tajriba va tavsiyalar. Innovatsiya. <https://elibrary.uz/doc/ilmiy-faoliyat-samarali-djamalov>. – Toshkent, 2019.
10. Norkulov X. Pedagogik faoliyatda innovatsion yondashuvlar. <https://samdu.uz/books/innovatsion-yondashuvlar-norkulov>. – Samarqand: “SamDU” nashriyoti, 2019.

Dilfuza Nurbabayeva

O'zDSMI "Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrası o'qituvchisi

KUTUBXONALAR VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI: RAQAMLI KUTUBXONALARNING RIVOJLANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqola kutubxonalar va axborot texnologiyalarining zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini tahlil etadi. Ayniqsa, raqamli kutubxonalarning rivojlanishi, ularning xususiyatlari, afzalliklari va foydalanuvchilar uchun taqdim etayotgan imkoniyatlari batafsil muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamli kutubxona, axborot texnologiyalari, elektron resurslar, sun'iy intellekt, bulutli hisoblash, axborot xavfsizligi, innovatsion kutubxona xizmatlari.

LIBRARIES AND INFORMATION TECHNOLOGY: THE DEVELOPMENT OF DIGITAL LIBRARIES

Abstract. This article analyzes the modern trends in the development of libraries and information technologies. Special attention is given to the development of digital libraries, their features, advantages, and the opportunities they provide for users. This article can serve as a valuable resource for library professionals, researchers, and users interested in information technologies.

Keywords: Digital library, information technologies, electronic resources, artificial intelligence, cloud computing, information security, digital archives.

Kutubxonalar, ilgari faqat qog'oz va jismoniy materiallarga asoslangan axborot resurslarini saqlovchi va tarqatuvchi muassasalar sifatida tanilgan bo'lsa-da, bugungi kunda ular axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan yanada o'zgarib, raqamli kutubxonalarga aylantirilmoqda. Raqamli kutubxonalar, o'z navbatida, kutubxona xizmatlarini yanada samarali va foydalanuvchilar uchun qulayroq qilishga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni o'z ichiga oladi.

Raqamli kutubxonalar – bu elektron resurslar, raqamli fayllar, elektron kitoblar, maqolalar, audio va video materiallar va boshqa axborotlarni saqlash va

ularga kirish imkoniyatini taqdim etuvchi kutubxonalardir. Raqamli kutubxonalar, asosan, ikki turga bo'linadi:

1. Dastlabki raqamli kutubxonalar – bu an'anaviy kutubxonalardan olingan materiallarning raqamlashtirilgan versiyalari. Ushbu kutubxonalarda mavjud bo'lgan jismoniy kitoblar va resurslar raqamli formatga o'tkaziladi.

2. To'liq raqamli kutubxonalar – bu faqat raqamli resurslar va kontentdan iborat kutubxonalar. Ular internet orqali masofaviy foydalanish imkoniyatini taqdim etadi va faqat raqamli fayllar, audiovizual materiallar va onlayn ma'lumotlar bazalarini o'z ichiga oladi.

Raqamli kutubxonalarning rivojlanishi bir qator texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liqdir. Quyidagi omillar raqamli kutubxonalarning rivojlanishiga turtki bo'ladi:

- **Axborot texnologiyalarining tezkor rivojlanishi:** internet, bulutli hisoblash texnologiyalari, sun'iy intellekt va ma'lumotlar bazalari kabi texnologiyalar kutubxonalarga o'z resurslarini raqamlashtirish va global miqyosda foydalanuvchilarga taqdim etish imkonini beradi.

- **Foydalanuvchilarning axborotga bo'lgan talabining o'sishi:** foydalanuvchilar o'zlarining axborot olish jarayonlarini tezlashtirishni istaydilar. Raqamli kutubxonalar esa 24/7 formatida onlayn kirishni ta'minlab, axborotga erkin kirish imkoniyatini yaratadi.

- **Resurslarni samarali boshqarish:** raqamli kutubxonalar kutubxona materiallarini saqlash va boshqarishni soddalashtiradi. Shu bilan birga, resurslar osonlik bilan ko'paytirilib, bir vaqtning o'zida dunyoning turli burchaklaridan foydalanuvchilarga taqdim etiladi.

Raqamli kutubxonalar an'anaviy kutubxonalarga nisbatan bir qator afzalliklarga ega:

1. Tezkor va global kirish: foydalanuvchilar har qanday joydan va istalgan vaqtda kerakli resurslarga kirishlari mumkin. Bu esa ma'lumot olish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi.

2. Keng resurslar bazasi: raqamli kutubxonalar millionlab kitoblar, maqolalar, tadqiqotlar, jurnallar, videolar va boshqa axborot manbalarini o'z ichiga

olishi mumkin. Bu, ayniqsa, ilmiy tadqiqotlar va o'qish uchun keng imkoniyat yaratadi.

3. Resurslarni saqlash va boshqarishning soddalashishi: raqamli kutubxonalar orqali kutubxona resurslari saqlanishi va boshqarilishi osonlashadi. Qog'oz va boshqa jismoniy materiallarga sarflanadigan joy va resurslar kamayadi.

Interaktiv imkoniyatlar: foydalanuvchilar raqamli kutubxonalarda izlanishlar olib borish, ma'lumotlar bilan ishlash, elektron resurslar bilan ishlashda interaktiv imkoniyatlardan foydalanishlari mumkin.

Raqamli kutubxonalarning rivojlanishida bir nechta zamonaviy texnologiyalar muhim o'rin tutadi:

1. Ma'lumotlar bazalari va kataloglar: raqamli kutubxonalar ko'plab ma'lumotlar bazalariga ega bo'lib, ular foydalanuvchilarga turli sohalarida (ilmiy, madaniy, tarixiy) keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Bu tizimlar tezkor va samarali qidiruvni ta'minlaydi.

2. Raqamli arxivlar va bulutli texnologiyalar: kutubxonalar ma'lumotlarni bulutli tizimlarda saqlashni boshlagan. Bu, axborotlarning xavfsiz saqlanishi va uni bir nechta foydalanuvchilarga bir vaqtning o'zida taqdim etishga yordam beradi.

3. Sun'iy intellekt va mashinani o'qitish: bu texnologiyalar kutubxonalarda avtomatik tavsiyalar, kontentni tahlil qilish va foydalanuvchi tajribasini yaxshilashda qo'llaniladi.

Raqamli kutubxonalar kelajakda yanada rivojlanib, yanada ko'proq axborot resurslarini birlashtiradigan va foydalanuvchilarga keng imkoniyatlar yaratadigan muassasalarga aylanadi. Keyingi yillarda raqamli kutubxonalarda quyidagi tendensiyalar yuzaga kelishi mumkin:

- **Ma'lumotlar va resurslarni yanada kengaytirish:** yangi turdagi raqamli resurslar, masalan, virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) resurslari, kutubxonalarga integratsiya qilinishi mumkin.

- **Axborot xavfsizligi va maxfiylik:** raqamli kutubxonalarda foydalanuvchilarning maxfiyligini ta'minlash va axborot xavfsizligini kuchaytirish uchun yangi usullar ishlab chiqiladi.

• **Sun'iy intellekt bilan integratsiya:** foydalanuvchi tajribasini yaxshilash va kutubxona ma'lumotlarini tezroq qidirish imkoniyatlarini yaratish uchun AI va mashinani o'qitish texnologiyalari yanada rivojlanadi.

Raqamli kutubxonalar zamonaviy axborot jamiyatining ajralmas qismiga aylanishdi. Ular axborotga erkin kirishni ta'minlab, foydalanuvchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamli kutubxonalarning rivojlanishi, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va foydalanuvchilarning talablariga javob berish uchun zarurdir. Kelajakda raqamli kutubxonalar yanada ko'proq axborot resurslarini o'z ichiga oladi va bu jarayon kutubxona sohasining yangi bosqichiga olib keladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Andronikova O. Asosiy risklar innovatsion loyihalarni ta'lim sohasida joriy etish. Innovatsiyalar pedagogik ta'limda: II xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Novosibirsk davlat pedagogika universiteti. 2007.*
2. *Guseva E. Kutubxona sohasida innovatsiyalarni boshqarish: Belarus kutubxonalarining portreti. Vestnik BAUE. 2010. № 2. – 78-79-b.*
3. *Kachanova E. Innovatsion-metodik ishlar kutubxonalarda. Xabarovsk davlat san'at va madaniyat instituti. – Sankt-Peterburg: Professiya, 2007.*
4. *Tsyganova N. Kutubxonada innovatsiyalarni boshqarish: to'rt bosqichda izlanishlar. GPNTB veb-sayti: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events>.*
5. *Aydin M. Digital Libraries and Information Technologies: New Trends and Approaches. International Journal of Information and Library Science. 2015. № 3(1). – p-17-22.*
6. *Dobrev I. Digital Libraries in the Context of Modern Technologies. Journal of Information Technology and Libraries. 2018. № 10(2). – p-55-64.*
7. *Houghton R. The Future of Digital Libraries: Innovations and Challenges. Library & Information Science Research. 2019. № 41(3). – p-190-197.*
8. *Robinson K. Digital Transformation in Libraries: From Paper to Pixel. Libraries Today. 2020. № 25(4). – p-33-40.*

Zebo Abduganiyeva

O'zDSMI "Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrasi o'qituvchisi

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DAVRIDA KUTUBXONA MULOQOTI

Annotatsiya. Maqolada axborotlashgan jamiyatning rivojlanishi sharoitida kutubxona-axborot muassasalarining mazmun-mohiyatini anglab yetish, turli axborot texnologiyalari inson shaxsiyatini asta-sekin chetga surib borayotgan bir sharoitda muloqotning muhim ahamiyat kasb etishi, yuzma-yuz muloqot, virtual muloqot hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: axborot, axborotlashgan jamiyat, muloqot, virtual muloqot, virtual axborot, elektron pochta, virtual kutubxona.

LIBRARY INTERVIEW IN THE AGE OF INFORMATION TECHNOLOGY

Abstract. In the scientific state, understanding the importance of the library and information organization and the conditions for the development of the information society, the importance of the community and the situation where different information technologies gradually reduce the human capacity, the public library, the virtual public and its specific characteristics.

Keywords: information, information society, society, virtual society, virtual information, e-mail, virtual library.

Axborotlashgan jamiyatning rivojlanishi hamda kutubxonaning mazmun-mohiyatini anglab yetish borasidagi o'zgarishlar ma'lumot berish ishining tabiatiga ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, mazkur sohaning aksariyat jihatlari o'zgarmasdan qolmoqda. Avvalo, shuni ta'kidlash zarurki, mazkur xizmat hali-hanuz kutubxonachi va uning foydalanuvchilari o'rtasidagi bevosita muloqot o'rnatilishini nazarda tutadi. Shaxsiy xizmat ko'rsatishning bu darajasi XXI asrda, turli axborot texnologiyalari inson shaxsiyatini asta-sekin chetga surib borayotgan bir zamonda, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Boshqa tomondan olib qaralganda esa mazkur turdagi xizmatning ko'rsatilishi uslubi ham ancha o'zgarib, u nafaqat yuzma-yuz holda, balki telefon, elektron

pochta va chat uslubi orqali muloqotda bo'lish imkoniyatlarini kengaytirib bormoqda.

Shifokorlar o'z mijozlariga ularning kassaliklari haqidagi axborotni sir tutishi lozim bo'lganidek, ma'lumot beruvchi kutubxonachilar ham ko'rsatilgan xizmatlarining eng yuqori samara berishi uchun muayyan qoida va me'yorlarga qat'iy amal qilishi lozim. Jumladan, Amerika Qo'shma Shtatlari kutubxonachilari uyushmasining "Etika kodeksi" (1995-yilda qabul qilingan) hozirga qadar muhim qo'llanma sifatida amal qiladi. Mazkur "Etika kodeksi" sakkizta bayonotdan iborat bo'lib, zamonaviy kutubxonalar uchun zarur bo'lgan bir qator tamoyillarni o'z doirasiga qamrab oladi.

Kodeksning birinchi bayonoti kutubxonachilar, "kutubxonaning barcha foydalanuvchilariga eng yuqori saviyada xizmat ko'rsatish lozimligini ta'kidlangan holda ko'rsatilayotgan xizmatlar barcha uchun obyektiv, taqdim etilayotgan axborot esa aniq va xolis bo'lishi va muloyim tarzda taqdim etilishi shart"ligiga urg'u beriladi. Mazkur bayonot yuqori darajadagi ma'lumot berish xizmatining mazmun-mohiyatini tashkil etib, u sifatli va hujjatlashtirish mumkin bo'lgan axborotni yetkazib berishga intilish g'oyasini ilgari suradi. Ma'lumot yetkazib beruvchi xodimlar ma'lumot yetkazish chog'idagi muloqot nimadan iborat ekanligini yaxshi anglashi va har bir foydalanuvchining murojaatini amalga oshirish jarayonida o'rnatilgan andozalarga rioya qilishga intilishi lozim. Kodeksning ikkinchi bayonoti "Intelektual erkinlik tamoyillarini himoya qilish" va "Kutubxona resurslarini senzura qilish"ga, ya'ni qarshilik qilishga chaqiradi. Mazkur bayonotda kutubxona kolleksiyalari ham nazarda tutilgan bo'lib, bunga sabab kutubxonachilar axborot yetkazishda mavzuning turli jihatlaridan kelib chiqqan holda yorituvchi ma'lumotlarni yetkazadi. Uchinchi bayonot foydalanuvchining kutubxona resurslaridan foydalanish jarayonidagi shaxsiy daxlsizligi va maxfiyligini himoya qilishga bag'ishlangan. Ma'lumot yetkazib beruvchi kutubxonachilar o'z faoliyati davomida aynan mana shu kasbiy majburiyatiga qat'iy rioya qilishi lozim. Ular foydalanuvchining daxlsizligini ma'lumot yetkazishdan oldingi intervyu hamda foydalanilgan resurslar maxfiyligini saqlash orqali ta'minlashi kerak bo'ladi.

To'rtinchi bayonotga ko'ra intellektual mulkka bo'lgan huquqlar tan olinishi va hurmat qilinishi lozim. Kutubxonachilar intellektual mulk sohasidagi qonunchilikdan, ayniqsa, mualliflik huquqi bilan bog'liq o'zgarishlardan doimiy xabardor bo'lib turishi va bu haqda foydalanuvchilarni ham ogohlantirishi lozim bo'ladi. Eng muhimi, kutubxona xodimlari ma'lumotlar bazasidan qanday foydalanishni juda yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi zarur. Negaki, bu nafaqat kutubxonachining o'zi uchun, balki kutubxona, uning xodimlari va foydalanuvchi intellektual mulki hamda mualliflik huquqi buzilishligi bilan bog'liq bo'lgan noxushliklardan himoya qilishda asqotadi.

Kodeksning beshinchi va sakkinzinchi bayonotlari shaxsiy manfaatlar bilan professional majburiyatlar o'rtasidagi munosabatlarga bag'ishlangan. Jumladan, beshinchi bayonot hamkasblarga hurmat bilan munosabatda bo'lish va xodimlarning huquqlarini kafolatlash masalasini tartibga soladi. Mazkur bayonot kutubxona va uning xodimlarini qamrab oladi. Kutubxonaning har bir xodimi boshqa xodimlarga nisbatdan adolatli tarzda munosabat ko'rsatilishini amalda ta'minlashi zarur. Oltinchi bayonotda kutubxona xodimlari o'z manfaatlarini kutubxona manafaatlaridan ustun qo'yishga haqqi yo'qligi borasida ogohlantiriladi. Bunda kutubxona xodimlari kutubxonaga mahsulot yetkazib beruvchilar hamda kutubxona tashqarisidagi shaxslar bilan muloqotda o'z qarorlarining kasbiy darajada bo'lishi hamda ularga shaxsiy manfaatlar ta'sir o'tkazmasligini ta'minlashi kerak.

Yetinchi bayonotda kutubxona xodimlari o'z e'tiqodi va ishonchini kutubxona manfaatlaridan ustun qo'yishdan tiyilishga da'vat etiladi. Bu ham ma'lumot yetkazuvchi kutubxonachilar uchun ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi.

Ba'zida kutubxonachi o'z shaxsiy e'tiqodiga ega bo'lgan sohaga aloqador ma'lumotlar izlashda yordamlashishiga to'g'ri keladi. O'z kasbiy majburiyatlarini ustun qo'yish orqali kutubxonachi foydalanuvchiga u izlagan ma'lumotlarni topishda samarali yordam berishi mumkin.

Sakkizinchi bayonot barcha kutubxona xodimlarning kasbiy malakasini oshirib berish va ushbu kasbga endigina kirib kelgan yangi xodimlarga har tomonlama yordam berishga undaydi. Insoniyat jadal o'zgarishlar zamonida yashayotganligi bois kutubxonaning barcha xodimlari o'z ustida doimiy ishlashi,

izlanishi va zamon talablariga moslanishi zarur. AQShda boshqa professional kutubxona tashkilotlari o'zlarining etika kodekslariga ega bo'lib, ular orasida Amerika axborot fanlari uyushmasi (ASIS), Amerika arxivchilari uyushmasi, Tibbiyot kutubxonalari uyushmasi, Amerika yuridik kutubxonalari uyushmasi kabi tashkilotlar mavjud. Axborot yoki ma'lumot yetkazish xizmati kutubxona foydalanuvchilariga ularning o'rganayotgan muammolarini hal etishda yordam berishi mumkin bo'lgan axborot manbalarini aniqlashda yordam ko'rsatish jarayonidir. Ushbu jarayonda kutubxona-axborot muassasalari xodimlari axborot manbalarini taklif qilish, tahlil qilish, baholash yoki ulardan foydalanish bilan mashg'ul bo'ladi. Mazkur ma'lumot yetkazish jarayoni yuzma-yuz muloqotdan tashqari, telefon, elektron pochta yoki boshqa virtual texnologiyalar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan bir qatorda kutubxonachilar tomonidan veb-saytlar, javoblar arxivlari, ko'p qaytariluvchi savollarning javoblariga havolalar ham yaratilmoqdaki, ular foydalanuvchilarning savollarini oldindan ko'ra bilgan holda axborotni mustaqil ravishda topa olishi uchun zarur imkoniyatlarni yaratish maqsad qilib qo'yilgan.

Odatdagi ma'lumot yetkazish xizmati foydalanuvchilar orasida hamon yuqori darajada qadrlanayotgan bo'lsa-da, xizmat ko'rsatishning yangi turlari ham ommalashib bormoqda. Shuning uchun ham kutubxona xodimlari kelib tushishi mumkin bo'lgan so'rovlarning miqyosini yaxshi tushunishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu ularga so'rovning qanday ko'rinishida bo'lishidan qat'i nazar, unga to'liq javob berish imkoniyatini yaratadi.

Foydalanuvchilar tomonidan berilishi mumkin bo'lgan savollarning xilma-xilligidan kelib chiqadigan bo'lsa, ularga javob berish ancha mushkul tuyulishi mumkin. Ma'lumki, axborot yetkazish xizmatlarining eng qiyin jihati – izlanayotgan axborot yoki berilayotgan savolning keng qamrovli ekanligi borasidagi noaniqlikdir.

Shuning uchun ham ma'lumot qidirish jarayonida berilayotgan savollarning turlari bo'yicha kelib chiqishi mumkin bo'lgan muammolarning oldini oladi. Axborot xizmati jarayonida duch kelinadigan savollarni uchta asosiy turga ajratish mumkin:

1. Aniq ma'lumot olishga qaratilgan savollar.

2. Tadqiqot mazmunidagi savollar.

3. Bibliografik tasdiqlash mazmunidagi savollar.

Aniq ma'lumot olishga qaratilgan savollar, masalan, "Ibn Sino qayerda tug'ilgan?", "Mikroskopni kim ixtiro qilgan?" va hokazo savollarga bir yoki ikkita umumiy turdagi ma'lumot manbalaridan foydalangan holda javob berilishi mumkin. Kutubxona xodimi bu kabi savollarga hech qanday manbalarga murojaat qilmagan holda javob berishi ham mumkin, lekin aniq ma'lumot olishga qaratilgan savollarning javobi oddiy ko'rinsada, ular o'zida ayrim tarbiyaviy jihatlarini ham aks ettiradi. Shuning uchun ham shunday savollar kelib tushganida, kutubxona xodimlari foydalanuvchilarga tayyor javobni berib qo'ymasdan, ularning o'zini ham axborot izlash jarayonida ishtirok etishini ta'minlash lozim.

Foydalanuvchilarga aniq ma'lumotli savollarga javoblarni muntazam ravishda o'tkazib turuvchi kutubxona xodimlari ba'zida "o'ziga xos tayyor javoblar" bo'linmasini yaratib oladi. Bular, masalan eng ko'p ishlatiladigan manbalarning bosma ko'rinishi yoki kutubxona veb-saytida joylangan, oson va eng ko'p uchraydigan savollarning javoblaridan iborat bo'lishi mumkin. Bu kabi bo'linmalar, umumiy ensiklopediyalar, lug'atlar, almanaxlar, ma'lumotnomalardan tashkil topadi va ularni doimiy tarzda yangilab borish alohida ahamiyatga egadir. Shuningdek, bu turdagi ma'lumotlarga asosiy o'rin ajratib, foydalanuvchilarning kutubxonadagi boshqa manbalarni nazardan qochirmasligini ta'minlash ham zarurdir. Yangi turdagi (masalan, Google singari) axborot portallari paydo bo'lgach, kutubxona xodimlarida aniq ma'lumot olishga qaratilgan savollarning soni bir muncha kamaydi, chunki hozirgi paytda foydalanuvchilar ularning javoblarini o'zlari internet tarmog'i orqali topish imkoniyatiga egadir. Shunga qaramasdan, mazkur turdagi savollar axborot xizmatlarining eng muhim bo'g'inlaridan biri sifatida saqlanib qolmoqda va kutubxona xodimlari bu kabi savollarning javobini topishga doimo tayyor bo'lishlari lozim.

Tadqiqot mazmunidagi savollar bir muncha mushkul bo'lib, ularga javob berish uchun ko'proq vaqt va axborot manbalari talab qilinishi mumkin. Bu turdagi savollar foydalanuvchilarni turli manbalarni o'rganishga va xulosaga kelishi uchun turtki beradi. Ba'zida javobi bir muncha oson ko'ringan savollarning yechimi ancha

mushkul bo'lib, savolning ichidagi yangi jihatlar uning yechimini topish uchun jiddiy izlanishni talab etadi. Bunda savolning qiyinchilik darajasi oshib borgani sayin uncha javob berishi mumkin bo'lgan manbalar soni ham ko'payib boradi. Shuning uchun ham kutubxonachilar foydalanuvchilarga tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxatidan, havolalardan va boshqa har xil manbalardan foydalanishini o'rgatishi kerak bo'ladi. Foydalanuvchilar o'zlari uchun zarur bo'lgan maqolalarning to'liq matnini topishga odatlanishi maqsadga muvofiqdir. Chunki elektron ma'lumot bazalarida maqolalarning faqat ko'chirma va qisqacha sharhlari beriladi. Agar foydalanuvchi o'ziga zarur bo'lgan ma'lumotning qanday bo'lishi kerakligini bilmasa, kutubxonachi undan qo'shimcha savollarni so'rab izlanayotgan ma'lumotlarning parametrlarini aniqlab olishi zarurdir. Masalan, kutubxonachi foydalanuvchiga qancha hajm va qaysi darajadagi axborot kerakligini hamda qaysi manbalardan foydalanganligiga aniqlik kiritishi kerak bo'ladi. Ma'lumot yetkazuvchi kutubxona xodimi hech qachon javobga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi passiv ishtirokchi bo'lib qolmasligi kerak. Aksincha, ular foydalanuvchilarning bilim olish yo'lidagi maslahatchisi va hamkoriga aylanishi kerak.

Tabiiyki, bunday muloqot miqyosi bir vaziyatdan kelib chiqqan holda farqlanib turadi. Turli kutubxona-axborot muassasalari o'z xodimlarining tadqiqot mazmunidagi savollariga javob izlayotgan foydalanuvchilarga ajratilgan vaqt miqdorini turlicha belgilaydi. Ko'pgina kutubxonalar foydalanuvchilarga yordam ko'rsatish uchun 5-10 daqiqa vaqt ajratib, qo'shimcha yordam kerak bo'lganida, keyinroq yana yordam qilishni taklif qilishadi. Ammo kutubxonalar turiga qarab, kutubxona xodimlari foydalanuvchilar bilan maxsus vaqtni belgilab, unga ma'lumot izlash uchun ko'proq yordam berishi ham mumkin. Ayrim kutubxonalarda foydalanuvchi kelishidan avval savolni telefon yoki elektron pochta orqali yuborishni maslahat berishadi. Shu orqali kutubxona xodimi savolga oldindan tayyorgarlik ko'rib qo'yadi va uning yordami samarali bo'lishi ta'minlanadi. Ba'zi kutubxonalarda esa foydalanuvchining birinchi tashrifi chog'ida faqat boshlang'ich darajadagi yordam ko'rsatilishi mumkin. Kutubxona qoidalari foydalanuvchilarning tadqiq qilinyotgan sohasi bo'yicha ko'proq maxsus adabiyotga ega bo'lgan boshqa

kutubxonalarga yuborishi yoki qo'shimcha ma'lumot topilgan holda foydalanuvchiga qayta qo'ng'iroq qilishi ham mumkin.

Kutubxona-axborot muassasasi xizmatidan foydalanuvchilar bibliografik tasdiq mazmunidagi axborotni izlash jarayonida qatnashishi ham mumkin. Bu holat foydalanuvchi o'ziga zarur bo'lgan axborotni topgach, uning aynan o'sha manbalardan olinganini tasdiqlashi kerak bo'lganida yuzaga keladi.

Kutubxona-axborot xizmatining bu turi ba'zan faktlarni tekshirishda, ayrim holda esa foydalanuvchilar o'z tadqiqotini tugatgan, lekin ulardan ko'chirmalar olishda qo'l kelishi mumkin. Foydalanuvchilar ma'lumot olishda asosan elektron ko'rinishda axborot bazalaridan foydalanishi inobatga olinadigan bo'lsa bibliografik ko'chirmalarni tuzish birmuncha osonlashadi.

Veb-sahifalarda topilgan materialni tasdiqlash va undan ko'chirma olish muayyan murakkablikka ega bo'lgan jarayon hisoblanadi. Chunki ko'chirma olish kerak bo'lgan axborot manbai har doim ham osonlik bilan topilavermaydi.

Foydalanuvchiga maslahat berish xizmati ba'zan axborot xizmatining bir turi sifatida qaralib, kerakli manbani o'z o'quvchisiga yetkazib berishdagi sa'y-harakatdan iboratdir. Hozirgi paytda kutubxonachilar "menga yaxshi kitob topishda yordam bera olasizmi?" degan savolga ko'proq duch kelmoqdalar. Garchi hech narsa shaxsiy bilim va tajribaning o'rnini bosa olmasada, yangi texnologiyalar foydalanuvchilarga maslahat berish xizmatining ishini avvalgidan ko'ra birmuncha osonlashtirmoqda. Lekin unutmaslik zarurki, foydalanuvchilarga maslahat berish xizmati kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasida muloqot asosida qurilib, to'g'ri savollar berish, foydalanuvchining savollarini diqqat bilan eshitish va samarali yordam ko'rsatish yuqori darajadagi xizmat ko'rsatishning asosiy vazifasidir.

Foydalanuvchilarga maslahat berish xizmatidan odatda ko'proq badiiy kitoblarni qidirayotgan foydalanuvchilar foydalanishadi. Ilm-fan vakillari ham ushbu xizmatdan foydalanishlari mumkin bo'lib, ular asosan muayyan soha bo'yicha o'z bilimlarini oshirish maqsadida qo'shimcha adabiyotlarni topishda yordamga muhtoj bo'ladi. Yuqori malakali kutubxonachilar foydalanuvchilarga maslahat berish jarayonida turli savollar berish orqali ularning bilim va tafakkur darajasini bilib olish imkoniyatiga ham egadir. Ularning badiiy va hujjatli

adabiyotning turli janrlari bilan tanish bo'lishi hamda kutubxona fondida qanday asarlar borligi haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi ham talab qilinadi. Shu bilan birga ular kutubxonachilik sohasiga oid bilimlarni do'stona va muloyim tarzda yetkazib bera olishi ham muhim ahamiyatga egadir.

Bugungi kunda foydalanuvchilar o'z savollari bilan tun-u kun virtual axborot yetkazish xizmati orqali murojaat qilish va berilgan savollarga shu zahoti javob olishni ma'qul ko'rmoqdalar. Shu bilan birga ular kutubxona tomonidan taklif etilayotgan manbalardan internet tarmog'i orqali foydalanish imkoniyatiga ham egadir. Virtual axborot yetkazib berish hajmi tez sur'atlarda o'sib bormoqda. Bir zumda xabar almashish imkonini beruvchi dasturlar keyingi avlod hayoti davomida yuz beruvchi keng ko'lamli o'zgarishlar mazmuni haqida yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Xususan, onlayn tizimning xabar yetkazish tizimi xizmatlari jadal o'zgarib borayotgan hozirgi dunyoda o'zining qulayligi bilan ajralib turadi. O'zining ko'plab ko'rinishi bilan texnologiyalar axborot yetkazib berish xizmatlarini o'zgartirib bormoqda. Shu jihatdan olib qaraganda, kutubxonalar yangi texnologiyalarni mukammal o'rganishi va dunyoni texnologiyalarsiz tasavvur qila olmaydigan foydalanuvchilarning ehtiyojlariga moslashishlariga to'g'ri keladi. Ya'ni boshqa ko'p kasb egalari singari kutubxona xodimlari ham o'zgarishlarga moslashishi va o'z foydalanuvchilarining ehtiyojlarini qondirishga tayyor bo'lishi talab qilinadi.

Axborot xizmatlarining taklif qilinish usullari ham o'zgarib borayotganligi tufayli ma'lumot berish xizmati elektron aloqa vositalariga tobora kengroq asoslanishini inobatga olmaslik mumkin emas. Garchi bosma nashrlar o'z ahamiyatini yo'qotmasa ham mazkur jarayonda elektron manbalarga bo'lgan urg'u sezilarli darajada kuchayib boradi.

Foydalanuvchilar kutubxonaga kelib yoki masofadan turib (telefon, elektron pochta, chat va hakoza) kutubxonachi bilan muloqotga kirishganida, tabiiyki, ularga yordam berishga tayyor bo'lgan suhbatdoshga ehtiyoj sezadilar.

Muloqotga kirishish jarayonini osonlashtirish uchun kutubxonachilar verbal yoki noverbal usullar orqali yordam berishga tayyor ekanliklarini bildirishlari darkor. Ba'zi tadqiqotchilar, foydalanuvchilar bilan ilk muloqotga kirishilayotgan

paytda jilmayish, uning ko'zlariga tik boqish, muloyim munosabatda bo'lish, muloqotning ijobiy va qulay bo'lishini ta'minlaydi, degan fikrni bildirishadi. Foydalanuvchini tan olmaslik, u yaqinlashib kelayotgan paytda o'rnidan qimirlamaslik, qo'llarini qovushtirib o'tirish, o'zini mutolaaga berilgandek ko'rsatish kabilar muloqot o'rnatishga to'sqinlik qiluvchi omillardir. Bundan tashqari, foydalanuvchining u yoki bu kutubxonachiga murojaat qilishini belgilab beruvchi quyidagi omillar mavjuddir:

1. Aloqa o'rnatish. Ko'z kontakti, tanani moslashtirish, foydalanuvchi tomon harakatlanish, verbal aloqaga o'tish kutubxonachi muloqoti boshlanishining noverbal signallaridir.

2. Aloqaga to'la tayyorgarlik. Kutubxonachining foydalanuvchi tomon yuz burishi, u tomon harakatlanishi, ko'z kontaktini ushlab turishi, foydalanuvchiga bo'lgan e'tiborini verbal va noverbal signallar bilan tasdiqlashi.

3. Masofa. Foydalanuvchi qaysi kutubxonachiga murojaat qilishni uning uzoq yoki yaqin turganiga qarab hal qiladi.

4. Tanishlik. Foydalanuvchi avvalroq biron kutubxonachi bilan muloqotda bo'lganligiga qarab, yana shu kutubxonachiga murojaat qilishi mumkin.

5. Jins. Foydalanuvchilar ayol kutubxonachiga murojaat qilishni afzal ko'radilar.

Telefon, elektron pochta yoki chat xizmati orqali murojaat qilgan foydalanuvchi bilan aloqa o'rnatish uchun kutubxonachi uni muloyim tarzda qutlashi (ya'ni Assalomu alaykum, bizga qanday xizmatlar bor?) va foydalanuvchi tomonidan berilgan savolga javob qaytarishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, foydalanuvchi kasal bo'lib qolgani yoki uydan chiqa olmasligi sababli virtual tarzda murojaat qilayotganini ma'lum qilishi mumkin. Kutubxonachi bunday vaziyatdan kelib chiqqan holda javob berishi va tezroq tuzalib keting, deb ehtirom bilan xayrlashishi mumkin.

Eng muhimi, har qanday holatda ham foydalanuvchi kutubxona xodimi uning savoliga qiziqish bildirayotganligini his qilishga erishishdir. Muloqot virtual tarzda kechgan holatlarda "savolingiz meni ham qiziqitirib qoldi, albatta, topishga harakat qilamiz" jumllarini yozish orqali o'z qiziqishini namoyish etishi mumkin.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, telefon orqali o'tkaziluvchi intervyu yuzma-yuz o'tkaziluvchi intervyudan bir qancha jihatlariga ko'ra farqlanib, aniq javobni shu zahotiyoq olish imkoniyatini beradi. Kutubxonachi foydalanuvchini ko'rmasada uning ovozi va ohangiga ko'ra qanday kayfiyatda muloqot qilayotganini his qilishi mumkin.

Kutubxona xodimi telefon orqali yordam berish jarayonida muloyim va ijobiy ohangda muloqot olib borishi lozim. Shundagina foydalanuvchi kutubxonaga ikkilanmasdan qayta-qayta murojaat qilishi mumkin. Foydalanuvchining savollari mazmuniga chuqur tushunib yetish, aniqlashtiruvchi savollar orqali izlanayotgan ma'lumotlarning butun mohiyatini anglab yetish muhim ahamiyatga egadir. Masofadan turib amalga oshiriladigan muloqot chog'ida foydalanuvchini izlash jarayonidan xabardor qilib turish va sukut saqlanuvchi vaqt miqdorini imkon qadar kamaytirish ham muhim hisoblanadi. Izlanayotgan ma'lumot topilganidan so'ng qo'shimcha savollar orqali foydalanuvchining ehtiyoji qondirilganiga ishonch hosil qilish, javob topilgan manbani foydalanuvchiga yetkazish lozim. Har qanday muloqot paytida bo'lgani kabi, foydalanuvchiga qo'shimcha ma'lumot kerak bo'lgan taqdirda bemalol qo'ng'iroq qilishi va iloji bo'lsa kutubxonaga kelishi mumkinligini ta'kidlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Demak, ma'lumot berish uchun elektron vositalardan foydalanish aksariyat kutubxonalar faoliyatining ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Savollarga elektron pochta, chat yoki SMS orqali javob berish yuzma-yuz javob berishdan unchalik farq qilmaydi. Lekin uning kamchiligi shundan iboratki, virtual muloqot paytida kutubxonachi foydalanuvchining ehtiyojini qay darajada qondirilayotganligini to'liq his qila olmaydi. Ya'ni foydalanuvchining ovozi, yuz va tana harakatlari kutubxonachiga ma'lum emas. Ushbu jihat bir tarafdin kamchilik bo'lsa, ikkinchi tomondan, uydin chiqish imkoniyatiga ega bo'lmagan, yuzma-yuz muloqotda xijolat chekishi mumkin bo'lgan foydalanuvchilar uchun qulaylik va afzallikdir. Ushbu kamchilik yoki afzallikdan qat'i-nazar virtual uslubdan foydalanish orqali kutubxonalar o'z manbalarining barcha foydalanuvchilar uchun ochiq ekanligini ta'minlashga erishishlariga yordam beradi. Shuning uchun ham kutubxonachilarga

virtual savo-javob jarayonini xuddi yuzma-yuz muloqot davomida kechadigan tartibda shakllantirishni tavsiya qilish mumkin.

Elektron pochta orqali ma'lumot berish rivojlangan mamlakatlar kutubxonalarida 1990-yillardan boshlangan. Elektron pochta orqali amalga oshiriluvchi intervyuni shunday tuzish kerakki, u izlanayotgan ma'lumot haqidagi eng zarur axborotni yuzaga chiqara olishi lozim. Kerakli ma'lumotni olishning muhimligi shundaki, elektron pochta orqali o'tkaziluvchi intervyuda qo'shimcha aniqlashtiruvchi savollar berish mushkul hisoblanadi. Elektron pochta orqali ma'lumot olish uchun to'ldirilishi lozim bo'lgan savolnomalar ko'pchilik kutubxonachilarning veb-saytlarida joylashtirilgan bo'lib, ularning eng qulayi internet ijtimoiy kutubxonasi ([www LPL org](http://www.LPL.org)) savolnomasidir.

Elektron pochta orqali ma'lumot berish jarayoni biroz sekinroq kechsada, bu usul kutubxonachiga muayyan tadqiqot o'tkazish va foydalanuvchiga ko'proq javob qaytarish imkonini beradi. Elektron pochta orqali olingan javob foydalanuvchini ko'proq axborot olish uchun yana murojaat qilish yoki bu xizmatdan yana foydalanishga undaydi.

Chat, bir zumda xabar almashish, SMS orqali muloqotni amalga oshirish virtual usulda axborot yetkazishning istiqbolli usullaridan bo'lib, ularning afzalligi muloqot real vaqt davomida amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Chat orqali ma'lumot berish usulidan savollarga shu zahoti javob qaytarishni maqsad qilgan kutubxonalar foydalanadi. Bu usulning afzalligi shundaki, uni foydalanuvchi bilan savol-javob ko'rinishida o'tkazish mumkin bo'lib, unga kelajakda qo'llanilishi mumkin bo'lgan yo'l-yo'riqlarni ham ko'rsatish mumkin. Chat orqali ma'lumot berish paytida kutubxonachi foydalanuvchining vaqti chegaralanganligini va uzoq vaqt davomida savol-javob qilishga imkoni bo'lmasligini hisobga olishi darkor.

Kutubxonachi foydalanuvchiga berilayotgan savollarga izlanayotgan ma'lumot va axborotning mazmunini chuqurroq tushunib yetish uchun kerakligini tushuntirishi, nimani izlash kerakligi masalasini foydalanuvchining o'zidan tasdiqlatib olinishiga erishishi kerak. Foydalanuvchi kutubxonachining nima bilan

mashg'ul ekanligini ko'rishga imkoniyati yo'qligi sababli unga berayotgan ishi haqida axborot berib borish tavsiya qilinadi.

Kutubxonachi foydalanuvchi tomonidan yozilayotgan javoblarni diqqat bilan o'qib borishi lozim. Chunki muloqot matn yozish orqali amalga oshirilayotganligi uchun foydalanuvchining xatti-harakatini kuzatishning imkoni yo'q va bu muloqotning naqadar samarali borayotganligini faqatgina foydalanuvchi yozayotgan javoblar orqali anglab yetish mumkin. Kerakli ma'lumot aniqlab olingach kutubxonachi foydalanuvchiga ma'lumot joylashgan manbaning internet manzilini aniqlashi lozim. Bunda foydalanuvchiga berilayotgan ma'lumot uning ehtiyojini qay darajada qondirishiga alohida e'tibor qaratishi kerak bo'ladi. Yuzma-yuz intervyuda bo'lganligi singari kutubxonachi foydalanuvchiga qo'shimcha ma'lumot olish uchun yoki yana savol bilan murojaat qilishi mumkinligini bildirishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Chat usuli orqali ma'lumot berishning eng katta afzalligi kutubxonachi keyinchalik muloqot jarayonini bir boshdan ko'rib chiqishi mumkinligidadir. Virtual kutubxona xodimlari foydalanuvchilar bilan aloqa qilish jarayonida matn terar ekan, yordam berishga tayyor turganligini namoyish qila olishi muhim ahamiyatga egadir. Yuzma-yuz intervyuda bo'lganligi singari kutubxonachi foydalanuvchining o'zini noqulay his qilmasligi uchun sharoit yaratib, uning keyinchalik ham kutubxona xizmatlaridan muntazam foydalanishi uchun zaminni saqlab qolishi kerak. Qanday ma'lumot kerakligini aniqlashga qaratilgan savol-javobning muntazam amalga oshirilishi, tekshirilgan manbalarni tavsiya qilish, berilgan ma'lumotning foydalanuvchi ehtiyojini qay darajada qoniqtirganligini tekshirib ko'rish, foydalanuvchilar nazarida ularning ehtiyojini qondirilishiga alohida e'tibor qaratayotgan kutubxona va kutubxonachiga nisbatan ijobiy fikr uyg'onishiga olib keladi.

Yana shu holatni ta'kidlab o'tish zarurki, virtual usulda ma'lumot beruvchi kutubxonachilar o'z hamkasblarinig faoliyatini kuzatish tizimlarini ham yaratishi mumkin bo'lib, shu orqali xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilashda bir-birlariga yordam berishlari mumkin. Foydalanuvchilar bilan olib borilgan yozishmalarning transkripsiyalari muntazam tarzda o'rganilishi va shu orqali ko'rsatilayotgan

xizmatlarning sifati qanday ekanligini aniqlab borish ham muhim ahamiyatga egadir.

Ma'lumot yetkazish va foydalanuvchilarga xizmat ko'rsatish uyushmasi (RVSA) tomonidan tasdiqlangan yo'riqnoma yordamga shaylik, qiziqish, tinglash, murojaat qilish, izlash va natijani tasdiqlash kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Mazkur yo'nalishlarning har biri umumiy yo'riqnoma, yuzma-yuz ma'lumot berish bo'yicha yo'riqnoma hamda masofadan turib, ya'ni telefon, elektron pochta, chat orqali beriluvchi ma'lumotlar borasidagi yo'riqnomalarni o'z ichiga oladi. Bu yerda birinchi marta yuzma-yuz ham masofadan turib ma'lumot berish bo'yicha yo'riqnomalar o'zaro bog'langan. Shu orqali kutubxonachi har bir savolga alohida javob qaytarish o'rniga, javob qaytarishning turli usullarini aralashtirib ishlatish imkoniga ega bo'ladi. Bu yo'riqnomalar, muloqot, masofadan turib yoki yuzma-yuz tarzda amalga oshirilishidan qat'i nazar, kutubxonachi yaxshi muloqot malakasiga ega bo'lishi muhimdir. Kutubxona-axborot xizmatining barcha turlarida muvaffaqiyat nafaqat yetkazilgan axborot, balki foydalanuvchining kutubxona xodimi bilan aloqasi unga ijobiy yoki salbiy ta'sir qilgani bilan ham belgilanadi.

Kutubxona xodimining ijobiy yoki salbiy xatti-harakatlari muloqotning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini belgilovchi muhim omildir. Kutubxona xodimining doimo yordamga tayyor turishi uning verbal va noverbal harakatlari butun muloqot jarayonining borishi uchun zamin yaratib, foydalanuvchi hamda uning o'rtasidagi muloqotning darajasi va miqyosiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kutubxona-axborot xizmatida muvaffaqiyatga erishishni maqsad qilgan kutubxonachi foydalanuvchi bilan muloqotga kirishishga yuqori darajada qiziqishi mavjud ekanligini namoyon qila bilishi kerak. Har bir so'rov ham yuqori darajadagi intellektual vazifani nazarda tutmasa-da, kutubxonachi har bir foydalanuvchining axborotga bo'lgan ehtiyojiga qiziqish bildirishi va eng samarali yordam ko'rsatishga doimo tayyor turishi kerak bo'ladi. Foydalanuvchini qanday ma'lumot qiziqtirishini aniqlashga qaratilgan savol-javob ma'lumot yetkazish jarayonining asosini tashkil etib, uning muvaffaqiyatini belgilashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ma'lumot izlash jarayoni muloqotning tarkibiy qismi bo'lib, unda xatti-harakat va aniqlik

omillari kesishishi sodir bo'ladi. Ya'ni izlashning samarali usulini qo'llamasdan turib, kerakli ma'lumotni topish oson kechmaydi.

Foydalanuvchi bilan kutubxona xodimi o'rtasidagi muloqot foydalanuvchining kutubxonani tark etishi bilan nihoyasiga yetmaydi. Kutubxona xodimining asosiy vazifasi foydalanuvchining topilgan ma'lumotdan qanchalik qoniqish hosil qilganligiga ishonch paydo qila bilishdadir. Foydalanuvchining qiziqishini diqqat bilan samimiy tinglash, axborot manbalarini foydalanuvchi bilan birga izlash, axborot manbalari bilan ta'minlash, foydalanuvchining savoliga javobdan qoniqqanligi yoki qoniqmaganligini aniqlash, foydalanuvchiga qo'shimcha ma'lumot kerak bo'lgan taqdirda bimalol murojaat qilishi mumkinligini ta'kidlanishi orqali aniqlanishi mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Uchinchi nashri – Toshkent: O'zbekiston.*
2. *Maxmudov M. Axborot kutubxona xizmati: Nazariyasi va metodikasi. Darslik. – Toshkent, 2007. – 125-b.*
3. *Мелентева Й. Общая теория чтений. – Москва: Наука, 2015. – с-230.*
4. *Езова С. Грани библиотечного общения. – Москва: Наука, 2017. – с-246.*
5. *Дворкина М. Библиочно-информационное обслуживание. – Москва: Наука, 2017. – с-356.*
6. <http://reja.tdpu.uz/shaxsiyreja/content/120/html/102993/13.mavzu.Muloqot.htm/>
7. <https://peskiadmin.ru/uz/ponyatie-kultury-obshcheniya-kulturnoe-bshchenie-cto-eto-i-pravila-etiketa.html/>
8. <https://iiv.uz/news/muloqot-psixologiyasi-va-muomala-madaniyati/>

Nozima Shamuratova

O'zDSMI "Axborot texnologiyalari" kafedrasi o'qituvchisi
e-mail: nozimashamuratova9@gmail.com

SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING MUSTAQIL TA'LIM JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'lim olish jarayoniga ta'siri va uning samaradorligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada raqamli texnologiyalarning imkoniyatlari ta'lim platformalari, chat-botlar, va tahliliy tizimlarning ta'lim tizimiga integratsiya qilishning afzalliklari va xorij tajribasi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim ko'nikmalari, sun'iy intellekt, mustaqil ta'lim, oliy ta'lim, ta'lim texnologiyalari, innovatsion ta'lim, moslashuvchan o'qitish.

IMPROVEMENT AND INCREASE THE EFFECTIVENESS OF THE SELF EDUCATION PROCESS OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

Abstract. This article analyzes the influence of artificial intelligence (AI) technologies on the process of independent learning of students of higher educational institutions and the possibilities of increasing its effectiveness. The article examines the possibilities of digital technologies, the advantages of integrating educational platforms, chatbots, and analytical systems into the education system, as well as foreign experience.

Keywords: independent learning skills, artificial intelligence, independent learning, higher education, educational technologies, innovative education, adaptive learning.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim jarayoniga ham tubdan ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining oliy ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi talabalar uchun yangi o'quv imkoniyatlarini yaratib, mustaqil ta'lim jarayonini yanada samarali va

interaktiv qilishga xizmat qilmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalari talabalarning mustaqil ta'lim olishini qo'llab quvvatlaydi, mustaqil o'rganish strategiyalari asosida talabalar moslashtirilgan o'quv muhiti asosida ta'lim olishadi.

Ta'lim tizimida sun'iy intellektga e'tibor oshmoqda, jumladan Prezidentimizning "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2024-yil 14-oktabr PQ-358-sonli Qarorida [1] aholi orasida sun'iy intellekt texnologiyalarini ommalashtirish, shuningdek, aholining barcha qatlamlari orasida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish, oliy ta'lim muassasalarida masofaviy hamda onlayn o'qitish texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish uchun onlayn kurslar ishlab chiqish, talabalarning sun'iy intellekt va undan foydalanish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishiga qaratilgan choralar ko'rish maqsadida ish beruvchilarning manfaatdorligini oshirish, oliy ta'lim muassasalarida xorijiy professor-o'qituvchilar va yuqori malakali mutaxassislarni jalb qilgan holda sun'iy intellekt yo'nalishi bo'yicha bepul onlayn kurslar tashkil etish maqsad qilib olingan.

Oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida [2] 2030-yilgacha talabalarning mustaqil ta'lim olish foizini kamida 60 foizgacha yetkazish maqsad qilib olingan. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4996-son Qarorida [3] sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirib borish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish dolzarbligi o'z aksini topgan.

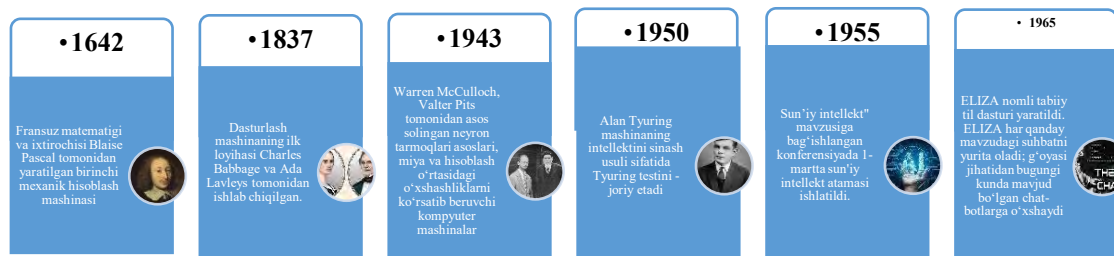
Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sun'iy intellekt (SI; inglizcha: artificial intelligence, AI) – inson intellektiga taqlid qilishga qodir bo'lgan mashinalar yaratishga qaratilgan fan va texnologiya sohasi.

Sun'iy (kompyuter) aql – bugungi kunda eng daromadli va muhim sohalardan biri sanalib, asosiy qilinadigan vazifa an'anaviy intellektual muammolarni hal qilishga xizmat qiladigan kompyuter tizimlarini (o'qitish, ekspert, konsalting, robot va boshqalar) loyihalash uchun usullar, vositalar va texnologiyalarni yaratishga qaratilgan soha hisoblanadi.

Sun'iy intellekt muayyan vazifalarni bajarishda inson xatti-harakatiga taqlid qilishga qodir bo'lgan tizim yoki texnologiya asosida ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish jarayonini o'z ichiga oladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari odamlar

bajaradigan vazifalarni avtomatlashtirish orqali samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Sun'iy intellekt yordamida talabalarning xarakterini, qobiliyatlarini, ularning umumiy qiziqishlarini aniqlab olish mumkin.

Sun'iy intellekt sohasida ilk tadqiqotni ingliz matematigi va kriptografi Alan

Tyuring (1912-1954) olib borgan va ilk bor bu atama 1956-yildan qo'llanila boshlandi. AQSHning Dartmut universitetida sun'iy tafakkur masalalari bo'yicha anjumanda amerikalik olim Jon Makkarti (1927–2011) “Artificial Intelligence” (“Sun'iy tafakkur”) atamasi muallifi sifatida tarixga nom qoldirdi [4].

Sun'iy intellekt texnologiyasiga talab oshirishining turli sabablar mavjud, jumladan, arzon narxlardagi yuqori samarali hisoblash resurslari, ta'lim uchun katta hajmdagi ma'lumotlarning mavjudligi, katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, saqlash va qayta ishlashning oddiy hamda arzon vositalari, turli xil algoritmlar yaratildi. Sun'iy intellekt texnologiyalari talabalarning bilim darajasi, o'rganish uslubi va qiziqishlariga moslashtirilgan ta'lim berishga yordam beradi. Bu esa har bir shaxsning o'z tezligida o'qishiga imkon yaratadi. Bundan tashqari talaba erkin va qulay o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi, istalgan vaqtda va joyda mustaqil ravishda ta'lim olishlari mumkin. Sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan ta'lim platformalari 24/7 rejimida ishlaydi va sun'iy intellekt vositalari (masalan, chat-botlar, ovozli yordamchilar, virtual repetitorlar) savollarga javob berib, tushunmovchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Bu o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi, hamda bilim darajasini tahlil qiladi va ularga zaif tomonlarini yaxshilash bo'yicha tavsiyalar beradi. Shuningdek, xatolar ustida ishlash uchun avtomatik tahlil qilish imkoniyatini taqdim etadi. Sun'iy intellekt yordamida turli xil manbalardan, jumladan, elektron darsliklar, videodarslar, testlar va boshqa resurslardan tez va samarali foydalanish mumkin. Shu bilan birga o'quv jarayoniga ta'limiy platformalar yordamida gamifikatsiya (o'yinlashtirish) elementlarini qo'shib, talabalarning ta'lim olishga bo'lgan stimulini o'quvchilarni yanada ko'proq o'rganishga undaydi. Bu esa talabalarning ta'limga bo'lgan

motivatsiyasini oshirishga yordam beradi. Mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari talabalarda muntazam mashq qilish orqali oshadi, masalan, dasturiy texnologiyalarni o'rganayotgan talabalar ta'limiy platformalar yordamida avtomatik kod tekshirish, xatolarni tahlil qilish va tavsiyalar berish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Natijalar. Faol metodlar va sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida talabalarning mustaqil ta'lim olishiga ta'siri. 2014-yil Avstraliyadagi Deakin universitetida 365 kunlik tadqiqot o'tkazildi [5]. Dasturlash fani doirasida talabalar sun'iy intellektdan kod yozishda, mustaqil dasturlarni tuzishda, savollarga javob olishda foydalanishdi, tadqiqot natijasiga ko'ra sun'iy intellekt qiyin savollarga yechim topishda, oliy o'quv yurtlarida o'qitish va o'rganishning imkoniyatlarini beradigan yangi mexanizm sifatida kashf qilindi. Biroq bu texnologiyaning o'qituvchi o'rnini bosa olmasligi, ba'zi savollarga noto'g'ri talqinda sun'iy intellektdan javob berilishi aniqlandi [6].

Gruziya texnika universiteti sun'iy intellekt orqali talabalarning kelajakdagi muvaffaqiyatlarini prognoz qiladi va ehtimoliy qiyinchiliklarni oldindan aniqlaydi. O'qituvchilar qiyinchiliklarga uchragan talabalarga erta yordam ko'rsatadi. Kaliforniya universitetlari tibbiyot, muhandislik va aviatsiya kabi murakkab sohalarida virtual reallik (VR) va sun'iy intellekt yordamida simulyatsiyalarni qo'llaydi. Talabalar amaliy ko'nikmalarni xavfsiz muhitda mustaqil ravishda rivojlantiradi.

O'quv statistik ma'lumotlarga qaraganda hozirda oliy o'quv yurti tizimida mustaqil ishlarning aksariyati to'g'ri tashkil etilmaganligi, fan dasturi bilan bog'lanmaganligi, ko'p hollarda ko'chirmakashlik bilan bajarilishi, tayyorlangan mustaqil ishlar internet tarmoqlaridan olingan tayyor materiallardan iborat bo'lishi holatlari uchramoqda. Bunga asosiy sabab talabalarda axborot savodxonligi, mustaqil ishlashdagi uquvsizliklaridir mustaqil ishni bajarish internet ma'lumotlarini shunchaki ko'chirib olish degani emasligini talabaga 1-bosqichligidan tushuntirish zarurdir [7]. Buning uchun ularga axborot savodxonligi va axborot madaniyati o'rgatilishi zarur. Axborot savodxonligiga ega shaxs axborotni aniqlash, joylashtirish, baholash va undan samarali foydalanishni bilishi lozim [8].

Muhokama. XX asrning so'nggi 20 yilida bir qator olimlar ta'limning turli tushunchalari, o'qish motivlari, ta'limga yondashuvlar va o'quv natijalari o'rtasidagi

aloqalarni o'rganishga kirishdilar. Shuningdek, ma'lum bo'ldiki, agar talabalar ta'limni shaxsiylashtirish imkoniyatiga ega bo'lsalar, ular o'qishga chuqur yondashib, yuqori sifatli bilim olish ehtimoli ko'proq bo'ladi. Boshqa tomondan, bilimni yodlash va to'plash kabi quyi darajada tushunuvchi talabalar odatda o'qishga yuzaki yondashib, asosan muvaffaqiyatsizlik qo'rquvidan kelib chiqadi, bu esa ularning bilimini yuzaki va qisqa muddatli qiladi [9].

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini mustaqil ta'lim jarayonlariga integratsiya qilish bo'yicha rivojlangan oliy ta'lim muassasalarining tajribasi quyidagi asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Individual ta'lim (Personalized Learning).
2. Intellektual repetitorlik tizimlari (Intelligent Tutoring Systems).
3. Ma'lumotlarga asoslangan tahlil (Data-Driven Insights).
4. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari.

Individual ta'lim (Personalized Learning). SI texnologiyalari har bir o'quvchining bilim darajasi, o'rganish uslubi va qiziqishlariga mos keladigan o'quv dasturlarini ishlab chiqishga imkon beradi. Jumladan, shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlari – SI o'quvchilarning avvalgi bilimlari va qiyinchiliklarini tahlil qilib, ularga mos keluvchi mavzularni tavsiya qiladi.

Intellektual repetitorlik tizimlari (Intelligent Tutoring Systems – ITS). Bu tizimlar o'qituvchilar yoki repetitorlarning rolini bajara oladi va real vaqt rejimida o'quvchilarga tushuntirishlar berib, ularga yordam ko'rsatadi. Sun'iy intellekt yordamida tushuntirish – ITS tizimlari talabalarning savollariga javob berish, tushunmovchiliklarni aniqlash va muammolarni bosqichma-bosqich yechishga yordam beradi. Suhbatga asoslangan o'qitish – ba'zi ITS dasturlari tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) orqali o'quvchilar bilan interaktiv muloqot olib boradi. Real vaqt rejimida fikr-mulohaza – talaba topshiriqni bajarganida, tizim xatolarni aniqlab, ularga yechim taklif qiladi. Bunday tizimlarga Socratic by Google, Carnegie Learning's MATHia xizmatlari kiradi.

Socratic by Google. Matematikadan tortib fizika va tarixgacha bo'lgan mavzularda savollarga AI asosida javob beradi.

Carnegie Learning's MATHia. Matematika bo'yicha mustaqil repetitorlik xizmatini taqdim etadi.

3. Ma'lumotlarga asoslangan tahlil (Data-Driven Insights).

Bu yondashuv SI yordamida talabalarning o'quv jarayonidagi muvaffaqiyatlarini tahlil qilib, ularga mos keluvchi resurslarni tavsiya etishga asoslangan. Ta'lim jarayonini monitoring qilish orqali sun'iy intellekt talabalarning ishlash natijalarini kuzatib boradi va qaysi sohalarida zaiflik borligini aniqlaydi. Bundan tashqari, talabalarning rivojlanishini prognoz qilish imkoniyati SI asosida ishlovchi tizimlar orqali ularning natijalarini tahlil qilib, ularga kelajakda qaysi sohalariga ko'proq e'tibor qaratish kerakligini ko'rsatib bera oladi. Interaktiv analitika – talabalarning kuchli va zaif tomonlarini vizuallashtirib, ularga mos tavsiyalar beradi. Bularga Coursera va Udemy, Edmodo platformalari kiradi.

Coursera va Udemy Foydalanuvchilarning darslar bo'yicha qiyinchiliklarini tahlil qilib, ularga mos kurslar yoki mavzularni tavsiya qiladi.

Edmodo o'qituvchilarga o'quvchilarning rivojlanishini kuzatish va ularga individual tavsiyalar berish imkonini yaratadi.

4. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari.

Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning bilimlarini tekshirish va natijalarini avtomatik baholash mumkin. Masalan, test natijalarini avtomatlashtirilgan baholash – SI test va imtihon javoblarini avtomatik tekshirib, aniqlik bilan baholaydi. Insho va matnlarni baholash – matnni tushunish, grammatika xatolarini aniqlash va fikrni bayon etish sifati bo'yicha tahlil qiladi. Baholashga xolis yondashuv – Sun'iy intellekt insonning subyektiv baholashidan farqli ravishda, aniq mezonlar asosida baho beradi. Bu kabi tizimlarga Grammarly, Turnitin, EdX va Coursera platformalari kiradi.

Mustaqil ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimi uchun dolzarb masala hisoblanadi. Innovatsion pedagogik metodlar va sun'iy intellekt texnologiyalari talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini oshirib, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini mustahkamlaydi [10]. Sun'iy intellekt texnologiyalari talabalarga individual ta'lim olish imkoniyatini taklif qilib, repetitorlik tizimlari orqali o'rganishni yengillashtiradi. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi o'quv tizimlari, virtual murabbiylar, intellektual chat-botlar va avtomatlashtirilgan baholash vositalari orqali talabalar mustaqil ta'lim olishda yuqori samaradorlikka erisha oladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 8-noyabr 2019-yildagi 5847-sonli Farmoni.* <https://lex.uz/docs/-4545884>.
2. *Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ 4996-sonli Qarori.* <https://lex.uz/docs/-5297046>.
3. *Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-sonli Qarori.* <https://lex.uz/docs/-7158604>.
4. *Shamsiddinova H., Keldiboyeva Z., Aldashev. Sun'iy intellektning sohalarda qo'llanishi. Международный научный журнал. № 6(100). част 2. 2023.12.*
5. *Popenici S., Kerr S. Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. RPTEL 12, 22. https://doi.org/10.1186/s41039-017-0062-8. 2017.*
6. *National U. Science and Technology Council. National Artificial Intelligence Research and Development Strategic Plan. Washington DC: Networking and Information Technology Research and Development Subcommittee. 2016.*
7. *Shamuratova N. Ta'lim sifatini yaxshilashda talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish mexanizmi. News of the NUUz. 2024. № 1(1.9. 1). – 229-230-p.*
8. *Shamuratova N., Umaraliyeva F. Axborot madaniyatini shakllantirishdagi innovatsion metodlar. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti xabarlari.*
9. *Biggs J. Teaching for desired learning outcomes. In N. J. Entwistle (Ed.), Handbook of Educational Ideas and Practices. – New York: Routledge, 1990. – p.681-693.*
10. *Rustamovna U., Ismoilovna S. The structure of the process of Forming a Student's Information Culture. journal of modern educational achievements. 2023. № 10(1). – p-109-114.*